Національна Академія наук України
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського

Олег Бубенок

Від Аттіли до Чингіз-хана

Алани і тюркомовні номади Євразії

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2012

ББК63.3(0)
Б91

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського
Національної Академії наук України
Протокол № 5 від 23 жовтня 2008 р.

Відповідальний редактор: доктор історичних наук, професор, *Л. В. Матвєєва*

Рецензенти:

доктор історичних наук *О. Б. Головко* (м. Київ)
доктор історичних наук *О. О. Тортіка* (м. Харків)
доктор історичних наук, професор *С. О. Яценко* (м. Москва)

Монографію присвячено іраномовному населенню Євразійського степу — аланам-асам (ясам), які з кінця V до початку XIII ст. входили до складу державних утворень номадів як тюркського, так і угорського та протомонгольского походження і становили вагомий прошарок серед осілого населення степу та лісостепу, відомого у письмових джерелах під узагальнюючими назвами — ***анти***, ***перевізники***, ***буртаси*** та ***бродники***. У монографії акцентовано увагу не лише на характері взаємовідносин між кочівниками-завойовниками і підкореними ними аланами-асами, а й зроблено спробу пов'язати політичні події раннього та розвинутого середньовіччя, що відбувалися на теренах Євразійського степу, з особливостями етнічного розвитку аланів-асів. Розглянуто також питання участі аланів-асів в етногенезі середньовічних народів Євразії. Приклад з аланами-асами свідчить про те, що осіле населення степу в соціальній структурі державних утворень кочівників традиційно посідало більш низький рівень, ніж номади, хоча при певних обставинах політичного характеру ця закономірність могла порушуватись. Таким чином, у роботі доводиться, що співіснування у степу кочових скотарських і осілих землеробських економічних систем — це закономірність, а перехід від рухомого пасторального господарства до осілого землеробського — вимушена необхідність.

Охороняється Законом України
"Про авторське право та суміжні права".
Передрук книги або будь-якої її частини без офіційного дозволу Видавця
заборонено.
Будь-які спроби порушення закону
переслідуватимуться у судовому порядку

ISBN 978-617-604-022-4

© Бубенок О., 2012
© Пшонківський О. В., 2012

Зміст

Вступ 5

Розділ I. Проблема взаємовідносин аланів із номадами домонгольського періоду в роботах східноєвропейських та західних дослідників 31

Розділ II. Нащадки сармато-аланів у складі об'єднань антів 53

Розділ III. Алани і аси під владою тюркютів 91

Розділ IV. Нащадки іраномовних номадів і протоболгари у післягунський період 111

Розділ V. Іраномовні сусіди хозарів у період здобуття хозарами своєї державності (VI–VII ст.) 135

Розділ VI. Алани Північного Кавказу та Східної Європи у складі Хозарського каганату в VIII–X ст. 159

Розділ VII. Аланські союзники мадярів у Лебедії та Ателькузу 213

Розділ VIII. Нащадки сармато-аланів у складі племен кангаро-печенізької конфедерації 233

Розділ IX. Іраномовні етнічні групи Середнього Поволжя під владою правителів Волзької Булгарії 293

Розділ X. Алано-огузькі контакти у степах Євразії напередодні та під час сельджуцьких завоювань (X–XI ст.) 313

Розділ XI. Алани-яси степів Північного Причорномор'я під владою половецьких ханів 349

Розділ XII. Алани і слов'яни Половецького степу у складі об'єднань бродників 379

Алани і Чингіз-хан. (Замість післямови) 403

Джерела та література 425

Скорочення 469

Summary 471

Покажчик 483

Вступ

Події епохи Великого переселення народів значною мірою змінили етнічну ситуацію на півдні Східної Європи. Багаточисленні племена іраномовних сарматів і аланів опинилися в загальному потоці руху народів, що було викликано міграцією на захід гунів. Повідомлення західноєвропейських авторів свідчать про те, що після подій 370 р. значна частина іраномовного населення східноєвропейських степів разом з гунами та готами опинилася на Заході, в Центральній та Східній Європі[1]. Письмові джерела повідомляють, що у середині V ст. найбільш могутнім правителем на території Європи став вождь гунів Аттіла, центр імперії якого знаходився на землях Паннонії. Під його владою опинилися не лише гунські, германські та аланські племена, а й він своєю могутністю загрожував цілісності Західної Римської та Східної Римської імперій. Ситуацію близько 450 р. готський історик Йордан охарактеризував наступним чином: "И не иначе смогло любое скифское племя вырваться из-под владычества гуннов, как только с приходом желанной для всех вообще племен, а также для римлян смерти Аттилы..."[2]. І ця подія врешті-решт сталася, очевидно не без участі ворогів Аттіли. Смерть Аттіли, за словами Йордана, "оказалась настолько же ничтожна, насколько жизнь его была удивительна"[3].

Ця подія знайшла своє відображення у творах істориків епохи Великого переселення народів. Проте найбільш детально та емоційно вона описана у творі Йордана "Getica". Готський історик повідомляє про Аттілу та його смерть наступним чином: "Ко времени своей кончины он... взял себе в супруги — после бесчисленных жен, как это в обычае у того народа, — девушку замечательной красоты по имени Ильдико. Ослабевший на свадьбе от великого ею наслаждения и отяжеленный вином и сном, он лежал, плавая в крови, которая обыкновенно шла у него из ноздрей, но теперь была задержана в своем обычном ходе и, изливаясь по смертоносному пути через горло, задушила его. Так опьянение принесло постыдный конец прославленному в войнах королю"[4]. Вранці гуни знайшли мертве тіло свого вождя і впали у відчай. Вони влаштували пишне оплакування та похорон Аттіли. Він був похований у трьох трунах — золотій, срібній та залізній, які вміщувались по черзі одна в одну. У могилу поклали зброю померлого володаря, а також багато дорогоцінностей. "Для того же, — зазначає далі Йордан, — чтобы предотвратить человеческое любопытство перед столь великими богатствами, они убили всех, кому поручено было это дело, отвратительно, таким образом, вознаградив их; мгновенная смерть постигла погребавших так же, как постигла она и погребенного"[5].

Смерть Аттіли мала для гунів катастрофічні наслідки, бо "между наследниками Аттилы возгорелся спор за власть"[6]. Цією міжусобицею скористалися підвладні гунам племена, які перемогли гунів біля річки Недао в Паннонії, де й загинув старший син Аттіли — Еллак, законний спадкоємець гунського престолу. Ця перемога дала змогу посилитись гепідам, які погнали гунів "вплоть до берега Понтийского

---

1 [Бахрах, 1993].
2 [Иордан, 1960, с. 116].
3 [Иордан, 1960, с. 116].
4 [Иордан, 1960, с. 116–117].
5 [Иордан, 1960, с. 116].
6 [Иордан, 1960, с. 118].

моря, где... раньше сидели готы". Цих гунів очолив Ернак — молодший син Аттіли, який "вместе со своими избрал отдаленные места Малой Скифии". Інша частина гунів була розсіяна ворогами по території Балканів[7]. Проте могутність свою гуни втратили назавжди, бо навіть у степах Північного Причорномор'я вони не змогли відновити свою владу.

За даними Йордана, у степах Східної Європи у першій половині VI ст. з'явилась нова етнічна група, відома під назвою "булгари"[8]. З того часу візантійські автори досить часто починають плутати етнічні назви "булгари" та "гуни". Після Йордана етнонім "булгари" тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього починають вживати терміни "утигури" та "кутригури". Проте на цьому перелік кочових угруповань Північного Причорномор'я VI ст. можна вважати не вичерпаним. У той же час, на межі лісостепу та степу у Північному Причорномор'ї з'явилась нова політична сила — анти, яких більшість сучасних дослідників ототожнюють зі східною гілкою слов'ян. Після 558 р. в степах Північного Причорномор'я з'явились авари, які боролися проти тюркютів і згодом переселилися до Паннонії, встановивши свій протекторат над кутригурами та антами. Ще в 551 р. виник Перший Тюркський каганат, який проіснував до 603 р., обіймаючи величезні степові території від Маньчжурії, на сході, до Боспору Кіммерійського, на заході. Завдяки союзу з Візантією тюркюти змогли закріпитись на Північному Кавказі та досягти берегів Боспору в 571 р. В 603 р. Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати — Західний та Східний, де до складу першого увійшли території Середньої Азії та Північного Кавказу, а до складу другого — центральноазійські володіння тюркютів. Після розділення Східний каганат, який швидко занепав, зазнав поразки від китайської імперії і припинив своє існування. До складу Західного каганату в першій половині VII ст. увійшла значна частина північнокавказьких народів. Вже після 658 р., внаслідок громадянської війни, Західний Тюркський каганат розпався. Проте східні тюркюти після запеклої боротьби за незалежність проти Китаю в 679–689 рр. відновили свою державу, яка отримала назву Другий Тюркський каганат, який проіснував до середини VIII ст. Згодом до цієї держави увійшла майже вся територія Центральної Азії. Приблизно в 630–660 рр. знову намітилось політичне піднесення протоболгарів — у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія, що співпало з політичним послабленням Західного Тюркського та Аварського каганатів. Одночасно в першій половині VII ст. в Дагестані виникло нове етнополітичне об'єднання — Хозарський каганат, що стало наслідком політичної нестабільності в середині Західнотюркського каганату, у результаті чого етнополітичне об'єднання хозарів позбавилось політичної залежності від тюркютів і стало самостійним каганатом. VIII–X ст. були відзначенні зростанням могутності Хозарського каганату, насамперед, у Східній Європі. Це можна пояснити тим, що хозари зазнавши поразки від Арабського халіфату під час арабо-хозарських війн, припинили свою експансію до Закавказзя і всю свою увагу зосередили на східноєвропейських територіях. В IX ст. у степах Північного Причорномор'я, на захід від Хозарського каганату, мадяри створили свою державу. Наприкінці IX ст. пануючі позиції у степах Північного Причорномор'я посіли нові прибульці зі сходу — печеніги. Проте не лише вони, а й Русь та східні сусіди хозарів — торки-огузи сприяли тому, що після 965 р.

[7] [Иордан, 1960, с. 119–120].

[8] [Иордан, 1960, с. 37].

Хозарський каганат припинив своє існування. Тоді ж Волзька Булгарія здобула незалежність і, починаючи з кінця X ст., продовжувала існувати аж до монгольської експансії на початку XIII ст., як могутня держава у Східній Європі. Вже на рубежі X–XI ст. в основному завершився процес переселення основної маси торків-огузів зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи та на південь — до Середньої Азії. А вже у другій половині XI ст. у степах Північного Причорномор'я утвердились кипчаки-половці, які ще у X ст. входили до складу Кимакського каганату у степах Центральної Азії. Вже на межі X–XI ст. кипчаки здобули політичну незалежність і згодом, на початку XI ст., почали свій рух на захід, що врешті-решт привело до того, що кипчаки, відомі у давньоруських літописах як ***половці,*** у степах Північного Причорномор'я потіснили торків у середині XI ст. У степах Північного Причорномор'я наприкінці XI – на початку XIII ст. відбувалось формування двох близькоспоріднених етносів: на схід від Дніпра проживали кочівники, відомі у давньоруських літописах як ***половці***; на захід від Дніпра — номади, яких візантійські та західноєвропейські автори називали ***кумани***. При цьому усі ці кочівники так і не об'єдналися в один політичний союз, хоча залишили помітний слід в історії сусідніх держав та народів. З огляду на це бачимо, що з кінця V по початок XIII ст. у степах Євразії провідну роль відігравали держави та політичні альянси, на чолі яких були тюркомовні кочівники. Це була епоха, коли тюркомовні племена остаточно витіснили іраномовне населення Степу. Перша половина XIII ст. ознаменувалась походами монголів, наслідком чого стало утворення Монгольської імперії, створеною Чингіз-ханом, який народився вже у XII ст. Завоювання монголів дозволили створити нову імперську структуру, що увібрала у себе досягнення попередників. Таким чином, смерть гунського вождя Аттіли наприкінці V ст. ознаменувала початок нової епохи в історії Євразійського степу, в той час як народження у середині XII ст. у степах Монголії Темучжина, майбутнього завойовника світу Чингіз-хана, ознаменувало початок кінця цієї епохи, що тривала майже тисячоліття.

Традиційно в дослідженнях з середньовічної історії Євразійського степу домонгольського періоду основну увагу вчених було зосереджено переважно на історико-політичному розвитку тюркомовних етносів і певною мірою на присутності там слов'янського та угорського елементів. Іраномовне населення цього великого регіону, відоме в епоху середньовіччя як ***алани, аси*** або ***яси,*** фактично перебувало поза увагою істориків, етнологів та археологів. До теперішнього часу побутує думка, що в середні віки аланів-ясів у степу було вкрай мало. Згідно з поширеною концепцією, за часів раннього та розвинутого середньовіччя у степовій частині Євразії домінували тюркські племена, хоча припускалось існування й іншого населення, насамперед слов'янського. При цьому практично досить часто ігнорувалась наявність у степу алано-аського населення.

Проте було доведено, що в домонгольський період значний масив аланів був зосереджений на Північному Кавказі, на півдні та на сході Криму, та у VIII–X ст. у лісостеповому Подонні. Існування ж аланського населення у Середній Азії в середні віки так і не було обґрунтоване дослідженнями істориків-медієвістів. Саме ці райони в культурному й історичному аспектах являли собою одне ціле з регіоном Євразійського степу. З кінця V ст. до початку XIII ст. аланське населення Євразійського степу, Північного Кавказу, лісостепового Подоння та навіть Криму періодично входило до складу етнополітичних об'єднань середньовічних номадів алтайського по-

ходження. А це може означати не тотальне знищення аланів кочівниками-завойовниками, а залучення їх до військово-адміністративних та соціально-господарських функцій усередині політичних утворень номадів. Проте середньовічні етнополітичні об'єднання Євразійського степу ще й досі не є достатньо вивченими. Тому дослідження характеру взаємовідносин між середньовічними номадами і аланами має допомогти вирішити питання, пов'язані із визначенням політичного і соціального статусів осілого некочового населення у державних утвореннях середньовічних кочівників.

На сьогодні також невідомо, де були розселені алани-яси на теренах Євразійського степу за часів раннього та розвинутого середньовіччя, не подана їхня культурна атрибуція, не з'ясовані питання походження окремих груп середньовічних аланів, ступінь їхньої участі в етногенезі середньовічних народів Євразії. Розробка проблеми середньовічних аланів зони Великого Євразійського степу дозволить по-новому освітити низку питань етнополітичної історії Східної Європи, Середньої Азії та Північного Кавказу в період між гунською та монгольською експансіями.

До недавнього часу в медієвістичних дослідженнях розвиток аланів розглядався відірвано від соціально-політичної історії середньовічних номадів, що призводило до нерозуміння тих процесів, що відбувалися не лише у межах самого аланського етносу, а й усередині етнополітичних об'єднань, створених за часів раннього та розвинутого середньовіччя номадами на теренах Євразійського степу. Тому дуже важливо дослідити історію не лише середньовічних аланів, а й визначити їхнє місце у військово-адміністративній і соціально-економічній системах етнополітичних об'єднань кочівників домонгольського періоду. Для цього необхідно розв'язати такі питання:

I. З'ясувати, з яких позицій підходили дослідники-медієвісти до вивчення історії кочових народів Євразійського степу та аланів домонгольського періоду і визначення характеру їхніх взаємовідносин;

II. Залучити до розв'язання проблеми дані письмових джерел, а також порівняти їхні свідчення з результатами археологічних, антропологічних, етнологічних, лінгвістичних та фольклористичних досліджень;

III. Уточнити питання локалізації окремих груп середньовічних аланів-ясів домонгольського періоду не лише на Північному Кавказі, а й на території Євразійського степу, у Криму, Поволжі, Середній Азії, Молдові та Угорщині і подати їхню культурну атрибуцію;

IV. Вирішити питання походження окремих груп аланів, які проживали за часів раннього та розвинутого середньовіччя за межами Північного Кавказу, та визначити їхню генетичну спорідненість із кавказькими аланами, болгарами, печенігами та іншими етнічними групами доби середньовіччя;

V. З'ясувати причини використання для позначення іраномовного населення Східної Європи, Середньої Азії та Північного Кавказу в одних випадках терміну ***аси*** (***яси***), а в інших — традиційного етноніма ***алани***;

VI. Уточнити, під якими ще назвами, крім етнічних термінів ***алани***, ***аси*** та ***яси***, в раннє та розвинуте середньовіччя могло бути відоме іраномовне населення та близькі до нього в етнічному та культурному аспектах групи Східної Європи;

VII. Визначити етнічний склад осілого населення степів Східної Європи в VI – на початку XIII ст. та окреслити там позиції алано-яського елементу;

VIII. Охарактеризувати політичну ситуацію в Євразійському степу з VI по початок XIII ст. та показати, як відобразилися на розвитку аланів ці політичні події;

IX. Окреслити та порівняти політичні системи державних утворень номадів Євразійського степу та характер інтеграції некочового осілого населення степів у соціально-політичні структури суспільства номадів у період між гунською і монгольською експансіями;

X. Визначити, на прикладі аланів, характер внутрішньої політики кочівників щодо підкорених осілих народів;

XI. Показати ступінь участі середньовічних аланів в етногенезі середньовічних народів зони Великого Євразійського степу і відповідно до цього — масштаби впливу традицій аланів на культуру середньовічних народів Кавказу, Середньої Азії та Східної Європи.

XII. Створити історико-географічні карти-схеми, де б знайшли своє відображення відомості про локалізацію та міграції аланів-асів у раннє та розвинуте середньовіччя.

Природно, що аналіз названої вище основної проблематики роботи вимагає узагальнення й систематизації інформації, котра міститься в раніше опублікованих джерелах та спеціальній літературі, а також залучення нових матеріалів, невідомих широкій науковій аудиторії.

Таким чином, запропоноване дослідження має висвітлити низку питань не лише військово-політичної, але й етнічної, соціально-економічної історії як аланів, так і інших народів, які за часів раннього та розвинутого середньовіччя проживали на території Євразійського степу і в прилеглих до нього районах.

Для дослідження проблеми були залучені як традиційні джерела — письмові, так і нетрадиційні для цього напрямку наукових пошуків — результати лінгвістичних, археологічних, антропологічних та етнографічних досліджень, а також дані фольклору та топонімії. Насамперед велике значення мало використання письмових джерел, як у перекладах на східнослов'янські мови, так у деяких випадках, мовою оригіналу, де знайшли своє відображення дані не лише про аланів, а й про ситуацію в Євразійському степу протягом майже тисячоліття. У першу чергу, необхідно відзначити *тексти давньоруською мовою* — давньоруські літописи, для більшості яких основою стала "Повість врем'яних літ", бо найбільш достовірні відомості про аланів-ясів та політичну ситуацію у степах Східної Європи в IX–XIII ст. містяться у давньоруських літописах і в цьому немає нічого дивного, тому що частина ясів та кочівників проживала в степах, розташованих у безпосередній близькості від Русі. У давньоруських літописах яси згадуються при описі подій 965, 1031, 1116, 1146 тощо. Аналіз текстів літописів дозволяє припускати, що ясами давньоруські літописці називали не лише мешканців південноруських степів, а й жителів Північного Кавказу. Необхідно зазначити, що первісною основою для багатьох давньоруських

літописів стала "Повість врем'яних літ". Текст "Повісті врем'яних літ", де містяться відомості про ясів, увійшов складовою частиною до Воскресенського, Іпатіївського, Лаврентіївського, Першого Новгородського, Троїцького, Тверського, Софіївського, Никанорівського, Партріаршого або Никонівського та інших літописів[9]. Важливе значення для аналізу ситуації у степах Східної Європи мало використання давньоруського перекладу "Історії іудейської війни" Йосипа Флавія, що був виконаний на рубежі XII–XIII ст. і тому в ньому знайшли своє відображення знання перекладача про сучасні йому народи, у тому числі про ясів[10]. Важливе значення мало також використання такого пам'ятника давньоруської літератури, як "Слово про погибель Руської землі", складеного у другій половині XIII ст., хоча там описані події як часів Батиєвої навали, так і домонгольського періоду[11]. Цінність джерел давньоруського походження полягає у тому, що в них достатньо детально були відображені події, що відбувалися у західній частині Євразійського степу протягом достатньо тривалого часу — з IX по XIII ст.

Дуже важлива інформація про події раннього та розвинутого середньовіччя у степах Північного Причорномор'я та на Північному Кавказі міститься у *творах візантійських авторів*, написаних переважно грецькою мовою. Візантійці протягом досить тривалого часу — з кінця V ст. по XIII ст. — знаходились в епіцентрі подій, що відбувалися у західній частині Євразійського степу. До числа найбільш ранніх візантійських джерел слід віднести "Історію" Пріска Паннійського, де описуються події з 433 р. по 474 р. не тільки у Східній і Центральній Європі, але й на Північному Кавказі. Пріск не лише одним із останніх авторів описав гунів як сучасник подій, а й був першим, хто залишив інформацію про оногурів. При написанні монографії було використано переклад твору Пріска з грецької на російську, виконаний ще у XIX ст. Г. С. Дестунісом[12]. До числа візантійських істориків, які нас цікавлять, слід віднести автора першої половини VI ст. Прокопія Кесарійського, який написав твір "Війна з готами". В його роботі міститься дуже докладна інформація про північнокавказьких аланів, антів, болгарські племінні угрупування утигурів і кутригурів тощо[13]. Варто також відзначити твір більш пізнього візантійського історика VI ст. Агафія Мірінейського "Про царювання Юстиніана", що охоплює опис подій приблизно з 552 по 558 рр. Особливий інтерес становлять його відомості про антів[14]. Досить цікава інформація міститься у творі продовжувача Агафія — Менандра "Продовження історії Агафієвої", який описав події другої половини VI ст., починаючи з 558 р. Особливий інтерес становить опис війни антів з аварами, що мало мати місце у другій половині VI ст. За даними Менандра, внаслідок цих подій анти опинилися у залежності від аварів. Є у Менандра також інформація про те, як північнокавказькі алани і утигури потрапили у залежність від тюркютів і стали їхніми "рабами". При роботі над монографією було використано переклад твору Менан-

---

[9] [Софиевская летопись, 1853, с. 90; Патриаршая Десятая..., 1965, с. 34; Никаноровская летопись, 1962, с. 71; Новгородская Четвертая летопись, 1917, с. 231; Патриаршая Десятая..., 1885, с. 155–156; Патриаршая или Никонова летопись, с. 150; 704, с. 217–218; Приселков, 1950, с. 20].

[10] [Мещерский, 1958, с. 454].

[11] [Бегунов, 1965].

[12] [Приск, 1861, с. 87–93].

[13] [Прокопий из Кесарии, 1959, с. 156, 295, 298].

[14] [Агафий, 1953, с. 75, 93, 121, 123].

дра з грецької на російську, виконаний Г. С. Дестунісом[15]. В "Історії" візантійського автора кінця VI – початку VII ст. Феофілакта Сімокатти, що охоплює опис подій з 582 по 602 рр., містяться уривчасті відомості про антів та північнокавказьких аланів, хоча і дуже важливі[16]. Приблизно до цього ж періоду належить джерело "Стратегікон", котре деякі дослідники приписують саме візантійському імператору Маврикію. Інформація "Стратегікона" про антів достатньо змістовна, але у деяких випадках відрізняється від даних попередників. І хоча цей твір являє собою трактат для військових, він містить дані про побут, звичаї та суспільний лад антів та інших народів, відомих візантійцям[17]. Важливе значення для аналізу подій раннього середньовіччя має "Хронографія" Феофана, візантійського автора VIII–IX ст. Проте його інформація про антів є практично компіляцією фрагменту з "Історії" Феофілакта Сімокатти, але з деякими доповненнями. При цьому відомості про антів містяться лише в лейпцизькому виданні 1887 р. твору Феофана, а в боннському ж виданні твору Феофана 1839 р. при описі зазначених подій анти не згадуються, що потребує особливого пояснення. У Феофана також містяться дані про приазовських та придунайських болгарів, про північнокавказьких аланів тощо. У роботі над монографією було використано текст Феофана, досліджений та прокоментований І. С. Чичуровим на основі лейпцігського видання, як більш наближеного до оригіналу[18], так і боннського видання твору грецькою та латинською мовами[19]. У монографії було також зроблено посилання на виданий І. С. Чичуровим переклад фрагменту твору сучасника Феофана Никифора — "Бревіарій", де міститься достатньо цікава інформація про болгарів Аспаруха та хозарів[20]. З хозарським періодом можна пов'язати виникнення агіографічного твору "Житіє Іоанна Готського", в якому йдеться про повстання кримських готів проти хозарів в 786–787 рр., де на чолі повстанців був єпископ Іоанн Готський[21]. Достатньо відомим візантійським автором є імператор Костянтин Багрянородний, який жив у першій половині X ст. і залишив два твори — "Про управління імперією" та "Церемонії візантійського двору". Найбільший інтерес становить перший трактат, що являє собою настанову спадкоємцям престолу в тому, як будувати стосунки Візантії із сусідніми народами. У творі "Про управління імперією" є дуже детальні подробиці про ситуацію в Хозарському каганаті у першій половині X ст., про історію витіснення мадярів із степів Північного Причорномор'я печенігами. Костянтин також відзначав, що за його часів правитель північнокавказької Аланії був самостійним володарем і знаходився у стані конфронтації з хозарами[22]. Що стосується другого твору Костянтина — "Церемонії візантійського двору", то найбільший інтерес становить пасаж, де згадуються одночасно ***ексусіократор Аланії*** і ***архонт Асії***[23]. За часів розвинутого середньовіччя Візантія розширила сферу свого впливу на Східну Європу та Північний Кавказ завдяки християнству — християнами стали алани Північного Кавказу, Криму та

[15] [Менандр, 1860, с. 324–325, 321–322, 342].
[16] [Феофилакт Симокатта, 1957, с. 180].
[17] [Мишулин, 1941, с. 253–256].
[18] [Чичуров, 1980, с. 24–144].
[19] [Theophanis, 1839].
[20] [Чичуров, 1980, с. 145–184].
[21] [Васильевский, 1912, с. 396–417].
[22] [Константин, 1991].
[23] [Constantinus, 1829].

південноруських степів. І це знайшло відображення не лише в історичних хроніках, але й в Актах Константинопольського патріархату. У зв'язку з цим великий інтерес становить вперше перекладене із грецької на російську мову Ю. А. Кулаковським та опубліковане ним ще у XIX ст. "Аланське послання" єпископа Феодора, що містить цінні відомості про аланів першої половини XIII ст.[24]. Для висвітлення релігійної історії аланів доводилось звертатись до Актів Константинопольського патріархату, які вже в другій половині XIX ст. були перекладені з грецької на російську мову та опубліковані[25].

Велике значення для написання монографії мало використання текстів *середньовічних мусульманських авторів*, написаних переважно арабською мовою, а також перською. Арабський халіфат, а згодом інші мусульманські держави протягом століть межували з Євразійським степом, і це знайшло своє відображення в повідомленнях мусульманських істориків та географів про ситуацію на північ від мусульманського світу у "країні тюрок". До числа найбільш ранніх мусульманських географів слід віднести ал-Хварізмі, який жив у VIII–IX ст. і залишив після себе трактат "Кітаб сурат ал-ард" (Книга картини землі). У його роботі алани були розташовані на схід від ріки Ра (Волги), що значною мірою відступає від традиції Птолемея[26]. Аналогічну локалізацію аланів подав і другий арабомовний географ IX ст. ал-Фергані, автор трактату "Кітаб ал-харакат ас-самавійа ва джавамі" (Книга про небесний рух і звід науки про зірки)[27]. Вперше ці маловідомі твори мусульманських авторів були перекладені на російську та прокоментовані Т. М. Калініною[28]. Наприкінці IX – на початку X ст. у країнах Халіфату склалась мусульманська географічна школа, що багато успадкувала від античної географічної традиції, насамперед від Птолемея, проте багато у чому розвинута далі. Внаслідок цього вже у IX ст. було створено Зведення географічних відомостей про народи Східної Європи та Центральної Азії, що потрапило до географічних трактатів багатьох мусульманських географів IX–XII ст. і зазнало певних обробок та суттєвих доповнень. Із використаних для написання монографії творів представників цієї школи слід відзначити: "Ал-А'алан ан-нафіса" (Дорогі коштовності) Ібн Русте, який жив на початку X ст.[29]; "Мурудж аз-захаб ва ма'адін ал-джавахір" (Промивальні золота та рудники дорогоцінностей) відомого арабського географа першої половини X ст. ал-Мас'уді[30]; "Кітаб масалік ва-л-мамалік" (Книга шляхів та країн) арабомовного автора першої половини X ст. ал-Істахрі[31]; "Кітаб сурат ал-ард" (Книга картин землі) арабомовного інформатора другої половини X ст. Ібн Хаукаля[32]. Проте із всіх географічних творів X ст. слід особливо виділити "Рісале" (Записку) про подорож до країни волзьких булгар в 921–922 р. Ібн Фадлана, який був секретарем багдадського посольства. На відміну від попередніх творів, це не фіксація відомостей інших мандрівників, а за-

[24] [Кулаковский, 1898].

[25] [Древние акты Константинопольского патриархата.., 1867; Acta Patriarchatus Constantinopolitani, 1863].

[26] [Калинина, 1988, с. 30, 48, 95].

[27] [Калинина, 1988, с. 129–130].

[28] [Калинина, 1988].

[29] [Хвольсон, 1869; Минорский, 1963, с. 221].

[30] [Минорский, 1963, с. 188–204].

[31] [Заходер, 1962, с. 232].

[32] [Бартольд, 1963].

писані враження людини, яка сама безпосередньо побувала в країнах Середньої Азії та Східної Європи. Повний текст "Рісале" переклав на російську, прокоментував та видав А. П. Ковалівський[33]. Дуже оригінальним джерелом вважається перший фарсомовний географічний трактат "Худуд ал-'Алам" (Кордони світу), який був написаний наприкінці X ст., але зберігся в редакції початку другого тисячоліття нашої ери. В 1930 р. перський текст цього твору був опублікований В. В. Бартольдом[34], а в 1937 р. В. Мінорський видав повністю перекладений на англійську мову текст трактату з коментарями[35]. Як відзначили дослідники, "Худуд ал-'Алам" являє собою дуже складну компіляцію із творів попередніх мусульманських географів. Проте слід зазначити, що анонімний автор вніс до свого твору нові відомості, що відображали зміну етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи після падіння Хозарського каганату. Із використаних творів мусульманських авторів на велику увагу заслуговує також трактат хорезмійського вченого першої половини XI ст. ал-Біруні "Тахід ніхайат ал-амакін фі таких маса фат ал-масакін" (Визначення крайніх розташувань місцевостей для перевірки відстані поселень). Даний твір містить цікаву інформацію про мову середньоазійських аланів і асів та версію про причини їхнього переселення з Хорезму до узбережжя Каспійського моря[36]. Для дослідження були залучені також дані арабського географа ал-Ідрісі про ситуацію у степах Східної Європи та на Північному Кавказі у XII ст.[37]. Доводилось також звертатись до твору арабського мандрівника XII ст. ал-Гарнаті "Нухбат ал-Азхан фі аджаіб ал-булдан" (Витяги із згадок про чудові країни), де містяться відомості про етнополітичну ситуацію на півдні Східної Європи у передмонгольський період[38]. Для аналізу етнічної ситуації на Північному Кавказі у домонгольський період удалося залучити витяги із творів таких арабомовних істориків, як ат-Табарі та Ібн ал-Асір, написані мовою оригіналу[39].

Важлива інформація про аланів початку XIII ст. отримана із творів мусульманських авторів вже монгольського періоду, де йдеться про ситуацію у західній частині Євразійського степу напередодні та під час походів хана Батия. Насамперед, були використані два томи "Збірника матеріалів до історії Золотої орди", що були перекладені та підготовлені до видання В. Г. Тізенгаузеном у 1884 й 1941 р. З першого тому, в якому містяться фрагменти з творів арабомовних авторів, при підготовці монографії були використані фрагменти текстів із творів ал-Омарі, ал-Айні, Ібн Хальдуна, Ібн Абд аз-Захира та інших істориків[40]. Із другого тому, що містить витяги із хронік персомовних істориків, були використані фрагменти із творів Джувейні, Рашид ад-Діна тощо[41]. Особливий інтерес становить текст "Збірника літописів" Рашид ад-Діна, відомий також як "Джамі' ат-Таваріх". При написанні монографії були використані видання перекладів на російську мову "Збірника літописів"

[33] [Ковалевский, 1956].
[34] [Худуд ал-'Алем , 1930].
[35] [Minorsky, 1937].
[36] [Волин, 1941].
[37] [Коновалова, 1999].
[38] [Гарнати, 1971, с. 23–49].
[39] [Tabari, vol. VII; Tabari, vol. VIII; Ibn al-Asir, 1978].
[40] [Тизенгаузен, 1884].
[41] [Тизенгаузен, 1941].

Рашид ад-Діна, здійснені в другій половині XX ст. Академією наук СРСР[42]. Велике значення мало використання другого тому критичного тексту "Джами' ат-Таваріх", виданого також АН СРСР. Саме у другому томі східноєвропейського видання міститься детальна інформація про походи хана Батия до Східної Європи та про народи, яких зустріли на своєму шляху монголи[43]. У роботі над монографією значна увага була приділена зіставленню фрагмента з видання критичного тексту з відповідним уривком із виданого в Тегерані в 1379/1959 р. 1-го тому "Джамі' ат-Таваріх" за редакцією доктора Бахшана Керімі. Даний варіант твору Рашид ад-Діна був опублікований також під другою назвою — "Історія монголів" і містить фрагменти, присвячені походам Батия, що істотно відрізняються від варіантів із виданого в СРСР критичного тексту. Як відзначив у передмові до тегеранського видання Бахшан Керімі, життєпис хана Джучи і його сина Бату було взято з варіанта твору Рашид ад-Діна, опублікованого в 1901 р. директором Національної бібліотеки Франції Едгаром Блоше[44].

Як відомо, євреї відіграли помітну роль в історії Східної Європи та Кавказу, насамперед під час існування Хозарського каганату, де державною релігією став іудаїзм. Інтерес західноєвропейських євреїв до хозарів відобразився у *документах хозарсько-єврейського листування* першої половини X ст. Деякі тексти утримували в собі докладні відомості про аланів та інші народи, які перебували у складі Хозарського каганату. Так, лист хозарського царя Йосипа, що являє собою копію оригіналу і дійшов до нас у Скороченій і Розлогій редакціях, повідомляє, що хозарам підкорялись алани, буртаси та інші народи Східної Європи[45]. До числа текстів із хозарсько-єврейського листування, де йдеться про аланів, слід віднести виявлений на початку XX ст. С. Шехтером так званий анонімний Кембріджський документ, що був складений у Хозарії приблизно в середині X ст. і являє собою оригінальний текст. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що у фрагменті цього документа йдеться про те, що за часів хозарського царя Веніаміна хозарам довелось воювати з очолюваною візантійцями коаліцією народів, до складу якої входили цар Асії, тюрки, болгари, печеніги. Проте тільки цар аланів підтримав хозарів, тому що частина їх, як і хозари, дотримувались "Закона євреїв". Врешті-врешт цар аланів допоміг хозарам розгромити їхніх ворогів. У Кембріджському документі відзначений також факт подальшого переходу пануючої верхівки аланів під протекторат Візантії і наступне їхнє відмовлення від союзу з цією християнською державою на користь хозарів — вже за часів правління хозарського царя Аарона[46]. Для нас велике значення має і те, що у середині XII ст. Веніамін Тудельський, виходець з іспанської Тудели, побував у Західній Азії і зібрав відомості про народи, які жили на північ від Багдаду. У книзі своїх мандрів він повідомляє про "країну аланів", оточену горами, з якої немає виходу, окрім як через "Залізні Ворота" (Дарьяльський прохід — *О. Б.*). Далі Веніамін прямо говорить про проживання "євреїв" на території північнокавказької Аланії[47]. Для нас це повідомлення цікаве тим, що спонукає висловити припущен-

[42] [Рашид- ад-Дин, 1952; Рашид ад-Дин, 1952а; Рашид ад-Дин, 1960].

[43] [Рашид ад-Дин, 1980].

[44] [Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 3–5, 515–614].

[45] [Коковцов, 1932, с. 98–102].

[46] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

[47] [Три еврейских путешественника..., 1881, с. 80–82].

ня, згідно з яким Веніамін Тудельський міг використовувати термін "євреї" не як етнічний термін, а як позначення для тих північнокавказьких аланів, які у його час продовжували сповідати іудаїзм.

Для вивчення історії ранньосередньовічних народів Центральної Азії мало велике значення використання *орхонських текстів давньотюркською мовою*, складених на початку VIII ст. на території Східного Тюркського каганату. У монографії були використані здійснені С. Є. Маловим та іншими дослідниками переклади на російську мову фрагментів, насамперед, тих текстів, де утримувалась інформація про народ ***az***: пам'ятники хану Могиляну та його брату Кюль-Тегіну — головнокомандувачу тюркютських військ; текст Кулі-Чура тощо[48]. Велике значення для висвітлення питань ранньої історії хозарів та барсілів мало використання зроблених С. Г. Кляшторним перекладів текстів, що містились на знайдених у Північній Монголії Терхинській та Тесинських стелах, виготовлених відповідно у 753 р. та 762 р. за велінням перших уйгурських каганів[49]. До числа слов'яно-тюркських джерел слід віднести "Іменник болгарських ханів", що дійшов до нас у списку XVI ст., але складений значно раніше за часів Першого Болгарського царства. Документ виконаний двома мовами — імена та відомості про походження ханів подані слов'янською мовою, а числівники про роки правління ханів записані за допомогою кирилиці тюркською мовою. Деякі відомості про період правління ханів мають міфічний характер, хоча достовірністю відзначаються дані про послідовність правління ханів та їхню приналежність до шляхетних родів. Вперше текст було опубліковано та прокоментовано О. Куніком ще у другій половині XIX ст.[50]. Проте дати правління болгарських ханів ще й досі викликають у середовищі дослідників жваві суперечки. Серед використаних тюркомовних текстів, слід відзначити також виконаний російською мовою А. Н. Кононовим переклад твору хівинського автора Абу-л-Газі "Родовід туркмен", що відноситься до числа тюркомовних джерел XVII ст. Проте у цьому пізньому джерелі знайшли своє відображення генеалогічні легенди про походження не лише пізньосередньовічних туркменських племен, а й родоплемінних об'єднань огузів більш раннього періоду[51]. На цьому коло використаних тюркомовних джерел є далеко невичерпаним.

Для дослідження подій раннього середньовіччя велике значення мало використання творів вірменських авторів, написаних *давньовірменською мовою*. Як відомо, за часів раннього середньовіччя територія Вірменії опинилася в епіцентрі подій, що відбувалися на лише в Західній Азії, а й на території Північного Кавказу та Євразійського степу. Це знайшло відображення в творах вірменських істориків та географів. Найбільш важливим джерелом слід вважати "Історію Вірменії", написану після V ст. Мойсеєм Хоренським, в якій є відомості про ранніх болгарів на Кавказі, а також інформація про аланів, але часів пізньої античності. Проте необхідно відзначити, що історик користувався більш ранніми текстами і це відобразилось певною мірою на датуванні деяких подій, що вимагає обережності в інтерпретації його повідомлень. У монографії було використано переклад тексту твору Мойсея Хорен-

[48] [Малов, 1959, с. 11–20; Бернштам, 1946, с. 36, 47; Кызласов, 1958, с. 50; Кызласов, 1969, с. 35].
[49] [Кляшторный, 2003, с. 47–51].
[50] [Куник, 1879, с. 118–161].
[51] [Кононов, 1958].

ського на російську, зроблений ще у XIX ст. М. О. Еміним[52]. Менш відомим є твір Єгіше "Про Вардана та війну вірменську", де містяться достатньо цікаві відомості про хайландурів, маскутів та інші етнічні групи Північного та Східного Кавказу другої половини V ст. При написанні монографії було використано переклад тексту твору на російську, зроблений І. А. Орбелі[53]. В "Історії Вірменії" Фавтоса Бузанда, написаній в 70-ті рр. V ст., є досить важливі відомості про маскутів — іраномовної групи, яка проживала за часів пізньої античності та раннього середньовіччя на Східному Кавказі[54].

Найбільш відомим географічним твором вірменського походження є "Ашхарацуйц" (Картина світу), складений наприкінці VII ст. невідомим вірменським автором і відомий також як "Вірменська географія". До наших часів збереглись два варіанти "Географії" — "Скорочена" та "Розлога". У монографії було використано зроблений К. Паткановим переклад з давньовірменської на російську фрагменту Розлогої редакції "Вірменської географії", як найбільш змістовної та наближеної до оригіналу. Анонімній автор "Вірменської географії", розповідаючи про етнополітичну ситуацію на Північному Кавказі, повідомляє, що на заході Північного Кавказу проживав народ ***аштігор***, а на схід від них — ***алани***. Є у творі відомості про барсілів, які, за даними автора "Географії", проживали на Нижній Волзі. Досить цікаво, що написана наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, "Вірменська географія" засвідчує на Північному Кавказі вже чотири болгарських племені[55]. Складним твором за своєю структурою та походженням вважається "Історія країни албанів" Мойсея Каланкатуаці, складена у VIII–IX ст., але її основою став звіт про подорож, що її здійснив у другій половині VII ст. албанській єпископ Ісраель до країни дагестанських гунів. Великий інтерес становить опис поховальних традицій дагестанських гунів, що знаходять аналоги серед язичницьких поховальних обрядів багатьох кочових народів, а також імена божеств дагестанських гунів, що мають іранське походження. У творі є важлива інформація про маскутів, дагестанських гунів, хозарів тощо. У монографії було використано останній переклад тексту твору на російську Ш. В. Смбатяна[56]. З історичних творів VIII ст. слід особливо відзначити "Історію халіфів" Гевонда, де міститься цікава інформація про арабо-хозарські війни, про гунів в Дагестані, про походи хозарів у другій половині VIII ст. до захопленої мусульманами Вірменії. У монографії було використано переклад тексту твору на російську К. Патканьяна[57]. Незважаючи на це, слід відзначити, що у ранньосередньовічних вірменських авторів інформація про північнокавказьких аланів має лише епізодичний характер, що можна пояснити тим, що алани втратили тоді політичну незалежність і знаходились у складі держав спочатку тюркютів, а потім хозарів і тому не відігравали помітної ролі в історії Вірменії.

Окрім того, за часів раннього та розвинутого середньовіччя у Східному Середземномор'ї серед представників арамеємовного духовенства, які представляли монофізитів та несторіян, склалася своєрідна історіографічна школа, представники якої описували як події церковного життя, так і політичного характеру

[52] [Моисей Хоренский, 1858, с. 81, 87].

[53] [Егише, 1971, с. 31, 127, 169].

[54] [Фавтос Бузанд, 1953, с. 14–15].

[55] [Патканов, 1883, с. 29].

[56] [Мовсэс Каланкатуаци, 1984].

[57] [Гевонд, 1862, с. 28, 71, 80, 92–93, 111, 261].

арамейською мовою. У сирійських істориків знайшли своє відображення події, що відбувалися за часів раннього середньовіччя на Північному Кавказі та у степах Східної Європи. Із праць цих авторів слід відзначити написану на початку VI ст. "Церковну історію" Захарія Рітора, де є згадки про кочові народи раннього середньовіччя та про аланів, які мали "п'ять міст". Про події у степах Східної Європи згадував у своїй "Історії" Іоанн Ефеський, арамаємовний автор другої половини VI ст. Переклад творів цих авторів на російську був зроблений Н. Б. Пігулевською ще кілька десятиліть тому[58]. Великий інтерес становить також "Церковна історія" Михайла Сірійського (1126–1999 рр.) так і не перекладена дотепер на східнослов'янські мови, хоча вона являє собою компіляцію з дуже важливих втрачених творів. Великий інтерес становить пасаж у його творі, який цей пізній арамеємовний автор відносить до часів візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.), де наводиться генеалогічна легенда про трьох братів, які стали родоначальниками болгарів та хозарів. Дослідникам ще й досі не дає спокою інформація Михайла, згідно з якою два брати прийшли в країну аланів — ***Берсілія***. Розповідь Михайла, але вже в скороченому варіанті, повторюється в "Історії" іншого арамеємовного автора — Григорія Бар-Гебрея, який жив у XIII ст.[59].

З іншого боку, значно віддалена від Євразійського степу Західна Європа згадувала про кочівників та їхніх сусідів лише при наявності двох катаклізмів — гунській експансії в IV–V ст. та монгольській інвазії у першій половині XIII ст. Це і відобразилось на західноєвропейській історіографії. У відповідності до традиції, західноєвропейські історики та мандрівники за часів раннього середньовіччя писали *латинською мовою*, а вже наприкінці середньовіччя почали писати тексти рідними мовами. Вже у першій половині VI ст. був написаний Йорданом латинською мовою історичний твір "Про походження та діяння гетів", де міститься дуже цікава інформація як про події Великого переселення народів, так і про сучасні автору народи. Так, Йордан залишив дуже докладні відомості не лише про сучасних йому антів, а й був першим і практично єдиним істориком, який згадував антів при описі подій другої половини IV ст. У творі Йордана міститься дуже цікава інформація про аланів, готів, гунів, болгарів та інші народи Північного Причорномор'я.[60]. На думку перекладача тексту Йордана на російську та коментатора — О. Ч. Скржинської, твір Йордана являв собою лише скорочення великої хроніки Кассіодора (помер після 583 р.), що була присвячена історії готів і не збереглася до наших часів. Тому важко або неможливо виділити ту частку самостійного доданого матеріалу, котру Йордан, можливо, все ж таки вніс до своєї, в основному свідомо компілятивної праці[61]. Після Йордана достатньо докладні відомості про народи Євразійського степу з'явились лише у XIII ст. Так, вже перед самим початком монгольської інвазії 1235 р. та безпосередньо після неї подорож до прабатьківщини угорців на сході Східної Європи здійснив угорський католицький місіонер Юліан. Записи про ці подорожі містять цікавий матеріал не лише про східних угорців, а й про інші народи Східної Європи та Північного Кавказу, в тому числі і про північнокавказьких

---

58 [Пигулевская, 1941, с. 82–84, 105–108; Алемань, 2003, с. 506].

59 [Артамонов, 1962, с. 128; Алемань, 2003, с. 500–505].

60 [Иордан, I960].

61 [Скржинская, 1957, с. 3].

аланів[62]. У середині XIII ст., коли монголи завершили на Заході свої завоювання, Папа Римський намагався знайти серед монголів нових союзників. З цією метою були здійснені місії Плано Карпіні та Гільома Рубрука, які залишили після себе дуже докладні звіти про свої подорожі. Тому при роботі над монографією велике значення мало звертання до текстів творів католицьких місіонерів середини XIII ст. Плано Карпіні "Історія монгалів" та Гільома Рубрука "Подорож до східних країн". Для роботи був використаний переклад О. І. Малеїна їхніх творів російською мовою, виданий в 1957 р. за редакцією та коментарями Н. В. Шастіної. Відомості, що втримуються в даних трактатах, дотепер становлять для істориків особливу цінність, тому що вони написані безпосередніми учасниками подорожей углиб Монгольської імперії і утримують цікаву інформацію про аланів та інші народи не лише середини XIII ст., а й більш раннього періоду[63].

Для написання монографії велике значення мало використання *середньовічних китайських хронік*. Так, М. Я. Бічурін ще у XIX ст. надрукував переклади ранньосередньовічних китайських хронік, де містилась інформація про ситуацію у степах Центральної Азії за часів пізньої античності та раннього середньовіччя. У монографії були використані переклади фрагментів із хронік "Таншу" та "Суйшу", де йдеться про давніх тюрків. Так, особливий інтерес становив опис поховальних традицій тюрків, що у багатьох рисах мали багато спільного з поховальними обрядами іраномовних номадів попередніх часів[64]. Особливий інтерес може становити історія створення Монгольської імперії, викладена самими монголами. Особливо варто виділити написане у другій половині XIII ст. *монгольською мовою*, але за допомогою китайської графіки, джерело "Таємна історія монголів", відому інакше в китайському варіанті назви, як "Юань чао бі ші" або в інтерпретації перекладача на російську мову цього тексту С. О. Козіна, — "Таємне сказання". Цінність твору в тому, що ця хроніка складалася винятково для представників монгольської верхівки та містила опис подій першої половини XIII ст. у зовсім своєрідній інтерпретації[65].

Що стосується нетрадиційних джерел до вивчення проблеми, то слід виділити дані *топонімії та лінгвістичні матеріали*, які не можна повністю вважати власне нетрадиційними, бо ще в другій половині XIX ст. Ф. Брун та Ю. А. Кулаковський для доказу перебування аланів у середні віки у Північному Причорномор'ї почали успішно використовувати дані топонімії. У своїх роботах вони звернули особливу увагу на деякі топоніми та гідроніми, що втримуються як у середньовічних текстах, так і на географічних картах. При цьому зазначені дослідники почали застосовувати дані іранського мовознавства для пояснення цих назв на місцевості[66]. У монографії було продовжено та розвинуто цей напрям досліджень, і тому одним з основних джерел для локалізації пізніх аланів у Східній та Центральній Європі, а також у Середній Азії стали географічні карти, складені як в XIX ст., так і в XX ст. До числа найбільш старих зведень топонімічного характеру варто віднести таке джерело, як "Книга Большому Чертежу", складену в XVII ст. як додаток до зниклої карти. Ця

[62] [Юлиан, 1863; Аннинский, 1940].
[63] [Карпини, 1957; Рубрук, 1957].
[64] [Бичурин, 1950, с. 230].
[65] [Козин, 1941].
[66] [Брун, 1880; Кулаковский, 1899].

книга неодноразово перевидавалася[67]. У зв'язку із цим необхідно відзначити окремі томи "Історії міст і сіл УРСР", де, крім докладних відомостей про локалізацію сучасних населених пунктів України, утримується інформація про колишні їхні назви. А це особливо важливо, якщо врахувати, що протягом останніх десятиліть багато найменувань були змінені. У цьому аспекті особливу цінність становить багатотомний "Енциклопедичний словник", виданий наприкінці XIX – на початку XX ст. видавництвом "Брокгауз-Ефрон".

Пояснити походження назв населених пунктів та гідронімів на території Східної Європи та Середньої Азії, а також антропоніми, соціальні терміни та етноніми, що зустрічаються у середньовічних джерелах, неможливо без лінгвістичних матеріалів, насамперед словників. Для написання дисертації важливе значення мав багатотомний "Історико-етимологічний словник осетинської мови", який підготував В. І. Абаєв[68]. Був також використаний "Осетинсько-російський словник" під редакцією В. І. Абаєва[69]. Що стосується даних іранського мовознавства, то були залучені, крім присвячених осетинській мові, й інші словники. Так, використовувався "Comprehensive Persian-English dictionary" Ф. Стейнгасса[70]. Було використано також роботу І. І. Зарубіна "Шугнанські тексти і словник"[71], дослідження В. С. Соколової "Бартангські тексти і словник"[72], "Язгулямсько-російський словник" Д. І. Едельмана[73] тощо. Крім того, доводилось звертатись до словників, що містяться в роботах А. Л. Грюнберга та І. М. Стеблін-Каменського "Мови Східного Гіндукуша"[74], С. М. Соколова "Мова Авести"[75] тощо. Велике значення мало також звернення до матеріалів слов'янського мовознавства. У монографії були використані "Матеріали для словника давньоруської мови" І. І. Срезневського[76] та "Етимологічний словник слов'янських мов" [77]тощо. Велике значення мали також тюркологічні матеріали. Для роботи над монографією було використано багатотомне дослідження В. В. Радлова "Досвід словника тюркських нарічь"[78]. Важливе значення мало також звернення до академічного видання "Давньотюркського словника"[79].

У процесі використання матеріалів лінгвістичного характеру доводилося постійно звертатися до тих робіт лінгвістів, у яких основна увага була приділена питанням взаємодії аланської (осетинської) мови з мовами народів Східної Європи. Так, були використані результати лінгвістичних досліджень В. І. Абаєва, В. Ф. Міллєра, І. Г. Добродомова, Є. С. Отіна, О. М. Трубачова, В. А. Бушакова та інших вче-

[67] [Книга Большому Чертежу, 1950].
[68] [Абаев, 1958; Абаев, 1973; Абаев, 1979; Абаев, 1989].
[69] [Осетинско-русский словарь, 1970].
[70] [Steingass, 1998].
[71] [Зарубин, 1960].
[72] [Соколова, 1960].
[73] [Эдельман, 1971].
[74] [Грюнберг, Стеблин-Каменский, 1976].
[75] [Соколов, 1964].
[76] [Срезневский, 1958].
[77] [Этимологический словарь славянских языков, 1981].
[78] [Радлов, 1893; Радлов, 1893а; Радлов, 1899; Радлов, 1899а; Радлов, 1905].
[79] [Древнетюркский словарь, 1969].

них-філологів[80]. Це допомогло пояснити походження багатьох топонімів та термінів у мовах народів Східної Європи та Середньої Азії, а також визначити масштаби взаємодії аланської (осетинської) мови з мовами народів степової частини Євразії.

Для вирішення ж питань культурної атрибуції аланів-ясів східноєвропейських степів уперше було використано *археологічний матеріал*. У першу чергу, були залучені дисертації та звіти, що зберігаються у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України. Так, було використано інформацію та висновки, що містяться у докторській дисертації В. К. Міхєєва "Економіка та соціальні відносини у населення салтово-маяцької культури Подоння–Приазов'я (середина VIII – середина X ст.)"[81], докторській дисертації А. Т. Сміленко "Слов'яни та їхні сусіди у степовому Подніпров'ї (Історія та культура населення у II–XIII ст.)"[82], кандидатській дисертації А. О. Козловського "Осіле населення Південного Подніпров'я у IX–XIV ст."[83]. Широко були використані результати польових досліджень, що знайшли відображення у звітах. Насамперед треба відзначити щоденник та звіт В. А. Грінченка про археологічні дослідження у степовому Подніпров'ї, що проводились у 1929–1930 рр.[84]. Важливе значення мало також використання звіту Е. А. Симоновича про археологічні розкопки у степовому Подніпров'ї у 1952 р., де значна увага була приділена дослідженню середньовічного могильника біля с. Кам'янка Запорізької обл.[85]. Широко були використані матеріали археологічних розкопок пам'яток середньовіччя у басейні Сіверського Донця. Насамперед треба відзначити звіти В. К. Міхєєва про результати досліджень об'єктів у середній течії Сіверського Донця, що проводились у 1962, 1964, 1965, 1966, 1968, 1969, 1971, 1972, та 1978 рр. Внаслідок цих масштабних розкопок було досліджено городище хозарсько-половецько-золотоординського часів біля с. Маяки Донецької обл. та середньовічні городища біля с. Сидорово та с. Теплинське Донецької обл., здійснені археологічні розвідки на території Донецької та Луганської областей[86]. Важливо також відзначити звіти про результати охоронних розкопок, що проводились під керівництвом С. Й. Татаринова на території середньовічного городища біля с. Маяки Донецької обл.[87]. Були також використані звіти М. Л. Швецова про результати дослідження археологічного комплекса у с. Маяки Донецької обл. і крім того — про дослідження християнського могильника біля х. Зливки Донецької обл.[88]. У процесі роботи над монографією були залучені також археологічні колекції із зібрань Дніпропетровського історичного, Харківського історичного, Верхньосалтівського археологічного, Пензенського краєзнавчого музеїв, а також Археологічного музею Харківського національного університету.

---

80 [Абаев, 1964; Абаев, 1964а; Абаев, 1965; Бушаков, 1992; Бушаков, 1992а; Бушаков, 1994; Бушаков, 1995–1996; Добродомов, 1980; Добродомов, 1990; Миллер, 1887; Отин, 1977; Отин, 1979; Трубачев, 1965].

81 [Михеев, 1985].

82 [Смиленко, 1980].

83 [Козловский, 1984].

84 [Грінченко, 1929; Грінченко, 1929].

85 [Симонович, 1952].

86 [Михеев, 1962; Михеев, 1964; Михеев, 1965; Михеев, 1966; Михеев, 1968; Михеев, 1969; Михеев, 1971; Михеев, 1972; Михеев, 1978].

87 [Татаринов и др., 1976; Татаринов и др., 1977].

88 [Швецов, 1981; Швецов, 1983; Швецов и др., 1984; Швецов, Кравченко, 1989].

Велике значення для написання монографії мало також використання опублікованих результатів польових археологічних досліджень, що проводилися на Північному Кавказі та у Східній Європі. У першу чергу слід зазначити статті та монографії, присвячені археологічним пам'ятникам Північного Кавказу. В археологічному вивченні північнокавказької Аланії найбільших успіхів домігся В. О. Кузнєцов, тому опубліковані результати його розкопок на Північному Кавказі в даному дослідженні залучалися для порівняльного аналізу з іншими археологічними пам'ятниками в Східній Європі. Із них варто виділити роботи В. О. Кузнєцова з історії та культури середньовічного населення північнокавказької Аланії[89]. Були використані монографії Т. М. Мінаєвої "До історії аланів Верхнього Прикубання за археологічним даними" та В. Б. Ковалівської "Кавказ і алани"[90]. Крім того, широко залучалася й інша література з середньовічної археології Північного Кавказу. Дуже часто доводилося звертатися до робіт, присвячених ранньосередньовічним аланам лісостепового Подоння. Особливо цінна інформація про даний масив салтівського населення міститься в статтях та книгах С. О. Плетньової, найбільш значними з яких є монографії "Від кочовищ до міст" та "На слов'яно-хозарському прикордонні"[91]. Уже не одне десятиліття вивченням пам'ятників лісостепового варіанта салтівської культури займається Г. Є. Афанасьєв. Найбільш значними з його робіт є монографії "Населення лісостепової зони басейну Середнього Дону в VIII – на початку X ст." та "Донські алани", а також серія статей за цією проблематикою[92]. Велике значення також мало звертання до публікацій В. С. Фльорова, що містять інформацію про похоронні обряди носіїв лісостепового варіанта салтівської культури[93]. З монографічних досліджень по даній темі найбільший інтерес становить робота В. К. Міхєєва "Подоння у складі Хозарського каганату", де основна увага була приділена салтівському населенню басейну Сіверського Донця[94]. Крім того, дуже важливе значення мало використання третього тому "Праць Волго-Донської експедиції", де відображені результати багаторічних досліджень такої унікальної пам'ятки, як Саркел — Біла Вежа. Там були опубліковані звіти О. П. Артамонової та М. І. Артамонова, які разом з публікаціями антропологів у цьому ж томі давали дуже детальну характеристику населення, яке проживало у фортеці у хозарський та давньоруський періоди[95]. У процесі роботи над монографією не можна було залишити поза увагою видання, присвячені середньовічному населенню східноєвропейських степів. З їхнього числа необхідно виділити збірник статей "Степи Євразії в епоху середньовіччя", а також окремі монографії Г. О. Федорова-Давидова, А. Т. Сміленко та інших дослідників[96]. Для порівняльного аналізу були залучені опубліковані результати розкопок могильників і поселень XII–XIV ст. у Нижньому Подніпров'ї,

[89] [Кузнецов, 1962; Кузнецов, 1971; Кузнецов, 1973; Кузнецов, 1974; Кузнецов, 1964].

[90] [Минаева, 1971; Ковалевская, 1984].

[91] [Плетнева, 1961; Плетнева, 1964; Плетнева, 1967; Плетнева, 1972; Плетнева, 1983; Плетнева, 1984; Плетнева, 1989].

[92] [Афанасьев, 1984; Афанасьев, 1987; Афанасьев, 1993].

[93] [Флеров, 1984; Флеров, 1990; Флеров, 1993].

[94] [Михеев, 1985].

[95] [Артамонов, 1963; Артамонова, 1963].

[96] [Степи Евразии в эпоху средневековья, 1981; Федоров-Давыдов, 1966; Плетнева, 1989; Добролюбский, 1986; Смиленко, 1975].

у басейні Сіверського Донця та Дністровсько-Прутському межиріччі[97]. У роботах з археологічним матеріалом особливе значення мала коректність хронології, що в значній мірі допомогло встановити час функціонування об'єктів і співвіднести їх з подіями, описаними в письмових джерелах. А саме це уперше дозволило зробити спробу культурної атрибуції аланів східноєвропейських степів у IX–XIII ст.

У нерозривному зв'язку з археологічними розкопками знаходяться *палеоантропологічні дослідження* краніологічних серій з могильників півдня Східної Європи. Для вивчення пізніх аланів степів Східної Європи такі матеріали дотепер не залучалися, що й дозволяє їх віднести до числа нетрадиційних. Палеоантропологічні матеріали з середньовічних могильників доступні для інтерпретації лише фахівцям-антропологам, тому істориками-медієвістами для висвітлення питань етнічної й соціальної історії Євразійського степу залучалися лише в незначній мірі. Для роботи над монографією були залучені опубліковані результати досліджень Г. Ф. Дебеца, В. П. Алексєєва, Т. С. Кондукторової; С. Г. Єфімової, Г. П. Зіневич, М. С. Вєлікановой, Л. Литвинової, С. Сегеди та інших дослідників[98], використання яких у сукупності з археологічним матеріалом і даними середньовічних письмових джерел допомогло пролити світло на походження окремих середньовічних груп осілого населення у степовому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї. Насамперед, слід відзначити опубліковані у третьому томі "Праць Волго-Донської експедиції", присвяченого дослідженням Саркела — Білої Вежі, статті антропологів Л. Г. Вуїча, В. В. Гінзбурга та Б. В. Фірштейна, які дали можливість визначити походження населення цієї хозарсько-давньоруської фортеці[99]. Не менший інтерес становлять результати палеоантропологічних досліджень, проведені Т. С. Кондукторовою на матеріалах середньовічного могильника біля с. Кам'янка Запорізької обл.[100], М. С. Вєлікановою — на матеріалах християнського могильника XII–XIV ст. біля с. Лімбарь в Молдавії[101], Т. А. Трофімовою — на матеріалах християнського могильника Бабин Бугор в Болгарах[102].

До числа нетрадиційних джерел за даною темою слід також віднести результати *етнографічних досліджень* населення Північного Кавказу, Середньої Азії, Східної та Центральної Європи, багато з яких до теперішнього часу виявилися опублікованими. Для написання дисертації важливе значення мав порівняльний аналіз культури осетинів із традиціями народів степів Середньої Азії, Поволжя, Північного Причорномор'я, прибалканських країн та Угорщини. Необхідно відзначити, що Б. О. Калоєвим та Г. П. Васильєвою уже були відзначені етнографічні паралелі в культурі осетинів і народів степів Середньої Азії та Казахстану[103]. Однак не було спеціального дослідження, присвяченого реліктам середньовічної аланської культури в традиціях молдаван, українців, росіян, мордви, татар-мішарів, чувашів та інших етнічних груп Північного Причорномор'я та Поволжя. У даному дослідженні вперше здійснено порівняльний аналіз традиційної культури осетинів і народів

[97] [Козловский 1992; Хынку, 1976].

[98] [Алексеев, 1969; Кондукторова, 1957; Зиневич, 1967; Великанова, 1975; Ефимова, Кондукторова, 1995; Сегеда, 2001].

[99] [Вуич, Гинзбург, Фирштейн, 1963; Гінзбург, 1963].

[100] [Кондукторова, 1957].

[101] [Великанова, 1975, с. 114–138].

[102] [Трофимова, 1956].

[103] [Калоев, 1999; Васильева, 1964; Васильева, 1977].

Східної Європи. Для цього були використані матеріали із власного архіву автора монографії, етнографічні колекції з фондів Полтавського та Пензенського краєзнавчих музеїв, Харківського та Дніпропетровського історичних музеїв. Крім того, була використана література з етнографії народів Східної Європи. Із числа цих видань варто виділити роботи, присвячені мордві, татарам-мішарям, чувашам та іншим народам Середньої Волги[104]. Що ж стосується літератури про українців і південних росіян, то ця бібліографія досить велика. Для порівняльного аналізу залучалися як класичні фундаментальні дослідження Ф. Волкова "Етнографічні особливості українського народу" та Д. К. Зеленіна "Східнослов'янська етнографія", так і роботи сучасних українських етнографів В. Ф. Горленка, Т. К. Косміної, К. І. Матейко, Т. А. Ніколаєвої, А. Г. Данилюка та інших дослідників[105]. При написанні монографії для порівняльного аналізу була широко використана література з етнографії народів Північного Кавказу. Були залучені опубліковані результати польових етнографічних досліджень В. Ф. Міллєра, А. Х. Магометова, В. П. Кобичева, Л. А. Чібірова, А. Р. Чочієва, Є. М. Студенецької та інших учених-етнографів[106]. Дуже часто для порівняння залучалася інформація з робіт Б. О. Калоєва, якому вдалося ввести до наукового обігу нові дані, отримані ним у результаті багаторічних польових досліджень осетинів та інших народів Кавказу. Все це знайшло відображення в його статтях і книгах, серед яких помітне місце посідає його неодноразово видана монографія "Осетини"[107].

Досить часто при роботі над монографією доводилось шукати пояснення деяких фактів у свідченнях *фольклору* народів Північного Кавказу та Східної Європи. Насамперед, треба відзначити нартський епос осетинів, який почав публікуватись ще у XIX ст. В. Ф. Міллєром у другому томі "Осетинських етюдів"[108], а у XX ст. В. І. Абаєвим та іншими дослідниками у багатьох спеціальних виданнях[109]. Що стосується фольклору народів Східної Європи, насамперед східних слов'ян, то були проаналізовані не лише загальновідомі сюжети з українських та російських казок, билин, але й в якості матеріалів фольклору були залучені також сюжети з "Повісті врем'яних літ" та повістей М. В. Гоголя "Вій", "Тарас Бульба", "Майская ночь" тощо[110]. Важливе значення мало також звертання до опублікованих результатів фольклористичних досліджень, проведених В. Ф. Міллєром, В. І. Абаєвим, Б. О. Калоєвим та іншими дослідниками на Північному Кавказі та Середній Азії[111]. Це допомогло визначити рівень впливу середньовічних аланів не лише на матеріальну, а й на духовну культуру народів зони Великого Євразійського степу.

---

[104] [Мордва, 1981; Мордовский народный костюм, 1990; Мухамедова, 1972; Каховский, 1965; Каховский, 1984; Козлова, 1964].

[105] [Волков, 1916; Зеленин, 1991; Горленко та інш., 1971; Косміна, 1980; Матейко, 1977; Николаева, 1987–1988; Данилюк, 1991; Данилюк, 2002].

[106] [Миллер, 1882; Миллер, 1887; Магометов, 1962; Кобычев, 1982; Чибиров, 1970; Студенецкая, 1989].

[107] [Калоев, 1971; Калоев, 1973; Калоев, 1984; Калоев, 1993; Калоев, 1996].

[108] [Миллер, 1882].

[109] [Абаев, 1949; Абаев, 1982; Калоев, 1959; Нартский эпос, 1957; Нарты, 1957; Нарты, 1989].

[110] [Повесть временных лет, 1846; Повесть временных лет, 1950; Повість врем'яних літ, 1990; Гоголь, 1940].

[111] [Миллер, 1892; Абаев, 1982; Калоев, 1959; Толстова, 1977; Толстова, 1984].

Як відомо, без методології неможливе написання наукового дослідження. На сучасному етапі серед дослідників набули поширення різноманітні концепції щодо висвітлення історії народів Євразійського степу у відповідності до традиційних і нетрадиційних уявлень та поглядів. Незважаючи на це, у запропонованій монографії *методологічну основу дослідження* становить принцип історизму, у відповідності до якого речі і явища мають розглядатися в їхньому закономірному історичному розвитку у зв'язку з конкретними умовами їхнього існування. Отже, у монографії історія народів, які входили до політичних утворень номадів Євразійського степу раннього та розвинутого середньовіччя, висвітлювалась у хронологічному аспекті не відірвано від подій попередніх часів, а у безпосередньому зв'язку з процесами, що відбувалися на сусідніх з Євразійським степом територіях.

Автор монографії прагнув, по-перше, не висвітлювати історію народів та державних утворень Євразійського степу з позицій марксистської історичної науки, де провідною домінантою є визначення характеру способу виробництва та "класового" складу суспільства. По-друге, було прагнення не висвітлювати історію середньовічних номадів з негативних позицій про їхню роль в історії народів Євразії, що характерно для деяких представників української та російської історичної науки, і по-третє — не підходити до вивчення проблеми з позицій ідеалізованого романтичного ставлення до кочівників та аланів, що починає набувати поширення в останні десятиліття в середовищі деяких сучасних дослідників на теренах колишнього Радянського Союзу.

У пострадянський період наука про кочівників на території колишнього Радянського Союзу, включаючи Україну, переживає труднощі методологічного характеру. Проте існують підстави остаточно відмовитись від марксистських підходів, тому що радянські вчені приділяли більше уваги соціально-економічній історії і дослідження марксистських істориків та етнологів будувалися на основних ідеях еволюціонізму, закладених ще в XIX ст. Звідси серед марксистських дослідників набули поширення уявлення про обов'язкову седентаризацію номадів[112], про кочовий феодалізм[113], про особливий спосіб виробництва у кочівників [114] тощо. В нетрадиційному для марксистської науки дусі була створена концепція Л. Гумільова, згідно з якою етнічний розвиток номадів знаходився у нерозривному зв'язку із впливом навколишнього середовища. Проте Л. Гумільов, на відміну від марксистів, рушійною силою історичного прогресу вважав пасіонаріїв і не пов'язував етнічні процеси з соціально-стадійними зрушеннями[115].

Що стосується інших немарксистських підходів до етносоціальної історії номадів, то вони набули поширення на Заході, а також серед деяких дослідників колишнього Радянського Союзу[116], які відзначали циклічність у розвитку кочових суспільств. Вони були схильні нерозривно пов'язувати процеси економічного, політичного, етнічного та соціального характеру.

---

[112] [Плетнева, 1982].

[113] [Владимирцов, 1934; Федоров-Давыдов, 1973].

[114] [Bonte, 1975; Bonte, 1978; Bonte, 1981; Bonte, 1990].

[115] [Гумилев, 1989; Гумилев, 1990].

[116] [Lattimore, 1940; Bacon, 1958; Irons, 1979; Kwanten, 1979; Barfield, 1981; Barfield, 1992; Golden, 1980; Хазанов, 1975; Khazanov, 1981; Khazanov, 1984; Pritsak, 1978; Pritsak, 1982; Крадин, 1992; Крадин, 1992а; Крадин, 1993; Крадин, 1993а; Крадин, 1995; Крадин, 1995а; Крадин, 1996; Крадин, 1996а; Крадин, 2000; Крадин, 2000; Kradin, 1996].

Таким чином, у науці про кочівників склалися два діаметрально протилежні підходи щодо висвітлення питань розвитку кочових суспільств — еволюціоністський (марксистський), який у висвітленні соціальних процесів акцентував увагу переважно на характері виробництва, і циклічний (немарксистський), згідно з яким соціальні процеси відбувалися у прямому зв'язку з етнічними, господарськими та політичними факторами.

Тому є сенс підтримати не формаційний марксистський підхід у висвітленні історії середньовічних суспільств Євразійського степу, а цивілізаційний, складовою якого є концепція про циклічний розвиток кочових суспільств. Проте, на нашу думку, є неприпустимим використання терміну "кочові цивілізації", тому що саме слово "цивілізація" має пряме відношення до осілого землеробського, а не кочового пасторального світу. Отже, більш правильним можна вважати термін "кочові суспільства". Методологічною основою запропонованого дослідження стала власна концепція автора монографії про кореляцію етнічних, соціальних та господарських факторів у кочових суспільствах Старого Світу[117].

Порівняння соціальних структур номадів без хронологічного та географічного контексту дозволило виявити постійні домінуючі фактори, які визначають соціальну структуру кочового суспільства. Серед них: 1) етнічні відмінності населення; 2) політична та військова зверхність однієї групи над іншою; 3) концепція божественного походження влади у певної групи людей; 4) майнове розшарування у середовищі номадів; 5) економічні розбіжності, тобто переважання одного типу господарства над іншим. Головний постулат у запропонованому дослідженні — провідна роль у цих процесах етнічного фактору. На нашу думку, соціальна структура кочових спільностей сформувалась внаслідок встановлення панування сильних кланів та племен над іншими. Військова і політична активність домінуючих кланів та племен привела до формування стабільних альянсів, в яких родина, клан або плем'я завойовників правили завойованим населенням. Внаслідок цього пануюча група зробила інших своїми васалами. Особливістю кочових народів Євразії було те, що консолідація племен і кланів відбувалася навколо певного племені або клану, який мав сакральну силу, тобто харизму. Прикладом таких харизматичних кланів можуть бути тюркські роди Дуло та Ашина, або клан Чингіз-хана — Борджигін. Сакральна, соціальна та політична влада пануючих племен та кланів завжди базувались на військовій силі. Ось чому військові завжди посідали найвищі посади в соціальній структурі новоутворених політичних об'єднань.

Методологічна основа використаних понять та підходів має дуже велике значення. На думку автора, об'єктом дослідження мусять бути не лише соціальні групи, а й етноси. Ці спільності мали різне відношення до централізованої влади клану, племені, союзу племен. З огляду на це, для нас великий інтерес становить визначення етносу в проекції на кочові суспільства. У відповідності до визначення, що дав Ю. В. Бромлей, під етносом слід розуміти історичну міжпоколінну спільність людей, якій притаманні такі ознаки: 1) проживання на певній території; 2) відносно стабільні особливості культури (включаючи мову); 3) спільність психіки; 4) наявність самоназви, тобто усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших (антитеза: *ми — вони*)[118]. Проте такий фактор, як проживання на певній території,

[117] [Бубенок, 1997а; Бубенок, 1998а; Бубенок, 1998г; Бубенок, 2002д].

[118] [Бромлей, 1973; Бромлей, 1983].

не дозволяє прийняти запропоноване визначення етносу щодо кочових суспільств, тобто визначення етносу, дане Ю. В. Бромлеєм, більш характерне для осілих землеробських суспільств, які проживали на рівнині поза межами степу. Тому ми схильні підтримувати визначення Л. Гумільова, згідно з яким етнос — це ендогамна спільність, де існує поняття про "своїх" і "чужих"[119]. Таким чином, мінімальною етнічною, а можливо й соціальною одиницею у кочівників, можуть бути клан — союз родів, плем'я, союз племен тощо. Проведені спостереження над кочівниками часів античності, середньовіччя та нового часу дозволили виявити одну суттєву закономірність — утворення нових племен або союзів племен у кочівників являє собою результат розпорошення попередніх етнічних груп населення степу з подальшим їх включенням до складу нових племінних утворень на правах родів, де роди або племена завойовників посідали вищий соціальний щабель у суспільстві, ніж роди або племена, які походили із середовища підкореного населення. При цьому формування племен або союзів племен відбувалося навколо одного роду або клану, назва якого, у багатьох випадках, ставала племінною назвою. Це знаходило відображення у родоводах кочівників, де політичні зв'язки були представлені у вигляді спорідненості, а підкорені племена та роди оголошувались молодшими за походженням. При цьому мовна приналежність у кочівників не відігравала провідної ролі — відомі випадки, коли окремі племена або об'єднання племен протягом нетривалого часу змінювали свою мову. Отже, запозичений радянськими етнографами у лінгвістів підхід, згідно з яким існують поняття про мовну асиміляцію, про субстрат та суперстрат, а іноді про адстрат, щодо пояснення етнічних процесів у середовищі кочівників не є переконливими. Таким чином, основною домінантою в етногенезі кочівників був не мовний фактор, а маргінальність, що виявлялась у наявності самосвідомості, відображенням якої є існування самоназви.

Ми підтримуємо також розроблену в колишньому Радянському Союзі концепцію М. Чебоксарова та Б. Андріанова про існування господарсько-культурних типів, згідно з якою кочове скотарство являє собою окрему економічну систему, безпосередньо пов'язану з оточуючим навколишнім середовищем[120]. Проте кочові суспільства увесь час зазнавали впливу сусідніх осілих цивілізацій. Тобто, для огляду розвитку кочових спільностей більш привабливими є ідеї діффузіонізму, ніж еволюціонізму.

Таким чином, порівняльний аналіз різноманітних кочових суспільств, значно віддалених одне від одного у просторі і часі, дозволяє стверджувати, що вони мали спільні риси соціальної організації. Соціальне положення кожної верстви кочового суспільства залежало не від матеріального положення, як це стверджували марксистські дослідники, а від того, до яких кланів, племен, етносів належали ці групи. Найвищий щабель цієї соціальної ієрархії посідали ті роди і клани, навколо яких консолідувалися племена, союзи племен, політичні альянси. Тому вони мали непорушний авторитет серед інших представників об'єднання. З їх числа висувалися вожді племен та політичних об'єднань (кагани, хани). На другій позиції мали знаходитись роди, клани, племена та навіть етноси, що були наближені до верховної влади. У васальній залежності від перших знаходились представники поневолених родів, племен, та навіть народів. Їхні відносини із завойовниками обмежувалися

[119] [Гумилев, 1993а, с. 333].

[120] [Андрианов, 1985; Андрианов, Марков, 1990].

виплатою данини, військовою повинністю тощо. Найнижчий ступінь у кочовому суспільстві посідали раби, які у кочівників з'являлися внаслідок військових походів, тобто, вони були переважно іноземного походження. Проте кількість рабів у кочівників була незначною і їхнє положення не було вкрай обтяжливим. Це можна пояснити особливостями кочового господарства, що ніколи не вимагало багато невільницької праці.

З огляду на це, для нас важливим є те, що підрозділи степових об'єднань відносилися до різних господарських типів. Це означає, що племена номадів, які вирощували худобу, політично панували над тими племенами, які вели напівосілий спосіб життя. Найнижчий щабель у цій ієрархії посідало осіле землеробське населення. Ми можемо спостерігати цю ситуацію ще в античні часи, в середньовіччі і навіть сьогодні (скіфські племена, населення Половецького степу та сучасні номади Аравії). Іншими словами, можна припускати, що ця особлива риса не залежала ні від часу, ні від простору, тобто це було характерною закономірністю для всіх кочових суспільств. Якщо так, то це засвідчує те, що у степу племена завойовників займалися найбільш престижним заняттям — розведенням худоби, а підкорені племена перейшли до землеробства. Зазначені риси дуже добре спостерігаються серед номадичних суспільств Старого Світу. Цілком можливо, що така традиція склалася в степу ще тоді, коли окремі роди та клани ще не були об'єднані в племена та конфедерації племен. Тому можна цілком погодитись з думкою А. М. Хазанова: "...форми соціальної організації у всіх євразійських кочівників демонструють значну схожість. У всіх вона базується на родоплемінній основі. Територіальні зв'язки розвиваються лише у випадку завоювання землеробських областей, або на випадок розвитку процесів седентарізації. У цьому відношенні немає ніяких підстав для розділення стародавніх кочівників і кочівників більш пізнього часу"[121]. До цього слід додати, що такі риси суспільного ладу також можна спостерігати серед номадів Північної Африки, а можливо й інших регіонів світу. Виходячи з цього, можна піддати сумніву ствердження дослідників-еволюціоністів, що процес седентарізації кочівників є обов'язковим та неминучим. Однак, достатньо згадати факти з історії кочівників, коли вони, проживаючи у містах, намагалися по кілька місяців на рік вести традиційний кочовий спосіб життя (хозари, бедуїни Аравії). Або відомі випадки, коли завойовники-кочівники, проживаючи тривалий час у містах підкореної землеробської країни, при певних обставинах знову повертались до традиційного способу ведення життєво-господарського ладу (наприклад, монголи, які у другій половині XIV ст. залишили Китай та повернулися до степів Монголії). Отже, процес осідання кочівників — це не закономірність, а вимушена необхідність.

Представлена на розгляд читача монографія — це фактично перша спроба комплексного дослідження історії взаємин аланів-ясів і номадів Євразійського степу з часів раннього та розвинутого середньовіччя. Саме комплексний підхід становить ту основу, на якій побудована дана робота. На нашу думку, він є актуальним та перспективним. Першорядне місце серед використаних джерел традиційно посідають письмові, тому що в них документально підтверджується існування в степах Євразії алано-аської етнічної спільності. Важливо те, що дані письмових документів порівнювались з результатами археологічних розкопок. При цьому, на нашу думку, ствердження деяких сучасних археологів, що археологічна культура є відобра-

[121] [Хазанов, 1975, с. 129].

женням етнічних процесів, на сьогодні виглядають вкрай застарілими. Спостереження над процесом розвитку багатьох народів дозволяють вважати, що сукупність об'єктів матеріальної культури, відомих насамперед як "археологічна культура" та "локальні варіанти археологічної культури", більш співвідносяться з такими поняттями, які використовуються у сучасній етнології, як "історико-культурна область" та "господарсько-культурний тип"; ніж "етнічна спільність". Саме розповсюджена серед багатьох археологів діаметрально протилежна думка з цього приводу не дозволила уникнути їм багатьох необгрунтованих висновків. Це деякою мірою відображає історіографія проблеми, якій присвячено перший розділ монографії. На нашу думку, археологічний матеріал дуже переконливий, якщо він добре узгоджується з даними письмових документів та інших джерел.

Отже, запропонований методологічний підхід вимагає застосування різноманітних *методів дослідження*. У монографії були впроваджені методи як загальнонаукові, так і методи гуманітарних досліджень та суто історичні методи. В першу чергу, варто виділити *загальнонаукові методи*. Так, комплексний, міждисциплінарний, підхід, використаний у дослідженні, вимагав застосування методу кореляційного аналізу, що дозволив з'ясувати, як співвідносяться події, відображенні в письмових джерелах, з результатами археологічних, антропологічних, етнографічних, лінгвістичних та інших досліджень. Це дало можливість більш всебічно, ніж у письмових джерелах, показати ті історичні процеси, що відбувалися у степах Євразії з кінця V по початок XIII ст. При роботі з археологічними й етнографічними джерелами були використані методи порівняльного, типологічного та статистичного аналізів щодо матеріалів Північного Причорномор'я і Північного Кавказу. Саме це дозволило виявити певні закономірності в розвитку явищ культурного та соціально-політичного характеру серед кочових суспільств Євразійського степу у раннє та розвинуте середньовіччя, а також виявити особливі риси, притаманні лише одній спільноті. У роботі був широко використаний метод картографування. При накладанні на геоморфологічну карту степів Східної Європи ареалів поширення різних культурних явищ у синхронії і діахронії була отримана можливість розглядати їхній розвиток у динаміці, а не обмежуватися дослідженням явищ тільки одного часового періоду. При завершенні роботи історичні, археологічні, етнографічні та топонімічні карти-схеми накладалися. Це в остаточному підсумку дозволило виявити загальні закономірності в поширенні на території Східної Європи окремих елементів культури ірано-кавказького походження та дало можливість визначити напрямки міграцій аланів-асів в раннє та розвинуте середньовіччя. Застосування методу системного аналізу дозволило реконструювати ті складові соціального минулого Євразійського степу, що не знайшли прямого безпосереднього відображення у письмових джерелах. Найбільш важливе значення мало застосування методів дедукції та індукції. При використанні дедуктивного методу, на основі аналізу даних письмових, археологічних та етнографічних джерел створювалась робоча гіпотеза, що перевірялася наявністю фактів. Саме це дозволило отримати дані про племінну структуру деяких об'єднань кочівників, виявити генетичну та семантичну спорідненість деяких етнічних назв, реконструювати послідовність подій минулого. Метод індукції, навпаки, на основі наявності фактів дозволив створити гіпотези. Так, було встановлено, що яси південноруських степів XI – початку XIII ст.

були генетично пов'язані не лише з північнокавказькими аланами, а також з аборигенним населенням степів Східної Європи догунської епохи.

Важливе значення мало також застосування у монографії *методів гуманітарних досліджень*. З їх числа варто виділити вперше використаний у лінгвістиці метод структурного аналізу, який згодом почали застосовувати етнологи. При роботі над монографією він допоміг, наприклад, визначити у середовищі кочівників самостійні спільності (роди, клани, підплемена, племена, союзи племен) та їхню етнічну приналежність. Інші методи, широко поширені у лінгвістиці, але визнані представниками інших гуманітарних спеціальностей, це — методи діахронії та синхронії. Застосування, наприклад, методу діахронії дозволило зафіксувати динаміку змін у середині явищ не лише мовного, а й культурного характеру, що мали місце на території степів Євразії за часів середньовіччя. Метод синхронії дозволив зафіксувати поширення явищ мовного і культурного характеру у певні періоди середньовічної історії на території Євразійського степу та на суміжних до нього територіях. У дослідженні був також широко застосований історико-філологічний метод, який допоміг визначити походження окремих термінів, використаних щодо соціальних та етнічних груп населення Євразійського степу, а також, у деяких випадках, дав можливість указати на їхній генетичний зв'язок.

Звичайно, текст монографії не був би завершений без застосування *методів історичних досліджень*. Насамперед, слід виділити поширений ще серед істориків XIX ст. історико-критичний метод, який тоді використовувався при роботі з письмовими джерелами. Застосування цього методу вимагало критичного підходу до джерел, насамперед письмових, що дозволяло звести їхні свідоцтва до загальних гіпотез, які існували у середньовічних авторів. Це дало можливість позбутися необґрунтованих гіпотез і тим самим виділити з них самі факти. Методи етноархеології та ретроспекції дали можливість реконструювати етнокультурні та соціально-політичні процеси, що мали місце на території Євразійського степу у періоди раннього та розвинутого середньовіччя. Застосування цих методів базувалось на вивченні елементів культури та свідоцтв письмових джерел, що збереглися до сьогодення. Важливе значення мало також використання проблемно-хронологічного методу, який базувався на використанні даних письмових і археологічних джерел та дозволив у хронологічній послідовності відновити ті події, що відбувалися в Євразійського степу за часів середньовіччя. Складність роботи з письмовими джерелами полягала в тому, що вони були написані авторами, які дотримувались різноманітних систем літочислення. Датування ж археологічного матеріалу базується, насамперед, на даних нумізматики, на основі яких відбувалась хронологічна інтерпретація речових комплексів. Однак значна частина археологічного матеріалу так і залишається недатованою. Тому у дослідженні хронологічні системи істориків-джерелознавців та археологів співставлялись і утворювали один комплекс. Було використано історико-генетичний метод, що характеризується розкриттям властивостей, функцій та змін реальності у процесі історичного руху. Він дав можливість максимальною мірою наблизитись до відтворення реальної історії кочових суспільств середньовіччя та описати процеси інтеграції аланів до складу державних утворень номадів.

Отже, запропоноване на розгляд читача дослідження присвячене не лише етнополітичній історії аланів Євразійського степу з кінця V по початок XIII ст., а й характеру їхніх взаємин із номадами, що протягом століть відзначалися не лише

конфронтацією, а й цілком мирним співіснуванням у степу двох господарсько-культурних типів та соціально-політичних систем. Наскільки авторові книги вдалося висвітлити ці складні питання, нехай роблять висновки читачі — не лише професійні історики, археологи та етнологи, а й усі ті, хто цікавиться минулим Євразійського степу. Хочеться також зазначити, що не всі висновки автора монографії є остаточними і тому в подальшому потребують нового перегляду та кореляції.

Розділ I

Проблема взаємовідносин аланів із номадами домонгольського періоду в роботах східноєвропейських та західних дослідників

Вже, починаючи з XVIII ст., свідчення письмових джерел про середньовічних аланів-ясів започаткували цілу серію наукових праць, де значну увагу було приділено середньовічним аланам-асам домонгольського періоду. При цьому дослідженням середньовічних аланів займалися представники різних шкіл та спеціальностей гуманітарного профілю. Всі ці наукові праці можна умовно поділити на дослідження з історії Євразійського степу і спеціальні аланознавчі студії. Причину невгасаючого інтересу до аланів періоду між гунською і монгольською експансіями слід вбачати в тому, що, незважаючи на існування фундаментальних досліджень, ще й досі залишається багато білих плям в історії цієї етнічної групи, яка за часів раннього та розвинутого середньовіччя відіграла помітну роль в історії не лише Русі та Північного Кавказу, а й номадів Євразійського степу.

***

Вивчення ясів, як південних сусідів Русі, вже розпочали перші російські історики, які, базуючись, у першу чергу, на даних давньоруських літописів, розглядали середньовічну історію східноєвропейських степів як протистояння східних слов'ян з кочівниками, де останні були представлені тими, хто загальмував історичний прогрес Східної Європи. Іноді безпосередніми учасниками подій виступали алани-яси, які, як і східні слов'яни, належали до числа християнського землеробського населення, і тому яси представлялись російськими істориками лише як підкорене, залежне від кочівників населення. Одним із тих, хто ще у XVIII ст. зацікавився ясами південноруських степів, був російський історик В. М. Татіщев. Він пов'язував появу ясів із сарматами, які ще раніше жили у степах Східної Європи, й у такий спосіб обумовив версію про їхнє іранське походження. На думку В. М. Татіщева, в епоху середньовіччя споконвічним місцем перебування ясів були землі Молдавії, звідки згодом вони могли переселитися до району Сіверського Донця та Поросся. Виходячи із цього, можна зробити висновок, що В. М. Татіщев ще не мав чіткого уявлення про розселення даного етносу за часів середньовіччя, тому що добре відомо, що основною територією перебування аланів-ясів були не землі Дністровсько-Дунайського межиріччя, а Північний Кавказ[122].

Трохи інакше підійшов до вирішення проблеми ясів південоруських степів у своїй "Історії держави Російської" М. М. Карамзін. Ґрунтуючись на повідомленнях давньоруських літописів, східних та європейських авторів, він прийшов до висновку, що ясами, які говорили на своїй особливій мові, називали нащадків аланів, які уціліли в епоху середньовіччя на Кавказі та у Східній Європі. У зв'язку з цим великий інтерес становить його версія про поширення найменування ***яси*** у середовищі

[122] [Татищев, 1963, с. 240, 260].

аланів. М. М. Карамзін відзначав, що "ім'я цього народу походило від стародавніх Язигів, які змішалися з Аланами". На підтвердження цього російський історик навів напис "часів Андріанових", знайдений у Трансільванії, де сарматські язиги, які прийшли близько середини I століття в Дакію, названі ясами. Прямими ж нащадками ясів М. М. Карамзін вважав кавказьких осетинів. Крім того, автор "Історії держави Російської" не залишив поза увагою факт існування шлюбів, укладених між давньоруськими князями і яськими князівнами[123].

Характеризуючи підхід дослідників XVIII – початку XIX ст. до вирішення яської проблеми, слід зазначити, що вони у своїх логічних побудовах опиралися винятково на дані тоді ще не дуже численних і недостатньо вивчених письмових джерел. Необхідно зазначити, що деякі відомі російські історики, подаючи історію Російської імперії з давніх часів, взагалі не згадували про ясів. Справжній переворот у вирішенні проблеми середньовічних ясів відбувся у другій половині XIX ст., що було пов'язане з дослідженнями Ф. Бруна, В. Ф. Міллєра, Ю. А. Кулаковського та В. І. Ламанського. Саме ці вчені використали не тільки інформацію письмових документів, але й дані лінгвістики та топонімії.

Згодом для дослідження життя середньовічного населення степів Східної Європи стали залучатися результати археологічних розкопок. Це розпочалось тоді, коли на початку XX ст. під Харковом, на березі Сіверського Донця, в с. Верхній Салтов В. О. Бабенком вперше був відкритий та обстежений катакомбний могильник, який дослідники ще тоді пов'язали з населенням Хозарського каганату[124]. О. О. Спіцину вдалося довести, що катакомбні поховання у Верхньому Салтові були аналогічні північнокавказьким і тому прослідував його висновок, згідно з яким вони були залишені аланами, які переселися сюди з Північного Кавказу в хозарську епоху. Крім того, О. О. Спіцин був схильний визнати існування аланської спільності по всьому Подонню аж до XI–XII ст. Свідченням цього він вважав повідомлення давньоруських літописів про існування яського населення на "Дону" на початку XII ст.[125].

Відомий український історик М. С. Грушевський не був згодний з подібним висновком, тому що вважав, що необхідно відрізняти такі поняття, як "спільність культури" та "спільність впливу" від поняття "етнічна приналежність". Внаслідок цього він закликав почекати з більш "детальною археологічною інтерпретацією Подоння". На його думку, існування скільки-небудь густої аланської колонізації по всьому Подонню в такі пізні часи було малоймовірним. Походження південноруських ясів М. С. Грушевський пов'язував не з переселенцями з Північного Кавказу, а з європейськими аланами, частина з яких могла зберегтися в степах Подоння після навали гунів. При цьому видатний представник української школи в історичній науці, на відміну від своїх колег-росіян, вважав, що на розвиток предків українців значний позитивний вплив справили середньовічні народи степу, серед яких були не лише тюркомовні номади, а й алани-яси[126].

У радянській історичній науці, незважаючи на панування ідей марксизму, продовжувало утримуватись серед більшості істориків-медієвістів різко негативне ставлення до ролі й місця середньовічних кочівників в історії народів Європи й Азії.

[123] [Карамзин, 1989, с. 127, 184–185, 273; Карамзин, 1991, с. 24, 202, 312–313, 535].

[124] [Бабенко, 1905, с. 566–568].

[125] [Спицын, 1909, с. 60–80].

[126] [Грушевский, 1991, с. 462].

При цьому алани-яси продовжували розглядатись як завойоване кочівниками населення. Радянські історики акцентували увагу на характері соціальних відносин, що базувалось переважно на еволюціоністських ідеях про панування феодалізму навіть у кочових суспільствах. При цьому питанням етнічної історії не надавалось належної уваги. Це дуже швидко призвело у 30–40-і рр. XX ст. до панування такого вчення як "яфетична теорія М. Я. Марра". З робіт того часу слід особливо відзначити монографію В. В. Мавродіна "Нариси історії Лівобережної України", в якій значну увагу було приділено питанням походження й розвитку яського етносу в південноруських степах. В. В. Мавродін бачив у носіях салтівської культури на Дону та Донці нащадків сарматів (сармато-болгарів або аланів). Ясами він вважав неслов'янське населення степів, яке, на його думку, було змішаним алано-болгарським. В. В. Мавродін виходив з того, що не було істотної різниці між іраномовними сармато-аланами і тюркомовними болгарами. На його думку, це були всього лише етапи в етнічному розвитку однієї спільності, що зайвий раз доводило його прихильність у тому періоді ідеям М. Я. Марра. Радянський історик вважав, що прибульці-половці підкорили міста Шарукань, Сугров та Балин, основу населення яких становили яси. Місцями ж перебування південноруських ясів В. В. Мавродін вважав ту територію, що прилягала до сучасного Харкова. На його думку, яси південноруських степів згодом влилися до складу населення, відомого в документах за назвою "бродників"[127].

Якщо більшість радянських істориків та археологів історію державних утворень кочівників і народів, які входили до їх складу, зводили до антагоністичного протистояння кочового й землеробського світів, де класові відносини відігравали провідну роль, то в дослідженнях представників "школи євразійства" намітився діаметрально протилежний підхід у висвітленні історії середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. Вони, навпаки, прагнули ідеалізувати кочові суспільства і відводили номадам роль посередників в обміні культурними традиціями між Сходом і Заходом. Це була своєрідна реакція на ті процеси, що відбувались у межах радянської історичної науки. У працях "євразійців" піднімалася також проблема осілого, сусіднього до кочівників, населення, серед якого фігурували й алани. Показові щодо цього висновки Г. В. Вернадського, який у своїй монографії "Стародавня Русь" висловив припущення, що за часів раннього середньовіччя район Донця-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі Ібн Фадлану за назвою ***ескел (аскал).*** Це, на його думку вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола. Однак неймовірним виглядає висновок Г. В. Вернадського, що до початку VIII ст. аланське населення спочатку підпадало під владу мадярів, яких близько 735 р. витиснули шведи, які захопили район Верхнього Салтова. Це в остаточному підсумку принижувало роль аланів-асів у створенні салтівської культури[128]. Природно, що такий підхід був поверхневим і повною мірою відбивав ті ідеологічні розбіжності, які існували між представниками радянської й західної історичної науки.

В колишньому СРСР до представників "євразійців" належав Л. М. Гумільов. У своїй монографії "Давні тюрки" Л. М. Гумільов висловив припущення, що за часів Першого Тюркського каганату тюркютські хани брали з підкорених народів більше, ніж шахи Ірану. На його думку, такому систематичному пограбуванню під-

[127] [Мавродин, 1940, с. 38–42, 214–216].

[128] [Vernadsky, 1943, p. 226, 242, 272–401].

лягало багато народів каганату, серед яких були прикубанські утигури та північнокавказькі алани[129]. Проте, на думку дослідника, в Західнотюркському каганаті до складу правлячого еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження, включаючи частину північнокавказьких аланів. Л. М. Гумільов вважав, що така політика дозволила тюркютам утримувати свою владу на прикордонних територіях каганату[130]. Згодом наріжним каменем досліджень цього вченого стала розроблена ним теорія про пасіонарність етносів. На думку Л. М. Гумільова, пануючі етнічні групи із середовища середньовічних номадів були носіями пасіонарності. Алани ж, на його погляд, за часів середньовіччя пасіонарність втратили. Так, у своїй книзі "Давня Русь і Великий степ" Л. М. Гумільов описав аланів напередодні монгольської навали у першій половині XIII ст. у досить несподіваному ракурсі: "...алани втратили пасіонарність предків настільки, що не змогли утримати колишню свою культуру та державність, зберігши шанування хреста не як символу, а як амулет. Тому вони не змогли бути погрозою для сусідів, не організувати оборону при ворожому вторгненні... Алани не мали ніякої державної організації і тому не були здатні до опору"[131].

Не залишив поза увагою проблему аланів і М. І. Артамонов. В 1962 р. вийшла у світ його капітальна праця "Історія хозарів", у якій автор доводив, що з VIII ст. до початку X ст. північнокавказька Аланія знаходилась у союзницьких відносинах з хозарами. Крім того, М. І. Артамонов висловив гіпотезу про те, що південноруські яси вже на початку X ст. фігурували як "асії" у Кембріджському документі, які в коаліції з візантійцями та іншими народами виступили проти хозарів, на боці яких були алани. На думку М. І. Артамонова, асії — це аси або яси, які згадуються неодноразово в давньоруських літописах. Особливу увагу вчений приділив протиставленню асіїв-асів аланам, тому що вважав, що "обоє ці найменування відносяться до одного народу, представленому різними частинами, що локалізуються в різних місцях". В аланах цей дослідник бачив мешканців центральної частини Північного Кавказу, а в асах — носіїв лісостепового варіанта салтівської культури. М. І. Артамонов вважав, що творці салтівської культури — аси у межах Хозарського каганату зберігали автономію, а їхній ватажок Ас-тархан посідав помітне місце в Хозарській державі. Проте на початку X ст. підбурювані Візантією аси, як вважав дослідник, повстали проти хозарів, за що були покарані. Це і могло стати причиною занепаду салтівської культури. На думку М. І. Артамонова, це осіле алано-яське населення продовжувало зберігатися на берегах Донця аж до XII ст. і міста Сугров, Шарукань та Балин мали належати саме їм, а не половцям. Що ж стосується мови аланів-ясів, то М. І. Артамонов висловив припущення, що вже в хозарський час носії "власне салтівської культури" могли бути тюркизовані. Крім того, він уважав, що "до складу тюркського за мовою населення степів Східної Європи ввійшли асимільовані тюрками давні місцеві сармато-аланські племена". Підтвердження цього він бачив у даних антропології та в особливостях матеріальної культури хозарського часу, що, на його думку, продовжували "сармато-аланську традицію"[132].

[129] [Гумилев, 1967, с. 56].
[130] [Гумилев, 1967, с. 163].
[131] [Гумилев, 1989, с. 499–500].
[132] [Артамонов, 1962, с. 313, 356–358].

За останні десятиліття найбільш вагомий внесок у вивчення середньовічних кочівників зробила археолог С. О. Плетньова, яка довела, що культура цих номадів стояла на достатньо високому рівні і це певною мірою позитивно відобразилось на розвитку східних слов'ян. В основу своїх наукових побудов С. О. Плетньова поклала свою гіпотезу про обов'язкове осідання кочівників — седентарізацію, що, на її думку, мала три етапи. На підставі цього було зроблено висновок, згідно з яким за часів середньовіччя тюркомовні номади були кочівниками та напівкочівниками, а алани, як більш раннє населення степу, відносились вже до осілих землеробів. Найбільш відомими стали дослідження С. О. Плетньовою народів Хозарського каганату, насамперед пам'яток салтівської культури. При цьому набуло обґрунтування положення, згідно з яким існування салтівської культури слід пов'язувати з Хозарським каганатом, а локальних варіантів цієї археологічної культури — з окремими етносами, які входили до складу каганату. На думку дослідниці, лісостеповий варіант салтівської культури в Подонні, де набули поширення катакомбні могильники, був залишений аланами, які на початку VIII ст. переселились сюди з Північного Кавказу внаслідок нападів арабів під час арабо-хозарських війн. С. О. Плетньова вважала, що ці алани у лісостеповому Подонні виконували своєрідну роль "козацтва", захищаючи північно-західні кордони Хозарської держави від нападів сусідів. На думку дослідниці, алани лісостепового Подоння до кінця залишались союзниками хозарів, що врешті-решт привело наприкінці IX ст. до нападу на їхні поселення печенігів, внаслідок чого салтівська культура припинила своє існування. Проте, як вважала С. О. Плетньова, алани не зникли зовсім із місць свого проживання, а були відомі у давньоруських літописах як ***яси*** при описі походів давньоруських князів проти половців в 1111 р. та 1116 р.[133].

Проте С. О. Плетньова присвятила чимало уваги у своїх дослідженнях також придонецьким аланам-ясам у половецький період. Так, ще в 1958 р. побачила світ її робота "Печеніги, торки та половці в південноруських степах", де вона вперше зробила спробу виділити із загальної маси пам'ятників кочових племен, які жили в басейні Сіверського Донця та в Пороссі, ті археологічні об'єкти, які можна віднести до яського населення XI–XII ст. З ясами С. О. Плетньова пов'язала, насамперед, так звані курганні "поховання 5-ї групи", які рідніть, на її думку, із салтівськими пам'ятниками орієнтування похованих, наявність у могилах очеретяної підстилки, вапна, вугілля, кераміки та рідкісних підбоїв. Дослідниця вважала, що "п'ята група поховань була залишена отюреченим, завойованим населенням донецьких степів". На думку С. О. Плетньової, у результаті походів Володимира Мономаха та його сина Ярополка в 1111 р. та 1116 р. "невелика частина яського населення перейшла на службу до київського князя й влилася до чорноклобуцького союзу, про що свідчать поховання п'ятої групи, виявлені в Пороссі". Ці висновки С. О. Плетньової суперечать її ж припущенням про те, що до XII ст. яси могли прийняти християнство, а це в остаточному підсумку повинне було привести до зміни поховального обряду. Саме на цій підставі вона пов'язала з ясами могильник у с. Кам'янка в Запорізькій області., куди, на її думку, нащадки салтівського населення могли переселитися з Донця внаслідок тиску кочівників[134].

[133] [Плетнева, 1967; Плетнева, 1989; Макарова, Плетнева, 1983].

[134] [Плетнева, 1958, с. 182–186].

В інших своїх роботах С. О. Плетньова також неодноразово піднімала проблему ясів південноруських степів. Вона вважала, що одним із компонентів, який влився в половецьку спільність у басейні Донця, було населення, яке входило раніше до складу Хозарського каганату. Нащадками носіїв салтівської культури С. О. Плетньова вважала аланів і болгарів, відомих у письмових документах за назвою ***яси***. Виходячи з даних антропології, вона відзначила, що населення Подонцов'я в X–XIII ст. зовні майже не відрізнялося від жителів степів VIII – початку X ст. Крім цього, С. О. Плетньова звернула увагу на те, що кочівники в половецький час особливо широко користувалися речами, які були виготовлені та набули поширення у попередню хозарську епоху. Вона висловила припущення, що поселення аланів-ясів у половецьку епоху розташовувалися на Донці в безпосередній близькості від території Русі, тобто в районі сучасного Харкова. Зіставляючи повідомлення давньоруських літописів про ясів з інформацією перських істориків про похід монголів проти народів Східної Європи, серед яких був народ ***ас***, С. О. Плетньова прийшла до висновку, що яси давньоруських літописів й аси перських хронік — це один народ, який широко розселився у південноруських степах. Як вважала С. О. Плетньова, яси не зникли безвісти зі степів Східної Європи, а стали тією частиною основи, з якої згодом склалася спільність бродників[135].

Не можна залишити без уваги також дослідження Г. О. Федорова-Давидова. Варто звернути особливу увагу на його книгу "Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів", де окремий розділ був присвячений алано-болгарським племенам степів Східної Європи в X–XIV ст. Г. О. Федоров-Давидов акцентував увагу на спробі С. О. Плетньової та Л. П. Зябліна пов'язати деякі риси в поховальних пам'ятниках кочівників X–XIII ст. із впливом нащадків пізніх сармато-аланів і носіїв салтівської культури. При цьому Г. О. Федоров-Давидов відзначив, що ці особливості в XI–XIII ст. набули поширення серед кочівників на великій території східноєвропейських степів і виявилися в похоронних традиціях пізніх кочівників зі значним хронологічним розривом від сарматського часу. У результаті був зроблений досить песимістичний висновок: "якщо пізньосарматські і болгаро-аланські племена I тис. н. е. і справили якийсь вплив на антропологічний тип, культуру та звичаї тюркських кочівників першої половини II тис. н. е., то цей вплив був дуже незначним і в археологічних матеріалах не залишив сліду". Таким чином, Г. О. Федоров-Давидов залишив відкритим питання про археологічну атрибуцію присутності аланів у степах Східної Європи у домонгольський період[136]. Але це не означає, що перебування пізніх аланів у степах Східної Європи зовсім неможливо атрибутувати археологічно. Таким чином, необхідно зазначити, що археологічно вивченими залишились пам'ятники аланів у лісостеповому Подонні, що в VIII–X ст. входило до складу Хозарського каганату. Археологічна ж атрибуція перебування аланів у степах Східної Європи так і залишилась окремою проблемою.

Із числа хозарознавчих студій не можна залишити поза увагою дослідження учня С. О. Плетньової — В. К. Міхєєва. Необхідно зазначити, що В. К. Міхєєв в лісостеповій зоні в басейні Сіверського Донця серед пам'ятників салтівської культури вперше дослідив трупоспалення, етнічна приналежність яких дотепер залишається

[135] [Плетнева, 1964, с. 26–31; Плетнева, 1982, с. 24–25; Плетнева, 1988 , с. 26–27; Плетнева, 1989, с. 268–270; Плетнева, 1990, с. 37–38, 60–61, 171–172, 176–178].

[136] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 163–165].

предметом дискусій[137]. Проте дослідник не ставив собі за мету лише розробку питань етнічної історії салтівського населення басейну Сіверського Донця. Коло його інтересів стало значно ширше — від етнічної атрибуції поховань до висвітлення питань соціально-економічного розвитку населення північно-західної частини Хозарського каганату. У свій час наслідком його багаторічних досліджень став вихід його монографії "Подоння у складі Хозарського каганату"[138]. У роботі подано аналіз пам'яток салтівського типу у басейні Сіверського Донця від лісостепу (катакомбний могильник біля с. Старий Салтів) до степу (пам'ятники зливкинського типу на півночі Донецької обл. біля сіл Маяки, Сидорово, Богородичне (Теплинське). Дослідник відзначив дуже високий рівень продуктивних сил салтівського населення басейну Сіверського Донця[139]. В. К. Міхєєв зробив також важливе для вирішення алано-яської проблеми спостереження — у середній течії Сіверського Донця в XI–XII ст. та пізніше на стаціонарних поселеннях біля сіл Маяки та Сидорово продовжувало зберігатись салтівське населення[140]. Саме на цій території при описі подій початку XII ст. давньоруські літописці згадували ясів. Останнім часом В. К. Міхєєв переконливо обгрунтував тезу, у відповідності до якої постійними мешканцями околиць Верхнього Салтова були воїни-землероби і ці алани ще на Північному Кавказі перейшли від кочового скотарства до землеробства[141]. Необхідно зазначити, що В. К. Міхєєв започаткував у Харкові свою школу хозарознавчих студій — вже давно в наукових колах відомі імена його учнів — А. В. Криганова, В. В. Колоди, О. О. Тортіки, В. С. Аксьонова та інших.

Що ж стосується степів Північного Кавказу та характеру взаємовідносин місцевого аланського населення з середньовічними номадами домонгольських часів, то ця проблема знайшла належне висвітлення у дослідженнях О. В. Гадла. На думку дослідника, у другій половині VI ст. північнокавказькі алани, як підкорене тюркютами населення, разом з утигурами входили до складу Першого Тюркського каганату і в першій половині VII ст. західне угрупування північнокавказьких аланів мало міцні союзні стосунки з Приазовською Болгарією. Що стосується хозарського періоду, то О. В. Гадло вважав, що у першій половині VIII ст. тиск хозарів та їхніх союзників-болгарів привів до скерованого хозарським урядом переселення частини північнокавказьких аланів до лісостепового Подоння. У післяхозарський період дослідник відзначив розквіт північнокавказької Аланії, занепад якої відбувся внаслідок експансії монголів. Свої висновки О. В. Гадло побудував на порівняльному аналізі даних письмових джерел з результатами археологічних розкопок, у багатьох випадках проведених ним особисто[142].

Особливий інтерес становлять дослідження О. І. Айбабіна, в яких проаналізована етнополітична ситуація та культура народів Криму в епоху Великого переселення народів та в період хозарської експансії. Результати цих багаторічних наукових пошуків знайшли своє відображення в його монографії "Етнічна історія ранньовізантійського Криму". У роботі висвітлено процес протистояння молодої

[137] [Михеев, Дегтярь, 1974].
[138] [Михеев, 1985].
[139] [Михеев, 1985, с. 90–92].
[140] [Михеев, 1985, с. 23–24].
[141] [Михеев, 2004, с. 90–91].
[142] [Гадло, 1979; Гадло, 1984; Гадло, 1994].

Візантійської імперії на півострові проти експансіоністської політики гунів, болгарів-утигурів, мадярів та хозарів. Безпосередніми учасниками цих подій були готи і алани півострова. О. І. Айбабін прийшов до висновку, що найбільшою мірою на розвиток народів Криму у ранньосередньовічний період із кочівників вплинули хозари, які залишили на півострові пам'ятки салтівської культури. При цьому, на підставі порівняльного аналізу даних письмових джерел та археологічних розкопок, дослідник прийшов до висновку, що хозари перебували у Криму з кінця VII ст. до останньої чверті IX ст. Проте, незважаючи на це, за спостереженнями О. І. Айбабіна, готи і алани Криму продовжували знаходитись під значним культурним та ідеологічним впливом Візантійської імперії, що відобразилось в поширенні християнства. Дослідником було встановлено, що у VIII–IX ст. під час хозарської окупації в Криму, серед аланів продовжувало поширюватись християнство, про що можуть свідчити результати розкопок некрополів тих часів. За спостереженнями О. І. Айбабіна, на початку VIII ст. в Південно-Західному Криму під впливом християнства вже не ховали в традиційних для аланів підбійних могилах. Крім того, аналізуючи причини повстання готів і аланів проти хозарів в 786–787 рр. під приводом Іоанна Готського, О. І. Айбабін висловив дуже цікаву думку, що справжньою причиною повстання в Готії було те, що болгари, користуючись підтримкою хозарів, селились у Гірському Криму, "тиснучи аланські і готські общини". Не можна залишити також поза увагою висновок О. І. Айбабіна, згідно з яким у Гірському Криму за часів раннього та розвинутого середньовіччя із готів та аланів формувалась нова етнічна група, яку він запропонував назвати "аланоготами"[143].

Не можна не згадати також праці відомого радянського сходознавця А. П. Новосельцева, який багато уваги приділяв не лише середньовічним тюркомовним номадам, а й аланам-ясам. Кілька десятиліть тому дослідник звернув увагу на знаходження ясів у XII ст. на території Русі, насамперед на землях Володимиро-Суздальського князівства. А. П. Новосельцев висунув припущення, що останній фактор можна пояснити міцними зв'язками володимиро-суздальських князів з північнокавказькою Аланією[144]. У своїй останній монографії "Хозарська держава і її роль в історії Східної Європи та Кавказу" дослідник обґрунтував думку, що територію Хозарського каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: власне Хозарія і території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана. При цьому до числа васальних хозарам народів А. П. Новосельцев відніс аланів Північного Кавказу та лісостепового Подоння[145].

Необхідно зазначити, що питання характеру взаємовідносин хозарів і східних слов'ян знайшли детальне висвітлення у серії праць О. В. Сухобокова. При цьому дослідник чимало уваги приділяв аланам лісостепового Подоння, як творцям хозарської політики на слов'янських землях. О. В. Сухобоков довів, що експансіоністські дії хозарів на землях полян, сіверян, в'ятичів та радимичів мали суто економічне підгрунтя, бо у VIII ст. "Хозарський каганат ще не мав достатньо могутньої економічної бази, для чого передусім необхідне було завоювання областей з землеробським населенням". Щодо позицій аланів на північно-західних кордонах Хо-

[143] [Айбабин, 1999].

[144] [Новосельцев, 1968, с. 216].

[145] [Новосельцев, 1990, с. 143].

зарського каганату дослідник відзначив: "...стало необхідним винайти сили, використовуючи які можна було б зміцніти північно-західні області каганату і обкласти даниною слов'ян на його кордонах. Таке завдання могли виконати добре озброєні та організовані, залежні від хозар племена північнокавказьких аланів, які входили у VIII ст. до складу Хозарського царства"[146]. За спостереженнями О. В. Сухобокова, процес встановлення хозарської зверхності над сіверянами, яку проводили примусово переселені з Північного Кавказу на берега Донця алани, мав поступовий характер і знайшов своє відображення на археологічному матеріалі[147]. Проте, торкаючись характеру алано-слов'янських відносин у хозарський період, О. В. Сухобоков акцентував увагу на достатньо мирній основі цих контактів[148].

Історія народів Хозарського каганату, серед яких були і алани, цікавила не лише східноєвропейських учених, а й західних. Свідченням цього є фундаментальна джерелознавча праця американського історика П. Голдена "Хозарські дослідження", де є окремий розділ, присвячений північнокавказьким аланам та їхнім взаємовідносинам з хозарами у X ст. Ґрунтуючись на свідоцтвах арабомовних та візантійських авторів, дослідник прийшов до висновку, що у першій половині X ст. алани були втягнуті у боротьбу між Візантійською імперією та Хозарським каганатом, тому їхні взаємовідносини з хозарами мали досить складний характер. На думку П. Голдена, у післяхозарський період у XI–XII ст. у степах Євразії панували половці, які настільки зблизилися з аланами, що можна говорити про алано-тюркський симбіоз. Цей симбіоз, вважає дослідник, міг продовжуватися і після монгольської інвазії в Угорщині, куди разом з половцями переселилися окремі аланомовні групи[149].

Дослідженням хозарів та інших середньовічних номадів присвятив себе відомий український та американський сходознавець О. Пріцак. Як представник західної науки, О. Пріцак значну увагу приділяв дослідженням текстів, виконаних східними мовами. Внаслідок цього, ним був широко запроваджений у номадознавчій студії історико-філологічний метод, що згодом дав нові несподівані результати. Так, у своїй окремій статті, присвяченій іудаїзації хозарів, О. Пріцак висунув досить оригінальну гіпотезу, згідно з якою носіїв етноніма ***буртас*** слід вважати за східноєвропейських аланів, тому що у даному етнічному терміні варто бачити початкову форму ***furt-as***, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, має означати "річкові аси"[150]. В іншій роботі "Хозарсько-єврейські документи X століття" О. Пріцак доводив, що землі цих аланів-буртасів були відомі у Кембріджському анонімному документі X ст. як країна ***Asya ('SY')***, в якій варто бачити "одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі" і яку Костянтин Багрянородний називає ***Mordia***. О. Пріцак підтримує думку тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування ***as*** через проміжну форму ***ars*** було пов'язано із сарматським етнонімом ***аорси.*** Підставою ж для ототожнення місцезнаходження іраномовних племен із країною ***Mordia***, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах ***мордва***, ***марі*** та ***удмурт*** утримується давньоіранський термін ***mard*** — "лю-

[146] [Сухобоков, 1992, с. 62–63].
[147] [Сухобоков, 1998, с. 63–67; Сухобоков, 2004, с. 168–171].
[148] [Сухобоков, 2004, с. 164].
[149] [Golden, 1980, p. 93–97].
[150] [Pritsak, 1978, p. 264].

дина, чоловік"[151]. Більш значні позиції аланам О. Пріцак відводив у печенізькому об'єднанні племен, чому була присвячена окрема робота дослідника. Ґрунтуючись на інформації ал-Біруні та давньоруського перекладача "Історії іудейської війни" про мову асів і печенігів, О. Пріцак прийшов до висновку, що спочатку правлячий шар печенізького суспільства — кангари був тохаромовний, а наприкінці X ст. перейшов на аланську мову, а потім на тюркську (гуно-булгарську). Однак при цьому вчений не заперечував того, що у середовищі печенізького етнополітичного об'єднання мали також широке поширення алтайські (тюркські) мови[152]. Великий інтерес також становить остання монографія О. Пріцака "Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"", присвячена не лише Русі та половцям, а й осілому населенню Половецького степу, серед якого значні позиції посідали яси. Так, аналізуючи характерні риси степових імперій середньовіччя, дослідник відзначив: "Місце, де знаходилась резиденція імператора Степу (часом із мурованою "вежею цариці"), вабило купців. Звичайно, (в історичні часи — до монгольської гегемонії включно) це були купці східноіранського походження, согдійці та алани, визнавці світових релігій (буддизм, християнство несторіанського напрямку, маніхеїзм і т. п.)". Торкаючись характеру алано-половецьких відносин О. Пріцак вважав, що алани значною мірою вплинули на розвиток половців: "На трав'янистих степах Київської Русі Половці повернулися до повного кочового циклу, але з часом, під впливом міської культури своїх нових сусідів, Половці стали напівкочовиками, а опісля у XII ст. на території Половців почали з'являтись міста торгових купців, звичайно іранського походження: Аланів, Осетів". Що стосується етнічного складу населення половецьких міст, про яких згадують наші літописи під 1111 р. та 1116 р., то О. Пріцак не сумнівався в тому, "що мешканці міст, що біля них розташовувалися резиденції половецьких володарів, були — як цього варто сподіватися — Яси, тобто Аси, відгалуження східноіранської племінної групи Аланів"[153].

На цьому перелік та аналіз досліджень, присвячених середньовічним номадам, де певна увага приділялась аланам Північного Кавказу та Східної Європи, не є вичерпаним. Аналізуючи ці роботи, слід зазначити, що протягом досить тривалого часу основна увага дослідників середньовічних кочівників була зосереджена, насамперед, на аналізі взаємовідносин північнокавказьких аланів з хозарами, половцями та Руссю. При цьому досить часто взаємовідносини між кочівниками і аланами зображувалися як пригнічення завойованого населення, хоча в деяких працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених Хозарському каганату, акцентувалась увага на факті інтеграції аланів до військово-адміністративної та соціально-економічної систем цього державного утворення. Що ж стосується археологічної атрибуції середньовічних аланів, то археологами-медієвістами доведено, що з ранньосередньовічними аланами можна пов'язати лише катакомбні могильники на Північному Кавказі та у лісостеповому Подонні. Виявлення ж пам'ятників аланів за межами Північного Кавказу в більш пізній період ще й досі становить окрему проблему.

[151] [Голб, Прицак, 1997, p. 160].
[152] [Pritsak, 1976, p. 21–24].
[153] [Прицак, 2008, с. 30, 43, 45, 217, 220].

***

В той же час проблема взаємовідносин аланів із середньовічними номадами домонгольського періоду знайшла своє відображення в спеціальних аланознавчих студіях. Початок цьому поклало те, що ще на початку XIX ст. у наукових колах викликала великий інтерес гіпотеза Я. Потоцького та Ю. Клапрота, згідно з якою осетини являють собою нащадків аланів-ясів[154]. Це привело до того, що стали з'являтись вже окремі праці, спеціально присвячені предкам осетинів — аланам-ясам та їхнім взаєминам з народами Східної Європи. Вже у 20-ті рр. XIX ст. П. Г. Бутков звернув увагу на такий аспект проблеми, як взаємини жителів Русі і ясів, що знайшло в остаточному підсумку вираження в існуванні змішаних шлюбів між представниками давньоруської й аланської знаті. П. Г. Бутков не сумнівався в тому, що руські князі, володіючи більше сторіччя Тмутараканню і будучи при цьому сусідами кавказьких ясів, перебували з останніми в близьких відносинах. Він також вважав, що "з Донськими Ясами, однородцями Кавказьких, вони ще в найтісніших зв'язках перебували, якщо навіть не включали цих ясів до числа своїх підданих, за тією необхідністю, що житла їхні знаходились на шляху зв'язків Тмутаракані із Северою та Рязанню, що мали напрямки по Донцю та Дону". Підтвердженням цього, на думку П. Г. Буткова, є шлюби, укладені в 1116 р., під час походу на "Дон" між Ярополком й "ясинею" Оленою, в 1182 р. — між Мстиславом і яскою, а також між сестрою останньої Марією і Всеволодом Суздальським. П. Г. Бутков за незрозумілих причин вважав, що другою дружиною князя Андрія Боголюбського була "Ясиня" і саме вона разом з його ключником Амбалом Ясином брала участь в убивстві свого чоловіка. Крім того, дослідник зазначив, що "Яси Кавказькі і Донські, були із давніх часів Християни, ще в 1453 році становили Єпархію, залежну від Патріаршества Цареградського"[155].

Знаменною подією в розвитку іраністики став вихід у світ роботи представника "школи запозичень" В. Ф. Міллєра — "Осетинські етюди". У третьому томі згаданої праці, що був надрукований в 1887 році, російський учений указав на етнічну спадкоємність скіфів, сарматів, аланів, ясів та осетинів. Прямими нащадками кавказьких аланів-ясів дослідник вважав осетинів, в іраномовності яких вже тоді не доводилось сумніватися. Крім того, на думку В. Ф. Міллєра, за часів середньовіччя поселення аланів-ясів були не лише на Кавказі, а й на Нижньому Дону. Такий висновок він зробив на підставі відомостей давньоруських літописів про походи Святослава в 965 р. проти ясів і касогів, а також Ярополка в 1116 р. на "Дон", де були захоплені половецькі міста Чешуїв, Сугров та Балин, основну частину населення яких, на думку дослідника, становили яси. До честі В. Ф. Міллєра варто сказати, що у вирішенні такого аспекту проблеми, як етномовна приналежність ясів південноруських степів, він, як представник "школи запозичень", широко використав порівняльний та історико-філологічний методи. Так, йому вдалося довести, що назва річки ***Дон*** — дійсно яська (осетинська). Найменування ж алано-половецького міста Сугрова було виведено ним з осетинської мови "як трохи приладжене до руської вимови ім'я ***сурх гау*** тобто "червоне село"". В. Ф. Міллєр в остаточному підсумку прийшов до висновку, що на "Дону під владою Половців ще в 1116 р. були яські

[154] [Гутнов, 2001, с. 9–10; Клапрот, 1992, с. 233–238].

[155] [Бутков, 1825, с. 317–329].

поселення, як останній залишок іранського елемента, який сидів тут ще за часів процвітання грецької колонії Танаїди, заснованої на території Асів (сарматів)". На думку В. Ф. Міллєра, у першій половині XIII ст., внаслідок походу Чингіз-хана, яське населення повністю зникло зі степів Передкавказзя, Подоння та Приазов'я, що "указує насамперед на те, що порівняно з великими розмірами території іранське населення не було густим"[156]. Крім того, В. Ф. Міллєр, як представник "школи запозичень", відзначив паралелі у фольклорі східних слов'ян і північнокавказьких народів, у першу чергу осетинів. Проте В. Ф. Міллєр не бачив у цьому результат безпосередніх контактів аланів-ясів і жителів Русі, а пов'язував це з посередництвом тюркських народів, які за часів середньовіччя проживали в степах між Північним Кавказом і Руссю[157].

У другій половині XIX ст. значний розвиток у Російській імперії набула візантологія, а це привело до того, що до наукового обігу було введено значну кількість візантійських текстів, де містилось багато інформації про середньовічних аланів. Це стало поштовхом для появи окремих досліджень, присвячених історії аланів, автором яких був представник російської візантологічної школи Ю. А. Кулаковський. Учений за основу своїх досліджень ставив критичний підхід до джерел, причому не лише письмових, складених мовою оригіналу, а й археологічних. Необхідно надати належне Ю. А. Кулаковському за те, що він зробив надбанням наукової громадськості не лише невідомі до того візантійські тексти, а піддав їх детальному критичному аналізу. Дослідника зацікавила інформація античних та візантійських авторів про аланів, що привело до серії робіт, присвячених аланам[158]. Як відзначила дослідник життєвого і наукового шляху Ю. А. Кулаковського — Л. В. Матвєєва, "Ю. Кулаковський зібрав і критично оцінив майже всі опубліковані матеріали, письмові документи, де містилась інформація про аланів"[159].

Уже перші статті Ю. А. Кулаковського про аланів — "Християнство в аланів", "Де знаходилась Вічинська єпархія Константинопольського патріархату?" — були присвячені поширенню християнства серед аланів у період середньовіччя[160]. В роботі "Християнство в аланів", аналізуючи повідомлення давньоруських літописів про походи Мономаха і Ярополка на "Дон" в 1111 р. і 1116 р., дослідник прийшов до висновку, що населення половецьких центрів Шарукані (Чешуєва), Сугрова та Балина було представлене аланами-ясами, які були християнами. Крім того, Ю. А. Кулаковський вважав, що в південноруських степах християнське аланське населення існувало аж до кінця XIV ст., свідченням чого є повідомлення письмових джерел[161]. Ця проблема знайшла подальше висвітлення в наступних дослідженнях Ю. А Кулаковського. Так, 1898 р. він опублікував переклад з коментарями послання аланського єпископа Феодора, з якого випливало, що на початку XIII ст. алани були широко розселені не лише на Кавказі, а й у Криму та степах Північного Причорномор'я. Текст послання був прямим доказом того, що в епоху середньовіччя серед аланів набуло поширення християнство, хоча, за словами Феодора , "аланы

[156] [Миллер, 1887, с. 66–68, 97–98].
[157] [Миллер, 1892, с. 36].
[158] [Матвеева, 2002, с. 217–240].
[159] [Матвеева, 2002, с. 218].
[160] [Кулаковский, 1897; Кулаковский, 1898а].
[161] [Кулаковский, 1898а, с. 13–18].

христиане только по имени"[162]. Робота над цією публікацією надихнула Ю. А. Кулаковського до створення першого узагальнюючого дослідження з історії аланів[163].

Внаслідок цього, справжньою подією в історичній науці став вихід у світ в 1899 р. капітального дослідження Ю. А. Кулаковського "Алани за свідоцтвами класичних і візантійських письменників", в якому київському історикові вдалося зібрати в одне ціле й прокоментувати всю інформацію, що була на той час про аланський етнос. Більшість сторінок даної монографії присвячені аланам, які проживали в епоху середньовіччя в Східній Європі та на Кавказі. Ґрунтуючись переважно на даних письмових джерелах, Ю. А. Кулаковський прийшов до висновку, що алани-яси південноруських степів, як і їхні кавказькі одноплемінники, протягом досить тривалого часу перебували під безпосереднім культурним та ідеологічним впливом Візантії. На думку Ю. А. Кулаковського, з VIII ст. алани на Північному Кавказі були залежними від хозарів, а з початку X ст. вони стали виступати як самостійна політична сила. Опираючись на повідомлення Костянтина Багрянородного, автор дослідження прийшов до висновку, що володіння аланів в X ст. не лише знаходились на Північному Кавказі, а й простиралися далеко на північ, у південноруські степи. Однак внаслідок походів монголо-татар у першій половині XIII ст. доля східноєвропейських і кавказьких аланів суттєво змінилася[164]. Підбиваючи підсумок сказаному, слід зазначити, що робота Ю. А. Кулаковського "Алани за свідоцтвами класичних і візантійських письменників" є першим фундаментальним дослідженням, у якому головна увага приділена середньовічним аланам Північного Кавказу і Східної Європи та характеру їхніх взаємовідносин з сусідами-кочівниками.

Незважаючи на те, що дослідження Ю. А. Кулаковського були виконані більше ста років тому, вони дотепер залишаються одними з найкращих з аланської проблематики. Причина цього не лише в тому, що історик прекрасно вмів працювати із джерелами, виконаними багатьма мовами, і залучав дані з суміжних гуманітарних дисциплін, а й прагнув бути об'єктивним при висвітленні багатьох подій минулого.

Комплексний підхід до вирішення проблеми середньовічних аланів-ясів, започаткований В. Ф. Міллєром та Ю. А. Кулаковським, був розвинутий В. І. Ламанським у спеціальній статті, присвяченій аланам-ясам. Цей дослідник для вирішення проблеми вдало використав дані письмових джерел, топоніміки та лінгвістики. На думку В. І. Ламанського, південноруські яси були нащадками скіфів і сарматів, які злилися в одну аланську народність, яка збереглася в південноруських степах після навали гунів. В. І. Ламанський відзначив існування поселень аланів-ясів в епоху середньовіччя на Кавказі, у Криму, причорноморських степах, Молдавії, Угорщині та Китаї. Учений зробив правильний висновок, згідно з яким причиною такого широкого розселення аланів стали політичні події, що розігралися в ту епоху на території Кавказу та Східної Європи. В. І. Ламанський зробив висновок, згідно з яким як у стародавні часи скіфи і сармати впливали на предків слов'ян, так в епоху середньовіччя алани продовжували впливати на населення Давньої Русі. На його думку, попередники козаків берладники і бродники "прийняли безсумнівно в себе багато елементів скіфо-сарматських"[165].

---

[162] [Кулаковский, 1898, с. 11–27].
[163] [Матвеева, 2002, с. 217–218].
[164] [Кулаковский, 1899, с. 46–69].
[165] [Ламанский, 1902, с. 118–121].

Таким чином, в XIX – на початку XX ст. алани домонгольського періоду стали об'єктом спеціальних досліджень, значне місце в яких відводилось як походженню цих етнічних іраномовних груп Євразії в добу середньовіччя, так і характеру взаємовідносин з сусідами, включаючи кочівників. При цьому залучались дані давньоруських літописів, візантійських хронік, деяких джерел східного походження тощо. Інтерес до минулого аланів викликав інтерес у представників кількох напрямків та шкіл історико-філологічного характеру: істориків Русі, візантологів та іраністів. При цьому свідоцтва письмових джерел почали співставлятись з даними топонімії, антропонімії, фольклористики та лінгвістики, що означало широке застосування історико-філологічного методу. Проте ще невирішеними залишались питання культурної атрибуції аланів домонгольського періоду у степах Євразії, їхньої локалізації тощо. Це можливо було зробити лише за умов широкого залучення археологічних джерел. Такі дослідження почали широко проводитись лише у радянський період як у Східній Європі, так і на Північному Кавказі. Проте у цей час змінилась методологія та підходи до інтерпретації повідомлень джерел. Однак у 20-ті рр. XX ст. деякі дослідники продовжували дотримуватись традицій російської історичної школи і при цьому до висвітлення питань історії аланів почали широко залучати археологічні матеріали.

До числа цих істориків варто віднести Ю. В. Готьє. В 1927 р. вийшла у світ його невелика за обсягом робота "Яси-алани в ранній руській історії". На думку цього історика, в IX–XIII ст. поселення ясів ще продовжували існувати на околицях руського світу. Поселення аланів-ясів дослідник виділив на берегах Прута, у Криму, на Кавказі та в Подонні. З аланами він пов'язував поселення у Верхньому Салтові на Донці та у Маяках на Дону, де, як відомо, існували великі катакомбні могильники, аналогічні північнокавказьким. Учений вважав, що руські князі вели боротьбу з ясами "Нижнього Дону", де Ярослав в 1116 р. захопив три міста — Сугров, Балин та Чешуїв (Шарукань) , заселених переважно ясами. Останні були відомі на Русі. Ю. В. Готьє прийшов до висновку, що "яси-алани були живим хронологічним ланцюгом між скіфо-сарматським світом і Київською Руссю". Підтвердження цього він бачив у факті існування в низинах Дону, де була можлива аланська культура, пам'ятників матеріальної культури, дуже близької до давньоруської. Це дало йому підстави вважати, що в X–XII ст. між Нижнім Доном і Руссю існували торговельні і культурні зв'язки. Крім того, Ю. В. Готьє висловив припущення, що кавказькі та донські алани-яси могли бути торговельними та культурними посередниками між візантійською Малою Азією і Руссю. Що стосується походження аланів Подоння, то Ю. В. Готьє був повністю згодний з думкою В. Ф. Міллєра та М. С. Грушевського і пов'язував етногенез даної етнічної спільності зі східноєвропейськими аланами догунської епохи[166]. В іншій своїй роботі "Залізний вік у Східній Європі", що вийшла у світ в 1930 р., він зазначив: "До переселення народів алани, панyючи в степах, могли займати місця і вздовж північного степового прикордоння. Натиск гунів у свою чергу міг відкинути частину цього племені до півночі за межі власне степу". Говорячи про подібність матеріальної культури салтівських і північнокавказьких аланів, дослідник висловив припущення, що "алани, живучи на Донці, продовжували до кінця свого існування підтримувати стосунки зі своїми кавказькими родичами".

[166] [Готье, 1927, с. 46–47].

Ю. В Готьє вважав, що в X ст. алано-яське населення вже не могло зберігатися на Донці[167].

Проте з часом марксистський підхід у висвітленні середньовічної історії аланів став домінуючим. Відповідно до цього, середньовічні суспільства аланів та кочівників радянськими істориками представлялись як ранньофеодальні, а характер їхніх взаємовідносин зводився до антагонізму. Серед досліджень цього напрямку варто особливо виділити монографію З. М. Ванєєва "Середньовічна Аланія", в якій осетинський історик, ґрунтуючись на даних письмових джерел, позначив територію розселення аланів у домонгольський період не лише на Кавказі, а й на Дону. Центром донських аланів З. М. Ванєєв вважав Тану — місто, розташоване у нижній течії Дону. Крім того, дослідник одним із перших указав на етнічну неоднорідність ясів східноєвропейських степів. Слід також зазначити, що З. М. Ванєєв був упевнений в ідентичності середньовічних аланів, овсів грузинських літописів, ясів руських літописів та асів інших джерел". Говорячи про співвідношення етнонімів ***алани*** і ***аси***, учений зробив висновок, що алани і аси були представниками одного народу, з тією лише різницею, "що аси були західною частиною аланів і часто виступали під своєю власною назвою"[168].

У дискусію про співвідношення етнонімів ***алан*** і ***ас*** втрутився також осетинський дослідник Ю. С. Гаглойті, свідченням чого є його робота "Алани і питання етногенезу осетинів". На думку цього вченого, "згадування поруч аланів і асів у східних джерелах XIII–XIV ст. аж ніяк не може бути доказом їхнього етнічного розходження". Ю. С. Гаглойти не бентежить той факт, що в епоху пізнього середньовіччя алани і аси завжди згадувалися як "окремі етнічні найменування, які, однак, при цьому завжди писалися поруч". Цей факт він пояснює тим, що серед як кавказьких, так і донських аланів існували самоназви окремих племен, і тому їхні сусіди використали назву найближчого до них племені для позначення всього народу. Аналізуючи повідомлення давньоруських літописів про ясів, історик прийшов до висновку про ідентичність понять ***яси***, ***аси***, ***овси*** та ***алани***. Він вважав, що давньоруські літописці бачили в донських і кавказьких ясах один той самий народ. На його думку, згадані у давньоруських літописах половецькі міста на "Дону" належали ясам-аланам, які вели осілий спосіб життя, а не кочівникам-половцям[169].

Дуже вагомий внесок у вирішення алано-аської проблеми вніс археолог В. О. Кузнєцов. У своїй роботі "Аланські племена Північного Кавказу", що побачила світ у 1962 р., він висловив припущення, що алани і аси "були близькі, але неоднорідні утворення, які сформувалися на основі загального сармато-массагетського субстрату". При цьому дослідник, використовуючи результати власних археологічних досліджень, виділив на Північному Кавказі два локальних варіанти середньовічної аланської культури, з яких західний він пов'язав з асами, а східний — з аланами. Говорячи про розселення ясів у середні віки, В. О. Кузнєцов відзначив, що даний етнос жив не лише на Північному Кавказі, а й на Дону, у Криму та на території сучасної Молдавії. На його думку, "це були окремі, більш-менш великі та змішані

[167] [Готье, 1930, с. 86–87].

[168] [Ванеев, 1959, с. 173–183].

[169] [Гаглойти, 1966, с. 155–221].

групи іраномовного і тюркизованого населення, генетично пов'язаного з пізніми сарматами Північного Причорномор'я"[170].

Підсумком багаторічних наукових вишукувань В. О. Кузнєцова став вихід у світ узагальнюючого дослідження "Нариси історії аланів", що фактично стало продовженням книги Ю. Г. Кулаковського "Алани за свідоцтвами класичних і візантійських письменників". Однак, на відміну від свого попередника, В. О. Кузнєцов використав не лише дані письмових, а й археологічних джерел. Один із розділів монографії присвячено взаємовідносинам аланів і хозарів за часів раннього середньовіччя. На думку дослідника, невдовзі після утворення Хозарського каганату північнокавказькі алани "підпали під політичну гегемонію хозарів", хоча у війнах виступали як союзники хозарів. При цьому автор дослідження вважав, що найбільш міцні позиції хозари мали в Східній Аланії і тому від середини VII ст. по початок VIII ст. використовували військовий потенціал місцевих аланів у боротьбі проти арабів. Проте В. О. Кузнєцов, на підставі даних деяких східних джерел, прийшов до висновку, що Східна Аланія з 734 р. до 763 р. знаходилась тимчасово під владою арабів-мусульман, а потім знову повернулась до складу Хозарської держави[171]. На думку В. О. Кузнєцова, Аланія входила до складу Хозарського каганату, як залежна територія, до кінця IX ст. За спостереженнями дослідника, за період хозарського панування зв'язки між хозарами і аланською верхівкою були настільки міцними, що алани навіть запозичили соціальну хозарську титулатуру[172]. Відзначив В. О. Кузнєцов також існування великого масиву аланського населення у лісостеповому Подонні, куди, на його думку, алани переселились у першій половині VIII ст. із західної частини північнокавказької Аланії. Це припущення В. О. Кузнєцова побудоване на аналізі археологічного матеріалу, згідно з яким у верхів'ях Кубані катакомбні могильники зникають під час арабо-хозарських війн внаслідок міграції туди хозарсько-булгарського населення[173].

Особливий інтерес становлять також спостереження та висновки Т. М. Мінаєвої. На її думку, за часів раннього та розвинутого середньовіччя поселення аланів-асів існували не лише на Північному Кавказі, а й у Криму, у степах Північного Причорномор'я, у Подонні та на території Молдавії. Дослідниця намагалась виявити ті загальні риси в матеріальній культурі, що могли існувати у північнокавказьких аланів-асів і їхніх родичів на території Південного Криму. Т. М Мінаєва також звернула увагу на поширення етнонімів ***алани*** і ***аси***. Вона відзначила, що лише в XIII–XV ст. термін ***аси*** набув широкого поширення переважно серед східних істориків. У західноєвропейських же авторів, за її спостереженнями, поряд з ним утримувався ще старий етнонім ***алани***. Це дозволило їй побачити в аланах і асах одну етнічну спільність. Однак при цьому Т. М. Мінаєва уточнила, що аланами продовжували називати насамперед жителів Центрального Кавказу. Асами ж, на її думку, варто вважати "представників західної частини аланського союзу племен на Північному Кавказі та мешканців східноєвропейських степів"[174].

---

[170] [Кузнецов, 1962, с. 123–131].
[171] [Кузнецов, 1984, с. 103–107].
[172] [Кузнецов, 1984, с. 114].
[173] [Кузнецов, 1984, с. 113].
[174] [Минаева, 1971, с. 191–209].

Спеціальному вивченню середньовічних аланів лісостепового Подоння та Північного Кавказу присвятив себе Г. Є Афанасьєв, який висунув кілька дуже цікавих гіпотез. Так, ще у 80-ті рр. XX ст. дослідник обґрунтував гіпотезу, згідно з якою алани лісостепового Подоння, які входили до складу Хозарського каганату, у середньовічних мусульманських джерелах були відомі за назвою ***Буртас***. На думку дослідника, первісною формою назви народу була ***ф.рдас***, що зустрічається у ал-Бекрі. З огляду на це, дослідник запропонував розглядати етнічний термін ***ф.рдас*** як осетинське (аланське) словосполучення ***фырт-ас*** — "сини аські"[175]. Г. Є. Афанасьєв вважає, що алани верхів'їв Сіверського Донця, Осколу та Середнього Дону будували свої фортеці для оборони кордонів Хозарського каганату від нападів слов'ян, небезпека з боку яких увесь час зростала[176]. На думку Г. Є. Афанасьева, поселення аланів у Подонні зникли внаслідок слов'янської експансії. Дослідник на основі факту зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. і появи їх тут знову у другій половині X ст. зробив висновок про переселення аланів спочатку звідси до Середнього Подоння і наступне повернення частини з них на батьківщину після розгрому Хозарського каганату[177]. Нетрадиційною також виглядає думка Г. Є. Афанасьєва, згідно з якою "ототожнювати ясів руських літописів з носіями салтівської культури не уявляється можливим, хоча цілком реальний зв'язок ясів з нащадками аланського населення лісостепу VIII–X ст., окремі групи яких могли залишатися в цьому районі й пізніше". Причиною таких висновків є факт значного хронологічного розриву між періодом існування салтівської культури і подіями, в яких фігурують яси (аси) південноруських степів[178]. Однак це у свій час не перешкодило Г. Є. Афанасьєву пов'язати походження донецьких аланів-ясів із західним локальним варіантом аланської культури на Північному Кавказі, тому що, як вважає більшість дослідників, саме в середовищі його носіїв набув поширення етнонім ***ас***[179].

За останні десятиліття інтерес до середньовічних аланів Східної Європи виявляли не лише історики та археологи, а й лінгвісти. Так, І. Г. Добродомов присвятив цій проблематиці цілу серію статей. Він, незалежно від О. Пріцака, прийшов до висновку, що буртасами ранньосередньовічні мусульманські автори називали східноєвропейських аланів. Він бачив в етнонімі ***буртас*** етнічний термін ***ф.рдāс***, перша частина якого співвідносилась з осетинським терміном ***furd / ford*** — "велика річка" і відповідно до цього він переклав ***ф.рдāс*** як "річкові аси"[180]. Крім того, з перебуванням середньовічних аланів у Східній Європі дослідник пов'язував у Подонні гідроніми: ***Потудань*** (від осет. ***футæг*** — "либідь", ***дан*** — "річка"), ***Хворостань*** (від осет. ***фæросагдон*** — "притока, бокова річка")[181], ***Оскол*** (від тюрк. ***As-gol*** — "річка асів")[182]. Розвиваючи далі свою гіпотезу про тотожність східноєвропейських аланів-асів з буртасами, І. Г. Добродомов виявив аланізми в мордовській, чуваській

[175] [Афанасьев, 1984, с. 28–41].
[176] [Афанасьев, 1993, с. 4–12].
[177] [Афанасьев, Рунич, 2001, с. 236–239].
[178] [Афанасьев, 1987, с. 155–156].
[179] [Афанасьев, 1981, с. 48–64].
[180] [Добродомов, 1980а, с. 40].
[181] [Добродомов, 1992, с. 112–114].
[182] [Добродомов, 1988, с. 81–91].

та інших мовах народів Середньої Волги[183]. Дослідником навіть були виявлені аланізми у російській мові[184].

З останніх аланознавчих студій, присвячених аланам лісостепового Подоння, необхідно виділити монографію О. О. Тортіки "Північно-Західна Хозарія у контексті історії Східної Європи". Це оригінальне дослідження заслуговує на особливу увагу, тому що є першим комплексним і спеціальним дослідженням, де на рівні систематизації відомостей, опублікованих наративних та речових джерел конкретизовано уявлення про історію алано-болгарського населення північно-західної частини Хозарського каганату у VIII–X ст. О. О. Тортіка довів, що етнічна специфіка населення північно-західної частини Хозарського каганату сформувалася як наслідок складних процесів, викликаних хозарським завоюванням Дніпровсько-Донського межиріччя. Дослідник аргументовано показав, що алано-болгарські племена Подоння здійснювали політику хозарського уряду по охороні північно-західних рубежів Хозарського каганату та примусового збирання данини із сусідніх слов'янських племен. Найвагомішим у монографії слід вважати висновок про початкові процеси злиття аланів і болгарів регіону в одну народність, що автор дослідження спостерігає також у Криму на землях, населених готами і аланами. О. О. Тортіка впевнено скасовує сумніви щодо хозарської присутності у Києві. Найбільш цікавим є розділ монографії, присвячений буртасам, в яких багато сучасних дослідників схильні бачити аланів лісостепового Подоння. Автор монографії аргументовано довів, що у більшості випадків мусульманські автори згадували ті групи народу ***Буртас***, які мешкали на правобережжі Середньої Волги, поруч з волзькими булгарами. При цьому він вважав буртасів народом невідомого походження, до складу якого входила мордва — тобто етнонім ***Буртас*** покривав собою етнічні назви мордви, що спостерігається досить часто і в інших регіонах. Дослідник у місцях розселення мордовських племен відзначив імпульс культури, що мала аналоги серед пам'яток лісостепового варіанта салтівської культури та північнокавказької Аланії. При цьому О. О. Тортіка слушно зазначив, що не можна довіряти повідомленням про буртасів складного компілятивного твору мусульманського походження "Худуд ал-'Алам", і при цьому показав, що у "Повісті минулих літ" алани лісостепового Подоння не могли бути відомі як ***буртаси***, оскільки давньоруський літописець використав узагальнюючий етнонім ***хозари***. Цей висновок базується на дуже важливому спостереженні О. О. Тортіки, згідно з яким мусульманські купці на Доні ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали (це і відобразила арабо-перська географічна література). Таким чином, немає підстав і для гіпотези про існування розвиненої східної торгівлі в районі Дону та Донця, і для тези про залучення до цієї торгівлі місцевого, салтівського або слов'янського населення. Проте, за спостереженнями дослідника, основним напрямом торгових відносин салтівського населення Придонеччя були зв'язки з візантійсько-кримськими містами та, можливо, з Таманню. Таким чином, у монографії без претензії на остаточний обхват усієї неосяжної сукупності археологічних або контекстних історичних фактів були виявлені основні структурні елементи, історико-географічні орієнтири й базові закономірності історії лісостепового Подоння-Придонеччя у хозарський час, наприкінці VII– на початку X ст. Необхідно зазначити, що запропоно-

[183] [Добродомов, 1980, с. 37–41; Добродомов, 1990, с. 57–59].

[184] [Добродомов, 1981, с. 37–42].

ване дослідження торкнулося різноманітних аспектів життя салтівського населення лісостепового Подоння: матеріальної культури, етнічного складу населення, питань згадок про місцевих алано-болгарів у письмових джерелах, характеру економіки, соціальної організації місцевого населення, інтеграції алано-болгарів регіону у військово-адміністративну систему Хозарського каганату тощо. Отже, таке комплексне історичне дослідження регіональної спрямованості було проведене вперше. Проте у монографії є положення, що викликають певні заперечення та потребують додаткової аргументації. Так, уже в самій назві монографії міститься термін **"Північно-Західна Хозарія"**, хоча було б більш правильно — "північно-західна частина Хозарського каганату", з огляду на те, що під "Хозарією" слід розуміти корінні землі хозарів у Дагестані та на Нижній Волзі. На жаль, у монографії використані дані лише археології та письмових джерел. Хоча при міждисциплінарному підході не завадило б використати також дані інших наук: лінгвістики, топоніміки, антропології тощо. Є також великі сумніви щодо твердження О. О. Тортіки, що під час походу русів у 913/914 р., описаного ал-Мас'уді, руси на зворотному шляху, втікаючи від ал-арсіїв, змогли б досягти землі буртасів на Середній Волзі за досить стислий термін. На жаль, дослідник ігнорує дані письмових джерел про локалізацію буртасів за межами правобережжя Середньої Волги у X ст. — у степах Волго-Донського межиріччя (поблизу від Північного Кавказу) та на землях, значно віддалених на захід від Волги. Крім того, припускаючи наявність аланських переселенців на правобережжі Середньої Волги на підставі існування скорчених жіночих поховань на боці, як на катакомбних могильниках салтівської культури, О. О. Тортіка стверджує, що це були аланські жінки, поховані мордвинами-чоловіками за традиціями аланів. Проте дослідник зовсім ігнорує можливість іншого пояснення, згідно з яким так аланські чоловіки могли ховати своїх мордовських дружин за традиціями свого роду та племені. Незважаючи на недоведеність цих та інших дискусійних питань, необхідно високо оцінити проведене О. О. Тортікою дослідження, присвячене аланам лісостепового Подоння і написане не археологом. Це сприяло уникненню багатьох помилок методологічного характеру. Отже, монографія О. О. Тортіки "Північно-Західна Хозарія у контексті історії Східної Європи" — це одне з небагатьох досліджень пострадянського періоду у Східній Європі про кочові суспільства, написане не з еволюціоністських позицій, а у відповідності до концепції про циклічний розвиток кочових суспільств Євразії[185].

Середньовічні алани-яси стали предметом також окремих досліджень С. М. Малахова, який активно залучає як дані давньоруських літописів, так і маловідомих джерел, зокрема візантійського походження[186]. Так, аналізуючи давньоруські літописи дослідник прийшов до висновку, що на Русі яське походження могли тільки мати дружина Ярополка Володимировича — Олена Яска, Амбал Ясин та своячниця Всеволода Велике Гніздо. Що стосується яських коренів дружини Всеволода Марії Шварновни, Юрія Андрійовича — сина Андрія Боголюбського та його матері, яка походила з Волзької Булгарії, то дослідник довів, що для такого ототожнення немає підстав[187].

[185] [Тортика, 2006].
[186] [Малахов, 1993, с. 376–388].
[187] [Малахов, 1992, с. 128–135].

Серед аланознавчих досліджень останніх десятиліть варто виділити роботи С. О. Яценка, які переважно присвячені дослідженням історії та культури ранніх аланів. Однак серед його розробок є дослідження, що торкаються також і питань ранньосередньовічної історії аланів степів Східної Європи[188]. Звертання до цієї проблематики є закономірним, тому що це певною мірою дозволяє пояснити деякі явища і процеси, що відбувалися у степах Євразії у попередню сармато-аланську епоху. Найбільший інтерес становить монографія С. О. Яценка "Знаки-тамги іраномовних народів стародавності та раннього середньовіччя", де окремий розділ присвячений розповсюдженню сімейних знаків власності — тамг серед аланів Північного Кавказу та Східної Європи за часів раннього середньовіччя. За спостереженнями С. О. Яценка, знаки-тамги, що мають бути генетично пов'язані з аланами, можна відзначити: в Подонні на стінах Маяцької фортеці, Саркела, Правобережного Цимлянського, Верхньосалтівського та Ольшанського городищ; в Південному Криму на стінах Мангупського укріплення, на надгробках із Скалистого тощо; у Передкавказзі на території Хумаринської фортеці, в Джинальському гроті тощо. Саме це підтверджує дані письмових джерел та археологічних досліджень про перебування у цих районах аланів за часів раннього середньовіччя[189].

За останні десятиліття серед осетинських дослідників зріс інтерес до історії аланів як античного періоду, так і доби середньовіччя. Можна сказати, що в Осетії навіть сформувалась своя школа аланознавчих досліджень, головною рисою якої було намагання патріотично налаштованих осетинських дослідників довести політичну самостійність північнокавказьких аланів навіть під час зростання могутності середньовічних номадів. За останні десятиліття інтерес до історії аланів" серед осетинів був настільки значним, що з'явилися публікації, написані непрофесійними істориками осетинського походження. Так, з робіт з історії середньовічних аланів слід відзначити окремі статті А. М. Карсанова, присвячені аланам Криму, Північно-Західного Причорномор'я, Подоння та такому питанню, як перебування ясів на Русі. Його публікації в основному ґрунтувалися на порівняльному аналізі текстів давньоруських літописів з перекладами деяких творів західноєвропейських і східних авторів. І хоча ці розробки зроблені не на професійному рівні, треба віддати належне авторові публікацій за його добре знання змісту джерел, насамперед давньоруського походження[190]. Підсумовуючи необхідно зазначити, що осетинські дослідники розглядали історію середньовічних аланів в основному як частину історії північнокавказької Аланії, у багатьох випадках забуваючи, що в середні віки значні групи аланів були зосереджені за межами Північного Кавказу — у різних місцях Східної та Центральної Європи, а також у Середній Азії. За останні роки збільшилась кількість публікацій осетинських дослідників, присвячених аланам часів античності, і це при тому, що кількість медієвістичних досліджень значно зменшилась. Це можна пояснити переважанням в Осетії ідеологічної тенденції, згідно з якою осетини являють собою прямих нащадків лише аланів, найбільш славетні часи в історії яких перепадають на часи пізньої античності.

Інтерес до минулого аланів існує на сьогодні і на Заході. Свідоцтвом чого є фундаментальне джерелознавче дослідження іспанського (каталонського) вчено-

[188] [Яценко, 1996, с. 167–169].

[189] [Яценко, 2001, с. 110–117].

[190] [Карсанов, 1988, с. 67–73; Карсанов, 1989, с. 77–93; Карсанов, 1990, с. 10–20; Карсанов, 1992, с. 152–176].

го А. Алеманя "Алани у стародавніх і середньовічних джерелах", де значне місце посідає аналіз свідоцтв середньовічних джерел як східного, так і європейського походження про аланів. У дослідженні були проаналізовані відомості про середньовічних аланів, що містяться у творах візантійських (грекомовних), західноєвропейських (латиномовних), арабомовних, фарсомовних, івритомовних, давньоруських, вірменських, грузинських, монгольських, китайських та навіть каталонських авторів[191]. Здавалось, що дослідження претендує на вичерпне джерелознавче дослідження з аланської проблематики. Проте виявляється, що у монографії так і не згадані твори деяких дуже відомих у Східній Європі середньовічних авторів, де міститься достатньо важлива інформація про середньовічних аланів: "Римська історія" пізнього візантійського автора Никифора Григори, написана грецькою мовою; "Подорож до Тани" Йосафато Барбаро італійською мовою; латиномовний твір Матвія Меховського "Трактат про дві Сарматії" тощо. Що стосується текстів арабомовних мусульманських авторів, то тут враховані далеко не всі їхні твори, і це при тому, що транслітерація назв та імен, а також самі переклади фрагментів їхніх творів бажають на краще. І це не дивно, тому що російське видання монографії А. Алеманя являє собою переклад на російську з англомовного видання, основою якого став текст дисертації, виконаної каталонською мовою. На нашу думку, це значною мірою принижує наукову цінність видання, що стало другим узагальнюючим джерелознавчим аланознавчим дослідженням після виходу монографії Ю. А. Кулаковського "Алани за свідоцтвами класичних і візантійських письменників".

***

На цьому перелік досліджень, де приділяється значна увага середньовічним аланам та їхнім взаємовідносинам з сусідами, аж ніяк не є вичерпаним. У підсумку слід відзначити, що незважаючи на особливий інтерес, що існує до теми, проблемі взаємовідносин аланів з середньовічними номадами домонгольського періоду ще не було присвячене окреме монографічне дослідження. Проте необхідно не залишати поза увагою те, що в історико-філологічних студіях за останні двісті років склався навіть такий напрямок, як дослідження середньовічних аланів. Вивченням історії середньовічних аланів домонгольського періоду займалися історики-славісти, іраністи, візантологи, археологи та представники інших напрямків гуманітарних студій. Увагу вчених було зосереджено переважно на окремих аспектах проблеми, серед яких: взаємовідносини аланів з хозарами, печенігами та половцями, причому у більшості випадків у негативному ракурсі. При цьому практично поза увагою залишились взаємовідносини аланів з протоболгарами, тюркютами, волзькими булгарами, огузами-торками та мадярами. Однак дослідники одностайні в думці, що в епоху середньовіччя алани-аси були широко розселені не лише на Північному Кавказі, а й у степах Східної Європи. З ранньосередньовічними аланами археологи пов'язують існування катакомбних могильників на Північному Кавказі та у лісостеповому Подонні. Однак дотепер не була дана культурна атрибуція тих аланів, які проживали у розвинуте середньовіччя за межами Північного Кавказу. Щодо походження ясів східноєвропейських степів думки вчених різні. Одні бачили в них нащадків східноєвропейських сармато-аланів, інші — аланських переселенців

[191] [Алемань, 2003].

з Північного Кавказу. Що ж стосується використання етнонімів ***алани, аси*** та ***яси***, то у більшості дослідників немає сумнівів щодо їхнього зв'язку з масивом іраномовного населення Східної Європи й Північного Кавказу в добу середньовіччя.

Таким чином, проблема аланів, які входили у домонгольський період до складу етнополітичних об'єднань кочівників, дотепер залишається недостатньо розробленою. Причин цього кілька. По-перше, серед переважної більшості східноєвропейських дослідників набуло поширення різко негативне ставлення до ролі й місця середньовічних кочівників в історії народів Європи й Азії. Традиції цього напрямку в історіографії уходять корінням, мабуть, ще до часів руського літописання і набули оформлення вже в XVIII ст. у російській великодержавній історичній науці. Це значною мірою гальмує вирішення питань, пов'язаних з визначенням характеру взаємин між кочівниками і осілими народами, де до числа останніх варто віднести аланів. По-друге, навіть в сучасній історіографії ще значні позиції посідає тенденція, відповідно до якої східнослов'янські історики, ігноруючи історію десятків народів Євразійського степу, зводили практично всю історію середньовічних етнополітичних об'єднань кочівників до їхніх взаємин з Руссю. У свою чергу, осетинські дослідники усю історію середньовічних аланів представляли переважно як процеси у північнокавказькій Аланії, ігноруючи при цьому факт існування аланського населення за межами Північного Кавказу. Історію взаємин аланів з іншими народами середньовіччя вони практично зводили до відносин з Руссю. По-третє, дослідники середньовічних аланів, за виключенням окремих учених, протягом тривалого часу знаходились під впливом різноманітних ідеологічних течій — марксизму, панславізму, "євразійства", пантюркізму, паніранізму тощо. Це значною мірою заважало об'єктивному висвітленню подій минулого та приводило досить часто до суб'єктивної оцінки ролі і місця аланів у середньовічній історії народів Євразії. По-четверте, обмеженість джерелознавчої бази не дозволяла в узагальнюючому аспекті розглядати історію аланів протягом досить тривалого періоду, між гунською і монгольською експансіями. Традиційно до вирішення проблеми залучались дані письмових джерел, кількість яких за минулі сто років істотно не збільшилося. Переклади цих джерел на європейські мови були виконані кілька десятиліть тому, а значить у ряді випадків вимагають певного уточнення й корегування. При цьому, за винятком Північного Кавказу та лісостепового Подоння, практично не використовувався археологічний матеріал для вивчення історії середньовічних аланів. На жаль, середньовічна археологія Євразійського степу, у силу перешкод ідеологічного характеру, аж до теперішнього часу залишалася слаборозвиненою галуззю досліджень, у порівнянні, наприклад, з археологією Русі тощо. Крім того, фахівці з історії середньовічних аланів аж до недавнього часу практично не залучали дані філологічних наук для своїх досліджень. Це ж можна сказати про використання істориками-медієвістами даних етнологічних досліджень. Етнологічні дослідження в даному напрямку проводилися в регіональному напрямку і не мали узагальнюючого характеру. Крім того, велику складність становить також те, що палеоантропологічні матеріали з середньовічних могильників доступні для інтерпретації лише фахівцям-антропологам, тому істориками-медієвістами для висвітлення питань етнічної й соціальної історії народів Євразійського степу залучалися лише в незначній мірі.

Розділ II

Нащадки сармато-аланів у складі об'єднань антів

На жаль, письмові джерела не повідомляють нічого конкретного про нащадків сарматів та аланів Північного Причорномор'я в VI ст. та в більш пізній період. Проте неможливо припустити, щоб усе іраномовне населення регіону було або знищене під час гунської інвазії, або мігрувало разом з гунами чи готами на захід. Історичні паралелі свідчать за те, що не включене до складу родоплемінних об'єднань завойовників-кочівників попереднє населення степу мало б переходити до осілого способу життя. Що ж стосується лісостепу, то там вже задовго до розселення слов'ян існував значний масив осілого іраномовного населення. З огляду на це слід зазначити, що процес асиміляції цього осілого населення лісостепу слов'янами мав би відбутися раніше, ніж у степу, бо іраномовні аборигени лісостепу та прибульці-слов'яни мали багато спільних рис в культурі та господарських особливостях, тобто належали до одного господарсько-культурного типу. Проте ще остаточно не визначено, коли завершився процес асиміляції іраномовного населення лісостепу слов'янами. У цій ситуації велике значення мають дані письмових джерел, лінгвістики, археології та антропології.

Дослідники вже давно звернули увагу на деякі імена купців та послів, згаданих "Повістю врем'яних літ" серед учасників договору з боку Ігоря, що було укладено між Руссю та Візантією в 945 р.[192]. На думку дослідників, імена "Истръ", "Съфандр", "Прастенъ", "Фрастѣнъ", "Фрутанъ", "Муторъ" та деякі інші мають іранське походження. Так, ім'я "Съфандр", як і перське "Есфендар", очевидно, походить від ***есфанд*** — 12-го місяця року. "Фрутану" з угоди має відповідати іранське ***форутан*** — "простий, скромний". Ім'я "Прастенъ" можна співвіднести с перським дієприкметником ***парастанде*** — "той, хто поклоняється; слуга". У договорі це ім'я зустрічається тричі. На нього схоже ім'я "Фрастѣнъ", яке може мати спільні корені з перським ***ферестанде*** — "відправник". Антропонім "Муторъ" можна також співставити з перським ***мохтар*** — "вільний, незалежний"[193]. Ф. Х. Гутнов вважає, що навіть ім'я Кия пов'язане з іранським ***кей*** або ***кийя***, і має означає "правитель", "володар", "цар"[194]. Але власні імена, насамперед, відображають не етнічну приналежність, а культурні контакти, тобто вони могли належати не сармато-аланам, а власне слов'янам.

Проте не тільки деякі власні імена східних слов'ян мали іранське походження — навіть імена деяких язичницьких богів слов'ян, на думку дослідників, за походженням були іранськими. Вони згадуються в "Повісті врем'яних літ" при описі подій 980 р. і серед них: Хоръс, Дажьбог, Стрибог, Съмарьгл, тощо[195]. В. І. Абаєв вважав, що імена богів "Хоръс" и "Съмарьгл" мали іранське походження. На думку дослідника, в Хорсі слід бачити старого аланського бога, ім'я якого слід перекладати як "добрий, хороший"[196]. Б. О. Рибаков вважав Хорса богом сонячного світила,

[192] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 68–69].
[193] [Kalmykov, 1923, p. 68–71; Гутнов, 1995, с. 90–91].
[194] [Гутнов, 1995, с. 91].
[195] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 132–133].
[196] [Абаев, 1969, с. 115].

невід'ємного від образа Дажьбога — Сонця, що в принципі не суперечить висновкам В. І. Абаєва про функції даного слова як епітета[197]. На думку Б. О. Рибакова, іранськими за походженням були імена Дажьбога та Стрибога, оскільки вони містили слово ***бог***, що є, безумовно, запозиченням з іранських мов[198]. Р. Якобсон схильний пояснювати ім'я "Дажьбог" як "подавач багатств", а "Стрибог" — "поширювач багатств"[199].

До іранського пантеону дослідники відносять також "Съмарьгла". Аналоги йому знаходять в індоіранській міфології, де "Сайно мріга" (Рігведа) і "Симург" (Авеста) позначали собако-птицю[200]. На думку В. І. Абаєва, у скіфо-осетинських мовах слову ***marg*** — "птиця" була притаманна огласівка ***а***, тоді як у перській та інших іранських мовах був наявний тільки голосний ***и*** (murg)[201].

З іранським впливом пов'язують також походження східнослов'янського божества "Сварог", де слово ***Svar*** означає "суперечка, боротьба, опір"[202]. Іранським за походженням також вважається східнослов'янський бог "Родъ", який знаходить аналог осетинському богові родючості "Naf"[203]. Навіть персонаж міфології "Вій", згаданий в однойменній повісті М. В. Гоголя і запозичений з українського фольклору, на думку багатьох дослідників, має іранське походження і співвідноситься з осетинським Ваюгом та індоєвропейським богом вітру Ваю[204]. Хоча існують й інші думки з цього приводу.

Дослідниками були зафіксовані також іранізми у лексиці давньоруської мови. Так, А. П. Новосельцев до числа цих запозичень відніс слово ***вежа***, що, на його думку, знаходить аналоги в авестійському ***ваеджо*** — "територія, місцевість", середньоперському ***ведж*** — "країна". За припущенням дослідника, іранізм ***вежа*** використовувався в давньоруських текстах уже в значеннях "фортеця, башта, укріплений стан (у множині)", що, на основі залучення порівняльних матеріалів, дає підстави вести розмову про звуження значення цього терміну. На підставі цих спостережень А. П. Новосельцев прийшов до висновку, що термін "***вежа*** був запозичений слов'янами у сарматського населення, скоріш за все, періоду черняхівської культури"[205].

Дослідження лінгвістів дали змогу виявити значні нашарування із східноіранських мов також у лексиці сучасної української та російської мов. У результаті проведеного аналізу О. М. Трубачов знайшов у російській та українській мовах "порівняльно пізні запозичення"[206]. До найпізніших запозичень з іранських мов дослідник відніс такі одиниці: *степ* (укр.) від ***t'æpæn*** (осет. діг.) — "рівний"; *сапог* (рос.) від ****sap-aka-*** (давн. ір.) — "копито"; *штаны* (рос.) від ***paiti-štāna-*** (авест.) — "нога"; *баз* (рос.) — "стойло для худоби" від ****baza-< *upa-aza-*** (ір.) — "загон"; *морда* (рос.)

[197] [Рыбаков, 1981, с. 432; Рыбаков, 1988, с. 444].
[198] [Рыбаков, 1981, с. 432].
[199] [Якобсон, 1970, с. 617].
[200] [Рыбаков, 1981, с. 432; 1988, с. 444].
[201] [Абаев, 1959, с. 115].
[202] [Якобсон, 1970, с. 616].
[203] [Абаев, 1965, с. 110–111].
[204] [Абаев, 1958а, с. 303–307].
[205] [Новосельцев, 1989, с. 18].
[206] [Трубачев, 1967, с. 81].

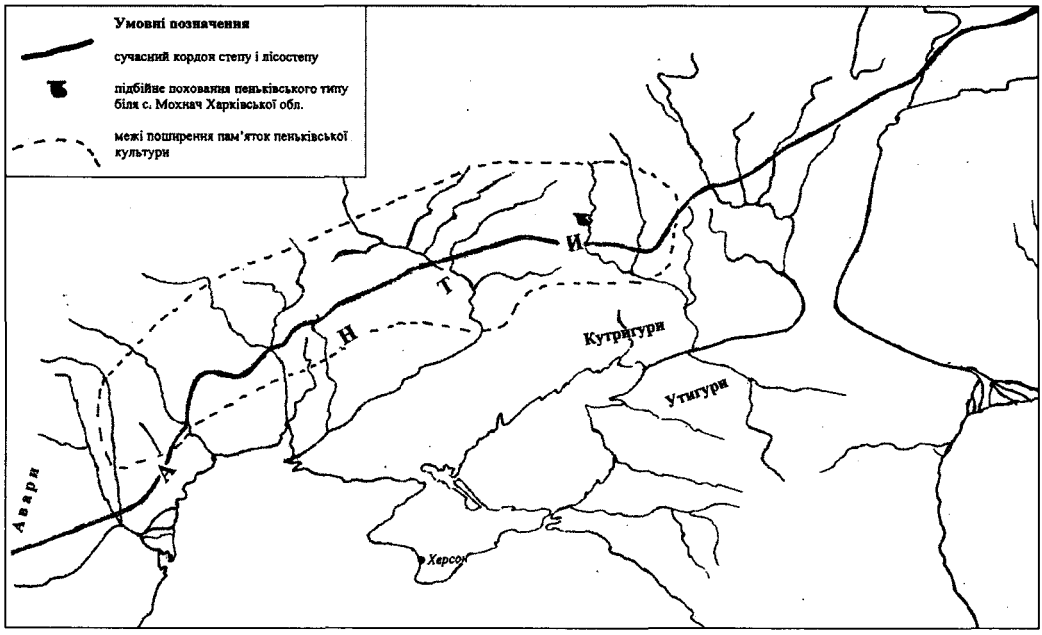

Рис. 1. Етнополітична ситуація у Північному Причорномор'ї у другій половині VI ст.

від ***mrda- / *marda-*** (ір.) — "голова"; *хата* (укр.) від ***kata-*** (авест.) — "кімната, комора, погріб" тощо[207].

К. М. Тищенко такими запозиченнями в українській мові вважає також як загальновживані, так і діалектні форми: *ящірка* (укр.) від ***ažǐ-tar*** (ір.) — "змій"; *жито, жати* (укр.) від ***ĵainti*** (авест.) — "жати"; *збіжжя* (укр.) від ***subhágah*** (давн. інд.), ***hubaγa-*** (авест.) — "добробут, добрий"; *до[р]шч* (укр. діал.) від ***dur-*** (давн. інд.) — "поганий" і кореня ****dju-*** — "день", тощо[208].

Іранський вплив на українську мову та південні діалекти російської відчувається в матеріалах не лише лексики, а й фонетики. Так, В. І. Абаєв прийшов до висновку, що фрикативний ***h*** замість вибухового слов'янського ***g*** набув поширення саме на тій території, де раніше проживало іраномовне населення, що може свідчити про наявність іранського субстрату[209]. К. М. Тищенко зафіксував в українській мові ще одне аналогічне явище — характерний для українців анлаут "слів з графічним ***ф- (xv-)***, який у певний спосіб співвідноситься з такою ж початковою групою приголосних у перській мові ***xvā***, що тепер вимовляється вже, як ***xā-***."[210].

Наслідки іранського впливу на мову східних слов'ян також відчутні в граматиці. Так, В. І. Абаєв прийшов до висновку, що результатом скіфо-сарматського впливу стала поява у східнослов'янській мові генетива-акузатива і наближеність

[207] [Трубачев, 1967, с. 37–44].
[208] [Тищенко, 1994, с. 125–134].
[209] [Абаев, 1964, с. 115–121; 1965, с. 48, 35].
[210] [Тищенко, 1994, с. 130].

східнослов'янської з осетинською в перфектуючій функції превербів[211]. В. М. Топоров пояснює безприйменниковий локатив-датив у слов'янській мові впливом іранців[212]. На думку дослідників, зазначені фонетичні та граматичні зміни в східнослов'янській мові були регіональними і не можуть бути віднесені до дуже давніх часів.

Наявність імен іранського походження в пантеоні східних слов'ян дозволяє вважати, що нащадки сармато-аланів мали значною мірою вплинути і на ідеологію слов'янських племен у Північному Причорномор'ї. І це мало торкнутися, насамперед, поховально-поминальної обрядовості останніх. Саме поховальний обряд східних слов'ян може свідчити про стійкі контакти культурно-ідеологічного характеру із сусідніми народами, що тривали протягом століть. Необхідно зазначити, що вже у 1868 році побачила світ монографія А. Котляревського "О погребальных обычаях языческих славян", в якій дослідник на підставі залучення даних письмових джерел та свідоцтв етнографічного характеру відзначив чимало рис, що пов'язували язичницькі поховальні традиції східних слов'ян з аналогічними звичаями у народів Степу[213]. Вже у 1895 році була опублікована стаття О. Фамінцина "Древне-арийские и древне-семитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян", в якій він звернув увагу, що деякі язичницькі поховальні звичаї слов'янських народів дуже нагадують поховальні обряди геродотових скіфів[214]. На початку XX ст. відомий етнограф Д. К. Зеленін відзначив, що деякі традиції поховань у східних слов'ян достатньо схожі на зороастрійські[215]. Найбільш детальну інформацію про язичницькі поховальні традиції східних слов'ян залишили нам ранньосередньовічні мусульманські автори. Однак більшість східноєвропейських дослідників помилково відносили до числа повідомлень про слов'ян інформацію про русів та народ "сакаліба" X ст., де в першому випадку під "русами" слід бачити насамперед вікінгів, а під "сакалібами" не лише слов'ян, а й інші етнічні групи, які проживали на північ від Кавказу (наприклад, Ібн Фадлан назвав "сакалібами" волзьких булгар, а перекладачі тексту цього твору подали цю етнічну назву у вигляді "слов'яни"). Проте повідомлення Ібн Русте про "сакаліба" дає підстави вважати, що у його тексті йдеться саме про слов'ян, а не іншу етнічну групу. Ібн Русте залишив досить докладну інформацію про поховальну церемонію у слов'ян: "Когда умирает кто-либо из них, они сожигают труп его. Женщины их, корда случится у них покойник, царапают себе ножом руки и лица. На следующий день по сожжении покойника, отправляются на место, где оно происходило, собирают пепел и кладут его в урну, которую ставят затем на холм. Через год по смерти покойника, берут кувшинов двадцать меду, иногда несколько больше, иногда несколько меньше, и несут их на тот холм, где собирается семейство покойного, едят, пьют и затем расходяться. Если у покойника было три жены и одна из них утверждает, что она (особенно) любила его, то приносит она к трупу его два столба и вбивают их стоймя в землю, потом кладут третий столб поперек, привязывают посреди этой перекладины веревку, становится на скамью, и конец этой веревки завязывает вокруг своїй шеи. Когда она так сделала, скамья

[211] [Абаев, 1964а, с. 90–99].
[212] [Топоров, 1960, с. 3–11].
[213] [Котляревский, 1868].
[214] [Фаминцын, 1895, с. 26].
[215] [Зеленин, 1991, с. 352–354].

принимается из-под нее и она остается повисшею, пока не задохнется и не умрет, а по смерти ее бросают в огонь, где она сгорает...."[216].

Традиція надрізати своє тіло під час поховальної церемонії зберігалась серед східних слов'ян і за часів розвинутого та пізнього середньовіччя. Про це може свідчити, наприклад, "Житіє Костянтина Муромського", де зазначено: "Ни кожекроения не творятся, ни лицедрания"[217]. Щодо звичаю надрізання тіла учасниками поховальної церемонії А. Котляревський зазначив: "...грубое выражение печали терзанием лиц и рук — мы встретим далее и в положительных свидетельствах старины и в теперешних народных нравах"[218].

Дійсно, дослідник відзначив збереження аналогічних поховальних звичаїв у середовищі східних слов'ян навіть у XIX ст. За його даними, на могилі вбивали коня, тіло якого ховали разом з небіжчиком. За справедливим зауваженням А. Котляревського, кінь був необхідний небіжчику у потойбічному житті. Далі над могилою насипали високий пагорб. Після здійснення поховання влаштовували поховальну тризну на честь небіжчика, суть якої зводилася не лише до пияцтва, а й вона також включала в себе військові вправи, битви тощо. При цьому сум за небіжчиком виявлявся не лише гучним оплакуванням, а й "лицераздиранием и кожикроением"[219].

Опис поховальної церемонії західноруського населення, але з новими подробицями, знаходимо також у творі польського автора XVI ст. Іоанна "De sacrificiis et y dolatria veterum Borussorum, Livonum, Aliarumque vicinarum gentium". За даними цього середньовічного автора, небіжчика, одягнутого та взутого, садили верхи на коня, неначе відправляючи його у далекий путь. Після того починалися звичайні голосіння. Тіло небіжчика учасники поховальної церемонії супроводжували до могили верхи на конях з оголеними мечами, що мало прогнати ворожу силу, яка мала оволодіти душею померлого. Учасники поховальної процесії кидали у могилу до труни гроші (перевізні), ставили біля голови небіжчика хліб та глечик з вином (на випадок голоду та спраги), тобто готували небіжчика до тривалої подорожі у потойбічному світі. Після похорон протягом 30 днів вдова приходила на могилу померлого чоловіка та оплакувала його. Поминки справляли на 3-й, 6-й та 40-й дні після дня смерті[220].

За зауваженням О. Фамінцина, "поминальные обряды славян... представляют тесную связь с таковыми же обрядами народов древнего мира". При цьому дослідник звернув увагу на те, що поховальний обряд слов'ян у багатьох рисах нагадує, насамперед, аналогічні традиції скіфів, описані Геродотом[221].

Дійсно, грецький "батько історії" залишив нам досить детальний опис поховорон скіфських царів та інших скіфів у Четвертій Книзі своєї "Історії греко-перських війн". Є сенс навести елементи поховальної церемонії царських скіфів:

1) "Коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином,

[216] [Гаркави, 1870, с. 264–265].
[217] [Фаминцын, 1895, с. 26].
[218] [Котляревский, 1868, с. 56].
[219] [Котляревский, 1868, с. 129–132].
[220] [Котляревский, 1868, с. 149–150].
[221] [Фаминцын, 1895, с. 25–26].

насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені".

2) "Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку[222]. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його."

3) "Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим".

4)"Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломою і зашивають... На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів. Після того тих п'ятдесят задушених юнаків... саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї... Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть."

5) "...інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають".

6) "Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують "голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахиляючи одну до одної, і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені. ...насіння ...конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи"[223].

Отже, в язичницькій поховальній обрядовості східних слов'ян і стародавніх скіфів можемо виділити спільні риси:

1) участь у поховальній церемонії не лише близьких родичів, а й усіх знайомих та соплемінників;

---

[222] У перекладі Г. А. Стратановського на російську даний фрагмент має вигляд: "...отрезают кусок своего уха, обстригают в кружок волосы на голове, делают кругом надрез на руке, расцарапывают лоб и нос и прокалывают левую руку стрелами" [Геродот, 1972].

[223] [Геродот, 1993].

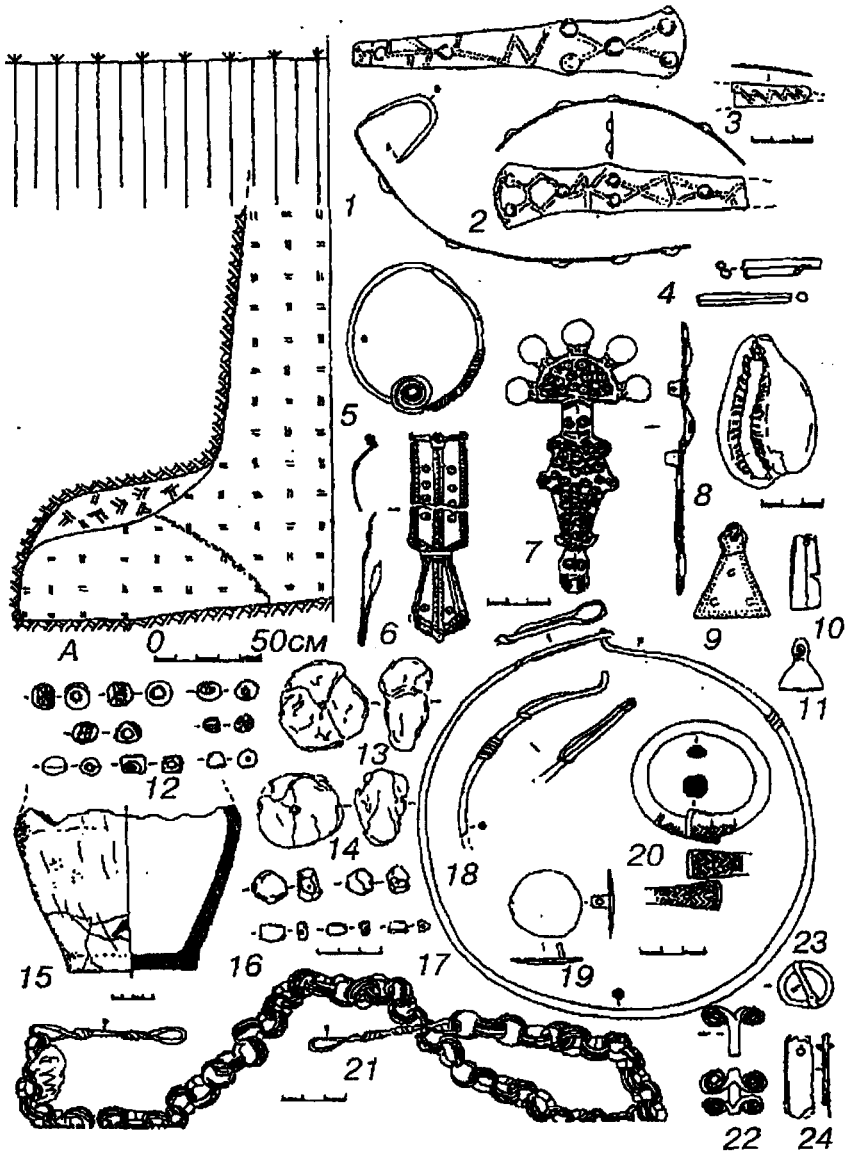

Рис. 2. Пеньківський поховальний комплекс із с. Мохнача Харківської обл. (за даними В. С. Аксьонова, Л. П. Бабенка, О. М. Приходнюка):
А — профіль поховальної ями з підбоєм; 1–3 — орнаментовані пластини; 4 — пронизи; 5 — скроневе кільце; 6 — широкопластинчата фібула; 7 — пальчата фібула; 8 — мушля; 9 — трапецеподібна підвіска; 11 — бубонець; 12–14, 16 — намисто; 17, 18 — шийні проволочні гривні; 19 — гудзик; 20 — наручний браслет; 21 — ланцюжок; 22 — каблучка; 23 — пряжка; 24 — поясний наконечник

2) небіжчика споряджають у новий одяг, кладуть у могилу необхідні речі тощо[224];

3) на знак скорботи близькі родичі небіжчика надрізають собі руки, обличчя, волосся, знущаються над своїм тілом[225];

4) досить часто з небіжчиком ховали одну із його дружин та слуг[226];

5) у Потойбічний Світ душу небіжчика мав супроводжувати кінь або його символ;

6) після здійснення поховання (у скіфів — інгумація, у слов'ян — кремація) над місцем поховання будували курган;

7) після похорон учасники поховальної церемонії мали очиститись;

8) протягом року і слов'яни, і скіфи організовували пишні поминки.

Досить цікаво, що схожі на скіфські поховальні традиції зустрічаються не лише серед східних, а й серед західних та південних слов'ян. Так, у XIII ст. аналогічні звичаї зберігались серед поляків. Про це може свідчити повідомлення Кадлубка, який зазначає, що з приводу смерті короля Казимира "можно было видеть, как с исцарапанных ногтями лиц некоторых жен и девиц кровь текла струями" і при цьому деякі робили собі поранення іншими знаряддями[227]. Деякі із рис означеної поховальної обрядовості досить тривалий період зберігалися і серед південних слов'ян. Так, О. Фамінцин відзначив наступне: "В число обрядовых действий, которыми и ныне еще в некоторых местах у южных славян сопровождается горевание по умершим, издревле принадлежало обыкновение делать нарезы на теле и царапины на лице, а также обстригать волосы в знак великой скорби: в Черногории, при оплакивании мертвых, многие исцарапывают себе лица, струящуюся же из царапин кровь не стирают и не смывают, и некоторые по нескольку недель ходят с лицом, испещренным засохшею кровью"[228].

У зв'язку з цим виникає закономірне питання: чи випадкові такі збіги? Можна розглядати їх, з одного боку, як спадщину спільних індоєвропейських традицій, а з іншого — вважати наслідком інтенсивних контактів ідеологічного характеру між стародавніми скіфами і праслов'янами.

Спробуємо пояснити деякі з цих спільних звичаїв слов'ян і скіфів. Насамперед, усе це свідчить про існування вірувань про Потойбічний Світ, куди душа небіжчика має відправитись після смерті. Питання в тому, наскільки ці уявлення були відмінними у скіфів і предків слов'янів? Особливий інтерес становить спільний звичай, згідно з яким на знак скорботи близькі родичі небіжчика надрізають собі руки, обличчя, волосся та знущаються над своїм тілом. Ще у свій час О. Фамінцин звернув увагу, що така традиція знаходить аналоги не лише серед скіфів, а й серед інших стародавніх народів Азії, насамперед Західної. Про це, за його спостереженнями, можуть свідчити дані Старого Заповіту, де, наприклад сказано: "не делайте нарезов на теле вашем и не выстригайте волос над глазами вашими по умершим". А пророк Ієремія так зображує скорботу моавітян про загибель, що їх спіткала: "у каж-

[224] Вважалося, що людина має розпочати нове життя і тому має бути саме у новому одязі.

[225] Це мало замінити звичайне людське жертвоприношення.

[226] Цікаво, що і скіфи, і слов'яни під час поховальної церемонії душили жертв.

[227] [Фаминцын, 1895, с. 26].

[228] [Фаминцын, 1895, с. 25–26].

дого голова гола и у каждого борода умалена, у всех на руках царапины"[229]. Отже, перед нами релікти найдавніших поховальних традицій людства, що потребують спеціального пояснення. З огляду на скіфську та давню слов'янську традицію, можна відзначити, що під час поховальної церемонії такі дії здійснювали, насамперед, близькі родичі небіжчика. Отже, у цих діях варто бачити відгомін та трансформацію звичаю принесення у жертву близьких родичів небіжчика. Проте з практичних міркувань принесення у жертву тіла було замінене принесенням частин тіла — крові, волосся тощо. Тобто люди мали вірити, що таким чином частини душ близьких родичів будуть супроводжувати померлого на важкому шляху у Потойбічний Світ. Відгомоном людських жертвоприношень у слов'ян можливо були і військові змагання на честь небіжчика. У зв'язку з цим доречно згадати, що гладіаторські бої у Стародавньому Римі виникли як трансформація звичаю, коли полонені вороги під час похорон мали вбити один одного, щоб душа жертви прислужувала душі небіжчика у Потойбічному Світі. Хоча ми бачимо і виключення із правила: разом із скіфським царем ховали одну з його дружин, а стародавні слов'яни спалювали на поховальному вогнищі одну з дружин небіжчика.

Що стосується коня, то у стародавніх скіфів коня вбивали та ховали разом з померлим скіфом, а за слов'янським звичаєм коня не завжди вбивали, а лише присвячували померлому господарю. Безумовно, у середовищі слов'ян, які традиційно проживали у лісах і займалися землеробством та іншими промислами, присутність коня на похоронах має бути впливом традицій степових народів, серед яких були не лише скіфи. Що стосується скіфського звичаю набивати соломою опудала принесених у жертву коней та юнаків, то з цього приводу Ж. Дюмезіль зазначив, що відгомін таких традицій навіть присутній в осетинському нартському епосі, який, за визначеннями дослідників, почав формуватись ще у скіфську епоху. Проте дослідник звернув увагу на певні відмінності: "В осетинському епосі відомі лише коні, набиті соломою та поставлені у позу тих, хто пересувається, але не вершники, причому коні були присвячені зовсім не для служіння господарю у Потойбічному Світі, як це було передбачено для коней та юнаків, яких розставляли навколо скіфа, який помер та був похований рік тому. У нартських сказаннях цей мотив зустрічається щодо коня героя ще живого, хоча і приреченого на смерть та задіяного у своїй останній пригоді"[230].

Великий інтерес також становить обряд очищення після похорон, що був зафіксований не лише у скіфів у вигляді конопляної лазні в наметі (без води), а й серед слов'ян. Так, аналогічний звичай Д. К. Зеленін зафіксував серед українців та білорусів: "повернувшись з кладовища, усі торкаються рукою до печі, іноді заглядають у неї та кажуть: "Нехай згинуть таргани та черви"[231]. Хоча поширення має і звичай після похорон митись (тобто очищатись водою) у звичайній лазні. Тобто все це є відображенням тих уявлень, згідно з якими тіло, торкаючись якимось чином небіжчика, ставало ритуально нечистим і мало очиститись.

Звертає на себе увагу також те, що не лише скіфи, а й слов'яни-язичники будували над могилою курган — цей найдавніший вид поминальної споруди, що мав увіковічити пам'ять про небіжчика. І у слов'ян, і у скіфів курган був місцем похо-

[229] [Фаминцын, 1895, с. 26–27].
[230] [Дюмезиль, 1990, с. 194].
[231] [Зеленин, 1991, с. 352].

вальної тризни, що її справляли через рік після смерті. Нам відомо, що скіфи влаштовували поминки за царем через рік, а слов'янам було притаманне це робити не лише через рік, а й на 3-й, 6-й та 40-й дні після дня смерті. У зв'язку з цим звертає на себе увагу термін "40 днів", що зустрічається у Геродота при описі похорон нешляхетного скіфа, згідно з яким "сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають". Безумовно, тут перед нами відгомін найдавніших вірувань, відповідно до яких душа небіжчика не залишала Цей Світ протягом 40 днів, а потім поверталась з Потойбічного Світу через рік після смерті і залишала після поминок родичів та друзів.

Можна було б вести розмову про те, що ці збіги у поховальній церемонії скіфів і слов'ян-язичників є або випадковими, або являють спільну індоєвропейську спадщину. Проте більш разючими є збіги у поховальній обрядовості сучасних осетинів і частини слов'ян, насамперед східних. Сучасні осетини на Північному Кавказі являють собою нащадків іраномовних етнічних груп — скіфів, сарматів та аланів, які протягом століть оселялись на Кавказі та зберігали не лише мову, а й традиційну культуру, включаючи багато елементів поховального обряду. Поховальний обряд осетинів став об'єктом спеціальних досліджень В. Ф. Міллєра, Б. О. Калоєва, Ж. Дюмезіля та інших дослідників. Він досить детально ними описаний. Серед особливостей поховальних традицій осетинів слід виділити наступні риси:

1) про смерть родичів сповіщав спеціальний "сумний вісник";

2) під час оплакування мало місце самокатування: чоловіки лупцювали себе по голові кулаками, палкою і навіть спеціальним батогом, жінки ж дряпали собі нігтями обличчя до крові, вирували волосся, били собі по обличчю долонями;

3) родичі небіжчика по батьківській лінії тричі обходили навколо небіжчика на колінах[232];

4) небіжчика одягали у найкращий одяг та клали до могили зброю та побутові речі, найбільш необхідні у потойбічному житті;

5) обряд присвячення коня небіжчику — хвіст та гриву присвяченого коня прикрашали кольоровими смужками; коня ставили біля голови небіжчика і старий посвятитель проводив вуздою по руках померлого (передача коня); старий посвятитель проголошував проводжаючу промову, проливав пиво спочатку на голову коня, а потім на померлого і згодом розбивав глечик з напоєм об праве копито присвяченого коня; потім коня обводили навколо труни тричі; у коня відрізали кінчик правого вуха та гриви та клали до небіжчика у труну[233];

6) одночасно с присвяченням коня вдова відрізала косу та клала її до могили[234];

7) під час похорон та річних поминок влаштовували на честь небіжчика кінні перегони — *дугъ*,[235] де кінь-переможець присвячувався небіжчику;

8) небіжчика везли на кладовище не лише на возику, а й навіть на санях, не дивлячись на пору року (у Південній Осетії);

---

[232] Очевидно, це замінювало людське жертвоприношення.

[233] На відміну від скіфів, осетини коня не вбивали із суто практичних міркувань і тому описаний звичай лише імітував жертвоприношення коня.

[234] Заміна жертвоприношення дружини.

[235] На думку О. Бесолової, осетинський термін дугъ походив від загальноіндоєвропейського *duo — „два" і згодом у середовищі предків осетинів набув семантичного значення — „жертовне заклання двохрічного коня" [Besolova, 2007, p. 93–94].

9) по завершенню похорон на могилі розпалювали багаття[236];

10) поминки справляли по завершенню похорон та протягом року 12 великих та малих поминок[237];

11) під Новий рік осетини робили опудало, що зображувало небіжчика, та протягом дня пригощали його та всіх присутніх на поминках[238];

12) на могилах, якщо це не були склепи, осетини споруджували надмогильні пам'ятники[239-240].

За спостереженнями Б. О. Калоєва, "у цілому ж у похоронному циклі осетинів все ж таки домінують іранські елементи... на місцевому кавказькому грунті виникла низка архаїчних елементів похорон, майже усі форми поховальних споруд (склепи, кам'яні ящики, печерні поховання тощо), а також різноманітні надмогильні пам'ятники"[241]. Отже, ми бачимо в осетинському поховальному обряді багато рис скіфської поховальної обрядності, а також багато нового, що безумовно дісталось осетинам у спадщину від їхніх іраномовних предків — сарматів та аланів.

Досить цікаво, що в багатьох слов'янських поховальних обрядах можна впізнати риси осетинських (аланських) поховальних традицій. Так, О. Фамінцин відзначив наступні "осетинські" традиції серед частини південних та західних слов'ян: "в Черногории... женщины иногда обрезывают себе волосы или, по крайней мере, ходят первое время после смертного случая с непокрытой головой. Сербы также несколько времени ходят без шапок, т. е. с обнаженной головой. В Черногории мать и сестры умершего обрезывают себе косы и кладут в могилу, вместе с покойником. Чехи, по словам хроники Бельского, оплакивая смерть Любуши, бросали в разведенный для могилы огонь обрезанные волосы и ногти"[242]. Очевидно, і у слов'ян, і в осетинів цей звичай мав замінити людське жертвоприношення близьких родичок жіночої статі та означав, що разом з частиною тіла частина душі живих жінок буде з душею небіжчика у Потойбічному Світі!

У поховальних традиціях східних слов'ян є такі, що знаходять аналоги лише серед осетинських. До них слід віднести обряд присвячення коня, описаний Д. К. Зеленіним: "Дочери умершего садятся на гроб своего отца и, положив головы на крышку гроба, плачут всю дорогу. На кладбище лошадь непременно перепрягают: сперва ее выпрягают, затем обводят по ходу солнца вокруг саней или телеги и после этого сразу же вновь запрягают. Сани часто оставляют (навсегда или какое-то время) на могиле или на краю деревни — подальше от дома"[243]. Головна відмінність цього східнослов'янського від осетинського звичаю в тому, що осетини обводили присвяченого коня навколо небіжчика тричі і це супроводжувалось присвяченою промовою та іншими діями[244]. Очевидно, в язичників-слов'ян небіжчика везли на санях або возику до місця кремації і саме тоді перепрягали коня і обводили його навколо померлого, тобто таким чином присвячували коня, що замінювало його

[236] Віра в очисну силу вогню.

[237] Віра в те, що під час поминок душа мала годуватись духом від їжі.

[238] Віра в те, що в опудало мала тимчасово вселятись душа небіжчика.

[239] Для увіковічнення пам'яті.

[240] [Миллер, 1882; Калоев, 1984, с. 72–105; Дюмезиль, 1990, с. 188–198].

[241] [Калоев, 1984, с. 101].

[242] [Фаминцын, 1895, с. 26].

[243] [Зеленин, 1991, с. 350].

[244] [Калоев, 1964].

жертвоприношення. Східні слов'яни, як і осетини, у багатьох випадках не вбивали коней, а лише присвячували їх небіжчику. У цьому головна відмінність цього обряду від скіфського. Можна також нагадати повідомлення польського автора XVI ст. Іоанна , згідно з яким у західноруського населення небіжчика, одягнутого та взутого, садили верхи на коня і учасники поховальної церемонії супроводжували тіло до могили верхи на конях[245].

Особливий інтерес становить те, що у давнину східні слов'яни везли небіжчиків на кладовище на санях навіть у літній період року[246]. У Південній Осетії у верхів'ях річки Велика Ліахві осетини перед виносом небіжчика обов'язково клали його на сани, хоча могла бути і літня пора року[247]. Можна повністю погодитись з припущенням Д. К. Зеленіна, що сани являли собою "найдавніший тип возика"[248]. Тобто є сенс вести розмову про те, що у даному звичаї ми бачимо відгомін найдавнішої поховальної обрядності. У зв'язку з цим постає природне питання: ця збіжність є результатом контактів давніх іранців та слов'ян, чи являє собою лише результат збереження найдавніших традицій?

Таким чином, спостереження етнографічного характеру над поховальною церемонією слов'ян дозволили виявити одну суттєву закономірність: поховальні традиції східних слов'ян мають спільні риси як зі скіфським обрядом, так і осетинським, а поховальні традиції західних та південних слов'ян у більшості випадків нагадують здебільшого власне скіфські поховальні звичаї. На підставі цього можна висловити припущення, що у скіфські часи праслов'яни, які мали проживати на більш обмеженій території ніж у більш пізні часи, зазнали впливу саме скіфської культури, де вагомі позиції мали посідати уявлення про Потойбічний Світ. У першому ж тисячолітті нової ери східна група слов'ян розселилася у південній частині Східної Європи, де вони стикнулися з сармато-аланами, культура яких була продовженням скіфської, і внаслідок нових контактів запозичили нові поховальні звичаї, схожі не лише зі скіфськими, а й з осетинськими.

Ці спостереження етнографічного характеру збігаються з даними лінгвістики, відповідно до яких у східнослов'янських (насамперед в українській) мовах чимало запозичень зі східноіранських мов. І що дуже цікаво, ці запозичення у багатьох випадках стосуються сфери релігійних вірувань. Насамперед, це відноситься до походження імен деяких язичницьких богів східних слов'ян, на що вже звертали увагу.

Проте чимало іранських запозичень було виявлено в польській та інших західнослов'янських та південнослов'янських мовах. О. М. Трубачов з цього приводу зазначив: "Видатне місце серед цих запозичень, збігів та інтерференцій посідають відображення впливів або зближень в області морально-етичних уявлень, релігійних вірувань... Загалом не можна залишити поза увагою той факт, що більшість досліджених слов'яно-іранських сходжень на матеріалі польського словника відноситься до термінології духовного світу людини..."[249]. До числа цих запозичень культового характеру з іранських мов у західнослов'янські дослідник відніс наступні праслов'янські лексичні одиниці: ***obačiti*** (східноіран. ****abi-āxšaya-***), ****patriti***

[245] [Котляревский, 1868, с. 149–150].
[246] [Зеленин, 1991, с. 350].
[247] [Калоев, 1984, с. 92].
[248] [Зеленин, 1991, с. 350].
[249] [Трубачев, 1967, с. 79].

(авест. ***pāθrāi*** — "охороняти, захищати"), ****šatriti*** (авест. ***xšaθra-*** — "влада, панування"), ****dъbati*** (авест. ***dəbaēš-*** — "ворогувати, ображати, кривдити"), ****trъvati*** (авест. ***taurvaya-*** — "перемогти"), ****tušiti*** (індо-іран. ****tuš-*** — "заспокоїтись"), ****pitvati*** (авест. ***pōiθwa-*** — "дробити, давити"), ****žъvavъjъ*** (авест. ***ĵv-*** — "жити"), ****počvara*** (давньоіран. ****pati-vāra-*** — "напад, напасть"), ****rarogъ*** (давньоіран. ***vāragna-*** — "сокіл") тощо. При цьому О. М. Трубачов не без підстав вважав, що ці релігійно-культові терміни проникли у слов'янське середовище ще у скіфо-сарматські часи, тобто є дуже давніми[250].

О. М. Трубачовим та іншими дослідниками були виділені спільні для всіх слов'янських мов іранізми, що мають відношення до релігійно-культової практики. Так, до них слід віднести термін ***bogъ*** (авест. ***baga-*** — "багатство, надбання, щастя") та похідні від нього антропоніми — польськ. ***Bogodar***, давньоруськ. ***Богухвалъ***, польськ. ***Boguchwal***, чеськ. ***Bohuchval***, польськ. ***Bogusław***, ***Bogumił***, ***Bogdan***, ***Bogodan***, сербськохорват. ***Bógdān***, давньоруськ. ***Богоданъ***, ***Богданъ***. І таких спільних запозичень з іранських мов чимало, хоча не всі вони пов'язані з релігійними уявленнями[251].

Отже, якщо в мови слов'ян так міцно проникло багато слів релігійно-культового характеру з діалектів скіфів, сарматів та аланів, то це мало стати наслідком поширення серед давніх слов'ян релігійних вірувань, серед яких не останнє місце мали посідати уявлення про життя і смерть, про Потойбічний Світ тощо. Наслідком цього і стали спільні риси в поховальній обрядовості слов'ян та іраномовних етнічних груп минулого та сучасності — скіфів, аланів та осетинів. О. М. Трубачов висловив припущення, що багато іранізмів потрапили в українську мову саме з польської, де вони посіли значне місце ще з скіфських часів[252]. Проте К. М. Тищенко висловив незгоду з цим припущенням і довів, що це є проявом субстрату, якщо виходити з того, що предки українців досить рано оселилися у Північному Причорномор'ї, де документально зафіксоване існування іраномовного населення з першої половини I тис. до н. е. по XV ст. н. е.[253]. Виникає природне запитання: як давні іранізми та "скіфські" поховальні звичаї потрапили до предків західних та південних слов'ян?

У сучасній науці ще не утвердилась остаточно думка, де у скіфські часи знаходився ареал розселення праслов'янських племен. На думку одних дослідників, прабатьківщина слов'ян у I тис. до н. е. простягалась від Південної Балтії до Середнього Подніпров'я. Інші ж дослідники схильні обмежувати первісний ареал праслов'янських племен територією сучасної Польщі, що значною мірою віддаляло їх від місць проживання скіфських племен Північного Причорномор'я. Проте є свідоцтва археологічного характеру, що дозволяють припустити наявність тривалих контактів між слов'янами і скіфами саме на території сучасної Польщі. Так, Ю. В. Кухаренко у книзі "Археологія Польщі" відзначив наступне: "З кінця VI ст. до н. е. на територію, зайняту племенами лужицької культури, починають нападати скіфи. Під час цих грабіжницьких набігів скіфи дійшли аж до Одри на заході та Куявії на півночі. Про це свідчать знахідки скіфських речей, головним чином предметів озброєння, у Віташкові (Witaszkowo, колишнє Феттерсфельд) Губінського по-

[250] [Трубачев, 1967, с. 44–79].
[251] [Трубачев, 1967, с. 25–31].
[252] [Трубачев, 1967, с. 44–79].
[253] [Тищенко, 2006, с. 119–140].

вята, Бодзанове (Bodzanowo) Александров-Куявського повята, Божневе (Bozzniewo) Стщельницького повята та в інших місцях. Багато лужицьких міст при цьому були зруйновані та спалені скіфами (Каменец біля Томуня, Поляновище — Polanowice Губінського повяту, Віціна — Wicina повяту Жари, Стшегом — Strzegom Свіушцького повяту тощо). Набіги скіфів сильно підірвали могутність лужицьких племен і тим самим послабили їхній опір насувавшим з півночі на лужицькі землі східнопоморським племенам"[254]. Отже, політичне домінування скіфів на землях праслов'ян, на території сучасної Польщі, протягом VI ст. могло сприяти поширенню серед останніх не лише багатьох давньоіранських лексем, а й ідеологічних уявлень, що згодом відобразилось на поховальному обряді західних слов'ян.

Таким чином, дані ономастики, мовознавства, письмових джерел та етнографії наштовхують на думку про те, що в етногенезі південної частини східних слов'ян провідну роль посідає іранський субстрат. Причому ці асиміляційні процеси відбувалися не лише за часів античності, а й за часів раннього середньовіччя. Питання в тому, коли східні слов'яни остаточно асимілювали залишки іраномовного населення Східної Європи.

В. В. Сєдов вважав, що слов'яно-іранський симбіоз відбувся саме в черняхівській культурі, генетичним продовженням якої, за його припущенням, стала більш пізня пеньківська[255]. Аргументи В. В. Сєдова в подальшому стали переконливими для багатьох дослідників. У зв'язку з цим великий інтерес можуть становити спостереження В. В. Сєдова, згідно з якими "черняхівська культура формується в основному на скіфо-сарматській території" і "формування черняхівської культури не супроводжувалося витісненням або знищенням місцевого іраномовного населення"[256]. На думку В. В. Сєдова, про спадкоємність деяких пам'яток черняхівської культури від сарматської свідчать такі особливості: "1) Поміщення небіжчиків до могил зі схрещеними або зігнутими в колінах ногами... 2) Наявність підбійних могил для трупопокладень. 3) Спорадичне спорудження курганів над могилами. 4) Присутність у могилах біля залишків поховань кісток барана, шматочків фарби, крейди та деревних вугликів. 5) Знахідки в могилах бронзових дзеркал. 6) Штучна деформація черепів." (рис. 3)[257]. За даними антропологів, краніологічні серії носіїв черняхівської культури з Подніпров'я знаходять аналоги, насамперед в доліхокранних черепах скіфського часу, а придністровські серії — в аналогічних серіях кочівників сарматського часу. А це може свідчити про те, що вже, починаючи з експансії сарматів і аж до готських та гунських часів, частина місцевого кочового населення не залишала Північного Причорномор'я і переходила до осілості. Тобто вони були автохтонами[258]. Необхідно виходити з того припущення дослідників, що черняхівська культура виникла і зникла разом з готами і обіймала різнорідне населення, яке входило до складу готського політичного об'єднання[259]. На думку самого В. В. Сєдова, по всьому ареалові черняхівської культури набули поширення пам'ятки пшеворського типу, що, безумовно, стало наслідком переселення до Пів-

[254] [Кухаренко, 1969, с. 99].

[255] [Седов, 1976, с. 100; Седов, 1978а, с. 227–240; Седов, 1979, с. 78–100; Седов, 1982, с. 28].

[256] [Седов, 1979, с. 78].

[257] [Седов, 1976, с. 94–95].

[258] [Дебец, 1948, с. 164–167; Кондукторова, 1958, с. 69–79; Великанова, 1961, с. 26–52].

[259] [Артамонов, 1962, с. 47–51, 110; Седов, 1976, с. 100].

нічного Причорномор'я значної кількості носіїв пшеворської культури з басейну Вісли, в яких слід бачити слов'ян та германців-готів[260]. Проте поруч продовжували співіснувати пам'ятки сарматського типу. Здається, що тотальна асиміляція нащадків іраномовних сарматів та аланів слов'янами могла відбутися лише при значному домінуванні слов'янського компоненту.

З огляду на це значний інтерес можуть становити процеси, що відбувалися в межах пеньківської культури. Насамперед, є сенс вважати доведеним висновок О. М. Приходнюка про те, що пеньківська культура V–VII ст. стала не наслідком еволюції черняхівської, а була пов'язана з розселенням у V ст. слов'янського населення із Середньої Наддніпрянщини в райони Дніпровського Надпорожжя, Південного Побужжя, Дністровсько-Прутського межиріччя та Нижнього Подунав'я, на землі, зайняті у попередній час черняхівськими племенами (рис. 1)[261]. Аналогії із салтівською археологічною культурою, що, на думку сучасних дослідників, в VIII–X ст. була поширена саме на території Хозарського каганату, дозволяють вважати, що пеньківська культура була поширена також у межах політичного утворення, створеного антами. Результати досліджень археологів та антропологів пам'яток знову ж таки салтівської культури дозволяють вважати етнічний склад її населення строкатим. Підставами для цього стало виділення локальних варіантів, в межах яких були встановленні значні відмінності у такій стійкій традиції, як поховальний обряд, та наявності певних антропологічних типів. У межах третьої фази пеньківської культури О. М. Приходнюк також виявив локальні варіанти: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Дніпровсько-Дністровське межиріччя, Дніпровське Надпорожжя та Поорілля, Прутсько-Дністровське межиріччя та Правобережжя Прута. На думку дослідника, існування локальних варіантів стало наслідком дії "внутрішніх і зовнішніх факторів"[262]. Незважаючи на регіональні відмінності в межах пеньківської культури переважали риси, що дали можливість всі пам'ятки об'єднати в одну археологічну культуру: житло у вигляді напівземлянок; ліпна кераміка певних типів, властивих лише пеньківській культурі; поховальний обряд, відповідно до якого небіжчиків спалювали на стороні, а після того кальциновані кістки розміщували в неглибокі овальні або круглі ямки тощо[263]. Доведено, що найконсервативнішим серед обрядів є поховальний, що у певних випадках дає змогу робити певні припущення щодо походження носіїв цих традицій. Тому великий інтерес може становити поховання з біконічним ліпним горщиком пеньківського типу, знайдене на правому березі Сіверського Донця за 2 км на південь від с. Мохначу (рис. 1). Поховання жінки було здійснено за обрядом інгумації у нетиповій для пеньківської культури споруді — в ямі з підбоєм, що був закритий деревом. Небіжчицю, крім горщика пеньківського типу, супроводжував багатий інвентар (рис. 2). Саме обряд інгумації та конструкція поховальної споруди дали підстави дослідникам пам'ятки В. С. Аксьонову та Л. Бабенку вважати небіжчицю сармато-аланкою[264]. Проте визначити етнічну приналежність небіжчиці тільки за цими ознаками неможливо, хоча, без-

[260] [Седов, 1976, с. 97–98].
[261] [Приходнюк, 1989, с. 60; 1991, с. 123].
[262] [Приходнюк, 1998, с. 61–71].
[263] [Приходнюк, 1998, с. 21–39].
[264] [Аксенов, Бабенко, 1997, с. 206–207; Приходнюк, 1998, с. 30, 91].

умовно, наявність такого поховання може показувати на її зв'язок з черняхівською культурою, а саме — з нащадками сарматів[265].

З огляду на це великий інтерес становить припущення О. М. Приходнюка, згідно з яким в межах пеньківської культури "через... свою малу чисельність... носії черняхівської культури були швидко асимільовані слов'янами, які проявили себе в середині і третій чверті І тис. н. е. як значна політична сила ранньосередньовічної Європи"[266]. Саме є підстави вважати, що вцілілі, насамперед у степу та лісостепу, нащадки скіфо-сарматів, які за часів пізньої античності змушені були перейти від кочового способу життя до осілого, влилися до складу пеньківської людності. І немає нічого дивного в тому, що у віддаленому від основних центрів районі поширення пеньківської культури було знайдено поховання з пеньківською керамікою, але здійснене у підбої, як це робили сармати. Отже, є підстави вважати, що іраномовний симбіоз завершився не в межах черняхівської культури, а в більш пізній період у межах пеньківської культури.

Велике значення має також інформація письмових джерел про носіїв черняхівської та пеньківської культур. Як вже зазначалось, у науці набула поширення думка, згідно з якою у візантійських джерелах VI – початку VII ст. ця група осілого населення Північного Причорномор'я мала назву ***Анти.***

***

До числа найбільш актуальних питань історії Східної Європи часів пізньої античності і раннього середньовіччя варто віднести походження народу ***анти***, про який візантійські автори VI – початку VII ст. повідомляли як про осіле населення Північного Причорномор'я, що проживало на північний схід від Дунаю. У зв'язку з цим не вирішено також питання про походження терміну ***анти*** (Antae, Antes, Anti, Ἄνται, , Ἄντες), що в середовищі дослідників стало підставою для різноманітних версій. Г. Вернадський у своїй праці "Стародавня Русь" стверджував, що перші згадки про плем'я антів з'явилися в І ст. н. е. у творах латинських авторів. Насамперед він мав на увазі географічну працю Помпонія Мели та "Історію" Плінія[267]. Проте сучасні дослідники, переважно славісти, жодного разу не зазначали про можливість такої ранньої згадки про антів. І це не дивно, бо очевидно, що Г. Вернадський переплутав антів з венедами. При цьому всі, хто займався даним питанням, дійшли висновку, що термін ***анти*** якось несподівано з'явився у візантійських істориків у VI ст. і чомусь зник з візантійських історичних творів VII ст., якщо не враховувати компілятивних творів більш пізнього періоду та керченського напису III ст. н. е.

Так, у погано збереженому грецькому написі з Керчі, датованому 270 р. н. е., у списку імен міститься антропонім Ἄντας Παπι(ου) — "Ант Паппос (Паппой ?)"[268]. Це дало підставу деяким дослідникам вважати його першим зафіксованим повідомленням про антів як про окремий народ — предків східних слов'ян[269]. О. Л. Погодін вважав, що тут представлено ситуацію, "коли вживали племінні імена в значен-

[265] [Седов, 1976а, с. 94–95].
[266] [Приходнюк, 1991, с. 123].
[267] [Вернадский, 1992, с. 215].
[268] [Latyschev, 1890, с. 27, 30].
[269] [Погодин, 1902, с. 163–165; Брайчевский, 1961, с. 639–640].

ні особистих"[270]. Однак перш ніж стати особистим іменем, етнонім повинен набути поширення. Але анти дотепер не були зафіксовані в жодному з текстів попереднього періоду, що збереглися, тож цілком можна погодитися з думкою Ф. П. Філіна, який, як і деякі інші дослідники, вважає, що дана назва є "ізольованою і незрозумілою за своїм змістом" і тому не має ніякого відношення до антів, про яких у VI – на початку VII ст. писали візантійські автори[271].

Анти, як народ, уперше згадуються у творах авторів середини VI ст. — готського історика Йордана та візантійця Прокопія Кесарійського. У другій половині VI – на початку VII ст. про антів повідомляють у своїх творах Менандр, Агафій, Феофілакт Сімокатта, Псевдо-Маврикій. Одним з останніх про антів повідомляє у своїй "Хронографії" візантійський історик VIII–IX ст. Феофан. Однак, як було встановлено дослідниками, він практично повторив інформацію Феофілакта Сімокатти. Майже всі згадані візантійські автори повідомляли про антів як про сучасний їм народ. Йордан же у своєму латиномовному творі "Про походження і діяння гетів" пише про антів як у теперішньому, так і в минулому часі.

Йордан відзначає спорідненість антів зі склавинами (слов'янами) і виводить їхнє походження від венедів: "У левого их (Альп — *О. Б.*) склона, спускающегося к северу, начиная от места рождения реки Вистулы (Вислы — *О. Б.*), на безмерных пространствах расположилось многочисленное племя венетов. Хотя их наименования теперь меняются соответственно различным родам и местностям, все же преимущественно они называются склавинами и антами"[272]. Ця спорідненість венедів, склавинів та антів підтверджується і в іншому уривку твору Йордана: "Эти [венеты]... происходят от одного корня и ныне известны под тремя именами: венетов, антов, склавинов"[273].

Йордан був першим і практично єдиним істориком, який згадував антів при описі подій другої половини IV ст. За його даними, після смерті короля готів Германаріха готи розділилися на везеготів (західних готів) і остроготів (східних готів). При цьому останні, очолювані Амалом Вінітарієм, залишились у Північному Причорномор'ї та змушені були підкоритися гунам, але Вінітарій не зміг змиритися з цим поневоленням і тому виступив проти союзників гунів — антів: "Понемногу освобождаясь из-под их (гуннов — *О. Б.*) власти и пробуя проявить свою силу, он (Винитарий — *О. Б.*) двинул войско в пределы антов и, когда вступил туда, в первом сражении был побежден, но в дальнейшем стал действовать решительнее и распял короля их Божа с сыновьями его и с семидесятью старейшинами для устрашения". Проте згодом вождь гунів Баламбер помстився за це остроготам і переміг Вінітарія біля річки ***Ерак***[274].

На думку О. Ч. Скржинської, річка ***Ерак*** — це Нижній Дніпро, тому що аналогічні назви щодо Дніпра набули поширення за часів середньовіччя, а в сучасній осетинській мові термін ***väräх*** має значення широкий (якщо виходити з наявності залишків іраномовного населення в Північному Причорномор'ї за часів пізньої

[270] [Погодин, 1902, с. 163–165].
[271] [Филин, 1964, с. 267].
[272] [Иордан, 1960, с. 71–72].
[273] [Иордан, 1960, с. 90].
[274] [Иордан, 1960, с. 115].

античності)[275]. Інші дані Йордана свідчать про те, що до території розселення антів у першій половині VI ст. входило також Нижнє Подніпров'я: "Анты же — сильнейшее из обоих [племен] — распространяются от Данастра (Днестра — *О. Б.*) до Данапра (Днепра — *О. Б.*), там, где Понтийское море образует излучину; эти реки удалены одна от другой на расстояние многих переходов"[276]. Отже, за часів Йордана ареал розселення антів був значно ширший, ніж наприкінці IV ст.

Візантійський автор першої половини VI ст. Прокопій Кесарійський у своєму творі "Війни з готами" також локалізує антів поблизу Дунаю, але пише у цих випадках про них як у минулому, так і в теперішньому часі: "Большинство из них были гунны, славяне и *анты*, которые имеют свои жилища по ту сторону (на север — *О. Б.*) реки Дуная, недалеко от его берега... Дело в том, что жившие по Истру (Дунаю — *О. Б.*) варвары, гунны, *анты*, и славяне, часто совершая такие переходы (через Дунай — *О. Б.*), наносили римлянам непоправимый вред... Они живут, занимая большую часть берега Истра, по ту сторону реки (на север — *О. Б.*)"[277].

При цьому локалізація решти території розселення антів, відображена у творі Прокопія Кесарійського, значно відрізняється від інформації Йордана: «Простирающаяся отсюда страна называется Эвлисия; прибрежную ее часть, как и внутреннюю, занимают варвары вплоть до так называемого "Меотийского Болота" и до реки Танаиса (Дона — *О. Б.*), который впадает в "Болото". Само это "Болото" вливается в Эвкинский Понт (Черное море — *О. Б.*). Народы, которые тут живут, в древности назывались киммерийцами, теперь же зовутся утигурами. Дальше на север от них, занимают земли бесчисленные племена *антов*»[278].

О. Ч. Скржинська, пояснюючи такі розбіжності в локалізації території антів, відзначила, що Йордан описував антів із Заходу, а Прокопій — зі Сходу (від Кавказу)[279]. Отже, можна припустити, що володіння антів у VI ст. могли починатися біля гирла Дунаю і заходити далі на схід за Дніпро аж до Танаїса-Дона.

Крім того, Прокопій, як і Йордан, звертає увагу на те, що анти і слов'яни (склавини) — це окремі, хоча і споріднені народи: "У тех и других один и тот же язык, достаточно варварский. И по внешнему виду они не отличаются друг от друга. Они очень высокого роста и огромной силы. Цвет кожи и волос у них очень белый или золотистый и не совсем черный, но все они темно-красные. Образ жизни у них, как у массагетов, грубый, без всяких удобств, вечно они покрыты грязью, но по существу они не плохие и совсем не злобные, но во всей чистоте сохраняют гуннские нравы"[280]. Проте Прокопій зазначає, що раніше предки антів і слов'ян практично були одним народом і мали спільне ім'я, походження якого Прокопій навіть намагався пояснити: «И некогда даже имя славян и антов было одно и то же. В древности оба эти племени называли спорами ("рассеянными"), думаю потому, что они жили, занимая страну "спораден", "рассеяно", отдельными поселками. Поэтому-то им и земли надо занимать много»[281].

---

[275] [Скржинская, 1957, с. 25; Иордан, 1960, с. 323–324].
[276] [Иордан, 1960, с. 72].
[277] [Прокопий, 1950, с. 156, 295, 298].
[278] [Прокопий, 1950, с. 384].
[279] [Скржинская, 1957, с. 25].
[280] [Прокопий, 1950, с. 297].
[281] [Прокопий, 1950, с. 297–298].

Великий інтерес становлять також дані Прокопія про соціально-політичний лад антів: "Эти племена, славяне и анты, не управляются одним человеком, но издревле живут в народоправстве (демократии), и поэтому у них счастье и несчастье в жизни считается общим делом"[282]. Багато спільного відзначив Прокопій у релігії антів і слов'ян: "Они считают, что один только бог, творец молний, является владыкой над всеми, и ему приносят в жертву быков и совершают другие священные обряды. Судьбы они не знают и вообще не признают, что она по отношению к людям имеет какую-либо силу... Они почитают реки, и нимф, и всякие другие божества, приносят жертвы всем им и при помощи этих жертв производят гадания"[283]. Що стосується побуту антів і слов'ян (склавинів), то Прокопій відзначає: "Живут они в жалких хижинах, на большом расстоянии друг от друга, и все они часто меняют места жительства"[284]. Особливу увагу Прокопій звернув також на військове мистецтво антів і слов'ян (склавинів): "Вступая в битву, большинство из них идет на врагов со щитами и дротиками в руках, панцирей они никогда не надевают; иные не носят ни рубашек (хитонов), ни плащей, а одни только штаны, подтянутые широким поясом на бедрах, и в таком виде идут на сражение с врагами"[285].

За даними Прокопія, в середині VI ст. візантійський імператор Юстініан з метою усунення небезпеки від нападів антів зробив для них вигідну пропозицію: "предлагал им поселиться в древнем городе, по имени Туррис, расположенном у самого берега реки Истра. Этот город построил римский император Траян, но он уже издавна был покинут, так как местные варвары его постоянно грабили". Проте анти відмовилися переселитися на територію Візантії, на правий берег Дунаю[286]. І взагалі жодне джерело не засвідчує того, що в VI ст. анти проживали компактно на візантійській території — вони здійснювали тільки військові рейди до візантійських володінь, форсуючи Дунай, або як найманці служили у візантійській армії.

Таким чином, автори середини VI ст. — Йордан та Прокопій — відзначають етнічну спорідненість сучасних їм антів та слов'ян (склавинів). При цьому вони дають зрозуміти, що слов'яни-склавини становили західне угрупування цього масиву населення, а анти — східне, яке проживало на схід від Дунаю, у Північному Причорномор'ї. Що стосується інформації Йордана про антів Божа другої половини IV ст., які проживали у Північному Причорномор'ї, то цей автор не зазначає, що анти у ті часи становили єдиний етнічний масив зі слов'янами. Проте у другій половині VI ст. візантійські історики вже не зазначали, що сучасні їм анти і слов'яни-склавини були близькоспорідненими в етнічному аспекті групами населення.

Так, про антів згадує пізніший візантійський історик VI ст. Агафій Мірінейський у своєму історичному творі "Про царювання Юстиніана", що охоплює опис подій приблизно з 552 по 558 рр. При цьому Агафій відзначив, що на службі у візантійців знаходився військовий начальник "Дабрагез, ант — таксиарх"[287]. Згадує Агафій також і сина Дабрагеза — Леонтія, який, як і його батько, служив у ромеїв[288].

[282] [Прокопий, 1950, с. 297].
[283] [Прокопий, 1950, с. 297].
[284] [Прокопий, 1950, с. 297].
[285] [Прокопий, 1950, с. 297].
[286] [Прокопий, 1950, с. 298].
[287] [Агафий, 1953, с. 75, 93].
[288] [Агафий, 1953, с. 121].

Та на відміну від своїх попередників, Агафій не ставив знак рівняння між антами і слов'янами-склавинами. Доказом цього може бути інформація Агафія про Сварону, який був названий Агафієм "слов'янином" (склавином), але при цьому не було жодного натяку на його зв'язок з антами[289].

Досить цікава інформація міститься у творі продовжувача Агафія — Менандра "Продовження історії Агафієвої", який описав події другої половини VI ст., починаючи з 558 р. Це опис війни антів з аварами, що могло мати місце у другій половині VI ст. Менандр повідомляє, що анти зазнали нападу з боку аварів, унаслідок чого "Анты отправили к Аварам посланником Мезамира, сына Идаризиева, брата Келагастова, и просили допустить их выкупить некоторых пленников из своего народа"[290]. Проте посланець антів, прибувши до аварів, "закидал их надменными и даже резкими речами". Це не сподобалося кагану аварів та його оточенню і мало для антів трагічні наслідки: "Авары... уклонились от должного к лицу посланника уважения, пренебрегли правами, и убили Мезамира. С тех пор пуще прежнего стали Авары разорять земли Антов, не переставали грабить ее, и порабощать жителей"[291]. Досить цікавим є те, що Менандр, як і Агафій, не відзначили факту спорідненості антів та слов'ян-склавинів.

В "Історії" візантійського автора кінця VI – початку VII ст. Феофілакта Сімокатти, що охоплює опис подій з 582 по 602 рр., міститься тільки одна згадка про антів. Анти згадуються ним при описі подій початку VII ст., коли ще при владі перебував візантійський імператор Маврикій. Саме тоді відбувалася чергова аваро-візантійська війна, під час якої на боці аварів виступили слов'яни. Імператор Маврикій, побоюючись нападу аварів і слов'ян на Візантію, віддав наказ своєму стратигу Петру форсувати Дунай та закріпитися на ворожій території. За наказом Петра іпостратиг Гудуїн переправився через Дунай та розбив ворогів ромеїв. Проте з боку аварів було вжито відповідних дій: "Тем временем каган, получив известие о набегах ромеев, направил сюда Апсиха с войском и приказал истребить племя *антов*, которые были союзниками ромеев"[292]. Дане повідомлення цікаве тим, що візантійські автори наприкінці VI – на початку VII ст. відрізняли слов'ян-склавинів від антів, які проживали поблизу Дунаю.

Приблизно до цього ж періоду належить джерело "Стратегікон", котре деякі дослідники приписують саме візантійському імператору Маврикію. Інформація "Стратегікона" про антів достатньо змістовна, але у деяких випадках відрізняється від даних попередників. І хоча цей твір являє собою трактат для військових, він містить дані про побут, звичаї та суспільний лад антів. Так, у "Стратегіконі" відзначається лише схожість способу життя антів та слов'ян-склавинів, але не відзначається їх етнічна спорідненість: "Пусть даже этих варваров много, но они не имеют военного строя и единого начальника; таковы славяне и анты, равно и другие варварские племена, не умеющие ни подчиняться, ни сражаться в строю... Племена славян и антов сходны по своему образу жизни, по своим нравам, по своей любви к свободе... Они многочисленны и выносливы."[293]. Особливу увагу автор "Стратегікона" приді-

[289] [Агафий, 1953, с. 123].
[290] [Менандр, 1860, с. 324].
[291] [Менандр, 1860, с. 324–325].
[292] [Феофилакт, 1957, с. 180].
[293] [Мишулин, 1941, с. 253].

ляє умовам життя та місцям розселення антів та слов'ян, хоча не дає чітких географічних орієнтирів: "Они селятся в лесах, у неудобнопроходимых рек, болот и озер, устраивают в своих жилищах много выходов вследствие случающихся с ними, что и естественно, опасностей. Необходимые для них вещи они зарывают в тайниках, ничем лишним открыто не владеют и ведут жизнь бродячую... Так как их реки вливаются в Дунай, то перевозка на судах очень удобна... Так как местности, занятые славянами и антами, расположены вдоль рек и они так соприкасаются друг с другом, что между ними нет столь большого расстояния, чтобы о нем стоило упоминать, и так как около них находятся леса, болота или заросли тростника, то при нападениях, предпринимаемых против них, по большей части происходит, что приходится останавливаться у первого их поселка и все войско остается там в бездействии, так как дальнейшие места непроходимы; ведь рядом находятся очень густые леса..."[294]. Крім того, автор "Стратегікона" повідомляє, що анти, як і слов'яни, займалися як скотарством, так і землеробством (очевидно підсічним), що зумовило постійну зміну місць їхнього проживання: "У них большое количество разнообразного скота и плодов земных, лежащих в кучах, в особенности проса и пшеницы"[295].

Водночас дані автора "Стратегікона" про суспільний лад та військове мистецтво антів не збігаються з інформацією попередників. Так, про суспільний лад антів і слов'ян-склавинів у творі зазначено: "Не имея над собою главы и враждуя друг с другом, они не признают военного строя, неспособны сражаться в правильной битве... среди них много предводителей и нет между ними согласия"[296]. Крім того, автор "Стратегікона" відзначає майже повну відсутність рабів серед антів: "Находящихся у них в плену они не держат в рабстве, как прочие племена, в течение неограниченного времени, предлагают им на выбор: желают ли они за известный выкуп возвратиться восвояси, или остаться там (где они находятся) на положении свободных и друзей?"[297].

Враховуючи те, що "Стратегікон" був написаний для військових, у трактаті велика увага приділяється військовому мистецтву антів: "Сражаться со своими врагами они любят в местах, поросших густым лесом, в теснинах, на обрывах; с выгодой для себя пользуются (засадами), внезапными атаками, хитростями, и днем и ночью, изобретая много (разнообразных) способов... Каждый вооружен двумя небольшими копьями, некоторые имеют также щиты, прочные, но трудно переносимые (с места на место). Они пользуются также деревянными луками и небольшими стрелами, намоченными особым для стрел ядом, сильно действующим..."[298].

Таким чином, дані автора "Стратегікона" про антів у деяких випадках відрізняються від інформації попередників. З одного боку, у творі зазначається, що анти мешкали неподалік від Дунаю, але в лісах, де вели напівбродячий спосіб життя. З іншого боку, в трактаті сказано, що анти і слов'яни-склавини були окремими етнічними масивами, які мали багато спільного в етнографічних особливостях. При цьому Псевдо-Маврикій зазначив, що анти не мали єдності, на відміну від тих антів, про яких писали візантійські історики VI ст. Навіть озброєння та військове мисте-

[294] [Мишулин, 1941, с. 253, 256].
[295] [Мишулин, 1941, с. 253].
[296] [Мишулин, 1941, с. 254–255].
[297] [Мишулин,1941, с. 253].
[298] [Мишулин, 1941, с. 253–254].

цтво антів, описаних у "Стратегіконі", значно відрізняється від даних Прокопія — анти, описані Псевдо-Маврикієм, не знали, що таке міцна військова організація. Саме такі протиріччя дають змогу бачити в антах VI ст. й антах початку VII ст. різні групи населення, тобто термін ***анти*** міг використовуватися в географічному, а не етнічному контексті для позначення населення, котре проживало на північ та на схід від Дунаю.

Востаннє анти як учасники подій початку VII ст. згадуються у "Хронографії" Феофана, візантійського автора VIII–IX ст. Проте його інформація про антів є практично компіляцією фрагменту з "Історії" Феофілакта Сімокатти, але з деякими доповненнями. При цьому відомості про антів містяться лише в лейпцизькому виданні 1887 р. твору Феофана, а в боннському ж виданні твору Феофана 1839 р. при описі зазначених подій анти не згадуються, що потребує особливого пояснення. Описані Феофаном події дослідники датували 602 р. Феофан, як і Феофілакт, повідомляє, що "василевс" ромеїв — Маврикій, був наляканий тим, що полководець аварів Апсих на чолі "варварів" був посланий аварським каганом на Візантію. І тому він пише своєму Петру (стратигу — *О. Б.*), щоб той повернувся до Дунаю, а сам послав "скрибона Боноса с флотом для переправы войска". Проте Феофан, на відміну від Феофілакта, зазначив, що сам Петро, а не Гудуїн, очолив перехід через Дунай: "Петр, послав ипостратига Гудуина за Истр, захватил большую добычу". Подальший перелік подій є скороченим варіантом повідомлення Феофілакта: "Узнав об этом, хаган послал Апсиха с войском уничтожить племя *антов* как союзников ромеев. После того как это случилось, часть варваров перешла к ромеям"[299]. З цього виходить, що анти жили на берегах Дунаю та допомагали ромеям переправлятися через Дунай. Проте Феофан, на відміну від Феофілакта[300], не зазначив, що до складу "варварів", яких очолив Апсих, входили слов'яни. Таким чином, з повідомлення Феофана стає взагалі незрозумілим, чи анти і слов'яни, в уявленні цього візантійського історика, являли собою один, або два народи.

Після Феофана ніхто з візантійських істориків більше не згадував про антів. З цього приводу О. Ч. Скржинська писала: «Ім'я антів в письмових джерелах (крім антів Божа в Йордана) належить до досить нетривалого періоду: тільки до VI ст., може бути до самого початку VII ст. Знайти причину зникнення в текстах середньовічних авторів цієї етнічної назви ще не вдається; втрачена вона і в традиції, що підпитувала початковий руський літопис, незважаючи на те, що дослідники вгадали в ній багато слідів усної народної літератури. Однак, може бути, анти не зовсім зникли із легенд, що відобразилися у літописі, але їхнє ім'я все ж таки збереглося в ньому, однак не у формі, що була прийнята відомими нам письменниками VI–VII ст. ("Ἀνται" Прокопія, Менандра, автора "Стратегікона", Феофілакта Сімокатти, "Antes" и "Anti" в Йордана).»[301]. Та чи дійсно носії назви ***анти*** після подій початку VII ст. назавжди зникли зі сторінок історії?

Народ "анти" було широко представлено у фольклорі адигських народів. Так, ще у першій половині XIX ст. Ш. Б. Ногмов відзначив, що в його час у Кабарді старці замість самоназви всіх адигів — "адиге" "вимовляють це слово подібно до колишньої його вимови — ***антихе***". Історик зафіксував також у поезії адигських

[299] [Чичуров, 1980, с. 34, 58].
[300] [Феофилакт, 1957, с. 180].
[301] [Скржинская, 1957, с. 27].

народів терміни, що містять у собі етнонім ***ант***: "***антіпоконьєса*** — антський князівський син, ***антігішао*** — антський юнак, ***антігіуорк*** — антський дворянин, ***антігішу*** — антський вершник"[302]. Але найбільший інтерес становлять збіги в сюжетах фольклору адигів і твору Йордана (VI ст.) "Про походження і діяння гетів".

Адигський переказ, за даними Ш. Б. Ногмова, оповідає, що на річці Баксані жив князь Дауо, в якого було вісім синів і одна дочка. Старший син його, Баксан, був відомий нарт своєї батьківщини. Його було вбито "Готфським" (готським — *О. Б.*) царем з усіма братами і вісімдесятьма найшляхетнішими нартами. Почувши це, народ віддався розпачу: чоловіки били себе в груди, а жінки рвали собі волосся на голові[303]. При цьому Ш. Б. Ногмов додає, що сестра вбитих Дауових синів зібрала їхні трупи і поховала з честю на березі Етоко, де над їхньою могилою збудувала "кам'яний пам'ятник, що існує і донині"[304].

На пам'ять про ці події серед адигів, за словами Ш. Б. Ногмова, існував звичай, відповідно до якого щороку в середині квітня молоді дівчата з розпущеним волоссям кружляли в хороводі і співали пісню, нібито складену сестрою вбитих. Зміст пісні становить особливий інтерес. У ній не тільки згадуються описані події, але й ототожнюються нарти з антами[305]. Ш. Б. Ногмов справедливо відзначив, що даний сюжет дуже нагадує сюжет Йордана про боротьбу антів Божа з готами Вінітарія[306]. Однак при цьому він підкреслив, що різниця між усним переказом та історією дуже незначна. На його думку, адигський Боксо (Баксан) — це Бож Йордана. Проте розбіжність існує в місці проживання антів — замість півночі цей народ жив на схід від Чорного моря"[307].

Однак проблематично пояснити появу антських сюжетів у фольклорі народів Північного Кавказу, хоча, безперечно, їхнє походження було пов'язане з тими ж факторами, що мали відношення до візантійської традиції. Одне безперечно, що термін ***анти*** якось зненацька з'явився у користуванні візантійських істориків у VI ст. і чомусь зник з візантійських історичних творів VII ст., якщо не враховувати компілятивних творів більш пізнього періоду.

Таким чином, візантійські джерела дають нам підстави зрозуміти, що анти другої половини IV ст. – початку VII ст. проживали у Північному Причорномор'ї як у степах, так і в лісостеповій смузі, тобто на території сучасної України, а також на Балканах у Подунав'ї. Це було осіле населення, яке мешкало на берегах річок і за етнографічними особливостями дуже відрізнялося від сусідніх кочовиків. Велику проблему становить етнічна приналежність антів — одні автори ототожнювали їх зі слов'янами-склавинами; інші ж зазначали, що то були окремі народи, між якими існувало багато спільного в побуті, традиціях тощо. Саме останній фактор протягом не одного століття є причиною жвавих суперечок між істориками, археологами та лінгвістами щодо етнічної приналежності антів, походження терміну ***анти*** та культурної атрибуції антської спільноти.

---

302 [Ногмов, 1958, с. 67].
303 [Ногмов, 1958, с. 94].
304 [Ногмов, 1958, с. 6].
305 [Ногмов, 1958, с. 95–96].
306 [Ногмов, 1958, 67].
307 [Ногмов, 1958, с. 97].

В історіографії XIX–XX ст. існує кілька підходів щодо вирішення цих наукових питань. Якщо відкинути найнеймовірніші гіпотези, то слід визначити дві основні тенденції стосовно даного напряму. Перша група істориків, археологів та філологів відносить антів до осілого іраномовного чи змішаного ірано-слов'янського населення Північного Причорномор'я. Ще наприкінці XIX ст. деякі дослідники висловили припущення, що анти мали іранське походження[308]. Цієї думки дотримувався М. Фасмер та багато інших дослідників. Так, одним із перших дослідників, хто доводив, що ранні анти, згадані Йорданом при описі подій другої половини IV ст., — це алани, був А. Ольрік. Дослідник звернув увагу на те, що в осетинській усній традиції існують спогади про боротьбу предків осетинів із племенем "Gut". Він вважав, що Йордан, оповідаючи про боротьбу антів Божа з готами Вінітарія, мав на увазі не антів-слов'ян, а північнокавказьких аланів, які, на його думку, називали себе антами[309]. У цій думці А. Ольріка підтримав Л. Шмідт, який вважав узагалі весь епізод війни Вінітарія з Божим міфом[310]. Г. Вернадський припускав, що повідомлення Йордана про боротьбу антів з остроготами і дані Амміана Марцеліна про війну остроготів з аланами відбивають одні й ті самі події. Підставою для таких припущень стала висунута самим Г. Вернадським гіпотеза, відповідно до якої одне з позначень аланів — ***ас*** походить від тохарського ***ант*** — "рівнина" (якщо виходити з того, що вони мешкали на рівнинах або в степах). Що стосується етнічної приналежності антів, то Г. Вернадський дотримувався думки про їхнє слов'яно-іранське походження. Він вважав, що "Анти були Слов'янами, організованими Іранцями (Аланами), Антська правляча верхівка мала Іранське походження"[311].

З часом в одній зі своїх статей Г. Вернадський змінив свою думку щодо походження терміну ***анти.*** За його припущенням, цей термін мав аланське походження, тому що в осетинській мові слово ***ändä*** означає "зовні", слово ***ändag*** означає "зовнішнє", а в санскриті ***ánta*** означає "кінець", "кордон". На цій підставі дослідник висловив припущення, що антів слід розглядати як "зовнішні", або прикордонні племена аланів, які внаслідок переселення відокремилися від основної маси племені. При цьому він висловив припущення, що частина цих "зовнішніх" племен, які оселилися у Східній та Центральній Європі, були аланськими, інші були слов'янами, які підпали під владу аланських родів, але згодом ослов'янили своїх господарів. Третя група антів могла не належати ні до слов'ян, ні до іранців. При цьому дослідник припускав існування етнічної групи ***Andi*** на Північному Кавказі[312].

Висновки Г. Вернадського стали переконливими для багатьох дослідників. Так, О. Ч. Скржинська зазначила, що це пояснення походження назви ***анти*** є "поки що єдине і, можливо, правильне". Хоча дослідниця припускала, що немає "необхідності заперечувати приналежність антів до слов'янських племен"[313]. Найбільше ж обґрунтування ідея про ірано-слов'янське походження антів отримала в дослідженнях В. В. Сєдова.

---

[308] [Hübschmann, 1887, s. 21; Uhlenbeck, 1898–1899, s. 8].

[309] [Olrik, 1922, s. 464].

[310] [Schmidt, 1934, s. 256].

[311] [Vernadsky, 1943, p. 83–84, 106, 126, 130; Вернадський, 1992, с. 215–216, 219–220, 227–228].

[312] [Vernadsky, 1953].

[313] [Иордан, 1960, с. 321–322].

В. В. Сєдов підтримав припущення дослідників про іранське походження терміну ***анти***. Так, він вважав: "Дійсно, іранське пояснення терміну ***анти*** (давн. інд. ***ántas*** "кінець", "край"; ***antyas*** "той, хто знаходиться на краю", осет. ***ätt'jyä*** "задній", "позаду") є найбільш вірогідним і за лінгвістичними, і за історичними міркуваннями. Так могли називати іранці-сармати групу слов'ян, яка розселилася на околиці іранського світу (анти — "ті, хто мешкають на Україні" або "прикордонні жителі")... Зникнення антів можна пояснити. На початку VII ст. вони були розгромлені аварами. Після цього залишки антського населення злилися з іншим діалектно-племінним угрупуванням слов'ян і разом з ними взяли участь в освоєнні нових земель. І всюди в тих місцевостях, що були освоєні анто-слов'янами, простежуються сліди культурно-мовного іранського впливу"[314]. Отже, В. В. Сєдов вважав, що анти — це "назва слов'янського угрупування, яке сформувалося за активної участі іранського етнічного компонента"[315]. Як доказ такого симбіозу, дослідник наводить дані лінгвістики, міфології та антропонімії про сліди іранського впливу в мовах та традиціях східних слов'ян[316]. Проте питання в тому, коли і де відбулася взаємодія іранського і слов'янського населення, котре в письмових джерелах, на думку В. В. Сєдова, отримало назву ***анти***?

В. В. Сєдов пов'язує антів з носіями двох археологічних культур, що були поширені в Північному Причорномор'ї: II–IV ст. — черняхівської, і в V–VIII ст. — пеньківської. Проте, як вважав В. В. Сєдов, "слов'яно-іранський симбіоз мав місце в черняхівській культурі"[317]. При цьому дослідник намагався довести змішаний характер черняхівського населення: "Черняхівські пам'ятники, як поселення, так і могильники, по всьому ареалові відносно одноманітні. Диференціювати їх на слов'янські, сарматські, германські, гето-фракійські не вдається. Очевидно, нащадки різноетнічного населення проживали в черняхівському ареалі на одних і тих же поселеннях і ховали небіжчиків у спільних могилах. Вони вступали між собою в шлюбні відносини, наслідком чого стала антропологічна метисація та культурна інтеграція"[318]. Саме частину цього черняхівського населення В. В. Сєдов пов'язав зі змішаним слов'яно-сарматським населенням, яке було названо Йорданом "антами" при описі подій другої половини IV ст.[319]. При цьому дослідник припускав: "Немає ніяких вагомих підстав ототожнювати з антами все черняхівське населення. Вірогідно, що анти займали лише лісостепову частину межиріччя Дністра і Дніпра, де виділяється середньодніпровський варіант черняхівської культури"[320].

Що стосується антів, про яких писали візантійські автори VI – початку VII ст. як про сучасне їм населення, то В. В. Сєдов пов'язував їх з носіями пеньківської культури. Підставою для такого ототожнення стали висновки самого В. В. Сєдова, згідно з якими "культура антів типу Пеньківки може розглядатися як еволюція частини черняхівської культури"[321]. При цьому дослідник відзначив, що територія розселення антів у VI ст. — від Дунаю до Азовського моря — була ширшою, ніж в

[314] [Седов, 1976а, с. 105].
[315] [Седов, 1979, с. 100].
[316] [Седов, 1976а, с. 104–105; Седов, 1979, с. 98–99].
[317] [Седов, 1979, с. 100].
[318] [Седов, 1976а, с. 100].
[319] [Седов, 1976а, с. 100; Седов, 1978а, с. 227–240; Седов, 1979, с. 78–100; Седов, 1982, с. 28].
[320] [Седов, 1978а, с. 178].
[321] [Седов, 1976а, с. 100–101].

IV ст. А це, за його спостереженнями, "саме повністю відповідає ареалу поширення празько-пеньківської культури V–VII ст."[322]. Відносно етнічної приналежності антів у цей період В. В. Сєдов висловив припущення щодо приналежності антів вже до слов'янського світу. Зникнення з ужитку терміну ***анти*** дослідник пояснював так: "Очевидно, це була не самоназва слов'янського племінного угрупування. Тому в VII–VIII ст., коли нащадки антів розселилися на широких просторах Південно-Східної Європи, цей етнонім був забутий"[323].

Подібної думки дотримувався А. П. Новосельцев, який також вважав, що термін ***анти*** має іранське походження. На думку дослідника, в V–VI ст. анти проживали у лісостеповій смузі на території "від Дунаю до Дону", оскільки "степовий простір заповнювали кочівники, які змінювали один одного". Що стосується етнічної приналежності антів, то А. П. Новосельцев вважав, що анти — це "складний конгломерат слов'яно-іранського населення, у середині якого слов'янський елемент панував політично і зростав етнічно за рахунок асиміляції скіфо-сарматського населення лісостепу сучасної України". Відносно долі антів дослідник припускав те, що "Анти зникають із джерел на початку VII ст., і можна вважати, що це пов'язано з розгромом Антського союзу аварами (точніше — псевдоаварами), про яких у формі "обри" згадує ПВЛ". Тобто дослідник натякав на зв'язок антів з літописними дулібами[324].

До числа прибічників аланського походження антів можна віднести сучасного кабардинського дослідника А. Ж. Кафоєва. Але його підхід належить до числа оригінальних. Дослідник вірить в історичність адигських фольклорних сюжетів про перебування антів на Північному Кавказі і при цьому підтримує думку Г. Вернадського про тотожність антів і аланів. Водночас він вважає, що термін ***алани*** на Північному Кавказі називав не тільки іраномовних аланів, але і використовувався для позначення народів, у тому числі адигів, які входили до складу етнополітичного об'єднання, що створили алани. Внаслідок цього А. Ж. Кафоєв прийшов до дуже несподіваного висновку: "Предки північнокавказьких народів (адигейці, кабардинці, черкеси, балкарці, а якщо вірити Дербент-Наме, то й дігорці) поруч із предками південно-східних слов'ян (причорноморських) входили до великого антського племінного союзу, і тому стародавні кабардинські пісні згадують адиге-антів, і пісня сестри братів Таухових (Дауо) звернена в силу цього до антів, а не до адигів, чим ще раз підтверджується тотожність цих понять."[325]. Однак автор цієї гіпотези не пояснює, чому Йордан та інші візантійські історики згадують антів не на Північному Кавказі, а в Північному Причорномор'ї; хоча поява сюжетів з твору Йордана в адигському фольклорі заслуговує на пояснення.

Іншу численну групу дослідників представляють послідовники думки, відповідно до якої анти були від самого початку частиною слов'янського населення півдня Східної Європи, яке відрізнялося за певними етнографічними особливостями від основної маси слов'ян. Відомі російські та радянські історики-славісти О. Л. Погодін, М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаков, П. Н. Третьяков та інші категорично ви-

[322] [Седов, 1982, с. 28].

[323] [Седов, 1978, с. 178б].

[324] [Новосельцев, 1990, с. 71–72].

[325] [Кафоев, 1963, с. 49–50, 73–75, 95].

словлювалися проти гіпотези про зв'язок антів з іраномовним світом і вважали їх слов'янами[326].

При цьому деякі дослідники навіть намагалися виводити назву ***анти*** від етноніма ***венеди*** та пов'язували цю назву з найменуванням слов'янської племінної групи ***вятичи***[327]. Проте, як зазначив один із прибічників цієї версії Д. В. Бубрих, ще "не зовсім зрозуміла фонетична сторона співвідношення між обома назвами"[328]. Тож ця гіпотеза не набула поширення навіть серед тих дослідників, котрі безапеляційно дотримувалися припущення про слов'янське походження антів.

Інші представники цього підходу вважали, що термін ***анти*** не можна пояснити зі слов'янських мов, тобто цю назву було дано народові іншими народами. Відповідно до цього особливий інтерес становить гіпотеза О. І. Попова та Ф. П. Філіна, які дотримувалися думки про тюркське (аварське) походження назви ***анти***. Це припущення базувалося на тому, що в тюркських і монгольських мовах термін ***ant*** має значення "клятва", що дає можливість інтерпретувати назву ***анти*** як "побратими", виходячи з того, що у певний період історії частина східних слов'ян могла укласти з аварами союз, котрий згодом було розірвано. Цим вони і пояснювали зникнення терміну з творів істориків, які жили після VI ст.[329].

Велику увагу антській проблемі приділяв у своїх дослідженнях М. Ю. Брайчевський, який вважав антів східнослов'янськими племенами і пов'язував цей етнонім з етнічними назвами ***венти*** (венети) та ***вяти*** (вятичі). Аналізуючи повідомлення візантійських істориків, дослідник прийшов до висновку, що анти були південно-західною частиною східнослов'янських племен і займали територію Середньої Наддніпрянщини, Середньої Наддністрянщини та Побужжя. Що стосується археологічного підтвердження перебування антів на цій території, то М. Ю. Брайчевський пов'язував з антами пам'ятки черняхівської культури, котра, на його думку, була поширена саме на зазначеній території в II – на початку VII ст.[330]. Крім того, проаналізувавши повідомлення "Стратегікона" Псевдо-Маврикій про антів, дослідник дійшов досить несподіваних висновків: "...наведені у цьому творі відомості, що стосуються антів, докорінно відрізняються, а в деяких випадках і прямо протирічать відомостям, що містяться у творах візантійських письменників VI–VII ст. ...Ці розбіжності торкаються соціальної організації антського суспільства, антського військового мистецтва та способу життя антів... у "Стратегіконі" під іменем антів описано якесь зовсім друге суспільство". Пошуки аналогій дали підстави М. Ю. Брайчевському пов'язати антів Псевдо-Маврикія з носіями роменської культури, пам'ятки якої за часів раннього середньовіччя були поширені не лише на лівобережжі Дніпра, де літописи традиційно локалізують сіверян, а й на початку VII ст. почали поширюватися на Дунаї, тобто дослідник висловив припущення про зміни у середині масиву населення, яке візантійські автори продовжували називати антами[331]. Що стосується причин зникнення антів з історичної арени, то М. Ю. Брайчевський вважав, що антський племінний союз у середині VII ст. був знищений аварами. Підтвердження

[326] [Погодин, 1902, с. 163–165; Рыбаков, 1939; Тихомиров, 1947, с. 78; Третьяков, 1947, с. 71–83].

[327] [Шахматов, 1919, с. 10, прим. 10; Бубрих, 1946; Брайчевский, 1961, с. 639–640; Роспонд, 1972; Роспонд, 1979].

[328] [Бубрих, 1946, с. 478].

[329] [Попов, 1954, с. 61; Филин, 1964, с. 266–270].

[330] [Брайчевский, 1961, с. 639–640; Брайчевский, 1952, с. 21–42; Брайчевский, 1991, с. 122–133].

[331] [Брайчевский, 1954, с. 21–36].

цього він бачив у повідомленні "Повісті врем'яних літ" про поневолення "обрами" (аварами) дулібів, які, на думку дослідника, були антами, бо "збігається перш за все територія" і, як доказ цього, наводиться повідомлення Менандра про війну антів з аварами[332].

З висновками М. Ю. Брайчевського щодо ототожнення антів Псевдо-Маврикія з носіями роменської культури у Подунав'ї повністю погодився В. В. Мавродін, який також пов'язував їх із сіверянами[333], хоча така думка на сьогодні є застарілою. Інші припущення М. Ю. Брайчевського викликали заперечення М. І. Артамонова. Так, дослідник повністю не погоджувався з тим, що антів VI ст. слід пов'язувати з носіями черняхівської культури, бо "до того часу черняхівська культура вже давно припинила своє існування". Що стосується самої черняхівської культури, то М. І. Артамонов висловив таку думку: "Черняхівська культура виникла і зникла разом з готами і обіймала різнорідне населення, яке входило до складу Готського союзу... Вірогідно, значна частина населення черняхівської культури належала гетам або іншим близькоспорідненим з ними фракійським племенам; безумовно, ця культура охоплювала і ту частину степового сармато-аланського населення, яке входило до складу Готського союзу і яке перейшло до осілості й оселилося в Північно-Західному Причорномор'ї, на Нижньому Дніпрі та частково в лісостеповій смузі на кордоні зі степом. Поширювалась черняхівська культура і на частину східних слов'ян, корінних мешканців лісових областей, які з заходу та з північного заходу примикали до лісостепової зони і частково розселилися на її кордонах". Але при цьому дослідник припускав, що черняхівська культура могла "обіймати якусь частину східних слов'ян (антів), але вагомої ролі у культурно-історичному розвитку східних слов'ян в цілому не зіграла". З антами М. І. Артамонов пов'язував так звану "слов'янську культуру, що в VI–VIII ст. з'явилася в тих же областях". Крім того, коментуючи повідомлення Менандра про війну антів з аварами в VI ст., дослідник зазначив, що то могли бути "прикарпатські анти"[334].

Ці ідеї знайшли подальший розвиток у численних дослідженнях О. М. Приходнюка, де антська проблема посіла вагоме місце[335]. Дослідник також дотримувався слов'янської приналежності антів і категорично заперечував причетність носіїв черняхівської культури до антів через "хронологічний розрив, що існує між часом загибелі черняхівських старожитностей (початок V ст.) і часом розквіту антського союзу (VI – початок VII ст. н. е.)"[336]. З антами, про яких у VI ст. писали Йордан та Прокопій Кесарійський як про сучасне їм населення, дослідник пов'язував існування, насамперед, пеньківської культури, поширення якої відносять до V–VII ст., тому що "їх хронологія та територія значною мірою збігаються". За даними О. М. Приходнюка, "основний її ареал охоплює великий простір східноєвропейського кордону Лісостепу і Степу"[337]. Виходячи з цього, вчений побачив в антах Божа "творців археологічної культури Подніпров'я рубежу IV–V ст., генетично спорідненних з класичними пеньківськими старожитностями". Тобто "йдеться про старожитності

[332] [Брайчевский, 1952, с. 38].

[333] [Мавродин, 1954, с. 32–41].

[334] [Артамонов, 1962, с. 47–51, 110].

[335] [Приходнюк, 1985; Приходнюк, 1985а; Приходнюк, 1989; Приходнюк, 1991; Приходнюк, 1991а; Приходнюк, 1992; Приходнюк, 1996; Приходнюк, 1998; Приходнюк, 2001, с. 47–59].

[336] [Приходнюк, 1989, с. 59].

[337] [Приходнюк, 1989, с. 60].

типу Роїщ, залучених до київської культури, та типу Хлопків, що інтерпретуються як черняхівські" і розташовані у Середньому Подніпров'ї[338]. Саме з цією територією О. М. Приходнюк пов'язував формування пеньківської культури. Процес поширення пеньківської культури О. М. Приходнюк уявляє так: "В V ст. і в наступний час відбувався інтенсивний процес розселення племен пеньківської культури в райони Дніпровського Надпорожжя, Південного Побужжя, Дністровсько-Прутського межиріччя та Нижнього Подунав'я, на землі, зайняті у попередній час черняхівськими племенами"[339]. Що стосується причин зникнення антів з історичної арени та етноніма ***анти*** з письмових джерел, то дослідник пов'язав їх з подіями 602 р., описаними Феофілактом та Феофаном, внаслідок яких придунайські анти як союзники візантійців були розгромлені аварами та перейшли до Візантії. Але вцілілі анти "залишилися на своїх місцях, зробивши свій внесок у процес наступного східнослов'янського етногенезу"[340]. Цим дослідник пояснює те, що пеньківська культура, як культура антів, припинила своє існування лише у другій половині VII ст.[341].

Інший підхід до розв'язання антської проблеми висловив Г. А. Хабургаєв, який вважав, що ""антська" культура склалася у середовищі слов'ян, які опинилися у складі Готської монархії". Антів же VI–VII ст. він пов'язував з носіями пеньківської культури. Проте дослідник висловив припущення: "...все те, що казали візантійські хроністи про антське суспільство, стосується життя слов'янського населення поріччя Дунаю та Балканського півострова, а не району Середнього Подніпров'я... Але це означає, що анти візантійських істориків — це предки східнобалканських (а не східноєвропейських, як звичайно вважається) слов'ян, які разом з окремими групами склавинів склали "Союз семи (Дунайських) племен" і які пізніше (в 679 р.) підкорилися хану Аспаруху". Як доказ цього, він наводить дані про мови південних слов'ян, серед яких болгарська і македонська значно відрізняються від решти за особливостями фонетики, що дає підстави пов'язувати їхнє походження з антськими говірками. Виходячи з цього, дослідник висловив припущення про те, що "дніпровські "анти" історично могли бути пов'язані з антами істориків VI ст., які колонізували Східні Балкани". Що стосується походження терміну ***анти***, то Г. А. Хабургаєва не задовольнила жодна з гіпотез, що існують на сьогодні[342].

Проте на цьому аналіз досліджень з антської проблеми можна вважати далеко невичерпаним. Намагаючись відповісти на питання, ким були анти за походженням — іранцями чи слов'янами, дослідники використовували не тільки дані письмових джерел, але й досягнення археології з вивчення пам'яток пізньої античності та раннього середньовіччя. При цьому історики й археологи антів пов'язували, принаймні, з носіями трьох археологічних культур — черняхівської (М. Ю. Брайчевський), пеньківської (В. В. Сєдов, О. М. Приходнюк) та навіть роменської (М. Ю. Брайчевський, В. В. Мавродін). Насамперед слід відзначити, що існування цих археологічних культур охоплює період з III ст. по VII ст. А це вже дає змогу

[338] [Приходнюк, 1989, с. 60].
[339] [Приходнюк, 1991, с. 123].
[340] [Приходнюк, 1997, с. 147].
[341] [Приходнюк, 1989, с. 68].
[342] [Хабургаев, 1979, с. 99–100].

припустити те, що йдеться не про одне політичне об'єднання, а про декілька, що, в свою чергу, ускладнює розв'язання проблеми.

Нічого не дав також аналіз власних імен антів. Так, візантійські історики залишили нам такі імена антів: Бож (Йордан), Дабрагез (Агафій), Леонтій (Агафій), Мезамір (Менандр), Ідарізій (Менандр), Келагаст (Менандр). М. Ю. Брайчевський помилково відніс до антських такі антропоніми: Ардагаст, Пірагост, Хільбудій, Доброгаст, Всегорд[343]. Проте ці власні імена не належали антам, а були поширені, насамперед, серед склавинів. Що стосується імен власне антів, походження більшості з них ще не з'ясовано й досі. Виняток може становити лише ім'я Леонтій, яке, безумовно, має грецьке походження. Найбільшу ж кількість гіпотез викликало походження імені антського вождя — ***Бож***, про якого згадував Йордан при описі подій другої половини IV ст. О. О. Шахматов, О. С. Орлов та П. М. Третьяков пов'язували антського вождя Божа з "Бусом", про якого згадується в "Слові о полку Ігоревім"[344]. М. М. Тихомиров пов'язав походження назви східнослов'янського племені ***бужани*** з іменем антського вождя Божа, тобто дотримувався версії про його слов'янське походження[345]. Версії про слов'янське походження імені ***Бож*** дотримувалася також О. Ч. Скржинська, на думку якої "слово "Бож" пов'язане зі слов'янським словом "вождь" і тому не було іменем власним, а є лише незрозумілим у греко-латинському світі синонімом слова "dux"". Незважаючи на це, дослідниця припускала, що «слово "вождь" могло бути іменем власним антського ватажка, схоже до того, як іменами були Senator, Patricius або, в більш пізні часи, Marchesius, Comes, Comitissa, Vassalus, Prepositus тощо»[346]. Г. Вернадський, який вважав ім'я ***Бож*** аланським, ототожнив Божа Йордана з Маджаком країни "Valinana", про якого згадував у X ст. ал-Мас'уді, та антським послом до аварів Мезаміром, про якого писав у VI ст. Менандр. Підставою для таких припущень стала думка самого Г. Вернадського, згідно з якою можлива "взаємозаміна звуків ***м*** і ***б*** в осетинській мові"[347]. На цьому перелік версій про походження імен антів далеко не вичерпується. Проте такі пошуки не можуть дати інформацію про етнічну приналежність антів, адже власні імена насамперед дають інформацію про культурні, а не етнічні контакти.

Що стосується намагання М. Ю. Брайчевського ототожнити антів зі слов'янським племенем дулібів, яке, за даними "Повісті минулих літ", було знищено "обрами" (аварами) (про останніх, на думку вченого, йдеться в повідомленні Менандра про війну антів з аварами[348]), то в багатьох дослідників знайдуться вагомі заперечення. Так, О. Ч. Скржинська справедливо зазначила з цього приводу, що ім'я антів зникло з письмових джерел на самому початку VII ст., а "із повідомлення Менандра випливає, що епізод з антським посольством трапився безпосередньо після першого аварського посольства в 558 р. до двору Юстініана"[349]. До того слід

[343] [Брайчевський, 1961, с. 640].

[344] [Шахматов, 1919, с. 10, прим. 1; Слово о полку Игореве, 1946, с. 71, 82, 120; Третьяков, 1953, с. 67].

[345] [Тихомиров, 1947, с. 78].

[346] [Иордан, 1960, с. 322, прим. 611].

[347] [Vernadsky, 1943, p. 321–322].

[348] [Брайчевский, 1952, с. 38].

[349] [Скржинская, 1957, с. 27, 29].

додати припущення А. П. Новосельцева про те, що згадані в "Повісті минулих літ" "обри" були не авари, а "псевдоавари"[350].

У контексті аваро-антських відносин особливий інтерес становить припущення О. М. Приходнюка стосовно причин зникнення антів з історичної арени, згідно з яким анти, як союзники візантійців у війні проти аварів 602 р., були розгромлені останніми і переселилися до Візантії[351]. Підтримуємо О. М. Приходнюка, який був не згоден з гіпотезою О. І. Попова та Ф. П. Філіна про тюрксько-аварське походження назви ***анти***, згідно з якою цей термін має означати побратими (аварів)[352]. Як справедливо зазначив дослідник, "аваро-антські стосунки від початку й до кінця характеризувалися прагненням аварів до поневолення антів"[353]. Проте можна припустити, що термін ***анти*** в значенні "побратими" міг з'явитися у другій половині IV ст. і був пов'язаний з тюркомовним прошарком у середовищі гунів, союзниками яких були саме анти. Але ця гіпотеза не пояснює того, як термін анти міг потрапити до творів візантійських істориків VI ст. і чому він зник з історичних хронік саме у VII ст.

Навіть дуже популярна гіпотеза про іранське (аланське) походження етноніма ***анти***, згідно з якою цей термін має означати "зовнішні" або прикордонні племена[354], має свої недоліки. Як справедливо зазначив Ф. П. Філін, ця гіпотеза не пояснює "несподіваного зникнення на початку VII ст. імені ***анти***"[355], тому ми можемо не погоджуватися і з нею.

Водночас інтерес може становити давно забута гіпотеза Г. Вернадського, відповідно до якої етнонім ***анти*** походить від тохарського ***ант*** — "рівнина, поле"[356]. Щодо цього слід згадати про полян "Повісті врем'яних літ", які, безумовно, були нащадками антів. Проте немає жодних відомостей про перебування у Північному Причорномор'ї за часів пізньої античності та раннього середньовіччя тохарців, традиційним місцем перебування яких була Центральна Азія.

Проте на цьому аналіз досліджень з антської проблеми можна вважати далеко не вичерпаним. Проведений аналіз джерел, в яких містяться згадки про антів, та спеціальної літератури, присвяченої даній проблемі, дає можливість зробити такі висновки.

У другій половині IV ст. анти проживали на берегах річки ***Ерак***. Володіння ж антів у VI ст. могли брати початок біля гирла Дунаю і заходити далі на схід за Дніпро, тобто обіймати переважно лісостеп та частину степу. На початку VII ст. антами називали переважно населення, яке мешкало на північ від гирла Дунаю.

Антів IV ст. могла представляти частина носіїв черняхівської археологічної культури, у VI ст. анти були носіями пеньківської культури (рис. 1). Тобто термін ***анти*** міг використовуватися не лише для позначення політичних союзів, а й для певної групи населення Північного Причорномор'я, яке в етнічному і культурному аспектах повинне було відрізнятися від сусідів.

---

[350] [Новосельцев, 1990, с. 72].

[351] [Приходнюк, 1997, с. 147].

[352] [Попов, 1954, с. 61; Филин, 1964, с. 266–270].

[353] [Приходнюк, 1997, с. 147].

[354] [Vernadsky, 1953].

[355] [Филин, 1964, с. 267].

[356] [Vernadsky, 1943, p. 83–84, 106, 126, 130; Вернадский, 1992, с. 215–216, 219–220, 227–228].

За даними Йордана, у другій половині IV ст. в етнічному аспекті анти відрізнялися від готів, аланів, гунів, греків та інших народів північнопричорноморського регіону, тобто їх етнічна приналежність не відома. За даними багатьох візантійських хронік, анти в VI – на початку VII ст. були споріднені зі склавинами, тобто являли собою частину слов'янського населення.

Термін ***анти*** фігурує у візантійських джерелах, написаних лише в VI–VII ст. (якщо не враховувати твір Феофана). Після того він назавжди зникає з історіографії за невідомих причин.

Власне термін ***анти*** не міг бути самоназвою східноєвропейських племен — він використовувався лише візантійськими істориками, які могли запозичити його із зовні. Однак дана назва, крім візантійських історичних творів, не зустрічалося в працях істориків інших ранньосередньовічних держав.

Жодна з гіпотез про походження терміну ***анти*** не може задовольнити сучасних дослідників.

На нашу думку, розв'язати проблему етнічної приналежності антів може допомогти вирішення питання щодо походження самого терміну ***анти***. Насамперед, необхідним є аналіз термінології і характеру походження тих візантійських джерел, де вживається термін ***анти***. Як уже зазначалось, назва ***анти*** існувала тільки в візантійських джерелах, тобто вона могла мати грецьке походження. З огляду на це великий інтерес становить термін ἀντατος — "1) звернений проти (когось), направлений в упор, лобовий, тобто смертельний; 2) противний, зустрічний; 3) ворожий"[357]. Не можна забувати про те, що в VI ст. анти турбували своїми набігами Візантію і тому візантійцями сприймались як вороги. Хоча на зламі VI–VII ст. придунайські анти стали союзниками візантійців у боротьбі проти аварів. Тому можливо припущення, що так візантійці називали своїх сусідів через те, що вони проживали на протилежному березі Дунаю. Проте Йордан свідчить, що у другій половині IV ст. анти були значно віддалені від Дунаю і не являли небезпеки для ромеїв. А це дає можливість припустити, що інформацію про антів IV ст. Йордан міг запозичити від своїх попередників або з більш раннього джерела, але невідомо, коли з'явився цей термін — в IV ст. чи VI ст.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на припущення Г. А. Хабургаєва, згідно з яким походження назви ***анти*** має "одне джерело — одного візантійського автора, який десь почув (навряд чи від самих слов'ян) і передав цю назву (очевидно, зі звичайними для тих часів спотвореннями)"[358]. За даними О. Ч. Скржинської, "Йордан не був самостійним у своєму творі, що являв собою лише скорочення великої хроніки Кассіодора (помер після 583 р.), яка була присвячена історії готів і не збереглася до наших часів"[359]. Крім того, необхідно звернути увагу на поширену думку про готське походження Йордана[360]. Серед деяких дослідників набула поширення також думка, що другим джерелом для написання твору Йордана став твір Аблабія, присвячений історії готів, про що можуть свідчити три посилання на цього автора у творі Йордана. Існує навіть думка, що джерелами для Аблабія був не лише готський фольклор, а й грецькі автори — Діон Хризостом, Дексіпп та Пріск. Про-

[357] [Дворецкий, 1958, с. 157].

[358] [Хабургаев, 1979, с. 100].

[359] [Скржинская, 1957, с. 3].

[360] [Скржинская, 1960, с. 11–19].

те не виключено, що твір Аблабія або одне з його основних джерел були написані готською мовою[361].

Таким чином, не можна виключити того припущення, що найбільш ранні свідоцтва про антів та сам термін ***анти*** після певного редагування могли потрапити до візантійської історіографії завдяки посередництву готів. Я. Грімм висунув гіпотезу, згідно з якою давн. нім. antics 'antiquus, priscus', англ. сакс. entisc 'giganteus' від ent 'gigas' — "велетень" та споріднені до них слова походять від етноніма ***анти***, що позначав у народних віруваннях загадковий стародавній народ на зразок спалів, чуді, обрів[362]. А це навіть дозволяє висловити припущення, що етнонім ***анти*** потрапив на Захід у складі готських фольклорно-історичних легенд про остроготсько-антський конфлікт, де під час формування цієї легенди анти мали бути зображені як велетні, перемога над якими була особливо почесною[363]. Здавалось, додатковим підтвердженням готського посередництва у поширенні терміну ***анти*** та сюжету про антів Божа може стати наявність аналогічних сюжетів про антів у фольклорі адигів Північного Причорномор'я[364], бо Прокопій Кесарійський згадує так званих "готів-тетракситів", які у його часи знаходились в азійській частині Боспору по-сусідству з предками адигів[365], тобто від готів сюжети про антів могли потрапити до них. Отже, сюжет про антів Божа та сам термін ***анти*** могли розповсюдити на Північному Кавказі та в Східній Європі саме готи, тобто можна вести розмову про готське посередництво. Проте цей термін не має пояснення в германських мовах. А це означає, що готи могли запозичити його від одного з народів Північного Причорномор'я для позначення населення, яке в культурному та етнічному аспектах відрізнялось від готів, гунів, аланів, ромеїв і при цьому слід мати на увазі, що термін ***анти*** міг стати лише наслідком обробки з боку готів іншого близького за формою та звучанням терміну, котрий згодом потрапив до візантійської історіографії. Цілком вірогідно, що анти вже в IV ст. проживали в Північному Причорномор'ї і були відокремленим осілим населенням степу або лісостепу. Чи не міг термін ***анти*** відображати етнографічні, а не етнічні особливості носіїв цієї назви?

У зв'язку з цим звернемо увагу на відзначений деякими дослідниками пасаж, що міститься у тих фрагментах різних варіантів "Хронографії" Феофана, де компілюються повідомлення з "Історії" Феофілакта Сімокатти про антів як про учасників подій початку VII ст. Так, у лейпцизькому виданні 1887 р. твору Феофана повідомляється, що анти виступили союзниками ромеїв у боротьбі проти аварського кагана і допомагали ромеям форсувати Істр (Дунай. Цей фрагмент про антів має такий вигляд:

"ταῦτα μαθών ὁ Χαγάνος τὸν Ἀψὴχ μετὰ πλήθους ἀπέστειλεν, ὅπως τὸ τῶν Ἀντῶν διολέσῃ ἔθνος ὡς σύμμαχον τῶν Ῥωμαίων."

(Узнав об этом, каган послал Апсиха с войском уничтожить племя *антов* как союзников ромеев.)[366].

---

[361] [Свод древнейших..., 1991, с. 110].
[362] [Веселовский, Заметки, I, с. 80–86].
[363] [Свод древнейших.., 1991, с. 159].
[364] [Ногмов, 1958, с. 67].
[365] [Прокопий, 1950, с. 385–388].
[366] [Чичуров, 1980, с. 34, 58].

У боннському ж виданні твору Феофана 1839 р. для позначення антів замість τῶν Ἀντῶν використане сполучення τῶν ναυτῶν:

"ταῦτα μαθών ὁ Χαγάνος τὸν Ἀψὴχ μετὰ πλήθους ἀπέστειλεν, ὅπως τὸ τῶν ναυτῶν διολέσῃ ἔθνος ὡς σύμμαχον τῶν Ῥωμαίων."[367].

Цікаво, що цей пасаж вже було помічено коментаторами боннського видання твору Феофана[368]. Перекладачі цього видання В. І. Оболенський та Ф. О. Терновський переклали фрагмент так: "Хаган немедленно послал Апсиха с великою силою истребить *перевозчиков*, как союзников Римских..."[369]. У перекладі ж О. В. Мішуліна та С. П. Кондратьєва даний фрагмент має такий вигляд: "Каган немедленно послал Апсиха с большим войском истребить *перевозчиков* как римских союзников"[370]. Таким чином, боннське видання твору Феофана дало підстави перекладачам тексту замість терміна ***анти*** написати "перевозчики". Чи випадково це?

Коментуючи пасаж, О. М. Приходнюк висловив дуже цікаву гіпотезу: «Природно, що "перевізники" у Феофана означали не характер трудової діяльності, а приналежність їх до певного племені... Тобто, "перевізники" й "анти" були одним і тим самим народом, який під різними назвами згадується у ранньосередньовічних авторів. Не виключено, що "перевізниками" називалися анти, що проживали у Подунав'ї, тому що в того ж Феофілакта Сімокатти йдеться про те, що під час одного з походів аварський каган, для того, щоб переправитися через Істр, "приказывает славянам построить большое число легких судов"». Дослідник також звернув увагу на те, що легендарний засновник Києва — Кий — був названий у "Повісті врем'яних літ" "перевозником"[371].

Дійсно, "Повість врем'яних літ" подає нам таку інформацію про Кия: "Инии же, не вѣдуще, ркоша, яко Кий есть *перевозникъ* бысть; у Киева бо перевозъ бяше тогда съ оная страны Днепра, тѣмь глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо был *перевозникъ* Кый, то не бы ходилъ къ Царюграду; но сий Кий княжаше в роду своем; и приходившю ему къ царю не свѣмы, но токмо о семъ вѣмы, якоже сказають, яко велику честь приялъ есть от царя, которого не вмъ и при котором приходи цари. Идущю же ему опять, приде къ Дунаеви, възлюби мѣсто и сруби городок малъ, и хотяще сѣсти с родом своимъ, и не даша ему близъ живущии; еже и до нынѣ нарѣчють Дунайци городіще Киевѣць. Киеве же прішедшю въ свой городъ Киевъ и сконча животъ свой"[372].

Коментуючи повідомлення "Повісті врем'яних літ", О. М. Приходнюк зробив висновки: «Найвірогідніше, що антами були полянські вельможі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь... Можливо, що Кия назвали "перевізником" тоді, коли він на Дунаї "сруби городок малъ, и хотяще сѣсти с родом своимъ, и не даша ему близъ живущии". Повернувшись до Подніпров'я, він зберіг своє нове найменування "перевізник". Поляни, які жили у Подніпров'ї, мали входити до антського союзу. Бо тут вони були давнім, корінним народом, "яже и до сея братья (Кия, Щека та Хорива. — *О. П.*) бяху Поляне, и живуху кождо родомъ своимъ"»[373].

[367] [Theophanis, 1839, p. 438–439].

[368] [Theophanis, 1841, s. 477].

[369] [Летопись византийца Феофана..., 1890, с. 215].

[370] [Мишулин, 1941, с. 276].

[371] [Приходнюк, 2000, с. 142].

[372] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 18–19].

[373] [Приходнюк, 2000, с. 142].

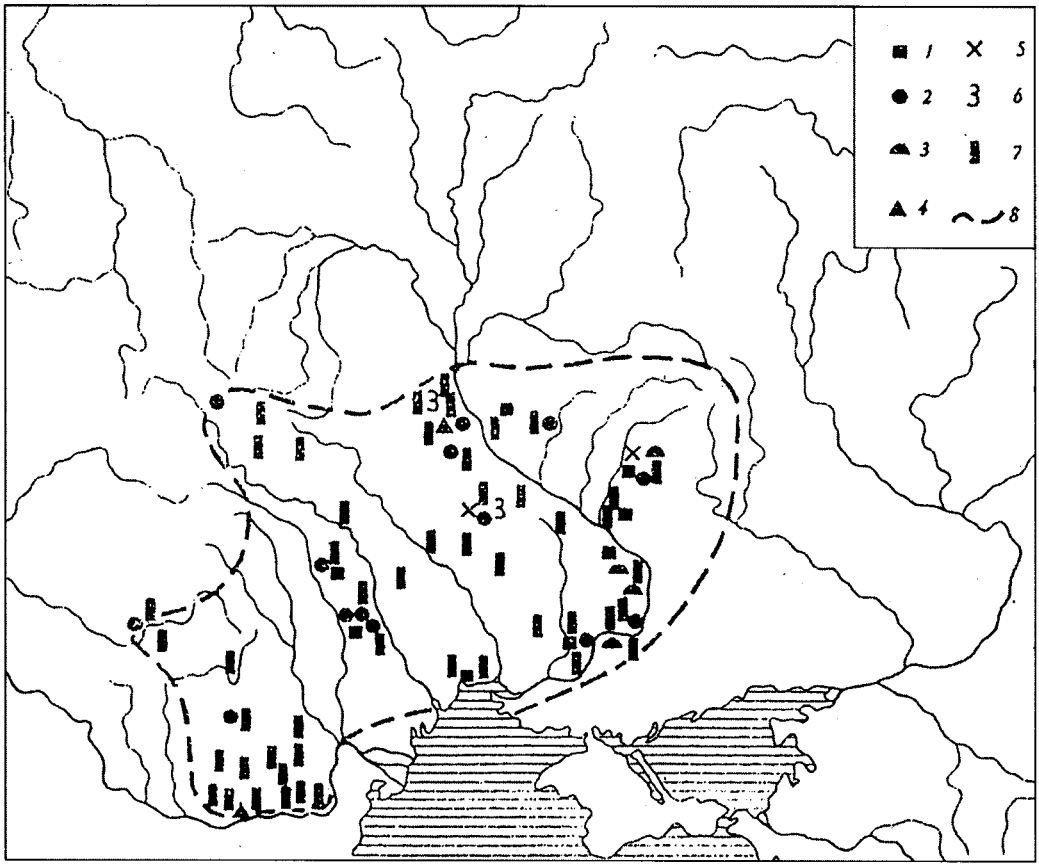

Рис. 3. Поширення елементів сарматської культури серед пам'яток черняхівської культури (за даними В. В. Седова): 1 — могильники з похованнями у підбоях; 2 — могильники, що містять трупопокладення із зігнутими або схрещеними ногами; 3 — курганні поховання; 4 — могильники з похованнями, де спостерігалась штучна деформація черепів; 5 — могильники з похованнями, що були посипані шматочками фарби або крейди; 6 — могильники зі знахідками дзеркал сарматського типу; 7 — могильники з меридіональними трупопокладеннями; 8 — кордон черняхівської культури

Про те, що анти займалися перевезенням через Дунай, можуть свідчити і повідомлення Феофілакта Сімокатти та Феофана, згідно з якими ромеї не раз переправлялися через Дунай, і їм у цьому мали допомагати анти, бо недаремно аварський каган направив свого полководця Апсіха, щоб той знищив антів "как союзников ромеев" — іншої причини для нападу аварів не могло бути[374]. Про цей рід діяльності антів також свідчить Псевдо-Маврикій у своєму "Стратегіконі": "Опытны они также и в переправе через реки, превосходя в этом отношении всех людей"[375].

Проте чи існує зв'язок між термінами ***анти*** і ***перевізники***?

[374] [Феофилакт, 1957, с. 180; Чичуров, 1980, с. 34, 58].

[375] [Мишулин, 1941, с. 257].

І. С. Чічуров, коментуючи причину того, чому в боннському виданні замість терміну τῶν Ἀντῶν використане сполучення τῶν ναυτῶν, дійшов висновку, що середньовічний переписувач зробив помилку, тому що є "схоже написання ν і υ", а також наявність артікля τῶν[376]. Але саме ці спостереження наводять зовсім на протилежні припущення.

Так, грецький термін ναύτης — "моряк, мореход; весляр, матрос", якому найкраще відповідає слов'янський термін "перевізник" [377]і позначення для групи населення Північного Причорномор'я Ἄνται, дуже близькі за вимовою та написанням, якщо враховувати ще часте вживання артикля τῶν, що в тексті може сприяти асиміляції другого ν на початку слова. А у творі Феофана йдеться про жителів Подунав'я, щодо яких візантійці могли використовувати насамперед термін ναῦται — "перевізники". І це могло бути намаганням середньовічного переписувача усунути непорозуміння. На нашу думку, помилку могли допустити саме ті автори, які ввели в обіг до візантійської історіографії термін Ἄνται, до кінця не розуміючи його походження. Насамперед йдеться про готських істориків, які для фіксації інформації про це населення Північного Причорномор'я могли використовувати як грецьке письмо, так і грецьку мову. Тобто йдеться про два споріднених терміни для позначення однієї і тієї самої групи населення — народний, зрозумілий всім візантійцям, та книжковий, походження якого в VI ст. вже було незрозумілим для істориків.

Отже, можна вважати, що термін ***анти*** готські історики могли запозичити з текстів візантійських авторів, які використовували його у формі ναῦται, насамперед, для позначення сучасного їм слов'янського населення, яке проживало на протилежному від візантійців березі Дунаю. Проте внаслідок палеографічної помилки цей термін міг перетворитися в ***Antes***, котрий знаходимо у латиномовному творі Йордана. На грецьке походження цього терміну може вказувати різниця флексій у варіантах цього етноніма, що має не лише форму ***Antes***, а й ***Anti***, в якій вгадується грецьке Αντοι[378]. А це може означати, що завдяки твору Аблабія, який користувався грецькими джерелами, де мали фігурувати грецькі терміни ναῦται або Αντοι, він потрапив до твору Йордана, набувши форми ***Antes***, і згодом став поширеним серед інших візантійських авторів, де перетворився у грецькій інтерпретації на незрозумілий вже їм термін Ἄνται для позначення сучасного їм осілого населення Північного Причорномор'я. При цьому готські історики, у відповідності до середньовічної традиції, могли використати цю назву не лише щодо частини слов'ян, а й для позначення тих груп осілого населення, які в другій половині IV ст. проживали по берегах річки ***Ерак***, враховуючи не їхню етнічну приналежність (анти Божа не обов'язково могли бути слов'янами), а їхні етнографічні та територіальні особливості[379].

Якщо ця гіпотеза має під собою підстави, то стає зрозумілим, чому в "Повісті врем'яних літ" Кий був названий "перевізником" — він переселився з берегів Дунаю, засвоївши таким чином як самоназву переклад грецького терміну на слов'янську, в якій ще не було слова "матрос" або щось схожого, тобто термін "перевізник" був найближчим слов'янським еквівалентом грецького слова ναύτης.

[376] [Чичуров, 1980, с. 96].
[377] [Дворецкий, 1958а, с. 157].
[378] [Свод древнейших..., 1991, с. 159].
[379] [Бубенок, 2005, с. 25–28].

При цьому дані письмових джерел та результати археологічних розкопок дають змогу дізнатися, чому в VII ст. анти назавжди зникли з візантійських джерел. Насамперед великий інтерес становить гіпотеза О. М. Приходнюка про відселення із Подунав'я решток антів, які ще залишалися там після аварських погромів у 602 р.[380]. Дослідник звернув увагу на напівлегендарне повідомлення "Повісті врем'яних літ" про перебування слов'ян на Дунаї[381]. Як справедливо зазначив О. М. Приходнюк, "літописне повідомлення про переселення слов'ян до Подунав'я має під собою історичне підгрунтя", бо "можна знайти конкретно-історичне пояснення і другої частини Несторівського повідомлення" про відселення слов'ян із Подунав'я внаслідок тиску ворогів[382]. О. М. Приходнюк бачить відповідь на це питання в повідомленнях Феофана та Никифора, де розповідається про вторгнення в 680 р. орд болгарського хана Аспаруха на правий берег Нижнього Дунаю, внаслідок чого було підкорено і обкладено даниною "сім родів (племен)" "славінів" та "северів"[383]. На підставі цього О. М. Приходнюк зробив висновок, що "прихід болгарів на Балкани привів, очевидно, і до відтоку частини населення, і до переселення їх на свої ісконні території". Археологічним підтвердженням такої міграції дослідник вважає, на нашу думку справедливо, "пам'ятки кінця VII – першої половини VIII ст. типу Пастирського — Харьївки, археологічні комплекси яких містять значну кількість провінціально-візантійських рис"[384]. Найбільш відомою пам'яткою цього типу є досліджене О. М. Приходнюком Пастирське городище VII–VIII ст. на правобережжі Середньої Наддніпрянщини, де мешкали високопрофесійні ремісники, які були нащадками тих антів, що протягом VI–VII ст. колонізували Північно-Східну частину Балканів та Нижнє Подунав'я, де і зазнали значного впливу з боку візантійської культури[385]. Очевидно, що ці ж події — переселення антів на Дунай, а потім відселення частини з них на свою історичну прабатьківщину внаслідок тиску сусідів, — зустрічаються також у "Повісті врем'яних літ" — легенді про Кия[386]. Таким чином, причиною зникнення терміну ***анти*** з візантійських джерел у VII ст. можуть бути буремні події того періоду.

Проте пам'ять про антів, як перевізників, не зникла з етнонімії Східної Європи. Як буде показано в роботі, близькі за семантикою терміни продовжували існувати в писемній традиції протягом кількох століть для позначення відмінного від кочівників осілого населення півдня Східної Європи, яке проживало на берегах річок і етнічний склад якого змінювався з часом.

З іншого боку, можна також пояснити причини поширення сюжетів про антів серед фольклору адигів Північного Кавказу — протягом тривалого періоду середньовіччя ця група населення зазнала значного впливу візантійської культури. А це означає, що сюжети про антів Божа, завдяки знайомству з твором Йордана, могли потрапити до адигського фольклору і адаптуватись у місцевому середовищі. Присутність поруч готів-тетракситів, відносини з якими мали мати не завжди мирний

[380] [Приходнюк, 1994; Приходнюк, 1994а; Приходнюк, 1995; Приходнюк, 1996; Приходнюк, 1999].
[381] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 10–13].
[382] [Приходнюк, 1996, с. 65–66].
[383] [Чичуров, 1980, с. 62, 162].
[384] [Приходнюк, 1996, с. 66–67].
[385] [Приходнюк, 1996а].
[386] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 18–19].

характер, могла сприяти тому, що адиги почали ототожнювати себе з антами, як супротивниками готів.

Якщо виходити із запропонованої гіпотези про те, що термін ***анти*** не був етнонімом, а був пов'язаний з грецьким словом ναῦται, тобто вказував на рід їхньої діяльності, то досить важко визначити етнічну приналежність антів другої половини IV ст., хоча не підлягає сумніву, що анти VI ст. становили частину слов'янського населення Східної Європи. Проте дані лінгвістики, археології та антропології дозволяють вирішити і це питання.

Так, Йордан свідчить про локалізацію антів Божа у другій половині IV ст. біля річки ***Ерак***[387]. З приводу цього великий інтерес можуть становити аргументи О. Ч. Скржинської щодо ототожнення цього топоніма з Нижнім Дніпром, бо ця назва схожа з назвою Нижнього Дніпра Костянтина Багрянородного — Βαρουχ, що «перегукується з осетинським väräχ (у значенні "широкий")». За спостереженнями дослідниці, "ототожнення Ерак-Дніпро підтверджується деякими більш пізніми середньовічними аналогіями"[388]. Дійсно, в осетинській мові й досі існує слово ***уæрæх*** в значенні "широкий, просторий"[389], наявність якого підтверджує припущення про іранське походження гідроніма ***Ерак***. Цілком вірогідно, що ця назва могла потрапити до готів, безпосередніх учасників подій другої половини IV ст., від місцевих жителів — антів. А це може бути аргументом на користь їхнього іранського походження. Безумовно те, що анти Божа належали до числа носіїв черняхівської культури.

Якщо подивитися на запропоновану В. В. Сєдовим карту поширення черняхівських пам'яток, пов'язаних з нащадками скіфів та сарматів, то можна побачити одну дуже цікаву закономірність: усі вони були розташовані в степу та лісостепу вздовж берегів Дніпра, Дунаю, Дністра та інших річок (рис. 3)[390], що й співвідноситься із запропонованою етимологією терміну ***анти*** як "перевізники".

Таким чином, враховуючи те, що термін ***анти*** візантійські історики другої половини VI – початку VII ст. використовували не як етнічну, а як етнографічну та територіальну одиницю, є підстави вважати, що протягом часу етнічна приналежність антів змінювалася. В VI ст. термін ***анти*** використовувався саме Йорданом щодо населення другої половини IV ст., яке проживало у Подніпров'ї і було носієм черняхівської культури та являло собою нащадків скіфо-сарматів, які у попередні часи змушені були осісти по берегах річок Північного Причорномор'я, тобто вони могли бути іраномовною людністю. В VI ст. антами називали також сучасне візантійцям слов'янське населення, носіїв пеньківської культури, які зайняли колишні території черняхівської культури, але завдяки асиміляції місцевих іраномовних аборигенів етнографічно відрізнялися від своїх західних соплемінників-склавинів.

---

[387] [Иордан, 1960, с. 115].

[388] [Скржинская, 1957, с. 25–26].

[389] [Осетинско-русский..., 1970, с. 426].

[390] [Седов 1976а, с. 95].

Розділ III

Алани і аси під владою тюркютів

Другим регіоном, де вже за часів раннього середньовіччя міг завершитись процес асиміляції кочових іраномовних племен, були степи Центральної та Середньої Азії, що було пов'язано з політичною експансією давніх тюрок — тюркютів[391]. На думку деяких сучасних дослідників, контакти між північно-східними іранськими племенами та прототюрками могли встановитися ще до нової ери. Проте дані етнонімії можуть свідчити, що найбільш активна взаємодія давньотюркських та іранських мов могла відбутися приблизно в V ст. На думку Д. Є. Єремеєва, "саме тоді збільшився вплив давньоіранських мов на тюркські у зв'язку з активною взаємодією носіїв цих мов"[392]. Доказом такої взаємодії, за припущенням дослідника, може бути закінчення ***-ар*** в багатьох етнонімах тюрків, що має означати "людина" і яке, на його думку, походить від індоєвропейського ***арій***[393]. Проте найбільш інтенсивні контакти між тюркютами (давніми тюрками) і іраномовними номадами мали відбутися вже в більш пізні часи, тобто коли були утворені каганати тюркютів в VI–VII ст.

В 551 р. виник Перший Тюркський каганат, який проіснував до 603 р., обіймаючи величезні степові території від Маньчжурії на сході до Боспора Кіммерійського на заході (рис. 4), і на чолі якого був харизматичний клан Ашина (від іранського "синій, темно-синій")[394]. Найбільш драматичні події розвивалися в Середній Азії, де попередниками тюркютів були ефталіти (народ невідомого походження), проти яких розпочав бойові дії каган тюркютів Істемі в 561 р. Лише в 571 р. Середня Азія увійшла до складу Великого Тюркського каганату[395]. На думку С. Г. Кляшторного до складу тюркютської конфедерації ще тоді мали увійти середньоазійські алани і аси, які "не раніше середини I тис. н. е., роздроблені та розпорошені до того часу племена, які раніше входили до складу кангюйської конфедерації, почали змінювати своє етнічне обличчя". Дослідник вважає, що це знаходить підтвердження у повідомленні ал-Біруні, датованого аж XI ст.[396].

Лише після підкорення Середньої Азії у тюркютів з'явилась можливість продовжувати походи на заході та переслідувати своїх давніх ворогів аварів. Саме при описі цих подій у візантійських джерелах починають фігурувати алани, які мешкали у степах Передкавказзя. За даними Прокопія Кесарійського, в середині VI ст. країна аланів знаходилась на північ від Кавказького хребта і простягалась до "Каспійських воріт". Крім того, візантійський історик повідомляє, що північнокавказькі

---

[391] Необхідно дотримуватись запропонованої Л. М. Гумільовим термінології, згідно з якою назву "тюрк" доречно використовувати щодо особливого тюркського племені, тоді як умовний термін "тюркют" краще використовувати в більш широкому значенні для позначення панівного етносу давньотюркських каганатів, які існували в VI–VIII ст. Саме це дозволяє уникнути термінологічної плутанини [Гумилев, 1967, с. 152]..

[392] [Еремеев, 1970, с. 133–134].

[393] [Еремеев, 1970, с. 133–134].

[394] [Кляшторный, 2000, с. 77–84].

[395] [Гумилев, 1967, с. 36].

[396] [Кляшторный, 1964, с. 174–175].

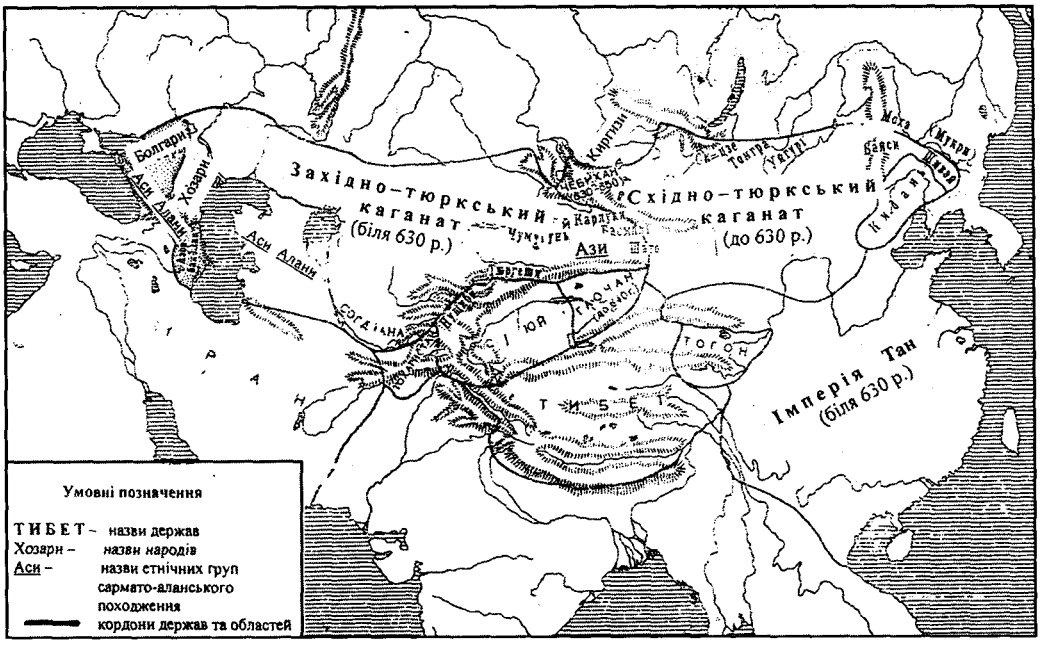

Рис. 4. Перший Тюркський каганат наприкінці VI – на початку VII ст.

алани були незалежним і союзним персам народом[397]. Крім того, Прокопій уточнює, що західними сусідами аланів були загадкові "брухи"[398]. На підставі повідомлень Прокопія Ю. А. Кулаковський прийшов до висновку, що в VI ст. північнокавказькі алани з півдня межували зі "сванетами", з заходу — з племенем "брухів", які відокремлювали їх від абхазців чорноморського узбережжя, зі сходу — з гунами-сабірами, які контролювали східний кавказький прохід. Що стосується східного кордону володінь аланів — "Каспійських воріт", то Ю. А. Кулаковський був схильний бачити в них Дарьяльський прохід[399]. З цією думкою був згоден М. І. Артамонов[400]. На відміну від них, В. Ф. Міллєр та В. О. Кузнєцов бачили в "Каспійських воротах" Дербентський прохід і таким чином локалізували східний кордон аланських володінь в Дагестані[401]. Проте це питання заслуговує на окремий розгляд у наступному розділі монографії.

Менандр повідомляє, що вже після 558 р., відірвавшись від переслідування, авари звернулись до вождя аланів Саросія сприяти їхньому зближенню з Візантією[402]. На думку Г. Вернадського, Саросій — це не ім'я, а титул ***Сар-і-ос***, який варто перекладати з іранських мов як "Голова осів (асів-аланів)"[403]. Аналізуючи повідомлення письмових джерел про правителя аланів-овсів, О. В. Гадло прийшов до висновку,

397 [Прокопий, 1950, с. 381].
398 [Прокопий, 1950, с. 383].
399 [Кулаковский, 1899, с. 47–48].
400 [Артамонов, 1936, с. 123].
401 [Миллер, 1887, с. 44–45; Кузнецов, 1962, с. 30, 34–35].
402 [Менандр, 1860, с. 321–322].
403 [Vernadsky, 1943, p. 194].

згідно з яким наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. VI ст. на чолі аланів вже був верховний вождь, що означало політичну консолідацію аланів-овсів"[404]. Вождь аланів Саросій допоміг переправитись посланцям аварів до Лазіки, звідкіля вони потрапили до Константинополя, де були прийняті не досить гостинно[405]. Таким чином, північнокавказькі алани ще до появи тюркютів на Північному Кавказі виступили як союзники заклятих ворогів тюркютів — аварів, що в принципі в подальшому могло мати для них негативні наслідки.

Візантійський імператор Юстініан сподівався використати потенціал аварів у боротьбі проти Ірану і тому послав до аварів свого посла Валентина, який у 558 р. уклав мир з аварами. Проте авари почали воювати з союзниками Візантії на Північному Кавказі — утигурами та сабірами, а алани залишались союзниками аварів. Врешті-решт це привело Візантію до союзу з тюркютами проти аварів у 568 р.[406]. Саме це дало можливість тюркютам закріпитись на Північному Кавказі та досягти берегів Боспору в 571 р., тобто під владу тюркютів потрапили як утигури, так і алани. Незважаючи на укладену угоду з тюркютами проти аварів, Візантія змушена була укласти з аварами мир в 570 р. Причиною цього стала поразка Візантії від аварів[407]. Проте, незважаючи на це, тюркюти змушені були піти на подальші дії для зближення з візантійцями для боротьби проти спільного ворога — Персії. Феофан повідомляє, що в 572 р. тюркюти направили посольство до Юстина через землі аланів[408]. Проте тюркютські посли так і не дійшли до Візантії. Феофілакт Сімокатта повідомляє, що коли тюрки направили до візантійців своїх послів, то персам вдалося підкупити аланів, щоб вони вбили їх, намагаючись досягти ускладнення відносин між ворогами[409]. І вони на якийсь час досягли своєї мети. Отже, принаймні, двічі алани виступали проти тюркютів, що врешті-решт могло стати причиною їхнього поневолення з боку останніх.

Подальші намагання Візантії укласти союз з тюркютами проти Персії стали причиною відрядження візантійського посольства на чолі з Валентином до кагана західних тюрків Дільзівула (Істемі) в 575 р., ставка якого знаходилась в Середній Азії[410]. За даними Менандра, це посольство дісталось ставки кагана в 576 р. Проте напередодні Дільзівул помер і їх не дуже люб'язно прийняв його син Турксанф. Турксанф у своїй промові підкреслив, що алани та утигури намагалися протистояти тюркютам, але були ними підкорені[411]. Проте О. В. Гадло вважав, що, незважаючи на свою поразку від тюркютів, алани продовжували чинити завойовникам опір і заважали встановленню їхніх взаємовідносин з Візантією. Доказом цього, на думку дослідника, було те, що посольство Валентина добиралося до Турксанфа не через Аланію, а через Тавріку та землі утигурів[412].

На думку Л. М. Гумільова, вже перші правлячі кагани тюркютів із роду Ашина встановили в каганаті так звану "удільно-лествічну" систему, яка, на його думку,

[404] [Гадло, 1984, с. 19].
[405] [Менандр, 1860, с. 322–323].
[406] [Гумилев, 1967, с. 37–48].
[407] [Гумилев, 1967, с. 48; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 89].
[408] [Чичуров, 1980, с. 54].
[409] [Феофилакт, 1957, с. 82].
[410] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 86].
[411] [Менандр, 1860, с. 420].
[412] [Гадло, 1979, с. 98–99].

упереджувала сепаратизм та передумовлювала почергове наслідування титулу великого кагана принцами по крові. За його даними, Великий Тюркський каганат в 568 р. поділявся на чотири уділи, а в 576 р. на вісім. Таким чином, на чолі цих уділів увесь час залишались представники харизматичного клану Ашина. В той же час опорою великих каганів стала орда, що являла собою військову організацію, яка формувалась із залишків розбитих тюркютами етнічних груп, що в VI ст. відповідала племені, а згодом розрослася до розмірів держави. Така організація вступила у протиріччя з родоплемінним устроєм тюркських племен, які утворювались унаслідок розростання та об'єднання окремих родів. І якщо ці племінні утворення не підтримували військову експансію, то орда, навпаки, була в цьому зацікавлена. При цьому на сході каганату така структура обумовлювала розділ орди, як війська, обумовлювала наявність правого та лівого флангів. Однак, незважаючи на таку складність соціальної організації, за словами Л. М. Гумільова, "основною характерною ознакою соціальної структури каганату династії Ашина було поєднання військового та племінного устрою", де орда почала виконувати функції "панівного племені"[413].

Проте С. Г. Кляшторний вважає, що вже "через три роки після утворення Тюркського каганату, в 555 р. на його західних (середньоазійських) територіях склалась військово-адміністративна система, схожа на ту, що існувала на сході, але не об'єднана з нею". На підставі цього було зроблено висновок, згідно з яким "були створені політичні передумови для наступного розпаду каганату"[414]. За спостереженнями дослідника, від самого початку існування каганату правителем західних територій каганату став брат Бумин-кагана — Істемі (Дізавул), який носив титул ябгу-кагана, в подальшому традиційний для західної гілки тюркської династії Ашина[415]. На думку С. Г. Кляшторного, ябгу-кагани західної гілки династії Ашина вважалися лінією каганського роду[416]. Таким чином, із самого початку виникло розділення Великого Тюркського каганату на східне та західне крило, що було притаманне багатьом етнополітичним об'єднанням кочівників. За спостереженнями О. Пріцака, у стародавніх кочівників Центральної Азії лівий і правий фланги війська ототожнювались із західним та східним напрямками і при цьому переважала північна орієнтація. У відповідності до цього Північ позначалась чорним кольором, Південь — червоним, Захід (лівий фланг) — білим, а Схід (правий фланг) — синім. З часом у тюркютів орієнтація стала східною і відповідно до цього Схід почав позначатись чорним кольором, Південь — синім, Захід — червоним, а Північ — білим[417]. Проте розподіл на західні та східні території у тюркютів, як і в інших кочівників Євразії, зберігався увесь час.

Майже усі дослідники згодні з тим, що основу давньотюркської держави складала військово-адміністративна організація кочових племен — ***ель***, яка з часом з'єдналась з родоплемінною структурою кочових племен. Таким чином, поняття ***ель*** ототожнювалось як з державою, створеною кочовими племенами тюркютів,

[413] [Гумилев, 1967, с. 63].
[414] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 87].
[415] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 86].
[416] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 87].
[417] [Pritsak, 1981, p. 376–383].

так і відображала саме племінну структуру — тюркський народ[418]. На чолі еля кочівників знаходились найбільш шляхетні роди, серед яких визначався харизматичний клан Ашина. За спостереженнями С. Г. Кляшторного, суспільство тюркютів, як й інших кочівників Центральної Азії, відзначалось як "горизонтальною мобільністю", що обумовлювало при розширенні держави залучення нових кочових племен до складу еля, так і "вертикальною мобільністю", пов'язаною зі збереженням строгої ієрархії родів, кланів та племен у відповідності до походження[419].

Проте тюркський ель, розростаючись територіально, зазнавав постійного дроблення на західні та східні угруповання, бо від самого початку тюркютська держава поділилась на західну та східну частини. Дуже швидко ці частини також поділились на західні та східні фланги: у східних тюрків утворились східне крило — ***телес*** та західне — ***тардуш***[420]; у західних тюрків оформились східне крило — ***дулу*** та західне — ***нушібі***[421]. При цьому і серед західних, і серед східних тюркютів від самого початку склалась система об'єднання племен по десять, де кожна десятка поділялась на п'ять племен (племінних об'єднань). Символом кожного племені була стріла, і тому тюркютів, як західних так і східних, називали "десятистрільний народ". З часом у східних тюрків кількість племен-"стріл" розрослася до дванадцяти і вони стали називатися "дванадцятистрільний народ"[422]. Проте ця система торкалася насамперед тюркомовних кочових номадів, які становили панівний етнос у Першому Тюркському каганаті. Що стосується підкореного ними населення, до складу якого входили алани, то характер їхніх взаємовідносин з центральною владою носив інший характер.

За спостереженнями А. Бернштама, підвладні тюркютам племена зберігали свою родову організацію і входили повністю до складу тюркської держави. При цьому тюркюти практикували переселення підкорених племен і внаслідок цього їхня земля ставала власністю тюркютської знаті. Ті, хто залишався на своїх територіях, разом зі своєю знаттю підпадали у васальне положення щодо тюркютів. Усі підкорені тюркютами племена мали виконувати певні повинності щодо завойовників: регулярно сплачувати данину; нести військову повинність тощо[423]. Тобто можна вести розмову, що у військово-адміністративній та соціально-політичній системах Тюркського еля зберігався принцип ієрархії у відповідності до етнічного походження.

Л. М. Гумільов навіть вважав, що тюркютські хани брали з підкорених народів більше, ніж шахи Ірану. На його думку, такому систематичному пограбуванню підлягало багато народів каганату, серед яких були прикубанські утигури — союзники аланів[424]. Здавалось, цьому припущенню не суперечать слова правителя західних тюрок Турксанфа, який зазначив, що алани та утигури чинили тюркютам опір і тому стали їхніми "рабами"[425].

---

[418] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 141; Гумилев, 1967, с. 63; Бернштам, 1946, с. 80].
[419] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 149–150].
[420] [Гумилев, 1967, с. 60].
[421] [Кляшторный, Султанов 2000, с. 86–87].
[422] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 86–87].
[423] [Бернштам, 1947, с. 127, 129].
[424] [Гумилев, 1967, с. 56].
[425] [Менандр, 1860, с. 420].

Проте, на думку С. Г. Кляшторного, у Середній Азії, де переважало землеробське населення, суттєвих змін економічного та політичного характеру не відбулося. Навіть на ранніх етапах завоювання Тюркський каганат обмежився утвердженням свого сюзеренітету та отриманням данини[426]. І це не дивно, бо кочове скотарське господарство тюркютів не могло існувати без розвинутої економіки міст та землеробських оаз Середньої Азії. А. Бернштам вважав, що щодо підкореного населення тюркюти використовували терміни ***qul*** та ***küŋ***, під якими розумілись "не лише раби, а й данники"[427]. Виходячи з цього, можна припустити, що правитель західних тюркютів Туксанф назвав північнокавказьких аланів "рабами" [428]тому, що вони знаходились на найнижчому щаблі соціальної ієрархії суспільства Тюркського каганату, тобто належали до числа підкорених тюркютами народів, які не входили до складу тюркського еля.

Проте є підстави вважати, що тюркюти ще до завоювання Північного Кавказу зазнали впливу з боку іраномовного населення степів. Насамперед, це стосується поховальних традицій. У зв'язку з цим, великий інтерес становить повідомлення Менандра, згідно з яким візантійський посол Валентин, прибувши до ставки кагана західних тюрків, дізнався про смерть їхнього правителя Дільзівула. Назустріч їм вийшов його син Туксанф і наказав візантійцям, згідно існуючої серед тюрків традиції, подряпати ножем свої обличчя. Ті виконали його наказ. Далі Менандр повідомляє, що в один із днів трауру до Туксанфа привели четверо полонених "Унів" (гунів — *О. Б.*) для принесення в жертву з конями на честь його батька. Туксанф повелів полоненим перейти у Потойбічний Світ, щоб передати його батьку звістку від тих, хто залишився у живих. Досить цікаво, що вже в XIX ст. дослідники звернули увагу на те, що аналогічні поховальні традиції давніх тюрок були зафіксовані китайським автором Матуанліном. За даними китайського автора, давні тюрки під час похорон збирались над трупами і на знак скорботи різали та рвали собі тіло та щоки[429]. За даними китайських хронік, на початку поховальної церемонії тюрки клали небіжчика в намет. Після того його родичі приносили в жертву коней та овець і об'їжджали верхи на конях навкруги юрти сім разів. Вони підходили до входу в намет і надрізали свої обличчя сім разів. Потім в спеціальний день вони спалювали небіжчика разом з його конем та речами. Родичі небіжчика ховали прах померлого в могилу під час відповідного сезону року. Вони робили жертвоприношення, влаштовували перегони на конях і різали свої обличчя в день смерті і в день похорон. При могилі споруджувався спеціальний будинок, де встановлювали намальоване зображення небіжчика та каміння — за кількістю вбитих ворогів. Голови забитих під час похорон та поминок тварин тюрки вивішували на стовпах[430].

Досить цікаво, що аналогічні звичаї вже існували у гунів і вони були зафіксовані Йорданом. Йордан повідомляє, що гунські воїни, дізнавшись про смерть свого вождя Аттіли, у відповідності до своїх звичаїв, почали відрізати собі частину волосся і надрізати собі обличчя. Після того тіло Аттіли перевезли до степу і помістили у середину спеціального намету. Найкращі вершники гунів на конях об'їжджали

[426] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 86.].
[427] [Бернштам, 1946, с. 125].
[428] [Менандр, 1860, с. 420].
[429] [Менандр, 1860, с. 421–422, прим. 71].
[430] [Бичурин, 1950, с. 230].

кругом те місце, де був небіжчик. Врешті-решт, після гучних голосінь, Аттіла був похований у кургані, на якому гуни справили велику тризну, яку вони, за словами Йордана, називали "страва" (strava). Аттіла був похований у трьох трунах — в золотій, срібній та залізній. Разом з ним були покладені його військові трофеї та дорогоцінності. З метою, щоб запобігти пограбуванню могили вождя гунів, могильники були вбиті[431].

Дані письмових джерел та етнографії засвідчують поширення аналогічних поховальних традицій, насамперед, серед іраномовних народів античності та нового часу. Як вже зазначалось, Геродот повідомляє, що стародавні скіфи на знак скорботи за небіжчиком під час похорон відрізали частину свого лівого вуха, обрізали волосся на голові, робили навкруги надріз на руці, надрізали собі лоба і ніс та протикали ліву руку стрілами. Небіжчика до того обвозили на возику і після того ховали в могилі, над якою насипали курган. Причому поховання та поминки найбільш знатних супроводжувались людськими та кінськими жертвоприношеннями та багатою тризною[432]. Сучасні осетини, нащадки іраномовних аланів, також до недавнього часу дотримувались аналогічних поховальних традицій. За даними етнографів, під час похорон у осетинів чоловіки та жінки роздирали своє обличчя, лупцювали себе кулаками, палкою та навіть спеціальним батогом. Під час похорон та через рік під час поминок осетини влаштовували кінські змагання. Крім того, під час похорон осетини присвячували коня небіжчику, якого обводили навколо по-

[431] sequenti vero luce cum magna pars diei fuisset exempta, ministri regii triste aliquid suspicantes post clamores maximos fores effringunt inveniuntque Attilae sine ullo vulnere necem sanguinis effusione peractam puellamque demisso vultu sub velamine lacrimantem. tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncate informes facies cavis turpavere vulneribus, ut proeliator eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile. De quo id accessit mirabile, ut Marciano principi Orientis de tam feroci hoste sollicito in somnis divinitas adsistens arcum Attilae in eadem nocte fractum ostenderet, quasi quod gens ipsa eo telo multum praesumat. hoc Priscus istoricus vera se dicit adtestatione probare. nam in tantum magnis imperils Attila terribillis habitus est, ut eius mortem in locum muneris superna regnantibus indicarent. cuius manes quibus a sua gente honoratae sunt, pauca de multis dicere non omittamus. in mediis si quidem campis et intra tenturia sirica cadavere conlocato spectaculum admirandum et sollemniter exhibetur. nam de tota gente Hunnorum lectissimi equites in eo loco, quo erat positus, in modum circensium cursibus ambientes, facta eius cantu funereo tali ordine referebant. "praecipuus Hunnorum rex Attila, parte genitus Mundzuco, fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potential solus Scythica et Germanica regna possedit nec non utraque Romani urbis imperia captis civitatibus terruit et, ne praedae reliqua subderentur, placates praecibus annuum vectigal accepit: cunque haec omnia proventu felicitates egerit, non vulnere hostium, non fraude suorum, sed gente incolume inter gaudia laetus sine sensu doloris occubuit. quis ergo hunc exitum putet, quem nullus aestimat vindicandum?" postquam talibus lamentis est defletus, stravam super tumulum eius quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant, et contraria invicem sibi copulantes luctu funereo mixto gaudio explicabant, noctuque secreto cadaver terra reconditum copercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiunt, significantes tali argumento potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quod gentes edomuit, aurum et argentums, quod ornatum rei publicae utriusque acceperit. addunt arma hostium caedibus adquisita, faleras vario gemmarum fulgore praetiosas et diversi generic insignia, quibus colitur aulicum decus. et, ut tantis divitiis humans curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto.
[Иордан, 1960, с. 117, 172]

[432] [Геродот IV, 71].

мерлого тричі. І похорони, і поминки в осетинів супроводжувались багатою тризною[433].

Дані археологічних досліджень та письмових джерел зафіксували у стародавніх тюрків також звичаї, що знаходять аналоги як серед традицій більш пізніх тюркомовних, так і іраномовних народів. За даними Л. Р. Кизласова, на території Туви були зафіксовані вибиті на валунах та кам'яних плитах зображення небіжчиків. Саме це співвідноситься з даними китайських авторів про те, що давні тюрки вирізали зображення небіжчиків. Аналогічну традицію дослідник також відзначив серед команів, монголів та інших кочових народів Євразії. При цьому зображення небіжчика вони робили не тільки з каміння, але й із войлока, і під час свят виставляли їх і приносили їм їжу[434]. Така традиція була відома й іраномовним народам. За даними Ю. О. Рапопорта, під час розкопок пам'яток стародавнього Хорезма були знайдені теракотові статуетки, що зображували небіжчика. Проте, як відзначив дослідник, ця традиція набула поширення у степах Євразії ще задовго до нової ери[435]. У сучасних осетинів, як вже зазначалось, напередодні Нового року, в так звану "ніч мертвих", робилось опудало, що зображувало небіжчика. Його ставили перед поминальним столом і протягом дня проходило оплакування небіжчика[436].

Таким чином, наведені паралелі етнографічного характеру дозволяють вважати, що давні тюрки, ще знаходячись в Центральній Азії, могли зазнати значного впливу з боку іраномовних племен у таких дуже консервативних традиціях, як поховальні[437]. Принаймні, це потребує спеціального пояснення.

У результаті, можна виділити спільні риси у поховальних традиціях ранньосередньовічних тюркомовних номадів й іраномовних народів та пояснити їх.

1) Похорони небіжчика з різанням обличчя, лупцювання тіла батогом та кулаком — заміна людських жертвоприношень із середовища родичів небіжчика.

2) Транспортування небіжчика до кладовища на спеціальному возику — символ прощання небіжчика назавжди з цим Світом.

3) Багаті похорони та поминки з тризною — душа небіжчика потребує їжі.

4) Жертвоприношення людей та тварин під час похорону — душі вбитих тварин та людей мають служити небіжчику у Потойбічному Світі та передати послання небіжчику від живих родичів.

5) Кінські перегони на честь небіжчика — душі найкращих коней мають служити небіжчику у Потойбічному Світі.

6) Зображення небіжчика з каміння або войлока — під час поминок душа небіжчика мала переселятись у його зображення.

Не можна вести розмову про випадковість цих збігів у поховальних традиціях, тому що вони зустрічаються як серед ранньосередньовічних тюрків, так і серед іраномовних народів у комплексі. Тому існування цих спільних поховальних традицій серед тюркомовних та іраномовних народів має бути результатом тривалих контактів. Досить важко визначити, де і коли це відбувалось.

---

433 [Калоев, 1964, с. 2–3; Калоев, 1984].

434 [Кызласов, 1969, с. 38–40].

435 [Рапопорт, 1971, с. 86–89].

436 [Дюмезиль, 1990, с. 189; Калоев, 1984, с. 94].

437 [Bubenok, 2002, p. 86–89].

А. П. Новосельцев, Б. О. Калоєв та деякі інші дослідники вважали, що описані аналогії стали наслідком асиміляції іраномовних племен тюркомовними номадами за часів раннього середньовіччя. Вони вважали, що після гунської експансії іраномовне і тюркомовне населення співіснувало у степах Євразії. Політичне домінування ранніх тюрків мало сприяти асиміляції іраномовних племен тюрками. На їхню думку, цей процес був поступовим. Внаслідок цього іраномовні номади Євразійського степу справили значний вплив на ідеологію тюркомовних прибульців[438]. Як уже зазначалось, Д. Єремєєв вважав, що асиміляція іраномовних племен тюрками мала місце на зламі гунської і давньої тюркської епох протягом V ст. н. е.[439]. Незважаючи на це, є підстави вважати, що перші контакти ідеологічного характеру між іраномовними та тюркомовними племенами мали місце у Центральній Азії ще раніше — у скіфську епоху. Результати археологічних розкопок підтверджують це припущення.

Так, у Туві М. П. Грязновим було досліджено курган Аржан. Це була гробниця царя з елементами поховального обряду, що був схожий на скіфський, описаний Геродотом: поховання царя та "цариці" були розташовані в центрі; навколо поховань царя та "цариці" було знайдено поховання семи старців та однієї молодої людини із шістьма конями; по краях цієї великої могили були поховані майже 160 коней тощо. Речі із поховань були схожі на інвентар із скіфських курганів у Північному Причорномор'ї. Проте М. П. Грязнов продатував курган Аржан VIII–VII ст. до н. е. Як результат, дослідник висловив припущення, що починаючи з VII ст. до н. е. спільна скіфсько-сибірська культура почала формуватись на території від степів Центральної Азії до степів Північного Причорномор'я[440]. Проте Л. Р. Кизласов продатував курган Аржан VII–VI ст. до н. е. Він схильний пов'язувати цей поховальний пам'ятник з іраномовними прибульцями із Заходу — саками. Врешті-решт, цей дослідник схильний вважати, що населення Туви у ранній скіфський період було змішаним[441].

Пазирикські кургани на Алтаї становлять ще більший інтерес. Сорок років тому С. І. Руденко розкопав багато курганів біля Пазирика на Алтаї. Там була вічна мерзлота і тому поховання збереглись дуже добре. Завдяки цьому поховальна церемонія була реконструйована у деталях. Поховальні традиції на Пазирикських та скіфських курганах мали багато спільного. Окрім того, поховальна церемонія Пазирикських курганів дуже добре співвідноситься з описом Геродота скіфських поховальних звичаїв та також поховальними традиціями ранньосередньовічних алтайських тюрків: у курганах були поховані за звичаєм, описаним Геродотом для царських скіфів, лише царі та представники знаті; поховання здійснювались лише у певний період року (навесні або восени), як це було у ранньосередньовічних тюрків[442]; голова небіжчика була у бік Сходу з обличчям, повернутим на Захід, тому що Потойбічний Світ мав знаходитись саме на Заході[443]; усі м'язи були видалені з

[438] [Новосельцев, 1990, с. 145; Калоев, 1999, с. 65–66].

[439] [Еремеев, 1970, с. 136].

[440] [Грязнов, 1980, с. 45–59].

[441] [Кызласов, 1979, с. 35–41].

[442] Це можна пояснити особливостями клімату на Алтаї.

[443] У стародавні часи бальзамування небіжчиків набуло поширення не лише у Єгипті, а й також і серед іраномовних народів. Очевидно, вони вірили, що після поховання небіжчика його душа має повернутись до тіла.

тіла небіжчика з метою їхнього ритуального поїдання, що практикувалось у геродотових массагетів та ісседонів[444]; зброя, інші речі, їжа та вбиті коні були покладені у могилу, що можна спостерігати у геродотових скіфів та ранньосередньовічних тюрків[445]; над могилою будували великий курган, як це робили геродотові скіфи та давні тюрки[446]; після поховальної церемонії необхідним було ритуальне очищення, що спостерігаємо у геродотових скіфів[447]; багаті похорони та поминки на місці поховання, як це робили геродотові скіфи та ранньосередньовічні тюрки. На жаль, археологічні розкопки відображають лише фінальну стадію поховальної церемонії. Тому є підстави вважати, що інші поховальні звичаї скіфів були також схожі на традиції давніх жителів Алтаю. С. І. Руденко датував Пазирикські кургани Алтаю V–IV ст. до н. е. Він також відзначив змішаний антропологічний тип стародавніх жителів Алтаю[448]. На підставі цих спостережень дослідник зробив наступний висновок: "у багаточисельних племен, які розрізнялись за своїм походженням та мовою та які були розселені в цю епоху на просторах східноєвропейських та азійських степів та передгір'їв, при наявності одного і того ж заняття — пасторального та кочового скотарства, внаслідок взаємних зв'язків, і суспільний лад, й ідеологія багато в чому були близькими, але з різноманітними своєрідними місцевими особливостями". Як наслідок, ця унікальна культура не зникла на Алтаї і увійшла як складова частина до культури тюркомовних народів, що формувалась, не лише на Алтаї, а й в усій Центральній Азії[449].

На сьогодні багато дослідників дотримуються тієї думки, що прототюрки жили на Алтаї вже за часів античності. Тому є підстави вважати, що прототюрки могли запозичити поховальні традиції від носіїв скіфської культури на Алтаї ще у ті часи. Окрім того, поховальні традиції прототюрків могли також вплинути на поховальну обрядовість іраномовних номадів у Центральній Азії. Таким чином, у перші століття нової ери поховальний обряд прототюрків вже був схожий на поховальний обряд іраномовних народів. Опис поховальної церемонії гунів V ст. н. е. підтверджує це припущення. З часом політичне домінування ранніх тюрків у степах Євразії мало сприяти асиміляції іраномовних племен. У результаті, пізні іраномовні номади євразійських степів вплинули на ідеологію тюркомовних прибульців, і тому тюрки запозичили нові поховальні звичаї від нащадків сармато-аланів.

У 603 р. Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати — Західний та Східний, де до складу першого увійшли території Середньої Азії та Північного Кавказу і до складу другого — центральноазійські володіння тюркютів (рис. 4). Після розділення Східний каганат, який швидко занепав, зазнав поразки

---

444 Такого характеру канібалізм відображав ідею про можливість таким чином отримати силу, що була у небіжчика.

445 Стародавні номади вірили, що душі забитих тварин та вбитих людей під час церемонії мають прислуговувати небіжчику у Потойбічному Світі.

446 Курган має назавжди зберегти пам'ять про небіжчика.

447 У Пазирикських курганах були знайдені спеціальні казани з камінням та коноплею для ритуального очищення, що співпадає з описом Геродота про скіфські звичаї. Стародавні номади вірили, що тіла родичів небіжчика під час похорон ставали нечистими і тому було необхідним ритуальне очищення їхніх тіл.

448 У Пазирикських курганах носії монголоїдного та європеоїдного антропологічних типів були поховані разом.

449 [Руденко, 1953; с. 62–69, 326–361].

від китайської імперії і швидко припинив своє існування. Проте Західний каганат, до складу якого входили землі північнокаказьких аланів, у першій половині VII ст. досяг найвищого розквіту[450].

При Тон-ябгу-кагані (618–630 рр.) у Західному Тюркському каганаті був встановлений більш жорсткий політичний контроль над залежними територіями, чий васалітет до того обмежувався лише виплатою данини. До усіх підвладних каганові територій були послані уповноважені кагана — тудуни, а місцевим володарям були "пожалувані" тюркські титули, що немовби залучало їх до адміністративної ієрархії каганату. І при цьому це зближення підкріплювалось шлюбними зв'язками цих родів з правлячою гілкою роду Ашина, тобто вже можна вести розмову про утворення панівних кланів у Західнотюркському каганаті, що мали вже змішане походження. Проте подальшій консолідації Західного тюркського каганату заважало розділення власне тюркського еля на дві конфедерації — ***дулу*** та ***нушібі***. Однак після 634 р. при Ишбарі Ельтериш Шир-кагані політична ініціатива вождів кожної з десяти "стріл" (племен) була обмежена — внаслідок реформ кожен вождь племені був перетворений у призначеного каганом "правителя" і для контролю над ними призначався представник каганського роду — шад[451].

Проте є підстави вважати, що до складу тюркського еля (десятистрільного народу) за часів існування Західного Тюркського каганату увійшли як північнокавказькі алани, так й інші сармато-аланські племена Середньої Азії. Як доказ цього, Л. М. Гумільов навів фрагмент із знайденого експедицією П. Пельо географічного трактату, що був написаний у другій половині VIII ст., очевидно, спочатку на південномонгольській мові з відчутним впливом китайської і згодом перекладений на тібетську мову[452]. На думку Л. М. Гумільова, ситуація, відображена в трактаті, співвідноситься з останніми роками царювання Тон-джабгу-кагана. Якщо зважити на певні фонетичні спотворення в назвах племен і послідувати за пропозиціями Л. М. Гумільова, то можна побачити, що до складу тюркського еля вже тоді входило не десять, а дванадцять (власне одинадцять) племен. Це підтверджують дані документа про те, що "ці племена не мають царя і виставляють 6 тисяч воїнів", тобто безпосередньо підлягають владі верховного кагана, а значить мали увійти до складу двох крил західнотюркського еля[453].

За спостереженнями Л. М. Гумільова, племена в переліку подані у наступному порядку: 1) "плем'я царя Азма Муганя" — рід Ашина; 2) "халі" — "бурі" (вовк), гвардія тюркютських ханів; 3) "А-са-сте" — тюркський рід Ашиде; 4) "Сар" — "сир", тобто провідний рід племені сеяньто. Перелік закінчується словом "дулі"[454]. В терміні ***дулі*** легко впізнається позначення для східної конфедерації Західного Тюркського каганату — ***дулу***, а в "племені царя Азма Муганя" — рід Ашина. За припущенням Л. М. Гумільова, решта племен перелічується із заходу на схід, тобто більшість із них мали належати до західної конфедерації — ***нушібі***. Вони розташовані наступним чином: 5) "Ло-лад" — алани; 6) "Пар сіл" — барсіли; 7) "Нгі-ке" — нігю, племінна назва тюрків, які мешкали у стародавній усуньській землі на берегах

[450] [Гумилев 1967, с. 160; Степи Евразии..., 1981, с. 29; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 90].
[451] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 91–92].
[452] [Clauson, 1957, p. 18; Bacot, 1956, с. 137–153].
[453] [Гумилев, 1967, с. 160–161].
[454] [Гумилев 1967, с. 161].

оз. Балхаш"; 8) "суні" — тюркське плем'я в Джунгарії, на кордоні Східного та Західного каганатів; 9) "джолто" — "тар душ"[455]. Далі під номером "10" фігурує плем'я "янь-ті", в якому Л. М. Гумільов схильний бачити давньокитайські назви для сарматських племен Середньої Азії — "Янь" та "Яньцай". Під номером "11" у списку подане плем'я "хе-бдал" — ефталіти, а під номером "12" — "гар-рга-пур" — нащадки Бахрама Чубіна[456].

Таким чином, ми бачимо, що до складу західнотюркського еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження, включаючи частину північнокавказьких аланів. Причину цього Л. М. Гумільов пояснював тим, що в Західнотюркському каганаті від самого початку його утворення представники роду Ашина знаходились в абсолютній меншості, в той час, як представники місцевих кочових племен та осілого населення досить швидко визнали верховенство західної гілки харизматичного роду Ашина. Як наслідок цього, західні Ашина включили частину цього населення до складу тюркського еля. Така політика дозволила тюркютам утримувати свою владу на прикордонних територіях каганату[457].

Можна повністю погодитись з думкою дослідника, що лише частина північнокавказьких аланів увійшла до складу західнотюркського еля. Це підтверджують дані письмових джерел та археологічних розкопок. Насамперед, необхідно виходити з того, що стати частиною пануючого еля могли стати тільки ті алани, які не порвали повністю з кочовим способом життя — така закономірність кочових суспільств. Археологічні дослідження, проведені В. О. Кузнєцовим на Північному Кавказі, дозволили дослідникові виділити пам'ятки археологічної культури, що існувала на території Аланії у другій половині I тис. н. е. Серед них на Передкавказькій рівнині та в передгір'ях були виявлені підземні катакомбні склепи, що традиційно пов'язуються з перебуванням аланів. Крім того, в передгір'ях та горах були виявлені синхронні грунтові ямні поховання, підземні та напівпідземні склепи, дольменоподібні склепи та кам'яні ящики, які, на думку дослідника, могли бути залишені як протоболгарами, так і аборигенним кавказьким населенням. На основі типологізації пам'яток В. О. Кузнєцов чітко виділив два локальних варіанти археологічної культури ранньосередньовічної Аланії, що, на його думку, чітко відображало існування двох етнополітичних об'єднань, очолюваних аланами[458].

Існуванню двох етнополітичних об'єднань аланів на Північному Кавказі вже в VII ст. не суперечать і дані письмових джерел. Так, анонімній автор "Вірменської географії", розповідаючи про етнополітичну ситуацію на Північному Кавказі, повідомляє, що на заході Північного Кавказу проживав народ "Аштигор", а на схід від них — *алани*[459]. У зв'язку з цим інтерес становить назва ***Аштигор***, в носіях якої дослідники бачать предків осетинів-дігорців. На думку В. Мінорського, ***аш***, як первісна форма, навряд чи можлива, тому що в осетинській мові немає звука ***ш***. Тому появу ***ш*** слід пов'язувати з глухим ***т*** в слові ***тігор*** — замість ***дігор***[460]. В. Ф. Міллєр

[455] [Гумилев, 1967, с. 162].
[456] [Гумилев, 1967, с. 162].
[457] [Гумилев, 1967, с. 163].
[458] [Кузнецов, 1962].
[459] [Патканов, 1883, с. 30].
[460] [Minorsky, 1937, p. 445].

та З. Н. Ванєєв вважали термін ***ас-дігор*** складовим, де в першій частині ***ас*** вони бачили назву аланів, які жили на захід від дігорців, на території нинішньої Балкарії (Асії) і разом з дігорцями складали одне племінне об'єднання[461]. На думку В. О. Кузнєцова, західний племінний союз північнокавказької Аланії був пов'язаний з найменуванням ***аси***, а східний — з найменуванням ***алани***. У відповідності до цього дослідник пов'язав з асами західний варіант археологічної культури Аланії, а з аланами — східний[462]. Проте згодом В. О. Кузнєцов на території ранньосередньовічної Аланії виділив три локальних варіанти[463], що потребує додаткового пояснення.

Отже, логічно припустити, що в першій половині VII ст. до складу еля Західного Тюркського каганату могла входити частина східних північнокавказьких аланів, які ще остаточно не порвали з кочовим способом життя і підтримали західну гілку роду Ашина. Проте етнічна група ***ас*** відіграла у подальшому помітну роль в історії Другого Тюркського каганату, який виник у VIII ст. на уламках Східного Тюркського каганату.

Вже в 658 р. племена дулу проголосили каганом посланого до них одного із шадів, а племена нушібі підтримали правлячу в каганаті династію. Врешті-решт, внаслідок запеклої боротьби між дулу та нушібі в 657 рр. Західний Тюркський каганат розпався, а в 659 р. помер останній каган Нівар Ишбар-ябгу. І це співпало із вторгненням китайських військ[464]. Проте східні тюркюти після запеклої боротьби за незалежність проти Китаю в 679–689 рр. відновили свою державу, яка отримала назву Другий Тюркський каганат. Згодом до цієї держави увійшла майже уся територія Центральної Азії. На місці Західного Тюркського каганату в Семиріччі виникла держава тюргешей, яка проіснувала з 702 по 756 рр. В 712 р. керовані тюркським полководцем Тоньюкуком війська одержали перемогу над тюргешами, але закріпитись тоді у Середній Азії вони не змогли. Тоді ж давніми тюрками були складені Орхонські та аналогічні їм рунічні написи[465]. Їх зміст становить для істориків особливий інтерес.

Саме в них зустрічається згадка про загадковий народ ***аз,*** який, за даними орхонських написів, проживав на кордоні Західного Саяна і Алтая (рис. 5). В складеному на Орхоні написі, присвяченому тюркському кагану Більге (Могиляну) [нар. в 683 р. — помер в 734 р.], під 709 р. від імені кагана зазначено, що він боровся з племенами азів та чиків біля Орпеня[466]. Як зазначив А. Бернштам, тексти на стелах, присвячених кагану Могилян-кагану та його брату Кюль-Тегіну — головнокомандувачу тюркютських військ, за деякими виключеннями ідентичні[467]. Проте на стелі Тоньюкука міститься більш докладна інформація про азів. Там при описі подій 710–711 рр. розповідається, що тюркютське військо, очолюване Тоньюкуком, йшло війною на киргизів через Саянський хребет і їхнім провідником була людина із "степових азів". Проте провідник збився зі шляху і був убитий тюркютами. Незважаючи на це, тюркюти продовжили свій шлях і пішли вниз по річці Ані.[468]. Дана

[461] [Миллер, 1887, с. 107; Ванеев, 1959, с. 12].
[462] [Кузнецов, 1962, с. 123–131].
[463] [Кузнецов, 1974, с. 76–94].
[464] [Гумилев, 1967, с. 298; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 91–92; Степи Евразии..., 1981, с. 29].
[465] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 98–99].
[466] [Малов, 1959, с. 20].
[467] [Бернштам, 1946, с. 36].
[468] [Кызласов, 1969, с. 50].

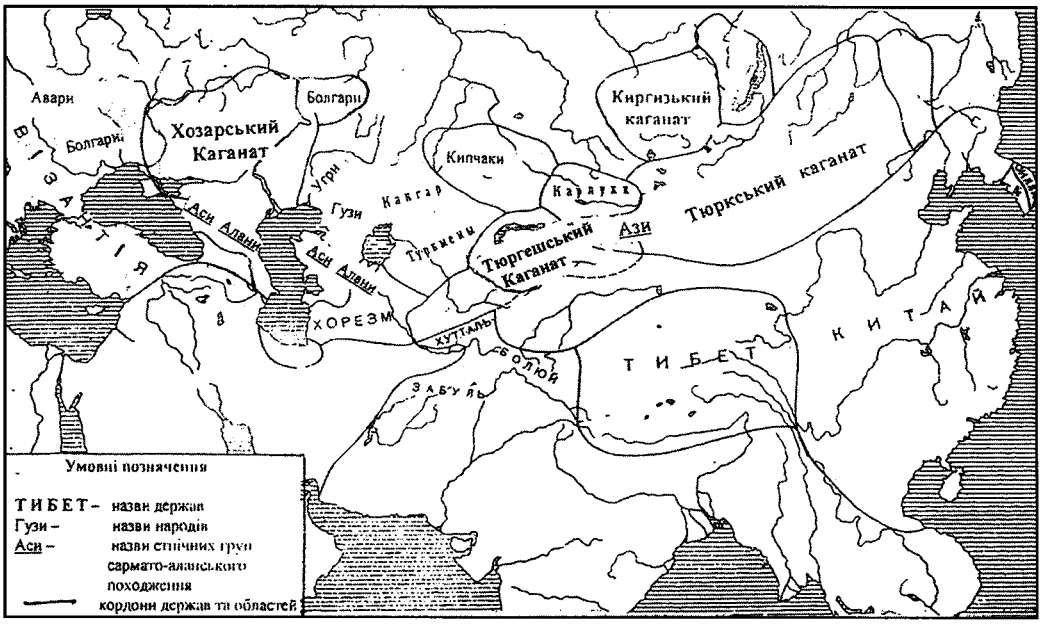

Рис. 5. Етнополітична ситуація у Центральній Азії у першій половині VIII ст.

інформація дозволила *Л.* Р. Кизласову локалізувати азів у високогірних степах Південно-Східного Алтаю та частково по Саянському хребту — у найбільш західній частині Туви — на Алашському плато, у верхів'ях річок Алаш та Ак-Суг, в районі, що нині називається Кара-Холь[469].

Текст Кюль-Тегіна повідомляє, що ази були "ельтеберліг будун", тобто на чолі їх був ельтебер — племінний вождь[470]. Про ельтебера азів йдеться також в тексті Кулі-Чура, який "схопив ельтебера Азів"[471]. На думку *Л.* Р. Кизласова, на початку VIII ст. ази входили до складу держави тюргешів, які прислали до землі азів свого намісника — тутука. Саме цей "тутук азів", за даними тексту Кюль-Тегіна, очолював частину тюргешських військ в 711 р. в битві проти тюркютів біля Болучу, на лівому березі Іртиша, тобто неподалік від земель азів. Далі в написі повідомляється про перемогу тюрків над тюргешами, внаслідок чого тюрки "влаштували азький народ", тобто дали йому нове управління[472]. На думку А. Бернштама, в державі орхонсько-єнисейських тюркютів на чолі великих племен каганом були поставлені ельтербери, а в більш дрібних племенах — тутуки. Дослідник висловив припущення, що ельтербери очолювали саме ті племена тюркютської держави, які зберегли своє управління, а тутуки не були намісниками, а являли собою представників родоплемінної знаті, яка не відірвалась від свого племені. При цьому васали кагана отримували титул ***bäg***[473] і являли собою ту частину панівної верхівки, яка найтіс-

[469] [Кызласов, 1969, с. 50].

[470] [Кызласов, 1969, с. 50].

[471] [Бернштам, 1946, с. 47].

[472] [Кызласов, 1969, с. 50].

[473] У зв'язку з цим інтерес становить походження титула bäg. Т. М. Калінна у своєму коментарі до тексту Костянтина Багрянородного "Про управління імперією" щодо витоків хозарського

нішим чином була пов'язана з племінною общинною організацією ***budun***[474]. У відзначеній системі землі підкорених племен переходили під контроль ябгу та шадів, які походили з каганського роду Ашина. За спостереженнями А. Бернштама, з числа ябгу або шадів набиралися командувачі лівим і правим крилом Другого Тюркського каганату. При цьому шадів мало бути кілька — за кількістю підкорених племен, які на випадок війни входили до складу тюркютського війська. Саме така система за сприяння адміністрації розповсюджувалась на всі підкорені племена. Існування такої системи передбачало, що беги завойованих племен підкорялись не тільки владі шада і ябгу, але й безпосередньо — самому кагану. Якщо племена чинили від самого початку запеклий опір завойовникам-тюркам, то їхня племінна верхівка фізично знищувалась. У випадку добровільного переходу під владу кагана із роду Ашина, кагани підкорених народів залишались на своїх місцях і ці етнополітичні об'єднання не входили до складу тюркського еля. Все обмежувалось лише виплатою данини[475].

Аналізуючи ситуацію у Другому Тюркському каганаті, А. Бернштам прийшов до висновку, що його складали племена різного походження і це обумовило локальну специфіку держави. У відповідності до цього каганат складався із чотирьох основних районів: 1) Монголія; 2) Алтай; 3) Південний Сибір та Саянський хребет; 4) Семиріччя. При цьому, окрім першого району, останні три були залежними утвореннями, а не органічною частиною тюркського еля[476]. Отже, є підстави вважати, що ази проживали в найбільш західних райнах каганату — районі Семиріччя та Туви, і були безпосередньо пов'язані, як залежне від тюркютів населення, з тюргешами. З огляду на те, що вони, як союзники тюргешів, на початку VIII ст. чинили запеклий опір тюркютам, є підстави вважати, що вони втратили свою політичну самостійність. Тобто цілком логічно припустити, що їхні беги та ельтербер були знищені і вони безпосередньо були керовані шадами, яких присилав верховний каган. Хоча на випадок військових дій війська азів могли залучатися до складу каганського війська.

Під 715 р. ази в останнє згадуються в орхонських написах, що зовсім не означає їхнього повного знищення[477]. А в 742 р. об'єднані сили уйгурів, карлуків та басмілів виступили проти східних тюркютів. Тюркюти були розбиті, а їхній останній каган Озмиш утік і в 744 р. був убитий. Таким чином, Другий Тюркський каганат припинив своє існування і на його місці виник Уйгурський каганат[478]. Біля 753 р. ази на території Туви були згадані востаннє в уйгурському Терхінському написі без пря-

титула пех (πεχ) висловила припущення, що він походить від давньоіранського баг у значенні "господар", "правитель". При цьому вона відзначила, такий термін мав поширення в согдійських текстах, тобто натякнула на його согдійське походження в тюркомовному середовищі [Константин, 1991, с. 170–171, 402, ком. 27; Согдийские документы..., 1962, с. 41, 81; Древнетюркский словарь, 1969, с. 91].. Однак можна припустити і сармато-аланське походження цього тюркського терміну, враховуючи наявність слова бог в слов'янських мовах [Трубачев, 1967]..

474 [Бернштам, 1946, с. 80, 112–114, 127].

475 [Бернштам, 1946, с. 80, 112–114, 127].

476 [Бернштам, 1946, с. 80].

477 [Кызласов, 1969, с. 53].

478 [Гумилев, 1967, с. 313; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 99; Степи Евразии..., 1981, с. 30].

мої локалізації[479]. У зв'язку з цим великий інтерес становить подальша доля азів та проблема походження цієї етнічної групи.

Наприкінці X ст. анонімний персомовний автор географічного трактату "Худуд ал-'Алам" в середовищі тюрків відзначив дві невеликі етнічні групи: ***Lāzina*** (لازنه) та ***F.rākhiya*** (فرخيه)[480]. На думку В. Мінорського, ці терміни мали мати інший первісний вигляд — ***al-Aziyya*** (الازية)та ***Qarājiya*** (قرجية) та використовувались для позначення підрозділів тюргешів, що знаходить підтвердження в інших мусульманських текстах розвинутого середньовіччя. Саме перший термін ***al-Aziyya*** (الازية), на думку дослідника, був пов'язаний з народом ***Az*** орхонських написів[481].

В IX ст. арабський географ Ібн Хордадбех у своєму переліку народів поруч з тюргешами згадує народ ***азгіші*** — "люди ази". Про азгішей писали в XI ст. Махмуд Кашгарський та в XII ст. Ідрісі[482]. Наприкінці X ст. китайський автор Ван Янь-де, розповідаючи про кордони Уйгурського каганату, зазначив, що на західних кордонах Уйгурії була розташована країна ***A-ci***, в якій Г. Є. Грум-Гржимайло був схильний бачити не територію північнокавказьких аланів-асів, а нащадків азів орхонських написів[483]. Персомовний автор XII ст. Гардізі також повідомляє, що у складі тюргешів існувало два коліна ***аз*** та ***тахс***[484]. Аналізуючи ці повідомлення, В. В. Бартольд також ототожнював цю етнічну групу з народом ***Az*** орхонських написів[485]. Отже, є підстави вважати, що ази після падіння Другого Тюркського каганату переселились на захід з території Західної Туви до Семиріччя.

Досить цікаво, що в Центральній Азії кілька століть тому існували етнічні групи, назви яких були схожі на етнонім ***аз***. Так, ще в XVII ст. на Єнісеї проживала кетомовна група ***асани***[486], а тунгуси називали кетів ***ази***[487]. На Алтаї серед південно-східних алтайців був відомий рід ***төрт ас*** у телеутів[488], а також рід ***байлагас*** — "багатий ас" у алтай-кіжі. Слід додати, що хакаси називали південно-східних алтайців ***чыстанъастар*** — "тайожні аси"[489]. Крім того, Л. Р. Кизласов виділив у середовищі киргизів Тянь-Шаню рід ***азик*** або ***асик***, який, на його думку, мав походити від тюргешів[490]. Деякі дослідники бачили у носіях цих етнічних назв нащадків азів орхонських написів[491].

Не меншої уваги заслуговує проблема походження центральноазійських азів. Л. Р. Кизласов висловив припущення, що в період існування Другого Тюркського каганату ази були тюркомовними, хоча раніше вони могли розмовляти мовою іншої групи[492]. М. О. Арістов та Г. Є. Грум-Гржимайло вважали азів за нащадків ді-

[479] [Кызласов, 1984, с. 35].
[480] [Minorsky, 1937, p. 99].
[481] [Minorsky, 1937, p. 300–303].
[482] [Материалы по истории туркмен..., 1939, с. 144–149, 222, 593].
[483] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 363, прим. 1].
[484] [Бартольд, 1897, с. 15].
[485] [Бартольд, 1943, с. 21].
[486] [Аристов, 1896, с. 323].
[487] [Известия иностранных писателей о народах в России, 1893, с. 246].
[488] [Баскаков, 1958, с. 28].
[489] [Кызласов, 1958, с. 69, прим. 66].
[490] [Кызласов, 1969, с. 50, прим. 287].
[491] [Minorsky, 1937, p. 300–303; Гумилев, 1967,с. 259; Кызласов, 1969, с. 51].
[492] [Кызласов, 1969, с. 50].

нлінів — представників особливої європеоїдної групи Центральної Азії арійського (індоєвропейського) походження[493]. Дослідники вже давно висловили припущення, що народ ***аз*** орхонських написів, етнічна група ***а-си*** середньовічних китайських текстів, ***асії*** та ***асіани*** античних авторів мають відношення до іраномовних аланів-асів[494]. З огляду на це великий інтерес становить висунута деякими дослідниками гіпотеза про центральноазійське походження аланів-асів[495].

Проте, як бачимо, давнім тюркам та китайцям була відома лише етнічна назва ***ас (аз)*** в Центральній Азії. Що стосується поширення другої етнічної назви ***алан*** в Центральній Азії, то, здавалось би, в середньовічних текстах про це немає згадки.

Однак Г. В. Вернадський схильний вважати, що серед протомонголів був розповсюджений етнічний термін ***алан***. Доказом цього, на його думку, є ім'я прародительки монголів — ***Алан-Коа (Алан-гоа)***, що в остаточному підсумку повинне означати "Прекрасна Аланка". На підставі цього був зроблений висновок, що "клани аланського походження існували серед монгольських племен" і в роду Чингіз-хана — Борджигін "була домішка аланської крові"[496]. Підставами для цього став аналіз текстів "Таємного сказання" монголів[497] і "Джамі' ат-Таваріх" Рашид ад-Діна[498]. За даними цих хронік, Алан-гоа була дружиною легендарного предка Чингіз-хана — Добун-Мергана (Добун-Баяна). Про походження Алан-гоа "Таємне сказання" повідомляє, що вона "була дочкою, що народилася в Хорилартай-Мергана від Баргучжин-гоа в Хорі-Туматській землі"[499]. Цікаво, що у Рашид ад-Діна рідним племенем (родом) Алан-гоа названо куралас[500].

У сюжеті про безпорочне зачаття батьком предка Чингіз-хана виступає світлоокий та світловолосий чоловік[501]. За даними китайських істориків і Рашид ад-Діна, сам Чінгіз-хан і його родичі мали високий зріст, світле обличчя, довгу бороду, світле волосся та сірі очі. Аналізуючи ці дані, Г. Є. Грум-Гржимайло висловив припущення, що назва роду Борджигін означає "ті, хто мають сірі очі" і свідчить про дінлінське походженню цього роду[502]. Китайські хроніки містять досить велику інформацію про білявий і блакитноокий народ ***ді-лі*** (дінліни), який за часів раннього середньовіччя проживав у Центральній Азії. На думку Г. Є. Грум-Гржимайло, білява раса дінлінів взяла участь в етногенезі багатьох народів Центральної Азії і Південного Сибіру, про що можуть свідчити антропологічні дані. Г. Є. Грум-Гржимайло не дає етнолінгвістичного визначення дінлінів, хоча вважає їх автохтонами на Далекому Сході[503]. Г. В. Вернадський вважає, що у давні часи сильна домішка іранської крові

[493] [Аристов, 1896, с. 323; Грум-Гржимайло, 1926, с. 312, прим. 3–4].

[494] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 7, прим. 2; с. 363, прим. 1; Giraid, 1960, p. 193–196; Гумилев, 1967, с. 259, прим. 1].

[495] [Лысенко, 2002].

[496] [Вернадский, 1997, с. 25].

[497] [Козин, 1941, с. 79–81].

[498] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 10–14].

[499] [Козин, 1941, с. 79].

[500] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 10].

[501] [Козин, 1941, с. 81; Рашид ад-Дин, 1952, с. 14].

[502] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 402–403].

[503] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 5–34, 88].

була як у тюрок, так і в монголів[504]. Проте дана проблема заслуговує на окремий розгляд.

Таким чином, виникає питання: чи не стала легенда про прародительку монголів Алан-гоа відображенням процесів змішання протомонгольських і північноіранських племен? Єдине, що може викликати заперечення, то це факт використання монголами етнічного терміну ***алан*** замість традиційного для них ***асут (асуд)***. У "Таємному сказанні" при описі подій початку XIII ст. фігурує тільки етнонім ***асут*** (аси)[505]. Але не слід забувати, що "Юань чао бі ші" була складена після смерті Чингіз-хана, починаючи з 1240 р., і тому цілком можливо, що саме тоді етнічна назва аланів — ***ас (асут)*** мала проникнути до монголів від інших народів під час їхніх завойовницьких походів.

Отже, можна припустити, що щодо аланів-асів прототюрки використовували термін ***аз (ас)*** тому, що носії останньої етнічної назви проживали з ними поруч в районі Алтаю і являли західне угрупування іраномовного етнічного масиву в Центральній Азії. Це може підтверджувати те, що в більш пізні часи тюрки не знали етнічного терміну ***алан***, а використовували лише етнонім ***ас***[506]. Що стосується етноніма ***алан***, то він міг набути поширення в монгольських генеалогічних легендах через те, що протомонголи проживали на схід від прототюрок і були сусідами тієї етнічної групи, яка мала назву ***алан***.

Про те, що аси являли собою західне угруповання в Центральній Азії, а алани — східне, може свідчити хронологічна послідовність їхньої появи спочатку в степах Середньої Азії, а згодом Східної Європи. Так, I ст. до н. е. Помпій Трог згадував серед племен, котрі захопили Бактрію та Согдіану за часів царювання Діодота, племена "сарауків" та "азіатів"[507]. Інформацію Помпія Трога повторив у своїй "Географії" Страбон. Серед племен, які розгромили Греко-Бактрійське царство, ним згадані "асії"[508]. Не може бути сумнівів, що йдеться про одну і ту ж етнічну групу. В I ст. н. е. в своєму "Описі Землі" Помпоній Мела згадував в Північно-Західному Причорномор'ї плем'я та річку ***Асіак***[509]. На думку Ю. С. Гаглойти, в даному випадку йдеться про іраномовне плем'я асів, що знайшло своє відображення у першій частині етноніма. Що стосується другої частини назви, то дослідник бачив у ній іранський суфікс ***-ака-***[510]. Про асіїв у II ст. н. е. згадував Птолемей, який локалізував їх на лівобережжі Дону, у його нижній течії[511]. Після того назва етнічної групи ***Аси*** аж до VII ст. зникає з письмових джерел. Як уже зазначалось, "Вірменська географія" згадує складовий етнонім ***аштігор*** (ас-дігор)[512]. Це може свідчити про переселення етнічної групи з Дону до західної частини Центрального Передкавказзя, аж доки вона не почала відігравати помітну роль в політичній історії регіону.

Що стосується етнічної групи з назвою ***алани,*** то згадки про неї починають з'являтись трохи пізніше. З I ст. письмові джерела як китайського, так і європей-

[504] [Вернадский,1997, с. 19].
[505] [Козин, 1941, с. 188–189, 191–192, 194].
[506] [Немет, 1960, с. 4].
[507] [Юстин, 1955, с. 223, 242–243].
[508] [Страбон, 1964, с. 483–484].
[509] [Латышев, 1949, с. 281].
[510] [Гаглойти, 1967, с. 78].
[511] [Кулаковский, 1899а, с. 21–22; Стрижак, 1991, с. 75].
[512] [Патканов, 1883, с. 30].

ського походження, починають згадувати етнічну групу з назвою ***алани*** в Середній Азії, у степах Східної Європи та у Передкавказзі[513]. Тому можна припустити, що з Центральної Азії до степів Середньої Азії та Східної Європи спочатку мігрували аси, а потім алани[514]. Отже, є підстави бачити в носіях етнічної назви ***аз***, про яких згадують орхонські написи, нащадків асів часів античності, з огляду на те, що вони могли бути західним угрупованням асів-аланів у Центральній Азії.

Не менший інтерес становить проблема походження етнонімів ***алани*** та ***аси (ази).*** Існує навіть гіпотеза, що грунтується на свідоцтвах Амміана Марцеліна та коментарях Євстафія до "Землеопису" Діонісія Пернегета, згідно з якою назва народу ***алани*** походить від назви гірського хребта на Алтаї[515]. На думку Г. Вернадського, термін ***алан*** походить від індоєвропейського ***олен*** (олінь), який міг бути тотемом у аланів[516]. Проте найбільше поширення набула гіпотеза В. І. Абаєва, згідно з якою в основі етнічної назви ***allan*** була самоназва давніх іранців ***aryana***, тобто "арієць", "житель Арії"[517].

Що стосується походження етнічної назви ***аси***, то з цього приводу висувались найрізноманітніші гіпотези. Так, з огляду на те, що термін ***аз (ас)*** був згаданий в орхонських написах, деякі дослідники вважали носіїв цієї назви одним із давньотюркських племен, намагаючись пояснити цей етнонім із тюркських мов[518]. Проте запропоновані ними етимології у багатьох дослідників викликають заперечення. З огляду на це найбільший інтерес становлять гіпотези про іранське походження етноніма ***аси***. Насамперед, В. Мінорським була висунута гіпотеза, підтримана О. Пріцаком, згідно з якою термін ***ас*** через проміжну форму ***арс*** був пов'язаний з сарматською племінною назвою ***аорси***[519]. Проте етнічний термін ***ал-арсійа***, як назва середньовічної етнічної групи, був зафіксований ал-Мас'уді лише в X ст.[520], а "асії" або "асіани" згадані ще на рубежі нової ери[521]. Тому більш вірогідною уявляється гіпотеза В. Міллєра, згідно з якою етнічний термін ***ас*** був генетично пов'язаний з авестийським терміном ***асу*** — "швидкий, моторний"[522]. Тобто сама назва може вказувати на те, що дана етнічна група від самого початку належала до числа номадів. Досить цікаво, що навіть у VIII ст. в орхонських текстах народ ***аз*** був представлений саме як "степові ази" (напис на честь Тоньюкука)[523].

Отже, є підстави вважати, що аси та алани до нової ери могли проживати не в Середній Азії, як вважалось традиційно, а в самому центрі Азії біля Алтаю по сусідству з прототюрками та протомонголами, і являли собою єдиний етнічний масив. Тому зрозуміла поширеність назви ***ас*** серед тюрків і легенди про прародительницю монголів — Алан-гоа. На підставі повідомлення ал-Біруні, ми знаємо, що ще в XI ст. в Середній Азії поблизу Хорезма проживали дві близькоспоріднені етнічні

[513] [Кулаковский, 1899, с. 9–17; Яценко 1993].
[514] [Лысенко, 2002].
[515] [Кузнецов, 1962, с. 123–124].
[516] [Vernadsky, 1944, p. 82].
[517] [Абаев, 1958, с. 47].
[518] [Закиев, 1990, с. 26; Мизиев, 1986, с. 30].
[519] [Минорский, 1963, с. 193–194; Голб, Прицак, 1997, с. 72–73].
[520] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[521] [Юстин, 1955, с. 223, 242–243; Страбон, 1964, с. 483–484].
[522] [Миллер, 1887, с. 38].
[523] [Кызласов, 1969, с. 50].

групи ***алан*** і ***ас***[524]. Як уже зазначалось, середньовічні тексти зафіксували на Північному Кавказі два племінних угруповання західне — ***ас*** і східне ***алан***[525]. Ми знаємо багато випадків, коли сусіди називають увесь народ по назві найближчого до них угрупування. Тому, незважаючи на те, що за часів середньовіччя існувала велика плутанина з використанням етнонімів ***алан*** і ***ас***, можна пояснити, чому візантійці, наприклад, називали середньовічних північнокавказьких аланів саме ***алан*** — тому, що останні проживали біля Дарьяльського проходу, звідкіля вони здійснювали рейди до кордонів Візантії. Або стає зрозумілим, чому в давньоруських текстах фігурує тільки етнонім ***яси*** (від ***аси***) — через те, що він потрапив до східних слов'ян від протоболгарів або хозарів, які були їхніми найближчими сусідами[526].

Виходячи з того, що в Центральній Азії ще до нової ери могло існувати міцне етнополітичне об'єднання аланів-асів, де алани складали східне угрупування союзу, а аси — західне, можна висловити припущення, що прототюрки та, навіть, протомонголи могли запозичити такий військово-адміністративний розподіл у своїх іраномовних сусідів.

[524] [Волин, 1941, с. 194].

[525] [Патканов, 1883, с. 30; Minorsky, 1937, p. 445; Миллер, 1887, с. 107; Ванеев, 1959, с. 12; Кузнецов, 1962, с. 123–131].

[526] [Прицак, 1997, с. 5].

Розділ IV

Нащадки іраномовних номадів і протоболгари у післягунський період

Якщо за часів раннього середньовіччя в степах Центральної та Середньої Азії панівним етносом були тюркюти, то в степах Східної Європи в VI–VII ст. провідна роль належала племінним об'єднанням протоболгарів, хоча, як було зазначено, у другій половині VI ст. протоболгарське об'єднання утигурів потрапило в залежність від тюркютів, а кутригури стали васалами аварів. Приблизно в 630–660 рр. намітилось політичне піднесення протоболгарів — у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія. На жаль, у даному напрямку досліджень ще існує багато білих плям. Серед них, насамперед, проблема походження протоболгарів і участь в їхньому етногенезі племен сармато-аланського походження.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про булгар відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоанн Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав булгар на допомогу для боротьби з остготами[527]. Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що булгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про булгар йдеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. Ця інформація повідомляє, що у 149–127 р. р. до н. е. булгари, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії[528]. Крім цього, інформація про булгар міститься в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються булгари (vulgares)[529].

Проте слід зважити на те, що відомості про перебування булгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили етнонімом ***булгари*** назву якогось іншого народу.

Як відзначає готський історик Йордан, після смерті Аттіли у другій половині V ст. гуни рушили на схід та оселилися у степах Причорномор'я[530]. Йордан писав, що вже в середині VI ст. у причорноморських степах мешкали булгари[531]. З того часу багато авторів починають плутати гунів з булгарами, а це спонукало деяких дослідників вважати, що під назвою ***гуни*** могли бути відомі у багатьох випадках булгари. Після Йордана етнонім ***булгари*** тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни ***кутригури*** та ***утигури***. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса (Дона — *О. Б.*) у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід — кутригури[532]. Виходячи з того, що назви ***кутригури*** та ***утигури*** вживалися замість етнічного

---

[527] [Генинг, Халиков 1964, с. 101; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 135].

[528] [Моисей Хоренский, 1858, с. 81, 87].

[529] [Сиротенко, 1961, с. 17; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 134].

[530] [Иордан, 1960, с. 118–120].

[531] [Иордан, 1960, с. 37].

[532] [Прокопий Кесарийский, 1959, с. 385–388, 434–438, 467; Агафий, 1953, с. 73, 88–89, 147–149].

терміну ***булгари***, логічно пов'язати ці племінні об'єднання з булгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії[533].

Як уже зазначалось, походження протоболгарів ще й досі становить наукову проблему. На думку одних дослідників, булгарські племена являли собою тюркомовну людність, яка з самого початку входила до складу гунської орди[534]. С. Г. Кляшторний, як і деякі сучасні дослідники, вважає протоболгарів нащадками огузів, які прийшли до Східної Європи із Центральної Азії наприкінці IV ст.[535]. Інші вчені бачили в булгарах тюркизованих гунами угрів[536]. Проте ще кілька десятиріч тому вчені звернули увагу на те, що у степах Східної Європи мав залишатися й третій елемент — іранський. На підставі повідомлень письмових джерел про перебування булгар у степах Східної Європи в догунські часи О. П. Смірнов, В. Т. Сиротенко та інші дослідники стали стверджувати, що протоболгари мешкали у степах Східної Європи ще за кілька століть до того, як там оселилися гуни. Це дозволило згаданим науковцям віднести протоболгарів до сармато-аланських племен. На думку цих дослідників, внаслідок просування тюркомовних племен іраномовні протоболгари були поступово тюркизовані. На підтвердження цього О. П. Смірнов залучив археологічний матеріал, з якого виходило, що ранньосередньовічна культура степів Східної Європи багато успадкувала від попередньої сарматської[537].

Поширеною є думка, згідно з якою на рубежі нової ери протоболгари мешкали у частині Центральної Азії, розташованій у безпосередній близькості від населеної іраномовними народами Середньої Азії. Цей фактор міг сприяти встановленню контактів між протоболгарами й іранцями. Вважають, що у перші століття нової ери тюркомовне населення у складі гунської конфедерації могло просунутися через степи Середньої Азії та Казахстану до Східної Європи. А це не виключало асиміляції місцевих іраномовних племен. У IV–VII ст., до здобуття своєї державності на берегах Дунаю та Волги, протоболгари мешкали у степах Північного Кавказу та Причорномор'я. Цілком вірогідно, що на цих землях мав зберегтися масив іраномовного сармато-аланського населення. Ймовірно, що між протоболгарами та іраномовними етносами мусили встановитися взаємовідносини, які б мали характер не тільки культурних контактів[538].

Виходячи з того, що протоболгари-утигури проживали в Східному Приазов'ї, можна припустити наявність контактів між ними і західнокавказькими аланами-асами. У зв'язку з цим доцільно згадати генеалогічну легенду, зафіксовану в XIII ст. у "Хроніці" Шимона Кезаї. Там йдеться про мандри давніх угорців біля берегів Меотиди (Азовського моря — *О. Б.).* Угорський історик сповіщає: коли угорці досягли Меотиди, вони напали на Беляра (Булгара — *О. Б.),* у якого викрали жінок та дітей, і серед них були дві дочки аланського князя Дула. В майбутньому вони стали дружинами ватажків угорців Хунора та Магора[539].

---

533 [Артамонов, 1962, с. 160–169; Гадло, 1979, с. 95–113; Новосельцев, 1990, с. 73–75].

534 [Marquart, 1903; Златарски, 1994; Ашмарін, 1902; Pritsak, 1955; Pritsak, 1981].

535 [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 134–139].

536 [Артамонов, 1962; Генінг, Халиков 1964; Новосельцев, 1990].

537 [Смирнов, 1948, с. 17; Смирнов, 1957, 6; Сыротенко, 1961, с. 41].

538 [Каховский, 1965, с. 170–288; Андреев, 1975, с. 91–113].

539 [Nady, 1927, old. 164].

Дослідники давно звернули увагу на те, що серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище ***Дулатæ***[540]. Родове ім'я ***Дуло*** згадане в "Іменнику болгарських ханів"[541]. О. В. Гадло висловив припущення, згідно з яким рід Дуло "міг мати коріння в місцевому західнокавказькому середовищі" або "міг бути пов'язаний з одним із підрозділів сусідніх оногурам-булгарам аланів"[542]. Проте на думку деяких дослідників, існував зв'язок між об'єднанням ***Дуло*** *(Дулу)*, яке відіграло помітну роль у Західнотюркському каганаті [543] і харизматичним кланом ***Дуло***, з якого походив булгарський хан Кубрат та його нащадки[544].

За даними Феофана, у другій половині VII ст. після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася на п'ять (?) частин. Дві групи булгар залишилися у Приазов'ї, решта вирушила на захід, де вони заселили землі на Дунаї та у Північній Італії[545]. Наявність же чотирьох племен у Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує "Вірменська географія", де згадані племена: ***купі-булгар, дучі-булкар, огхондор-балкар-чужинці, чдаг-болкари***. Усі вони мешкали на північ від Кубані[546]. Є підстави бачити в них нащадків утигурів, а можливо, й кутригурів. Згодом частина з них увійшла до складу Хозарської держави. Можливо, що саме з цієї території походили волзькі булгари. Саме сусідство кавказьких аланів могло сприяти зміцненню зв'язків між цими етнічними спільнотами.

В "Іменнику болгарських ханів" згадується ім'я засновника Дунайської Болгарії хана Аспаруха, сина Кубрата[547]. На думку О. В. Гадло, цей антропонім має іранськокавказьке походження[548]. Дослідники в імені ***Аспарух*** схильні бачити термін іранського походження ***Aspa-ruk***, що має означати "світлий кінь" або "той, хто володіє світлими кіньми"[549]. У свій час А. Куник висловив припущення, що в імені болгарського хана ***Гостунъ*** можна також бачити запозичений тюрками-болгарами іранський антропонім. Підставою для цього стала назва роду цього хана — ***Ермі***, яка знаходить аналоги в назві племені ***Герміхіони***, яке, за даними Феофана, проживало на схід від Танаїса та персів і мало назву ***Керміхіони***[550]. Крім цього, увагу О. В. Гадла привернув попередник Аспаруха, якого звали Кубрат. В "Іменнику..." його ім'я мало вигляд ***Курт***[551]. За О. В. Гадло, цей антропонім має також іранське походження, бо в осетинській мові слово ***курд*** вживається для позначення коваля[552]. Проте остання етимологія сумнівна через те, що дане ім'я було зафіксоване в документі, переписаному аж у XV ст. О. М. Трубачов також вважає словом пізнього

[540] [Абаев, 1963, 521].
[541] [Кулаковский, 1996, с. 323–333; Куник, 1878, с. 118–161].
[542] [Гадло, 1979, с. 117].
[543] [Каховский, 1965, с. 277].
[544] [Артамонов, 1962, с. 117; Каховский, 1965, с. 277].
[545] [Феофан, 1884–1887, с. 262, Патканов, 1883, с. 29].
[546] [Патканов, 1883, с. 29].
[547] [Куник, 1879, с. 128–129; Кулаковский, 1913, с. 376].
[548] [Гадло, 1979, с. 117].
[549] [Куник, 1879, с. 139; Трубачев, 1967, с. 36–37; Добродомов, 1989, с. 20].
[550] [Куник, 1879, с. 132].
[551] [Кулаковский, 1913, с. 376].
[552] [Гадло, 1979, с. 117].

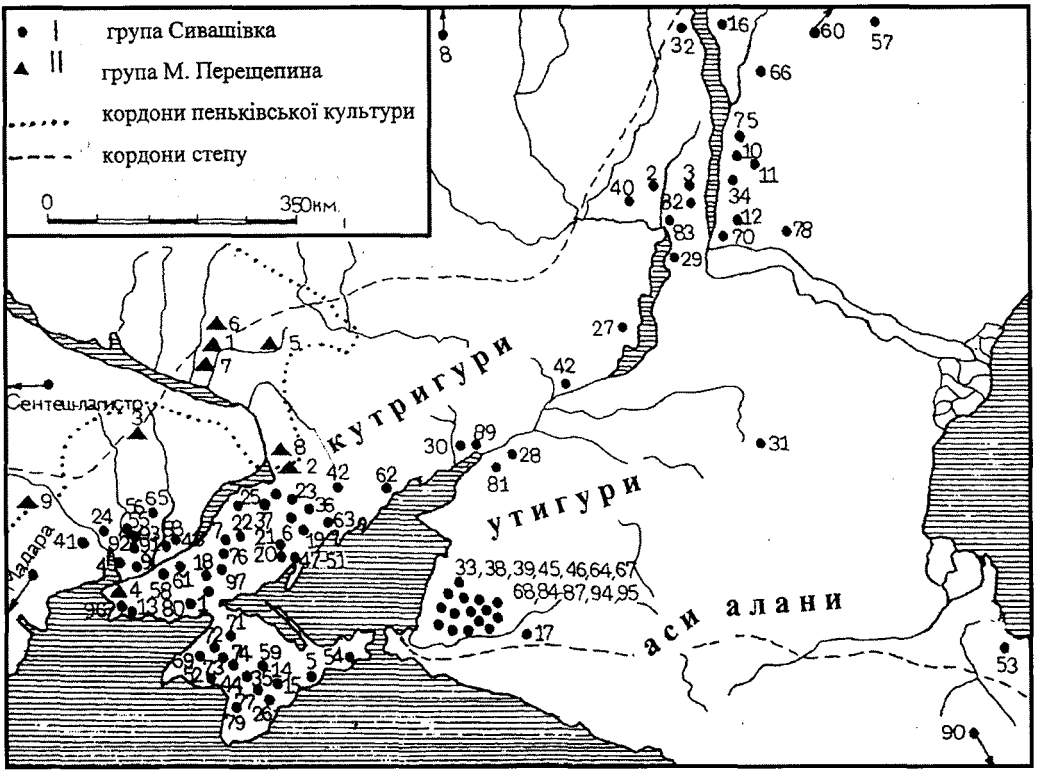

Рис. 6. Поширення пам'яток "сивашівського" типу у степах Приазов'я (за даними Р. Рашева):

1 — Сивашівка; 2 — Абашево; 3 — Авілов; 4 — Аджигол; 5 — Айвазовське; 6 — Аккермен; 7 — Олександрівка; 8 — Арцибашево; 9 — Білозерна; 10 — Бережновка I 1/7; 11 — Бережновка II 111/1; 12 — Березовський; 13 — Бехтери; 14 — Богачівка 8/12; 15 — Богачівка 9/15; 16 — Бородаївка; 17 — Бугундур; 18 — Васильївка; 19 — Великий Токмак; 20 — Виноградне 5; 21 — Виноградне 35; 22 — Волоське; 23 — Градижськ; 24 — Димівка; 25 — Дніпропетровська обл.; 26 — Донське; 27 — Дорофеєве; 28 — Єпифанів хутір; 29 — Жирноклеїв; 30 — Завод Скараманги; 31 — Заханата; 32 — Зинов'ївка; 33 — Східно-Малайський некрополь; 34 — Іловатка; 35 — Істочне; 36 — Йосипівка; 37 — Кагамлик; 38 — Калинівська 4/10; 39 — Калинівська 30/3; 40 — Калинівський 28/1; 41 — Ковалівка; 42 — Константинівськ; 43 — Костогризово; 44 — Крилівка; 45 — Крупська; 46 — Малай; 47 — Мала Тернівка 1/3; 48 — Мала Тернівка 2/1; 49 — Мала Тернівка 3/1; 50 — Мала Тернівка 19/1; 51 — Мала Тернівка 24/3; 52 — Мамай; 53 — Манас; 54 — Наташино; 55 — Нова Одеса 1/3; 56 — Нова Одеса 7/2; 57 — Новиківка; 58 — Нововоронцівка; 59 — Новопокровка; 60 — Новоселки; 61 — Новочорномор'я; 62 — Октябрське; 63 — Осипівка; 64 — Павлоград; 65 — Печена; 66 — Політодельське; 67 — Полтавський; 68 — Понурська система; 69 — Портове; 70 — Преполовенка; 71 — Ржове; 72 — Рисове 1/1; 73 — Рисове 2/10; 74 — Рисове 13/12; 75 — Рівне; 76 — Родіонівка; 77 — Роздільне; 78 — Сайхин; 79 — Сахарна головка; 80 — Сивашське; 81 — Соколівська балка; 82 — Стариця 7/8; 83 — Стариця 7/16; 84 — Старонижнестиблівська I/8; 85 — Старонижнестиблівська 3/6; 86 — Старонижнестиблівська 4/2; 87 — Старонижнестиблівська 4/3;

88 — Суханово; 89 — Танаїс; 90 — Уч-тепе; 91 — Христофорівка 7/7; 92 — Христофорівка 7/12; 93 — Христофорівка 8/1; 94 — Царський курган; 95 — Чапаївський; 96 — Чорноморське; 97 — Шевченківка;
II Пам'ятники Перещепинського типу. *1 — Мала Перещепина; 2 — Вознесенка; 3 — Глодоси; 4 — Келегей; 5 — Лимарівка; 6 — Макухівка; 7 — Нові Санжари; 8 — Новогригорівка; 9 — Ясиново*

іранського походження в сучасній болгарській мові термін ***стопан(ин)***, який, на його думку, походить від іранського ***asta-pan*** — "захисник, покровитель дома"[553].

Крім того, сучасний болгарський дослідник П. Добрев звернув увагу на пасаж, що міститься в "Іменнику болгарських ханів": "Сии же князь родъ Доуловъ рекше Вихтун"[554]. Аналоги з деяких іранських мов дозволили болгарському дослідникові зробити висновок, згідно з яким терміни ***Вихтун*** та ***Дуло*** мають східноіранське походження і являють собою еквіваленти, що означають "керуючий, наділений владою"[555]. П. Добрев, вважаючи, що в етногенезі протоболгарів активну участь взяли сармато-алани, намагається довести, що імена болгарських ханів і давньоболгарська титулатура легко пояснюються із західноіранських та памірських мов[556]. Проте виникає питання: чому не були використані дані з уже досліджених мертвих согдійської та хорезмійської мов, а також із сучасних осетинської та ягнобської, котрі, як і мови сарматів та аланів, відносяться до північно-східної підгрупи іранської групи індоєвропейської мовної сім'ї? У своїх історико-лінгвістичних пошуках П. Добрев звертався навіть до такого сумнівного з історичної точки зору твору "Шан кизи дасти" (Сказання про дочку Шана), недостовірність якого зумів довести О. Пріцак[557].

Слід відзначити, що в сучасній болгарській історіографії значного поширення набула ідея про сармато-аланське, а не тюркське походження протоболгарів. Проте і серед цих праць є досить цікаві та аргументовані розробки. У зв'язку з цим доцільно згадати дослідження болгарського дослідника Р. Рашева, за яким населення булгарського племінного союзу від самого початку було поліетнічним. На його думку, верхівку протоболгарського суспільства становили тюркомовні гуно-булгари, а решта населення складалося з нащадків сармато-аланів та інших племен. У якості доказів цієї гіпотези дослідник навів не лише уривчасті свідоцтва письмових джерел, а й детальний аналіз археологічного матеріалу[558], що потребує особливої уваги. Проте, як уже було зазначено, прибічники сармато-аланського походження протоболгарів були і серед дослідників Східної Європи, насамперед серед археологів[559].

Виходячи з даних письмових джерел, доречно локалізувати територію проживання утигурів у степах Східного Приазов'я, а кутригурів — у степах між Доном та Дніпром (рис. 6). Дані археологічних розкопок свідчать, що в VI–VII ст. на Північно-Західному Кавказі функціонували могильники, для яких були притаманні наступні риси, що виокремлюють їх особливо з некрополів місцевого кавказького

[553] [Трубачев, 1967, с. 37].
[554] [Куник, 1879, с. 129].
[555] [Добрев, 1997, с. 150–151].
[556] [Добрев, 1997, с. 147–167].
[557] [Прицак, 1993, с. 37–47].
[558] [Рашев, 1993, с. 23–34].
[559] [Смирнов, 1948, с. 17; Смирнов, 1957, с. 6; Сыротенко, 1961, с. 41].

походження: грунтові ями з заплічиками; у ряді випадків наявність дерев'яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; наявність інвентаря, представленого зброєю, прикрасами, кінським спорядженням; у деяких випадках штучна деформація черепа тощо. До числа цих некрополів варто віднести могильники біля станиць Пашковська та Новолабинська тощо. У дослідників існують підстави пов'язувати їх з утигурами[560]. До цього ж типу слід віднести також пам'ятки так званого "сивашівського" типу, більшість з яких були розташовані в степовому Подніпров'ї (рис. 6). Насамперед, серед них були впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині і супроводжувались інвентарем та кінськими кістяками. До їхнього числа варто віднести поховання з Ковалівки, Яблуні, Нової Одеси, Костогризово тощо (рис. 6). Крім того, були досліджені грунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто із підбоями та заплічиками, з перекриттями із дерева та досить часто з інвентарем. Такі поховання були виявлені біля Сивашівки, Чорноморського, Сивашського тощо (рис. 7). Деякі дослідники цих пам'яток схильні пов'язувати їх з перебуванням протоболгарів[561]. Є сенс вважати цю групу пам'яток наслідком перебування кутригурів та інших протоболгарських племен. Що стосується багатих комплексів Перещепинського типу, то походження цих пам'яток ще й досі залишається дискусійним питанням.

Проте найбільш дослідженими в археологічному відношенні виявилися пам'ятки не VI – першої половини VII ст., а більш пізніх хозарських часів. У VII–X ст. на півдні Східної Європи існувало державне утворення — Хозарський каганат. Завдяки багаторічним дослідженням стало відомо, що у степах Подоння та Приазов'я за цих часів набули поширення пам'ятники салтівського типу, основною рисою яких було переважання ямних поховань. Їх виділили в окремий степовий (праболгарський) варіант салтівської культури[562]. Особливості поховальних традицій дозволили визначити у ньому п'ять різновидів[563]. Класичним пам'ятником даного типу є досліджений В. О. Городцовим у середній течії Сіверського Донця грунтовий могильник поблизу х. Зливки[564]. Дослідники вважають, що носіями степового варіанту мали бути саме булгари, тому що аналогічні салтівським грунтові поховання виявлені на Дунаї та Середній Волзі, саме там, де письмові джерела знають насамперед булгар. Для цього типу поховань були властиві загальні риси: досить часто поховання здійснювались в грунтових ямах із заплічиками; іноді в могильних ямах спостерігались підбої; небіжчики лежали витягнуто на спині з різноманітною орієнтацією; наявність інвентаря тощо[565]. Особливістю поховань зливкинського типу була поширеність там особливих краніологічних брахікранних серій, походження яких Г. Ф. Дебец та В. В. Гінзбург пов'язали з серіями сарматських часів, насамперед з Нижньої Волги[566].

---

[560] [Ковалевская, 1981а, с. 51; Ковалевская,1981б; Ковалевская,1995; Генинг, Халиков, 1964, с. 122–123; Нечаева, 1961, с. 157–158; Димитров, 1987, с. 84–86; Рашев, 2000, с. 52–57].

[561] [Рашев, 2000, с. 16–37; Приходнюк, 2001, с. 39–41].

[562] [Плетнева, 1967].

[563] [Плетнева, 1984, с. 11–12].

[564] [Городцов, 1905, с. 174–225].

[565] [Мерперт, 1957, с. 33–35; Ляпушкин, 1958, с. 146–147; Рашев, 1993, с. 250].

[566] [Дебец, 1948, с. 254–256; Гинзбург, 1963, с. 262–263].

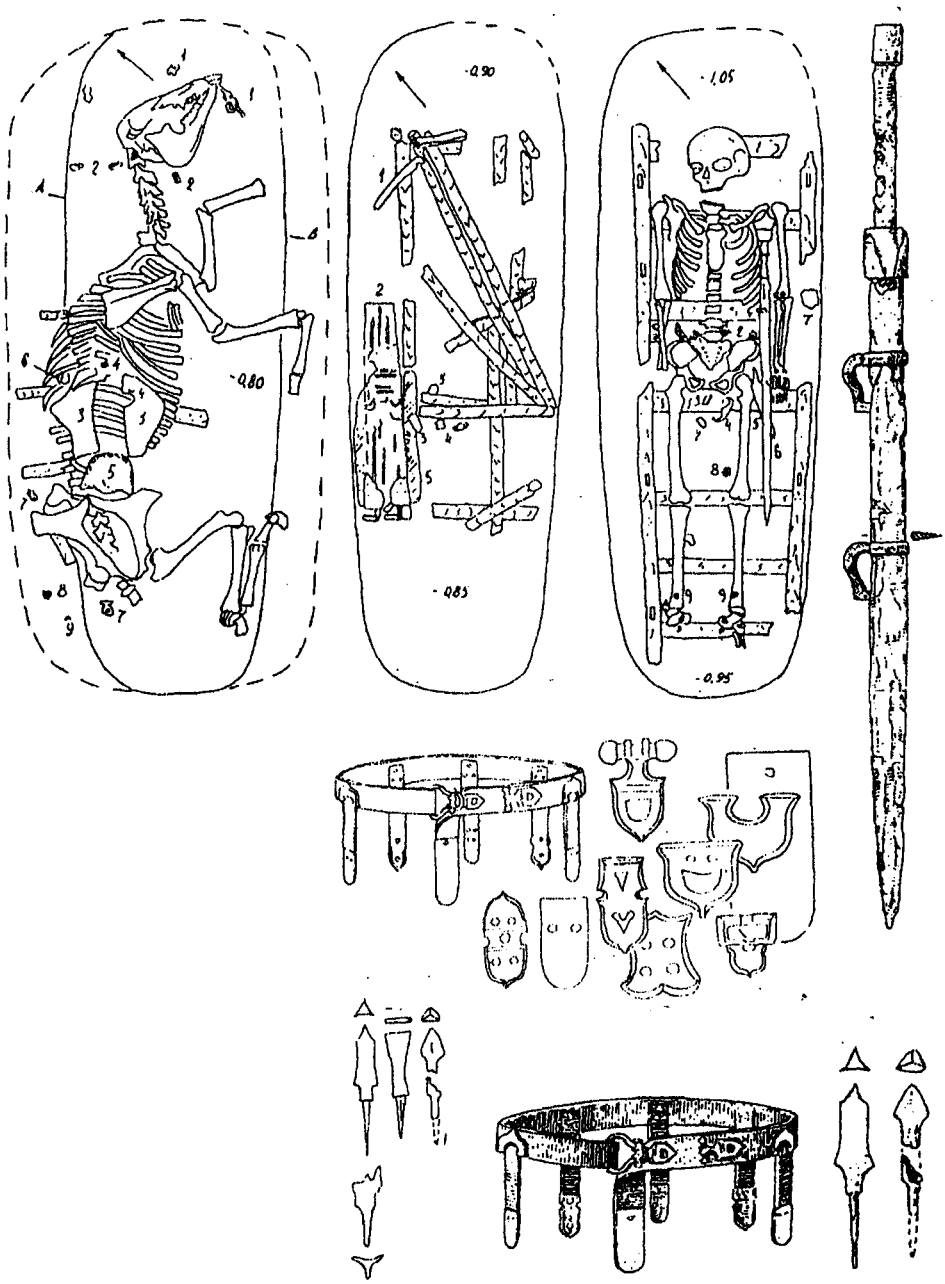

Рис. 7. Поховання № 3 із кургана № 2 біля Сивашівки (за даними Р. Рашева)

Знаходить аналоги з сарматськими часами і поховальний обряд племен, які входили до складу протоболгарських конфедерацій. З огляду на це, І. І. Ляпушкін висловив припущення, згідно з яким до складу протоболгарських об'єднань мали увійти нащадки сарматів, частина з яких могла бути асимільована тюрками, а решта продовжувала залишатись сарматами[567]. Ця теза про можливу участь сарматів в етногенезі протоболгарів знайшла подальшу підтримку в дослідженнях М. І. Артамонова, С. О. Плетньової та інших дослідників[568].

Проте деякі археологи відводили сарматам провідну роль у формуванні об'єднань протоболгарів. Так, кілька десятиріч тому О. П. Смірнов звернув увагу на те, що традиція ховати померлих у ґрунтових ямах із заплічиками знаходить аналоги в пам'ятках ранньої стадії сарматської культури (III–II ст. до н. е), тобто відноситься до тих часів, коли не було ніяких підстав шукати тюркські племена. Саме це, а також дані середньовічних джерел про перебування болгарів у Східній Європі в догунські часи, дозволили йому вважати протоболгарів одним із сарматських племен[569]. Тези вже про "аланське" походження болгарських племен дотримувалась Л. М. Рутківська, яка вважала, що могильні ями із заплічиками з'явились в Приазов'ї в могильниках Європейського та Азійського Боспору ще в I ст. н. е. Це, на її думку, стало наслідком переселення із Приаралля на захід аланських племен, серед яких були болгари з цим характерним поховальним обрядом, що стало наслідком посилення експансії гунських племен на території Казахстану та Середньої Азії[570]. До того ж, Р. Рашев, крім відзначених рис (поховання в ямах із заплічиками, зливкинський антропологічний тип тощо) виявив на могильниках протоболгарського часу на Нижньому Дунаї також звичай штучної деформації черепа, що на його думку було притаманне не тюркам, а стародавньому населенню степів Східної Європи — скіфам та сарматам. Це та інші збіжності дали підстави дослідникові прийняти гіпотезу про сарматське походження більшості протоболгарів[571]. Проте гіпотеза про сармато-аланське коріння більшості протоболгарів не набула широкого поширення серед сучасних дослідників і тому потребує додаткової аргументації.

У контексті протоболгаро-аланських відносин особливий інтерес становить походження поселень гончарів біля балки Канцерки в степовому Подніпров'ї, на правому березі Дніпра (рис. 9). В результаті археологічних досліджень, які проводили В. А. Грінченко та А. Т. Сміленко, вдалося дослідити два поселення, на території яких були зафіксовані гончарні горни, котрі знаходять аналоги на Сіверському Донці та на Нижньому Дону. Проте особливий інтерес становить Канцерська кераміка, що набула поширення не лише на правобережжі Запорізької та Дніпропетровської областей, а й зустрічається на лівому березі Дніпра, біля Вознесенського комплексу, а також на інших сусідніх територіях. Найбільш поширеними з цього високісного посуду були великі трьохручні сироглиняні глеки. Житла у вигляді напівземлянок та деякі типи кераміки на Канцерському поселенні мають аналоги з традиціями пеньківської культури. Проте на Канцерських поселеннях так і не було виявлено могильника. Але в одній із майстерень були знайдені фрагменти черепа зі

[567] [Ляпушкин, 1958, с. 147].
[568] [Артамонов, 1962; Плетнева 1982, с. 24].
[569] [Смирнов, 1957, с. 8–10].
[570] [Рутківська, 1972, с. 44–52].
[571] [Рашев, 1993, с. 250].

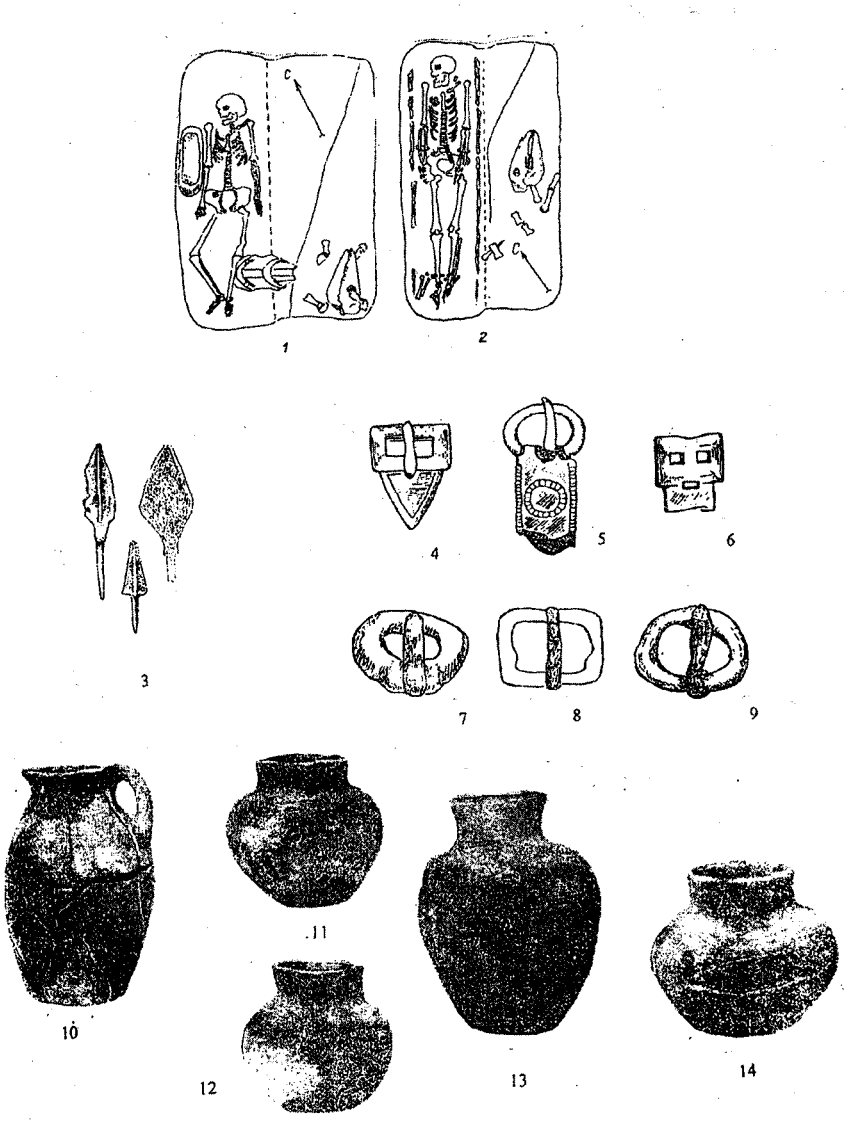

Рис. 8. Поховання V–VIII ст. із курганів Нижньої Волги та інвентар із них (за даними Є. К. Максимова):
1 — Бородаївка, кург. № 9, поховання № 5;
2 — Покровськ, кург. № 36, поховання № 2;
3 — наконечники стріл із поховання біля хут. Авилівського;
4–9 — залізні та бронзові пряжки із курганів біля хут. Авилівського (гр. I, кург. 1), сіл Покровськ (кург. 36, пох. 2), Зинов'ївка, Бережновка (півд-зах. гр., кург. 1, пох. 7), Бородаївка (кург. 9, пох. 5), Сайхин (півн.-сх. гр., кург. 4)

слідами штучної деформації, що традиційно практикувалася серед сармато-аланських племен[572]. Пошуки аналогів канцерської кераміки дозволили Т. М. Мінаєвій вважати, що такий тип посуду виник на Північному Кавказі в III–IV ст. та існував там до кінця I тис. н. е.[573]. Таким чином, на підставі цих даних, а також петрографічного аналізу канцерської кераміки, А. Т. Сміленко зробила висновок, згідно з яким на Канцерських поселеннях могли проживати північнокавказькі алани та місцеві жителі — носії пеньківської культури[574]. Проте В. А. Грінченко пов'язував населення Канцерки з салтівською та північнокавказькою людністю[575], М. І. Артамонов — з аланами або представниками інших степових племен[576], Т. М. Мінаєва — з аланами Північного Кавказу[577], П. М. Третьяков — зі степовою людністю[578].

Дискусійним питанням залишається час існування Канцерських поселень і відповідно до того обставини виникнення та зникнення цих поселень гончарів. А. Т. Сміленко, враховуючи обставини поширення кераміки канцерського типу біля Вознесенського комплексу, висловила припущення, що обидві пам'ятки існували одночасно протягом VII ст., а виникнути могли в першій половині VII ст. або навіть на рубежі VI–VII ст. і припинили своє існування внаслідок нападу хозарів, тобто наприкінці VII ст.[579]. О. М. Приходнюк вважав, що канцерські поселення існували в VI–VII ст.[580]. О. Комар відніс існування канцерських поселень до кінця VII – першої половини VIII ст. і пов'язав їхнє виникнення з експансією хозарів у регіоні[581]. Проте в даній ситуації незрозуміла причина зникнення цих поселень, бо в першій половині VIII ст. ніякої реальної загрози для їхнього існування не існувало. З огляду на це інтерес становить припущення Т. М. Мінаєвої про існування канцерських поселень наприкінці VII – на початку IX ст.[582], хоча незрозумілі причини зникнення цих поселень у такий пізній період. Проте за спостереженнями А. Т. Сміленко, аналоги канцерській кераміці знаходять в посуді з Північного Кавказу, який В. О. Кузнєцов датує V–VI ст.[583]. З огляду на це, можна погодитись з датуванням А. Т. Сміленко та пов'язати виникнення поселень аланських гончарів з діяльністю хана Кубрата, який міг сприяти переселенню своїх союзників — північнокавказьких аланів на прикордонні західні рубежі Великої Болгарії, якщо пристати до думки про "широкий" варіант локалізації Великої Болгарії, обгрунтований у кандидатській дисертації О. О. Тортіки[584]. Така міграція мала бути корисною як для аланів, так і для булгар, бо Нижнє Подніпров'я було тим районом, де проходили важливі торговельні шляхи, і існування ремісничих поселень там могло сприяти розвитку економіки Великої Болгарії. Припинити своє існування канцерські посе-

572 [Гринченко, 1929; Гринченко, 1930; Смиленко, 1975, с. 154–159].
573 [Минаева, 1961].
574 [Смиленко, 1975, с. 157].
575 [Гринченко, 1950, с. 62].
576 [Артамонов, 1970].
577 [Минаева, 1961, с. 17].
578 [Третьяков, 1971].
579 [Смиленко, 1975, с. 155].
580 [Приходнюк, 2001, с. 41–42].
581 [Комар, 2002, с. 14–15].
582 [Минаева, 1961].
583 [Кузнецов, 1962, с. 108–114, рис. 3, 36].
584 [Тортика, 1999].

лення могли внаслідок тиску хозарів у другій половині VII ст., бо придніпровські алани мали бути союзниками приазовських болгарів.

Необхідно зважити на те, що близькі союзницькі стосунки між утигурами та західною гілкою північнокавказьких аланів могли встановитися ще в другій половині VI ст. під час спільної боротьби утигурів та аланів проти тюркютів. У зв'язку з цим доречно пригадати повідомлення Менандра про те, що алани та утигури намагалися протистояти тюркютам, але були ними підкорені[585]. Тому можна пояснити, чому в написаній в XIII ст. "Хроніці" Шимона Кезаї наводиться генеалогічна легенда, де згадується аланський князь Дуло[586], та чому серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище ***Дулатæ***[587]. Як свідчить "Іменник болгарських ханів", представники правлячої династії протоболгарів походили саме з роду ***Дуло*** ще до переселення племені Аспаруха до Дунаю[588]. Тому можна припустити, що вже за часів правління хана Кубрата (Курта) могли встановитися матрімональні зв'язки між протоболгарським родом Дуло і правлячим родом західного угруповання північнокавказьких аланів. Практика встановлення таких шлюбів зафіксована у багатьох тюркомовних етносів, наприклад серед хозарів. Внаслідок цього міг утворитися клан, ендогамне об'єднання родів шляхетного походження, і назва роду ***Дуло*** стала назвою клану та згодом набула поширення серед аланів і таким чином стала назвою шляхетного аланського роду. Якщо це так, то зрозуміло, чому син Кубрата Аспарух мав іранське ім'я[589] — його мати могла бути аланкою за походженням і тому вона або її родичі могли дати це ім'я одному із спадкоємців ханського престолу.

З іншого боку, важко пояснити, чому серед протоболгарів набув поширення так званий "зливкинський" антропологічний тип та поховання у підбоях та в ямах із заплічиками, що набуло поширення у попередню сарматську епоху. Проте необхідно внести певну корективу щодо походження "зливкинського" антропологічного типу. В науці з легкої руки Г. Ф. Дебеца набула поширення гіпотеза, згідно з якою черепа носіїв зливкинського типу знаходять аналоги серед брахікранних краніологічних серій сарматської епохи Нижнього Поволжя III ст. до н. е. – III ст. н. е.[590]. Проте проведені останнім часом С. Г. Єфімовою та Т. С. Кондукторовою дослідження свідчать про те, що антропологічний тип раннього середньовічного населення Східної Європи, який традиційно пов'язується з протоболгарами та їх нащадками, не відзначався однорідністю. Насамперед, була виявлена антропологічна близькість матеріалів "ранньоболгарських" могильників на Волзі і серій сарматської культури Західного Сибіру (IV до н. е. – II ст. н. е.). Результати краніологічного аналізу також підтверджують значну подібність морфологічного типу, який пов'язаний з болгарами Східної Європи, і населення південного сходу Західного Сибіру, Казахстану та Алтаю в добу заліза. Крім того, дослідниками було відзначено, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії та більш пізнього Кам'янського могильника в Подніпров'ї, який пов'язаний з нащадками протоболгар, мають

[585] [Менандр, 1860, с. 420].
[586] [Nady, 1927, old. 164].
[587] [Абаев, 1963, с. 521].
[588] [Куник, 1879, с. 128–129].
[589] [Куник, 1879, с. 139; Трубачев, 1967, с. 36–37; Добродомов, 1989, с. 20].
[590] [Дебец, 1948, с. 256].

близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану[591]. Отже, дані антропології дозволяють говорити про те, що в етногенезі протоболгарів взяли участь щонайменше представники двох спільностей.

Дані археології також не виключають можливостей участі нащадків сарматів Нижньої Волги та інших регіонів Східної Європи в етногенезі протоболгарів. Насамперед, особливий інтерес становить Нижнє Поволжя. За спостереженнями М. Г. Мошкової, в II ст. у степах Східної Європи сформувалась так звана "пізньосарматська" культура, яка змінила середньосарматську. Найбільш дослідженими виявились поховання цієї культури, для більшості з яких були притаманні наступні риси: поховання у більшості випадків були здійснені під курганними насипами; на сході у Заволжі та Приуралі переважали основні поховання (95%), у межиріччі Волги–Дону — їх було 50%, а в Північному Причорномор'ї переважали впускні поховання в курганних насипах; у межиріччі Дністра–Дунаю були відомі і грунтові могильники; поховальні споруди були у вигляді довгих прямокутних грунтових ям, квадратних могил, ям із заплічиками, підбійних могил, катакомб тощо. На сході в межах поширення культури переважали підбійні могили, а в західних регіонах — ямні; у багатьох випадках практикувались дерев'яні перекриття; орієнтація поховальних споруд і відповідно до того орієнтація небіжчиків була здійснена переважно в напряму Північ–Південь; у переважній більшості небіжчики знаходились у витягнутому положенні на спині, іноді зі схрещеними ногами, іноді — у скорченому положенні на боці або на спині. З II ст. н. е. у східних регіонах у похованнях набула поширення штучна деформація черепів. На думку М. Г. Мошкової, у Північному Причорномор'ї в III ст. н. е внаслідок готських походів пам'ятки цього типу майже зникли, а в більш східних регіонах після експансії гунів у IV ст. носії цієї культури були поступово асимільовані тюрками[592]. Проте існують певні заперечення з цього приводу.

У зв'язку з цим доречно нагадати спостереження В. В. Сєдова, згідно з якими у Північному Причорномор'ї черняхівська культура формувалася в основному на скіфо-сарматській території" і не супроводжувалася витісненням або знищенням "місцевого іраномовного населення"[593]. На думку В. В. Сєдова, про це може свідчити спадкоємність відзначених рис у попередніх традиціях місцевого населення пізньосарматської доби[594]. Дані антропології також свідчать про те, що частина осілого черняхівського населення степу та навіть лісостепу були автохтонами[595].

Пам'ятки так званого "сивашівського" типу VI–VII ст., розташовані в степовому Подніпров'ї, у багатьох випадках також наслідують особливості цих поховальних традицій більш раннього населення: впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині і супроводжувались інвентарем та кінськими кістяками; грунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто з підбоями та заплічиками, з перекриттями з дерева та досить часто з інвентарем[596]. Тобто є сенс вважати, що кочівники-кутри-

[591] [Ефимова, Кондукторова, 1995, с. 562–583].
[592] [Мошкова, 1989, с. 191–202].
[593] [Седов, 1979, с. 78].
[594] [Седов, 1976, с. 94–95].
[595] [Дебец, 1948, с. 164–167; Кондукторова, 1958, с. 69–79; Великанова, 1961, с. 26–52].
[596] [Рашев, 2000, с. 16–37; Приходнюк, 2001, с. 39–41].

гури могли включити до складу свого об'єднання аборигенів степу, які були генетично пов'язані зі скіфо-сарматами попередніх часів.

Не менший інтерес становить ситуація в степах Передкавказзя в передгунський та післягунський періоди, тобто там, де в VI–VII ст. проживали племена утигурів. За даними М. П. Абрамової, до III ст. на цій території переважали підкурганні поховання в катакомбах, потім був зафіксований відтік цього кочового населення до степів Заволжя, що можна пояснити експансією готів у Північному Причорномор'ї. Під час гунської навали більшість курганних могильників з катакомбним обрядом поховання в степах Північного Кавказу припинили своє існування, що можна пов'язувати з діяльністю гунів, які могли включити місцеве населення до складу своєї конфедерації[597]. Тому великий інтерес може становити походження населення, яке в VI–VII ст. залишило на Північному Кавказі могильники, для яких було притаманне наступне: грунтові ями із заплічиками; у ряді випадків наявність дерев'яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; штучна деформація черепа тощо[598]. Тобто нові риси у поховальному обряді дають підстави вважати місцеве населення прийшлим, яке могло з'явитися тут внаслідок подій, пов'язаних з Великим переселенням народів.

Тому великий інтерес можуть становити степи сусіднього Нижнього Поволжя. Археологічні розкопки свідчать, що за часів раннього середньовіччя населення східноєвропейських степів було строкатим. На Нижній Волзі у V–VIII ст. продовжували ховати померлих у курганах, де переважали впускні поховання у вигляді глибоких та вузьких ям з підбоями вздовж північно-західної стінки (рис. 8, 1, 2). Цікаво, що інвентар цих поховань знаходить аналоги як серед пам'яток V–VIII ст., так і серед знахідок пізньосарматського часу, які датовані II–III ст. (рис. 8, 3–14). Такі поховання знаходять аналоги серед традицій останньої стадії сарматської культури. Особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов'язати ці пам'ятники з нащадками сармато-аланів[599]. Проте в цих могилах уже були виявлені кістки коня, що могло бути результатом впливу племен центральноазійського походження. На думку Є. К. Максимова, такі поховання можуть свідчити на користь того, що після гунської навали частина сармато-аланських племен залишилася на колишніх місцях свого проживання у степах Східної Європи[600].

Можливо, що з нащадками сармато-аланів варто пов'язати і деякі комплекси на правобережжі Середньої Волги та в Башкирії. Так, В. І. Віхляєв зазначив, що вже у VI ст. на місцях розселення мордовських племен набули поширення однолезові мечі північнокавказького типу, наконечники списів, стріл та кінське спорядження у вигляді стремен та вудил. Дослідник вважає, що ці вироби були необхідні мордовським дружинникам, які змушені були обороняти південні рубежі території своїх племен від досить частих набігів кочівників[601]. Необхідно зазначити, що В. І. Віхляєв використав результати археологічних досліджень М. Р. Полєсских.

---

[597] [Абрамова, 1989, с. 268–281].

[598] [Ковалевская, 1981а, с. 51; 1981б; 1995; Генинг, Халиков, 1964, с. 122–123; Нечаева, 1961, с. 157–158; Димитров, 1987, с. 84–86; Рашев, 2000, с. 52–57].

[599] [Максимов, 1956, с. 65–85; Синицын, 1960, с. 165–166; Васюткин, 1992, с. 19–20].

[600] [Максимов, 1956, с. 84].

[601] [Вихляев, 1988, с. 17].

М. Р. Полєсских зумів виділити серед інвентаря Армійовського могильника, що функціонував у V–VI ст., мечі, котрі знаходять аналоги серед озброєння населення Північного Кавказу того ж часу. Мечі там були з двома і одним лезом та напущеною перекладиною видовжено-овальної форми. На думку дослідника, "початковою формою першого типу були мечі пізньосарматського часу"[602]. Крім мечів, на території розселення мокшанських племен було знайдено й інше озброєння, а також поясні набори VI–VII ст., що мали подібність до виробів Північного Кавказу того ж часу.

М. Р. Полєсских також виявив на Борковському та Поломському могильниках поясні набори, що складалися із пасків з набором видовжених бляшок та пряжок з квадратною обіймицею. Дослідник знайшов їм аналоги на матеріалах раннього середньовічного катакомбного могильника у с. Гжигет, що експонувалися у Нальчикському краєзнавчому музеї[603]. Південне походження також мають браслети, знайдені у речових комплексах Армійовського, Серповського та інших ранньосередньовічних могильників Правобережжя Середньої Волги. Знайдені там бронзові круглі розімкнуті браслети з обрубленими кінцями у багатьох деталях схожі з виробами із катакомб північнокавказьких могильників Чмі, Гіляч тощо[604].

У VI–VII ст. на території розселення мордовських племен набули поширення й речі кінського спорядження у вигляді стремен та вудил. Досить показові у цьому стремена із Серповського могильника, що мали аркоподібну форму із зігнутою або прямою розширеною підніжкою та прямокутним вушком з отвором для паска. Все знаходить аналоги і серед речей Північного Кавказу того ж часу. Окрім стремен із матеріалів Серповського могильника, становлять інтерес й вудила, що відносяться до тих же типів, що й вироби з Північного Кавказу. Усі вони двохскладові з прямими паліями. Схожі вудила є в інвентарі Галіатського склепу початку VIII ст.[605].

Усі ці збіжності у ранньосередньовічних речових комплексах правобережжя Середньої Волги дали підстави В. І. Віхляєву вважати, що за часів раннього середньовіччя відносини між мордовськими племенами і північнокавказькими аланами могли мати лише торговельний характер, хоча при цьому він припускав постійність цих контактів[606]. На відміну від нього, М. Р. Полєсских дотримувався думки, що у середовище давньої пензенської мокші могли вселятися північнокавказькі алани. Як доказ цього, він навів поховання №№ 191 та 215 (чоловіче і жіноче) Армійовського могильника, що були здійснені за місцевим ритуалом, але дуже відрізнялися іноземним походженням поховального інвентаря[607]. Припущення М. Р. Полєсских виглядає більш переконливим, ніж думка В. І. Віхляєва через низку аргументів.

По-перше, звертає на себе увагу присутність на ранньосередньовічних могильниках у місцях розселення мордовських племен переважно речей озброєння та кінського спорядження. Якби відносини між мордвою та північнокавказькими аланами мали характер торговельних відносин, то мусили б переважати знахідки господарчого характеру.

602 [Полесских, 1968, с. 198].
603 [Полесских, 1968, с. 203–204].
604 [Вихляев, 1974, с. 57].
605 [Крупнов, 1940, табл. V, 31].
606 [Вихляев, 1974, с. 58; Вихляев, 1988, с. 17].
607 [Полесских, 1968, с. 207].

По-друге, складна політична ситуація на півдні Східної Європи у ранньосередньовічний період аж ніяк не дозволяла аланам Північного Кавказу активно займатися торгівлею з мордовськими племенами Правобережжя Середньої Волги.

Як уже зазначалось, події епохи Великого переселення народів привели до того, що етнічна ситуація у степах Євразії змінилася кардинально — племена іраномовних сарматів і аланів опинилися в загальному потоці руху народів, викликаного міграцією на захід гунів до Центральної і Західної Європи. Внаслідок цього, у степах Східної Європи утворився своєрідний вакуум. Іраномовне сармато-аланське населення збереглося переважно в лісостепу, передгір'ях Криму і Північного Кавказу та в стаціонарних поселеннях на берегах річок Північного Причорномор'я. Проте цей вакуум уже в другій половині V ст. – у першій половині VI ст. був заповнений новими етнічними групами — оногурами, відомими також як ***булгари***, які зайняли кочові території аланів і перед тим включили до складу своїх племен на правах родових об'єднань залишки сарматських племен Нижнього Поволжя, а можливо і Приазов'я. Отже, північнокавказькі алани зазнали нападу під час Великого переселення народів не тільки з боку гунів, а наприкінці V ст. зазнали тиску з боку оногурів, до складу яких могло входити від п'яти до десяти племен (тюрк. ***Оногур*** = "десять племен огурів"). А вже це могло сприяти відселенню значної частини аланів зі степів та передгір'їв Північного Кавказу (рис. 9). В середині VI ст. північнокавказькі алани увійшли до складу Великого Тюркського каганату і були серед тих народів, які чинили тюркютам опір і тому стали їхніми "рабами", тобто данниками. Отже, складні відносини між північнокавказькими аланами і тюркютами також могли сприяти новій міграції аланів з Північного Кавказу. Наявність археологічного матеріалу на правобережжі Середньої Волги дозволяє вважати, що наприкінці V – VI ст. частина північнокавказьких аланів могла розселитися саме у середовищі мордовських племен. Проте відсутність катакомб на території розселення мордовських племен можна пояснити особливостями місцевого болотистого грунту, що не дозволяло будувати катакомби. Отже, найбільш багаті поховання з кінським спорядженням та зброєю північнокавказького походження на могильниках Правобережжя Середньої Волги мали бути залишені саме аланами. Тобто це виглядає як відселення озброєних груп аланів до середовища мордовського населення, що врешті-решт передбачало подальше утвердження військово-політичної зверхності прибульців-аланів над місцевою мордвою.

Процес утвердження аланських племен у середовищі мордовського населення знайшов своє відображення також у письмових джерелах. Дослідники вже давно одностайні в думці, що етнонім ***Мордва*** в формі ***mordens*** зустрічається вперше в VI ст. у творі Йордана "Гетіка"[608]. Племена мордви Йордан згадує при переліченні північних племен, які неначе були підкорені готським королем Германаріхом у догунський період: "После того как король готов Геберих отошел от дел человеческих, через некоторое время наследовал королевство Германарих, благороднейший из Амалов, который покорил много весьма воинственных северных племен и заставил их повиноваться своим законам... Покорил же он племена: гольтескифов, тиудов, инаунксов, васинабронков, меренс, ***морденс***, имнискаров, рогов, тадзанс, атаул,

[608] [Клима, 1989, с. 44].

навего, бубегенов, колдов"[609].. З приводу цієї згадки північних народів перекладач на російську та коментатор твору Йордана — О. Ч. Скржинська зазначила: «Йордан природно намагався підкреслити могутність Германаріха, якого він виділяє як "шляхетнішого із Амалів". Однак, щоб точно та переконливо повідомити про його завоювання, Йордану бракувало відомостей. Дуже стисла та поверхнева його розповідь про Германаріха, який підкорив низку "північних племен" і цим неначе примусив порівнювати себе з Олександром Македонським. Підозрілим виглядає в латинському тексті грецьке слово "arctoi"... Воно свідчить, що дане місце звідкілясь списане, проте навряд чи запозичене у Кассіодора, який відрізнявся своїм досконалим стилем... Нагромаджуючи етнічні назви, автор, можливо, користувався якимось дорожником... Механічно наведений перелік племінних назв свідчить про напрям шляху та про те, що у VI ст., коли могли користуватися тим дорожником, який став джерелом для Йордана, згадані ним чудь, весь, меря, мордва являли собою певні етнічні групи»[610]. Лише у першій половині X ст. Костянтин Багрянородний почав знову згадувати назву країни ***Мордія*** (Μορδία), локалізація якої не відзначається детальністю[611]. Трохи пізніше етнонім ***Мордва*** у різних формах набув поширення у джерелах XII–XIII ст.: "Повісті врем'яних літ", у творах католицьких місіонерів Юліана, Бенедикта Полона, Плано Карпіні[612].

Виникнення етноніма ***мордва*** О. І. Попов пояснює наступним чином: «Не дивлячись на таку відносно пізню появу найменування *мордва* в письмових джерелах, досить вірогідна значна давність цього імені, яке, безперечно, належить до того ж кола етнічних назв, як і багато інших, що належать до фінно-угрів на зразок наступних: *меря, мурома, марі, (уд)-мурт* (*мурт* "людина"), *(комі)-морт* (*морт* також "людина"). Вірогідно, в якийсь період життя степів Південної Росії десь набув широкого поширення термін *мер-, мар-* і т. д. у різноманітних звукових варіантах (завдяки великій різноплемінності), що означав одне і теж: "смертний", "людина", "чоловік". Окрім багатьох відповідних іранських та кавказьких слів, що мають приблизно теж звучання та смисл, як ми бачимо, аналогічні дані збереглися у тих фінно-угорських народностей, які якимось чином досить близько контактували з південноруським, кіммеро-скіфським, ірансько-кавказьким різноплемінним світом. Дуже далеко на північ цей термін *мер-* не потрапив і зберігся лише в мовах народів та племен найдавніших груп Кавказу та Передкавказзя на півдні та в мовах найдавніших народів середнього поясу Східної Європи, головним чином фінно-угрів. У степу завдяки історичним змінам цей термін з часом зник. У самій мордовській мові ми знаходимо відповідне слово у формі *мірьде* ("чоловік"). Таким чином, термін *мордва* знаходить задовільне пояснення»[613].

Проте, якщо співставити дані археології про появу пам'яток північнокавказького походження на правобережжі Середньої Волги у VI ст. з першою згадкою Йорданом етноніма ***морденс*** саме у VI ст., то можна побачити певний зв'язок. Цей

[609] Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post temporis aliquod Hermanoricus nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. ... habebat si quidem quos domuerat Golthescytha, Thiudos, Inaunxis, Vasinabroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas.

[610] [Иордан, 1960, с. 265–266].

[611] [Константин, 1991, с. 156–157, 174–175].

[612] [Клима, 1989, с. 44–45].

[613] [Попов, 1973, с. 102–103].

факт варто пояснити тим, що у VI ст. переселенці з Північного Кавказу — іраномовні алани — посіли панівне становище у середовищі місцевих фінно-угорських племен, що сприяло поширенню на Середній Волзі етноніма іранського походження — ***морденс***.

Не менший інтерес становить також походження ранньосередньовічного могильника у степовій частині Башкирії біля м. Стерлітамак (рис. 9), де були відсутні курганні насипи, а поховання були розташовані далеко один від одного, іноді на відстані 100–200 м, що дає підстави припускати існування у минулому невеликих курганних насипів. Поховання були там як одиночні, так і групові і здійснювалися в ямах на глибині 0,5–1,5 м у вигляді неправильного прямокутника з округлими кутами. Небіжчики лежали у витягнутому положенні головою на захід або на південний захід. Деформовані черепи не були виявлені. У могильних ямах був виявлений супроводжуючий інвентар (зброя, кінське спорядження, прикраси), що знаходить аналоги серед виробів у ранньосередньовічних катакомбах Північного Кавказу. Проте виявлений там глиняний посуд подібний до виробів, знайдених на території Башкирії в курганах V–VIII ст. Хоча нумізматичний матеріал дозволив продатувати Стерлітамакський могильник VIII–X ст.[614]. Антропологічні дослідження черепів з могильника, проведені Т. А. Трофімовою, виявили тут наявність як доліхокранного, так мезо- брахікранного типів, з яких перший знаходить аналоги серед ранньосередньовічних серій з катакомбних могильників Північного Кавказу та Верхнього Салтова, а другий — серед серій населення Приуралля попередньої скіфо-сарматської епохи[615]. З огляду на ці особливості деякі дослідники пов'язали існування Стерлітамакського могильника з перебуванням аланів, походження яких залишається предметом дискусій[616]. Проте Р. Б. Ахмеров схилявся до тієї думки, що населення, яке залишило Стерлітамакський, могло мати не північнокавказьке походження[617]. Таким чином, враховуючи культурну поліваріантність знахідок у могилах Стерлітамакського могильника, наявність двох антропологічних типів та початок функціонування могильника — VIII ст., варто висловити припущення, що Стерлітамакський могильник виник внаслідок політичних подій, що відбувалися на межі VII–VIII ст. у степах Східної Європи та Північного Кавказу. Пояснити появу цього могильника можна міграцією частини північнокавказьких аланів у середовище близьких за походженням нащадків сармато-аланів Приуралля, тобто йдеться про типовий для кочівників процес утворення нових племінних об'єднань. Причиною такої міграції мала стати у другій половині VII ст. поразка від хозарів у степах Північного Кавказу Великої Болгарії, союзниками якої була частина аланів.

Отже, проведений картографічний аналіз дозволив виявити одну суттєву закономірність: поховання V–VIII ст., що пов'язуються дослідниками з нащадками сармато-аланів, були виявлені в степах Поволжя та Приуралля на північ від тих територій, які прилягали до дельти Волги (рис. 9). Тому можна припустити, що в період Великого переселення народів, пов'язаного з міграціями гунів та огурських племен зі сходу на захід, в IV–V ст. значна частина пізніх сарматських племен в районі дельти Волги була зсунута прибульцями із своїх територій і опинилася

[614] [Ищериков, 1952; Ахмеров, 1955].
[615] [Трофимова, 1952, 56–65].
[616] [Ищериков, 1952, с. 85; Ахмеров, 1955, с. 164; Трофимова, 1952, с. 65].
[617] [Ахмеров, 1955, с. 164].

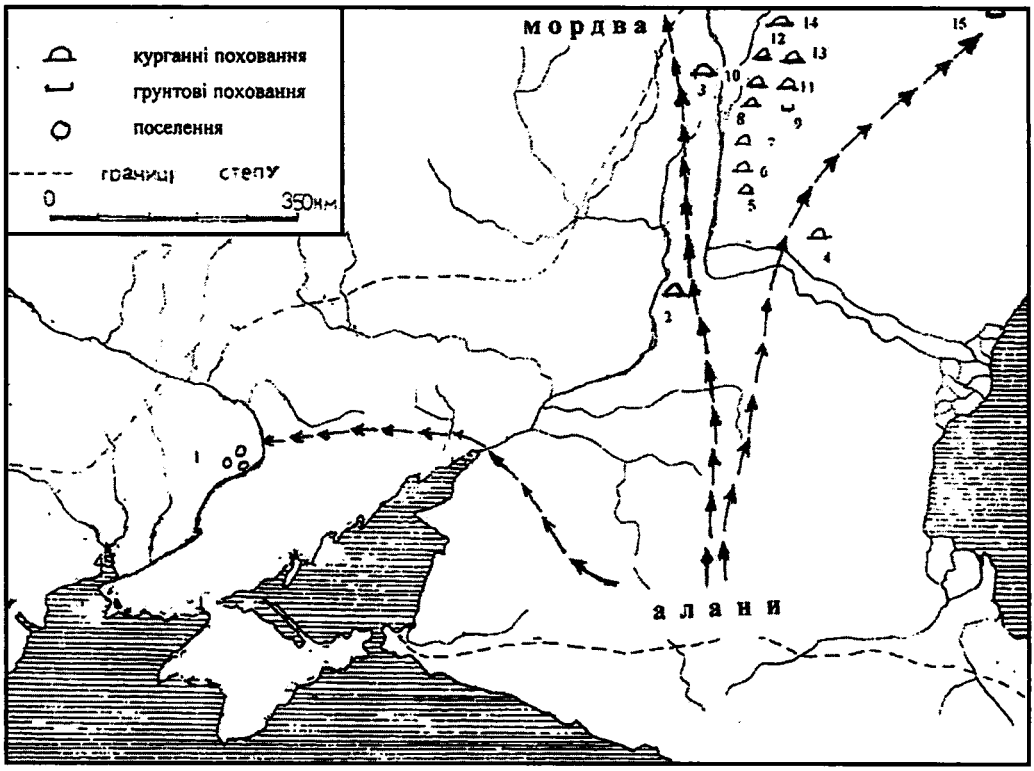

Рис. 9. Розселення нащадків сарматів та міграції аланів на території степів Східної Європи у VI–VII ст.:
1 — Канцерка; 2 — Арчиєве; 3 — Зинов'ївка; 4 — Сайхин; 5 — Іловатка; 6 — Рівне; 7 — Красноскілля; 8 — Покровськ; 9 — Покровськ; 10 — Бережківка; 11 — Отрогове; 12 — Усть-Карамат; 13 — Бородаївка; 14 — Маркс; 15 — Стерлітамак

на інших землях. Найближчою територією були степи Передкавказзя. Очевидно цим можна і пояснити, чому під час гунської навали зникла більшість підкурганних катакомбних могильників у степах Північного Кавказу[618], а на їхньому місці в VI–VII ст. виникли могильники, які у багатьох випадках наслідували традиції поховань кочівників Нижнього Поволжя та Заволжя пізнього етапу попередньої сарматської епохи[619]. У даному випадку є сенс вести розмову про залучення нащадків сарматів Нижньої Волги до процесу формування культури протоболгарів Східного Приазов'я. Проте наявність археологічних матеріалів VI–VII ст. із зазначеного регіону вельми обмежена і тому запропонована гіпотеза потребує підтвердження з боку письмових джерел.

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С. Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгарів треба виводити не з часів гун-

[618] [Абрамова, 1989, с. 268–281].

[619] [Саханев, 1914; Ковалевская, 1981а, с. 51; 1981б; 1995; Генинг, Халиков, 1964, с. 122–123; Нечаева, 1961, с. 157–158; Димитров, 1987, с. 84–86; Рашев, 2000, с. 52–57].

ської навали, а з подій V ст., описаних Пріском Паннійським[620]. Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від "Сарагурів", "Урогів" (Угурів — *О. Б.*) та "Оногурів", які просили імператора допомогти в боротьбі проти "Уннів Акатірів", які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став тиск зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких у свою чергу напали народи, які жили біля берегів "океану"[621]. С. Г. Кляшторний це зсунення пояснює тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китайців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. Внаслідок цього західне угрупування огурів залишило свої землі у західній частині Центральної Азії і перейшло Волгу[622]. Пріск повідомляє, що вже в 466 р. сарагури разом з переможеними "Акатірами" здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії[623]. Представники цього ж етнічного масиву були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Ритора як ***сірургур***, ***аугар*** та ***аунгур***[624]. Вважають, що оногури під назвою ***хайландур***, як жителі країни ***Агуанрія***, були відомі в творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів[625]. К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені ***Огхондор***, що зустрічається у "Вірменській географії" (VII ст.), та назва ***Вгндрур*** у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви ***Оногур*** візантійських авторів[626]. Інший варіант етнічної назви протоболгарів у формі ***унногундур*** фігурує у Феофана та Никифора [627] Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах, написаних після кінця X ст. у вигляді ***В-н-н-т-р*** у Розлогій редакції "Листа Йосипа" [628]та ***В-н-н-д-р*** в анонімному трактаті "Худуд ал-'Алам"[629], що може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися творами ранньосередньовічних авторів.

З огляду на це великий інтерес становить походження терміну ***оногур***. С. Г. Кляшторний пропонує перекладати с тюркських мов терміни ***он огур*** як "десять [племен] огурів". При цьому дослідник ставить знак рівності між терміном ***огур*** і етнічною назвою ***огуз***, тобто вважає предків протоболгарів огузами[630]. Проте вже давно доведено, що мова протоболгарів була близькою до чуваської, а не до огузьких мов тюркської групи. Підставою для такого припущення стало вивчення числівників в "Іменнику болгарських ханів", фрагментарних написів грецькими літерами часів Першого Болгарського царства на Балканах тощо[631]. Тому найбільш обгрунтованим виглядає пояснення Р. А. Агєєвої щодо походження назви ***оногур***. На думку дослідниці, булгаро-тюркський етнічний термін ***onogur*** складається з

[620] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 135–136].
[621] [Приск, 1861, с. 87–88].
[622] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 136].
[623] [Приск, 1861, с. 93].
[624] [Пигулевская, 1941, с. 82–84].
[625] [Егише, 1971, с. 31, 127; Гадло, 1979, с. 55–56].
[626] [Патканов, 1883, с. 24–25].
[627] [Чичуров, 1980, с. 60, 161].
[628] [Коковцов, 1932, с. 92].
[629] [Minorsky, 1937, p. 32].
[630] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 137].
[631] [Куник, 1879, с. 118–1161; Кулаковский, 1996, с. 323–333; Ашмарин, 1902; Pritsak, 1981].

он — "десять" і ***огур*** — "стріла", як назва племені. При цьому дослідниця припускає, що слово ***огур*** або ***огуз*** може виступати в якості етноніма і самостійно[632]. З огляду на це є сенс пригадати, що у тюркютів також символом кожного племені була стріла і тюркський ель традиційно складався з десяти племен, і тому вони називали себе "десятистрільний народ"[633]. Отже, назва ***оногур*** могла вже виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу. З іншого боку неможливо уявити, щоб усі десять кочових племен розмістилися у степах Передкавказзя.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька племінних назв: ***Сарагури***, ***Уроги*** (***Угури***) та ***Оногури***[634]. Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то взагалі перейти Волгу мала лише частина з них — усі десять племен просто не розмістилися б у степах Волго-Донського межиріччя. А це може означати, що ми маємо справу не з назвами окремих племінних об'єднань, а з варіантами самоназв одного племінного угрупування, де ***огур*** та ***оногур*** могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви ***сарагур***. С. Г. Кляшторний пропонує розглядати цей етнонім як ***сар огур*** — "білі огури"[635]. У зв'язку з цим доречно пригадати спостереження О. Пріцака, згідно з яким у стародавніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація[636]. Отже, сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. Якщо врахувати те, що конфедерація племен у кочівників традиційно поділялася на західне та східне угрупування — лівий та правий фланги, то кількість племен сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан[637]. Наявність вже чотирьох племен у Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує "Вірменська географія"[638].

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V с. оногури, зсунуті зі сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповання — ***сарагури*** форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме під час цього руху оногури могли включити до складу своїх племен залишки сарматських племен, які мешкали в степах Заволжя та Нижнього Поволжя, і переселити їх до степів Північного Кавказу. Аналоги з етнічними процесами серед інших кочових племен можуть свідчити про те, що залишки сарматських племен на правах родових об'єднань мали бути включені до складу п'яти західних оногурських племен, де вони, як нащадки підкореного населення, мали посідати нижчий, ніж огури, щабель в соціальній структурі племен і тому мали б першими при певних умовах перейти до осілості. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів у візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватись болгари як активні учасники подій. Тобто назва ***болгари*** стала еквівалентом назви "союз п'яти племен огурів". Тому великий інтерес становить висунуте О. Пріцаком і підтримане П. Добревим припущення, згідно з

[632] [Агеева, 1990, с. 65–66].
[633] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 86–87].
[634] [Приск, 1861, с. 87–88].
[635] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 137].
[636] [Pritsak, 1981, p. 376–383].
[637] [Феофан, 1884–1887, с. 262, Патканов, 1883, с. 29].
[638] [Патканов, 1883, с. 29].

яким термін ***болгари*** означав "п'ять угрів (огурів)"[639]. Коли ж у другій половині VI ст. союз п'яти племен розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма ***болгари*** почали вживати назви ***утигури*** та ***кутригури***. Останні проживали у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, де могли включити до складу свого об'єднання осілих нащадків носіїв черняхівської культури, які могли мати сарматоаланське походження. Саме цими факторами можна пояснити наявність у Східному та Північному Приазов'ї грунтових поховань в ямах із заплічиками, деформованих черепів тощо, тобто тих рис, які мали поширення в попередню сарматську епоху.

З огляду на це особливий інтерес становлять назви протоболгарських племінних союзів — ***утигури*** та ***кутригури***. Так, у давньотюркській мові існував термін **ÜČ**, що означав "три"[640], з тим же значенням існує в уйгурській мові — **үч**[641], в алтайській — **ӱч**[642], в азербайджанській — **üç**[643]. Отже, в першій частині етноніма ***утигур*** слід бачити числівник ***ут*** в значенні "три". Для порівняння можна навести давньотюркський числівник ***утыз*** — "тридцять"[644]. Таким чином, назва племінного союзу ***утигури*** має означати "три огура" або "три племені огурів". Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені. Є сенс спробувати пояснити і походження назви ***кутригури***, бо в давньотюркській мові існував термін **KÖTÜRI**, що мав значення "позаду" або "в західному напрямку"[645]. Отже, назва ***кутригури*** могла означати "західні огури", якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на захід. Менандр під 568 р. згадував кутригурів як союзників аварів у боротьбі проти Візантії, і при цьому навіть вказав їхню кількість — 10 тисяч, тобто малися на увазі чоловіки-воїни[646]. Про булгар, підвладних аварам у Паннонії, згадував Феофілакт Сімокатта під 595 р.[647], а також автор "Хроніки Федегара" під 631–632 рр., де вождем булгар був названий Кувер[648]. Тому можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою значна частина кутригурів була переселена до Паннонії, де вони були згодом знову відомі як булгари[649]. Якщо виходити із спостережень О. О. Тортіки про загальну кількість кожного протоболгарського племені в 30–40 тис. чоловік[650] і враховувати кількість воїнів у кутригурів як 10 тисяч, про що повідомляє Менандр[651], то є підстави говорити про те, що, принаймні, одне плем'я кутригурів у другій половині VI ст. переселилося з аварами до Паннонії. Цілком логічно виглядає припущення, що це було найбільш західне плем'я, яке до того

[639] [Добрев, 2002, с. 37–41; Рашев, 2004, с. 16].
[640] [Древнетюркский словарь, 1969, с. 621].
[641] [Русско-уйгурский..., 1956].
[642] [Куник 1879, с. 140].
[643] [Русско-азербайджанский..., 1959, с. 740].
[644] [Радлов, 1893, стб. 1707].
[645] [Древнетюркский словарь, 1969, с. 621].
[646] [Менандр, 1860, с. 391–392].
[647] [Феофилакт, 1957, с. 156].
[648] [Ронин, 1995, с. 371].
[649] [Комар, 2001, с. 144–145].
[650] [Тортика, 1999, с. 12].
[651] [Менандр, 1860, с. 391–392].

мало проживати у степовому Подніпров'ї. А це не виключає можливості того, що з ними могли переселитися залишки колишніх носіїв черняхівської культури, тобто нащадки сармато-аланів, які вже давно не були кочівниками.

В 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати — Західний та Східний, почався процес консолідації протобулгарських племен, тобто виникли передумови для формування Великої Болгарії (союзу п'яти племен)[652]. Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий фактор — наявність харизматичного роду або клану. Таку харизму у той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. "Іменник болгарських ханів" подає перелік 13 імен ханів, більшість яких походили з роду Дуло і при цьому на першому місці поданий Авітохол, в якому багато дослідників бачать легендарного вождя гунів Аттілу[653]. Як справедливо зазначив О. В. Гадло, перша частина "Іменника" історична "тільки з імені третьої особи Гостуна", а попередні імена являють собою фольклорну традицію[654]. Проте ніхто не буде заперечувати історичність існування другого хана, якого звали Ірнік. Йордан повідомляє, що невдовзі після смерті Аттіли його молодший син Ернак "вместе с остальными избрал отдаленные места Малой Скифии"[655]. Звідси виходить, що наприкінці V ст. нащадки Аттіли зайняли колишні землі розбитих оногурами-хайландурами гунів-акацирів у Східному Приазов'ї. Єгіше повідомляє, що вже в середині V ст. на чолі хайландуров був "царський рід"[656]. Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем'я, до складу якого, крім гунів, на правах родів могли входити залишки сарматів та оногурські роди, які не увійшли до складу об'єднання сарагурів, яких могли іноді називати булгарами, а нове плем'я могло зберегти стару назву — ***оногури***.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов'ї могло залишатись вже чотири протоболгарських племені — три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на захід до середовища чотирьох огурських племен представників племені хайландурів, яке було очолено харизматичним родом Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об'єднати племена булгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у "Вірменській географії" відоме під назвою ***Огхондор-Блкар-прибульці***[657]. Племен до складу конфедерації увійшло знову п'ять, і тому у першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва — ***болгари***. Саме після цих подій з'явився варіант етнічної назви протоболгарів — ***унногундур***, відомий у творах Феофана та Никифора[658], який доречно розглядати як складовий етнонім "хуно-оногури".

Процеси, що відбувалися в межах "Великої Болгарії", мали привести до уніфікації матеріальної культури родів, частина з яких були уламками сарматських племен. При цьому могли встановитися міцні шлюбні відносини між родами тюрксько-огурського, гунського та сарматського походження, чим і пояснюються

652 [Гумилев, 1967, с. 160; Кляшторный, Султанов, 2000, с. 90].
653 [Куник, 1879, с. 128–129; Кулаковский, 1913, с. 376].
654 [Гадло, 1979, с. 114].
655 [Иордан, 1960, с. 120].
656 [Егише, 1971, с. 127].
657 [Патканов, 1883, с. 28].
658 [Чичуров, 1980, с. 60, 161].

особливі риси так званого "зливкинського" антропологічного типу. Феофан свідчить, що засновник Великої Болгарії Кубрат поставив на чолі п'яти племен п'ять своїх синів[659]. Аналогічну ситуацію, у відповідності до якої територіально-племінні підрозділи конфедерації племен очолюють представники правлячої династії, ми можемо спостерігати і на прикладі Великого Тюркського каганату та інших державних утворень кочівників[660]. Таким чином, правляча династія з роду Дуло намагалась утримувати свої панівні позиції над підлеглими племенами та родами.

З іншого боку, треба враховувати, що сусідами Великої Болгарії на Північному Кавказі було західне угрупування аланів, яких називали ***аси***[661]. Сумісна боротьба утигурів та аланів-асів проти тюркютів, а потім входження їх до складу Першого Тюркського каганату та територіальна близькість мали сприяти встановленню між двома етнічними групами союзу, що надалі привів до культурної консолідації. Наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, як засвідчує "Вірменська географія", чотири племені — ***купі-булгар, дучі-булкар, огхондор-балкар-чужинці, чдаг-болкари*** мешкали на північ від Кубані і отримали свої найменування за назвами річок[662]. Ці племена до початку VIII ст. продовжували проживати на Північному Кавказі, аж доки частина з них разом з аланами не мігрувала до степу та лісостепу Східної Європи та Середньої Волги, де настав новий етап у розвитку контактів між аланами та булгарськими племенами. Одночасно на цих територіях виникла салтівська археологічна культура, творцями якої стали племена булгарів та аланів і витоки якої логічно шукати на Північному Кавказі.

[659] [Феофан, 1884–1887, с. 262].

[660] [Гумилев, 1967, с. 63].

[661] [Патканов, 1883, с. 30; Minorsky, 1937, p. 445; Миллер, 1887, с. 107; Ванеев, 1959, с. 12; Кузнецов, 1962, с. 123–131].

[662] [Патканов, 1883, с. 29].

Розділ V

Іраномовні сусіди хозарів у період здобуття хозарами своєї державності (VI–VII ст.)

В середині VII ст. в Дагестані виникло нове етнополітичне об'єднання — Хозарський каганат, що стало наслідком політичних подій, які відбувалися в Західнотюркському каганаті. Як вважають більшість дослідників, представники правлячої династії Ашина очолили хозарську конфедерацію племен, що і призвело до утворення незалежної Хозарської держави[663]. Проте існує думка, що Хозарська держава могла виникнути в більш не визначений проміжок часу — з першої чверті по 70-ті рр. VII ст.[664]. На думку А. П. Новосельцева, в VI ст. на території Дагестану існувало кілька політичних об'єднань кочівників, серед яких були союзи племен савірів та маскутів. У другій половині VI ст. до Дагестану хлинули тюркські племена, серед яких було плем'я ***коса*** (хозари), які очолили об'єднання племен, до якого згодом увійшли місцеві племена[665]. Традиційною є думка, згідно з якою провідна роль в утворенні Хозарської держави належала тюркомовним племенам. Хоча є підстави вважати, що деякі іраномовні за походженням етнічні групи взяли активну участь у формуванні як Хозарської держави, так і власне хозарського етносу. До їхнього числа, насамперед, слід віднести барсілів, які мешкали в країні ***Берсілія***.

Найбільш докладні зведення про країну ***Берсілія*** містяться у творах християнських істориків. До їхнього числа відноситься "Хронографія" Феофана (760–818 рр.). Візантійський автор згадує ***Берсілію***, оповідаючи про події середини VII ст., пов'язані з розпадом булгарської орди в Приазов'ї: "...после того, как они (булгары — *О. Б.*) разделились таким образом на пять частей и стали многочисленны, из глубин Берзилии, первой Сарматии, вышел великий народ хазар и стал господствовать на всей земле по ту сторону вплоть до Понтийского моря"[666]. Таким чином, повідомлення Феофана дозволяє вважати, що в середині VII ст. країна Берсілія знаходилася на схід від Приазовської Болгарії і була частиною Сарматії. На відміну від Феофана, інший візантійський автор — Никифор (738–829 рр.) у своєму "Бревіарії", розповідаючи про ті ж самі події, не ототожнює землю сарматів і Берсілію: "И так как этот народ (булгары — *О. Б.*) разделился и рассеялся, племя хазар, поскольку оно поселилось поблизости от сарматов, из глубины страны, называемой Верилия (Берсилия — *О. Б.*), стало с тех пор безнаказанно совершать набеги. Они подвергли нападениям все селения в землях за Понтом Эвскинским и достигли моря"[667]. Проте його повідомлення також підтверджує, що країна ***Верілія (Берсілія)*** знаходилася на схід від Приазовської Болгарії.

Найбільш докладна розповідь про ці події міститься в "Церковній історії" Михайла Сірійського (1126–1999 рр.). Однак цей пізній арамеємовний автор відносить описувані події вже до часів візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.), що

---

[663] [Артамонов, 1962, с. 170; Магомедов 1983, с. 178].

[664] [Новосельцев, 1990, с. 92].

[665] [Новосельцев, 1990, с. 83].

[666] [Чичуров, 1980, с. 37, 61].

[667] [Чичуров, 1980, с. 153–154, 162].

вже саме по собі може свідчити про компілятивний характер його твору. За даними Михайла, з внутрішньої Скіфії вийшли три брати з 30 тисячами скіфів, які проробили шлях у 65 днів з боку "Імеонських" (?) гір і досягли "Танаїса" (Дону — *О. Б.*). Інтерес становить те, що одного з братів звали ***Булгар*** і він з 10 тисячами своїх одноплемінників досяг Дунаю і одержав від візантійських імператорів Мезію та Дакію, чим дуже нагадує болгарського хана Аспаруха, який жив значно пізніше. Подальша інформація Михайла також відрізняється від даних Феофана і Никифора. За його даними, два інших брати прийшли в країну аланів Берсілія, в якій римлянами були побудовані міста Каспію, що називалися вратами ***Turaye.*** Булгари і пугури — їхні жителі були християнами. Коли над тією країною став панувати чужий народ, вони були названі хозарами по імені старшого брата, ім'я якого Хозарік. Розповідь Михайла, але вже в скороченому варіанті, повторюється в "Історії" іншого арамеємовного автора — Григорія Бар-Гебрея, який жив у XIII ст.[668].

Багато сучасних істориків вважають, що Михайло Сірійський запозичав сюжет про трьох братів з "Історії" Іоанна Ефеського, який помер наприкінці VI ст. Однак нікого не бентежили хронологічні невідповідності: згадування Аспаруха під ім'ям Булгара, а також саме утвердження хозарів у причорноморських степах, що відносяться до другої половини VII ст., а не до кінця VI ст. Перекладач твору Іоанна Ефеського на російську мову — Н. Б. Пигулевська — відзначила відсутність даного сюжету в Іоанна і вважала, що Михайло Сірійський міг запозичати легенду про трьох братів в іншого більш пізнього автора. Крім того, за спостереженнями Н. Б. Пигулевської, "розповідь Михайла Сірійця про трьох скіфських братів має... спільне з традицією грецьких історіографів, але з нею не співпадає"[669].

Народ ***барсіли*** та країна ***Берсілія*** згадуються в творах інших середньовічних авторів. До їхнього числа варто віднести твір ал-Балазурі (IX ст.) "Кітаб футух ал-булдан", в якому мусульманський автор поміщає країну ***ал-Баршалія*** на північ від Дербента. Арабомовний автор повідомляє про зустріч перського шаха Хосроя Ануширвана і кагана тюрок у місцевості ***ал-Баршалія***, що знаходилась на північ від Дербента, і це мало місце в VI ст.[670]. Отже, є підстави ототожнювати країну ***Берсілія*** з місцем перебування народу ***барсіли (басіли)***.

Найбільш ранні зведення про басілів (барсілів) містяться в "Історії Вірменії" Мойсея Хоренського (V ст.). Там відзначено, що між 193 і 213 рр., за часів вірменського царя Вахаршака, "толпы хазар и басилов, соединившись, прошли через ворота Джора (Дербентский проход — *О. Б.*) под предводительством своего Внасепа Сурхана, перешли Куру и рассыпались по сю сторону ее". Вахаршак розгромив їх і, переслідуючи, у свою чергу, перейшов через ущелину Джора в країну ворогів, де й загинув "от рук могущественных стрелков"[671]. Крім того, у творі Мойсея Хоренського йдеться про вступ одного з родів вірменських нахарарів аланського походження у властивість з якимось могутнім "баслом" з числа тих, хто оселився у Вірменії, а також про війну вірменського царя Трдата з північними варварами і про єдиноборство його з царем "баслів". При цьому перша подія віднесена до першої половини,

[668] [Артамонов, 1962, с. 128].
[669] [Пигулевская, 1941, с. 105–108].
[670] [Балазури, 1866, с. 195].
[671] [Моисей Хоренский, 1858, с. 134].

а друга — до другої половини III ст. н. е.[672]. Остання подія, з участю "баслів", знайшла також відображення в "Історії країни албан" Мовсеса Каланкатуаці (VIII ст.), де події віднесені до часів царювання вірменського царя Трдата та перського шаха Шапура: "Трдат великий царь армянский, собрав войско, пошел на поле гаргарийцев и жестокой битвой встретил северян. Царь баслов вышел на единоборство с ним, набросил аркан на храброго Трдата, но не сумел одолеть его, и сам был разрублен им пополам. Трдат, истребляя, гнал их до [страны] гуннов... Трдат, взяв там заложников и присоединив к себе северные народы, двинулся на персидского царя Шапура"[673]. Дані Г. Х. Саркісяна дозволяють вважати, що в даному випадку йдеться про вірменського царя Трдата і перського царя Шапура I, які правили у другій половині III ст. н. е.[674].

Щодо поширеності даного сюжету М. І. Артамонов відзначив, що цей же самий епізод викладений і в ""Іудейських старожитностях" Йосипа Флавія, письменника I ст., а потім повторений у творі Амбросія Медіоланського, який писав в IV ст., у зв'язку теж з Тірідатом, але який жив не в III, а в I ст. н. е. і воював не з барсілами, а з аланами"[675]. Сказане змушує засумніватися в історичності події. Однак наявність самого факту, відповідно до якого Мойсей Хоренський використовував термін ***басіли*** замість етноніма ***алани*** більш ранніх авторів, може вказувати на те, що в раннім середньовіччі дані поняття були вже ідентичні, а це побічно може вказувати на зв'язок барсілів (басілів) з аланами. Згадування басілів і хозарів у II–III ст. н. е. саме по собі може викликати сумніви у вірогідності описуваних подій. Однак зведення про "басілів" при описі подій більш пізнього часу можуть лише викликати впевненість у реальності описаного.

Так, у візантійського історика кінця VI ст. Феофілакта Сімокатти барсіли за назвою ***барсельт*** згадані вже у зв'язку з навалою псевдоавар у VI ст.: "Когда император Юстиниан занимал царский престол, некоторая часть племен уар и хунни бежала и поселилась в Европе. Назвав себя аварами, они дали своему вождю почетное имя кагана... *Барсельт*, уннугуры, сабиры и, кроме них, другие гуннские племена, увидав только часть людей уар и хунни, бежавших в их места, прониклись страхом и решили, что к ним переселились авары"[676]. "Вірменська географія", складена в VII ст., також згадує "басілів" і локалізує їх на території Сарматії в дельті р. Атіл, тобто на Нижній Волзі: "Среди этой реки находится остров, на котором укрывается народ Баслов от сильных народов, Хазар и Бусихов, приходящих на зимние пастбища и располагающихся на востоке и западе реки. Остров называется Черным, потому что он кажется черным от множества Баслов, населяющих его вместе со своими стадами..."[677].

Досить цікаво, що арабський автор кінця VIII – початку IX ст. ал-Калбі у своїй генеалогії народів уже вказує на близьку спорідненість хозарів і барсілів: "Родился Исхак (Исаак, сын Ибрагима ал-Халиля (Авраама), Хазара и Б-з-ра и *Бурсуля* и Хорезма и Филя". Звертає на себе увагу те, що в даній генеалогії барсіли назва-

[672] [Моисей Хоренский, 1858, с. 134].
[673] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 33].
[674] [Саркисян, 1960, с. 13].
[675] [Артамонов, 1962, с. 132].
[676] [Феофилакт Симокатта, 1957, с. 160].
[677] [Патканов, 1883, с. 28].

ні близькоспорідненим народом як до тюркомовних хозарів, так і до іраномовних хорезмійців[678]. А це має мати своє пояснення. Уже після цього, у IX–X ст., мусульманські і християнські автори не згадували барсілів, як реально існуючий народ на Північному Кавказі. Очевидно, до цього часу залишки барсілів були асимільовані іншими народами регіону або мігрували на Середню Волгу, бо в X–XI ст. Ібн Русте, анонім "Худуд ал-'Алам " та Гардізі писали, що булгари поділяються на три групи: ***бр.сула, ас.кл*** та власне ***булгари***[679]. При цьому А. П. Новосельцев звернув увагу на те, що Ібн Фадлан, описуючи етнічний склад середньоволзьких булгар, називає власне булгар, етнічну групу ***аск.л***, але не згадує барсілів. Проте він знає людей ***ал-баланджар***, що дало підстави дослідникові вважати барсілів та баланджарів однією етнічною групою[680]. Як вважають сучасні дослідники, волзьке племінне угруповання ***бр.сула*** та кавказькі ***барсіли*** (***басіли*** — *О. Б.*) — це один і той же народ[681].

Етнічна приналежність барсілів і досі залишається предметом дискусій. Ще І. Маркварт вважав барсілів гунською народністю VI ст.[682], М. І. Артамонов, М. Г. Магомедов, Я. А. Федоров та Г. С. Федоров вважали їх одним з булгарських племен[683], А. П. Новосельцев, О. В. Гадло та С. О. Яценко — частиною аланів[684].

Необхідно відзначити, що підставою для ототожнення барсілів з гуно-булгарами для багатьох дослідників стало згадування мусульманськими авторами їх як частини волзьких булгар, зведення про яких як про близькоспоріднений до хозарів народ у генеалогіях деяких мусульманських авторів, а також припущення, відповідно до якого назви міста і місцевості, де могли проживати пізні барсіли, — ***Беленджер*** або ***Варачан*** могли являти собою виправлений варіант етноніма ***Болгар***. У прихильників версії про аланське походження ***барсілів*** існують також свої аргументи: 1) згадування у творі Михайла Сірійського Берсілії як "країни аланів"; 2) дані Мойсея Хоренського про близькість барсілів і аланів; 3) інформація вірменських джерел про те, що басіли (барсіли) проживали на північ від Кавказу ще в догунську епоху.

Що ж стосується питання локалізації країни барсілів, то щодо цього наводилися різноманітні версії. Так, С. О. Плетньова розмістила Берсілію "на сучасній території Дагестану"[685]. М. І. Артамонов локалізував її в Північному Дагестані[686]. М. Г. Магомедов схильний бачити країну барсілів у Приморському Дагестані[687]. Я. А. Федоров та Г. С. Федоров розташовували країну барсілів не лише в Північно-Західному Дагестані, а й у всьому Північно-Західному Прикаспії, ототожнюючи дану територію з першою Сарматією Феофана[688]. С. О. Яценко вважає, що на початку хозарської історії барсіли і хозари не межували між собою і тому схильний

[678] [Хвольсон, 1869, с. 93].
[679] [Заходер, 1967, с. 28, 48; Ковалевский, 1956, с. 139, 141; Худуд ал-'Алем , 1930, табл. № 76].
[680] [Новосельцев, 1990, с. 84].
[681] [Новосельцев, 1990, с. 91; Генинг, Халиков, 1964, с. 108].
[682] [Marquart, 1898, s. 87].
[683] [Артамонов, 1962, с. 131–132; Магомедов, 1983, с. 177; Федоров Я. А, Федоров Г. С, 1970, с. 84].
[684] [Новосельцев, 1990, с. 83–84; Гадло, 1979, с. 68; Яценко, 1996, с. 167–169].
[685] [Плетнева, 1986, с. 15].
[686] [Артамонов, 1962, с. 130, 132].
[687] [Магомедов, 1983, с. 177].
[688] [Федоров Я. А., Федоров Г. С., 1970, с. 84].

розташовувати первісну територію басілів (барсілів) у Нижньому Поволжі[689]. На думку О. В. Гадла, Берсілія розташовувалася в Центральному Передкавказзі, тобто на землях аланів[690]. А. П. Новосельцев же дав більш широку локалізацію Берсілії — Східне Передкавказзя, частина Центрального Передкавказзя і нижня течія Волги. Хоча при цьому дослідник припускав, що в VIII–IX ст. Берсілією могла називатися "і більш обмежена територія в межах Північного (Приморського) Дагестану"[691].

Прибічники локалізації Берсілії в Дагестані в першу чергу звертали увагу на дані вірменських джерел, згідно з якими землі барсілів знаходилися за воротами "Джора (Чора)", в яких вони схильні бачити Дербентський прохід. Але в даному випадку не враховується інформація про можливе сусідство барсілів і булгар, відповідно до якої традиційним місцем проживання останніх вважається Північно-Західний Кавказ. У той же час дослідники, які схильні локалізувати барсілів на Центральному Кавказі, не враховують інформацію про їхнє перебування в районі Дагестану. Крім того, інформація письмових джерел про перебування барсілів на Нижній та Середній Волзі також потребує пояснення.

Насамперед необхідно виходити з того, що в післягунський період народ ***барсіли*** міг під впливом обставин змінити місце свого первісного проживання та піддатися процесу асиміляції з боку сусідів. Тому асинхронні звістки письмових джерел дають нам суперечливі зведення про етнічну приналежність барсілів (басілів) і локалізацію їхньої країни Берсілії. Виникає питання: чому ранньосередньовічні автори з Передньої Азії пов'язували країну барсілів з Дагестаном, а візантійські вказували на знаходження Берсілії на схід від Приазовської Болгарії в VII ст.? Чи не пов'язано це з особливим географічним положенням Берсілії?

Однак більш логічним могло б бути припущення, згідно з яким в ранній період хозарської історії прикавказькі болгари і барсіли були сусідами. А це дозволяє вважати, що західні кордони країни Берсілії у VI–VII ст. могли знаходитися в Центральному Передкавказзі. Досить цікаво, що південні сусіди сучасних карачаєво-балкарців — грузини називають карачаєво-балкарців терміном ***басіані***[692], що може свідчити про проживання в минулому на території Карачая і Балкарії нащадків басілів (барсілів). Мегрели так не називають карачаєвців і балкарців, але використовують щодо карачаєво-балкарського населення термін ***алани***[693]. У даному випадку дуже доречно нагадати, що Михайло Сірійський назвав Берсілію "країною аланів", а багато сучасних дослідників вважають, що територія сучасних Карачая і Балкарії у середні віки входила до складу північнокавказької Аланії. Крім того, О. В. Гадло схильний пов'язувати з перебуванням барсілів у західній частині Центрального Передкавказзя назву річки Баксан, відому в XIV–XV ст. як ***Бахсан.*** Дослідник також звернув увагу на повідомлення Вахушті, відповідно до якого "басіани" являли собою один з підрозділів "овсів" (аланів). Не менш цікаві дані навів О. В. Гадло також з фольклору народів Центрального Кавказу. Так, балкарський генеалогічний переказ оповідає, що предками дігорських і балкарських князів були рідні брати Бадіят та Басіат, які переселилися в гори з півночі, з району Маджар. А в нартов-

[689] [Яценко, 1996, с. 168–169].
[690] [Гадло, 1979 с. 66–67].
[691] [Новосельцев, 1990, с. 79].
[692] [Волкова, 1973, с. 94].
[693] [Волкова, 1973, с. 94].

ському епосі кабардинців у циклі оповідань про Батраза неодноразово згадується як місце дії цього героя "Барсово (Басово) поле". Усе це змусило О. В. Гадла вважати дані збіги невипадковими, а тому, на його думку "країна аланів Берсілія" могла знаходитися в центрі Азово-Каспійського межимор'я. На підставі цього дослідник прийшов до висновку, що барсіли "являли собою одну із трьох іраномовних груп, яка в післягунську епоху зуміла зберегти своє положення і навіть на якийсь період піднялася над іншими групами степовиків"[694].

Висновки О. В. Гадла дозволяють припустити, що в передхозарський період володіння барсілів на заході могли займати західну частину Центрального Передкавказзя, тобто були сусідньою до Приазовської Болгарії територією. Тому можна припустити, що після кінця VII ст., а може пізніше, західна частина барсілів могла разом зі східним угрупованням приазовських болгар мігрувати до Середньої Волги і стати таким чином одним із підрозділів середньоволзьких булгар, відомих у мусульманських текстах X ст. як ***барсула***.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження етнічної назви ***барсіли*** і відповідно до того етнічна приналежність барсілів. М. І. Артамонов, спираючись на спостереження В. Мінорського, а також виходячи зі своїх припущень, згідно з якими барсіли являли собою одне з булгарських племен, а термін ***Варачан*** міг бути лише одним з варіантів назви Берсілії, щодо походження даного етнотопоніма зробив висновок, відповідно до якого "***Barč-li*** чи ***Barač-li*** — це тюркська конструкція із суфіксом приналежності — ***li***, тоді як вірменська форма — ***Варачан*** — являє собою ту ж основу з іранським закінченням ***ан***"[695]. Проте не менший інтерес становить припущення А. П. Новосельцева про зв'язок барсілів з назвою ***Баранджар***[696], а також його ж етимологія назви ***Баранджар*** з середньоперської як "Довга ущелина"[697]. Однак, якщо лише враховувати зв'язок барсілів з іраномовними аланами, то можна припустити й сармато-аланське походження цього терміну. Хоча є більше підстав пов'язувати походження цього етноніма з тюркомовним світом.

Говорячи про походження барсілів, необхідно враховувати деякі нюанси. По-перше, звертає на себе увагу те, що жителі країни Берсілія сприймалися деякими середньовічними авторами як частина аланів. По-друге, письмові джерела локалізують барсілів, насамперед, на Північному Кавказі. По-третє, перші достовірні зведення про барсілів на Північному Кавказі датуються лише раннім середньовіччям, а саме — передхозарським періодом. Тому великий інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, який, спираючись, насамперед, на повідомлення Михайла Сірійського, прийшов до висновку, "що з самого початку барсіли (басіли) були аланським (іранським) племенем, яке з часом було тюркизоване, у Східному Передкавказзі злилось з хозарами, у Західному — з булгарами"[698]. Проте О. В. Гадло вважав, що барсіли від початку були тюркомовною етнічною групою, яка згодом змішалася із сармато-аланським населенням, тобто поширила свою назву на іраномовне населення[699]. Є певні підстави погодитись з припущенням О. В. Гадла.

---

[694] [Гадло, 1979, с. 63–68].

[695] [Артамонов, 1962, с. 184, прим. 8].

[696] [Новосельцев, 1990, с. 84].

[697] [Новосельцев, 1990, с. 130].

[698] [Новосельцев, 1990, с. 84].

[699] [Гадло, 1983, с. 79–81].

С. Г. Кляшторний звернув увагу на те, що на знайдених у Північній Монголії Терхинській та Тесинських стелах, виготовлених відповідно в 753 р. та 762 р. за велінням перших уйгурських каганів, згадані події часів правління першого великого кагана тюркютів Бумина (середина VI ст.). При цьому там фігурують "прославлені огузи" Кадир Касар та Беді Берсіл. Терхинський напис повідомляє наступне: "Йолиг-каган... Бумин-каган (ці) три кагани на царстві сиділи, двісті років на царстві сиділи. Їхній народ, який прийшов до шаленства, загинув... через двох іменитих, виснажився і загинув. Кадир Касар і Беді Берсіл, прославлені огузи... (тоді загинули)". Тесинський напис підтверджує цю інформацію: "...Через вождів бузуків (їхній народ), дійшовши до шаленства, виснажився і загинув. Через незначного Кюля, через двох іменитих виснажився і загинув... Беді Берсіл і Кадир Касар тоді загинули. Той мій народ затівав численні (міжусобні) чвари і сварки"[700]. Саме ця інформація дала підстави С. Г. Кляшторному вважати Кадира та Беді вождями племен хозарів та берсилів, які від початку входили до західного крила огуро-огузьких племен Центральної Азії. А це спонукає думати, що "рання історія хозар і берсилів-барсілів не тільки взаємозалежна, але і генетично прив'язана до огуро-огузьких племен і на ранньому етапі політично обумовлена становленням і розпадом тюрко-огузького дуумвірату в Центральній Азії"[701]. З іншого боку, згадка про хозарів і барсілів у текстах центральноазійського походження та інформація про ці етнічні групи у візантійських та західноазійських авторів вимагає пояснення.

Все це дозволяє вважати, що барсіли могли спочатку в степах Центральної Азії являти собою одне із тюркомовних племен, споріднених з хозарами. Внаслідок бурхливих подій, пов'язаних зі становленням Першого Тюркського каганату, частина їх, як і хозари в VI ст. мігрували на захід до Північного Кавказу, де на якийсь час очолили частину аланських племен, внаслідок чого назва племені стала назвою союзу племен. Тому барсіли сприймалися сусідами як частина аланів. Крім того, може викликати певні заперечення припущення О. В. Гадло, який, посилаючись на повідомлення "Вірменської географії" про перебування на Нижній Волзі басілів (барсілів) вважає, що барсіли "посунуті хозарами, були змушені піти від них на північ вздовж течії Волги, де стали інкорпорованими до складу політичного об'єднання, яке очолила, також прийшла з Північного Кавказу племінна група булгар"[702]. Однак дані деяких письмових джерел про перебування барсілів на Північному Кавказі лише можуть указувати на їхню наступну міграцію спочатку на південний захід до Передкавказзя, а лише потім — до Середньої Волги. Тому можна погодитися з думкою С. О. Яценка, який вважає, що територія басілів (барсілів) у Нижньому Поволжі являла собою лише первісне місце перебування даної етнічної групи у степах Східної Європи[703]. Тому повідомлення "Вірменської географії" про перебування барсілів у Сарматії в дельті р. Атіл [704] може або бути анахронізмом, або вказувати на те, що в VII ст. частина барсілів продовжувала зберігатися на Нижній Волзі. Що ж стосується традиційної локалізації барсілів у Дагестані та інформації Ібн Фадлана про те, що представники третьої групи волзьких булгар,

[700] [Кляшторный, 2003, с. 49–50].
[701] [Кляшторный, 2003, с. 47–51].
[702] [Гадло, 1979, с. 64].
[703] [Яценко, 1996, с. 168–169].
[704] [Патканов, 1883, с. 26].

згадані замість барсіл, "відомі [705] Баранджар"[706], то є підстави вважати, що на початку X ст. барсіли були відомі арабам, насамперед, як жителі міста та місцевості Беленджер, що знаходилася в Дагестані.

Таким чином, намагання деяких середньовічних передньоазійських авторів ототожнити країну барсілів лише з частиною Дагестану можна пояснити тим, що в період ранньої хозарської історії барсіли разом з хозарами нападали на країни Передньої Азії з боку Дагестану, що знайшло певне відображення в історіографії цих країн. Тому уявляється більш ймовірною первісна локалізація країни барсілів у передхозарський період на Нижній Волзі, а в ранньохозарський час на початку VII ст. — між Північно-Західним Дагестаном і Північно-Західним Кавказом, тобто в Центральному Передкавказзі (рис. 10).

Очевидно, після подій середини VII ст. на Північному Кавказі барсіли під впливом більш сильних сусідів змушені були просунутися зі степів Передкавказзя в передгір'я і гори Карачая, Балкарії, Осетії та Дагестану, де піддалися процесу етнічної асиміляції з боку місцевого населення, в тому числі хозарів та аланів.

Саме входження барсілів до складу етнополітичного об'єднання волзьких булгар дозволяє вважати, що в VII ст. західний кордон країни барсілів міг знаходитися в західній частині Центрального Передкавказзя, де барсіли могли бути східними сусідами булгар Північно-Західного Кавказу і звідкіля частина барсілів разом з булгарами могли переселитися до Середньої Волги.

* * *

Другою іраномовною етнічною групою, яка могла взяти участь у формуванні хозарської держави, а можливо і хозарського етносу, були маскути. На думку дослідників, маскути часів раннього середньовіччя — це нащадки массагетів часів античності в Середній Азії, про яких згадував Геродот. Згодом під час переселення сарматських племен в IV–III ст. до н. е. вони опинилися в степах Східної Європи, звідкіля в перші століття нової ери переселилися до Східного Кавказу[707].

Дійсно, Геродот у своїй "Історії греко-перських війн" першим з істориків навів досить докладну інформацію про массагетів. "Батько історії" локалізував массагетів десь в глибинах Азії: "Кажуть, що цей народ є і великий, і войовничий, і мешкає там, де небо розвиднюється і сходить сонце за рікою Араксом і супроти ісседонів (I, 201)"[708]. Геродот увесь час вказував на те, що массагети живуть по той бік Араксу. Так, у розповіді про похід перського царя Кіра проти "цариці массагетів" Томріди він зазначив: "А Кір після цього, бачачи, що хитрощами йому не досягти успіху, подався до Араксу і відкрито пішов війною проти массагетів (I, 205)"[709]; "Коли він перейшов на той бік Араксу, він заночував там і поки він спав у країні массагетів, він побачив сон... (I, 209)"[710]; "Кір відійшов на один день шляху від Араксу... (I, 211)"[711].

[705] [за назвою].

[706] [Ковалевский, 1956, с. 138].

[707] [Гевонд, 1862, с. 72, прим. 158; Артамонов, 1962, с. 51–52, 61, 212, 227; Гадло, 1979, с. 31–35; Новосельцев, 1990, с. 92; Гмыря, 1993, с. 290–291].

[708] [Геродот, 1993, с. 73].

[709] [Геродот, 1993, с. 74].

[710] [Геродот, 1993, с. 75].

[711] [Геродот, 1993, с. 76].

Локалізуються массагети Геродотом за Араксом і в третій легенді про походження скіфів: "...із кочівниками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (IV, 11)"[712]. Геродот також дає докладні відомості про Аракс: "Ріка Аракс витікає з країни матієнців, звідкіля витікає і Гінд... Аракс звивається, маючи сорок гирлів, з яких всі, крім одного, вливаються в болото та нетечі... Проте одне з гирлів Аракса вільно тече до Каспійського моря (I, 202)"[713]. Якщо враховувати, що "болота" — це Аральське море і тільки одна ріка в давні часи періодично впадала в Каспійське море, то під Араксом Геродота слід розуміти Амудар'ю. Отже, за часів Геродота массагети мали проживати у степах на північ від цієї великої ріки. Таку локалізацію массагетів підтверджує й інше повідомлення Геродота: "Отже, західну частину цього моря, що називається Каспійським, обмежує Кавказ, але з боку, де небо розвиднюється і де сходить сонце, простягається безкінечна рівнина, куди не кинеш оком. Саме на обширній частині цієї великої рівнини живуть массагети, проти яких забагнулося Кірові вирушити в похід (I, 204)."[714].

Геродот першим вказав на етнічну спорідненість массагетів зі скіфами: "А є такі, які кажуть, що массагети належать до племені скіфів (I, 201)"[715]. Це підтверджують й інші спостереження Геродота: "Массагети одягаються так, як скіфи, і спосіб життя в них є такий самий. Воюють вони, як кінні, так і піші (бо вміють воювати обома способами). Вони — лучники і метальники дротиків і мають при собі сокири. Для всякої зброї вони використовують золото і мідь... (I, 215)"[716]. Проте массагети на деякий період зникли зі сторінок історичних творів, бо не брали активну участь у політичних подіях. Як зазначив в одній із своїх статей І. В. Пьянков, «розглянута розповідь Геродота, а саме періегеса Каспійського моря та опис массагетів у тому вигляді, що ми знаходимо його у творі "батька історії", належить самому Геродотові»[717]. Дослідник також відзначив інші джерела про массагетів: "Із числа інших повідомлень на цю тему, близьких за значенням, повідомлення Геродота знаходять досить повну відповідність лише у розповіді про массагетів у Страбона (Strabo, XI, 8, 6–7); при цьому матеріал, розподілений у Геродота між двома згаданими вставками, у Страбона об'єднаний в одному описі. Можна відзначити також повідомлення про массагетів Діонісія Пернегета та його латинських перекладачів"[718].

Дійсно, грецький автор Страбон у своїй "Географії" також підтвердив факт перебування у I ст. до н. е. массагетів у центрі Азії і при цьому не лише повторив інформацію Геродота про массагетів, а й додав нові подробиці щодо массагетів, яких не було у творі Геродота. Так, Страбон продовжував локалізувати массагетів на схід від Каспійського моря: "Что же касается племен, обитавших за Каспийским морем, то одних они (греческие историки — *О. Б.*) называли саками, других — массагетами, не будучи в состоянии сообщить о них ничего определенного, хотя эти историки и описывали войну Кира с массагетами (XI, VI, 1)... Большинство скифов, начиная от Каспийского моря, называется даями. Племена, живущие восточнее

[712] [Геродот, 1993, с. 182–183].
[713] [Геродот, 1993, с. 73].
[714] [Геродот, 1993, с. 74].
[715] [Геродот, 1993, с. 73].
[716] [Геродот, 1993, с. 77].
[717] [Пьянков, 1975, с. 65].
[718] [Пьянков, 1975, с. 46].

последних, носят названия массагетов и саков, прочих же называют общим именем скифов, но у каждого племени есть свое особое имя (XI, VIII, 1)"[719]. При цьому Страбон дає зрозуміти, що массагети — це не одне плем'я, а угрупування племен, які належали навіть до різних господарсько-культурних типів: "О массагетах передают рассказы в таком роде: одни из них обитают в горах, другие — на равнинах, третьи — на болотах, которые образуют реки, четвертые — на островах и болотах. Более того, по их словам, страна наводняется рекой Араксом (Амударьей — *О. Б.*), которая, разветвляясь на множество рукавов, впадает на севере всеми остальными своими устьями в другое море (Аральское — *О. Б.*) и только одним устьем — в Гирканский залив (на Каспийском море — *О. Б.*) (XI, VIII, 6)... Массагеты, живущие на островах, питаются ввиду отсутствия зерна для посева кореньями и дикорастущими плодами; одеждой им служит древесное лыко... Болотные жители питаются рыбой и одеваются в шкуры тюленей, заходящих сюда с моря. Жители гор также питаются дикорастущими плодами; у них есть лишь немного овец, поэтому они режут их, сохраняя на шерсть и молоко... Обитатели равнин не занимаются земледелием (хотя земля у них есть), но живут на манер кочевников и скифов, питаясь бараниной и рыбой. У всех такого рода племен находим и некий общий образ жизни, о чем я нередко упоминаю: их погребальные обряды, обычаи и весь быт схожи (XI, VIII, 7)"[720]. При цьому Страбон навіть згадує деякі назви массагетських племен: "К племени массагетов и саков относятся также аттасии и хорасмии" (XI, VIII, 8)"[721].

Вже на початку нової ери массагети стали активними учасниками подій, але за межами Середньої Азії, що було пов'язано з експансією аланів. Так, Пліній у своєму історичному творі відзначив, що у I ст. н. е. на північному кордоні від землі албанів проживала етнічна група ***mazacas***, в якій О. В. Гадло схильний був бачити массагетів[722]. Аналогічну, але досить оригінальну, інформацію про массагетів подає також у I ст. н. е. Помпоній Мела у двох розділах свого "Опису Землі": "(12) ... Выше скифов и скифских степей живут даги, а над Каспийским заливом — комары, *массагеты*, кадусии, гирканы, иберы... (38) Далее у Каспийского залива живут каспии и амазонки, называемые савроматидами, у Гирканского — албани, *мосхи* (Mosshi), гирканы..."[723]. Що стосується згадки про мосхів біля західного узбережжя Каспійського моря, то В. В. Латишев вважає це помилкою і у своєму коментарі наводить наступні доводи: "Мосхи, про яких згадує вже Гекатей (fr. 188), локалізуються зазвичай біля південно-східних берегів Чорного моря поблизу від Колхиди. Гекатей прямо називає їх частиною племені колхів, тоді як Страбон називає Мосхійськими горами західну частину Малого Кавказу (XI, 12, 4). Приймаємою Мелою локалізацію мосхів біля берегів Каспійського моря слід вважати помилковою"[724]. Проте варто звернути увагу на те, що вже у V ст. "Історії" вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в грецькій, в останній редакції цього твору згадана етнічна група Східного Кавказу ***масахи***, що відповідає етнічному терміну вірменської редакції цього ж твору — ***маскути***, тобто "массагети"[725].

[719] [Страбон, 1964, с. 480, 483].
[720] [Страбон, 1964, с. 485].
[721] [Страбон, 1964, с. 485].
[722] [Гадло, 1979, с. 35].
[723] [Латышев, 1949, с. 272, 284].
[724] [Латышев, 1949, с. 284, прим. 8].
[725] [Гадло, 1979, с. 32].

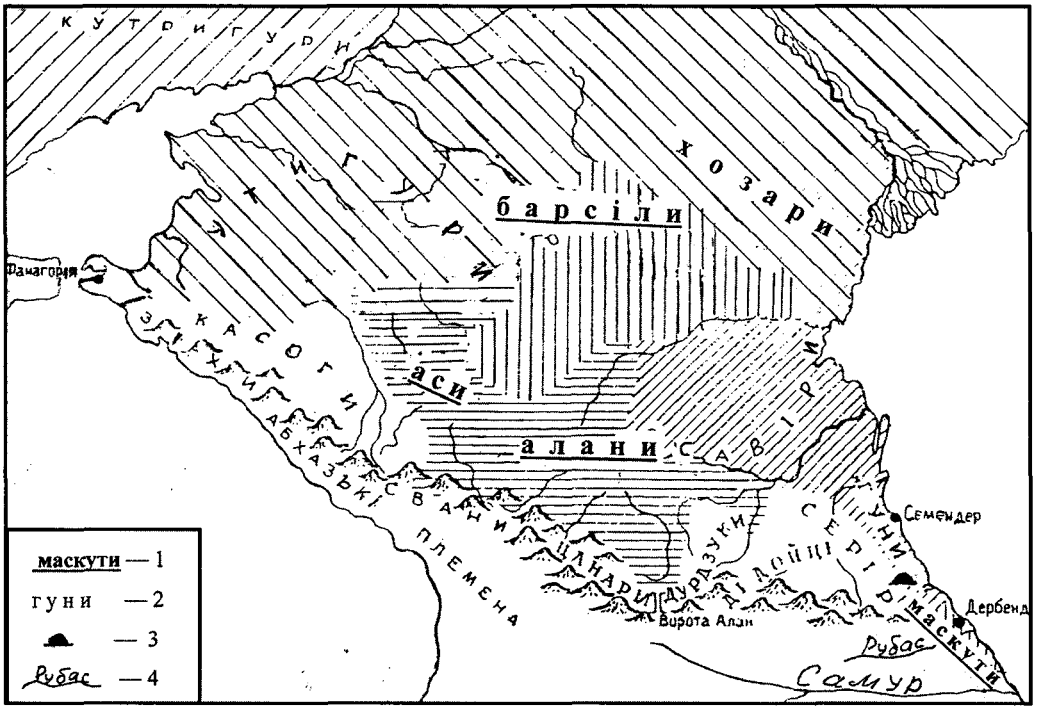

Рис. 10. Етнополітична ситуація на Північному і Східному Кавказі наприкінці VI – в першій половині VII ст.:
1 — іраномовні етнічні групи; 2 — етнічні групи тюркського та кавказького походження; 3 — Паласа-Сиртський курганний могильник;
4 — гідроніми іранського походження

Звідси слідує, що Помпоній Мела для опису населення Східного Кавказу використовував принаймні два джерела, де в одному було використано традиційний термін ***массагети,*** а в другому похідну від нього форму етноніма — ***мосхи***. Отже, вже в I ст. н. е. массагети вже проживали на Східному Кавказі, де вони були північними сусідами албанів. Проте не до кінця зрозумілі причини і обставини появи цієї етнічної групи в регіоні.

А грекомовний автор II–III ст. Кассій Діон у своїй "Римській історії" при описі політичних подій на Кавказі у 135 р., не тільки локалізував массагетів на Кавказі, а й поставив знак рівності між аланами і массагетами: "Таким образом, война против иудеев подошла к концу, но другая, начатая по Фарасманову подстрекательству аланами (которые суть массагеты), жестоко потрясла Албанию и Мидию, достигнув Армении и Каппадокии. Однако затем она прекратилась, так как аланы с од-

ной стороны были ублаготворены дарами Вологеза, с другой остановились в страхе перед Флавием Адрианом, правителем Каппадокии..."[726-727].

Латиномовний автор IV ст. Амміан Марцеллін у своєму творі "Діяння" при описі подій IV ст. зазначив, що під час походу проти перського шаха Шапура II римський імператор Юліан у своїй промові до воїнів згадав про массагетів як про аланів, і також локалізував їх на Східному Кавказі: "не говоря уже о Лукулле или Помпее, который, пройдя земли албанов и массагетов, которых мы теперь называем аланами, видел Каспийское море, — мы знаем, что легат Антония Вентидий нанес в этих местах бесчисленное множество поражений врагам"[728-729]. Проте при описі північної частини Тавріки (Cheronesus Taurica) Амміан Марцеллін згадував про массагетів і аланів як про окремі народи: "в самом начале этого края там, где кончаются Рипейские горы, живут аремфеи, справедливые люди, известные своим миролюбием. Через их страну протекают реки Хрон и Бисула. Около этого народа обитают массагеты, аланы и саргеты, а также многие неизвестные народы, но ни названия их, ни обычаи нам неведомы"[730-731].

Виходячи з даних античних авторів можна припустити, що від початку массагети являли собою іраномовну етнічну групу, яка до нової ери мешкала у глибинах Азії. Проте у перші століття нової ери массагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі, а решта переселилася до Північного Причорномор'я. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між массагетами і аланами. У зв'язку з цим доречно нагадати спостереження Амміана Марцеліна щодо поширення назви ***алани***: "Аланы делят на две части земли (Европы и Азии — *О. Б.*) и хотя довольно отделены от других... они объединяются одним именем, и все называются Аланы, потому что имеют подобные обычаи, дикий образ жизни и такое же оружие"[732]. З огляду на це можна припустити, що згадані за часів пізньої античності та раннього середньовіччя на Східному Кавказі алани могли являти собою власне массагетів, які оселилися там. Аналіз повідомлень грекомовних та латиномовних авторів про події I–VI ст. — Светонія (I–II ст.), Тацита (I–II ст.), Йосипа Флавія (I ст.), Фемістія (IV ст.), Менандра (VI ст.), Прокопія Кесарійського (VI ст.), свідчить про постійне перебування за часів пізньої античності та раннього середньовіччя біля Каспійських воріт (Дербентського проходу) аланів при відсутності згадок про массагетів[733]. Хоча ми знаємо, що там

---

[726] ὁ μ᾽εν οὖν τῶν Ἰουδαίων πόλεμος ἐς τοῦτο ἐτελεύτησεν, ἕτερος δ᾽ε Ἀλανῶν (εἰσὶ δ᾽ε Μασσαγέται) ἐκιν᾽θη ὑπὸ Φαρασμάνου, καὶ τὴν μ᾽εν Ἀλβανίδα καὶ τὴν Μηδίαν ἰσχυρῶς ἐλύπησε, τῆς δ᾽ Ἀρμενίας τῆς τε Καππαδοκίας ἁψάμενος, ἔπειτα τῶν Ἀλανῶν τὰ μ᾽εν δώροις ὑπὸ τοῦ Οὐολογαίσου πεισθέντων, τὰ δ᾽ε καὶ Φλάουιον Ἀρριανὸν τὸν τῆς Καππαδοκίας ἄρχοντα φοβηθέντων, ἐπαύσατο.

[727] [Алемань, 2003, с. 130–131].

[728] ... namque ut Lucullum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas, quos Alanos, nunc apellamus, hac quoque natione perrupta vidit Caspios lacus, Ventidium novimus Antoni legatum strages per hos tractus innumeras edidisse.

[729] [Алемань, 2003, с. 68–69].

[730] ...ergo in ipso huius compagis exordio, ubi Riphaei deficient montes, habitant Arephaei, iusti hominess placiditateque cogniti, quos amnes Chronus et Bisula praeterfluunt, iuxtaque Massagetae Halani et Sargatae alique plures obscure, quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores.

[731] [Алемань, 2003, с. 68].

[732] [Аммиан Марцелин, 1949, с. 304–305].

[733] [Алемань, 2003, с. 53, 57, 138, 158, 253, 264].

були массагети! Проте за часів раннього середньовіччя у письмових джерелах східного походження, як жителі Східного Кавказу, були представлені не алани, а массагети, більш відомі як ***маскути***.

Вже вірменські історики V ст. згадували маскутів у зв'язку з подіями, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході. Так, про маскутів йдеться в "Історії" вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в розлогій, грецькій, десь між 461 та 465 рр. У грецькій редакції повідомляється, що при вірменському царі Трдаті після 301 р. християнство розповсюдилось "до границ масаха-гуннов и ворот каспиев и той части, где сторона алан". У вірменській же редакції зазначено: "до границ маскутов и по направлению к стране алан, до страны касиев"[734]. З цього виходить, що "масахи" в грецькому тексті і "маскути" у вірменсьму варіанті — це один і той же народ. Далі в грецькому тексті при переліченні посад при дворі вірменського царя Агантагехос згадує "топократора страны масаха-гуннов", чим підкреслюється його високий соціальний статус. Це підтверджується у вступі до грецького варіанта твору Агантагехоса, де цар "масаха-маскутів" названий одним із чотирьох царів парфянської династії[735].

В "Історії Вірменії" Фавтоса Бузанда, написаній в 70-ті рр. V ст., повідомляється про боротьбу вірменського царя Хосрова II Котака, який був на престолі з 332 по 338 рр., з царем маскутів Санесаном, який був його родичем і був до того відправлений ще Трдатом до північно-східних областей вірменської держави в м. Пайтакаракан разом з просвітницькою місією святого Григоріса. Проте після смерті Трдата Санесан відокремився від Вірменії, сприяв відновленню язичництва та взяв участь у вбивстві Григоріса. Далі Санесан напав на Вірменію, але, незважаючи на великий перелік племен в його війську, зазнав поразки від вірменського царя Хосрова. Цікаво, що Санесан був названий не лише царем маскутів, а й "повелителем гунів"[736].

Про ці ж події йдеться в "Історії країни Алуанк" більш пізнього вірменського історика Мовсеса Калакантуаці. Проте у нього цар маскутів в одному випадку названий Санатруком, а в іншому Санесаном[737]. О. В. Гадло, керуючись перекладом К. Патканьяна, прийшов до висновку, що у тій частині твору Мовсеса Калакантуаці, де йдеться про битву біля Ошаканської скелі, згаданий полководець Санатрука (Санесана) під іменем ***Анаріска***, слід бачити осетинський термін ***ænæрисгæ*** — "той, хто не відчуває біль"[738]. Проте автор останнього перекладу твору Мовсеса Калакантуаці з давньовірменської на російську Ш. В. Смбатян не згоден з цим, бо вважає, що в даному випадку йдеться не про антропонім, а про словосполучення, яке має означати давньовірменською "велетень жахливий"[739].

Таким чином, дані письмових джерел про маскутів IV ст. дали підстави вважати, що первісна територія маскутів була розташована на каспійському узбережжі в Південному Дагестані на північ від сучасного Дербента, там де джерела в більш пізній період локалізували "країну гунів"[740]. Проте у другій половині IV ст. ситуація дещо змінилась.

[734] [Гадло, 1979, с. 32].
[735] [Гадло, 1979, с. 32].
[736] [Фавтос, 1962, с. 14–15].
[737] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 34, 71].
[738] [Гадло, 1979, с. 36].
[739] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 186, прим. 59].
[740] [Артамонов, 1962, с. 61; Гадло, 1979, с. 35; Новосельцев, 1990, с. 92].

Так, інший вірменський автор V ст. Єгіше повідомляє, що в 460–462 рр. албанський князь Ваче підняв повстання проти персів і за допомогою маскутів та одинадцяти царів горців оволодів фортецею Чора в Дагестані. Проте протягом року він змушений був воювати з хайландурами, які були союзниками персів. Після цього цар Албанії переселив частину маскутів на південь від укріплень, тобто розселив їх у Північній Албанії[741]. Таким чином, ранні зведення вірменських істориків дозволяють окреслити територію маскутів до 463 р. в приморському Дагестані, а після того — їхня територія розповсюджувалась і на Північну Албанію. У зв'язку з цим інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, згідно з яким у першій половині IV ст. у приморському Дагестані існувало могутнє політичне об'єднання маскутських племен, яке згодом було знищено гунами[742]. Згадки письмових джерел про маскутів більш пізнього періоду дозволяють локалізувати маскутів як на південь, так і на північ від Дербента.

Так, в VII ст. автор "Вірменської географії" відзначав, що маскути проживали на південь від Дербента, а по-сусідству з ними, на північ від Дербента, знаходились володіння гунів[743]. В VIII ст. Гевонд, розповідаючи про арабо-хозарські війни, відзначив, що в 730–731 рр. хозарські війська з півночі пройшли через володіння гунів, минули прохід Чора (Дербент) та досягли землі маскутів і згодом форсували р. Аракс та опинилися в Пайтакаракані[744]. Проте арабські автори часів Аббасідського халіфату, розповідаючи про драматичні події початку VIII ст., згадують на Східному Кавказі одинадцять царів гір і серед них царя володіння Маскат, що знаходилось між Серіром та Філаком. Як справедливо зазначив М. І. Артамонов, "Маскат явно відповідає країні маскутів вірменських авторів"[745]. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх, розповідаючи про народи, які мешкали на північ від Дербента, все ж таки згадав правителя маскутів: "За Дербентом — царь сабиров и лесгов, царь филина, царь маскутов"[746]. У даному випадку доречно вважати, що йдеться насамперед про північних маскутів, які з часом могли відокремитись від опіки гунів та стати автономним державним утворенням у межах Хозарського каганату. За даними хроніки "Таріх ал-Абваб", країна Маскат аж до 833 р. зберігала своїх самостійних правителів[747]. Проте у даному випадку незрозуміло, про яких маскутів йдеться: тих, що жили на північ від Дербента, чи тих, хто проживав на південь від цієї фортеці. О. В. Гадло вважав, що це були маскути, які мешкали на південь від Дербента. Аналізуючи повідомлення Ібн Хордадбеха про ситуацію на Східному Кавказі в IX ст., дослідник помітив деякі, на його погляд, помилки: «царство Алан названо раніше Серіра, Філана та Маската, а Маскат, розташований, на південь від Дербента, названий за країною Філан, що локалізується на місці федерації Акуша-Дарго на Північний Захід від Дербента". Саме ця розбіжність дала підстави О. В. Гадлу вважати, що "список володінь за ал-Бабом" являє собою непослідовну компіляцію, в якій переплутана послідовність реально існуючих політичних утворень»[748]. Проте, якщо виходити з

[741] [Егише, 1971, с. 169].
[742] [Новосельцев, 1990, с. 92].
[743] [Патканов, 1883, с. 31].
[744] [Гевонд, 1862, с. 71–72].
[745] [Артамонов, 1962, с. 226–227].
[746] [Алемань, 2003, с. 326].
[747] [Минорский, 1963, с 110–112].
[748] [Гадло, 1979, с. 35, 151]..

того, що перелік державних утворень в Ібн Хордадбеха поданий правильно з півночі на південь, то виходить, що у IX ст. маскути проживали на північ від Дербента і мали свого правителя. І вже при описі подій кінця IX – X ст. маскути не згадуються в письмових джерелах, що може свідчити про процес асиміляції маскутів сусідами. Виходячи з того, що ще з часів пізньої античності массагети (маскути) ототожнювались з аланами, є сенс вважати маскутами тих аланів, які проживали за часів раннього середньовіччя біля Дербентського проходу. Про присутність аланів у Дагестані в цей період можуть свідчити дані письмових джерел. Проте алани згадуються у творах ранньосередньовічних вірменомовних авторів — Фавтоса, Мойсея Хоренського, Єгіше та інших, але як населення центральної частини Північного Кавказу. При цьому маскути і алани не згадувались разом, якщо йшлося про населення Східного Кавказу[749]. Проте повідомлення інших пізньоантичних та ранньосередньовічних авторів дозволяють локалізувати аланів не лише на Центральному Кавказі, а й у районі Дербентського проходу. З огляду на це великий інтерес становить ситуація із вживанням за часів пізньої античності та раннього середньовіччя терміну "Ворота аланів". Традиційною є думка, що така назва відповідала тільки Дарьяльському проходові в центрі Кавказу. Проте аналіз деяких письмових джерел дозволяє висловити певні сумніви щодо цього.

Вже першу появу аланів на Близькому Сході грекомовний історик Йосип пов'язав з Каспійськими воротами. Саме в 35 р. царі іберів та албанів для боротьби з парфянським царем Артабаном звернулися по допомогу до аланів: "...призвали против Артабана аланов, открыв Каспийские ворота и дав проход через свои земли"[750-751]. В перші ж століття нової ери починають з'являтися перші відомості про "Ворота аланів", що мали знаходитись поруч з Албанією. Так, в пехлевійському написі Кірдіра, де описуються події часів правління сасанідського шаха Шапура I (III ст. н. е.), зазначені області, на які здійснив свої походи шах: "страна Армения, Иберия, Албания и Баласаган до самых Врат аланов"[752]. На думку А. Алеманя, сусідня з "Воротами аланів" область ***Баласаган*** — це східна частина Албанії, тобто та територія, що була сусідньою до Каспійських воріт (Дербентського проходу)[753]. Сам Шапур I у своєму написі на "Каба-і Зарадушт" перелічує провінції своєї імперії у такому порядку: "Армения, Иберия, Македония, Албания и Баласаган вплоть до горы Кавказ и Врат аланов и всей горы Парешавара". На думку А. Алеманя, "Парешавар" — це гори Ельбурс[754]. Отже, у III ст. н. е. "Ворота аланів" в уявленнях персів знаходилися не на Центральному Кавказі, а на Східному.

У V ст. вірменський історик Єгіше також локалізував "Ворота аланів" на північних кордонах Албанії. За його даними, під час свого заняття престолу перський шах Пероз (457–484 рр.) зазнав непокору з боку албанів. Тоді прийшлося вдатися до рішучих дій: "когда [персы] увидели, что ни силой, ни добром не смогли прийти к согласию, они взяли много сокровищ в страну хайландуров, открыли Аланские Во-

[749] [Фавтос, 1962, с. 16; Моисей Хоренский, 1858, с. 134; Егише, 1971, с. 236; Алемань, 2003, с. 364–388]..

[750] οἱ δ᾽ε αὐτοὶ μ᾽εν ἀντεῖχον, Ἀλανοὺς δ᾽ε δίοδον αὐτοῖς διδόντες διὰ τῆς αὐτῶν καὶ τὰς θύρας τὰς Κασπίας ἀνοίξαντες ἐπάγουσι τῷ Ἀρταβάνῳ.

[751] [Алемань, 2003, с. 138]..

[752] [Алемань, 2003, с. 444]..

[753] [Алемань, 2003, с. 446].

[754] [Алемань, 2003, с. 444–447].

рота, вывели многочисленное войско гуннов и воевали один год с царем албанов"[755]. Про присутність аланів на Східному Кавказі в VI ст. продовжували свідчити візантійські автори. Так, Менандр повідомляв про те, що в 561 р. візантійський посол Петро і перський посланець Ґазд-Гушнасп Зіх в Дарі, що знаходилась в Верхній Месопотамії, підписали мирну угоду на п'ятдесят років, де "в первом решении было записано, чтобы не позволять персам, гуннам, аланам, или другим варварам переходить через ущелье прохода, называемого Хоруцон, и через Каспийские ворота во владения ромеев"[756]. Інформацію Менандра підтверджує його сучасник та співвітчизник — Прокопій Кесарійський: "Всю страну, которая простирается от горы Кавказ до Каспийских Ворот, населяют аланы, народ независимый, из которого большая часть является союзниками персов..."[757]. Досить цікаво, що за часів раннього середньовіччя продовжували локалізувати аланів та "Ворота аланів" на Східному Кавказі і вчені Арабського халіфату.

Так, арабський географ X ст. Ібн Хаукаль відніс до жителів Дербента також аланів: "город Дербент (Bab al-Abwab) у Каспийского моря (bahr al-Hazar), является портом дагестанських сариров (as-Sarir), аланов (al-Lan), всех областей Табаристана, Гургана, областей, населенных неверными (buldan al-kufur), и Делема"[758]. Проте найбільший інтерес становить інформація про знаходження "Воріт аланів" на Східному Кавказі. Так, перський компілятор ат-Табарі — ал-Баламі, розповідаючи про похід Мервана в 735 р. проти хозарів, відзначив його дії: "собрал войско и вторгся через долину, которая называется ***Bab al-Lan*** (Аланские ворота), убивая и сжигая все, пока не достиг Самандара"[759]. У творах мусульманських географів IX ст. також утримується досить суперечлива інформація про перебування аланів поблизу Дербентського проходу. Так, Сухраб (Ібн Сарабійун) подає інформацію про ріку Кура: "Знакомство с ал-Кур, а это — река Внутренней Армении. Начало ее — из горы, около которой находится Баб ал-Абваб в стране ал-Лан, идет эта река, простираясь до города Тифлиса с его восточной стороны. Затем идет к месту слияния, затем впадает в море Джурджана"[760-761]. На перший погляд може скластися враження, що алани проживали поруч з Дербентським проходом, який в мусульманських джерелах традиційно називався ***Баб ал-Абваб*** — "Ворота воріт". Проте детальний аналіз цього повідомлення дозволяє зробити висновок, що Сухраб помилково назвав "Воротами воріт" не Дербентський прохід, а Дарьяльський. Проте у мусульманських географів є інший термін, що більш підходить для позначення Дербентського проходу. Так, ал-Хварізмі (IX ст.) та Сухраб згадують гору(?) ***Баб ал-Хазар ва ал-Лан*** — "Ворота хозар та аланів"[762]. Як зазначила Т. М. Калініна, «ал-Хварізмі, окрім "країни аланів", знає також пункти "Ворота хозар та аланів" — достатньо ре-

---

[755] [Алемань, 2003, с. 372].

[756] [Алемань, 2003, с. 253–255; Менандр, 1860, с. 342].

[757] [Алемань, 2003, с. 264].

[758] [Алемань, 2003, с. 327].

[759] [Алемань, 2003, с. 356].

[760] *معرفه الكر نهر ارمينيه اداخله* وذلک ان اوله من الجبل الذى
عنده باب الأبواب فى بلاد اللان يمر هذا انهر مادا الى مدينه
تفليس من ناحيه مشرقها ثم يمر الى المجتمح ثم يصب فى بحر جرجان*

[761] [Калинина, 1988, с. 113, 117].

[762] [Калинина, 1988, с. 42, 115].

альну, сучасну йому назву»[763]. Є підстави вважати, що так у IX ст. вчені Арабського халіфату могли називати Дербентський прохід, бо хозари мешкали поблизу Дербента, а не Дарьяла, щодо якого використовували термін ***Баб ал-Лан***. Проте щодо Дербентського проходу мусульманські автори найчастіше використовували термін ***Баб ал-Абваб*** — "Ворота воріт"[764]. Причину того, чому за часів раннього середньовіччя досить часто плутали Дербентський і Дарьяльський проходи, слід шукати у традиціях пізньоантичних авторів.

За часів пізньої античності та раннього середньовіччя греко-римські і згодом візантійські автори досить часто називали Дербентський прохід "Каспійськими воротами"[765]. Проте за спостереженнями С. М. Перевалова, за часів пізньої античності "Каспійськими воротами" називали три гірських проходи: "Каспійські ворота I знаходились на південь від Каспія, в Північному Ірані поблизу м. Рагі —це сучасні перевали Сірдар та Фіру-Кух у горах Ельбруса. Каспійські ворота II — сучасний Дарьял на Кавказі. Каспійські ворота III — Дербентський прохід уздовж берега Каспійського моря"[766].

Вірменські ж автори називали Дербентський прохід ***Чора (Джора)*** — "ущелина"[767]. За часів Хосроя Анушірвана тут було збудовано фортецю Дербент, назва якої перекладається з середньоперської як "Закриті Ворота". Аналізуючи повідомлення ранньосередньовічних авторів, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що "місто Чора і Дербент — це одне і теж, і можливі нюанси в значенні цих термінів вагомої ролі не відіграють"[768]. Отже, різними авторами щодо одного і того ж проходу використовувались різноманітні терміни: Каспійські ворота, ворота Чора, Баб ал-Абваб, Ворота хозарів, Дербентський прохід тощо. Якщо виходити з того, що за часів пізньої античності і раннього середньовіччя з обох боків проходу, на південь і на північ, проживали массагети-маскути, яких традиційно відносили до числа аланів, то є підстави вважати, що іноді Дербентський прохід називали не інакше як "Ворота аланів", який іноді плутали з Дарьяльським проходом.

Великий інтерес становить насамперед доля тих маскутів, які залишилися на території Дагестану, на північ від Дербента. Письмові джерела свідчать, що сусіднім до маскутів етносом були дагестанські гуни, подорож до яких здійснив у другій половині VII ст. албанській єпископ Ісраель, що знайшло своє відображення у творі вірменського автора Мовсеса Каланкатуаці. Проте вірменський інформатор, посилаючись на повідомлення Ісраеля, особливо відзначив поховальні традиції дагестанських гунів, що знаходять аналоги серед язичницьких поховальних обрядів багатьох іраномовних народів[769]. Про похорони у "гунів" він писав наступне: "Трубили [в трубы] и били в барабаны над трупами, ножом или палашом делали кровоточащие надрезы на своих щеках, на руках и ногах. То было адское зрелище, когда совершенно нагие мужчины — муж за мужем и отряд за отрядом — бились мечами на ристалище у могил. Многочисленные толпы людей состязались друг с другом, а

[763] [Калинина, 1988, с. 96].

[764] [Калинина, 1988, с. 17, 42. 83, 84, 116, 117,125, 146, 149].

[765] [Алемань, 2003, с. 253–255, 264; Менандр, 1860, с. 342].

[766] [Перевалов, 2005, с. 175].

[767] [Артамонов, 1962, с. 170; Моисей Хоренский, 1858, с. 134; Егише, 1971, с. 31; Патканов, 1883, с. 31].

[768] [Артамонов, 2001, с. 170].

[769] [Bubenok, 2001].

после предавались разврату и скакали на лошадях то в ту, то в другую сторону. Кто плакал и рыдал, а кто забавлялся по дьявольскому обычаю своему. Они забавлялись, резвились, пускались в пляски и предавались скверным поступкам..."[770]. Досить цікаво, що аналогічні поховальні звичаї були зафіксовані Геродотом у скіфів. Як уже було відзначено, під час похорон свого царя скіфи чинили наступне: "Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку (IV, 71)"[771]. За даними Б. О. Калоєва, ще у XIX ст. аналогічні поховальні традиції зберігалися серед кавказьких нащадків аланів — осетинів. Так, під час похорон у осетинів чоловіки і жінки дряпали собі обличчя, лупцювали себе кулаками, палкою та навіть спеціальним батогом. А ще під час похорон і через рід на поминках осетини влаштовували кінські змагання на честь небіжчика, тобто кінь, який приходив першим, присвячувався йому[772]. А. П. Новосельцев, який вважав дагестанських гунів хозарами, проаналізувавши їхні поховальні звичаї, прийшов до наступного висновку: "Описані Ісраелем звичаї нагадують деякі звичаї стародавніх скіфів, охарактеризовані Геродотом, і, здається, доводять спадкоємність між давньоіранськими кочівниками і хозарами VII ст.[773].

Якщо поховальні традиції є дуже стійкими ідеологічними уявленнями, то інші релігійні уявлення у кочівників з часом можуть піддаватися трансформації. Як доказ цього, можна навести дані Мовсеса Калакантуаці, який, посилаючись на єпископа Ісраеля, відзначив у пантеоні дагестанських гунів два божества: "Если громогласное огненное сверкание молнии, обжигающее эфир, поражало человека или другое животное, то они считали, что это жертва, посвященная богу Куару, и служили ему. И еще почитаемому ими идолу какому-то, огромному и безобразному богу Тенгри-хану, которого персы называют Аспандиант, приносили в жертву коней на кострах"[774].

Великий інтерес становлять імена богів дагестанських гунів. Так, ім'я "гунського" бога ***Куар*** дуже добре нагадує назву язичницького божества східних слов'ян ***Хоръс***, яке згадується в "Повісті врем'яних літ" при описі подій 980 р.[775]. В. І. Абаєв вважав, що ім'я бога ***Хоръс*** мало іранське походження і тому в Хорсі слід бачити старого аланського бога, ім'я якого слід перекладати як "добрий, хороший"[776]. Б. О. Рибаков вважав Хорса богом сонячного світила, невід'ємного від образа Дажьбога — Сонця, що в принципі не суперечить висновкам В. І. Абаєва про функції даного слова як епітета[777]. До цього слід додати, що навіть у сучасній перській мові існує термін ***хоршид*** для позначення сонця. Отже, можна погодитись з припущенням А. П. Новосельцева, що ім'я бога ***Куар*** походить "від іранської назви сонця"[778].

Що стосується походження назви іншого бога ***Тенгрі-Аспандіант***, то можна повністю погодитись з думкою А. П. Новосельцева, що перша назва ***Тенгрі*** — це

[770] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 124].
[771] [Геродот, 1993, с. 196].
[772] [Калоев, 1984а].
[773] [Новосельцев, 1990, с. 145].
[774] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 124].
[775] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 132–133].
[776] [Абаев, 1969, с. 115].
[777] [Рыбаков, 1981, с. 432; Рыбаков, 1988, с. 444].
[778] [Новосельцев, 1990, с. 145].

"відоме тюркське племінне божество". Окрім того, дослідник переконливо довів, що "немає сенсу пов'язувати хозарського (гунського — *О. Б.*) Аспандіанта з давньоперськими або навіть вірменськими богами", оскільки "у формі Аспандіант, а також у культі цього бога у хозарів (гунів — *О. Б.*), безумовно, закладена й інша основа, пов'язана з іранським ***аспа*** — "кінь". Тому великий інтерес становить висновок А. П. Новосельцева: "Ймовірно, це було сарматське (массагето-аланське) божество, що відображало культ коня, дуже важливий для кочівників. У даному середовищі з ним міг асоціюватись і давньоіранський культ героя Спендодата"[779]. Те, що це так, свідчать дані Геродота про релігійні вірування массагетів.

Про релігійні вірування массагетів батько історії повідомляє: "Шанують вони лише одного бога — сонце, і приносять йому в жертву коней. Значення цієї жертви таке: найшвидшому серед богів приносять у жертву найшвидшу серед усіх тварин (I, 216)"[780]. Така ж інформація міститься в "Географії" Страбона: "Богом они почитают одно только солнце и ему приносят в жертву коней" (XI, VIII, 8)"[781]. Отже, за часів античності у массагетів мало існувати головне божество ***Куар-Аспандіант,*** яке уособлювало собою сонце і якому приносили у жертву коней. Проте з часом массагети-маскути у Дагестані об'єдналися з тюрками-гунами в один племінний союз і таким чином виник міжплемінний культ богів, внаслідок чого функції божеств змінилися, хоча старі назви богів залишились. О. В. Гадло про це зробив наступний висновок: "...культ Куара-Аспандіанта, очевидно, являв на грунті Східного Дагестану дещо трансформований культ іраномовних кочівників, вірогідніше за все, массагетів-маскутів. Що стосується найменування антропологізированої іпостасі Куара Тенгрі-Ханом, то тут неважко побачити намагання пояснити іранський культ через тюркські космогонічні уявлення. Очевидно, тюрки (власне гуни), які зустрілися з культом Куара, сприйняли його як культ свого верховного божества — Тенгрі-Небо та підтвердили його панівне становище у демонологічній ієрархії, що формувалася, титулом хан"[782].

Є сенс також звернути увагу на паралелі у сімейно-шлюбному житті, що впадає в очі при порівнянні відомостей Мовсеса Калакантуаці про традиції частини дагестанських "гунів" і Геродота про такі ж традиції у середовищі массагетів. І хоча етнологи-еволюціоністи будуть вважати ці збіжності лише наслідком близького рівня суспільного розвитку, хочеться відзначити, що кочове суспільство дуже є дуже консервативним і досить часто паралелі в середовищі номадів являли собою не наслідок спільної схеми розвитку, а результат генетичної близькості. Так, опираючись на дані Ісраеля, Мовсес повідомляє про традиції групового шлюбу серед дагестанських гунів: "И еще преданные похотливым желаниям, [присущим Афродите], по диким языческим нравам своим жен отцов своих брали себе, или два брата брали одну жену, или [один] брал много разных жен"[783]. Про груповий шлюб у массагетів Геродот повідомляє наступне: "У кожного з них одна жінка, але жінки в них спільні. Елліни кажуть, що такий звичай є в скіфів, але це не в скіфів, а саме в массагетів. Отже, яку тільки побажає мати жінку массагет, він підходить до

[779] [Новосельцев, 1990, с. 145–146].
[780] [Геродот, 1993, с. 77].
[781] [Страбон, 1964, с. 485].
[782] [Гадло, 1979, с. 147].
[783] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 124].

її кибитки і вішає на неї свій сагайдак, а потім спокійно злягається з нею (I, 216)"[784]. Інформацію Геродота про ці звичаї массагетів повторює Страбон, який зазначає: "Каждый мужчина у них женится только на одной женщине, но они пользуются и женами других людей, что даже вовсе не скрывают; тот, кто хочет сойтись с чужой женой, вешает свой колчан на повозке и откровенно сходится с ней (XI, VIII, 6)"[785]. У зв'язку з поширеністю групового шлюбу серед частини дагестанських гунів і массагетів можна висловити припущення про спадкоємність цієї традиції крізь віки, хоча цьому знайдуться певні заперечення.

Не менший інтерес становить походження спеціальних термінів та паралелей у поховальних традиціях та пантеоні дагестанських гунів й іраномовних номадів. Дослідники пояснюють це тим, що в Дагестані гуни включили до складу свого племінного союзу залишки маскутів, які піддалися процесу асиміляції з боку гунів-тюрків[786]. Але цей процес виявився незавершеним. Так, О. В. Гадло звернув увагу на те, що в тому фрагменті "Історії країни Алуанк", де йдеться про гунів Алп-Літвера другої половини VII ст., згаданий "постельник" ***Чаткасар***[787], в якому дослідник бачить осетинський (алано-маскутський) термін "людина, наближена до дому" (від осетинського ***цæдисон*** — "співучасник", ***хæдзар*** — "дім, родина"), що на його думку може свідчити про маскуто-гунський симбіоз в Південному Дагестані[788].

А. П. Новосельцев вважав дагестанських гунів хозарами, тому що, на його думку, у Дагестані "відбувався інтенсивний синтез місцевих іранців (а можливо і кавказців) з прибульцями, які тривалий час називалися гунами, можливо і тому, що серед них гунський елемент був достатньо впливовим"[789]. Проте є підстави вважати, що у VII ст. дагестанські гуни являли собою лише окреме етнополітичне утворення і були включені до складу Хозарського каганату та знаходилися у васальних відносинах щодо хозарського кагана. "Хроніка Міхрінідів", що є складовою частиною "Історії країни Алуанк" Мовсеса Калакантуаці, свідчить про те, що у другій половині VII ст. цар дагестанських гунів Алп-Літвер підкорявся "хозарському хану", який знаходився в Туркестані і змушений був віддати свою дочку до його гарему[790]. Це дало справедливі підстави О. В. Гаддлу вважати, що дагестанських гунів тих часів ні в якому разі не можна ототожнювати з хозарами[791]. Аналогічних поглядів дотримувались М. І. Артамонов[792], Л. Б. Гмиря [793] та інші дослідники. У VIII ст. вірменський історик Гевонд, описуючи бурхливі події першої половини VIII ст. відзначав уособлене положення країни гунів у межах Хозарської держави[794]. На підставі цього О. В. Гадло висловив припущення, що після 684 р. дагестанські гуни ще досить тривалий час не втрачали своєї етнічної самобутності, завдяки тому, що хозари знахо-

[784] [Геродот, 1993, с. 77].
[785] [Страбон, 1964, с. 485].
[786] [Новосельцев, 1990, с. 92; Гадло, 1979, с. 148].
[787] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 132].
[788] [Гадло, 1979, с. 148].
[789] [Новосельцев, 1990, с. 81].
[790] [Мовсэс Калакантуаци, 1984, с. 127–128].
[791] [Гадло, 1979, с. 141].
[792] [Артамонов, 2001, с. 253–268].
[793] [Гмыря, 1993, с. 279–282].
[794] [Гевонд, 1862, с. 28, 71, 80, 111, 261].

дились на півночі, залишивши гунам територію Прикаспійського Дагестану[795]. На думку О. В. Гадло, політичним та етнічним спадкоємцем "царства гунів" в Дагестані в X ст. стало "царство Хайтаг"[796], відоме у ал-Мас'уді як Джідан[797]. Однак арабські автори часів Аббасідського халіфату, розповідаючи про народи, які мешкали на північ від Дербента, згадували правителя маскутів[798]. Все це дає підстави вважати, що об'єднання гунів у Приморському Дагестані являло собою залежне від хозарів достатньо неміцне політичне утворення, до складу якого тимчасово входили північні маскути. Внаслідок арабо-хозарських війн наприкінці VII – на початку VIII ст. об'єднання гунів розпалося і північні маскути утворили окреме володіння поблизу Дербента, очевидно зберігаючи номінальну залежність від хозарського кагана. Отже, єпископ Ісраель описав релігійні вірування та інші язичницькі традиції саме маскутів, які тимчасово входили у VII ст. до гунського політичного утворення в Дагестані.

Дослідники вважають, що маскути не зникли безслідно зі сторінок історії, а залишили по собі певну пам'ять в топоніміці. Так, О. В. Гадло вважав, що назва країни маскутів утримується в формі ***Мушкур***, районі між р. Ялама в гирлі р. Самура і р. Бельбек на кордоні між Дагестаном і Північним Азербайджаном (рис. 10)[799]. Крім того, А. П. Новосельцев вважав, що з перебуванням маскутів можна пов'язувати походження назв річок в Дагестані, які, на його думку, мають іранське походження, — ***Рубас*** — "лисиця", ***Самур*** — "соболь" (рис. 10), а також назву хозарського міста ***Самандар***, яку дослідник перекладав з середньоіранських мов як "Білий дім" (***Саман*** — "білий", ***дар*** — "дім, палац")[800]. Проте останнє припущення щодо зв'язку назви ***Самандар*** з перебуванням іраномовних маскутів суперечить власним спостереженням А. П. Новосельцева, бо той вважав, що це місто знаходилось "в межах сучасного північного Приморського Дагестану"[801], хоча сам дослідник локалізує країну маскутів у районі Дербента[802]. Таким чином, походження назви ***Самандар*** можна пов'язувати з перебуванням не маскутів, а інших іраномовних етнічних груп, які потрапляли за часів пізньої античності та раннього середньовіччя до Дагестану — наприклад, з барсілами.

Наявність в ранньосередньовічному Дагестані етнічних груп сармато-аланського походження (аланів, барсилів, маскутів), на думку деяких дослідників, знаходить підтвердження в археологічному матеріалі, насамперед у поховальних пам'ятках. За даними археологічних досліджень в VI–VII ст. в Прикаспійському Дагестані набули поширення підкурганні катакомбні поховання, грунтові катакомбні могильники, грунтові поховання в підбоях, грунтові ямні поховання, поховання в кам'яних ящиках, склепи тощо[803]. Дослідники намагались пов'язати різноманітні поховальні споруди з перебуванням у Дагестані конкретних етнічних груп часів раннього середньовіччя. Внаслідок цього Л. Б. Гмиря вважає, що з маскутами слід пов'язувати

[795] [Гадло, 1979, с. 154].
[796] [Гадло, 1979, с. 150].
[797] [Минорский, 1963, с. 192; ком., с. 126–129].
[798] [Алемань, 2003, с. 326].
[799] [Гадло, 1979, с. 35].
[800] [Новосельцев, 1990, с. 92, 126].
[801] [Новосельцев, 1990, с. 126].
[802] [Новосельцев, 1990, с. 92].
[803] [Гмыря, 1993, с. 136–228].

підкурганні катакомби Паласа-Сиртського могильника на Півдні Дагестану, а з аланами — грунтові катакомби Верхньочирюртського Першого могильника на Півночі Дагестану[804]. Думки про маскутську приналежність Паласа-Сиртського могильника дотримувались також В. Г. Котович [805] та В. О. Кузнєцов[806]. Проте О. В. Гадло появу підкурганних катакомб Паласа-Сиртського могильника пояснив наступним чином: "Просунення до Південного Дагестану у IV–V ст. населення з характерними ознаками степової культури, близької до культури аланських пам'яток, добре засвідчене археологією. Величезний курганний некрополь на плато Паласа-Сирт (на р. Рубай-чай), відомий завдяки розкопкам Н. О. Цалассані, О. О. Русова та В. Г. Котовича, дав серію підкурганних катакомб, не відзначених у Дагестані у більш ранню епоху. Правда, конструкції катакомб на могильнику неоднорідні, і могильник в цілому свідчить більш про існування на південь від Дербента етнічного конгломерату, ніж про наявність тут однорідної етнічної групи. Проте усі зв'язки компонентів цього конгломерату, як правильно визначили В. Г. Котович та В. О. Кузнєцов, ведуть до більш північних областей Північного Кавказу, де переважало до IV ст. сармато-аланське населення"[807]. Не менший інтерес становить те, що на південь від Прикаспійського Дагестану, в північно-західних районах Азербайджану, на могильнику Мінгечаур поруч з іншими поховальними конструкціями виявлені катакомбні поховання, що датуються V–VII ст. Автори розкопок цього могильника І. Алієв та Г. Асланов схильні пов'язувати поховання в катакомбах з аланами[808]. Якщо вони дійсно мають рацію, то гіпотеза про ототожнення маскутів з частиною аланів у даному випадку набуває своєї чинності.

Найбільш дискусійним залишається питання етнічної атрибуції підкурганних катакомбних поховань Верхнього Чирюрта. В. О. Кузнєцов вважає ці поховання аланськими[809]. Проте М. Г. Магомедов не згоден з ним, тому що особливості багатого інвентаря та поховального обряду, де останньому притаманна забутівка камінням дромосу, а також антропологічний тип похованих дозволяють пов'язувати ці катакомби з перебуванням хозарів, а не аланів[810]. Наявність таких катакомб дозволяє висловити припущення, що хозари могли запозичити в Дагестані форму поховальних споруд від аланів, які входили до складу етнополітичного об'єднання очолюваного барсілами. З огляду на такі існуючі розбіжності серед дослідників варто звернути увагу на думку Л. Б. Гмирі, згідно з якою Прикаспійський Дагестан за часів раннього середньовіччя відзначався процесами активної етнічної міксації, що значно ускладнює вирішення питань етнічної атрибуції археологічних джерел на зазначеній території[811].

Що стосується стосунків хозарів з аланами в Центральному Передкавказзі в VII ст., то особливий інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, згідно з яким у другій половині VII ст. хозари змогли успішно перемогти приазовських

[804] [Гмыря, 1993, с. 293–305].
[805] [Котович, 1959, с. 156; Котович, 1975, с. 97].
[806] [Кузнецов, 1984, с. 21].
[807] [Гадло, 1979, с. 35–36].
[808] [Алиев, Асланов, 1976, с. 229–231; Алиев, 1988, с. 60–61].
[809] [Кузнецов, 1962, с. 17].
[810] [Магомедов, 1983, с. 61–91].
[811] [Гмыря, 1993, с. 293].

болгар саме завдяки союзу з аланами Центрального Передкавказзя[812]. Ю. А. Кулаковський звернув увагу на те, що з кінця VI ст. і до кінця VII ст. немає ніяких згадок про аланів у візантійських авторів, і лише на самому початку VIII ст. алани знову почали згадуватись у письмових джерелах. Дослідник пояснює це тим, що тоді алани Північного Кавказу потрапили в залежність від хозарів[813]. Якщо враховувати те, що хозарське етнополітичне об'єднання було спочатку складовою частиною Першого, а потім Західного Тюркського каганатів, то можна погодитись з цією думкою Ю. А. Кулаковського.

[812] [Новосельцев, 1990, с. 91].
[813] [Кулаковский, 1899, с. 49].

Розділ VI

Алани Північного Кавказу та Східної Європи у складі Хозарського каганату в VIII–X ст.

На початку VIII ст., після тривалих арабо-хозарських війн, ускладнилася внутрішня етнополітична ситуація в Хозарському каганаті, внаслідок чого змінилися кордони держави і частина населення Північного Кавказу, включаючи хозарів, аланів та болгарів, переселилася на північ до степів та лісостепу Поволжя, Подоння та Подонцов'я. Як вважає більшість дослідників, це у межах Хозарської держави привело до остаточного формування салтівської культури, творцями якої стали алани і болгари. Цей момент став переломним в історії народів Хозарського каганату[814]. Внаслідок цього на території держави хозарів утворилися локальні групи аланів, які проживали на території Північного Кавказу, у лісостеповому та степовому Подонні, на правобережжі Середньої Волги, у Східному та Південно-Західному Криму та навіть у районі хозарської столиці Ітіля на Нижній Волзі. При цьому різні групи цих нащадків сармато-аланів дотримувались різноманітних релігій, що мирно співіснували в Хозарському каганаті, — язичництва, християнства, іудаїзму та ісламу, що стало наслідком подій як зовнішньо-, так і внутрішньополітичного характеру. Найбільш багаточисельною іраномовною групою в Хозарському каганаті були алани, які проживали у степах та передгір'ях Центрального Передкавказзя.

Ще наприкінці XIX ст. Ю. А. Кулаковський зумів обґрунтувати думку, відповідно до якої північнокавказькі алани від кінця VII ст. до першої половини X ст. знаходилися у васальній залежності від хозарів. Тому, на його думку, відомості про цей період в історії аланів не знайшли достатнього висвітлення в письмових джерелах[815]. Проте арабомовні автори вже в IX ст. зафіксували аланів на Північному Кавказі. Так, ал-Хварізмі, Сухраб, ал-Фаргані та ал-Баттані у своїх географічних трактатах згадували країну ***ал-Лан***, ***Баб ал-Лан*** (Ворота аланів — Дарьяльський прохід), "Аланські гори" тощо. Хоча локалізація об'єктів, пов'язаних з аланами, на думку Т. М. Калініної, не відзначається точністю, але дозволяє локалізувати аланів у більшості випадків на Північному Кавказі, по-сусідству з хозарами[816].

Проте відомості мусульманських авторів про Аланію на початку X ст. відзначаються більшою конкретністю та детальністю. Одним з таких інформаторів є ал-Мас'уді, арабомовний автор початку X ст., який поміщає народ ***al-Lan*** між "Саріром" (областю в Дагестані. — *О. Б.*) на сході й "кашаками"-адигами на заході[817]. З інформацією ал-Мас'уді перегукуються відомості Ібн Русте (перша половина X ст.). Про знаходження Аланії він повідомляє, що країна ***ал-Лан*** знаходиться "ліворуч" (на захід — *О. Б.*) від "царства Сарір" на відстані трьох днів шляху[818].

У повідомленні Костянтина Багрянородного (середина X ст.) не міститься чітких відомостей про територію Аланії, тому що він повідомляє, що Аланія межує із

[814] [Плетнева, 1986, с. 41].
[815] [Кулаковский, 1899, с. 49–54].
[816] [Калинина, 1988, с. 17, 48, 80, 84,85, 95, 96, 117, 122, 124, 125, 130, 137, 146, 149].
[817] [Минорский, 1963, с. 221].
[818] [Минорский, 1963, с. 221].

дев'ятьма "климатами" Хозарії й володар Аланії може перетинати хозарам шлях до Саркела, до "климатів" й Херсону[819]. Тобто у цьому випадку вказується, що територія Аланії у X ст. виступала далеко на захід і на північ від нинішньої Осетії, у напрямку до Чорного моря й до Дону. Далі Костянтин повідомляє, що відстань від печенігів, які проживали в межиріччі Дніпра й Дону, до Аланії дорівнює 6 дням шляху[820]. На закінчення він відзначає, що на північ від "Зіхії" знаходиться країна "Папагія", на північ від якої знаходиться країна "Касахія", північніше якої простягаються Кавказькі гори, а на північ від них — країна "Аланія"[821]. Якщо в цьому випадку під "Касахією" можна бачити країну касогів-адигів, то під "Аланією" варто розуміти територію, що знаходилась у Передкавказзі на схід від Кубані.

Отже, ми бачимо, що в першій половині X ст. східні кордони північнокавказької Аланії могли проходити поблизу території сучасного Дагестану (царства Сарір), але не доходили до Східного Кавказу, а західні — по р. Кубані, поблизу володінь предків сучасних адигомовних народів. Південними кордонами Аланії, природно, могли бути гори й передгір'я головного Кавказького хребта. Північні ж рубежі Аланії були нестійкі, тому що проходили по степу, етнополітична ситуація в якому не відзначалася стабільністю. Таким чином, є підстави припускати, що до складу Аланії входили землі Центрального Передкавказзя й сусідні з ними території, тобто території сучасних Північної Осетії, Кабардино-Балкарії, а також частина Карачаєво-Черкесії, Інгушетії та Чечні. Зрозуміло, що населення такої великої території на початку X ст. відрізнялося етнічною неоднорідністю й було представлено не тільки аланами.

Уже в ранньому середньовіччі на території північнокавказької Аланії навіть у середовищі місцевих іраномовних мешканців були відзначені істотні розходження. Як уже зазначалось, аналіз "Вірменської географії", написаної ще у VII ст., показує, що вже тоді почалося формування двох етнічних спільностей аланів: асів і власне аланів-"ардозців"[822]. Письмові джерела першої половини X ст. також не дозволяють у населенні Аланії бачити єдиний етнічний масив. Так, Ібн Русте повідомляє, що у його час алани складалися із чотирьох племен, але пошана й царство належали у них племені ***Д. хсас.*** В. Ф. Мінорський пропонує бачити у цьому етнонімі спотворену при написанні етнічну назву ***рухс-ас***, що осетинською мовою має означати "світлі аси"[823]. В якості аналога цього можна навести етнонім ***роксолани*** — "світлі алани", а це дозволяє вважати, що в першій половині X ст. домінуючі позиції серед північнокавказьких аланів могло посідати одне із племен асів. Проте О. В. Гадло запропонував розглядати назву ***Д. хсас*** як змінений грузинський етнічний термін ***ос (овс)***, який використовувався для позначення аланів. Крім того, дослідник вважав, що повідомлення Ібн Русте про чотири племені аланів може свідчити про етнополітичний розподіл Аланії[824]. Про етнічну неоднорідність аланів у X ст. можуть свідчити і дані інших джерел.

---

819 [Константин, 1991, с. 51–53].
820 [Константин, 1991, с. 156–157].
821 [Константин, 1991, с. 173–174].
822 [Патканов, 1883, с. 30].
823 [Минорский, 1963, с. 221].
824 [Гадло, 1979, с. 173].

Так, у "Кембріджському документі" згадуються цар Асії і цар аланів[825]. Відомості єврейського автора підтверджує Костянтин Багрянородний, який у своєму трактаті "Церемонії візантійського двору" поряд із чисто офіційно-державним титулом "ексусіократора Аланії" він згадує й "архонта Асії"[826]. В перекладі К. Цукермана на російську даний фрагмент має вигляд: "Архонту Сарбана, которые располагаются между Аланией и Цанарией; Архонтам ***Азии***, в котором находятся Каспийские ворота". Проте виглядає неймовірним, щоб країна ***Азія (Асія)*** могла знаходитись поблизу "Каспійських воріт", під якими традиційно розуміють Дербентський прохід. К. Цукерман щодо цього відзначив: "Ці географічні та граматичні розбіжності знаходять економічне пояснення, якщо визнати, що частина опису Азії змістилася"[827]. Таким чином, збережений до наших днів текст твору Костянтина Багрянородного "Церемонії візантійського двору" являє собою складну компіляцію і не дає конкретної інформації про локалізацію етнополітичного об'єднання, відомого як ***Азія (Асія)***.

Щодо локалізації країни асів існують різноманітні думки, що базуються в основному на уривчастих повідомленнях письмових джерел. Ще в першій половині XX ст. П. К. Коковцов запропонував вважати "Асію" країною огузів[828]. О. Пріцак локалізував країну "Асію" на Середній Волзі, бачачи в асах аланів-буртасів, які традиційно згадувались поблизу Волзької Булгарії[829]. М. І. Артамонов вважав жителів країни "Асії" аланами лісостепового Подоння, виходячи з того, що у згаданій Кембріджським документом візантійсько-хозарській війні правитель Асії виступив на боці Візантії, а правитель північнокавказьких аланів підтримав хозарів[830]. Зовсім недавно К. Цукерман висунув досить оригінальну гіпотезу, згідно з якою країна "Асія" знаходилась на Північному Кавказі в районі Дарьяльського проходу, а власне Аланія — на захід від країни асів[831]. Однак традиційною є висловлена В. О. Кузнєцовим, В. О. Гаддом, Г. Є. Афанасьєвим та іншими дослідниками думка, у відповідності до якої "Асія" являла собою західну частину північнокавказької Аланії, тобто знаходилась на захід від Дарьяльського проходу[832].

Особливий інтерес становлять спостереження В. О. Кузнєцова, згідно з якими в епоху середньовіччя на Північному Кавказі існувало два великих племінних союзи, які становили історичну Аланію. На його думку, західний племінний союз був пов'язаний з етнічним найменуванням ***аси***, а східний — із власне етнонімом ***алани***[833]. Припущення В. О. Кузнєцова базуються не тільки на даних письмових джерел, але й археології. Саме цьому вченому вдалося виділити серед пам'ятників Північного Кавказу два локальних варіанти археологічної культури, територіально й хронологічно пов'язаних з Аланією. На території історичної Аланії набули поширення як катакомбні могильники й скельні поховання, так і кам'яні ящики, під-

[825] [Коковцов, 1932, с. 117; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

[826] [Constantinus Porphyrogenitus, 1829, p. 680].

[827] [Цукерман, 2005, с. 66].

[828] [Коковцов, 1932, с. 111–123].

[829] [Голб, Прицак, 1997, с. 160].

[830] [Артамонов, 1962, с. 356–358].

[831] [Цукерман, 2005, с. 65–84].

[832] [Кузнецов, 1969, с. 296–300; Афанасьев, 1981, с. 48–64; Афанасьев, Рунич, 2001; Гадло, 1994, с. 22].

[833] [Кузнецов, 1962, с. 131].

земні й напівпідземні склепи, ґрунтові поховання[834]. І хоча в письмових джерелах населення Аланії відоме під загальним найменуванням "алани", у нас є всі підстави вважати, що під даним етнічним терміном було приховано не тільки іраномовне населення Північного Кавказу, але й представники інших етнічних груп.

Дані археології свідчать за те, що у другій половині I тис. н. е. на території Аланії набули широкого поширення, насамперед, катакомбні поховання, які традиційно пов'язують з аланами. Деякі відмінності в похоронному обряді носіїв катакомбної традиції змушують згадати припущення щодо існування західного і східного племінних союзів північнокавказьких аланів. Інші ж пам'ятники можна впевнено пов'язати з місцевим кавказьким населенням, з яким протягом тривалого часу перебували у взаємодії сармато-алани[835]. Варто також звернути увагу на те, що в хозарську епоху могли мати місце контакти місцевого ірано-кавказького населення із сусіднім хозаро-болгарським[836].

На території західного варіанта аланської культури в період раннього середньовіччя для місцевих похоронних споруджень була характерна перевага скельних катакомб над ґрунтовими саме після початку VIII ст., що, на думку дослідників, стало наслідком подальшої трансформації катакомбного обряду в умовах високогір'я. Аналогічні процеси відбувалися також і в середовищі носіїв східного варіанта аланської культури, де мали поширення не тільки ґрунтові катакомби, але й кам'яні ящики та підземні склепи, котрі, на думку В. О. Кузнєцова, являють собою споконвічні кавказькі поховальні споруди, виникнення яких уходить своїм корінням в епоху бронзи[837].

О. В. Гадло щодо цих етнокультурних процесів висловив припущення, згідно з яким аланський політичний союз VI–VII ст. формувався на поліетнічній основі, і, внаслідок цього, просування власне аланів-овсів, носіїв катакомбної культури, у гори являло собою не зовнішнє вторгнення, а поступову внутрішню міграцію, у ході якої одні групи мігрантів стійко зберігали свою етнічну чистоту, а інші розчинилися в середовищі аборигенів або, навпаки, асимілювали останніх. Відповідно й зворотний процес, пов'язаний з відходом аланських груп у передгір'я, являв собою не витіснення аборигенами іноплемінників, а захоплення аланською верхівкою союзу найбільш зручних для поселення й господарської діяльності земель, розташованих у передгір'ях. Відбиттям взаємної асиміляції "аланів і аборигенів у горах", на думку дослідника, є поява в IX–X ст. на території як Східної, так і Західної Аланії нової форми похоронного спорудження — наземних або напівпідземних склепів-камер із вхідними отворами у фасадній стіні. Можна повністю погодитись із висновком О. В. Гадла, згідно з яким одночасна поява в різних частинах Центрального Кавказу однотипних похоронних пам'ятників має бути свідченням єдиної культурної (культурно-етнічної) спільності, що виникла протягом VIII–X ст. у межах аланського об'єднання[838].

Таким чином, на основі аналізу тільки археологічних пам'ятників раннього середньовіччя неможливо дати яке-небудь чітке визначення етнічної приналежності

[834] [Кузнецов, 1962, с. 63; 1973, с. 60–74].
[835] [Кузнецов, 1984, с. 148–149].
[836] [Кузнецов, 1974, с. 76–94].
[837] [Кузнецов, 1973, с. 60–74].
[838] [Гадло, 1994, с. 49–50].

населення, яке залишило певні пам'ятники на території історичної Аланії. У зв'язку з цим певний інтерес становлять антропологічні дослідження, що проводилися на Північному Кавказі.

У свій час В. П. Алексєєв висловив думку про те, що протягом усього середньовіччя Північний Кавказ був зоною поширення двох антропологічних варіантів — масивного, з тенденцією до круглоголовості, та грацильного, вузьколицього, довгоголового. Круглоголовий антропологічний варіант, за спостереженнями В. П. Алексєєва, був розповсюджений у межах сучасної Північної Осетії. Що ж стосується вузьколицих грацильных європеоїдів, то могильники, що містять серії даного типу, були поширені в західній частині Північного Кавказу, тобто в Прикубанні. Лише могильник Мощева Балка, що перебуває в зазначеному районі, на думку В. П. Алексєєва, є винятком, тому що з нього "отримана масивна й порівняно широколиця серія"[839]. Проте М. М. Герасимова не згодна повністю з припущенням В. П. Алексєєва щодо того, що широколиций брахікранний антропологічний тип — кавкасіонський варіант — був на Північному Кавказі автохтонним, а доліхокранний вузьколиций був привнесений із зовні. На її думку, "немає підстав говорити про причетність широколицих і матуризованих форм саме до гірської зони". Проте М. М. Герасимова, як і деякі інші антропологи, вважає, що середньовічні алани Північного Кавказу "були носіями зовсім іншого, ніж сучасні осетини, антропологічного типу"[840].

Необхідно відзначити, що домінуючою мовою північнокавказької Аланії залишалася мова іраномовних аланів. Наочним підтвердженням цього є середньовічний напис, виконаний грецькими літерами аланською (осетинською) мовою. Вона була виявлена в 1883 р. у верхів'ях Великого Зеленчука на території нинішньої Карачаєво-Черкесії[841]. Крім того, на землях не лише нинішньої Північної Осетії, а й на сусідніх територіях, удалося виявити сліди аланської (осетинської) топонімії[842]. Все це свідчить на користь того, що діалекти іраномовних аланів були широко поширені на території Північного Кавказу. Тому необхідно відзначити, що алани щодо інших північнокавказьких народів повинні були посідати домінуюче в регіоні становище. У цьому випадку доречно говорити про поліетнічний характер населення північнокавказької Аланії, де алани повинні були стати панівною етнічною групою. Природно, що цей фактор значною мірою міг сприяти поширенню мови аланів на Північному Кавказі.

Що стосується релігійної приналежності північнокаказьких аланів у хозарський період їхньої історії, то сучасні дослідники вважають, що алани досить тривалий час залишались язичниками перед тим, як перейти до монотеїзму. Язичництво північнокавказьких аланів за часів раннього середньовіччя стало об'єктом спеціальних досліджень В. І. Абаєва, Г. Є. Афанасьєва, В. О. Кузнєцова та інших дослідників. За їхніми спостереженнями, головними язичницькими культами аланів залишались: 1) культ сонця та вогню; 2) культ мертвих; 3) культ бога війни; 4) культ богині домашнього вогнища; 5) тотемізм, де тотемними предками могли бути лисиця, олень, змія; кінь, птиці; 6) культ духу — господаря місця; 7) культ дерев;

[839] [Алексеев, 1993, с. 281].
[840] [Герасимова, 1994, с. 52–62].
[841] [Миллер, 1893, с. 110–118; Абаев, 1949; Турчанинов, 1958, с. 48–51].
[842] [Абаев, 1960, с. 128–129].

8) скотарський культ Тутира; 9) культ богів злаків та врожаю Хоралдара та Бурхоралі, що виник з переходом північнокавказьких аланів від кочового скотарства до землеробства[843]. На думку В. О. Кузнєцова, до X ст. в Аланії панувало язичництво і навіть після християнізації Аланії позиції язичництва були настільки міцними, що склався "своєрідний християнсько-язичницький комплекс, де елементи християнства й язичництва співіснують, взаємодіють та взаємопроникають"[844].

Існують певні археологічні свідоцтва та дані письмових джерел про початок проникнення християнства до аланів у IV–VII ст. До їхнього числа варто віднести зображення хрестів у Нальчикському районі, датовані VI–VII ст., та кам'яний хрест біля Кисловодська, датований VII–VIII ст.[845]. З письмових джерел варто відзначити агіографічний твір V ст. "Житіє Суксасянців", де відзначений факт першого ознайомлення північнокавказьких аланів з християнством[846]. Крім того, дані "Картліс цховреба" також відзначають факт переходу частини аланів у християнство уже в VII ст.[847]. Проте В. О. Кузнєцов висловив припущення, згідно з яким це джерело підлягло пізньому редагуванню, і тому немає підстав відносити початок християнізації аланів до такого раннього часу[848]. Але вже в середині VII ст. Анастасій, апоксіарій, в "Житії Максима сповідника" відзначав наявність християнства серед західної частини північнокавказьких аланів, які були керовані "христолюбивим патрицієм Григорієм"[849]. З огляду на це можна цілком погодитись з думкою З. Н. Ванєєва, згідно з якою згадані факти лише відображають перші спроби розповсюдження християнства в Аланії — офіційно Аланія стала християнською країною значно пізніше[850].

Фр. Дворник, А. П. Новосельцев та деякі інші сучасні дослідники вважають, що північнокавказькі алани прийняли християнство в IX ст., тобто тоді, коли хозари були у добрих відносинах з Візантійською імперією[851]. Проте ще в XIX ст. Ю. А. Кулаковський висловив підтриману більшістю дослідників тезу, відповідно до якої лише на початку X ст. північнокавказькі алани перейшли до християнства, а до того були язичниками[852]. На думку Ю. А. Кулаковського, північнокавказькі алани стали християнами у той час, коли Микола Містик удруге займав у Константинополі патріарший престол, тобто між 912 і 925 рр. Підставою для такого припущення стало листування Миколи Містика з архієпископом Аланії Петром (листи №№ 52, 118, 133, 134, 135) з властителем Авазгів Григорієм (листи №№ 46 та 51) та болгарським царем Сімеоном (примітка в листі № 9)[853].

Проте деякі сучасні дослідники вважають, що північнокавказькі алани стали християнами вже в перше патріаршество Миколи Містика, що мало місце в між 901 і 907 рр. До числа прибічників цієї думки варто віднести В. О. Кузнєцова, який

[843] [Абаев, 1949, с. 70; Абаев, 1960; Афанасьев, 1976; Кузнецов, 1984, с. 175–190].

[844] [Кузнецов, 1984, с. 175].

[845] [Ванеев, 1959, с. 163].

[846] [Памятники армянской агиографии, 1973, с. 176–185].

[847] [Джанашвили, 1899, с. 25–26].

[848] [Кузнецов, 1984, с. 202].

[849] [Жизнь, дела..., 1913, с. 162–165].

[850] [Ванеев, 1959, с. 166].

[851] [Дворник, 1970, с. 10–11; Новосельцев, 1990, с. 106].

[852] [Кулаковский, 1898, с. 7].

[853] [Кулаковский, 1898, с. 1–9].

звернув увагу на те, що в датованому 912–913 рр. листі Миколи Містика, зверненого до місіонерів в Аланії, зазначено: "Довершите ваше блаженное дело и всеми силами постарайтесь утвердить в вере новопросвещенных". На доказ цього В. О. Кузнєцов наводить також згадку про Аланську митрополію, що міститься в "Статуті" візантійського імператора Лева Філософа, який помер у 911 р.[854]. Крім того, німецький вчений Г. Фіккнер встановив дуже цікавий факт: за часів правління імператора Лева Філософа архієпископ Аланії разом з патріархом Миколою Містиком провинився у схизмі, за що останній був заточений в 907 р.[855]. На підставі цього В. О. Кузнєцов зробив висновок, що Аланська кафедра вже існувала в першому десятилітті X ст.[856]. Здавалось цьому не протирічить зміст листа № 133 Миколи Містика до архієпископа Петра, написаний між 912 та 925 рр. за часів другого патріаршества Миколи, де алани названі народом, "вновь призванным к благочестию"[857]. З цього виходить, що до 912 р. північнокавказькі алани або частина з них належали до числа християн, а потім залишили християнство, що врешті-решт призвело їх до повторного хрещення. Існують деякі документи, що дозволяють пояснити цей пасаж.

До їхнього числа варто віднести виявлений на початку XX ст. С. Шехтером так званий анонімний Кембріджський документ, що був складений у Хозарії приблизно в середині X ст. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що у фрагменті, де йдеться про те, що за часів хозарського царя Веніаміна хозарам довелось воювати з очолюваною візантійцями коаліцією народів, до складу якої входили цар Асії (**'SY'**), тюрки (**TWRQ[Y'...]**), болгари (**'BM**), печеніги (**PYYNYL**). Проте тільки цар аланів підтримав хозар, тому що частина їх, як і хозари, дотримувались "Закону євреїв". Врешті-решт цар аланів допоміг хозарам розгромити їхніх ворогів[858].

У Кембріджському документі відзначений також факт подальшого переходу пануючої верхівки аланів під протекторат Візантії і наступне їхнє відмовлення від союзу з цією християнською державою на користь хозарів. Так, у тексті відзначено, що за часів правління хозарського царя Аарона цар аланів вже воював проти хозарів, тому що його на це підбурював "цар Греції" (візантійський імператор. — *О. Б.*). Проте цар Аарон за допомогою царя тюрків (**TWRQY'**) переміг царя аланів, який після того потрапив у полон до хозарського царя. Однак Аарон повівся з ним милостиво та взяв дочку аланського царя, за хозарською традицією, до гарему свого сина Йосипа. Після того цар аланів поклявся у вірності цареві хозарів Аарону[859]. Саме ця подія знаходить підтвердження у повідомленні ал-Мас'уді, згідно з яким після 320 р. гіджри (932 р.) алани відреклися від християнства і вигнали єпископів та священиків, яких прислав до них візантійський імператор. Після того цар аланів шукав заступництва в хозарського царя Йосипа за часів правління візантійського імператора Романа (920–944 рр.) — гонителя євреїв[860].

Саме ця інформація дозволила О. Пріцаку, В. О. Кузнєцову, К. А. Бруку та деяким іншим історикам вважати, що на певних етапах своєї історії частина північнокавказьких аланів дотримувалася іудаїзму, у чому варто бачити хозарський

[854] [Кузнецов, 1984, с. 204].
[855] [Fickner, 1922, с. 100].
[856] [Кузнецов, 1984, с. 204].
[857] [Кулаковский, 1898, с. 5].
[858] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].
[859] [Голб, Прицак, 1997, с. 136, 141].
[860] [Голб, Прицак, 1997, с. 162–163].

вплив[861].. Те, що частина північнокавказьких аланів і після падіння Хозарського каганату продовжувала зберігати прихильність до іудейської релігії підтверджує у середині XII ст. Веніамін Тудельський, який прямо говорить про проживання "євреїв" на території північнокавказької Аланії[862]. Для нас це повідомлення цікаве тим, що спонукає висловити припущення, згідно з яким Веніамін Тудельський міг використовувати термін "євреї" не як етнічний термін, а як позначення для тих північнокавказьких аланів, які у його час продовжували сповідати іудаїзм.

До того ж великий інтерес становить гіпотеза про те, що в хозарський та післяхозарський періоди частина аланів могла називатися буртасами[863]. Ще в XVIII ст. М. М. Карамзін ототожнив буртасів із "брутахіями", згаданими Плано Карпіні в середині XIII ст. Італійський автор, перелічуючи народи і племена, скорені монголами, про "брутахіїв" згадує двічі. Вперше він розташовує їх поміж куманами-половцями і мордвою. Вдруге Плано Карпіні чітко прив'язує брутахіїв до Кавказу. При цьому в обох випадках Плано Карпіні підкреслює, що "брутахії" сповідали іудаїзм[864]. Те, що італійський мандрівник помістив "брутахіїв" в одному переліку народів по сусідству з мордвою, а в іншому — по сусідству з кавказькими народами, змушує бачити в них буртасів, які у середні віки проживали як на Середній Волзі, так і на Кавказі. Про те, що в пізній хозарський період і в післяхозарські часи буртаси проживали на Північному Кавказі і на Нижній Волзі, є згадки у деяких мусульманських авторів — Ібн Хаукаля[865], Ібн Саїда[866]. Воскресенська, Софіївська, Никаноровська, Скорочені літописні зводи 1493 р. і 1495 р., а також інші пізньосередньовічні російські літописи, оповідаючи про склад найманців у війську Мамая під час Куликовської битви в 1380 р., розташовують буртасів саме серед кавказьких народів[867]. Досить цікаво, що в Московському літописному зводі кінця XV ст. у цьому списку чомусь не згадані яси (алани), але фігурують буртаси[868]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить той фрагмент "Історії держави Російської" М. М. Карамзіна, де в даному переліку народів, які виставили воїнів в армію Мамая, буртаси вже названі "буртанами" й охарактеризовані як іудеї. При цьому М. М. Карамзін у своїй примітці відзначив: "Доныне находится много Жидов в земле Черкесской; и Буртанами называется теперь особенный, неизвестного происхождения народ между Кубанью и Актаром". Російський історик XVIII ст. був схильний ототожнювати сучасних йому "буртанів" не лише з "буртасами" російських літописів, але, як вже зазначалось, і з "брутахіями" Плано Карпіні[869].

Однак М. М. Карамзін не написав нічого конкретного про релігію сучасних йому "Буртанів", а лише вказав на знаходження по-сусідству з ними євреїв. Більш

---

[861] [Голб , Прицак, 1997, с. 160; Кузнецов, 1984, с. 114–115, 197–198; Brook, 1999, p. 254].

[862] [Три еврейских путешественника..., 1881, с. 80–82].

[863] [Lewicki, 1965, s. 1–14; Pritsak, 1978, p. 264; Афанасьев, 1984, с. 39; Добродомов, 1980, с. 40; Бушаков, 1995–1996, с. 38–40].

[864] [Карпини, 1957, с. 57, 72].

[865] [Бартольд 1940, с. 35].

[866] [Коновалова, 1990,. с. 43–46].

[867] [Софиевская летопись, 1853, с. 90; Воскресенская летопись, 1854,. с. 34; Никаноровская летопись, 1962, 71; Сокращенный летописный свод 1493 г., 1962,. с. 252; Сокращенный летописный свод 1495 г., 1962, с. 331].

[868] [Московский летописный свод конца XV в., 1949, с. 201].

[869] [Карамзин, 1992, 34, прим. 61].

того, М. М. Карамзін, враховуючи лише зовнішню схожість етнонімів, вважав "Брутахіїв-Буртанів" буртасами. З тих пір думка про тотожність "Буртанів-Брутахіїв-Буртасів" набула поширення серед багатьох дослідників. Це припущення може виглядати прийнятним в останній час, коли все частіше висловлюється думка про буртасів як про частину середньовічних аланів. Необхідно відзначити, що, за даними письмових джерел, в раннє та розвинуте середньовіччя алани-яси проживали не лише на Центральному Кавказі, а й на Північно-Західному.

Проте у свій час М. І. Артамонов вважав, і не без підстав, нащадками хозарів-іудеїв на Північно-Західному Кавказі саме "Брутахіїв" Плано Карпіні. При цьому варто враховувати, що етнічна назва "Брутахії (Brutaques)" співзвучна не лише етноніму "Буртас", а й назві народу "Брухи", про яких в VI ст. писав Прокопій Кесарійський. За його даними, "Брухи" були західними сусідами північнокавказьких аланів, яких вони відділяли от авазгів, котрі займали східне узбережжя Чорного моря[870]. Отже, в хозарський час "Брухи" мали проживати поблизу євреїв та хозарів-іудеїв Таманського півострова та від останніх частина цього народу могла перейти в іудаїзм. Після падіння Тмутараканського князівства наприкінці XII ст. євреї та хозари мали піти із Тмутаракані в гори та оселитися там серед своїх єдиновірців-брухів. Саме ця община, а не буртаси-іудеї, була зафіксована у XIII ст. Плано Карпіні як "Брутахії (Brutaques)". У XVIII ст. нащадки цих іудеїв були відомі на Північному Кавказі як євреї, а нащадки тих брутахіїв, які не перейшли в іудаїзм, — як "Буртани".

Проте не до кінця зрозуміла релігійна ситуація у північнокавказькій Аланії за часів правління хозарських царів Веніаміна та Аарона. У зв'язку з цим, особливий інтерес становлять припущення О. Пріцака, засновані на зіставленні інформації документа Шехтера з даними інших середньовічних джерел. Дослідник вважає, що при хозарському царі Веніаміні алани Північного Кавказу були союзниками хозарів, і певна їхня частина дотримувалася іудаїзму. Але за часів хозарського царя Аарона політична орієнтація правителя аланів могла змінитися і він пішов на зближення з Візантією, що могло сприяти поширенню християнства в Аланії. Трохи пізніше Аарон зумів перемогти союзника Візантії — правителя Аланії, і той змушений був змінити релігійно-політичну орієнтацію на користь хозарів. Це, на думку О. Пріцака, можуть підтверджувати дані ал-Мас'уді про зречення аланів від християнства. Згаданий у Кембріджському документі факт, що цар аланів шукав заступництва в хозарського царя Йосипа за часів правління візантійського імператора Романа (920–944 рр.) — гонителя євреїв, може свідчити, що верхівка аланів дотримувалася тоді аж ніяк не християнства. Відповідно до цих подій, О. Пріцак запропонував свою хронологію правління хозарських царів: Веніаміна — близько 880–900 рр., Аарона — близько 900–920 рр. та Йосипа — близько 920–960 рр.[871].

О. Пріцак схильний дотримуватися думки, відповідно до якої північнокавказькі алани перейшли до християнства за часів перебування на посаді Константинопольського патріарха Миколи Містика в період між березнем 901 р. і лютим 907 р. Відповідно до цього була піддана сумніву дата про зречення аланів від християнства, запропонована ал-Мас'уді — 320 р. гіджри (932 р.). О. Пріцак відніс цю подію до 310 р. гіджри (922 р.)[872]. Однак О. Пріцаком не були враховані висновки Ю. Кула-

[870] [Прокопий, 1950, с. 383].

[871] [Голб, Прицак, 1997, с. 158–163].

[872] [Голб, Прицак, 1997, с. 161].

ковського, згідно з якими Микола Містик двічі перебував на патріаршому престолі: з 901 р. по 907 р. та з 912 р. по 925 р.[873], а також існування двох окремих етнополітичних союзів аланів на Північному Кавказі — Аланії та Асії, правителі яких могли дотримуватись зовсім протилежних політичних та релігійних орієнтацій[874].

Таким чином, можна вважати, що правитель Асії наприкінці IX – на початку X ст. дотримувався провізантійської орієнтації і тому виступив за часів правління хозарського царя Веніаміна на боці візантійців[875]. Саме тоді на території Західної Аланії — Асії почало офіційно поширюватись християнство, що врешті-решт привело до створення Аланської митрополії саме в перше патріаршество Миколи Містика, що мало місце між 901 і 907 рр.[876]. Що стосується правителя східних територій аланів на Північному Кавказі — Аланії, то документ Шехтера дає нам підстави вважати, що цар східних аланів та верхівка східноаланського суспільства за часів Веніаміна, тобто наприкінці IX – на початку X ст., дотримувались прохозарської орієнтації і під впливом хозарів перейшли в іудаїзм[877]. Проте на початку правління хозарського царя Аарона, тобто під час другого перебування на патріаршому престолі Миколи Містика між 912 і 925 рр., цар східних аланів почав підтримувати Візантію, наслідком чого стало офіційне поширення християнства у Східній Аланії[878]. Як свідчить Кембріджський документ, подальші події привели царя Східної Аланії до конфлікту з хозарським царем Аароном, що врешті-решт означало викорінення християнства на знову залежній від хозарів території[879].

Отже, є підстави довіряти даті ал-Мас'уді про зречення східних аланів Північного Кавказу від християнства — 320 р. гіджри (932 р.). А це може означати, що цар хозарів Аарон міг правити і після 932 р. Таким чином, у часи візантійського імператора Романа Лакапина, який правив з 920 р. по 944 р., у хозарів правління Аарона змінилося правлінням Йосипа. Хто правив північнокавказькою Аланією у цей період, неможливо встановити. Цілком імовірно, що Аарон зайняв престол до початку правління Романа у Візантії і саме тоді цар східних аланів міг разом зі своїми підданими відректися від іудаїзму і перейти до християнства. Цілком очевидно, що після цих подій в оточенні правителя Східної Аланії могли залишатися іудеї, і це могло стати причиною майбутніх його суперечок з Романом. Саме тому, програвши війну з хозарами, цар східних аланів охоче відрікся від християнства в 932 р. і знову перейшов в іудаїзм. Зберігати свою прихильність іудаїзму аланські аристократи могли аж до 944 р., тобто до кінця правління у Візантії Романа. З послабленням у Хозарії влади Йосипа і зміни релігійної політики Романа наприкінці його правління могла змінитися релігійно-політична орієнтація правителя Східної Аланії. Як свідчать джерела того часу, уже незабаром після смерті Романа при Костянтині Багрянородному правитель північнокавказької Аланії знову підтримував Візантію, а не хозарів, і це може означати, що тоді Східна Аланія і Західна — Асія вже об'єдналися в єдине етнополітичне незалежне від хозарів об'єднання. Так, у се-

[873] [Кулаковский, 1898].

[874] [Коковцов, 1932, с. 117; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141; Constantinus Porphyrogenitus, 1829, p. 680; Кузнецов, 1962, с. 131].

[875] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

[876] [Кузнецов, 1984, с. 204].

[877] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

[878] [Кулаковский, 1898, с. 1–9].

[879] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

редині X ст. Костянтин Багрянородний відзначав, що правитель Аланії вже не жив у мирі з хозарами, але мав підтримку з боку візантійського імператора[880]. Виходячи з цього, можна цілком погодитися з думкою Ю. Кулаковського, згідно з якою в середині X ст. північнокавказька Аланія була не тільки союзницею Візантії, але й стала країною незалежною[881]. Аналіз письмових джерел середини і кінця X ст. підтверджує, що тоді північнокавказькі алани вже остаточно перейшли в християнство, а це означає, що політична орієнтація їхніх правителів стала провізантійською.

Про те, що вже у X ст. значний масив аланського населення на Північному Кавказі вже дотримувався християнства, свідчать дані письмових джерел, насамперед мусульманських. Так, у першій половині X ст. Ібн Русте зазначав, що цар аланів був християнином, але переважна більшість його підданих належали до числа язичників[882]. Як уже зазначалось, ал-Мас'уді відзначав також поширення християнства серед аланів у першій половині X ст., але відзначив, що алани прийняли християнство за часів Абассидів, тобто після 751 р.[883]. І вже наприкінці X ст. анонімний автор "Худуд ал-'Алам" охарактеризував аланів як переважно християнський народ[884].

Проте досить парадоксальною виглядає ситуація, у відповідності до якої на самому початку X ст., за часів правління хозарського царя Веніаміна, правитель аланів підтримував хозарів та певна частина аланів дотримувалась іудаїзму, незважаючи на те, що тоді були здійснені з боку Візантії кроки для створення Аланської митрополії. Отже, Аланська митрополія мала бути створена з урахуванням ситуації насамперед у Західній Аланії, бо недаремно правитель Асії наприкінці IX – на початку X ст. виступив за часів правління хозарського царя Веніаміна на боці візантійців проти хозарів[885]. А це може означати, що тоді на території саме Західної Аланії — Асії була створена Аланська митрополія насамперед у перше патріаршество Миколи Містика, що мало місце між 901 та 907 рр.[886], а східні алани мали здійснити першу спробу перейти в християнство лише при другому перебуванні на патріаршому престолі Миколи Містика, тобто між 912 та 925 рр. У ситуації з релігійно-політичною орієнтацією північнокавказьких аланів на самому початку X ст., при якій частина аланів були іудеями та всі східні алани підтримували хозарів, а правитель Асії підтримував Візантію, якось парадоксальним виглядає твердження К. Цукермана, що на Північному Кавказі власне Аланія була розташована на захід від провізантійської Асії, яка, за його твердженнями, неначе мала б знаходитись у районі Дарьяльського проходу, тобто поблизу хозарів-іудеїв. До того ж, арабські джерела в районі Дарьяла згадують лише народ ***ал-Лан***, а не асів.

Дані арабських та візантійських авторів про аланів у VII–IX ст. свідчать про те, що Західна Аланія — Асія і розташована біля Дарьяльського проходу Східна Аланія в цей період становили окремі етнополітичні об'єднання і характер їхніх взаємовідносин з хозарами залежав від певних політичних умов. Арабські джерела свідчать про те, що алани, як союзники хозарів, брали участь у хозаро-арабських війнах у 651, 662, 724, 725, 728–729 та 735 рр. При цьому арабські джерела відзначали, що

[880] [Константин, 1991, с. 53].
[881] [Кулаковский, 1899, с. 52–54].
[882] [Минорский, 1963, с. 221].
[883] [Минорский, 1963, с. 204].
[884] [Minorsky, 1937, p. 100–101].
[885] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].
[886] [Кузнецов, 1984, с. 204].

араби неодноразово встановлювали свою політичну зверхність над аланами, якої алани намагались позбутись на користь хозарів[887]. На думку сучасних дослідників, у цих повідомленнях йдеться, насамперед, про східних аланів, які проживали в районі Дарьяльського проходу, що під час арабо-хозарських війн мав особливо велике стратегічне значення для хозарів[888]. В. О. Кузнєцов наводить дані східних джерел, згідно з якими хозари, відновивши свої сили після поразки у війні з арабами в 734–737 рр., знов оволоділи Аланією в 763 р. Це дало підстави дослідникові вважати, що Східна Аланія з 734 р. до 763 р. знаходилась тимчасово під владою арабів-мусульман, а потім знову повернулась до складу Хозарської держави[889].

Крім того, Феофан свідчить про те, що частина аланів, котрі проживали поруч з абазгами, в 717 р. мали політичну незалежність від хозарів і проводили самостійну політику[890]. На думку С. Г. Зетейшвілі та В. О. Кузнєцова, тут йдеться про аланів верхнього Прикубання, тобто західних аланів-асів[891]. Цілком можливо, що про цих аланів-асів йдеться в повідомленні Ібн ал-Асіра, згідно з яким у 721–722 рр. "тюрки"-хозари напали на аланів[892]. Це може лише означати, що західні алани-аси у цей період намагались виступити на боці арабів проти хозарів і хозари, таким чином, здійснили упереджуючий удар. У зв'язку з цим великий інтерес становить припущення В. О. Кузнєцова, побудоване на аналізі археологічного матеріалу, згідно з яким у верхів'ях Кубані катакомбні могильники зникають під час арабо-хозарських війн внаслідок міграції туди хозарсько-булгарського населення[893]. Очевидно, хозари та їхні союзники-булгари у намаганні послабити західнокавказьких аланів-асів здійснили похід проти їхніх володінь, внаслідок чого частина території Асії була заселена болгарами, які стали основою місцевого військового гарнізону хозарів, а частина аланів-асів була переселена хозарами з верхів'їв Кубані до лісостепового Подоння. Як уже зазначалось, дані Кембріджського документа свідчать про те, що вже наприкінці IX ст. Асія воювала на боці Візантії проти хозарів[894]. Таким чином, західна частина північнокавказької Аланії — Асія могла бути залежною від хозарів територією з 722 р. до кінця IX ст. Як уже зазначалось, невдовзі після смерті Романа при Костянтині Багрянородному, в 40-і рр. X ст., правитель північнокавказької Аланії знову підтримував Візантію, а не хозарів, а це може означати, що тоді Східна Аланія і Західна — Асія вже об'єдналися в одну незалежну від хозарів державу[895].

Таким чином, західна частина північнокавказької Аланії — Асія могла бути залежною від хозарів територією з 722 р. по кінець IX ст., а Східна Аланія з середини VII ст. по середину X ст. являла собою автономне державне утворення у складі Хозарського каганату. Проте невідомо, про царя яких аланів — східних чи західних — згадує ал-Мас'уді, який називає його ***К рк.ндадж***, що є, за словами цього

[887] [Баладзори, 1927, с. 8; Григорьев, 1876, с. 53; Васильевский, 1912, с. 387; Ибн ал-Асир, 1940, с. 22–23; Якуби, 1927, с. 7, 25–26; Восточные источники по истории Дагестана, 1980, с. 47; Артамонов, 1962, с. 202–231; Кузнецов, 1984, с. 103–115].

[888] [Зетейшвили, 1976, с. 85; Кузнецов, 1984, с. 103–104].

[889] [Кузнецов, 1984, с. 107].

[890] [Чичуров, 1980, с. 65–67].

[891] [Зетейшвили, 1976, с. 81–84; Кузнецов, 1984, с. 103].

[892] [Ибн ал-Асир, 1940, с. 22–23].

[893] [Кузнецов, 1984, с. 113].

[894] [Коковцов, 1932, с. 116; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

[895] [Константин, 1991, с. 53].

мусульманського автора, "общим именем для всех царей"[896]. Про царя аланів також згадує Ібн Русте, який повідомляє, що "царь аланов называется ***Б.гаир*** " и "это имя прибавляется к каждому из их царей"[897]. Костянтин Багрянородний у середині X ст. згадує "ексусіократора Аланії"[898]. На думку О. В. Гадла, "зміна титулатури правителя Аланії означала не лише посилення аланського об'єднання у порівнянні з іншими пов'язаними з каганатом політичними утвореннями Північного Кавказу, а й являла собою також відображення соціальних процесів, що відбувалися у середині цього об'єднання, насамперед відрив аристократії панівного племені (спільності) від основного масиву своїх соплемінників та перетворення її в єдину політичну надбудову, що стояла над федерацією в цілому"[899]. Як уже зазначалось, Костянтин Багрянородний повідомляв також про "архонта Асії"[900]. Проте даний фрагмент його твору "Церемонії візантійського двору", скоріш за все, являє собою вставку, що стала наслідком не до кінця зрозумілої компіляції з більш ранніх джерел. Достатньо згадати повідомлення Ібн Русте, згідно з яким на початку X ст. алани складалися з чотирьох племен, де влада та царство належали племені ***Д. хсас.,*** в назві якого В. Ф. Мінорський запропонував бачити спотворену при написанні етнічну назву ***рухс-ас,*** що осетинською має означати "світлі аси"[901]. Саме це дозволяє вважати, що провідна роль в об'єднанні аланських племен на Північному Кавказі в єдину державу належала не правителям східних "власне" аланів, а вождям одного із племен асів. На користь цього може свідчити те, що у першій половині X ст. ал-Мас'уді назвав столицею аланів місто ***Магас***[902], яке, на думку багатьох дослідників, відповідає згаданому у XIII ст. головному місту аланів, відомому в "Таємній хроніці монголів" як ***Мегет***[903], в "Юань ші" — ***Ме ціо-си***[904], у "Збірці літописів" Рашид ад-Діна — ***М.н.к.с***[905]. Саме аналіз текстів, де згадується це місто у зв'язку з походами монголів проти аланів у 1238–1239 рр., дозволяє погодитись з думкою тих дослідників, які вважають, що столиця аланів ***Магас*** знаходилась саме у західній частині північнокавказької Аланії. Отже, місто ***Магас*** могло спочатку бути центром західних аланів-асів і лише згодом стати столицею всієї Аланії.

Таким чином, етнополітичне об'єднання західних аланів на Північному Кавказі — Асія (рис. 11) знаходилось у номінальній залежності від хозарів лише від початку VIII ст. та за підтримки Візантії вже наприкінці IX ст. позбулося цієї залежності, у той час як Східна Аланія (рис. 11) майже до середини X ст. була складовою частиною Хозарського каганату. Політична орієнтація двох частин північнокавказької Аланії знайшла своє відображення у релігії правлячих верств обох аланських суспільств — у той же час, коли правителі східних аланів у перші десятиліття X ст. продовжували дотримуватись іудаїзму, правлячі кола Західної Аланії вже стали християнами, що привело до створення Аланської митрополії. Сепаратизм захід-

[896] [Минорский, 1963, с. 204].
[897] [Минорский, 1963, с. 221].
[898] [Константин, 1991, с. 51–53].
[899] [Гадло, 1994, с. 19].
[900] [Constantinus Porphyrogenitus, 1829, p. 688].
[901] [Минорский, 1963, с. 221].
[902] [Минорский, 1963, с. 205].
[903] [Козин, 1941, с. 91].
[904] [Иванов, 1913, с. 283, 299].
[905] [Рашид ад-Дин, 1960, с. 39].

них аланів-асів став основою для подальшого об'єднання усіх аланських племен у нове державне утворення, більш відоме як ***Аланія***.

* * *

Другим регіоном Хозарського каганату, де компактно проживали алани, були лісостеп та степи Подоння. Саме на цій території їхніми сусідами були болгарські племена. З ними пов'язують існування в регіоні пам'яток салтівської культури VIII–X ст., представленої двома локальними варіантами — лісостеповим та степовим. Еталонним пам'ятником салтівської культури став катакомбний могильник біля Верхнього Салтова, дослідженням якого спочатку займався спочатку В. О. Бабенко[906], а згодом А. М. Покровський[907], С. А. Семенов-Зусер[908], Д. Т. Березовець[909] та інші дослідники. У ході наукових пошуків удалося встановити, що у Верхньому Салтові переважав катакомбний обряд поховання. Були відзначені й інші особливості. Трохи пізніше пам'ятники, аналогічні верхньосалтівським, були виявлені й досліджені в середній течії Дону. Завдяки дослідженням, проведеним у лісостеповому Подонні І. І. Ляпушкіним[910], С. О. Плетньовою[911], Г. Є. Афанасьєвим[912], В. С. Фльоровим[913] та іншими дослідниками, ми знаємо, що салтівські пам'ятники Середнього Дону в культурному аспекті являли собою одне ціле з Верхнім Салтовом. Щодо етнічної приналежності носіїв лісостепового варіанта салтівської культури серед дослідників немає розбіжностей. Уже на початку нинішнього століття А. А. Спіцину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналоги на Північному Кавказі, саме там, де письмові джерела середньовіччя традиційно локалізують аланів[914]. Проте щодо того, з якого району Північного Кавказу походили алани лісостепового Подоння, існують різноманітні версії. Так, С. О. Плетньова вважала, що ці алани були пов'язані своїм походження з тими аланами, які проживали в районі Дарьяльського проходу напередодні наскоків арабів на початку VIII ст.[915]. Проте В. О. Кузнєцов та Г. Є. Афанасьєв бачать в них вихідців із Кисловодської котловини. За спостереженнями цих дослідників, у районі Дарьяльського проходу на археологічних пам'ятках початку VIII ст. не спостерігаються сліди катастрофи і міграції з цих місць населення. Проте в Кисловодській котловині саме в цей час зникають грунтові катакомбні склепи[916]. Немає в катакомбах лісостепового варіанта салтівської культури глиняних курильниць, які, за спостереженнями В. О. Кузнєцова, були своєрідними індикаторами культури східноаланських племен[917]. Північнокавказьке походження носіїв лісостепового варіанта салтівської

[906] [Бабенко, 1905, с. 553–557].
[907] [Покровский, 1905, с. 460–490].
[908] [Семенов-Зусер, 1949, с. 112–137].
[909] [Березовец, 1975, с. 421–434].
[910] [Ляпушкин, 1958, с. 85–150].
[911] [Плетнева, 1967].
[912] [Афанасьев, 1987].
[913] [Флеров, 1993].
[914] [Спицын, 1909, с. 60–80].
[915] [Плетнева, 1967, с. 19; Плетнева, 1986, с. 42].
[916] [Кузнецов, 1984, с. 110–112; Афанасьев, Рунич, 2001, с. 8].
[917] [Кузнецов, 1984, с. 180].

культури підтверджують також дані антропології, згідно з якими населення Верхнього Салтова та сусідніх катакомбних могильників, як і носії катакомбної традиції на Північному Кавказі, відносилися до особливого доліхокранного антропологічного типу[918]. Отже, є підстави вважати, що лісостепове Подоння у VIII ст. заселили вихідці із західної частини північнокавказької Аланії — Асії, тобто первісною їхньою самоназвою міг бути етнонім *ас*.

Крім того, В. К. Міхєєву в лісостеповій зоні серед пам'ятників салтівської культури вдалося виявити трупоспалення, етнічна приналежність яких дотепер залишається предметом дискусій[919]. Майже одночасно з В. О. Бабенко В. О. Городцов дослідив могильник салтівського типу поблизу х. Зливки в середній течії Сіверського Донця. Основною відмінністю цього пам'ятника від Верхнього Салтова стала наявність ямних поховань[920]. Згодом пам'ятники, аналогічні зливкинським, були виявлені й досліджені на іншій території степу — в Нижньому Подонні та Приазов'ї. Їхнім вивченням займалися М. І. Артамонов[921], І. І. Ляпушкін[922], М. Я. Мерперт[923], С. О. Плетньова[924], В. К. Міхєєв[925], К. І. Красильников[926]. І хоча дані пам'ятники салтівської культури відносять до зливкинського типу, вони мають у багатьох місцях свої локальні особливості, що в остаточному підсумку ускладнює їхню етнічну атрибуцію.

Ямні поховання салтівського типу були виявлені також у лісостеповому Подонні як на території Верхньосалтівського та Дмитріївського катакомбних могильників, так і власне на ґрунтових Нетайлівському та Волоконівському могильниках. Якщо походження цих поховальних споруд на території катакомбних могильників вимагає окремого розгляду поза контекстом етнічного розвитку, то походження Нетайлівських та Волоконівських ґрунтових могильників безумовно є окремою проблемою етнічної історії. Крім того, для похованих на Нетайлівському та Волоконівському могильниках характерні різні антропологічні типи: для першого — доліхокранний, поширений на катакомбних могильниках, і другий — брахікранний, аналогічний зливкинському. З огляду на це слід звернути увагу на зауваження В. К Міхєєва щодо відсутності катакомб на Нетайлівському могильнику. На думку дослідника, їхнє спорудження на лівому березі Сіверського Донця було б неможливе через наявність сипучого ґрунту[927]. Отже, Г. П. Зіневич та Г. Є. Афанасьєв могли мати рацію, коли стверджували, що населення, яке залишило після себе Нетайлівський могильник, було генетично пов'язане з носіями катакомбної традиції[928].

Необхідно зазначити, що поховання зливкинського типу здійснювались в прямокутних могильних ямах, у більшості випадків засипаних просто землею й іноді з заплічиками, як наслідок присутності перекриття з колод або плах. Поховання

[918] [Дебец, 1948, с. 250–253].
[919] [Михеев, Дегтярь, 1974].
[920] [Городцов, 1905, с. 174–225].
[921] [Артамонов, 1962, с. 307–313].
[922] [Ляпушкин, 1958, с. 85–150].
[923] [Мерперт, 1957, с. 33–35].
[924] [Плетнева, 1984, с. 9–19].
[925] [Михеев, 1985].
[926] [Красильников, 1990, с. 28–44].
[927] [Михеев, 2004, с. 87].
[928] [Зиневич, 1967, с. 152; Афанасьев, 1987, с. 150].

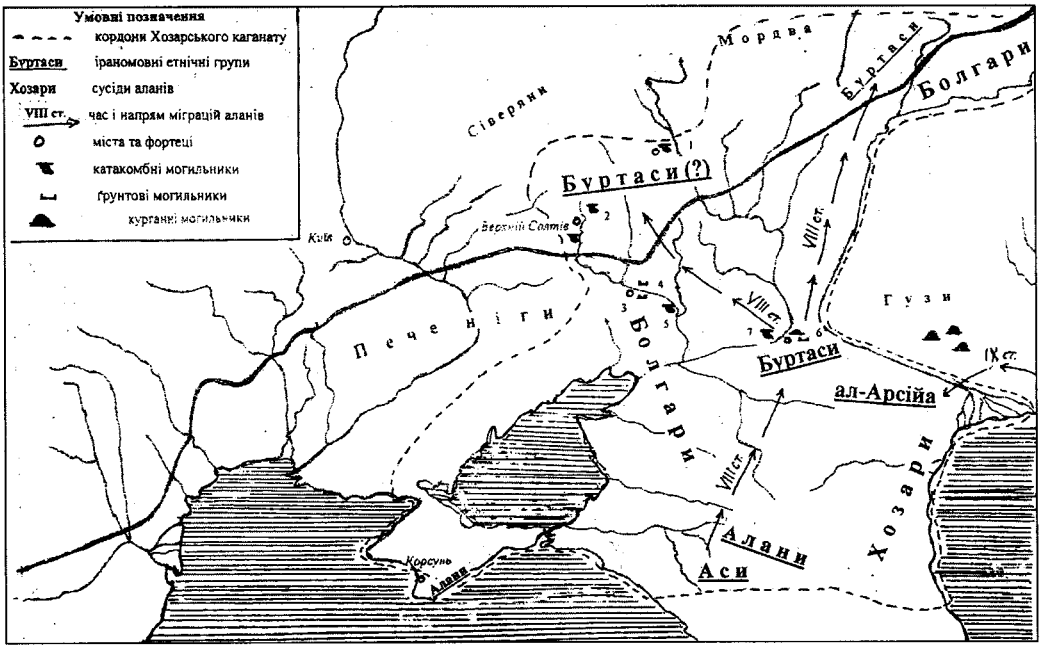

Рис. 11. Розселення аланів на території Хозарського каганату в VIII–X ст.: 1 — Маяцький комплекс; 2 — Дмитріївський катакомбний могильник; 3 — комплекс у с. Маяки на Донці; 4 — Зливкинський могильник; 5 — Жовте; 6 — Саркел; 7 — Аксай

були представлені одинокими похованнями, в яких поховані лежали у витягнутому положенні на спині. Даному типу поховань була властива різноманітна орієнтація. Іноді ці грунтові поховання супроводжувалися кістьми коня, а також інвентарем, що несе в собі елементи салтівської культури[929]. Крім того, з часом у похоронному обряді вдалося виявити нові риси: одні могильні ями були круглої форми, інші мали підбої; іноді поховання здійснювалися у домовині або кам'яному ящику; у ряді випадків дно могильної ями посипалося вугіллям або встелялося очеретом; зрідка небіжчика ховали у скорченому положенні на боці; іноді зустрічалися колективні поховання тощо[930]. Виходячи з особливостей поховального обряду, С. О. Плетньова виділила в даному локальному варіанті п'ять районів: середньодонецький, нижньодонський, саркельський (цимлянський), лісостеповий і ще несформований нижньодонецький[931].

Відносно ж етнічної приналежності носіїв степового варіанта салтівської культури серед дослідників аж до середини 50-х років не було єдиної думки. М. Я. Мерперт, І. І. Ляпушкін, С. О. Плетньова, М. І. Артамонов, В. Ф. Генінг та А. Х. Халіков прийшли до висновку, що пам'ятники даного типу могли бути залишені лише

[929] [Городцов, 1905, с. 211–213].
[930] [Плетнева, 1984, с. 9–10].
[931] [Плетнева, 1984, с. 11–12].

болгарами[932]. Ці висновки базувалися в основному на даних письмових джерел, де згадувались, як мешканці степів Східної Європи в VIII–X ст., насамперед болгари, і тому на підставі того, що в хозарську епоху в степах Подоння та Приазов'я набули поширення ямні поховання зливкинського типу, робився висновок про їхнє болгарське походження. Чи це насправді так?

Варто особливо виділити ґрунтові поховання, що відносяться до саркельської (цимлянської) групи пам'ятників. У похоронному обряді й антропологічному типі населення, що залишило після себе найбільш ранні поховання салтівського типу у Саркелі, були відзначені риси, що зближають дану групу пам'ятників, з одного боку, із традиціями аланського населення лісостепового Подоння й Північного Кавказу, а з іншого боку — з культурою сарматів Східної Європи. До раннього періоду існування Саркела відносяться поховання салтівського типу, представлені переважно похованнями в ґрунтових ямах круглої форми, хоча зустрічались ґрунтові поховання зливкинського типу в прямокутних ямах. У похованнях круглої форми були як індивідуальні, так і колективні поховання. При цьому чоловіки були поховані у витягнутому положенні на спині, а жінки у скорченому положенні на боці, тобто як у багатьох катакомбах Північного Кавказу та лісостепового Подоння. До хозарського періоду також відносять два поховання в підбоях, де підбої були вириті в стінках залишеної напівземлянки[933]. Слід зазначити, що дана традиція мала поширення в місцях розселення аланів у лісостеповому Подонні[934]. Крім того, на території Саркела було виявлено зруйноване салтівське поховання в катакомбі, а неподалік — на протилежному березі Дону біля Правобережного Цимлянського городища був навіть виявлений катакомбний могильник салтівського типу[935]. Як відзначив В. В. Гінзбург, краніологічні серії з салтівських поховань Саркела знаходять аналоги серед черепів як Зливкинського могильника, так і серед серій верхньосалтівського долі-хо-мезокранного типу[936]. Все це дозволяє стверджувати, що салтівське населення початкового періоду існування Саркела не було однорідним і було представлене в значній мірі вихідцями з північнокавказької Аланії[937].

Є підстави говорити також про те, що матеріальна культура й ідеологічні погляди мешканців придонецьких степів у хозарський час мали чимало спільних рис із похоронними традиціями жителів лісостепового Подоння. Досить цікавий з цього приводу ґрунтовий Дронівський могильник, де були виявлені поховання зі зруйнованими кістяками. Там же були досліджені п'ять поховань, у яких ноги кістяків були зведені в стопах або перехрещені[938]. Саме така традиція мала поширення на катакомбних могильниках салтівської культури. На думку С. О. Плетньової, перехрещені кістки ніг свідчать про те, що ноги при похованні були зв'язані. На Дмитріївському могильнику в похованні катакомби № 55/1 зберігся навіть фрагмент тонкого паска, що знаходився на перетинанні гомілок[939]. Крім того, на Дронівському, а

[932] [Мерперт, 1957, с. 33–35; Ляпушкин, 1958а, с. 146–147; Плетнева, 1967, с. 185–186; Артамонов, 1962, с. 130–166; Генинг, Халиков, 1964, с. 107–148].

[933] [Артамонова, 1963, с. 12–14, 20; Плетнева, 1984, с. 11].

[934] [Плетнева, 1989, с. 65–67].

[935] [Артамонова, 1963, с. 20; Артамонов, 1963, с. 6].

[936] [Гинзбург, 1963, с. 262–264].

[937] [Бубенок, 2001].

[938] [Татаринов, Копыл, Шамрай, 1986].

[939] [Плетнева, 1989, с. 183–186].

також на Волоконівському та Сидорівському грунтових могильниках і могильнику біля с. Маяки були виявлені скорчені поховання на боці. Біля с. Маяки з 38 поховань, виявлених В. К. Міхєєвим (1964–1965, 1968–1969 рр.), і в похованні № 31, дослідженому С. Й. Татариновим та О. Г. Копилом у 1976 р., у 12 могилах кістяки лежали на боці з підігнутими ногами. При цьому 3 поховання, здійснені за цим обрядом, виявилися більш пізніми, ніж основна частина поховань біля с. Маяки[940]. В епоху середньовіччя такі поховання набули поширення на катакомбних могильниках у Подонні та на Північному Кавказі. Показові в цьому відношенні Верхньосалтівський та Дмитріївський могильники, а також такі північнокавказькі, як Батан-Чапкан у Черкесії Верхній Чирюрт тощо[941]. Даний звичай у середовищі аланів є, безумовно, пережитком сарматської епохи з тією лише різницею, що сармати ховали так і чоловіків, і жінок, а середньовічні алани — в основному жінок. Можливо, що небіжчиків перед похованням зв'язували мотузками, підрізали їм гомілки, що можна пояснити страхом перед померлим.

На городищі біля с. Маяки на території, що була заселена в IX ст., було виявлено більше десяти більш пізніх поховань. Одне з них (№ IV) перебувало під верхнім каменем від жорновів[942]. Такі ж жорнова були виявлені й у дромосах салтівських катакомб. Це знаходить аналоги також у традиціях сучасних осетинів. В осетинів й дотепер прийнято класти в могилу останнього представника чоловічої статі мірошницькі жорнова[943]. З поховань могильника біля с. Маяки варто особливо виділити групове поховання № 24, виявлене в 1977 р. Воно було здійснено в субматерику на глибині 0,55 м. Перше поховання було представлено кістяком дорослого чоловіка, який лежав на спині у витягнутому положенні головою на Південний Захід. На животі чоловіка був виявлений кістяк п'ятирічної дитини у витягнутому положенні. Ліворуч біля ніг чоловіка, спиною до них, у скорченому положенні на лівому боці головою на захід знаходився кістяк жінки. І хоча дане групове поховання було здійснене у грунтовій ямі й не містило інвентаря, ми з певною часткою впевненості можемо констатувати, що воно відповідало обрядові, характерному для катакомбних склепів[944].

Таким чином, необхідно відзначити, що в ідеології носіїв лісостепового й степового варіантів салтівської культури було чимало спільних рис. Басейн Сіверського Донця відзначався в хозарську епоху поширенням єдиної матеріальної культури й загальних ідеологічних поглядів серед місцевого населення. Слід відзначити, що серед мешканців Середнього Подонцов'я в X ст. набули поширення традиції, що до цього мали місце серед носіїв катакомбного обряду поховання. Тільки розбіжності в конструкції поховальних споруд салтівського типу дозволили дослідникам виділити в Подонні, Подонцов'ї та степовому Подніпров'ї два локальних варіанти салтівської культури: лісостеповий, що пов'язують з аланами, і степовий, що відносять до булгар. Умовність такого розподілу на сьогоднішній день очевидна.

Тому можна припустити, що носії ямної традиції зазнали сильного впливу з боку аланів, у середовищі яких набули поширення поховання в катакомбах. Од-

[940] [Копыл, Татаринов, 1979, с. 267–269].

[941] [Федоров Я. А., Федоров Г. С., 1978, с. 167; Плетнева, 1989, с. 188–189].

[942] [Михеев, 1968 , с. 8].

[943] [Калоев, 1967, с. 119].

[944] [Копыл, Татаринов, 1979, с. 268].

нак дане припущення неприйнятне для характеристики мешканців середньої течії Сіверського Донця, де катакомбні поховання в даному районі зустрічаються вкрай рідко. Це змушує вважати, що поширення відзначених особливостей похоронного обряду варто пов'язувати не тільки з присутністю в середній течії Сіверського Донця носіїв катакомбної традиції, а також з розселенням населення, у середовищі якого до переселення зі степів Східного Приазов'я вже набули поширення ямні поховання, тобто із присутністю у складі племен протобулгарів окремих родів сарматського та аланського походження.

Таким чином, для деяких поховань так званого "зливкинського" типу було характерне насамперед те, що вони, з одного боку, мали спільні риси з фізичними особливостями та традиціями осетинів й аланів лісостепового Подоння й Північного Кавказу, а з іншого боку — з пам'ятниками сарматської епохи: 1) доліхокранний антропологічний тип похованих (Нетайлівський та Саркельський могильники); 2) поховання іноді здійснювались у вузьких прямокутних ямах й у підбоях; 3) різноманітна орієнтація похованих; 4) часто поховання були зі зруйнованими кістяками; 5) іноді траплялися поховання зі схрещеними ногами; 6) скорчені поховання на боці; 7) дно могили посипалося вугіллям або встелялося очеретом; 8) іноді в могили клали кістки тварин й інвентар; 9) зрідка траплялися колективні поховання (могильник у с. Маяки); 10) у рідких випадках над могилою поміщали мірошницькі жорнова (могильник у с. Маяки).

Однак деяким ямним похованням салтівського типу були властиві риси, які знаходять аналоги лише в антропологічних особливостях й у похоронних традиціях догунської епохи:1) брахикранний антропологічний тип; 2) поховання в ґрунтових ямах із заплічиками; 3) скорчені поховання на боці були не тільки жіночими, але й чоловічими.

Як уже зазначалось, з аланами традиційно пов'язують катакомбний обряд поховання, що набув поширення серед пам'ятників салтівської культури в VIII–X ст. Саме такі похоронні спорудження були виявлені не лише на Північному Кавказі та у лісостеповому Подонні, а й у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, що традиційно пов'язувалось з перебуванням булгар. Так, у районі м. Дніпропетровська, у с. Самарівці була виявлена катакомба з одиночним похованням. Померлого супроводжували характерний салтівський глечик, горщик з лінійно-хвилястою орнаментацією, кістки вівці[945]. Біля с. Попова-Баловка в Дніпропетровському районі також була розкопана салтівська катакомба. У ній виявлені сіра глиняна амфора салтівського типу, стремена й вудила зі псаліями. Крім того, на схилі яру, біля м. Марганцю (південь Дніпропетровської області) було зруйновано похоронне спорудження, що нагадує, за описом очевидців, салтівську катакомбу.

Аналогічна ситуація була відзначена й у донецьких степах, де набули поширення ґрунтові поховання зливкинського типу. Однак у ряді випадків було відзначене існування салтівських катакомб. Ще в 1937 р. М. В. Сібільовим біля с. Рубці Червонолиманського району Донецької області був зафіксований могильник, що був зруйнований при будівництві залізниці. За словами будівельників, посуд і кістяки залягали або просто в ґрунті, або в катакомбах. Виходячи з цього, М. В. Сібільов визначив виявлений пам'ятник як "типовий катакомбний могильник салтівсько-

[945] [Козловский, 1992, с. 154)

го типу"[946]. Даний пам'ятник не є єдиним у степах Донеччини. У 1954–1955 рр. до Луганського краєзнавчого музею надійшов археологічний матеріал, знайдений у ст. Родаково Олександрівського району. Серед знахідок були речі салтівського типу: дві баклажки із червоної та жовтої глини, бронзовий гранований ланцюжок, бронзовий набір пояса, залізний кинджал тощо. Було встановлено, що даний комплекс речей був знайдений на схилі лівого берега р. Лугань. Виходячи з топографії місцевості, розповідей очевидців і знайдених предметів, В. К. Міхєєв визначив даний пам'ятник як "катакомбний могильник салтівської культури"[947].

Крім того, К. І. Красильников неподалік від м. Луганська на правому березі Сіверського Донця в Станиці Луганській та с. Жовте вдалося зафіксувати кілька катакомбних поховань. З першого пам'ятника, крім речей (більше 50 пр.), ніякої документації про знайдені 5 камер могильника не надходило. Виявлені в с. Жовте серед ямних поховань два катакомбних поховання були повністю досліджені К. І. Красильниковим. Дослідник вважає, що є підстави "говорити лише про запозичення ідеї поховання в катакомбах, або про те, що серед праболгарів проживала невелика частина інших етнічних спільностей"[948].

Не менший інтерес становить проблема релігійних вірувань салтівського населення Північно-Західної частини Хозарського каганату. В науці набула поширення думка про те, що алани та болгари Подоння у хозарські часи дотримувались лише язичництва. Проте останнім часом деякі дослідники вважають, що серед носіїв поховальних традицій зливкинського типу у хозарські часи почав поширюватись іслам. Підставою для таких висновків стала наявність ранніх мусульманських поховань на могильниках, пов'язаних з середньовічними поселеннями біля с. Маяки та с. Сидорово у середній течії Сіверського Донця, котрі функціонували як у хозарський, так і в половецький та золотоординський періоди[949]. Проте в цих похованнях не було виявлено інвентаря, котрий дозволив би їх продатувати, і тому питання ісламізації салтівського населення у хозарський період залишається відкритим.

Що стосується поширення християнства серед алано-болгарського населення регіону, то є більше підстав вважати, що певна частина носіїв салтівської культури була вже знайома з цією релігією. Так, В. С. Аксьонов на основі аналізу інвентаря, поховального обряду ґрунтового могильника у с. Червона Гусарівка на півдні Харківської обл. дійшов до висновку, що цей могильник у хозарський період залишили переселенці з Криму, для яких був притаманний релігійний синкретизм — одночасне дотримування християнських та язичницьких традицій. Крім того, аналізуючи хрестоподібні підвіски з Верхньосалтівського могильника № IV, дослідник прийшов до висновку, що аналогічна ситуація могла спостерігатися і серед аланів Верхнього Салтова. І в цьому немає нічого дивного, тому що творці цих двох пам'яток походили з Криму та Кавказу, де християнство пустило своє коріння ще задовго до утворення Хозарської держави[950].

Виходячи з наявності строкатого розселення носіїв катакомбної та ямної традицій у степах та лісостепу Подоння, можна повністю погодитись з думкою О. О. Тор-

[946] [Сибилев, 1952, с. 139].
[947] [Михеев, 1962, с. 11].
[948] [Красильников, 1990, с. 30–32, 38].
[949] [Копыл, Татаринов, 1979; Кравченко, Гусев, Давыденко, 1998].
[950] [Аксенов, 2004, с. 136–144].

тіки, згідно з якою на північно-західних територіях Хозарського каганату з аланів і болгарів почала формуватись алано-болгарська народність, де процесу асиміляції підлягали переважно болгари як кочовий етнос, в чому слід бачити одну із закономірностей у розвитку кочівників степів Євразії[951].

Цілком можливо, що за часів хозарів певний масив аланського населення міг проживати і на правобережжі Середньої Волги, де традиційно локалізували мордовські племена. Про це можуть свідчити, насамперед, археологічні матеріали. Так, на території Пензенської обл. у насипу кургану доби бронзи біля с. Садовки було досліджене впускне поховання в ямі, для якого були притаманні наступні риси: небіжчик знаходився у витягнутому положенні на спині головою на Північний Схід. Особливий інтерес становить поховальний інвентар (поясний набір, наконечник паска тощо), що, на думку М. Р. Полєсских, знаходить аналоги зі знахідками північнокавказьких та Верхньосалтівського катакомбного могильників VIII ст.[952]. Хоча сама конструкція поховальної споруди не вказує на прямий генетичний зв'язок з аланами Північного Кавказу!

До хозарського періоду дослідники відносять поширення на території мордви бронзових та срібних сережок салтівського типу з підвісками із одного шарика із зернью або кількох шариків. Сережки схожого типу були знайдені в багатьох похованнях Крюківсько-Кунського, Панновського та Єлізавет-Михайлівського могильників[953]. Аналогічні вироби були знайдені в Подонні в катакомбах Верхньосалтівського та Дмитріївського могильників[954]. Крім того, аналоги з виробами аланів VIII–X ст. мають шкіряні паски, що часто знаходять в похованнях на території розселення мокшанських племен. Вони були прикрашені металевими бляшками та наконечниками[955]. Прямі аналоги цим виробам знаходять в інвентарі катакомбних могильників Подоння[956].

У VIII–X ст. у межиріччі Сури і Цни набули широкого поширення і предмети озброєння аланів. До них, у першу чергу, слід віднести шаблі із зігнутими клинками, що зберегли своє колишнє брускоподібне перекриття, котре розширюється по середині і звужується по кінцях[957]. Ідентичні вироби були знайдені в катакомбах Верхньосалтівського та Галіатського могильників[958]. Із предметів озброєння на території мордви слід виділити сокири-молоти, що мали видовжений обушок та круглу молоточкоподібну голівку. Аналогічні вироби набули широкого поширення у місцях розселення аланів у лісостеповому Подонні та Північному Кавказі. На території розселення мордовських племен у хозарський період набули поширення вудила з прямими та есоподібними псаліями та стремена, схожі на стремена із більш раннього Серповського могильника. Схожі за формою вироби мали поширення як у Подонні, так і на Північному Кавказі.

Таким чином, можна констатувати, що у VIII–X ст. матеріальна культура мордовських племен правобережжя Середньої Волги зазнала значного впливу з боку

[951] [Тортика, 2005, с. 468–469].
[952] [Полесских, 1956, с. 70–71].
[953] [Вихляев, 1974, с. 60].
[954] [Бабенко, 1911, рис. 157; Плетнева, 1967, рис. 38].
[955] [Алихова, 1969, с. 12].
[956] [Плетнева, 1967, с. 161–166].
[957] [Материалы по истории..., 1952, табл. XXIV, 5].
[958] [Мерперт, 1955, с. 23, рис. 1,1; 2, 1].

аланів північнокавказького походження. Проте незрозуміло, наскільки значною була присутність аланів у хозарський період у регіоні?

У свій час А. Є. Аліхова відзначила, що в похованнях на території розселення мордви-мокші з VIII ст. набув поширення поховальний обряд, відповідно до якого жінка була похована на правому боці з підігнутими ногами, у так званому "скрюченому положенні", з руками, розташованими біля обличчя[959]. Характерно, що такий звичай набув поширення в аланів лісостепового Подоння[960]. А. Є. Аліхова першою висловила думку, що обряд скороченості у цинській групі пам'яток може свідчити про етнічні контакти мордовських і аланських племен[961].

О. О. Тортіка у своїй докторській дисертації та монографії намагається це пояснити наступним чином: "...археологічним проявом цього руху народів у постхозарський період, протягом змін в етногеографії Східної Європи в середині – другій половині X ст. стало виникнення обряду скорчених жіночих поховань на мордовських могильниках у басейні р. Цни. До цього такий обряд тут не спостерігався. У свою чергу, до середини X ст. подібний обряд або його елементи були характерні для аланського населення СМК, її лісостепового варіанта. ...Імовірно, після походу Святослава 965 р., що зачепив Донські території Хозарського каганату, Саркел, житла аланів-ясів (тобто лісостеповий варіант СМК), частина аланів могла перейти до пошуків нових місць проживання. Швидше за все, це могли бути найпівнічніші, прикордонні з Руссю племінні підрозділи аланів... Переселенці, які бігли з рідних місць, отримували низький соціальний стан, у таких умовах їхня культура не могла розвиватися і дуже швидко зникла. Показово, що аланський обряд на мордовських могильниках зафіксований саме на деяких жіночих похованнях. У традиційних суспільствах замкнутого типу, що зберігають племінні форми організації, шлюби з іноплемінниками (іноплемінницями) могли слугувати індикатором військово-політичного статусу етносу. Достатньо часто у домінуючих етносів шлюби з іноплемінницями не були добровільними. Очевидно, з середини другої половини X ст. частина аланського населення почала втрачати власну соціальну структуру, руйнуються окремі племена і громади. У результаті аланські жінки виконують ту або іншу роль (дружин, наложниць, рабинь) у мордовському племінному середовищі. Це явище не було масовим. Воно фіксується поодинокими похованнями на мордовських могильниках відповідного часу. Водночас типовий для аланів катакомбний обряд поховання в нових умовах не помічається. Усе це свідчить про досить швидку втрату традицій й асиміляцію постсалтівського населення"[962].

Однак таким висновкам знайдуться певні заперечення. По-перше, відсутність катакомбних поховань на правобережжі Середньої Волги у хозарський період не може означати там відсутність або пригнічене становище аланів. Є сенс знову звернути увагу на особливості місцевого болотистого грунту, що не дозволяло будувати катакомби. Нам відомі випадки зміни середньовічними аланами конструкції поховальних споруд. Так, у верхів'ях Кубані на Північному Кавказі в умовах високогір'я алани перейшли від грунтових катакомб до скельних склепів[963]. Крім того, знову

[959] [Алихова, 1949, с. 138; Алихова, 1959, с. 31–32].

[960] [Плетнева, 1967, с. 91].

[961] [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

[962] [Тортика, 2006, с. 343–345; Тортика, 2007, с. 19–20].

[963] [Минаева, 1971, с. 172].

звертає на себе увагу присутність на могильниках VIII–X ст. у чоловічих похованнях переважно речей озброєння та кінського спорядження. Питання в тому: навіщо хозарам було озброювати мордву зброєю та ще аланського походження? Необхідно враховувати складність політичної ситуації на околицях Хозарського каганату, де проживали мордовські племена, які тяжіли до незалежності. На користь того, що деякі чоловічі поховання правобережжя Середньої Волги могли бути залишені аланами, а не мордвою свідчить те, що в басейні Середньої Цни у деяких чоловічих похованнях VIII–XI ст. були знайдені жіночі коси[964]. У нащадків кавказьких аланів — осетинів ще й досі існує звичай під час поховального обряду відрізати косу у вдови і класти її у могилу чоловіка-небіжчика. Б. О. Калоєв пояснював це намаганням замінити стародавній звичай іраномовних племен приносити дружину (заручницю) у жертву померлому[965]. Досить цікаво, що в аланських катакомбах жіночі коси не збереглися, а на правобережжі Середньої Волги ми можемо зафіксувати цей звичай. Це лише можна пояснити особливостями оточуючого навколишнього середовища. Отже, найбільш багаті чоловічі поховання з кінським спорядженням на могильниках правобережжя Середньої Волги у VIII–X ст. мали бути залишені саме аланами.

По-друге, наявність "скорчених" жіночих поховань на боці, як на катакомбних могильниках того ж часу, є свідченням того, що аланські чоловіки продовжували ховати своїх жінок за традиційним аланським звичаєм, незважаючи на відсутність катакомбних склепів. При цьому дружинами місцевих аланів могли бути як власне аланки, так і жінки із середовища місцевого мордовського населення (якщо враховувати наявність тут військового контингенту із числа аланів, де чоловікам не могло вистачити жінок). У першу чергу, необхідно звернути увагу на те, що скорчені жіночі поховання на мордовській території з'явились не в середині X ст., як вважає О. О. Тортіка, а ще у VIII ст., якщо дані А. Є. Аліхової є вірними[966]. І саме це за часом співпадає з появою озброєння "аланського" типу у чоловічих похованнях, які традиційно відносили до мордовських.

Дані етнології свідчать за те, що у традиційних суспільствах чоловіки мали ховати своїх дружин іноплемінного походження за звичаями свого племені лише за умови її високого соціального статусу. Якщо жінка мала низьке соціальне положення, то її соплемінники, котрі знаходились поруч з нею, мали поховати її за звичаями її племені. У свій час С. О. Плетньова, проаналізувавши результати досліджень на катакомбних склепах лісостепового Подоння та Північного Кавказу, а також залучивши дані нартського епосу осетинів, дійшла до висновку про високий соціальний статус жінки в аланському суспільстві[967]. Свідоцтва етнографічного характеру також підтверджують достатньо рівноправне положення жінки і чоловіка в осетинському суспільстві при вирішенні багатьох спільних питань[968]. Отже, алани на правобережжі Середньої Волги могли ховати за аланським звичаєм не лише своїх дружин аланського походження, а й жінок з оточуючого мордовського середовища.

Таким чином, могильники зі скорченими жіночими похованнями та багатим інвентарем північнокавказького походження у чоловічих похованнях, серед якого

[964] [Алихова, 1969, с. 6].
[965] [Калоев, 1984, с. 6].
[966] [Алихова, 1949, с. 138; Алихова, 1959, с. 31–32].
[967] [Плетнева, 1983].
[968] [Джавахадзе, 1989, с. 95–106; Магометов, 1962, с. 15–51].

було багато зброї, були залишені саме аланами, яких хозарський уряд переселив ще у VIII ст. (про що свідчать археологічні дослідження А. Є. Аліхової) з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж функції, що їхні родичі у лісостеповому Подонні.

Серед дослідників ранньосередньовічного алано-болгарського населення Східної Європи ще й досі не існує єдиної думки про те, під якою етнічною назвою були відомі у письмових джерелах лісостепові та степові алани та пов'язані з ними етнічні групи. Так, В. О. Бабенко вважав жителів Верхнього Салтова хозарами[969], М. І. Артамонов розглядав лісостепових аланів як "асіїв" в документі Шехтера[970], Д. Т. Березовець вважав цих аланів за русів, про яких згадували ранньосередньовічні мусульманські автори[971]. Проте з часом була доведена безпідставність таких припущень.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить етнічний термін ***буртас***, який деякі дослідники вважають самоназвою східноєвропейських аланів-асів, які проживали на Середній Волзі та у лісостеповому Подонні. При цьому ці дослідники намагались пояснювати назву ***буртас*** за допомогою осетинської мови. Насамперед, зверталась увага на різноманітні форми написання цієї етнічної назви в письмових джерелах. Так, Б. М. Заходер, В. Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як ***буртас***, у мусульманських авторів IX–XI ст.: ал-Калбі як ***б.рджас***, ал-Мас'уді, Істахрі та Ібн Хаукаля як ***б.ртāс***, в Ібн Русте та Гардізі як ***б.рдāс***, в "Худуд ал-'Алам" як ***б.рāдāс***, а в ал-Бакрі — як ***ф.рдāс***. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати інакше ніж російське ***буртас***[972]. На підставі цього В. Ф. Мінорський прийшов до висновку, що форма ***ф.рдāс***, подана в ал-Бакрі, найбільш є близькою до оригіналу[973].

Як наслідок цього, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви ***ф.рдāс*** як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів — ***ас***. При цьому дослідники припускались двох варіантів цього етноніма: ***ф.ртāс*** та ***ф.рдāс***. Т. Левицький та Г. Є Афанасьєв схильні бачити в його першій частині осетинський термін ***fyrt / furt*** — "син, нащадок" і відповідно до цього переклали з осетинської ***ф.ртāс*** як "нащадки асів"[974]. В. А. Бушаков пропонує розглядати цю назву як осетинський термін ***фардæг ас*** — "аси, які відокремились"[975]. О. Пріцак та І. Г. Добродомов співвідносять першу частину терміна з осетинським ***furd / ford*** — "велика ріка" і відповідно до того перекладають ***ф.рдāс*** як "річкові аси"[976].

Однак можна припустити, що етнонім ***ф.рдāс*** міг нести в собі інформацію і про рід діяльності його носіїв. Доречно нагадати, що в середовищі іраномовних народів у минулому набули поширення етнічні назви, які вказували на господарські

[969] [Бабенко, 1914].
[970] [Артамонов, 1962, с. 356–358].
[971] [Березовец, 1970].
[972] [Гаркави, 1870, с. 15; Заходер, 1962, с. 230; Minorsky, 1937, p. 462].
[973] [Minorsky, 1937, p. 462].
[974] [Lewicki, 1965, s. 1–14; Афанасьев, 1984, с. 39].
[975] [Бушаков, 1995–96, с. 38–40].
[976] [Pritsak, 1978, p. 264; Добродомов, 1980а, с. 40].

й культурні особливості населення. Так, варто пригадати інформацію Геродота про скіфів-кочівників, скіфів-орачів, скіфів-хліборобів тощо. Східні автори повідомляли, що буртаси активно займалися трансконтинентальною торгівлею. Як випливає з інформації ал-Мас'уді, з країни буртасів надходили "хутра чорних і рудих лисиць, що отримали назву буртасі"[977]. Ібн Русте додає, що найбільшу частину майна буртасів становлять хутра куниці й бобра[978].

Як свідчить історична традиція, у часи середньовіччя трансконтинентальна торгівля була зосереджена по берегах річок на переправах і бродах. Деякі з них ставали спочатку епізодичними, а потім постійними місцями торгівлі[979]. Виходячи з цього, можна припустити, що торгівлею в найбільш сприятливих місцях могли займатися люди, первісною функцією яких могло бути обслуговування переправ. У зв'язку з цим доречно припустити, що етнонім ***ф.рдāс*** міг нести в собі інформацію саме про рід занять його носіїв.

Дані лінгвістики свідчать, що в сучасній осетинській мові для позначення броду використовується термін ***донуайæн*** (диг. — ***найн***), місця переправи — ***ахизен доны***, переправи як назви дії — ***доныл ахызт***, а саме поняття "переправляти через річку" має вигляд ***ахизын кæнын доныл***[980]. Звертає на себе увагу присутність слова ***дон***. Однак, як відзначив В. І. Абаєв, "перехід ***dan*** у ***don*** відбувся не раніше XIII–XIV ст., коли осетинський елемент масово не був уже представлений у Південній Росії"[981]. Звідси слідує висновок, що більш ніж тисячу років тому в мові аланів для позначення таких понять, як "переправа через ріку", "брід" мали використовуватись інші лексичні одиниці.

Тому особливий інтерес становить походження осетинського терміну ***fardæg***, що використовується в осетинській мові у словосполученнях для позначення віддалення, транспортування тощо. На думку В. І. Абаєва, ***fard-æg*** — це утворення із дієприкметника минулого часу ***fard*** і суфікса ***æg***. Як припускав відомий лінгвіст, дієприкметник минулого часу ***fard*** міг походити від незбереженого самостійного дієслова ***раг-*** у значенні "переходити", "перевозити", "відвозити" тощо. Доречно в цьому випадку нагадати, що в мові "Авести" дієслово ***раг-*** використовувалося в значенні "переходити", "переправляти", а в давньоіндійській ***раг-*** був ідентичний поняттям "переправляти", "перевозити"[982]. Не виключено, що в деяких сучасних східноіранських мовах дієслова в значенні "перевозити", "переправляти", "переходити вбрід" походять від авестійського дієслова. Так, у ваханській мові авестійський ***раг-*** міг трансформуватися в ***рыг***[983], в язгулямській — у ***fərayd***[984], у бартангській мові вираз "переправлятися через річку" має вигляд — ***рог бedow***[985]. Для осетинської, а значить і для мови середньовічних аланів, був характерний перехід давньоіранського ***р*** у ***f***. Отже, в мові середньовічних аланів давньоіранське дієслово ***раг-*** мало трансформуватися в ***far-***, а дієприкметник минулого часу від цього дієслова

977 [Минорский, 1963, с. 196; Заходер, 1962, с. 242].
978 [Заходер, 1962, с. 242].
979 [Пріцак, 1965, с. 94].
980 [Абаев, 1970, с. 46, 354].
981 [Абаев, 1958а, с. 367].
982 [Абаев, 1958а, с. 240].
983 [Грюнберг, Стеблин-Каменский, 1976, с. 426].
984 [Эдельман, 1971, с. 90].
985 [Зарубин, 1960, с. 87; Соколова, 1960, с. 146].

повинен був прийняти вигляд ***fard***. Для осетинської мови характерно також те, що форми дієприкметника минулого часу дуже часто використовуються для позначення імені дії[986]. Виходячи з цього, можна припустити, що термін ***fard*** у минулому міг означати ім'я дії — "переправу". Має резон розглядати сполучення ***fard-as*** не інакше як — "аси, які переправляють". Однак припустимі й інші варіанти.

В авестійській мові, за зауваженням С. М. Соколова, похідною формою від дієслова **PR** — "переходити, переправляти" міг бути іменник ***pərətu*** у значенні "прохід, переправа, міст". Саме від цього авестійського іменника дослідник виводить перське ***pul***, курдське ***purd***, гілянське ***pud***[987]. Для позначення понять "брід, переправа, міст" у сучасних східноіранських мовах також існують подібні терміни. Так, у язгулямській мові міст позначалося ***pul***, а брід — ***pud***[988]. У бартангській мові для позначення броду використовувався термін ***pug***[989]. Для ваханської було притаманне існування терміна ***tыrt*** — "брід"[990]. Язгулямським же позначенням броду є ***fərən***[991]. Таким чином, у мові раньосередньовічних аланів гіпотетично міг існувати особливий термін для позначення переправи, броду та моста.

У зв'язку з цим є сенс звернути увагу на думку В. І. Абаєва, згідно з якою у мові середньовічних аланів існувало окреме слово для позначення броду, переправи — ***fard*** , що було похідним від давньоіранського ***p.rtu***, з тим же значенням[992]. Звідси логічно припустити, що термін "аси броду (переправи)" у середовищі східноєвропейських аланів міг також мати вигляд ***fard-as***, тобто ***буртаси*** арабо-перських джерел, у чому варто бачити посередництво тюркських мов, де відсутній приголосний ***ф***. Однак не виключено, що східноєвропейські алани могли використовувати для позначення переправи, броду інший варіант терміна — ***farad***, тому що етнонім ***буртас*** був відомий в "Худуд ал-'Алам " як ***б.радас***[993]. Отже, терміни ***fard-as*** або ***farad-as*** міг бути самоназвою східноєвропейських аланів і вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, бродів тощо.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що схожі етнічні назви мали поширення у Північному Причорномор'ї протягом досить тривалого періоду. Як уже зазначалось, в "Повісті врем'яних літ" легендарний Кий був названий "перевізником", тому що він і його соплемінники переселилися з берегів Дунаю в VII ст. у Середнє Подніпров'я на землі полян, засвоївши таким чином як самоназву переклад грецького терміну, на що вказував у своїх роботах О. М. Приходнюк[994]. Проте землі полян були значно віддалені від Подоння, де мешкали алани-аси, тобто поляни не могли використовувати термін ***перевізники*** для позначення осілого населення Хозарського каганату, яке за особливостями своєї господарської діяльності та за походженням мали відрізнятись від своїх сусідів-слов'ян.

Отже, у хозарський період алани проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Волго-Донського межиріччя, у лісостеповому Подонні та, як випли-

[986] [Абаев, 1959, с. 63].
[987] [Соколов, 1964, с. 298].
[988] [Зарубин, 1960, с. 294, 331].
[989] [Соколова, 1960, с. 182].
[990] [Грюнберг, Стеблин-Каменский, 1976, с. 426, 462].
[991] [Эдельман, 1971, с. 90].
[992] [Абаев, 1958, с. 485–486].
[993] [Туманский, 1914, с. 96].
[994] [Приходнюк, 1994; Приходнюк, 1994а; Приходнюк, 1995; Приходнюк, 1996; Приходнюк, 1999].

ває з наведеного, також на правобережжі Середньої Волги. На нашу думку, термін ***ф.рдас (буртас)*** міг виникнути там, де проходили постійні комунікації як торговельного, так і військово-стратегічного значення. До цих місць можна віднести не лише степ та лісостеп Дону, а й Середню Волгу. Дані джерел XII–XIII ст. дозволяють бачити в буртасах Середньої Волги саме аланів, і це при тому, що більш пізній близький за семантикою до запропонованої етимології етнічного терміну ***буртас*** етнонім ***бродники*** фіксується на території не лише Північного Причорномор'я, а й у місцях, наближених до правобережжя Середньої Волги.

Кілька десятиліть тому Г. Є. Афанасьєв висунув гіпотезу, згідно з якою під буртасами IX–X ст. мусульманських авторів слід бачити насамперед аланів лісостепового Подоння. При цьому він звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що, на його думку, мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. При цьому дослідник вважав, що слід довіряти лише тим джерелам, які "локалізують буртасів на захід від Ітіля". При цьому дослідник акцентував увагу на аланському походженні етноніма ***буртас***, допускаючи можливість проживання аланів і поза межами лісостепового Подоння, в інших районах Східної Європи[995]. Дійсно, анонімний автор "Худуд ал-'Алам"[996], ал-Мас'уді у деяких уривках своїх творів[997] та деякі інші мусульманські автори локалізують буртасів безпосередньо не на Волзі, а на захід від неї. Проте ці дані не містять чіткої інформації про локалізацію буртасів саме у лісостеповому Подонні і свідоцтва такого характеру вкрай обмежені.

Проте О. О. Тортіка, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дійшов до досить цікавого висновку, що "приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів"[998]. І дійсно, найбільш детальні описи буртасів та їхньої країни, що містяться у творах Ібн Русте[999], ал-Мас'уді[1000], ал-Бакрі [1001] та багатьох інших мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині X ст. (якщо враховувати компілятивний характер деяких із цих творів) по-сусідству з волзькими булгарами. Таку ж локалізацію буртасів подає у своєму листі хозарський цар Йосип[1002]. Обґрунтовуючи своє припущення про локалізацію буртасів мусульманськими авторами саме на Середній Волзі, а не у лісостеповому Подонні, О. О. Тортіка довів, що мусульманські купці на Доні ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали і це й відобразила арабо-перська географічна література. У той же час басейн Середньої Волги постійно відвідувався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про знаходження буртасів у Поволжі[1003].

---

995 [Афанасьев, 1984, с. 28–41].
996 [Minorsky, 1937, p. 1962].
997 [Минорский, 1963, с. 195–196].
998 [Тортика, 2007, с. 19].
999 [Хвольсон, 1969, с. 19–24].
1000 [Минорский, 1963, с. 195–196].
1001 [Известия ал-Бекри..., 1878, с. 1–63].
1002 [Коковцов, 1932, с. 98–99].
1003 [Тортика, 2006, с. 302–333; 430–498].

Проте і Г. Є. Афанасьєв, і О. О. Тортіка, обґрунтовуючи свої гіпотези про локалізацію буртасів відповідно або у лісостеповому Подонні, або на Середній Волзі, практично ігнорують дані ал-Мас'уді про маршрут походу русів у 913/914 р. до Каспію і звідти[1004], "Худуд ал-'Алам"[1005], Ібн Хаукаля[1006], Істахрі, Йакута та інших мусульманських авторів[1007], що, за спостереженнями А. Є. Аліхової, дозволяють локалізувати у X ст. буртасів також у степах Волго-Донського межиріччя[1008]. Отже, за даними мусульманських джерел, у першій половині X ст. буртаси були розселені у трьох регіонах Хозарського каганату: на правобережжі Середньої Волги; на землях на захід від Волги; у степах Волго-Донського межиріччя. Проте найбільш відомими мусульманським географам стали буртаси, які проживали у басейні Волги, бо мусульманські купці дуже часто відвідували Волзький регіон.

Таким чином, є підстави вважати, що хозарський уряд переселив ще у VIII ст. аланів з Північного Кавказу не лише до лісостепового Подоння, а й до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Військово-політична зверхність аланів над мордовськими племенами сприяла тому, що у IX–X ст. самоназва східноєвропейських аланів ***Буртас*** набула поширення на правобережжі Середньої Волги і покривала таким чином не лише місцевих аланів, а й мордовські племена, які знаходились у політичній залежності від них[1009]. Цьому могло сприяти те, що тут, на Середній Волзі, вже перебував певний прошарок аланів, які переселилися сюди з Північного Кавказу у VI ст. Сусідами ж аланів-буртасів у Подонні були також булгарські та інші неіранські племена. Отже, можна погодитись з думкою Б. М. Заходера, що під буртасами східні джерела розуміли не одне плем'я, а народонаселення, розсіяне на достатньо великій території[1010]. Проте залишається відкритим питання: в якій частині Хозарського каганату виник етнонім ***ф.рдас***? Якщо слідувати логіці, то він мав виникнути на Середній Волзі або на берегах степової частини Волго-Донця, бо там проходили найважливіші торговельні комунікації. А це означає, що східнослов'янський термін ***перевізники*** тут ні до чого!

Проте О. В. Сухобоков знайшов підтвердження того, що засновники сусіднього до донських аланів-асів племінного слов'янського об'єднання сіверян переселилися також з берегів Дунаю, принісши з собою до Лівобережжя Середнього Подніпров'я елементи візантійської провінційної культури[1011]. З огляду на це, є підстави вважати, що сіверяни були також знайомі з терміном ***перевізники***, тобто могли використати його для позначення своїх сусідів-аланів. Отже, аллоетнонім міг стати частиною нового автоетноніма ***fard-as***. До того слід додати, що при описі подій XII–XIII ст. давньоруські літописи та деякі європейські документи використовували для позначення осілого населення причорноморських степів близький за семантикою слов'янський термін ***бродник***, що міг бути пов'язаний своїм походженням із

[1004] [Минорский, 1963, с. 200].
[1005] [Туманский, 1914, с. 96].
[1006] [Бартольд, 1940, с. 35].
[1007] [Заходер, 1962, с. 232].
[1008] [Алихова, 1949, с. 51–53].
[1009] Аналогічну ситуацію можна спостерігати з поширенням етноніма Русь у середовищі східних слов'ян.
[1010] [Заходер, 1962, с. 238].
[1011] [Сухобоков, 2004, с. 162–163].

самоназвою східноєвропейських аланів-асів — ***fard-as*** (***буртас***) — "аси броду"[1012]. Слід зазначити, що з усіх східнослов'янських племен сіверяни та поляни були найбільш пов'язані з аланами лісостепового Подоння. Отже, незважаючи на існування кількох цікавих гіпотез про виникнення етноніма ***f.rd-as*** (***буртас***) як самоназви східноєвропейських аланів у VIII–IX ст., питання місця виникнення цього ендоетноніма так і залишається відкритим!

Слід зазначити, що дане припущення про етнонім ***fard-as*** (***буртас***) як "аси броду" не є досить оригінальним. Ще на початку XX ст. О. В. Марков висловився за те, що походження етнічної назви ***буртас*** варто пов'язувати з терміном ***purdas***, який у деяких фінських мовах використовується для позначення моста[1013]. Г. Є. Афанасьєв зі свого боку вказав, що дане слово походить від авестійського ***pərətu***[1014]. У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза О. Пріцака, згідно з якою у згаданій Кембріджським анонімним документом X ст. країні ***Asya ('SY')*** варто бачити "одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі". "Вони позначаються, — вважає вчений, — в ісламських джерелах як буртаси. Костянтин Багрянородний називає їх ***Mordia***. Вони були північними сусідами хозарів. Відповідно до Костянтина, десять днів шляху відділяють Мордію від держави печенегів"[1015]. Підставою для ототожнення поволзьких буртасів і асів стала запропонована самим О. Пріцаком етимологія етноніма ***буртас***. Відомий сходознавець бачить у даному етнічному терміні початкову форму ***furt-as***, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, повинна означати "річкові аси"[1016]. Що ж стосується зв'язку середньовічних асів зі стародавніми аорсами, то О. Пріцак підтримує думку тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування ***as*** через проміжну форму ***ars*** було пов'язано із сарматським етнонімом ***аорси***[1017]. Підставою ж для ототожнення місцезнаходження іраномовних племен із країною ***Mordia***, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах ***мордва***, ***марі*** та ***удмурт*** утримується давньоіранський термін ***mard*** — "людина, чоловік", який у стародавні часи предки фінно-угорських народів могли запозичити у давніх іранців[1018].

Як уже зазначалось, щодо запропонованої О. Пріцаком локалізації країни ***Asya ('SY')*** Кембріджського документа на Середній Волзі знайдуться заперечення[1019]. Необхідно відзначити, що на сьогодні багато хто з дослідників дотримується північнокавказької локалізації країни Асії Кембріджського документа[1020]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етнонима ***as*** існують й інші точки зору[1021], на що вже звертали увагу.

Можливо непрямим свідченням про знаходження аланів-асів на переправах є повідомлення Плано Карпіні про те, що в середині XIII ст. начальником одного із

[1012] [Бубенок, 1997, с. 123–137].
[1013] [Марков, 1914, с. 64–65].
[1014] [Афанасьев, 1984, с. 39].
[1015] [Голб, Прицак, 1997, с. 160].
[1016] [Pritsak, 1978, p. 264].
[1017] [Минорский, 1963, с. 193–194; Pulleyblank, 1963, с. 220].
[1018] [Попов, 1973, с. 102–103; Лыткин, 1975, с. 84–97; Клима, 1989, с. 47; Бушаков, 1995–1996, с. 98].
[1019] [Артамонов, 1962, с. 358].
[1020] [Гаглойти, 1966, с. 176–177; Гаглойти, 1967, с. 82–83; Кузнецов, 1962, с. 125; Плетнева, 1963].
[1021] [Миллер, 1887, с. 38; Гаглойти, 1967, с. 78; Kälman, 1977, old. 8–10].

селищ на Дніпрі південніше Канева був "алан по імені Михей"[1022]. Цілком природно, що дані поселення могли бути збережені монголами тому, що там повинні були перебувати зручні місця для переправ. Монголам було властиво призначати своїх уповноважених із середовища місцевого населення і з цього може слідувати, що ще в середині XIII ст. алани продовжували займатися обслуговуванням переправ, бродів.

Іншим регіоном Хозарського каганату, де ще до появи хозарів наприкінці VII ст. існував значний масив аланського населення, був Крим. У VIII–IX ст. значна частина Криму, окрім Херсона, була окупована хозарами. Це був період протистояння Візантійської імперії і Хозарського каганату в Криму. У ці часи, на думку деяких сучасних дослідників, навіть поблизу Херсона відбулися зміни в етнічному складі населення, внаслідок чого місцеве візантінізоване населення практично розчинило у собі в ході асиміляції осівших тут тюрко-болгарів, які до того змішалися з алано-готами[1023]. Незважаючи на присутність хозарів, на території Криму серед місцевих етносів продовжувало поширюватись християнство, насамперед серед місцевих аланів, які проживали як у східній, так і в південно-західній частинах півострова.

Землі Криму були тим місцем, де алани уперше ознайомились з християнством і вже за часів раннього середньовіччя почали навертатись до нього. За даними О. І. Айбабіна та І. А. Завадської, перші християнські общини на півострові з'явились у Херсонесі наприкінці III – на початку IV ст., а наприкінці IV ст. було створено Херсонську єпархію[1024]. Тоді ж у III ст. у Криму з'явились алани, які після себе залишили Т-подібні у плані склепи. В самому Херсонесі в той час набули поширення склепи з лежанками, що могли бути залишені представниками різних етнічних груп, у тому числі аланами, про що може свідчити наявність черепів зі штучною деформацією. Аналогічні процеси відбувались і на території Європейського Боспору. Наприкінці III ст. на Боспор проникає християнська релігія, і на початку IV ст. там утворюється християнська община. До гунської навали населення Боспору залишалось поліетнічним і серед цього населення були нащадки сарматів та аланів. Небіжчиків на Боспорі навіть після офіційного прийняття християнства продовжували ховати у склепах з лежанками[1025].

Після гунської навали у V ст. змінилась етнополітична ситуація в Північному Причорномор'ї, і це, насамперед, торкнулось аланів Криму. З огляду на це, О. І. Айбабін вважає, що після захоплення гунами кримських степів алани пішли до глибини гір, зайнятих спорідненими племенами та германцями. Про це можуть свідчити нові некрополі з типовими для аланів склепами та підбійними могилами[1026]. На Боспорі етнічний склад населення суттєво не змінився, як випливає з результатів археологічних розкопок[1027]. Свідченням цього може бути один із склепів катакомбного типу, виявлений у 1890 р. поблизу Керчі на горі Мітрідат. Там на стінах катакомби збереглись фрески з грецькими написами, які дозволили продату-

[1022] [Карпини, 1956, с. 67–68].
[1023] [Сорочан, Зубарь, Марченко, 2000, с 217].
[1024] [Айбабин, 1998, с. 7–14; Завадская, 2000, с. 13–14].
[1025] [Айбабин, 1998, с. 7–14; Айбабин, 1999, с. 29–30, 49, 52].
[1026] [Айбабин, 1998, с. 13; Айбабин, 1999, с. 82].
[1027] [Айбабин, 1998, с. 14].

вати катакомбу 491 р. Один із написів на стіні містив імена ***Савага*** та ***Фіаспарта***, які Ю. Кулаковський визнав антропонімами східноіранського (осетинського) походження. А це дало підстави дослідникові вважати, що сармато-аланське населення продовжувало зберігатись на Боспорі аж до кінця V ст.[1028].

В VI–VII ст. посилилась присутність Візантії на Кримському півострові, внаслідок чого до складу імперії увійшов не тільки Херсон, але й Боспор. Це значною мірою сприяло поширенню християнства на півострові, що відповідало політичним цілям Візантійської імперії в регіоні. Найбільш вагомі позиції у цей період почала посідати християнська церква у Південно-Західному Криму в Херсоні. За спостереженнями І. А. Завадської, "в середині – другій половині VI ст. християнізація населення Херсона досягає найвищого ступеня"[1029]. Ці процеси також торкнулися і жителів області Дорі, де проживали алани і готи, що знайшло своє відображення в традиціях та поховальному обрядові місцевого негрецького населення. У фортецях Ески-Кермен та Чуфут-Кале візантійці тоді споруджують базиліки. Місцеве алано-готське населення починає носити пряжки та каблучки з християнським декором та монограмами, хрести, амулети. Під впливом християнства відбулися зміни в поховальному обрядові — на Південному узбережжі вже ховали не лише у склепах, а й у звичайних для візантійських християн плитових могилах, а на Ески-Кермені — в могилах, вирубаних у скелях. З другої половини VII ст. на гірськокримських могильниках встановлюють християнські надгробки. Проте, за визначенням О. І. Айбабіна, обряд поховання ще мало відрізняється від попереднього[1030].

У VIII–IX ст. під час хозарської окупації в Криму, незважаючи на присутність хозарів, серед аланів продовжувало поширюватись християнство. Про це можуть свідчити результати розкопок некрополів тих часів, де небіжчиків ховали у склепах, підбоях, плитових могилах, грунтових могилах тощо. Переважна більшість похованих у цих могилах лежала у витягнутому положенні на спині головою на захід або північний захід, у чому слід бачити вплив християнства. За спостереженнями О. І. Айбабіна, на початку VIII ст. в Південно-Західному Криму під впливом християнства вже не ховали в традиційних для аланів підбійних могилах[1031]. Зміна поховального обряду може свідчити про зміну ідеології — у хозарський період відбувся перехід аланів Південно-Західного Криму до християнства. У VIII–IX ст. у Криму почали поширюватись плитові могили, що, на думку І. А. Баранова, стало наслідком іконоприбічницької імміграції з Малої Азії[1032].

У цей період відбулися події, пов'язані з діяльністю єпископа Готії Іоанна, що вже може свідчити про існування не тільки Херсонської, але й нової єпархії на Кримському півострові, підпорядкованої Константинопольському патріархату. Як уже зазначалось, з готами були пов'язані і алани гірського Криму, а це може означати, що у цей період вони також були християнами. Як свідчить "Житіє Іоанна Готського", в 786–787 рр. відбулось протистояння між хозарською адміністрацією і місцевою владою Готії. Внаслідок цього хозари ввели у місцеву фортецю Дорос військовий гарнізон. Населення Готії не захотіло миритися з цим і підняло повстання

[1028] [Кулаковский, 1891, с. 1–25].
[1029] [Завадская, 2000, с. 15].
[1030] [Айбабин, 1998, с. 20; Айбабин, 1999, с. 91, 161].
[1031] [Айбабин, 1999, с. 197–200].
[1032] [Баранов, 1974, с. 154].

проти хозарів, на чолі якого став єпископ Іоанн Готський. Проте повстання було придушене, а сам Іоанн був відправлений хозарами до в'язниці в Фулли, звідки він втік до Амастриди[1033]. Це був період, коли у Візантійській імперії точилася запекла боротьба між іконоборцями та прибічниками ікон, де до числа останніх належав Іоанн. Ситуація з Готською єпархією також свідчить про те, що християнське населення окупованих хозарами земель Криму у цей період продовжувало належати до Константинопольського патріархату. На думку О. І. Айбабіна, справжньою причиною повстання в Готії було те, що болгари, користуючись підтримкою хозарів, селились у гірському Криму, "тиснучі аланські і готські общини"[1034].

"Житіє Іоанна Готського" містить інформацію про ***Фулли***. Згадка про цю місцевість є також у "Паннонському житії" Костянтина (Кирила) Філософа. Там йдеться про те, що в 861 р. на зворотному шляху від ставки хозарського кагана до Херсона Костянтин відвідав Фулли, де йому довелось поширювати християнство та вести боротьбу з почитанням дерев, що набуло поширення "во фульсте языци"[1035]. Термін "фульский язык", на думку Ю. Кулаковського, може означати не тільки певне місце, але й "етнічні особливості його населення". Дослідник вважав цю етнічну групу населенням, відмінними від греків та готів, і тому відніс їх до аланів. Крім того, він був схильний локалізувати Фулли неподалік від Сугдеї (Судака), де також існувало аланське населення, — на місці Старого Криму (Сурхату)[1036]. Зі свого боку автори монографії "Життя та загибель Херсонеса" вважають, що до прибуття Костянтина жителі Фулл все ж таки залишались християнами, а кір Фулл міг бути "хрещеним гото-аланом"[1037]. У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза В. А. Бушакова, згідно з якою ойконім ***Фулли*** мав східноіранське (аланське) походження і мав означати "рів, рівчак" і таким чином, на думку дослідника, його семантика була тотожна тюркському ***Кырым*** та генуезькому ***Solcati***, тобто більш пізнім назвам одного і того ж міста. Виникнення цієї назви В. А. Бушаков пов'язує з існуванням рову, що пересікав вхід до долини, де пізніше був розташований Солхат (Старий Крим). Все це дало підстави дослідникові вважати, що за часів раннього середньовіччя в цій місцевості продовжували зберігатись алани[1038].

У VIII ст. до складу Константинопольського патріархату вже входило п'ять архієпископій Криму: Херсонська, Боспорська, Готська, Сугдейська та Фулльська[1039]. Виходячи з того, що на території цих єпархій існувало аланське населення, є підстави вважати, що вже тоді алани Східного та Південно-Західного Криму належали до візантійської православної церкви. Отже, дані археології та письмових джерел свідчать про те, що алани Криму в VIII–IX ст. перейшли до християнства, тобто на кілька століть раніше за своїх північнокавказьких соплемінників, серед яких, за даними Ю. Кулаковського, християнство почало поширюватись лише на початку X ст.[1040]. Списки єпархій Константинопольського патріархату, у відповідності до порядкового номера, відображали ранг архієпископій Криму. Так, за часів імператора

[1033] [Васильевский, 1912, с. 396–417].
[1034] [Айбабин, 1998, с. 24].
[1035] [Климент Охридски, 1973, с. 135, 153].
[1036] [Кулаковский, 1898б, с. 194–202].
[1037] [Сорочан, Зубарь, Марченко, 2000, с. 239].
[1038] [Бушаков, 1994, с. 9–31].
[1039] [Васильев, 1927, с. 210–211].
[1040] [Кулаковский, 1898а, с. 1–9].

Лева VI Мудрого (886–911 рр.) кримські архієпископії були розташовані таким чином: 21 місце — Херсон, 40 — Боспор, 46 — Готія, 47 — Сугдея та 48 — Фулли.

Необхідно зазначити, що в хозарський період існування аланського населення в степах Криму не було зафіксовано ні письмовими джерелами, ні археологічними розкопками. Незважаючи на хозарську присутність, доля кримських аланів до X ст., тобто до того періоду, коли хозари залишили Крим, була тісно пов'язана з Візантією, до сфери якої згодом почали відходити землі Південно-Західного та Східного Криму. Наслідком цих контактів стало поширення серед місцевих аланів греко-візантійського християнства. Особливо цьому процесу піддавались алани, які перебували в районі Херсону[1041]. Особливий інтерес становить район Південно-Західного Криму, де спільність долі аланів і готів, їхня приналежність до візантійської християнської церкви, загальні риси в їхній культурі, приналежність їх до одного землеробсько-скотарського господарсько-культурного типу в умовах високогір'я сприяли формуванню вже в хозарський період особливої синтетичної етнічної групи, яку О. І. Айбабін, всупереч традиції, назвав не "готаланами", а "алано-готами", враховуючи те, що готський елемент мав поглинути аланів внаслідок політичної та етнічної зверхності готів над аланами[1042]. На думку О. О. Тортіки, в хозарський період у Кримській Готії відчувалась явна тенденція до посилення етнополітичної консолідації аланів і готів, до їхнього поступового злиття в єдиний етнос[1043].

Крім того, певні групи нащадків сармато-аланів мали знаходитись в районі хозарської столиці Ітіля на Нижній Волзі. До їхнього числа варто віднести вихідців із Хорезму — асів та ал-арсіїв. Найбільший інтерес становить етнічна група ***ал-арсійа.*** Відомості про цей народ ми знаходимо, в першу чергу, в творі ал-Мас'уді "Мурудж ад-Дзахаб", де мусульманський автор повідомляє, що вже до свого переселення на територію Хозарії ал-арсії були мусульманами, продовжували ними бути в Хозарії та навіть виговорили перед хозарським царем право не воювати проти своїх єдиновірців[1044]. Проте дані мусульманських авторів не можуть дати відповідь на питання: коли й при яких обставинах відбулося переселення ал-арсіїв з Хорезма до Хозарії? Виходячи з контексту короткого повідомлення ал-Мас'уді, необхідно, в першу чергу, пов'язувати цю подію не тільки із процесами всередині Хозарського каганату, але й з ситуацією, що існувала в Хорезмі в VIII–IX ст.

Не менший інтерес становить також походження ал-арсіїв. Т. Левицький та І. Г. Добродомов схильні бачити в народі ***ал-арсійа*** нащадків античних аорсів, але вони зовсім не згодні з поширеною думкою, відповідно до якої етнічний термін ***ас*** через проміжну форму ***арс*** був пов'язаний своїм походженням із сарматським плем'ям ***аорси***[1045]. Однак останньої думки дотримувалися М. І. Артамонов, О. Пріцак та деякі інші дослідники[1046]. Найбільш обґрунтований вигляд ця гіпотеза знайшла у В. Ф. Мінорського, який вважав, що сліди раннього ***р*** в етнонімі ***ас*** можна знайти, з перестановкою, у титулі хозарського полководця — ***Рас-тархан,*** про якого згадує при описі сучасних йому подій другої половини VIII ст. араб-

[1041] [Богданова, 1991, с. 112].
[1042] [Айбабин, 1999, с. 230].
[1043] [Тортика, 2005, с. 459].
[1044] [Минорский, 1963, с. 193–194; Голб, Прицак, 1997, с. 72–73].
[1045] [Lewicki, 1976, s. 31–33; Добродомов, 1989, с. 17–18].
[1046] [Артамонов, 1962, с. 407; Голб, Прицак, 1997, с. 160].

ський автор ал-Йакубі, та ***Раж-тархан*** у передачі вірменського історика того ж часу Гевонда. І тому ат-Табарі, який жив пізніше на рубежі IX–X ст., відповідно до думки В. Ф. Мінорського, не випадково начальника хозарської гвардії назвав уже ***Ас-тархан,*** який, за даними цього мусульманського автора, походив з Хорезму[1047].

На користь тотожності арсіїв й асів наводять також повідомлення хорезмійця ал-Біруні (XI ст.), який писав про переселення аланів і асів з Хорезму до узбережжя Каспійського моря в хронологічно невизначені часи[1048]. Порівнюючи цей фрагмент твору ал-Біруні з повідомленнями мусульманських авторів про ал-арсіїв та Ас-тархана, М. І. Артамонов, без певних на те підстав, відзначив, що у цій звістці говориться про переселення в Хозарію ал-арсіїв[1049].

Однак навіть прихильники ототожнення арсіїв і асів звернули увагу на невідповідність титулів: Так, Раж-Тархан, як полководець хозарського царя, був "з покоління Хатірлітбер" (у Гевонда); Рас-тархан — "цар хозарів" (в ал-Йакубі); Ас-тархан — керівник війська тюрок родом із Хорезма (в ат-Табарі та Ібн ал-Асіра). Це дало підстави А. Кримському бачити в цих трьох персонажах одну людину, "через незручність арабського альфабету"[1050]. М. І. Артамонов також відзначив явні невідповідності в титулатурі Рас-тархана й Ас-тархана, але вважав цих персонажів однією особою, тому що титул ***тархан*** міг носити кожний з наближених кагана, незалежно від свого походження, включаючи вихідців із Хорезму[1051].

Відомості про те, що смерть хозарської царівни, яка стала дружиною правителя арабської провінції Армінія — Йазіда, стала причиною вторгнення хозар у період між 762 р. і 765 р., містяться у творах ал-Куфі, ал-Балазурі, Михайла Сірійського, Агапія Манбіджського та інших істориків. Однак інформація про керівника хозарів є тільки лише в ал-Йакубі, Гевонда (Левонда), ат-Табарі та Ібн ал-Асіра[1052].

У вірменського історика другої половини VIII ст. Гевонда поданий опис подій, але без вказівки року і згаданий полководець хозарів "Раж-Тархан з покоління Хатірлітбера"[1053]. Сучасник Гевонда, мусульманський автор другої половини VIII ст. ал-Йакубі також повідомляє про те, що в 758/759 р. "цар хозарів" Рас-тархан здійснив напад на Армінію, намісником якої був Йазід[1054]. У мусульманського автора ат-Табарі, який жив трохи пізніше, на рубежі IX–X ст., йдеться вже не про один похід хозарів у Закавказзя, а про два. Так, перший похід хозарів і тюрків відбувся не в 758/759 р., а на три роки пізніше — в 762/763 р. і там немає згадки про їхнього ватажка[1055]. Згадування ж про Астархана ал-Хварізмі, ватажка тюрків, в ат-Табарі фігурує при описі походу у Закавказзя в 764/765 р.[1056]. В "Історії" арабського історика XII–XIII ст. Ібн ал-Асіра згадані лише події 764/765 р. у Закавказзі, де фігурує ватажок тюрків Астархан ал-Хварізмі.

[1047] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1048] [Волин, 1941, с. 194].
[1049] [Артамонов, 1962, с. 407].
[1050] [Кримский, Хозари, с. 198–200].
[1051] [Артамонов, 1962, с. 244–246].
[1052] [Артамонов, 1962, с. 241–247; Новосельцев, 1990, с. 189–191].
[1053] [Гевонд, 1862, с. 92–93].
[1054] [Артамонов, 1962, с. 244].
[1055] [Tabari, Vol. VII, p. 649].
[1056] [Tabari, Vol. VIII, p. 7].

Таким чином, порівняльний аналіз наведених текстів дозволяє нам погодитися з думкою А. П. Новосельцева, відповідно до якої хозари вторгалися в Закавказзя двічі — в 763 р. (145 р. г.) і в 764 (147 р. г.), що знайшло відображення в тексті ат-Табарі. Тому досить переконливим може бути висновок А. П. Новосельцева про те, що "деякі джерела (зокрема, Левонд, а можливо, і Ібн ал-Асір), мабуть, змішують ці два вторгнення хозарів"[1057]. Це ж припущення підтверджують дані Феофана про два походи хозарів, названих тюрками, у Закавказзя відповідно в 763 р. й 764/765 р.[1058]. Логічно припустити, що ал-Йакубі та Гевонд згадали Рас-тархана (Раж-Тархана) у зв'язку з першим походом. Виходячи з того, що він був названий в одному випадку ватажком хозарів, а в другому навіть "царем хозарів", є сенс вважати термін ***Рас-тархан*** не особистим ім'ям, а частково перекладеним на арабську титулом тюркського походження — "Головний тархан" (якщо бачити в ***Раіс-*** арабське слово в значенні "голова, головний"), якому цілком можуть відповідати титули "цар хозарів" у тексті ал-Йакубі або ***Хатірлітбер*** у Гевонда. Це змушує припускати, що Гевонд для написання своєї "Історії халіфів" міг використати твори мусульманських авторів, у результаті чого термін ***Рас-тархан*** мав трансформуватися в ***Раж-тархан.*** Згадування ж під 765 р. Ас-тархана — вихідця з Хорезму, написання титулу якого було подібним, могло змусити Гевонда та Ібн ал-Асіра вважати близькі за часом походи хозарських військ у Закавказзя в період між 759 р. і 764 р. однією подією.

Тому можна цілком підтримати думку А. П. Новосельцева, відповідно до якої Рас-тархан не міг мати алано-аське походження[1059]. Отже, якщо Рас-тархан і Ас-тархан являли собою двох різних хозарських полководців, то гіпотеза В. Ф. Мінорського про зв'язок титулу хозарського полководця — ***Рас-тархан*** з арсіями ал-Мас'уді й асами Хорезму [1060] не має під собою підстав. Крім того, необхідно враховувати те, що наприкінці VIII ст. мусульмани ал-арсії не могли воювати проти своїх одновірців-арабів, підтвердженням чого є інформація ал-Мас'уді[1061]. На це ще звернув увагу М. І. Артамонов[1062]. Було б досить нелогічно говорити про трансформацію етноніма ***арс*** в ***ас,*** якщо спочатку в письмових джерелах згадується термін ***ас,*** а потім лише на початку X ст. в письмових джерелах з'являються відомості про народ ***ал-арсійа.***

Отже, є підстави вважати народ ***ал-арсійа*** й етнічну групу асів, на чолі якої стояв Ас-тархан ал-Хварізмі, спорідненими але окремими етносами, які переселилися з Хорезму в Хозарію в різні часи. Принаймні, ми маємо підстави стверджувати, що в VIII ст. частина хорезмійських аланів-асів проживала в Хозарії і вони не були мусульманами, тому що їхній ватажок Ас-тархан брав участь у війнах з мусульманами. Можливо з цими переселенцями слід пов'язати те, що на городищі Самосдєлка в Астраханській обл., в якому гіпотетично можна бачити один із кварталів Ітіля, широко була представлена кераміка, що має прямі аналоги у виробах джетиасарської культури в Південно-Східному Приараллі[1063].

[1057] [Новосельцев, 1990, с. 189–190].
[1058] [Чичуров, 1980, с. 68–69].
[1059] [Новосельцев, 1990, с. 119].
[1060] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1061] [Минорский, 1963, с. 194].
[1062] [Артамонов, 1962, с. 246].
[1063] [Васильев, Гречкина, Зиливинская, 2003, с. 107–111].

Таким чином, є підстави вважати, що у VIII–X ст. алани, які розселилися поза межами Північного Кавказу у східноєвропейських володіннях хозарів, відзначалися не лише етнічною, а й релігійною строкатістю. Так, алани, які мешкали в лісостеповому і степовому Подонні та навіть на правобережжі Середньої Волги, в переважній більшості походили від західнокавказьких аланів-асів (рис. 11), і були відомі в письмових документах як народ ***буртас*** *(ф.рдас)*, але серед них монотеїстичні релігії не набули поширення. Можна припустити, що поруч з ними проживали представники окремих родів сарматського походження, які увійшли до складу булгарських племен. Проте і вони, як і більшість аланів, мали залишатись язичниками. Певний відсоток аланського населення у той час проживав у Південно-Західному та Східному Криму (рис. 11), і вони ще до входження до складу Хозарської держави були дуже добре знайомі з християнством. В центральних областях Хозарії проживали також вихідці з Хорезму — аси та ал-арсії (нащадки аорсів) (рис. 11), де останні вже до міграції були мусульманами. Слід відзначити, що у даному випадку в державі хозарів етнічні відмінності навіть співпадали з релігійними. Таку етноконфесійну строкатість сармато-аланського населення Хозарського каганату можна пояснити не лише послідовністю міграцій сарматів і аланів на територію Східної Європи та Північного Кавказу, а й тією внутрішньою політикою, яку проводила хозарська верхівка щодо залежних народів.

* * * *

За спостереженнями дослідників, у Хозарському каганаті створилась своєрідна політична система, де панівне становище посідав хозарський етнос, на чолі якого були шляхетні хозарські роди, з яких панівними були роди кагана та бека-царя. Це знайшло певне відображення і на адміністративній системі Хозарського каганату. На думку сучасних дослідників, територію каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія — землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана[1064]. При цьому до числа перших етнічних груп належали ал-арсії та аси, які походили з Хорезму, але проживали в центрі Хозарського каганату та безпосередньо підкорялись хозарському каганові та цареві. До числа других васальних народів слід віднести аланів Північного Кавказу та лісостепового і степового Подоння, правобережжя Середньої Волги, а також аланів Криму, які мешкали у Східній та Південно-Західній частинах півострова. Окрім того, під контролем хозарських правителів знаходились залежні землі, що не входили до складу власне Каганату, але правителі яких визнавали сюзеренітет хозарського кагана. До складу цих залежних територій слід віднести, насамперед, володіння східнослов'янських племінних союзів — в'ятичів, радимичів, полян та сіверян, де останні межували з аланами лісостепового Подоння.

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що навіть за часів розквіту Хозарського каганату хозари продовжували зберігати традиції родового ладу і відповідно до того типову для кочівників структуру суспільства. На чолі хозарів були представники роду кагана на чолі з каганом, якого обирали з його середовища, і також

[1064] [Гадло, 1984, с. 27; Новосельцев, 1990, с. 143].

заступник кагана — бек, відомий як цар хозарів, та його рід. Другий щабель у цій ієрархії хозарського суспільства посідали шляхетні хозарські роди. Із числа представників шляхетних родів каганом або беком призначались військові начальники — тархани (від іранського терміна в значенні "суддя", "перекладач"). На думку А. П. Новосельцева, тархани призначались каганом у місцях, безпосередньо підпорядкованих каганові[1065]. Дані письмових джерел свідчать про те, що тархани могли призначатись із числа не лише представників хозарського етносу. Так, достатньо згадати Ас-тархана, вихідця з Хорезму, ватажка хозарських військ, який, згідно ат-Табарі та Ібн ал-Асіру, брав участь у поході до Закавказзя в 764/765 р.[1066]. Крім того, А. П. Новосельцев вважає, що в титулі правителя буртасів ***т.р.у.*** слід також бачити спотворений титул ***тархан***[1067]. Якщо це так, то місцеві правителі підкорених хозарами народів могли за соціальним статусом дорівнювати найбільш впливовим представникам хозарської знаті. На думку А. П. Новосельцева та М. І. Артамонова, населення власне Хозарії розділялось на знать (тарханов) і простий народ (представників нешляхетних родів), де перші були звільнені від сплати податків, а лише зобов'язані були нести військову службу, а на других лягав увесь тягар податків на території, безпосередньо підпорядкованій каганові[1068].

Аналізуючи адміністративно-військовий устрій Хозарії в першій половині X ст., ми можемо відзначити, що у той період уже не було відоме розділення території та населення як власне Хозарії, так і всього каганату на праве і ліве крило. Хоча не виключено, що така типова для середньовічних кочівників риса могла існувати у більш ранній період, але не знайшла своє відображення в письмових джерелах. І не слід залишати поза увагою те, що Хозарський каганат утворився в результаті відокремлення від Західного Тюркського каганату, який у свій час відокремився від Великого (Першого) Тюркського каганату.

Що стосується залежних від хозарів територій, керованих місцевими правителями, то слід зазначити, що хозари призначали туди своїх представників центральної влади, яких називали ***тудун***, або ***булщі***[1069]. Очевидно, ці представники влади контролювали, насамперед, виплату данини підвладними народами. До числа повинностей залежних від хозарів народів слід віднести також військову службу. При цьому війська Хозарського каганату формувались за етнічною ознакою і ополчення набиралось з підкореного населення примусово. Є підстави вважати, що для позначення правителів підвладних народів хозари, як і тюркюти, використовували титул ***ельтебер*** — достатньо згадати правителя дагестанських гунів "Алп-Ілітвера" та правителя волзьких булгар "Балатвара". Досить цікаво, що у VIII ст. ватажок хозарів, але не каган, носив також титул "Хатірлітбер" — "Хазар-ельтебер". Дану обставину можна пояснити тим, що каган хозарів із роду Ашина не вважав себе за правителя лише хозарів, а був каганом для усіх народів Хозарського каганату, тоді як колишній ватажок хозарів потрапив до Ашина у підлегле становище.

У середині X ст. хозарський цар Йосип, перелічуючи підвладні йому народи, серед яких згадані алани та буртаси, особливо зазначає, що "всі вони платять

[1065] [Новосельцев, 1990, с. 118].
[1066] [Tabari, Vol. VIII, p. 7; Ibn al-Asir, 1978, p. 22].
[1067] [Новосельцев, 1990, с. 119].
[1068] [Артамонов, 1962, с. 400–402; Новосельцев, 1990, с. 118].
[1069] [Новосельцев, 1990, с. 143].

данину"[1070]. Із числа підвладних хозарам народів слід виділити, насамперед, північнокавказьких аланів. Як було встановлено, етнополітичне об'єднання західних аланів на Північному Кавказі — Асія знаходилось у номінальній залежності від хозарів лише від початку VIII ст. та за підтримки Візантії вже наприкінці IX ст. позбулося цієї залежності, у той час як Східна Аланія майже до середини X ст. була складовою частиною Хозарського каганату.

Не менш дискусійним питанням є перебування аланів Криму під Хозарським протекторатом. Останнім часом С. Б. Сорочан та В. Є. Науменко висловили гіпотезу про існування хозарсько-візантійського кондомініуму у VIII–IX ст., що практично означає відсутність хозарів у Криму в цей період[1071]. Проте дані археологічних розкопок та письмових джерел дозволяють висловити сумніви щодо цього припущення. Як уже зазначалось, в Південно-Західному Криму в Готії поруч з готами мешкали алани. Як свідчить "Житіє Іоанна Готського", в 786–787 рр. відбулось протистояння між хозарською адміністрацією і місцевою владою Готії, що привело до повстання проти хозарів, на чолі якого став єпископ Іоанн Готський[1072]. Очевидно, в адміністративному центрі Готії Доросі знаходився хозарський намісник-тудун. Хочеться також навести хрестоматійний приклад із твору Феофана, згідно з яким в 711–712 рр. навіть в Херсоні сидів хозарський тудун[1073]. Звісно, якби хозарів не було на той час у Криму, то вони не змогли б призначити, хоча б тимчасово, свого намісника до Херсону та Готії.

Факт перебування хозарів на Кримському півострові підтверджується результатами археологічних розкопок. Так, О. Г. Герцен внаслідок проведених розкопок середньовічної фортеці Дорос–Мангуп відзначив, що у фортеці у першій половині IX ст. проводилися ремонтні роботи, що мають аналоги при будівництві хозарських фортець у Подонні та на Північному Кавказі. Це дало підстави досліднику говорити про тимчасове перебування хозарів у фортеці Дорос[1074]. З іншого боку, дослідження І. А. Баранова, О. І. Айбабіна та інших археологів дозволили виявити на території Криму розповсюдження пам'яток салтівської культури, що може бути вагомим аргументом на користь того, що значна частина Криму досить тривалий час входила до складу Хозарського каганату[1075]. О. І. Айбабін, опираючись на дані листа Фотія та на дані археологічних розкопок на Боспорі, вважає, що вже в останній чверті IX ст. хозари втратили свою владу у Криму. Початок же хозарської присутності на півострові дослідник відносить до кінця VII ст.[1076].

До числа автономних територій, що входили до складу Хозарського каганату, слід віднести також правобережжя Середньої Волги — "країну буртасів", населену переважно аланами-асами та мордвою. Як уже зазначалось, є підстави вважати, що хозарський уряд переселив ще у VIII ст. аланів з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж самі функції, що й їхні родичі у лісостеповому Подонні: вони не лише обороняли

[1070] [Коковцов, 1932, с. 81–83].
[1071] [Сорочан, 2003; Науменко, 2004].
[1072] [Васильевский, 1912, с. 396–417].
[1073] [Чичуров, 1980, с. 40–42, 64].
[1074] [Герцен, 2002, с. 29–34].
[1075] [Баранов, 1990; Айбабин, 1999, с. 171–224].
[1076] [Айбабин, 1999, с. 171–224].

північні кордони Хозарського каганату від набігів місцевих племен, а й займалися збиранням данини з місцевої мордви, насамперед, у вигляді хутра, великий попит на яке існував у мусульманських країнах. Військово-політична зверхність аланів над мордовськими племенами сприяла тому, що у IX–X ст. самоназва східноєвропейських аланів ***Буртас*** набула поширення на правобережжі Середньої Волги і покривала таким чином не лише місцевих аланів, а й мордовські племена, які знаходились у політичній залежності від них.

Мусульманські джерела, що описують у першу чергу буртасів Середньої Волги, свідчать про те, що буртаси знаходились у підпорядкованому становищі щодо царя-бека хозарів і в якості повинності мали виставляти військо в 10 тисяч вершників[1077]. Остання інформація свідчить на користь того, що тут йдеться про одне велике або кілька невеликих племен. Ібн Русте свідчить, що буртасам було властиве самоврядування. За його даними, у буртасів у кожній місцевості був один чи два старці, які вершили справи (або суд) між ними[1078]. Цілком можливо, що до аланів-буртасів хозарський уряд присилав свого намісника-тудуна, присутність якого обмежувала повноваження місцевих вождів та старійшин.

З огляду на це, для нас великий інтерес становить інформація мусульманських авторів про буртасів. У своєму листі хозарський цар Йосип перелічує підвладні йому народи, серед яких він згадує народ ***бурт-с***, який був сусідом волзьких булгар[1079]. Дані мусульманських авторів про буртасів, переважно розташованих на Середній Волзі, що були зібрані і систематизовані Б. М. Заходером[1080], доповнюють відомості Йосипа і дозволяють бачити в буртасах той народ, володарі якого, за словами Ібн Русте, виставляють воїнів "у вигляді повинності"[1081]. Серед загального зведення інформації мусульманських авторів про буртасів для нас великий інтерес становлять такі дані:

— буртаси постійно воюють з булгарами та печенігами;

— вони виставляють десять тисяч вершників;

— буртаси — стійкі та безстрашні; вони досконалі обличчям та зовнішнім виглядом;

— зброєю буртасів є два кинджали (дротики), сокира, лук, у них немає панцира та кольчуги;

— конем у них володіє не кожний, а лише той, хто має певне майно[1082].

Таким чином, є підстави вважати, що ватажок буртасів був васалом хозарського кагана і на випадок війни мав виставити велику дружину воїнів, яка мусила б складатись з легкої кавалерії та піхоти. Це ж підтверджують археологічні дослідження на могильниках хозарського часу, що були розташовані на правобережжі Середньої Волги. Як уже зазначалось, у VIII–X ст. у межиріччі Сури і Цни набули широкого поширення і предмети озброєння аланів: шаблі із зігнутими клинками; сокири-молоти, що мали видовжений обушок та круглу молоточкоподібну головку; вудила з прямими та есоподібними псаліями тощо[1083].

[1077] [Заходер, 1962, с. 28].

[1078] [Заходер, 1962, с. 246].

[1079] [Коковцов, 1932, с. 98–102].

[1080] [Заходер, 1962, с. 27–28].

[1081] [Хвольсон, 1869, с. 18].

[1082] [Заходер, 1962, с. 27–28; Хвольсон, 1869, с. 19–21].

[1083] [Материалы по истории..., 1952, табл. XXIV, 5; Мерперт, 1955, с. 23, рис. 1,1; 2, 1].

Великий інтерес становить повідомлення Ібн Русте, згідно з яким у буртасів не було єдиного князя, і це цілком зрозуміло, тому що під буртасами мусульманських джерел слід розуміти аланів не лише Середньої Волги, а й лісостепового Подоння та інших районів Східної Європи[1084]. Це знаходить підтвердження у повідомленні анонімного автора "Худуд ал-'Алам", який назвав буртасів "барадасами": "У них два царя, которые друг с другом не имеют сношений"[1085].

Що стосується початку перебування аланів-асів лісостепового Подоння у складі Хозарського каганату, то у середовищі дослідників з цього приводу немає суттєвих розбіжностей. Дослідники одностайно вважають, що переселення аланів-асів з Північного Кавказу до лісостепового Подоння відбулося у першій половині VIII ст., що знаходить підтвердження не тільки в речових комплексах, але й у нумізматичному матеріалі[1086]. Саме це співпало з процесом формування салтівської археологічної культури. Особливо слід відзначити провідну роль аланів лісостепового Подоння у формуванні збройних сил Хозарського каганату. Алани донського лісостепу, на відміну від своїх північнокавказьких соплемінників, від початку VIII ст. по другу половину X ст. знаходились на постійній службі у хозарів. У зв'язку з цим особливий інтерес становить висунута О. В. Гадлом та підтримана багатьма сучасними дослідниками гіпотеза, згідно з якою алани переселилися з Північного Кавказу до лісостепового Подоння не стихійно, а це було " цілеспрямовано направлено хозарським урядом"[1087]. Як уже зазначалось, це насамперед були вихідці із Західної Аланії — Асії, яка відзначалась певним сепаратизмом. Отже, переселяючи аланів-асів до північно-західних районів Хозарського каганату хозари намагались вирішити два завдання: по-перше, послабити на Північному Кавказі західне угрупування аланів-асів; по-друге, за допомогою аланів-асів зміцнити свої військово-політичні позиції серед місцевих слов'янських племен, які мали стати данниками хозарів. Політика переселень є дуже типовою для імперських формувань, до числа яких належала Хозарська держава за часів свого розквіту.

Причини цих дій хозарського уряду, на думку О. В. Сухобокова, мали суто економічний характер. Здається, що не має заперечень щодо наступних висновків дослідника: "Різноетнічні племена степів Південно-Східної Європи, на чолі яких стояли кочівники-хозари, зберігали кочове скотарство як основний вид господарської діяльності на початку своєї історії. На той час Хозарський каганат ще не мав достатньо могутньої економічної бази, для чого передусім необхідне було завоювання областей із землеробським населенням. В протилежному випадку Хозарська держава неминуче розділила б долю попередніх кочових утворень, які розпадалися через економічну слабкість... освоєння північно-західних областей було необхідним для отримання продуктів землеробства у вигляді данини. Це призвело до колонізації східнослов'янських племен у південно-східному напрямку, а також деякого відтоку давніх болгарів, які сплачували хозарам данину. Для усунення становища, що склалося, стало необхідним винайти сили, використовуючи які можна було б зміцнити північно-західні області каганату і обкласти даниною слов'ян на його кордонах. Таке завдання могли виконати добре озброєні та організовані, залежні від хозар племена

[1084] [Заходер, 1962, с. 246].
[1085] [Туманский, 1914, с. 95–96].
[1086] [Иченская, 1982].
[1087] [Гадло, 1984, с. 26].

північнокавказьких аланів, які входили у VIII ст. до складу Хозарського царства"[1088]. За спостереженнями О. В. Сухобокова, процес встановлення хозарської зверхності над сіверянами мав поступовий характер і знайшов своє відображення на археологічному матеріалі. Так, до середини VIII ст. розташоване поблизу сучасного м. Суми на р. Псел Битицьке городище являло собою "єдине серед волинцевських пам'яток укріплене поселення, які в цілому мають відкритий характер"[1089]. Проте, як відзначив дослідник: "З другої половини – кінця VIII ст. відкриті поселення сіверян волинцевського етапу всюди змінюються на укріплені; змінюється й топографія поселень, будучи підпорядкованою завданням оборони... У цьому явищі не можна не бачити дії фактору зовнішньої небезпеки, що був привнесений появою войовничих сусідів, в яких можна вбачати племена аланів, примусово переселених на береги Сіверського Донця у 30–50-х роках VIII ст. з Кавказу для зміцнення західних кордонів каганату"[1090]. "Але це, — зазначив О. В. Сухобоков, — не завадило хозарам поширити свою владу на сіверян, радимичів, в'ятичів та полян"[1091].

"Повість врем'яних літ" досить стисло описує виплату данини хозарам з боку чотирьох південних східнослов'янських племінних об'єднань. Так, під 6367 роком зазначено: "... а Козаре имахуть на Полянехъ, и на Съверехъ, и на Вятичихъ, имаху по бѣлѣ и вѣвериць тако от дыма"[1092]. Про данину радимичів у літописі зазначено: «В лѣто 6393. Посла Олегъ к Радимечемъ, рця: "кому дань даете?" они же рѣша: "Козаромъ". И рече имъ Олегъ: "не давайте Козаромъ, но мнѣ давайте", и вдаша Олгови по шелягу, якоже и Козаромъ даяху»[1093]. Найбільше тлумачень у середовищі дослідників викликало повідомлення "Повісті..." про одноразову незвичайну данину, що її мали виплатити поляни: "...и наидошая Козаре: «платите намъ дань». Задумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь, и несома Козарѣ къ князю своему и къ старейшинам своимъ, и рѣша имъ: «се налѣзохомъ дань нову». Они же рѣша имъ: «откуду»? Они же рюше имъ: «в лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпровскою». Они же ркоша: «что суть вдалѣ»? Они же показаша мечь. И рѣша старцѣ Козаристии «не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одиноя страны, рѣкше саблями, а сих оружье обоюдоостро, рекше мечи; сии имуть имати и на насъ дань и на инѣхъ странах». Се же събыться все; не отъ своея воля ркоша, но отъ Божия изволѣнья"[1094]. Незважаючи на те, що дана легенда є пізньою вставкою, є підстави вважати, що дане повідомлення відображає реальну історичну подію — одноразовий акт роззброєння хозарами-переможцями підкорених полян. Аналогічні дії за часів середньовіччя здійснювали переможці над підкореним населенням у багатьох місцях Євразії (достатньо згадати "полювання за мечами" у середньовічній Японії). Проте аналіз змісту повинностей слов'ян щодо хозарів не входить до числа завдань запропонованого дослідження!

В історичній літературі існує думка, що самі хозари не брали безпосередню участь у приборканні слов'янських племен, а здійснювали це за допомогою ала-

[1088] [Сухобоков, 1992, с. 62–63].
[1089] [Сухобоков, 1998, с. 63].
[1090] [Сухобоков, 2004, с. 168–170].
[1091] [Сухобоков, 1998, с. 67].
[1092] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 28–29].
[1093] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 36–37].
[1094] [Повість врем'яних літ, 1990, с. 24–25].

но-болгарських племен басейну Сіверського Донця[1095]. А це дозволяє підтримати твердження О. О. Тортіки, згідно з яким у "Повісті врем'яних літ" та в усній традиції ці алани були приховані під узагальнюючою назвою "Козарѣ"[1096]. Хоча є підстави вважати, що навіть на землях полян у Києві перебували не лише алано-болгари, а й етнічні хозари.

Так, дані так званого "Листа київських євреїв" свідчать про те, що навіть у X ст. до складу іудейської общини міста Києва ще входили нащадки хозарів, про що свідчать деякі тюркські за походженням імена наприкінці "Листа"[1097]. Про фізичну присутність хозарів у межах історичного міста можуть свідчити назви урочищ: ***Козари, Козаровщина, Копирів*** кінець[1098]. Наявність хозарського елементу в Києві можна пояснити двома чинниками: по-перше, зацікавленістю хозарської верхівки та єврейських купців вигідними позиціями Києва у міжнародній трансконтинентальній торгівлі; по-друге, Київ являв собою адміністративний центр полян, які знаходились у політичній залежності від Хозарського каганату, а це передбачало присутність у місті представників хозарської адміністрації. Аналогічну ситуацію відзначив О. В. Сухобоков на землях сіверян, де Битицьке городище у хозарський період належало до числа "хозарських пунктів для збирання данини з приборканих племен"[1099]. Як уже зазначалось, збирати данину з сіверян та полян мали не власне хозари, а географічно наближені до слов'янських земель алано-болгари басейну Сіверського Донця та Дону. Це знаходить підтвердження навіть на матеріалах археологічних розкопок у стародавньому Києві. У свій час М. К. Каргер звернув увагу на знайдені на вул. Прорізній катакомби, але з трупоспаленнями: «Характер здійснення могил "у вигляді печерок, під низьким склепінням яких поставлені горщики з попелом та обпаленими кістками", дозволяє висловити припущення: чи не було тут якогось могильника салтівського типу? Те, що таке припущення має під собою підстави, підтверджує знахідка на території Києва поховання, при якому було знайдено горщик, схожий з керамікою Верхньо-Салтівського могильника. При цьому слід підкреслити, що для поховань салтівського типу характерне трупопокладення, а не спалення»[1100]. Дійсно, симбіоз поховальних традицій на поховальних пам'ятках салтівського типу у Стародавньому Києві потребує пояснення. Проте поодинокі знахідки пам'яток салтівської культури у Стародавньому Києві можуть свідчити лише за те, що алано-болгари Подоння у Києві перебували не постійно, а періодично, а це означає, що землі полян, як і сіверян, радимичів та в'ятичів, не входили безпосередньо до складу Хозарського каганату, матеріальним відображенням культури населення якого є салтівська культура.

Торкаючись характеру алано-слов'янських відносин у хозарський період, О. В. Сухобоков акцентував увагу на достатньо мирній основі цих контактів. Про це, на його думку, може свідчити: 1) "поширення деяких елементів СМАК у слов'янське середовище на волинцевському етапі ВРК наприкінці VII – у середині VIII ст."; 2) "у басейні Сіверського Донця можна нерідко зустріти роменські городища в

[1095] [Плетнева, 1967; Плетнева, 1989].
[1096] [Тортика, 2007, с. 21].
[1097] [Голб, Прицак, 1997, с. 53–61].
[1098] [Голб, Прицак, 1997, с. 77–80; Сухобоков, 2004, с. 171].
[1099] [Сухобоков, 2004, с. 171].
[1100] [Каргер, 1958, с. 136–137].

оточенні салтівських відкритих поселень, хоча цей регіон і входив до хозарських володінь"[1101]. Аналогічних поглядів дотримується також А. З. Вінніков, який щодо характеру мирного співіснування у лісостепу слов'ян і салтівців зазначив, що "і ті, й інші у нових для себе умовах донського лісостепу у спілкуванні один з одним взаємно створювали деякі необхідні елементи матеріальної культури". Свідоцтво цього він бачить у факті співіснування на слов'янських поселеннях керамічних виробів "слов'янського" та салтівського типів, а також напівземлянок з печами-кам'янками та жител з відкритими вогнищами[1102]. Крім того, А. З. Вінніков та С. О. Плетньова навіть вважають, що певна частина салтівського населення могла переселитися у середовище східних слов'ян. На користь цього, на їхню думку, може свідчити поширення на "слов'янських" некрополях під курганними насипами трупоспалень, що були покладені у глечики та горщики, виготовлені у районах салтівської культури. Особливо типовий у цьому відношенні розташований у верхів'ях Дону Перший Білогорський могильник[1103]. Проте зазначені особливості поховального обряду можуть свідчити не про етнічні контакти та переселення частини носіїв салтівської культури на Північ, на слов'янські землі, а вони відображають, насамперед, інтенсивний товарообмін між носіями салтівської культури і жителями слов'янських земель. При наявності напружених відносин між алано-болгарами і слов'янами це не було б можливим! Отже, слов'яни і алани мирно співіснували уздовж північно-західних кордонів Хозарського каганату.

Пояснити це можна тим, що і алани, і слов'яни належали до числа поневолених хозарами етнічних груп, незважаючи на те, що алани мали виконувати експансіоністську політику хозарського уряду на північно-західних кордонах Хозарського каганату. Проте є одна вагома відмінність між статусом аланів лісостепового Подоння і південною частиною східнослов'янських племен: алани проживали на території Хозарського каганату, а слов'яни були лише залежними від Хозарської держави племенами. Таким чином, і сіверяни, і поляни, і радимичі, і в'ятичі були васалами щодо правителів аланів та інших залежних від хозарів етнічних груп Хозарського каганату, в той час як правителі аланів стали безпосередньо васалами хозарського кагана. Отже, ми бачимо систему подвійного васалітету, що було притаманне не лише середньовічній Західній Європі, а й державам номадів Євразійського степу. З огляду на це можна навіть вважати, що територія аланів — лісостепове Подоння, являло собою провінцію Хозарської держави, а землі полян, сіверян, радимичів та в'ятичів виконували функції колоній Каганату. Усі землі, підвладні хозарській верхівці, включаючи корінні землі хозарів, становили імперську політичну систему.

Говорячи про місце аланів лісостепового Подоння у соціально-політичній системі Хозарського каганату С. О. Плетньова зазначила, що "це населення відігравало в каганаті роль своєрідного козацтва", основною функцією якого була "не охорона кордонів, а проведення в життя наступальної політики каганату на західних та північно-західних сусідів"[1104]. Аналогічної думки дотримується Г. Є. Афанасьєв, який вважає, що алани верхів'їв Сіверського Донця, Оскола та Середнього Дону будува-

[1101] [Сухобоков, 2004, с. 164].
[1102] [Винников, 1984, с. 178–179; Винников, 1992, с. 55].
[1103] [Винников, 1984, с. 180; Плетнева, 1989, с. 282–283].
[1104] [Плетнева, 1989, с. 282].

ли свої фортеці від слов'ян, небезпека з боку яких увесь час посилювалась[1105]. З огляду на це С. О. Плетньова зазначила, що "відомо 10 таких городищ, причому сім з них зосереджено у верхів'ях Сіверського Донця", які "розташовані там на відстані 10–20 км одна від одної і створюють фактично цілісну лінію міцних укріплень"[1106]. Проте Г. Є. Афанасьєв у цьому районі нарахував уже 20 городищ салтівської культури[1107]. За запропонованою Г. Є. Афанасьєвим класифікацією, ці городища можна поділити на 4 типи, у відповідності до того, що використовувалось у якості фортифікаційних укріплень. Особливий інтерес становлять городища 4-го типу, "не маючи генетичних зв'язків з городищами трьох типів ні в архітектурному вирішенні організації оборони, ні в конструктивних особливостях стін (панцирна кладка із кам'яних блоків або цегли, дерев'яні нівелеруючі конструкції тощо)". До цих споруд і відноситься городище у Верхньому Салтові на території Харківської обл. Г. Є. Афанасьєв вважає, що найбільш близькі паралелі "дозволяють говорити про візантійські витоки архітектури цих фортець"[1108]. За спостереженнями дослідника, городища 1–3-го типів не використовувались "для влаштування постійних жител", а для городищ 4-го типу була характерна тенденція для "використання площ фортець для забудови"[1109]. Г. Є. Афанасьєв відзначає, що на захід від Верхньосалтівського городища, яке він відносить до городищ 4-го типу, знаходилась область пам'ятників роменської культури. Саме це дозволило досліднику зробити висновок, що "таке розміщення городищ 4-го типу виключно в прикордонних зі слов'янськими землями районах салтівської території дозволяє бачити в їх створенні цілеспрямовані державні заходи по укріпленню найбільш відповідальних рубежів оборони"[1110]. В. О. Іванов, на відміну від більшості дослідників, вважав, що салтівські городища в басейні Сіверського Донця були збудовані не як захист проти наскоків слов'ян, а як система оборони проти печенізької загрози із заходу, яка на початку X ст. стала реальною[1111]. В іншому аспекті розглядає виникнення фортець хозарського часу на берегах Дона і Донця О. В. Сухобоков: "Фортеці контролювали водні, сухопутні шляхи, були базовими пунктами хозарської експансії на слов'янські землі. Їх виникнення за відносно короткий проміжок часу відбивало курс правлячої верхівки каганату в складному зовнішньо-політичному становищі в південноруських степах у VIII ст."[1112]. З огляду на те, що аланські фортеці в Подонні були зосереджені на берегах річок і контролювали сухопутні та водні комунікації, чому б не припустити, що самоназва східноєвропейських аланів ***f.rd-as*** — "аси броду; річкові аси" містила у собі інформацію саме про цю специфічну рису діяльності аланів!

Військова справа аланів лісостепового Подоння, їхнє озброєння, структура та соціальний склад війська майже з моменту відкриття Верхньосалтівського катакомбного могильника були завжди в центрі уваги дослідників. Розробкою цих пи-

[1105] [Афанасьев, 1993, с. 4–12].
[1106] [Плетнева, 1989, с. 7].
[1107] [Афанасьев, 1987, с. 89].
[1108] [Афанасьев, 1987, с. 89–132].
[1109] [Афанасьев, 1987, с. 137–138].
[1110] [Афанасьев, 1987, с. 140].
[1111] [Иванов, 1995–1996, с. 89].
[1112] [Сухобоков, 1992, с. 65].

тань займались В. О. Бабенко[1113], В. В. Аренд[1114], А. А. Захаров[1115], М. Я. Мерперт[1116], Б. А. Шрамко [1117] та С. О. Плетньова[1118]. Проте найбільш детально розглянув цю проблему у своїй статті А. В. Криганов. Це було пов'язане з тим, що за останні десятиліття колекція аланського озброєння значно збільшилась — при написанні статті було використано більш ніж 280 поховальних комплексів зі зброєю[1119]. Підсумовуючи свої спостереження щодо видів озброєння аланів лісостепового Подоння, А. В. Криганов дійшов до висновку, згідно з яким "за своїм складом комплекс бойових засобів аланів Подоння є характерним для легко озброєного війська" і був представлений бойовими сокирами, луками із стрілами, шаблями та кінською збруєю[1120].

Щодо інтерпретації видової структури війська аланів лісостепового Подоння, існують кілька підходів. На думку В. А. Бабенка, салтівське військо складалося з озброєної сокирами й кинджалами піхоти і кавалерії, озброєної шаблями й списами[1121]. Аналогічних поглядів дотримується також А. В. Криганов, який відзначив, що алани майже не користувалися списами під час бойових дій[1122]. Іншої думки з цього приводу дотримувались М. Я. Мерперт та С. О. Плетньова, які вважали, що все салтівське (в тому числі аланське) військо було виключно кінним[1123]. На нашу думку, більшою аргументованістю відзначається перше припущення, на користь чого може свідчити те, що у ранньосередньовічних кочовиків піхота використовувалась перш за все для несення гарнізонної служби у фортецях[1124].

Що стосується соціального складу війська аланів лісостепового Подоння, то на сьогодні це питання залишається найменш розробленим. Причина цього або в обмеженості матеріалу, або в методологічному підході. Ще на початку досліджень Верхньосалтівського комплексу В. О. Бабенко висловився на користь існування в салтівців "особливого військового класу"[1125]. Очевидно, таке припущення базувалось на поширених тоді серед дослідників індо-іранського суспільства уявленнях про існування трьох стратів, де найбільш привілейованою була військова аристократія. Проте в радянський період усі питання соціальної історії розглядались з позицій класового підходу. Тому М. Я. Мерперт визначив салтівське військо як привілейовану соціальну групу — дружину, в середині якої існувала майнова диференціація. Дослідник розглядав суспільство аланів лісостепового Подоння як спільність, де ще панували родові відносини, а це виключало поголовне озброєння населення[1126]. Схожих поглядів на це дотримується і А. В. Криганов, який однак вважає, що "за

[1113] [Бабенко, 1910, с. 12, 26].
[1114] [Arendt, 1934, s. 48–68].
[1115] [Zakharov, 1934, s. 6–47].
[1116] [Мерперт, 1955, с. 143–151].
[1117] [Шрамко, 1962, с. 282–283].
[1118] [Плетнева, 1967, с. 158, 162–170; Плетнева, 1989, с. 273–282].
[1119] [Криганов, 1993, с. 52–62].
[1120] [Криганов, 1993, с. 58].
[1121] [Бабенко, 1914, с. 443].
[1122] [Криганов, 1993, с. 59].
[1123] [Мерперт, 1955, с. 143–151; Плетнева, 1967, с. 168].
[1124] [Криганов, 1993, с. 59].
[1125] [Бабенко, 1914, с. 439].
[1126] [Мерперт, 1955, с. 141–142].

середньовіччя піші військові формування складались, як правило, з ополчення, тобто представників переважно рядового населення"[1127]. С. О. Плетньова, аналізуючи поховання воїнів на сусідньому з Верхнім Салтовом Дмитріївському могильнику, прийшла до досить цікавого висновку, згідно з яким хозарське прикордоння було заселено сім'ями, усе чоловіче населення яких несло військову службу і при цьому воєнізація населення торкнулась не лише чоловіків, а й жінок, багато з яких поховані зі зброєю, воїнськими пасками, збруєю та конями[1128]. У зв'язку з цим великий інтерес становить походження шкіряних пасків з металевими бляшками, що їх зустрічають в чоловічих і жіночих похованнях катакомбних могильників лісостепового Подоння. За спостереженнями С. О. Плетньової та Т. І. Макарової, шкіряний пасок з металевими бляшками для аланів був ознакою військової доблесті і протягом часу замінювався іншим з більшою кількістю бляшок, що могло свідчити про заслуги воїна[1129].

Таким чином, є підстави вважати, що алани лісостепового Подоння у VIII–X ст. виконували військову службу по охороні північно-західних рубежів Хозарського каганату. Про це може свідчити достатньо велика кількість фортець у басейні Сіверського Донця. Відповідно до цього військо аланів мало б складатись не лише з легкої кавалерії, а й з піхоти. Коли наставали тяжкі часи, то до війська залучались не лише чоловіки, а й жінки.

Аналогічним чином можна охарактеризувати військову справу північнокавказьких аланів, з середовища яких походили алани-аси лісостепового Подоння. При цьому слід враховувати те, що західні північнокавказькі алани-аси вже наприкінці IX ст. могли відокремитись від хозарів, а в першій половині X ст. зверхність хозарів поширювалась переважно на східне угруповання аланів. Ал-Мас'уді повідомляє, що цар аланів виступає у похід з 30 тисячами вершників[1130], що дозволяє вважати, що його військо складали представники кількох племен. Крім кавалерії, північнокавказькі алани могли використовувати піхоту, яка мала нести гарнізонну службу у фортецях. Про наявність великої аланської фортеці в районі Дарьяльського проходу, який мав дуже важливе стратегічне значення, може свідчити повідомлення ал-Якубі. Ал-Якубі повідомляє, що в 728–729 рр., під час чергової арабо-хозарської війни, арабський полководець Маслама вторгся через Дарьяльський прохід до Північного Кавказу. Проте вирішальної битви між супротивниками не відбулося, і тому головним результатом цього походу було те, що араби захопили у хозарів фортецю "Ворота Аланів"[1131]. Ат-Табарі та Ібн ал-Асір повідомляють, що в 735 р. арабський полководець напав на Аланію і захопив три фортеці, очевидно в районі Дарьялу[1132].

Проте дані письмових джерел, археологічних та антропологічних досліджень свідчать про те, що певний прошарок іраномовного населення у хозарські часи мусив зберігатись також у степах Дніпровсько-Донського межиріччя. Тому для нас великий інтерес також може становити військова справа степового осілого сал-

[1127] [Криганов, 1993, с. 59].
[1128] [Плетнева, 1989, с. 278].
[1129] [Макарова, Плетнева 1983, с. 62–77; Плетнева, 1989, с. 280–281].
[1130] [Минорский, 1963, с. 205].
[1131] [Якуби, 1927, с. 7].
[1132] [Восточные источники по истории Дагестана, 1980, с. 47].

тівського населення. Як уже зазначалось, у найбільшому генетичному зв'язку з сармато-аланами догунської епохи і ранньосередньовічними аланами Північного Кавказу мало знаходитись населення, яке в VIII–X ст. проживало в середній течії Сіверського Донця. У цьому районі зафіксовано кілька городищ салтівської культури, що може свідчити про наявність сторожової гарнізонної служби, яку несло місцеве населення. Великої уваги з цього приводу заслуговують спостереження дослідника цих пам'яток В. К. Міхеєва, який відзначив, що городища біля сіл Маяки, Сидорово, Теплинське, Святогорське, Тетянівське, Кіровське відносились до поселень із земляними валами, що були захищені дерев'яними стінами, котрі утворювали зовнішній і внутрішній панцирі[1133]. Дослідник вважає, що такі стіни покривались зовні глиною та білились, а це, на його думку, може свідчити "про існування зв'язків в області містобудування між болгаро-аланами Подоння і північнокавказьким та дагестанським населенням"[1134]. Якщо не торкатись останньої аналогії, то можна помітити, що за своїми конструктивними особливостями салтівські городища середньої течії Сіверського Донця відрізнялись від відомих кам'яних фортець лісостепового Подоння. Проте, як і городища 4-го типу лісостепового варіанта салтівської культури[1135], городища у середній течії Сіверського Донця, розташовані біля сіл Маяки, Сидорово та Богородичне (Теплинське), мали хоча й невелике, але постійне населення. Про це можуть свідчити зольники та культурний шар від 40 до 75 см на території Маяцького городища, напівземлянка та культурний шар від 50 до 80 см на Сидорівському городищі, а також наявність форпосту — "невеликого відокремленого куполоподібного пагорба" на території Теплинського городища[1136]. Очевидно, на цих городищах постійно перебували військові гарнізони, в обов'язок яких входило нести прикордонну службу по охороні західних кордонів Хозарського каганату від нападів печенігів та інших кочівників.

Що стосується озброєння місцевого населення, то В. К. Міхєєв не бачить великої різниці між видами озброєння осілого населення степової і лісостепової зони басейну Сіверського Донця, тобто він все включив в один комплекс. Крім цього, дослідником було висловлене припущення, що вироби з металів, в тому числі і зброя, могли виготовлятись і місцевими ремісниками. Про це, на його думку, може свідчити відкрите в Маяках житло № IV[1137]. За спостереженнями В. К. Міхєєва, салтівські майстри виготовляли шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків, бойові ножі та кинджали, кістені. Крім цього, на території салтівських поселень вздовж всієї течії Сіверського Донця знаходять вудила та стремена[1138]. З огляду на це, можна висловити припущення, що військо осілого населення середньої течії Сіверського Донця складалось, як і в лісостеповому Подонні, з легкої кавалерії та піхоти, бо місцеві гарнізони мусили займатись прикордонною гарнізонною службою.

В генетичному зв'язку з салтівським населенням басейну Сіверського Донця мусило б знаходитись і населення Саркела, хозарської фортеці, що знаходилась на лівому березі Нижнього Дону. Дуже поширеною є думка, згідно з якою візантій-

[1133] [Михеев, 1985, с. 23].
[1134] [Михеев, 1985, с. 23].
[1135] [Афанасьев, 1987, с. 137–138].
[1136] [Михеев, 1985, с. 12–13, 19–20, 21].
[1137] [Михеев, 1985, с. 89].
[1138] [Михеев, 1985, с. 90–92].

ці збудували Саркел як фортецю від наскоків сусідів Хозарського каганату, якими могли бути руси, печеніги, мадяри[1139]. Як уже зазначалось, дані письмових джерел свідчать про те, що в районі Саркела, відомому у давньоруських літописах як Біла Вежа, могли також перебувати алани-яси, які були генетично пов'язані з аланами Північного Кавказу та лісостепового Подоння. Проте аланам у фортеці Саркел вже не належала та провідна роль, яку їм відводили у лісостеповому Подонні хозари. За результатами дослідження Лівобережного Цимлянського городища, тобто Саркела, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що "безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, безумовно, були представники місцевого населення". На думку дослідника, "присланий візантійським імператором за проханням хозарів Петрона та прибулі з ним візантійські спеціалісти, скоріш за все, були радниками хозарів". На користь цього припущення можуть свідчити місцеві традиції будівництва при наявності візантійських канонів забудови міст та фортець[1140]. Цілком вірогідно, що до будівництва Саркельської фортеці мали бути залучені місцеві алани. За спостереженнями М. І. Артамонова, від самого початку існування фортеці населення Саркела складалось із двох етнографічних груп. Перша була залишена осілим населенням, носіями салтівської культури, котрі проживали у західній найбільш доступній частині фортеці. Що стосується другої групи населення Саркела, то вони досить тривалий час зберігали пережитки кочового побуту. Кочівники були розташовані у східній найменш доступній частині фортеці. На думку М. І. Артамонова, ці кочівники являли собою військовий гарнізон фортеці і залишили після себе, на відміну від салтівців, не грунтовий, а курганний могильник[1141]. С. О. Плетньова вважала, що в Саркелі ця частина населення складалась із прийнятих на службу до хозарів узів та печенігів[1142].

Таким чином, у хозарський час алано-болгарське населення Саркела, на відміну від аланів басейну Дона та Сіверського Донця, не посідало вагомих позицій у війську хозарів на західних кордонах їхньої держави. Це можна пояснити можливим рівнем озброєння, який доцільно було б використовувати у степу. Цілком вірогідно, що це салтівське населення було представлене піхотою, навіть не легкою кавалерією. Про їхню бідність та підневольне становище може свідчити те, що житла салтівців були розташовані у західній найбільш доступній частині фортеці. Провідна роль у степах навколо Саркела мусила б належати кавалерії, переважно легкій, і тому військовий гарнізон із кочівників знаходився у східній, найбільш захищеній, частині саркельської фортеці, а поза межами фортеці цими кочівниками був залишений курганний могильник. Проте необхідно зазначити, що хозари були зацікавлені у збереженні в донських степах салтівського населення, хоча б з тих міркувань, що алано-болгари степу мали займатись такою важливою для кочівників стратегічною справою, як перевозом військ через річки.

Як зазначалось, інша ситуація спостерігалась у басейні Сіверського Донця та Середнього Дону. Військо місцевих аланів та болгар являло собою легку кавалерію та піхоту, що доцільно було використовувати не тільки для захисту фортець, але

[1139] [Артамонов, 1962, с. 301–302].
[1140] [Артамонов, 1962, с. 301–302].
[1141] [Артамонов, 1962, с. 308].
[1142] [Плетнева, 1990а].

й у відкритому бою в зоні лісостепу, де місцевість відзначається різноманітністю ландшафту.

Отже, без наявності міцної влади та боєздатного війська хозари не змогли б утримати владу на величезній території Хозарського каганату. Про хозарське військо арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте повідомляє, що їхній цар "поклав на заможних і багатих із них обов'язок поставляти вершників, скільки можуть вони за кількістю майна свого і по успішності промислів своїх" і при цьому "кінське царське військо складається із 10 000 вершників, як зобов'язаних постійною службою, які знаходяться на утриманні царя, так виставляємих людьми багатими у вигляді повинності"[1143]. Щодо перших ал-Мас'уді, арабомовний автор першої половини X ст., зазначив, що "серед царів Сходу немає жодного, крім царя хозарів, у якого б військо знаходилось на утриманні"[1144].

До цих найманців ал-Мас'уді відніс мусульман ***ал-арсійа***, вихідців з Хорезму, ватажок яких займав посаду царського вазіра, і які в кількості 7000 воюють на конях разом з царем, озброєні луками та списами, одягнуті у панцирі, шоломи та кольчуги[1145]. Отже, перед нами важко озброєна кавалерія, озброєна списами та луками і захищена шоломами, панцирами та кольчугами, витоки якої сягають догунських часів. Саме так були озброєні сармати та алани часів пізньої античності. З огляду на те, що основу війська середньовічних кочівників становила легка кавалерія, озброєна луками, щаблями та іншою зброєю, зрозуміло чому хозари використовували ал-арсіїв як свою ударну силу.

Про гвардію хозарського царя, яка складалась з ***ал-арсіїв (ларісіїв)***, ал-Мас'уді згадує в інших уривках своїх творів. Значення цих воїнів-професіоналів для історії Хозарського каганату було настільки значним, що академік О. Пріцак навіть відвів їм провідну роль у заснуванні міста Києва[1146]. Підставою для такого припущення стала запропонована самим О. Пріцаком етимологія назви міста — ***Киуаba***, що зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Пріцак бачить у першій частині цього топоніму ім'я хозарського вазіра хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) — ***Киуа***, а в другій частині — східноіранський суфікс прикметників ***awa***[1147]. Необхідно зазначити, що академік П. П. Толочко категорично не згоден із гіпотезою О. Пріцака[1148]. Проте, як уже зазначалось, немає підстав як для категоричного заперечування присутності етнічних хозарів у Києві у хозарський період, так і для провідної ролі саме ал-арсіїв в історії міста, значно віддаленого від хозарської столиці Ітіля.

Підсумовуючи, слід зазначити, що приклад аланів-асів дозволяє вважати, що за часів раннього середньовіччя війська Хозарського каганату формувались за етнічною ознакою. Причому, ополчення набиралось із підкореного населення примусово. Проте в Хозарському каганаті існували і загони військових найманців — ал-арсіїв, хорезмійців сармато-аланського походження. У зв'язку з цим намагання хозарів активно використовувати військовий потенціал саме аланів можна поясни-

[1143] [Хвольсон, 1869, с. 18].
[1144] [Заходер, 1962, с. 130].
[1145] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1146] [Голб, Прицак, 1997, с. 66].
[1147] [Голб, Прицак, 1997, с. 75–77].
[1148] [Толочко, 1999, с. 34–54].

ти тим, що сармато-аланські племена були попередниками тюрок в євразійських степах. Вони створили і розвинули кавалерію. "Іранці, — за словами Г. В. Вернадського, — протиставили важку кавалерію, озброєну мечем та списом як основною зброєю, і легку кавалерію, озброєну луком та стрілами"[1149]. Ці традиції були запозичені і розвинуті за часів середньовіччя кочівниками алтайського походження. Проте після навали гунів нащадки сармато-аланів збереглись переважно не в степовій зоні, а в горах Криму, Кавказу, на землях донського лісостепу. Наявність нових умов сприяла розвитку серед аланів також пішого війська. Таким чином, військові об'єднання аланів можна було використовувати у різноманітних військових операціях. Цим і скористались у першу чергу хозари.

До числа примусових обов'язків підкорених хозарами народів слід також віднести існування шлюбів, що укладалися хозарським каганом або царем (беком) з дочками підвладних хозарам народів. За даними ал-Мас'уді, хозарський каган знаходився у палаці царя-заступника і з ним проживали 25 дружин відповідно до кількості підкорених хозарами народів[1150]. Аналогічні шлюби укладали і хозарські царі — заступники кагана. Про це йдеться, наприклад, у Кембріджському документі, де зазначено факт подальшого переходу царя аланів під протекторат Візантії на початку X ст. і наступна його відмова від союзу з цією християнською державою на користь хозарів. Внаслідок цього хозарський цар Аарон одружив свого сина Йосипа, майбутнього правителя хозарів, на дочці підкореного царя східних аланів[1151]. Таким чином, за допомогою своїх дружин-заручниць хозарські правителі намагались утримувати свою владу над підкореними етнічними групами Каганату. У зв'язку з цим досить проблематично вважати хозарів за етнічну спільність, для якої притаманна така риса як ендогамія. До того слід додати, що екзогамія могла поширитися не лише серед хозарської верхівки, але й серед тієї частини хозарів, які прийняли іудаїзм. Насамперед, свідченням цього можуть бути імена тюркського походження, що містяться серед переліку авторів т. зв. "Київського листа хозарських євреїв Києва", який О. Пріцак датує початком X ст.[1152].

Крім того, необхідно звернути увагу на те, що алани посідали вагомі позиції в економіці Хозарського каганату. За спостереженнями В. К. Міхєєва, постійними мешканцями околиць Верхнього Салтова були воїни-землероби. Дослідник обґрунтовано вважає, що ці алани ще на Північному Кавказі перейшли від кочового скотарства до землеробства і тому землеробство являло собою основу економіки у цьому регіоні Хозарського каганату[1153]. Необхідно зазначити, що таке ж значення мало землеробство і на Північному Кавказі, де мешкали алани[1154]. Крім того, поселення аланів на Північному Кавказі та в Подонні були великими ремісничим центрами, де вироблялась зброя, керамічний посуд, знаряддя праці, що відігравало значну роль в економіці Хозарського каганату[1155].

Велике значення в економіці Хозарського каганату посідала торгівля. А. П. Новосельцев вважав, що торгівля в Хозарському каганаті в основному була зосередже-

[1149] [Вернадский, 1997, с. 116].
[1150] [Заходер, 1962].
[1151] [Голб, Прицак, 1997, с. 136, 141].
[1152] [Голб, Прицак, 1997, с. 53–61].
[1153] [Михеев, 2004, с. 90–91].
[1154] [Кузнецов, 1971].
[1155] [Кузнецов, 1971; Михеев, 2004].

на в руках єврейських купців-раданітів[1156]. Проте це не означає, що алани не були задіяні у міжнародній торгівлі. Аналіз нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтова показав велику кількість монет з території Арабського халіфату та Візантії[1157]. Але багато з цих монет були знайдені в похованнях і мали отвори, що може свідчити про недостатній розвиток товарно-грошових відносин у аланів лісостепового Подоння. Тому можна повністю погодитись з наступним висновком О. О. Тортіки: "...ці монети не можуть бути пов'язані з будь-якою торговельною активністю по Донському та Донецькому річкових шляхах. Вірогідно, вони мають інше, не торгове походження"[1158].

Якщо бачити, насамперед, в аланах правобережжя Середньої Волги жителів країни буртасів, то слід звернути увагу на повідомлення мусульманських авторів, згідно з якими з країни буртасів вивозили хутра чорної та червоної лисиці, які в мусульманських країнах були відомі як ***ал-буртасійа***[1159]. Отже, самоназва східноєвропейських аланів-асів ***f.rd-as*** (***буртас***) — "аси броду" або "річкові аси" дозволяє вважати, що ці алани, займаючись обслуговуванням переправ через річки у Східній Європі, були активно задіяні у трансконтинентальній торгівлі. Аналогічним чином можна охарактеризувати місце аланів Північного Кавказу, які знаходились біля важливого для комунікацій Дарьяльського проходу[1160]. Проте ранньосередньовічні джерела не містять жодної інформації про аланських купців у хозарський період, хоча за часів розвинутого середньовіччя у наративних текстах аланські купці згадувались досить часто. Це можна пояснити тим, що лише тоді, коли на Північному Кавказі утворилась самостійна держава Аланія, то цей більш високий етап у соціальному розвитку аланів сприяв виділенню з їхнього середовища професійних купців, які представляли не тільки свої особисті інтереси, але й державні.

Таким чином, алани та споріднені з ними етнічні групи досить вдало вписалися в соціальну структуру Хозарського каганату. Найвищий щабель в соціальній ієрархії хозарського суспільства посідав харизматичний клан кагана, до того ж іноземного походження. Представники хозарського етносу посідали панівне становище в суспільстві, хоча при цьому принцип ендогамії міг порушуватись. І родина кагана, і самі хозари, як панівна верства суспільства, незважаючи на існування міст у державі, намагалися зберігати традиції попереднього кочового способу життя. У залежному становищі від хозарів були народи або етнічні групи, які передували появі хозарів у Східній Європі та на Кавказі. Насамперед, до їхнього числа варто віднести аланів Північного Кавказу, правобережжя Середньої Волги та лісостепового Подоння. Вони були данниками хозарів і займались, переважно напівкочовим скотарством та землеробством та становили основу хозарського війська на випадок війни. Найнижчий щабель в соціальній ієрархії хозарського суспільства посідали раби іноземного походження. Все це дозволяє вважати, що хозари навіть у X ст. продовжували зберігати багато традицій кочового суспільства. З іншого боку, існування у хозарів війська найманців із числа ал-арсіїв, запровадження інституту намісників-тудунів та інше дозволяє вважати, що хозарське суспільство у своєму

[1156] [Новосельцев, 1990, с. 116].
[1157] [Иченская, 1982].
[1158] [Тортика, 2006, с. 488].
[1159] [Заходер, 1962, с. 242].
[1160] [Кузнецов, 1971].

розвитку уже певною мірою відійшло від того рівня, коли родові відносини були домінуючими. Взаємовідносини хозарів із залежними народами, в тому числі з аланами, які мали територіальну автономію, базувалися на принципах васалітету.

* * * *

Після подій 965 р. Хозарський каганат зник з політичної карти Євразії як держава. Занепад Каганату створив умови для піднесення Русі у Східній Європі, переселенню торків-огузів до степів Північного Причорномор'я, на землі печенігів, і подальшого витіснення їх звідти куманами-половцями. Вже у середині X ст. північнокавказька Аланія здобула незалежність та існувала як незалежне політичне утворення аж до походів монголів у 30–40-і рр. XIII ст. Проте доля алано-болгарського населення Подоння ще й досі залишається предметом жвавих дискусій. Так, С. О. Плетньова та А. З. Вінніков вважають, що салтівські поселення в басейні Дону припинили своє існування наприкінці IX ст. внаслідок навали печенігів, і це призвело аланів-асів до переселення на територію сусідніх слов'янських племен[1161]. Про переселення аланів, носіїв особливого доліхокранного антропологічного типу, до території сіверян можуть свідчити дані антропологічних досліджень[1162]. М. І. Артамонов вважав, що алани лісостепового Подоння були відомі в Кембріджському документі як жителі країни Асія, які виступили на зламі IX–X ст. проти хозарів і тому зазнали нападу з боку останніх та після того шукали притулок у печенігів[1163]. О. В. Гадло підтримав цю гіпотезу, але вважав, що в 913 р. ці аси, розгромлені хозарами, були переселені останніми знов до верхів'їв Кубані, звідкіля вони переселилися у VIII ст.[1164]. Проте дослідження нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтова дозволили О. В. Іченській зробити висновок, що занепад салтівських поселень в лісостеповому Подонні відбувся саме у другій половині X ст.[1165]. Саме це дозволяє пристати до тієї думки дослідників, які вважають, що салтівські поселення в лісостеповому Подонні зникли внаслідок подій 965 р., що привели до занепаду Хозарського каганату. О. Б. Головко вважає, що поселення аланів зазнали нападу з боку торків-узів, які були союзниками Святослава у війні проти хозарів[1166]. На думку Г. Є. Афанасьєва, поселення аланів в Подонні зникли внаслідок слов'янської експансії. Дослідник на основі факту зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. і появи їх тут знову у другій половині X ст. зробив висновок про переселення аланів спочатку звідси до Середнього Подоння і наступне їхнє повернення на батьківщину після розгрому Хозарського каганату[1167]. Цікаво, що на можливість зворотного переселення аланів з Дону на Північний Кавказ вказував ще А. Гакстенгаузен, який робив посилання на грузинські літописи, але не називав їх[1168]. Проте А. Є. Аліхова засвідчила факт відселення частини носіїв лісостепового варіанта салтівської культури до правобережжя Середньої Волги після середини

[1161] [Плетнева, 1964, с. 24–33; Плетнева, 1989, с. 283; Винников, 1984, с. 72–128].
[1162] [Алексеев, 1969, с. 191, 194].
[1163] [Артамонов, 1962, с. 358].
[1164] [Гадло, 1994, с. 22].
[1165] [Иченская, 1982, с. 145–146].
[1166] [Головко, 1999].
[1167] [Афанасьєв, Рунич, 2001, с. 236–239].
[1168] [Кузнецов, 1969, с. 300].

X ст., що дало їй підстави вважати, що частина аланів після падіння Хозарського каганату просунулась з Подоння на Північний Схід на територію мордви-мокші[1169]. Таким чином, можна констатувати, що алани лісостепового Подоння, які до кінця зберігали вірність хозарам, після 965 р. переселилися у трьох напрямках: на Північний Захід, в середовище слов'ян-сіверян; на Південь, на свою батьківщину на Північний Кавказ; на Північний Схід, на територію мордви на правобережжя Середньої Волги. Проте дані письмових джерел та археологічних розкопок свідчать за те, що певна частина осілого салтівського населення степового Подоння продовжувала зберігатись на місцях свого проживання і після занепаду Хозарського каганату.

[1169] [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

Розділ VII

Аланські союзники мадярів у Лебедії та Ателькузу

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що у першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явились нові прибульці зі Сходу — мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали турками. Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву ***Лебедія***. Легендарного ватажка давніх угорців також звали ***Лебедія.*** Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців — Лебедію на своїй дочці, і мадяри таким чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги, і внаслідок цього частина мадярів змушена була поселитися у західній частині Північного Причорномор'я в місцевості ***Ателькузу***, що в перекладі з давньоугорської має означати "Межиріччя". За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії[1170]. Згідно з припущенням К. Цукермана, в 30-ті рр. IX ст. в північнопричорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії[1171].

Якщо щодо локалізації країни Ателькузу в Північно-Західному Причорномор'ї серед думок дослідників немає великих розбіжностей, то гіпотези вчених щодо локалізації країни ***Лебедія*** охоплюють великий регіон — від Волго-Уральського межиріччя до басейну Бугa[1172], перелік та аналіз яких може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні. При цьому дослідники звернули увагу на наявність зв'язків між мадярами й аланами саме в період "надбання угорцями батьківщини". Проте висновки дослідників щодо того, де і коли відбувались контакти аланів з мадярами залежали від того, де вони локалізували легендарну країну Лебедія.

Про тісні контакти давніх угорців і аланів можуть свідчити лексичні паралелі, виявлені в угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку В. І. Абаєва, 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього, вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на досить великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської. Примітно, що тюркські слова в осетинській й угорській мовах, на думку В. І. Абаєва, стали знов-таки результатом алано-угорських двосторонніх запозичень. В. І Абаєв пояснює це наступними обставинами: "а) запозичення в обидві мови відбулося саме в період алано-угорського сусідства; b) джерелом запозичень була в кожному випадку саме тюркська мова, усього ймовірніше булгарська, хозарська або печенізька;

[1170] [Константин, 1991, с. 155–165].
[1171] [Цукерман, 1998, с. 663–688].
[1172] [Цукерман, 1998, с. 667].

с) в окремих випадках одна із двох мов могла бути посередником для іншої, тобто деякі тюркські слова могли ввійти спершу до складу угорської, а відтіля до аланської, або навпаки, спершу до аланської, а відтіля до угорської". На підставі цього В. І. Абаєв прийшов до наступного висновку: "Історичні свідчення дозволяють відновити для VI–IX ст. картину, коли в степах між Волгою, Доном, Азовським морем і Кубанню три етнічні групи перебували в тісному сусідстві й жвавих відносинах: аланська, угорська та тюркська"[1173].

В цій думці В. І Абаєва підтримав А. Х. Магометов, який також відзначив, що в угорській мові чимало слів, уживаних у побуті й господарстві, є за своїм походженням аланськими (осетинськими). Так, угорці дотепер називають міст осетинським словом ***хід***, шаблю — ***кард***, для позначення панцира угорцями використовується слово аланського походження ***vert***, фортеці — ***var***, а старшу жінку в родині угорці називають ***asszony***, що відповідає осетинському ***æfsin*** (господарка) тощо[1174]. Аналогічної думки з цього приводу дотримувався також В. П. Шушарін, який відзначив в угорській мові кілька шарів запозичень з іранських мов. По-перше, ним були виявлені в угорській мові слова давньоіранського походження, запозичені "у фінно-угорську епоху", а також в "епоху угорської спільності": золото (***арань***), сім (***хет***), корова (***техен***), молоко (***тей***), десять (***тіз***), войлок, фетр (***немез***), м'ясо (***хуш***), візок, віз (***секер***), полотно (***васон***), удівець, удова (***езведь***), тисяча (***езер***). По-друге, В. П. Шушарін уважав, що в угорській мові є слова, "в аланському походженні яких у фахівців немає сумнівів": сорочка (***інг***), увесь, цілий (***егес***), багатий (***газдаг***), молодша сестра (***хуг***), отрута (***мерег***), скло (***ювег***), яма (***верем***), зелений (***зельд***) тощо. Крім того, В. П. Шушарін відзначив слова "мадярського походження" в осетинській мові: п'яний (***ресіг***), дуб (***тельзе***), сад, город (***керт***). Свої висновки В. П. Шушарін побудував на результатах досліджень угорських лінгвістів[1175].

Зі свого боку угорські дослідники чимало уваги приділяли наявності аланських (осетинських) запозичень у сучасній угорській мові. Так, А. Барта зазначив, що частина термінів сільськогосподарського характеру в угорській мають іранське (аланське) походження. Іранськими за походженням, на думку дослідника, є деякі слова в угорській мові, що пов'язані з торговельною діяльністю — ***szatócs*** (купець), ***vásár*** (місце торгівлі) тощо[1176]. Інший угорський дослідник А. Рона-Таш також відзначив в угорській мові запозичення із середньоіранських мов, а також з аланської, свідченням чого, на його думку, є поширення серед мадярів соціального терміна осетинського походження — ***asszony*** (шляхетна жінка) тощо. Проте, як зазначив А. Рона-Таш, не так давно, "іранський елемент в угорській мові не обговорювався у будь-якій сучасній монографії". За визначенням дослідника, кілька десятиліть тому цією проблемою займалися такі відомі угорські дослідники, як Munkácsi, Sköld, Bárczi, Harmatta тощо[1177].

Незважаючи на це, усі дослідники даної проблеми єдині у тому, що іранські запозичення в угорській мові є наслідком досить інтенсивних контактів давніх мадяр з іраномовними аланами у минулому. Питання в тому: де, коли і при яких обстави-

[1173] [Абаев, 1965, с. 517–529].
[1174] [Магометов, 1981, с. 30–33].
[1175] [Шушарин, 1997, с. 214].
[1176] [Barta, 1975, p. 52, 54].
[1177] [Rona-Tas, 1999, p. 320, 324, 328].

нах ці запозичення потрапили із мови аланів в угорську? При цьому незрозуміло, який характер мали у минулому алано-мадярські взаємини. З огляду на це підходи дослідників до вирішення цієї проблеми можна розділити на три групи.

Так, перша група дослідників вважають, що інтенсивні контакти між мадярами і аланами мали місце на території сучасної Угорщини, тобто Паннонії. З цього приводу існує навіть думка, що угорці під час переселення до Паннонії зустріли там місцевих аланів, яких вони називають ясами. Так, деякі сучасні угорські дослідники пов'язують історію угорських ясів із сарматським племенем язигів, що розселилося в Паннонії в I ст. н. е. Р. Кальман на підставі географічних даних Птолемея навіть намагається реконструювати місце розташування "яських міст" на сучасній географічній карті. Однак дані теоретичної побудови носять скоріше гіпотетичний характер, тому що існує занадто великий хронологічний розрив між часами Птолемея й першим згадуванням ясів в угорських документах. З письмових джерел також відомо, що в епоху Великого переселення народів між 378–433 рр. у Паннонії проживала група аланів зі своїми гунськими супутниками. Тоді алани у статусі федератів у Паннонії жили, у першу чергу, у Валерії. Проте А. Кишш та В. О. Кузнєцов вважають, що дуже важко виділити пам'ятники аланів з інших археологічних знахідок епохи Великого переселення народів у Центральній Європі[1178]. Тому невідомо, чи залишилися ці алани в Паннонії після падіння гунської держави. Б. О. Калоєв звернув також увагу на факт розселення в перші століття н. е. на території Паннонії, між Дунаєм і Тиссою, нині зайнятій ясами та кунами, іраномовних язигів, роксоланів та аланів, що підтверджується не лише даними письмових джерел, а й результатами археологічних розкопок. Однак у припущеннях щодо участі цього населення в етногенезі середньовічних угорських ясів дослідник був обережний[1179]. Крім того, існування угорсько-осетинських паралелей мовного та культурного характеру дослідники пояснюють ще тим, що у XIII ст. до Східної Угорщини разом з половцями переселилися алани-яси з Північного Кавказу, нащадки яких ще й досі становлять основу населення східноугорської області Ясшаг[1180].

Проте значна група дослідників дотримується тієї думки, що найбільш інтенсивні контакти між угорцями й аланами мали місце у степах Східної Європи під час надбання угорцями нової батьківщини. Дослідниками не раз висловлювалася думка про те, що угорці перебували в тісних контактах з аланами ще в степах Передкавказзя та Подоння, звідки згодом вони переселилися до Подунав'я[1181]. Дане припущення підтверджується хронікою Шимона де Кеза (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів "Меотиди" — Азовського моря. Як вже зазначалось, угорський історик повідомляє: коли, угорці досягли Меотиди, вони напали на "Беляра" (Булгара — *О. Б.*), у якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора[1182]. На підставі цієї інформації, як вже зазначалось, О. В. Гадло зробив висновок, згідно з яким "рід Дуло... міг мати коріння в місцевому західно-кавказькому середовищі й, насамперед, міг бути пов'язаний з

[1178] [Кишш, 1995, с. 79–97; Кузнєцов, 1995, с. 100].

[1179] [Калоев, 1996, с. 86].

[1180] [Szabó, 1979; Szabó, 1982; Кузнецов, 1984; Калоев, 1996].

[1181] [Магометов, 1981, с. 21; Эрдели, 1984, с. 20–25].

[1182] [Шушарин, 1997, с. 198–199; Nady, 1927, old. 164].

одним з підрозділів сусідніх оногурам-булгарам аланів"[1183]. Деякі угорські вчені вважають невдалим зіставлення аланського антропоніма Дуло з давньоболгарським родовим ім'ям Дуло, що було пов'язане із давньоугорським іменем Дьюла[1184]. На підставі цієї інформації В. П. Шушарін зробив наступне припущення: "Виникнення такого елемента розглянутого переказу, як одруження Мадяра і Хунора на дочках аланського князя Дули, відноситься до тих часів, коли існували близькі й тісні контакти мадярів з аланами". Існування цих контактів дослідник відносить до VII ст. та більш пізнього часу[1185]. Як уже відзначалось, аналізуючи дану генеалогічну легенду, В. І. Абаєв звернув увагу на те, що серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище ***Дулатæ (Дула)***[1186]. Крім того, В. П. Шушарін помітив, що "джерела не згадують аланського князя Дулу, але про іранську мовну приналежність цього антропоніма, збереженого переказом мадярів, можна судити по епіграфічному пам'ятнику, де Дула фігурує як сарматський антропонім"[1187].

Таким чином, багато дослідників вважають, що контакти між угорцями й аланами могли відбуватися задовго до переселення перших до Паннонії, тобто до кінця IX ст. У зв'язку із цим становить інтерес локалізація тих територій, на яких могли мати місце ці зв'язки. Якщо виходити з того, що в згаданій генеалогічній легенді угорців фігурує Меотида, де проживали мадяри, булгари та алани, то можна припустити, що йдеться про Східне або Північне Приазов'я. У зв'язку з цим варто нагадати, що Костянтин Багрянородний згадував область Леведію як первісну територію угорців у Східній Європі, що знаходилась біля Хозарії[1188]. Саме це дає підстави припускати, що ці контакти могли відбуватися в районі Північно-Західного Кавказу або в басейні Сіверського Донця, де існував у раннє середньовіччя значний масив аланського населення. На можливість цього неодноразово вказували дослідники[1189]. При цьому І. Ерделі не виключав можливості контактів між мадярами й аланами саме в Подонні[1190].

Проте найбільшого поширення набула гіпотеза про існування Леведії на східному узбережжі Азовського моря і відповідно до того висувалося припущення про сусідство мадярів і північнокавказьких аланів, що сприяло встановленню довготривалих зв'язків. Цієї думки дотримуються В. О. Кузнєцов[1191], А. Барта [1192] та багато інших дослідників.

На існування контактів між мадярами і аланами у районі Північно-Західного Кавказу неодноразово вказував І. Рона-Тащ, але дослідник вважав що цей процес був досить тривалим і відповідно до того знайшов відображення в мові мадярів. Тому є сенс більш докладно зупинитись на його підході. На думку дослідника, прото-мадяри у другому столітті нової ери проживали на південь від гір Уралу, в басейні ріки Урал, де їхніми сусідами були іраномовні номади сармато-аланско-

[1183] [Гадло, 1979, с. 117].
[1184] [Gyõrffy, 1984, old. 13].
[1185] [Шушарин, 1997, с. 213–214].
[1186] [Абаев, 1965, с. 521].
[1187] [Шушарин, 1997, с. 215].
[1188] [Константин, 1991, с. 160].
[1189] [Магометов, 1981, с. 21; Эрдели, 1984, с. 20–25].
[1190] [Эрдели, 1984, с. 20–25].
[1191] [Кузнецов, 1993].
[1192] [Barta, p. 52, 54].

го походження, з якими давні мадяри мали вступити в контакт. Наслідком цього, вважає І. Рона-Таш, стало запозичення в угорську мову "середньоіранських слів"[1193]. У післягунську епоху, наприкінці VI ст., на думку дослідника, мадяри мали зайняти колишні булгарські території в басейні Кубані, бо болгари переселилися звідти до степів між Сіверським Донцем і Дністром, що стали складати територію Болгарії Кубрата. І коли, на думку І. Рона-Таш, країна болгар підпала під протекторат аварів, мадяри увійшли до складу Хозарської імперії. Дослідник також вважав, що у VII ст. мадяри виступили на боці хозарів у хозарсько-болгарській війні. Таким чином мадяри мали залишитись у Східному Приазов'ї. Далі І. Рона-Таш зазначив: "Виконуючи функції прикордонної служби на півночі, вони встановили зв'язки з аланами на південному заході, так само як із болгарами"[1194]. Дослідник без вагань відносив північнокавказьких аланів до числа сусідів мадярів у так званий період "здобуття Батьківщини"[1195]. Торкаючись характеру контактів аланів і мадярів, І. Рона-Таш звернув увагу на те, що саме тоді, у хозарський період (VIII–IX ст.), багато аланських слів могли потрапити до угорської мови. Особливий інтерес у дослідника викликало поширення серед мадяр соціального терміну аланського (осетинського) походження — ***asszony*** (шляхетна жінка), що дозволило йому прийти до наступного висновку: "Дуже ймовірно, що угорське ***asszony*** зберегло пам'ять про королівську алано-мадярську матримонію". Далі, опираючись на генеалогічну легенду угорських хронік про мандри предків угорців біля берегів Меотиди (Азовського моря), де була присутня дочка аланського принца Дула, І. Рона-Таш прийшов до дуже важливого висновку: "мова регіону між Донцем і Доном, представлена аланомовними групами салтово-маяцької археологічної культури, не могла стати джерелом для аланських запозичень в угорській мові"[1196].

Третя група дослідників вважає, що у період "здобуття мадярами Батьківщини" алани були не лише сусідами мадяр, а й увійшли до складу мадярської конфедерації племен. У зв'язку з цим особливий інтерес становить припущення Є. Кухарського, який, спираючись на дані європейських джерел, стверджував, що наприкінці IX ст. угорцям завойовувати Паннонію допомагали їхні аланські союзники. Відомо також, що ці алани були переселені угорцями для охорони території між ріками ***Laborozy*** й ***Ung***[1197]. А. Х. Магометов також вважає, що до Подунав'я разом з угорцями із Причорномор'я та Північного Кавказу внаслідок тиску печенігів уже в 896 р. могла піти певна частина аланських племен, так звані "кінні алани". При цьому дослідник посилається на письмові джерела, але не називає їх[1198]. У цій думці осетинського дослідника підтримує Л. Сабо, який вважає цих ясів-асів носіями салтово-маяцької археологічної культури хозарського часу[1199]. Крім того, Б. О. Калоєв вважав, що саме нащадками аланів, які переселилися "в IX ст. разом з угорцями із Причорномор'я на Дунай", було засноване село Кендереш (Кендер — конопля; *осет.* — ган), що перебуває нині в області Надькуншаг (Велика країна кунів) і розташоване між Сольноком і Карцагом. Досить цікаво, що це поселення

[1193] [Rona-Tas, 1999, p. 320].
[1194] [Rona-Tas, 1999, p. 322].
[1195] [Rona-Tas, 1999, p. 200–203].
[1196] [Rona-Tas, 1999, p. 328].
[1197] [Kucharski, 1938, s. 8].
[1198] [Магометов, 1981, с. 30].
[1199] [Szabó, 1974].

угорці традиційно називали "аланським селищем". Воно відоме ще й тим, що до кінця Другої світової війни в ньому перебував маєток адмірала Хорті. До війни тут було 200 господарств, а після війни в ньому практично не залишилося колишнього населення[1200]. Тому останній фактор у значній мірі ускладнює з'ясування походження його засновників. Певний інтерес може становити історія виникнення поселень за межами Альфельда, у назвах яких збереглася пам'ять про ясів. Так, угорським за своїм походженням є назва ***Jasz-falu*** (Яське поселення), що було зафіксовано в комітаті Катагош, в 8 км на схід від Есехач-вар, а також у комітаті Піліс, в 20 км на північний захід від Будапешта[1201]. Крім того, угорський дослідник А. Палочи-Хорват припускає, що у складі кабарів, які мігрували разом з угорцями до Паннонії наприкінці IX ст., були алани та хорезмійці. Причому останні в Угорщині могли бути відомі під назвою ***káliz*** і серед них могли бути купці, які являли собою аланів-мусульман[1202]. Досить цікаво, що Дьордь Дьорфі зібрав усі непрямі свідчення про те, що у складі мадярських племен були аланські елементи[1203]. Саме ця інформація дозволила В. П. Шушаріну прийти до висновку, згідно з яким «зафіксована переказом етнічна опозиція "мадяри-алани" та пам'ять про близькість цих етносів підтримувалась і після VII ст. постійним існуванням у складі мадярського союзу племен аланських елементів». Що стосується проникнення аланських слів до угорської мови, то з цього приводу В. П. Шушарін зазначив, що вони "запозичені до здобуття батьківщини, а не з мови тих аланів, які жили у королівстві Угорщина і до XV ст. розмовляли у своїх селах рідною мовою". Про давні контакти мадярів з аланами, на думку В. П. Шушаріна, свідчать також і окремі слова в осетинській мові, що мають мадярське походження[1204].

Отже, багато сучасних дослідників історії середньовічних кочівників не заперечують наявності алано-угорських контактів у період раннього середньовіччя, хоча розбіжності у їхніх підходах до вирішення проблеми, насамперед, обумовлюються невирішеністю багатьох питань з ранньої історії мадярів. Серед них варто виділити питання локалізації етнічної території ранньосередньовічних мадярів, що дозволяє з'ясувати, з якими групами аланів давні угорці були у тісних стосунках. Тому є сенс знову звернутись до даних письмових джерел.

Найбільш докладні відомості про "хозарський період" в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного "Про управління імперією", де давні мадяри названі "турками". Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хозарії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє наступне: "[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия — по прозвищу их первого воеводы. Этот воевода прозывался личным именем Лебедия, а по названию достоинства его именовали воеводой, как и прочих после него. Итак, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус. В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами. Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели; были же у них

[1200] [Калоев, 1996, с. 29, 49, 86].
[1201] [Немет, 1960, с. 5].
[1202] [Paloczi-Horvat, 1989, p. 27].
[1203] [Györffy, 1959, old. 54–59].
[1204] [Шушарин, 1997, с. 214–215].

некие воеводы, из которых первым являлся вышеназванный Лебедия. Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах. Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода, чтобы она родила от него. Но этот Лебедия по неведомой случайности не прижил детей с той хазаркой. Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу..."[1205]. Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-"турків" та військове зіткнення з ними, внаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією, і співставляють повідомлення 38 розділу трактату "Про управління імперією" з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: "Да будет известно, что пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство, бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет"[1206].

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів — "Лебедії" і відповідно до того походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а походила від особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості ***Ателькузу***, що в перекладі з давньоугорської має означати "Межиріччя"). У свою чергу, А. П. Новосельцев вважав, що термін Леведія — "це елінізована форма місцевого слова від давньоугорського ***леведі***", що перекладається на грецьку у значенні "давнє, старе місцеперебування"[1207].

Гіпотези вчених щодо локалізації країни ***Лебедія*** охоплюють великий регіон — від Волго-Уральського межиріччя до басейну Бута. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Л. Вараді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Є. О. Халікова); 3) між Доном і Донцем (О. Пріцак); 4) між Кубанню і Доном (И. Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (К. Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (А. Барта)[1208]. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

[1205] [Константин, 1991, с. 158–161].
[1206] [Константин, 1991, с. 154–155].
[1207] [Новосельцев, 1990, с. 206].
[1208] [Константин, 1991, с. 392, прим. 3; Цукерман, 1998, с. 667].

У відповідності до того важливе значення можуть мати розміри Лебедії. Необхідно нагадати інформацію Костянтина, що від початку "турок было семь племен"[1209]. Якщо виходити із спостережень О. О. Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. чоловік [1210] і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше 200 тисяч кочівників-мадярів мали проживати на досить великій території. Тобто є підстави говорити про широку локалізацію Леведії, кордони якої мали змінюватись у відповідності до політичних обставин. Необхідно звернути увагу на те, що генеалогічні легенди угорців прив'язують первісну територію мадярів до берегів "Меотиди" — Азовського моря[1211]. Отже, Лебедія мала знаходитись біля Азовського моря.

У зв'яку з цим великий інтерес становить, на перший погляд фантастична, гіпотеза В. А. Бушакова, згідно з якою топонім ***Лебедія*** знаходить пояснення у перській мові і відповідно до того складається із двох частин —***лаб*** (край, берег) і ***дарйа*** (море). Це дозволяє перекладати назву ***Лаб-і-дарйа*** як "узбережжя (берег) моря". А цим морем мало бути, насамперед, Азовське. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря і в походженні цієї книжкової назви варто бачити посередництво перської мови. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів — частини мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися "в краях Персии". Про це йдеться у 38 розділі трактату "Про управління імперією": "Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, —они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами... К вышеупомянутому же народу турок, который поселился к востоку в краях Персии, эти турки, живущие к западу, только что названные, и поныне посылают торговцев и навещают их и часто доставляют от них к себе ответные послания"[1212]. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до "Меотиди", а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців мали сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів — ***Лебедія*** — потрапив від угорських інформаторів до Костянтина.

Що стосується "савартів-асфалів", то досить цікаво, що народ "севордi" згадується у вірменських джерелах вже у VIII ст. і локалізується на р. Кура. Дослідники звертають увагу на те, що "савардії" відомі у Закавказзі вже з 752 р., коли вони повстали проти арабів та зруйнували місто Шамхор[1213]. Проте більшість повідомлень про "савардіїв" відноситься до більш пізнього періоду. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх згадує народ ***ас-савардіа*** при описі подій VIII ст. Зі свого боку ал-Мас'уді локалізує народ ***сійавурдійа*** на р. Кура нижче Тифлісу і при цьому він зазначив, що вони — гілка вірменів. Вірменський історик першої половини X ст. Іованнес Драсханакерци локалізує "савардіїв" біля міста Ганджа на Південно-Східному Кав-

[1209] [Константин, 1991, с. 158–159].
[1210] [Тортика, 1999, с. 12].
[1211] [Шушарин, 1997, с. 198–199; Nady, 1927, old. 164]
[1212] [Константин, 1991, с. 158–161].
[1213] [Moravcsik, 1962, p. 147; Артамонов, 1962, с. 349; Шушарин, 1997, с. 145].

казі[1214]. Отже, є підстави пов'язувати етнічну назву ***саварти*** з кавказьким регіоном. З огляду на це є сенс пристати до думки А. Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін ***саварти*** має відношення до народу ***сабіри*** та одного із племен волзьких булгар — ***савіри***[1215]. Таким чином, є підстави вважати, що у вірменських та мусульманських джерелах під назвою ***севорді*** могли бути відомими як саварти-асфали Костянтина Багрянородного, так і сабіри, які у VI ст. опинились в Дагестані і згодом переселилися далі на Південь. Принаймні савартам, щоб опинитися на території Вірменії та Грузії, треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло б бути можливим лише при наявності дружніх, союзницьких, стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що частина савартів могла опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилось політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Про етнічний склад булгар Середньої Волги мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: ***б.рсула, аскел*** і власне ***булгар***[1216]. Цю ж інформацію про склад волзьких булгар підтверджує і "Худуд ал-'Алам " (X ст.), але там анонімний автор волзьких булгар помилково назвав "буртасами", а власне буртасів — "барадасами". Щодо складу перших у даному анонімному персомовному джерелі сказано: "біхдула (барсула. — *О. Б.*), ішкіль, булгар". При цьому у трактаті згадано і четвертий етнотопонім: "Сувар — город вблизи Булгара; в нем борцы за веру, также, как в Булгаре"[1217]. Особливий інтерес становить також інформація Ібн Фаддлана, який у своєму "Рісале", окрім власне булгар, ***аск.л*** та ***баланджар,*** виділив етнічну групу ***суваз***[1218]. На думку Б. Д. Грекова та М. Ф. Калініна, спочатку булгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох "царів", які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області ***Сувар*** та вождь суварів (савірів) відокремився від влади булгарського володаря-царя[1219]. Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилися чотири племінні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву ***Сувар*** або ***Савір***.

У свій час А. П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ ***суваз*** доречно ототожнювати з кавказькими савірами[1220]. У цьому з ним був згодний А. П. Новосельцев[1221]. Перші ж відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі[1222]. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін ***Савіар***[1223], що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачая та Балкарії. Тобто виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного

[1214] [Новосельцев, 1990, с. 83].
[1215] [Rona-Tas, 1999, p. 288].
[1216] [Заходер, 1967, с. 28, 48].
[1217] [Худуд ал-'Алем,1930, табл. 76; Minorsky, 1937, p. 461].
[1218] [Ковалевский, 1956, с. 138–139].
[1219] [Греков, Калинин, 1948, с. 160–163].
[1220] [Ковалевский, 1954, с. 21–27].
[1221] [Новосельцев, 1990, с. 82–83].
[1222] [Агафий, 1953, с. 88–89, 90–93, 116, 132].
[1223] [Волкова, 1973, с. 94].

Кавказу до Середньої Волги, на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву ***Сувар*** або ***Савір***: одна в Дагестані; друга у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про знаходження булгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє "Вірменська географія", де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані[1224]. У свій час О. В. Гадло та А. П. Новосельцев обгрунтували думку, згідно з якою барсіли до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям, тобто мали бути сусідами північнокавказьких болгар[1225]. Отже, бачимо, що сусідами булгар і барсілів на Центральному Кавказі мали бути сувари (рис. 12). Не можна заперечувати спорідненості обох груп суварів, де в дагестанських савірах дослідники схильні бачити одну з угромовних груп[1226]. Отже, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачая і Балкарії, по-сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути насамперед східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони "по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами"[1227]. Отже, виходить, що два чи три мадярських племені проживали на території, розташованої на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Лебедії (рис.12).

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з'явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: після того, як хозари переселили частину аланів і болгарів з Північного Кавказу до Дону після 737 р.; але до того, як одне з болгарських і барсильських племен (разом з суварами-савартами) переселилося із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Це обумовлюється демографічною ситуацію, відповідно до якої на території степів Північно-Західного Кавказу не могли одночасно співіснувати три-чотири болгарських, кілька аланських та два-три мадярських племені. Зовсім очевидно, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику по переселенню північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Повідомлення Костянтина — "они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах"[1228] — підтверджує те, що мадяри стали для хозарського кагана одними із тих васалів або союзників, які допомагали утвердити зверхність хозарів як у степах від Дону до Дніпра, так і в Середньому Поволжі. Отже, є підстави вважати західною частиною легендарної Леведії степи від Дону до Дніпра, тобто у Північному Приазов'ї, що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов'янських племен (рис. 12). Про те, що володіння мадярів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

О. М. Приходнюк дав наступну культурну атрибуцію поховальних комплексів мадярів у степах Східної Європи: "За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX – серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронен-

[1224] [Патканов, 1883, с. 29].
[1225] [Гадло, 1979, с. 63–68; Новосельцев, 1990, с. 84].
[1226] [Новосельцев, 1990, с. 81; Rona-Tas, 1999, p. 212–213].
[1227] [Константин, 1991, с. 158–161].
[1228] [Константин, 1991, с. 158–159].

ня мадярів були грунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівки коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам'я"[1229]. З перебуванням мадярів у Північному Причорномор'ї дослідник пов'язав наступні поховальні комплекси: біля с. Манвелівки на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кіровоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Пороссі; на горі Тепсень у Криму; біля с. Коробчино на Дніпропетровщині (рис. 12) тощо. Найбільший інтерес становить останнє "зруйноване грунтове поховання вельможного воїна-кочівника", звідки "із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів". За спостереженнями О. М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: "предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)". Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з'явилися там наприкінці IX ст. після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам'ї[1230].

Отже, мадяри з'явилися на хозарській території вже до того, як за сприянням хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне болгарського походження, переселилася до Середньої Волги. На думку В. Ф. Генінга та А. Х. Халікова, переселення булгарських племен до Середньої Волги сталося наприкінці VII – на початку VIII ст.[1231]. Згідно з думкою С. О. Плетньової, О. П. Смірнова та інших дослідників, це сталося пізніше — у VIII–IX ст.[1232]. Таким чином, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії під патронатом хозарського кагана.

Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри "жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах"[1233]. І тому ними були запропоновані різноманітні версії щодо терміну перебування мадярів у Лебедії: 300, 203, 33, 30 років тощо[1234]. Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто замість поширеного варіанта **τρεῖς** існував варіант γ (3), в якому можна і побачити спотворену літеру ν (50)[1235]. Отже, є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років!

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадяр у Леведії. Спочатку Костянтин повідомляє: "[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия... Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и муже-

[1229] [Приходнюк, 2001, с. 73].
[1230] [Приходнюк, 2001, с. 73–81].
[1231] [Генинг, Халиков, 1964, с. 65–99; 117, 172–175].
[1232] [Плетнева, 1981, с. 77; Смирнов, 1981, с. 208].
[1233] [Константин, 1991, с. 158–159].
[1234] [Цукерман, 1998, с. 667].
[1235] [Цукерман, 1998, с. 668, прим. 19].

ством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок"[1236]. Проте кидається в очі, що подальша частина цього фрагменту повідомляє про наступну подію, яка відбувалася набагато пізніше: "Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу..."[1237]. Це добре співвідноситься із наступною інформацією Костянтина: "...пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство, бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет"[1238].

Сучасні дослідники О. І. Айбабін та К. Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв в Керчі, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів з Криму мадярами[1239]. Проте є підстави вважати, що перший напад печенігів на мадярів стався набагато раніше. Про це можуть свідчити повідомлення візантійських авторів щодо причин будівництва Саркела — хозарської фортеці розташованої поблизу переволоки від Дону до Волги, на лівому березі Дону. Так, продовжувач Феофана зазначає, що у його часи (у IX ст.) фортеця Саркел розділяла печенігів і хозарів[1240]. Іоанн Скилиця та Кедрін зазначають, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела[1241]. Великий інтерес становить і дата спорудження Саркела. Костянтин Багрянородний повідомляє, що Саркел було збудовано за часів візантійського імператора Феофіла, який царював з 829 р. по 842 р.[1242]. Кедрін та продовжувач Феофана уточнюють, що цю фортецю було збудовано між 834 і 837 рр.[1243]. Досить цікаво, що саме у цей період письмовими джерелами було зафіксовано першу появу мадярів у степах Північного Причорномор'я на захід від Дніпра.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор'ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори повідомляють, що у 813 р. дванадцять тисяч "македонців" (візантійців — *О. Б.*) потрапили у болгарський полон під Адріанополем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Проте згодом полонені підняли заколот з метою повернутись до Візантії на

[1236] [Константин, 1991, с. 158–159].
[1237] [Константин, 1991, с. 160–161].
[1238] [Константин, 1991, с. 154–155].
[1239] [Айбабин, 1999, с. 222; Цукерман, 1998, с. 676].
[1240] [Theophanes Continuatus, 1838, с. 122–123].
[1241] [Ioanus Scylitzes, 1973, с. 73; Georgius Cedrenus, 1839, с. 130].
[1242] [Константин, 1991, с. 170–171].
[1243] [Theophanes Continuatus, 1838, с. 122–124; Georgius Cedrenus, 1839, с. 130].

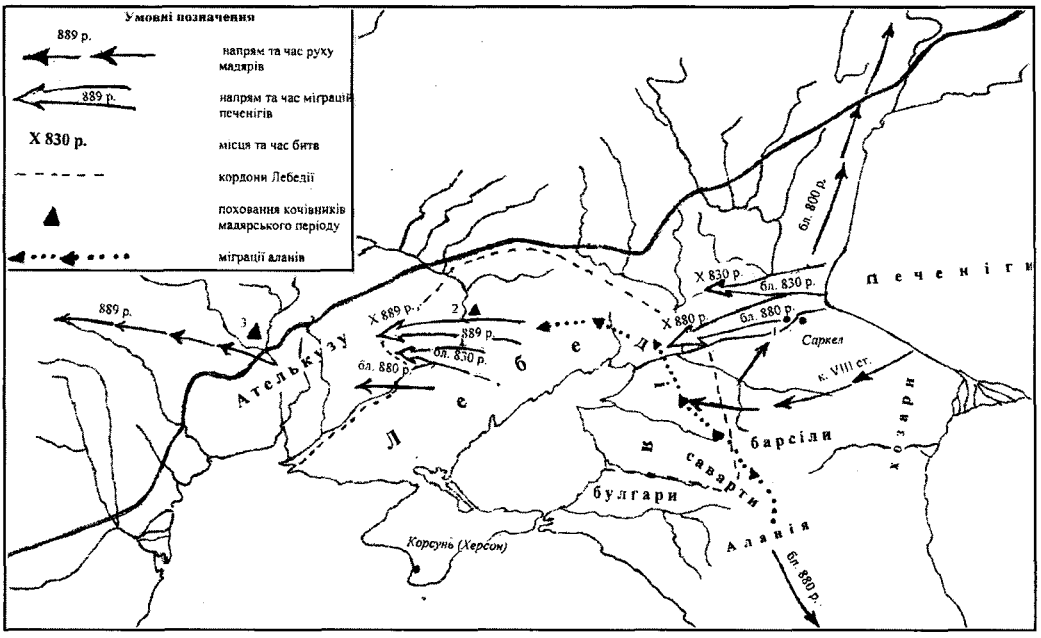

Рис 12. Розселення мадярів у степах Східної Європи наприкінці VIII – IX ст.: 1 — Правобережне Цимлянське городище; 2 — Коробчино; 3 — Крилос

кораблях, що їм прислали з батьківщини. Болгари, які були зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на греків. Проте греки перемогли угрів і повернулися до батьківщини. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр.[1244]. Отже, у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому: що примусило мадярів рухатися у західному напрямку у 30-ті роки IX ст.? Здається, що відповідь на це можуть дати не лише скупі дані письмових джерел, а й результати археологічних досліджень.

У свій час М. І. Артамонов дослідив на правому березі Дону, навпроти того місця, де було збудовано Саркел, залишки невеликої, але міцної фортеці, що отримала згодом назву Правобережне Цимлянське городище. Вона була розташована на високому правому березі Дону і контролювала переправу. За спостереженнями М. І. Артамонова, "за часом виникнення фортеця, судячи із усього, не виходить за межі VIII ст."[1245]. Отже, ця фортеця була збудована для того, щоб заважати переправі ворога зі сходу. Якщо подивитись на карту, то можна побачити, що поруч знаходилось місце найближчого зближення Дону і Волги, що використовувалось мореплавцями як переволока для кораблів (рис. 14). Але у ті часи найбільшу небезпеку для хозарських територій могли становити напади кочівників, які могли перейти Волгу у зимовий період і рухатись далі на захід через Дон углиб хозарської території. Як це могло відбуватись, на прикладі гузів у першій половині X ст.

[1244] [Артамонов, 1962, с. 341–343; Moravcsik, 1961, с. 117–119; Цукерман, 1998, с. 664].
[1245] [Артамонов, 1962, с. 321].

свідчить ал-Мас'уді: "Здесь находятся хорошо снаряженные люди хазарского царя. [Их задача] оказывать сопротивление каждому, кто идет с этого моря или с той стороны земли, части которой простираются от Хазарского моря до Нитас (т. е. Понта, Черного моря). Это [нужно] потому, что тюркские кочевники — гузы приходили зимовать в этих местах. Иногда рукав (волок — *О. Б.*), который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта (нижнее течение Дона и Азовское море — *О. Б.*), замерзает и гузы с их конями переправляются через него. Это большая вода, но она не расступается под ними потому, что [зимой] она крепнет, как камень. Так гузы проходили на хазарскую территорию, и нередко, когда люди хазарского царя, поставленные здесь для отражения гузов, не могли удержать их, выступал сам царь, чтобы воспрепятствовать их прохождению по льду и отогнать их от своего царства; но летом для тюрков нет пути для переправы"[1246]. Отже, у тому районі, де була переволока і виникли Правобережне Цимлянське городище і Саркел, була найбільш вразлива ділянка хозарського кордону. Цим можна і пояснити виникнення тут хозарських фортець. При цьому слід зазначити, що хозари майже були безсилі проти нападів кочівників у цьому районі у зимовий період. У зв'язку з цим великий інтерес становить час та обставини загибелі Правобережного Цимлянського городища.

М. І. Артамонов на основі аналізу нумізматичного матеріалу, знайденого біля кістяків загиблих захисників фортеці зробив припущення, що "фортеця була розгромлена у першій треті, якщо не чверті, IX ст. у всякому випадку до будівництва Саркела"[1247]. На підставі цього, а також на аналізі політичної ситуації у Хозарському каганаті у цей час, М. І. Артамонов висунув припущення, що "Правобережна фортеця була знищена самими хозарами у результаті внутрішньої боротьби соціальних сил, що її складали"[1248], тобто дослідник мав на увазі громадянську війну в Хозарії, що розпочалася у той період. Проте повне знищення, а не захоплення фортеці, не може свідчити про причетність до цього самих хозарів. Повна руйнація фортеці була вигідна лише кочівникам, які насідали зі Сходу на кордони Хозарського каганату. Проте можна підтримати припущення М. І. Артамонова, що до розгрому цієї фортеці не були причетні мадяри[1249]. Достатньо згадати слова Костянтина про характер хозарсько-мадярських відносин тих часів: "Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах"[1250]. Тобто виходить, що зруйнувати хозарську фортецю на правому березі Дону могли і печеніги.

У зв'язку з цим доречно знову згадати повідомлення Костянтина: "Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок"[1251]. У даному випадку незрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадяри почали відразу чинити опір печенігам. Проте це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: "...и турок весьма страшится и боится

[1246] [Минорский, 1963, с. 198–199].
[1247] [Артамонов, 1962, с. 322].
[1248] [Артамонов, 1962, с. 322].
[1249] [Артамонов, 1962, с. 323].
[1250] [Константин, 1991, с. 158–159].
[1251] [Константин, 1991, с. 158–159].

упомянутых пачинакитов потому, что был неоднократно побеждаем ими и предан почти полному уничтожению, оттого турки всегда страшными считают пачинакитов и трепещут перед ними"[1252].

Тобто події першої чверті IX ст. виглядають наступним чином. Насамперед, печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадяри, багато у чому перешкоджали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне з їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон і знищило вщент Правобережну Цимлянську фортецю, що могла у майбутньому їм перешкоджати. У той час придонські мадяри знаходилися на своїх зимових пасовиськах біля узбережжя Азовського моря. Таким чином, передова частина печенігів заселила частину мадярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах Дніпровсько-Донського межиріччя і тому одне із мадярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: "Итак, в этой местности, уже названной Леведии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус"[1253]. Саме це найбільш західне мадярське плем'я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., де вони підтримали болгарів[1254].

У цей період почалося будівництво хозарської Саркельської фортеці за допомогою візантійців, бо в цей період візантійці добре зрозуміли, що поява печенігів привела до порушення політичного балансу, що склався у Північному Причорномор'ї у перші десятиліття IX ст. Отже, є підстави довіряти повідомленням продовжувача Феофана, Іоанна Скилиці та Кедріна, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела[1255]. Тому є сенс звернути увагу на спостереження М. І. Артамонова щодо призначення будівництва Саркела: "Саркел было збудовано не на річковому, а на суходільному шляху при переправі через ріку і він мав зміцнити положення хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів цей шлях із центра Хозарії — Ітіля на Нижній Волзі. Знаходячись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з'являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою"[1256]. Отже, судячи з усього, одне із печенізьких племен вже напередодні 834 р. заселило степи на захід від Дону. Інакше чим можна пояснити те, що вздовж середньої та нижньої течії Сіверського Донця виник ланцюг салтівських укріплених поселень — Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо, фунціонування яких як фортець В. К. Міхєєв відносить вже до IX ст.[1257]. Отже, можна констатувати, що вже на початку 30-х рр. IX ст. в районі Саркела, на вузькому просторі між течією Дону і Волги, утворився своєрідний "хозарський коридор"!

[1252] [Константин, 1991, с. 39].

[1253] [Константин, 1991, с. 158–159].

[1254] [Артамонов, 1962, с. 341–343; Moravcsik, 1961, с. 117–119; Цукерман, 1998, с. 664].

[1255] [Theophanes Continuatus, 1838, с. 122–123; Ioanus Scylitzes, 1973, с. 73; Georgius Cedrenus, 1839, с. 130].

[1256] [Артамонов, 1962, с. 299–300].

[1257] [Михеев, 1985, с. 23].

Необхідно зважити на те, що у 30–40-і рр. IX ст. візантійці допомагали хозарам будувати фортецю Саркел, тобто у цей період вони були союзниками хозарів. У той же час угри (мадяри) виступили супротивниками візантійців у візантійсько-болгарській війні 836–837 рр., тобто припинили підкорятись хозарам і проводили самостійну політику. Отже, цим часом можна датувати завершення хозарсько-мадярського військово-політичного союзу. Саме у цей період, на думку багатьох дослідників, у Хозарському каганаті тривала громадянська війна. Але це не може означати, що мадяри пішли із Лебедії! Вірогідніше за все, тоді територія Леведії обіймала частину Східного Приазов'я, північне узбережжя Азовського моря та землі на захід від Дніпра до течії Інгула. На північ від північноприазовських мадярів кочувало одне із печенізьких племен (рис. 12).

Як уже зазначалось, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри "жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах"[1258], не може викликати довіри. Проте більш вірогідним виглядає термін хозарсько-мадярського союзу — 30–50 років[1259]. Таким чином, є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію на межі VIII–IX ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. Проте, всупереч волі кагана, частина мадярів залишилась у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен, у тому числі мадярів-савартів, Північно-Західного і Центрального Кавказу до Середньої Волги.

Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників. Виходячи з даних інформації 37 та 38 розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадярів стався більше ніж за "п'ятдесят років" до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу, і ворожого печенізького — зі сходу. Спровокувавши за допомогою огузів міграцію печенігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували до Північно-Західного Причорномор'я, до нової країни — Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких мадярів-савартів на південь до Персії[1260]. На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873 р. і 889 р.[1261]. Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом — у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був плацдарм із числа печенігів. Можна лише припускати, що за наказом бека печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручним для того, щоб нанести мадярам з півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Внаслідок цього західне угрупування мадярів мігрувало до Ателькузу, а східне — через Дарьяльський прохід — до Персії. Отже, більше 70 років одне чи кілька племен мадярів-савартів були сусідами північнокавказьких аланів. Здається, цього часу було б достатньо, щоб між мадярами і аланами встановилися досить міцні контакти. Є підстави вважати, що ці взаємини могли мати не

[1258] [Константин, 1991, с. 158–159].

[1259] [Цукерман, 1998, с. 668, прим. 19].

[1260] [Константин, 1991, с. 154–155; 158–161].

[1261] [Айбабин, 1999, с. 222; Цукерман, 1998, с. 672–676].

лише характер культурних, мовних та економічних відносин, а й матримоніальних зв'язків.

Про це, насамперед, можуть свідчити генеалогічні легенди угорців. Насамперед, варто згадати хроніку Шимона де Кеза (XIII ст.), де міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів "Меотиди". Як уже зазначалось, угорський історик повідомляє: коли угорці досягли Меотиди, вони напали на "Беляра" (Булгара — *О. Б.*), у якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора[1262]. Окрім того, дослідники вже давно звернули увагу на те, що угорці ще й досі старшу жінку в родині називають ***asszony***, що відповідає осетинському ***æfsin*** (господарка) і т. п.[1263]. Як зазначив А. Рона-Таш, цей термін було використано щодо Діви Марії та дочки угорського короля Бели IV — Святої Маргарити, наслідком чого стало виникнення топонімів ***Asszonynèpe*** — "Родичі Дами", ***Asszonyfölde*** — "Земля Дами". Тобто виходить, що цей титул у минулому використовувався щодо жінок королівської крові. Досить цікаво, що у XII ст. візантійські джерела угорський титул ***asszony*** переклали не інакше як "принцеса". Отже, є підстави погодитись з припущенням А. Рона-Таш, що "угорське ***asszony*** зберегло пам'ять про королівську алано-мадярську матримонію"[1264].

Тобто виходить, що у Лебединський період алано-угорських контактів правителі мадярів мали дружин із числа аланських принцес. У відповідності до даних мусульманських джерел, на чолі мадярів у степах Східної Європи були два ватажки — ***кенде*** і ***дьюла.*** Є підстави вважати, що перший титул — ***кенде*** — носив легендарний Лебедія[1265]. Як уже зазначалось, хозарський каган одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці, і мадяри таким чином стали союзниками хозарів[1266]. Якби у даній ситуації, хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали б бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць, про що неодноразово писали мусульманські автори. В цьому варто бачити давню тюркську традицію. З іншого боку, відомі випадки, коли хозарські кагани видавали своїх доньок заміж за візантійських імператорів, що може свідчити про рівноправні союзницькі відносини між Візантією і Хозарією[1267]. Отже, у випадку з аланськими дружинами правителів мадярів можна бачити як прояв союзницьких відносин між мадярами і північнокавказькими аланами, так і свідчення підлеглого становища аланів щодо мадярів у період перебування мадярів у Східному Приазов'ї. Проте є певні підстави вважати, що ми маємо справу саме з другим варіантом. На це наводить аналіз складу племен мадярської конфедерації.

Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, подав нам перелік племен мадярської конфедерації, які наприкінці IX ст. переселилися до Паннонії: ***Кавари*** (Κάβαροί) — хозари за походженням, ***Некі*** (Νέχη), ***Мегері*** (Μεγέρη), ***Куртугермат*** (Κουρτουγερμάτου), ***Таріана*** (Ταριάνου), ***Генах*** (Γενάχ), ***Карі*** (Καρῆ) та

[1262] [Шушарин, 1997, с. 198–199; Berze Nady, 1927, old. 164].
[1263] [Магометов, 1981, с. 30–33; Rona-Tas, 1999, 328].
[1264] [Rona-Tas, 1999, 328].
[1265] [Rona-Tas, 1999, 329].
[1266] [Константин, 1991, с. 155–165].
[1267] [Тортика, 2005, 90–106].

Касі (Κασῆ)[1268]. Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв, і відповідно до того первісної етнічної приналежності, решти семи племен у середовищі сучасних вчених викликало різноманітні тлумачення. Так, Ю. Немет вважав, що назва ***Некі*** (Νέχη) має фінно-угорське походження, ***Мегері*** (Μεγέρη) — тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження[1269]. Зі свого боку, А. Барта прийшов до висновку, що "термінологія, що відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині співпадає з тією, що ми спостерігаємо у назвах угорських племен"[1270]. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В. П. Шушарін[1271]. Проте назву одного із племен можна пояснити не лише з угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Насамперед, варто звернути увагу на те, що Mandoky Kongur István пропонує розглядати етнічну назву ***Gyarmat*** як похідну від етноніма ***Сармат***[1272]. Дослідники спільні в думці, що назва мадярського племені ***Куртугермат*** (Κουρτουγερμάτου) є складовою із двох етнічних назв ***Kürt*** і ***Gyarmat***[1273]. Виявляється, що походження назви ***Kürt*** можна пояснити з осетинської мови. "Історико-етимологічний словник осетинської мови" В. І. Абаєва дає значення слова ***kurd*** як "коваль". При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах[1274]. Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачі тощо). Проте те, що північнокавказькі алани були відомі як видатні ковалі аж до XIII ст., повідомляє Гільом Рубрук :"И когда мы добрались до описанного перехода, то из 20 (проводников — *О. Б.*) у двоих оказались латы. Я спросил, откуда они к ним попали. Они сказали, что приобрели латы от вышеупомянутых Аланов, которые умеют хорошо изготовлять их и являются отличными кузнецами..."[1275]. На користь цього припущення можуть свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові з аланської: шабля — ***кард***, панцир — ***vert*** тощо[1276]. Отже, виникнення мадярського племені ***Куртугермат*** можна уявляти як результат об'єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем'я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінценосний автор, розповідаючи про перебування мадярів (турок) у Лебедії, зазначив: "Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели"[1277]. Розповідаючи про склад мадярської кофедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: ***Кавари, Некі, Мегері, Куртугермат,***

[1268] [Константин, 1991, с. 162–163].
[1269] [Nemeth, 1975, s.154–160].
[1270] [Берта, с. 28–29].
[1271] [Шушарин, 1997, с. 168–175].
[1272] [Mandoky Kongur, 1976, old. 41–44].
[1273] [Шушарин, 1997, с. 174–175; Rona-Tas,, 1999, p. 350].
[1274] [Абаев, 1958, с. 610].
[1275] [Рубрук, 1957, с. 186].
[1276] [Магометов, 1981, с. 30–33].
[1277] [Константин, 1991, с. 158–159].

Таріана, Генах, Карі та ***Касі***[1278]. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен — каварів. Проте виникає питання: чому кабари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато успадкували від давніх тюркських традицій, то є підстави вважати, що політичне об'єднання мадярів передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угрупування. Проте при наявності лише семи племен це неможливо! Отже, є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об'єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо дійсно із-за Волги на територію Хозарського каганату прийшло вісім племен, то шість із них від початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, у Східному Приазов'ї, тобто поруч із західною частиною північнокавказьких аланів, чисельність яких у першій половині VIII ст. значно зменшилась (враховуючи переселення частини аланів-асів до лісостепового Подоння). Виходячи із політичної ситуації на Північному Кавказі, є підстави вважати, що ці мадяри політично домінували над своїми аланськими сусідами. Десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадярських, із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Таким чином, у складі мадярської конфедерації залишилось сім племен. Враховуючи це, мадярський кенде переселив кілька родів аланського походження до глибин Лебедії, де з них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, які вже були у складі конфедерації, створив нове восьме плем'я. Саме це було підкріплене шлюбом кенде з дочкою вождя залежних аланів. Перший тиск печенігів біля Саркела привів до переселення одного мадярського племені на захід від Дніпра (рис. 12), у той же час мадярське об'єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. При цьому одне із племен мадярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Західному Кавказі біля "Воріт Аланів" — Дарьяльського проходу. До кінця 70-х рр. IX ст. мадярська загроза стала для хозарів такою реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти мадярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон в районі Саркела і таким чином печеніги нанесли удар з півночі і розкололи мадярську конфедерацію на дві частини. Внаслідок цього, східне мадярське плем'я — саварти перейшло Дарьяльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу. Решта із шести племен форсували Дніпро і опинилася в Ателькузу, де вже проживало одне мадярське плем'я (рис. 12). Таким чином, в Ателькузу племен знову стало сім. Тому мадярський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до мадярів, створив восьме плем'я мадярської конфедерації — каварів.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на "турків"-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, від-

[1278] [Константин, 1991, с. 162–163].

тіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували до Подунав'я[1279]. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назву ***Етелькьоз*** як "Межиріччя" і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Леведії, включаючи сюди правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'я[1280]. Проте цієї території для восьми племен явно було недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення мадярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно в 889 р.[1281].

Отже, період перебування мадярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного "Про управління імперією"[1282]. Досить цікаво, що автор найдавнішої угорській хроніки, описуючи країну давніх мадярів, вжив назву ***Дентумогер***[1283]. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що в дігорському діалекті осетинської мови форма родового відмінку ***doenti*** майже повністю співпадає з угорським ***dentű***. На підставі цього було зроблено висновок, що ***Дентумогер*** може аланською мовою означати "Річкові мадяри" або "Мадяри межиріччя", тобто ***Дентумогер*** — це теж саме, що й ***Ателькузу***, але різними мовами[1284]. Таким чином є підстави вважати, що цю назву угорці могли отримати від місцевих аланів, які проживали у Північно-Західному Причорномор'ї. Однак більш вірогідно, термін ***Дентумогер*** являв собою самоназву тих аланів, які проживали по берегах великих і малих рік і являли собою осіле населення мадярської конфедерації. Проте є підстави вважати, що не всі алани пішли разом з мадярами із Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії. Частина з них мала там залишитись. Принаймні деякі письмові джерела дозволяють у цьому регіоні локалізувати аланів ще в першій половині X ст.[1285].

Таким чином, найбільш вірогідно, що під час переселення угорців до Паннонії наприкінці IX ст. у складі їхнього об'єднання мало бути одне плем'я сармато-аланського походження. Можливо, що з появою цих аланів у Паннонії варто пов'язувати виникнення поза межами Східної Угорщини угорських назв поселень ***Jasz-falu*** (Яське поселення)[1286]. В підсумку можна відзначити, що історія мадяро-угорських контактів та заселення аланами-ясами Угорщини є більш складною проблемою, ніж це уявляли раніше деякі дослідники, тому що є підстави говорити про багатоетапність цього процесу. Отже, можна цілком погодитися з думкою Б. О. Калоєва, що дане "припущення коли-небудь буде підтверджене завдяки відкриттю невідомих нам поки джерел, що зберігаються в європейських рукописних сховищах"[1287].

[1279] [Костантин, 1991, с. 161–163].
[1280] [Константин, 1991, с. 393, прим. 13].
[1281] [Шушарин, 1997, с. 140; Айбабин, 1999, с. 222–224].
[1282] [Константин, 1991, с. 161–163].
[1283] [Anonimus, 1849, p. 5–6].
[1284] [Gaal, 1957, old. 33–35; Артамонов, 1962, с. 341, прим. 16].
[1285] [Константин, 1991, с. 157, 494; Златарски, 1895, с. 149–150].
[1286] [Немет, 1960, с. 5; Калоев, 1996, с. 29, 49, 86].
[1287] [Калоев, 1996, с. 87].

Розділ VIII

Нащадки сармато-аланів у складі племен кангаро-печенізької конфедерації

Наприкінці IX ст. пануючі позиції у степах Східної Європи посіли нові прибульці зі сходу — печеніги. Щодо походження печенігів існують різні версії й припущення. На сьогодні багато дослідників вважають печенігів тюркомовним народом, близьким за своїм походженням та мовою до огузів[1288]. Проте є підстави пов'язувати походження частини цих кочівників із сармато-аланськими племенами Середньої Азії та Східної Європи. Дані письмових та археологічних джерел не суперечать цьому.

Як вважають дослідники, печеніги до свого грандіозного руху на захід жили на території Середньої Азії між Аральським і Каспійським морями, поблизу Хорезма[1289]. На початку XI ст. ал-Біруні висунув свою версію щодо причин переселення печенігів й аланів із Середньої Азії на Захід. Він узяв за основу відомості багатовікової давнини про те, що Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море і згодом змінила своє русло. Як повідомляє арабомовний автор, річка повернула до землі печенігів, а потім вона затопила території між Хорезмом і Джурджаном (Гірканією — *О. Б.*). Жителі цих місць внаслідок стихійного лиха переселилися на узбережжя Хозарського (Каспійського — *О. Б.*) моря. Хорезмійський учений далі повідомляє: "это род аланов и асов, и язык их теперь смешанный из хорезмийского и печенежского"[1290].

Опинившись наприкінці IX ст. у межиріччі Волги і Яїка, печеніги піддалися нападу з боку узів і в остаточному результаті переселилися на захід у південноруські степи[1291]. Анонімний автор "Худуд ал-'Алам" (X ст.) згадував у зв'язку з цим так званих "Хозарських Печенігів", володіння яких перебували на північ від північнокавказької Аланії[1292]. Однак у процесі свого розселення печеніги зайняли землі не лише в Передкавказзі, а й у Північному Причорномор'ї.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізькі феми (племена): Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем — Йавдієртім, Куарцицур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла — *О. Б.*) — різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям ***кангар***, що означає "шляхетні"[1293]. Складається враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні.

Можливо, що про аланів-асів і печенігів йдеться у Кембріджському анонімному документі, написаному на початку X ст. Як вже зазначалось, невідомий автор писав,

[1288] [Баскаков, 1960, с. 129; Плетнева, 1990, с. 9; Федоров-Давыдов, 1966, с. 135; Толочко, 1999, с. 53; Гундогдыев, 1998, с. 106–107].

[1289] [Волин, 1941, с. 196; Федоров-Давыдов, 1966, с. 136].

[1290] [Волин, 1941, с. 194].

[1291] [Константин, 1991, с. 155].

[1292] [Minorsky, 1937, p. 160].

[1293] [Константин, 1991, с. 155, 158].

що за часів правління хозарського царя Веніаміна проти хозарів воювали цар Асії (**'SY'**), тюрки (**TWRQ[Y'...]**), болгари (**'BM**), печеніги (**PYYNYL**). Проте тільки цар аланів підтримав хозарів і тому їхні вороги були розгромлені[1294]. Удруге Асія згадується наприкінці цього тексту, де автор послання перераховує ворогів хозарів[1295]. Асія в даному тексті свідомо протиставляється аланам, які, як відомо, жили на Північному Кавказі в безпосередній близькості від хозарів. Цілком логічно бачити в аланах іраномовних мешканців Центрального Передкавказзя, а в Асії територію Північно-Західного Кавказу або Східної Європи, де могли перебувати алани-аси[1296]. Особливої уваги заслуговує також зауваження П. К. Коковцова та О. Пріцака щодо терміну **PYYNYL**, в якому вони схильні бачити позначення для печенігів[1297].

Очевидно, що причорноморські алани-аси й печеніги згадуються в листі константинопольського патріарха Миколи Містика, що було направлено їм у 922 р. болгарському цареві Сімеону. У зв'язку з поразкою візантійських військ під Апхіалом у 917 р. патріарх Микола загрожує Сімеону навалою "турков (венгров — *О. Б.*), печенегов, русских, аланов и других скифских племен"[1298]. Паралельне згадування аланів і печенігів дозволяє вважати, що вони проживали на сусідніх територіях і входили до складу однієї військової коаліції.

Особливої ж уваги заслуговує фрагмент давньоруського перекладу "Історії іудейської війни" Йосипа Флавія. Даний переклад було виконано на рубежі XII–XIII ст. й у ньому знайшли відображення знання перекладача про різні народи, у тому числі про мешканців південноруських степів. Про ясів та печенігів там сказано: "Язык же ясеский ведомо есть, яко від печенеженька рода родился, живущие подле Таны и Меотского моря"[1299].

Така суперечлива інформація про аланів і печенігів, а також результати археологічних досліджень породили в середовищі дослідників діаметрально протилежні думки щодо походження печенігів і характеру їхніх взаємин з аланами-асами. Ще в 1930 р. Ю. В. Готьє з цього приводу висловив припущення, згідно з яким алани на Донці зазнали нападу спочатку з боку мадярів на початку IX ст. і згодом вони остаточно були розгромлені печенігами[1300]. Тоді ж Є. Кухарський висловив припущення, згідно з яким з другої половини IX ст. по початок XI ст. у Північно-Західному Причорномор'ї панували печеніги, які створили конфедерацію племен, куди входили різні етнічні компоненти: 1) романомовні предки нинішніх румунів — хорвати (від аланського ***chur-wat*** — "південна сторона"); 2) тюркомовні торки; 3) іраномовні алани. Останні, за словами Є. Кухарського, були справжніми творцями цієї держави. В якості доказу значної присутності аланського компоненту серед західного угрупування печенігів, польський історик навів низку етнічних назв та топонімів, які, на його думку, мали б довести присутність аланів у регіоні саме в цей період[1301]. Проте не всі висновки та аргументи Є. Кухарського є до кінця доведеними.

[1294] [Коковцов, 1932, с. 116].
[1295] [Коковцов, 1932, с. 123].
[1296] [Кузнецов, 1962, с. 131; Артамонов, 1962, с. 358; Golb, Pritsak, 1982, p. 133–134].
[1297] [Коковцов, 1932, с. 116; Golb, Pritsak, 1982, p. 128].
[1298] [Златарски, 1895, с. 149–150].
[1299] [Мещерский, 1958, с. 454].
[1300] [Готье, 1930, с. 87].
[1301] [Kucharski, 1938, s. 3–9].

Досить багато уваги походженню печенізького страту печенігів — кангарів — приділив С. П. Толстов у своїй монографії "Стародавній Хорезм", що побачила світ у 1948 р. На думку дослідника, пізньосередньовічний термін ***кангли, кангар*** Костянтина Багрянородного та етнотопонім часів пізньої античності ***Кангха (Кангюй)*** були між собою пов'язані. З огляду на це було зроблено припущення, що назви ***Кангха*** і ***Хорезм*** були синонімами у відповідності до ситуації, що описувалась. Отже, С. П. Толстов вважав стародавніх кангарів іраномовною людністю. Говорячи про зв'язок понять ***Кангха*** і ***Хорезм,*** дослідник зазначив: "...ця область входила до найближчої сфери політичного впливу Хорезма та, можливо, її укріпленні поселення та міста були Хорезмійськими колоніями... Проте остаточно вирішити це питання ми зможемо лише після проведення археологічних робіт на Нижній Сир-Дар'ї "[1302]. Однак ще й досі не існує ясності щодо походження кангарів.

Археологічний підхід у висвітленні характеру також взаємин східноєвропейських печенігів і сармато-аланів знайшов своє відображення в кандидатській дисертації Л. П. Зяблiна "Археологічні пам'ятники кочівників X–XIV ст. у Східній Європі", де дослідник висловив думку, що низка елементів поховального обряду кочівників південноруських степів у X ст. успадковувала традиції номадів попередньої сарматської епохи. Пережитками сармато-аланських традицій у печенізько-торчесько-половецькому обряді Л. М. Зяблін вважав наявність крейди й вогненний ритуал, а також ґратчасті труни. Однак ці аргументи не стали переконливими для Г. О. Федорова-Давидова, який вважав, що вогненний ритуал і шматки крейди в пізньосарматських похованнях "вироджуються й фактично зникають". Щодо ж ґратчастих трун, дослідник відзначив, що це було в похованнях кочівників передмонгольського періоду досить рідкісним явищем. В остаточному підсумку Г. О. Федоров-Давидов підкреслив, що пізньосарматські й алано-булгарські племена в I тис. н. е. могли зробити якийсь вплив на антропологічний тип, культуру й звичаї більш пізніх кочівників, але "цей вплив був дуже незначний і в археологічних матеріалах не залишив сліду"[1303]. В 1958 р. С. О. Плетньова зі своєї сторони в роботі "Печеніги, торки та половці в південноруських степах" висловила припущення, що печенізький племінний союз утворився в результаті захоплення печенігами-канглами заволзьких земель, що належали сарматським племенам. Опираючись на повідомлення Костянтина Багрянородного, що печеніги ділилися на вісім округів, три з яких називалися "кангар"(кангли) і були шляхетними, дослідниця прийшла до висновку, що інші п'ять округів були "сильно сарматизовані". Як доказ цього, С. О. Плетньова наводить сильну європеоїдність печенігів, що, на її думку, "пояснюється великою кількістю сарматів, які влилися до складу печенізького союзу"[1304]. Щодо ж характеру взаємин печенігів й аланів, які жили в Донецько-Дніпровському межиріччі, С. О. Плетньова, подібно до Ю. В. Готьє, висловила припущення, що наприкінці IX – на початку X ст. салтівське населення піддалося нападу з боку печенігів. Дослідниця аргументувала своє припущення тим, що воєнізоване населення верхів'їв Сіверського Донця, Осколу та Дону становило для печенігів крайню небезпеку[1305]. Як доказ військового й політичного панування цих кочівників у

[1302] [Толстов, 1948, с. 22–25].

[1303] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 165].

[1304] [Плетнева, 1958, с. 162].

[1305] [Плетнева, 1989, с. 182–183].

X – на початку XIII ст., С. О. Плетньова наводить так звані поховання п'ятої групи, які, на її думку, були залишені "отюреченим, завойованим населенням донецьких степів"[1306].

Думка М. І. Артамонова відрізнялася від припущень Ю. В. Готьє та С. О. Плетньової. Він вважав, що в народі "Пайніла" Кембріджського документа варто бачити печенігів, а в асіях — носіїв салтівської культури, згодом відомих у давньоруських літописах за назвою ясів. Згідно припущень дослідника, спільний виступ асіїв і печенігів на боці Візантії проти хозарів міг привести до того, що хозари прагнули знищити колишніх своїх підданих. М. І. Артамонов вважав, що уцілілі аси шукали порятунку у своїх союзників-печенігів і згодом знову влаштувалися на частині колишньої своєї території[1307]. Слід зазначити, що сам М. І. Артамонов визнав спірність запропонованої версії й указав на можливість ототожнення Асії Кембріджського документа з частиною території аланів Північного Кавказу[1308]. Досить спірним виглядає також твердження М. І. Артамонова, що мова аланів-асів, про яку згадує на початку XI ст. ал-Біруні як "змішану з хорезмийської і печенізької"[1309], являла собою "незавершений процес переходу від мови іранської сім'ї до тюркської"[1310].

Нетрадиційно до вирішення алано-печенізької проблеми підійшов О. Пріцак. Виходячи з того, що в одному тюркському рунічному написі від 732 р. згадується етнонім ***kangaras***, він запропонував розглядати дане слово як складовий термін, де перша частина ***kang*** мала тохарське походження й означала "камінь", а друга являла собою східноіранську племінну назву ***аси*** (від ***аорси***). Таким чином, він запропонував інтерпретувати ***Kangar As*** як "Кам'яні Аси". Ґрунтуючись на цьому, а також на інформації ал-Біруні та давньоруського перекладача "Історії іудейської війни" про мову асів і печенігів, О. Пріцак прийшов до висновку, що спочатку правлячий шар печенізького суспільства — кангари був тохаромовний, а наприкінці X ст. перейшов на мову східноіранської підгрупи, а потім на тюркську (гуно-булгарську). Тобто вчений не заперечує того, що у середовищі печенізького етнополітичного об'єднання мали також широке поширення алтайські (тюркські) мови[1311]. Що ж до фрагмента Кембріджського тексту (так званого документа Шехтера], де йдеться про союзників хозарів — аланів і про членів антихозарської коаліції **'SY'** й **PYYNYL**, то О. Пріцаком було висловлене припущення, що дане джерело було компіляцією з більш ранніх арабомовних текстів. Звідси послідував висновок, що в аланах варто бачити мешканців Північного Кавказу, в об'єднанні **'SY'**(Asia) — середньоволзьких аланів-буртасів, а в народі **PYYNYL (P-c-n-k)** — печенігів[1312].

У сформованій ситуації досить складно дати однозначну оцінку відносинам аланів-асів і печенігів. Однак необхідно виходити з того, що племена печенігів просунулися до південноруських степів через Волгу наприкінці IX ст. (цей факт чітко фіксується письмовими документами) і вони могли застати на новому місці автохтонне іраномовне населення. Не слід при цьому забувати, що сусідами печенігів

[1306] [Плетнева, 1958, с. 182–185].
[1307] [Артамонов, 1962, с. 357–358].
[1308] [Артамонов, 1962, с. 358].
[1309] [Волин, 1941, с. 194].
[1310] [Артамонов, 1962, с. 467].
[1311] [Pritsak, 1976, p. 21–24].
[1312] [Golb, Pritsak, 1982, p. 128, 133–134; Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141].

у степах Середньої Азії могли бути алани-аси, а в степах Волго-Уральського межиріччя — нащадки кочових сарматів.

Можливо, що тісні взаємини між кангарами й аланами-асами встановилися ще на початку нашої ери. В "Історії молодшого Дому Хань" говориться про те, що наприкінці II ст. н. е. у західних від Китаю землях володіння ***Яньцай*** було перейменовано в ***Аланья***; яке знаходилось в залежності від Кангюя[1313]. Якщо в "Кангюї" бачити етнотопонім ***Kangar***[1314]., а в "Яньцай-Аланьї" — аланів-асів, то запропонована версія може виявитися вірною. Як вже зазначалось, О. Пріцак запропонував розглядати етнонім ***kangaras*** як тохарську етнічну назву "Кам'яні Аси"[1315]. С. Г. Кляшторний з такою етимологією не згодний, бо вважає, що в етнонімі ***kangaras***, остання частина терміну — ***aras*** своїм походженням пов'язана з давньотюркською етнонімікою і походить від архаїчного дуплiцированного numerus collectivus[1316]. До того ж слід згадати висновок С. П. Толстова, що кангари мали іранське походження і становили з хорезмійцями одне ціле. Щодо цього дослідник наводить наступне пояснення: «Кангха і Хорезм є синонімами, при чому перший термін, очевидно, що від початку означав "область дельти", у місцевому слововикористанні отримав значення політичного терміну, що використовувався для найменування усієї сукупності підкорених до Хорезма областей та правлячої ними династії, яка походить від Хорезмійських сіявушидів, у той час як другий зберіг значення більш вузького терміну для позначення первісного ядра Кангхсько-Хорезмійської держави»[1317]. Отже, виходить, що первісною територією кангарів мали бути степи біля Хорезму. Саме там у джерелах іноді згадувались алани-аси, які мали бути сусідами не лише хорезмійців, а й кангарів.

В науці вже давно набула поширення гіпотеза, згідно з якою давньою територію проживання аланів були території Середньої Азії, суміжні з Хорезмом[1318]. Проте останнім часом А. А. Цуциєв висунув припущення, відповідно до якого "...до середини I тис. н. е. останні групи аланів, які збереглися в Середній Азії, піддалися процесу тюркизації і, швидше за все, до VI ст. остаточно розчинилися в іншомовному середовищі"[1319]. Однак дані топонімії і письмових джерел епохи середньовіччя спростовують це.

Так, найбільш ранні відомості про перебування аланів у Середній Азії в середні віки містяться в географічному трактаті "Кітаб сурат ал-ард" (Книга картини землі) арабомовного автора ал-Хварізмі, який жив у VIII–IX ст. У нього центр землі аланів (Сарматії) розташований на схід Волги (Ра) і набагато південніше Ріпейських гір, тобто в межах, намічених Птолемеєм для Азійської Сарматії[1320]. Аналогічну локалізацію аланів дає й автор IX ст. ал-Фаргані у своєму творі "Кітаб ал-харакат ас-самавійа ва джавамі" (Книга про небесні рухи і зведення науки про зірки). Описуючи землі, що входять у п'ятий-сьомий клімати, арабомовний автор відзначає,

[1313] [Бичурин, 1950, с. 229].
[1314] [Pritsak, 1976, p. б].
[1315] [Pritsak, 1976, p. 21–24].
[1316] [Кляшторный, 1964, с. 165].
[1317] [Толстов, 1948, с. 24–25].
[1318] [Бартольд, 1963, с. 550; Волин, 1941, с. 194–196; Толстов, 1948, с. 69, 214; Фрейман, 1951, с. 10–11; Мацулевич, 1947, с. 125–147].
[1319] [Цуциев, 1999, с. 24].
[1320] [Калинина, 1988, с. 30, 48, 95].

що "країна ал-Лан" — історичних аланів була розташована по сусідству з тюрками на півдні і сході та з якимось загадковим народом на заході. На думку Т. М. Калініної, таке розташування аланів дуже нагадує уявлення ал-Хварізмі про "центр" країни аланів[1321]. Таким чином, за уявленнями обох учених, алани жили між територією, що прилягає до Тавріки, і тюрками, західною прикордонною зоною для якої визначалися приблизно міста Тараз і Невакет. Південніше лежали землі Хорасана і Каспій.

Більш же точна локалізація середньоазіатських аланів і асів дана в трактаті ал-Біруні (XI ст.) "Тахід ніхайат ал-амакін фі такіх масафат ал-масакін" (Визначення крайніх положень місцевостей для перевірки відстаней поселень). Як уже відзначалось, ал-Біруні наводить стару легенду, відповідно до якої Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море. Внаслідок природного катаклізму Амудар'я змінила своє русло і стала впадати в Аральське море. Ал-Біруні відзначає, що наслідок цих змін були для місцевих жителів катастрофічними, у результаті чого місцеві алани-аси переселилися на узбережжя "Хозарського (Каспійського — *О. Б.*) моря". Особливий інтерес становить повідомлення ал-Біруні про мову аланів і асів, переклад якого С. Волін подав у вигляді: "это род аланов и асов, и язык их теперь смешанный из хорезмийского и печенежского"[1322].[1323]. Проте словосполучення ***мутараккаба мін*** (مترکبة من) можна перекладати з арабської не лише як "змішана із", але й як — "складена із", що знайшло своє відображення у більш пізньому виданні перекладів вибраних творів середньовічного вченого[1324]. Досить цікавим з цього приводу є зауваження С. Воліна, згідно з яким "тут ми маємо не легенду, а раціоналістичне пояснення факту схожості мови аланів-асів з мовою хорезмійців"[1325]. Дослідження, проведені О. О. Фрейманом, підтверджують факт найбільшої схожості хорезмійської мови з сучасною осетинською, яка походить від середньовічної аланської[1326]. Необхідно враховувати те, що ал-Біруні був хорезмійцем за походженням і добре розумівся на тому, які мови є спорідненими з хорезмійською, східноіранською за своїм походженням. Отже, якщо хорезмійський вчений поставив в один рядок хорезмійську, алано-аську та печенізьку мови, то слідує логічний висновок, що мова частини печенігів за своїм походженням могла бути також східноіранською. Питання в тому, мову яких печенігів мав на увазі ал-Біруні?

Очевидно, це була мова тих печенігів, які залишилися на схід від Волги і не пішли з основною масою соплемінників до степів Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим великий інтерес становить наступне повідомлення Костянтина Багрянородного: "...в то время, когда пачинакиты были изгнаны из своей страны, некоторые из них по собственному желанию и решению остались на месте, живут вместе с так называемыми узами и поныне находятся среди них, имея следующие особые признаки (чтобы отличаться от тех и чтобы показать, кем они были и как случилось, что они отторгнуты от своих): ведь одеяние свое они укоротили до колен, а рукава

[1321] [Калинина, 1988, с. 129–130, с. 137, прим. 42].

[1322] فاتتقل سكانها الى ساحل بحر الخزر وهم جنس اللان والاس ولغتهم الآن متركبة منالخوارزمية والبجناكية فعمر بقا كسيره رمنا مديدا وخرب ايضا

[1323] [Волин, 1941, с. 194].

[1324] [Бируни, 1966, с. 96].

[1325] [Волин, 1941, с. 196].

[1326] [Фрейман, 1951, с. 10–11].

обрезали от самых плеч, стремясь как бы показать, что они отрезаны от своих и от соплеменников"[1327]. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі — землі башкирів, тобто йдеться про території, наближені до Приуралля: "... мы прибыли к печенегам. И вот они остановились у воды, похожей на настоящее море. Они темные брюнеты с совершенно бритыми бородами, бедны в противоположность гузам"[1328]. Навряд чи ця група печенігів могла бути відома на початку XI ст. ал-Біруні. З огляду на це великий інтерес становлять дані мусульманських та європейських авторів про перебування в Середній Азії "канглів-канлів", в яких сучасні дослідники схильні бачити тих кангарів, які не переселилися наприкінці IX ст. з основною масою печенігів на захід від Волги. З цього приводу С. П. Толстов зазначив: «Безсумнівно ім'я ***Канли*** є пізнім переоформленням тюркським суфіксом більш давнього ***Кангар***, як і останній, означає "люди Кангхи", тобто ім'я середньовічного племінного союзу походить від давньої назви країни»[1329].

Так, про знаходження поблизу Хорезма кангарів, які вже розмовляли тюркською мовою, ще в середині XIII ст. свідчить західноєвропейський мандрівник Плано Карпіні: "Из земли Кангитов (кангаров — *О. Б.*) мы въехали в землю Бисерминов. Эти люди говорили и доселе еще говорят команским языком, а закона держатся Саррацинского. В этой земле мы нашли бесчисленные истребленные города, разрушенные крепости и много опустошенных селений. В этой земле есть одна большая река, имя которой нам неизвестно; на ней стоит некий город, именуемый Янкинт, другой по имени Бархин и третий, именуемый Орнас (Ургенч — *О. Б.*), и очень много иных, имена которых нам неизвестны. У этой земли был владыка, которого звали Высокий Султан, он был умершвлен татарами со всем своим потомством, собственное имя его нам неизвестно"[1330]. Аналогічну інформацію про локалізацію народу ***Кангли*** подає також сучасник Плано Карпіні — Гільом Рубрук: "И по всей этой земле и еще дальше жили Канглы, какие-то родственники Команов. К северу от нас была Великая Булгария, а к югу вышеупомянутое Каспийское море"[1331].

Вже наприкінці XIII ст. Рашид ад-Дін також відніс етнічну групу ***канли*** до числа тюркських народів: "С течением времени эти народы (тюрки — *О. Б.*) разделились на многочиленные роды, [да и] во всякую эпоху из каждого подразделения возникали [новые] подразделения и каждое по определенной причине и поводу получило свое имя и прозвище, подобно огузам, каковой народ теперь в целом называют туркменами [туркман] они же разделяются на кипчаков, *канлы'ев*, карлуков и другие относящиеся к ним племена..."[1332]. При цьому перський історик у своїй генеалогії народів виводив походження цієї етнічної групи від легендарного Огуза: "В конце концов Огуз победил и захватил область от Таласа и Сайрама до Бухары; она стала неоспоримо принадлежать ему... Когда та область покорилась Огузу и закрепилось над нею его господство, он разбил золотой шатер и устро-

[1327] [Константин, 1991, с. 157].
[1328] [Ковалевский, 1956, с. 130].
[1329] [Толстов, 1948, с. 24].
[1330] [Карпини, 1957, с. 46–47].
[1331] [Рубрук, 1957, с. 72].
[1332] [Рашид ад-дин, 1952, с. 74–75].

ил великое празднество; почтил родственников и эмиров, обласкал всех воинов; всем дядьям и родам, которые к нему присоединились, он дал имя уйгур, так как значение этого слова на тюркском соединяться и помогать. Все племена уйгуров [происходят] от их рода. Другое племя он назвал ***канлы***..."[1333]. У відповідності до традиції Рашид ад-Дін намагався також дати своє пояснення походженню етнічної назви ***канли***: «В то же самое время, как Огуз воевал со своим отцом, дядьями, братьями и племянниками, делал набеги и грабил их страны, то из всего народа, все те из его родственников, которые присоединились к нему и стали с ним заодно, по соображению собственного ума сделали повозки и нагружали на них [все] награбленное, другие навьючивали добычу на животных. [Повозку по-тюркски называют "канлы"], по этой причине и они были названы именем канлы...»[1334]. У той же час Рашид ад-Дін подає локалізацію канлів саме у Середній Азії. Так, на початку XIII ст., під час завоювань Чингіз-хана, канлійці були у війську хорезмшаха: "Когда Чингиз-хан прибыл в Отрар и назначил для ведения военных действий в окрестности [своих] сыновей и эмиров, он послал в Бенакент Алак-нойона, Сакту и Бука, всех трех с пятью тысячами людей. Они пошли туда с другими эмирами, присоединившимися к ним из окрестностей. [Наместник Бенакента] Илгету-мелик с бывшим у него войском, состоявшим из [тюрков]-*канлыйцев*, сражался [с монголами] три дня..."[1335]. За даними Рашид ад-Діна, були канлійці і серед захисників Самарканда: "Остаток [тюрков]-***канлыйцев*** [в числе] больше тридцати тысяч человек и предводителей их — Барысмас-хана, Сарсыг-хана и Улаг-хана с двадцатью слишком другими эмирами из верховных султанских эмиров, имена которых [упомянуты] в ярлыке, написанном Чингиз-ханом Рукн-ад-дину Карту, они умертвили..."[1336].

Отже, є підстави локалізувати етнічну групу ***канли-кангар*** на початку XIII ст. у Середній Азії поблизу Хорезма і вважати їх частиною огузів. Тому більш вірогідно, що саме про них писали Костянтин Багрянородний у середині X ст., як про "відрізаних печенігів"[1337], та ал-Біруні на початку XI ст., як про сусідів хорезмійців[1338]. Тому варто згадати припущення О. Пріцака, згідно з яким кангари вже до кінця X ст. перейшли на мову східноіранської підгрупи, яка була дуже схожа на мову середньоазійських аланів-асів та хорезмійців[1339]. Проте є сенс уточнити і зазначити, що до початку XI ст. середньоазійські кангари продовжували зберігати іранську мову.

Отже, навала огузів мала сприяти відходу основного масиву печенігів на захід у степи Східної Європи. При цьому частина кангарів-"канглів" залишилася у Середній Азії і ще до початку XI ст., як свідчить ал-Біруні, продовжувала зберігати мову, близьку до аланської. Завдяки свідченням Рашид ад-Діна та інших авторів, нам відомо, що у Середній Азії ці "кангли" увійшли до складу огузької конфедерації племен і піддалися асиміляції з боку оточуючого тюркомовного населення і вже на початку XIII ст. сприймалися або як частина огузів, або як частина команів.

[1333] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 83].
[1334] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 84].
[1335] [Рашид ад-дин, 1952а, с. 201].
[1336] [Рашид ад-Дин, 1952а, с. 208].
[1337] [Константин, 1991, с. 157].
[1338] [Волин, 1941, с. 196].
[1339] [Pritsak, 1976, p. 21–24].

Мусульманський автор ал-Бакрі в XI ст. писав, що в IX ст. володіння печенігів знаходились ще поблизу Хорезма[1340]. Якщо взяти до уваги відомості інших письмових документів, то можна констатувати, що вже в другій половині IX ст. місцем перебування печенігів вже були степи між Волгою і Яїком. Як свідчить Костянтин Багрянородний і деякі східні автори, основний масив печенігів внаслідок тиску гузів (узів) перейшов Волгу й розселився в причорноморських степах[1341].

Як уже відзначалось, у своєму просуванні на захід, десь на західних рубежах Хозарії в Приазов'ї, печеніги зустрілися з угорцями в місцевості, що називалась Леведія, і відтіснили угорців у Північно-Західне Причорномор'я в Ателькузу. А надалі угорці були витиснуті печенігами в Паннонію[1342]. Після цих подій печеніги широко розселилися в степах Північного Причорномор'я. Як ми вже відзначали, візантійський інформатор помістив на лівому березі Дніпра феми Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат і Вулацопон. Вони перебували в декількох днях шляху від Узії, Хозарії та Аланії. На захід від Дніпра в безпосередній близькості від Дунайської Болгарії перебувала фема Гіазіхопон, поруч із Угорщиною — Нижня Гіла, поблизу Русі — Харавої, на схід і південніше, по сусідству з "ультінами" (уличами — *О. Б.*) і "деревлинами" (древлянами — *О. Б.*) та іншими слов'янськими племенами — Йавдієртім[1343]. Отже, ми бачимо розділення печенігів на західне і східне угруповання, що було притаманне багатьом середньовічним кочівникам.

За даними Костянтина, вісім фем печенігів розділись на сорок частин, і вони мали "архонтів" більш низького розряду"[1344]. Очевидно під "фемами" Костянтина слід розуміти племена, під їх частинами — родові об'єднання, а під архонтами — вождів племен та родових старійшин. Особливий інтерес становить інформація Костянтина про порядок наслідування верховної влади у племені, згідно з якою після смерті вождів фем владу успадкували їхні двоюрідні брати, бо у них утвердилась традиція не передавати верховну владу своїм дітям або братам[1345]. Ця система дуже нагадує ситуацію в каганаті тюркютів, коли вже перші правлячі кагани тюркютів з роду Ашина встановили в каганаті так звану "удільно-лествічну" систему, яка упереджувала сепаратизм та передумовлювала почергове наслідування титулу великого кагана принцами по крові[1346].

З іншого боку, інформація Костянтина дає нам зрозуміти, що в середовищі самих кочових печенізьких племен існувала чітка соціальна ієрархія у відповідності до походження: "...пачинакиты называются также кангар, но не все, а народ трех фем: Иавдииртим, Куарцицур и Хавуксингила, как более мужественные и благородные, чем прочие, ибо это и означает прозвище кангар"[1347]. У зв'язку з цим, доцільно нагадати думку С. П. Толстова, згідно з якою правлячий страт печенігів — кангари — мали іранське походження, на відміну від основної маси населення печенізького об'єднання[1348]. Як уже зазначалось, наприкінці X ст. анонімний автор

[1340] [Куник, Розен, 1878, с. 59–60].
[1341] [Константин, 1991, с. 155; Заходер, 1967, с. 70–76].
[1342] [Константин, 1991, с. 160–163, 165].
[1343] [Константин, 1991, с. 157].
[1344] [Константин, 1991, с. 155].
[1345] [Константин, 1991, с. 155].
[1346] [Гумилев, 1967, с. 63].
[1347] [Константин, 1991, с. 158].
[1348] [Толстов, 1948, с. 22–24].

"Худуд ал-'Алам" використав для позначення причорноморських печенігів термін "Тюркські Печеніги", тоді як їхніх східних співплемінників він назвав "Хозарські Печеніги"[1349]. Це дає підстави вважати, що у другій половині X ст. причорноморських печенігів очолив харизматичний клан тюркського походження. О. Пріцак вважає, що цей харизматичний клан мав назву ***Thonuzoba***[1350].

Інформація Костянтина Багрянородного про розселення печенігів в X ст. перегукується з відомостями східних авторів. Так, ал-Мас'уді на початку X ст. писав, що сусідами аланів і хозарів були чотири тюркських народи, з яких третій — це печеніги. З його повідомлення відомо, що ці тюркські племена жили у мирі з хозарським каганом і правителем аланів[1351]. Анонімний автор "Худуд ал-'Алам" указував, що тюркські печеніги живуть у районі, що зі сходу обмежується землею гузів, з півдня — буртасами або барадасами, на заході — землею мадярів та русів, на півночі — річкою Рутою[1352].

Кілька десятиліть тому Г. О. Федоров-Давидов указав на те, що не уявляється можливим виділити в окремі групи торчеські (узькі) і печенізькі старожитності[1353]. Однак С. О. Плетньова намагалася це зробити. На думку дослідниці, печенізькі поховання у степах Північного Причорномор'я датуються за інвентарем X – початком XI ст. і мають наступні риси: 1) поховання здійснювались під великими земляними насипами або були впускними у насипи попередніх епох; 2) одиночні поховання у неглибокій ямі; 3) поруч із небіжчиком у могильну яму клали голову та ноги коня (іноді корови або бика), орієнтованих мордою на захід; 4) іноді ховали опудало коня без людини (кенотаф?); 5) у похованнях цього типу зустрічались такі речі — стремена з особливою петлею, короткі прямі щаблі, луки з важкими серединними накладками, копоушки з багатоприкрашеною ручкою, підвіски у вигляді стилізованих птахів, особливі серпоподібні бляшки на паску; 6) відсутність жіночих поховань; 7) наявність у похованнях особливого посуду з "розкішним" орнаментом[1354]. У свою чергу В. О. Іванов звернув увагу на те, що обряд поховання торків-узів був докладно описаний Ібн Фадланом: курганний насип, перекриття могили дошками, розтягування шкіри коня тощо[1355]. Саме такі підкурганні поховання набули поширення на території, традиційно пов'язаної з узами. Однак у X ст. у степах Приуралля й Північного Причорномор'я набули поширення й інші поховання, здійснені в курганах, для яких була характерна відсутність у могилах будь-яких внутрішніх конструкцій. Саме в місцях поширення даного типу пам'ятників європейські й східні автори традиційно локалізували печенігів. Все це дало підстави В. О. Іванову пов'язати першу групу поховань з узами, а другу — з печенігами[1356]. Запропонована В. О. Івановим етнокультурна карта Європейської Печенігії дозволяє уточнити кордони розселення печенігів. За його даними, на півночі печенізькі кургани доходили до р. Орелі, на півдні — до степів Криму, на заході — до Нижнього Бугу, Дністра тощо, а на сході кордон між володіннями печенігів і хозарів проходив по р. Сівер-

[1349] [Minorsky, 1937, p. 101, 160].
[1350] [Pritsak, 1976, p. 15].
[1351] [Заходер, 1967, с. 70–76; Минорский, 1963, с. 135, 149, 151, 209].
[1352] [Minorsky, 1937, p. 101].
[1353] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 141].
[1354] [Плетнева, 1981, с. 218].
[1355] [Ковалевский, 1956, с. 128].
[1356] [Иванов, 1995, с. 42–44].

ський Донець. Як відзначив дослідник, у першій половині X ст. вздовж правого берега Сіверського Дінця тягся ланцюг городищ салтівської культури, що утворювали західну лінію оборони Хозарського каганату: Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо (рис. 13)[1357]. На тлі цього припущення С. О. Плетньової про те, що наприкінці IX ст. у результаті навали печенігів салтівські поселення припинили своє існування, виглядає досить непереконливим[1358]. Як уже зазначалось, аналіз нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтова дозволяє говорити про те, що життя на даному поселенні припинилося лише в другій половині X ст.[1359]. Про те, що володіння печенігів не могли заходити далі плину Сіверського Дінця, може свідчити назва поселення "Печеніги", що знаходиться в декількох десятках кілометрів південніше Верхнього Салтова.

У свій час С. О. Плетньова звернула увагу на сильну європеоїдність небіжчиків, похованих у курганах на території степів Східної Європи, що пов'язуються нею з перебуванням печенігів[1360]. При цьому дослідниця зробила досить цікаве спостереження: "черепи печенізького періоду майже не відрізняються від болгарських черепів так званого зливкинського типу — це ті ж брахикранні європеоїди з незначною домішкою монголоїдності"[1361]. Зі своєї сторони Л. Г. Вуїч віднесла цих європеоїдів-брахикранів до так званого типу "середньоазійського межиріччя" (САМ). При цьому був зроблений висновок, згідно з яким ці черепи "знаходять досить велику схожість з черепами сарматських часів"[1362]. На підставі цього С. О. Плетньова зробила припущення, що печенізький племінний союз утворився внаслідок захоплення печенігами-канглами заволзьких земель, що належали сарматським племенам. При цьому дослідниця вважала, що сильній сарматизації піддалися п'ять племен конфедерації печенізьких племен, які не належали до числа кангарів[1363]. Проте дуже важко на підставі рідкісного археологічного та краніологічного матеріалу визначити, які черепи належали печенігам-кангарам, а які решті — п'яти племенам, які не належали до числа кангарів.

Проте у сучасній науці набула поширення думка про тюркомовність печенігів. Так, Ю. Немет та М. О. Баскаков пропонують розглядати назви племен причорноморських печенігів як похідні від тюркських словосполучень: Куарцицур — Куерчи Чур, Сірукалпеї — Суру Кюльбей, Вороталмат — Боро Талмач, Вулацопон — Була Чопон (Чабан), Гіазіхопон — Йазі Гопон, Хавусінгіла — Кабугшин Йула, Харавої — Кара Бай, Йавдієртім — Іабди Ертім[1364]. При цьому звертає на себе увагу те, що усі ці назви племен є складовими, тобто вони являли собою дуальні об'єднання клановo-лініджних систем. Навіть, сам етнонім ***беченег*** (печеніг) багато дослідників вважають тюркським. Так, на думку С. О. Плетньової, цей термін є похідним від антропоніма ***Бече*** , бо так звали "першого голову правлячого в союзі роду"[1365]. На думку Г. О. Федорова-Давидова, цей термін походить від тюркського слова ***бечене*** —

[1357] [Иванов, 1995, с. 42–43].
[1358] [Плетнева, 1989, с. 282–283].
[1359] [Иченская, 1982, с. 145–146].
[1360] [Плетнева, 1958, с. 162].
[1361] [Плетнева, 1981, с. 219].
[1362] [Вуич, 1963, с. 433–439].
[1363] [Плетнева, 1958, с. 162].
[1364] [Баскаков, 1960, с. 129].
[1365] [Плетнева, 1990, с. 9].

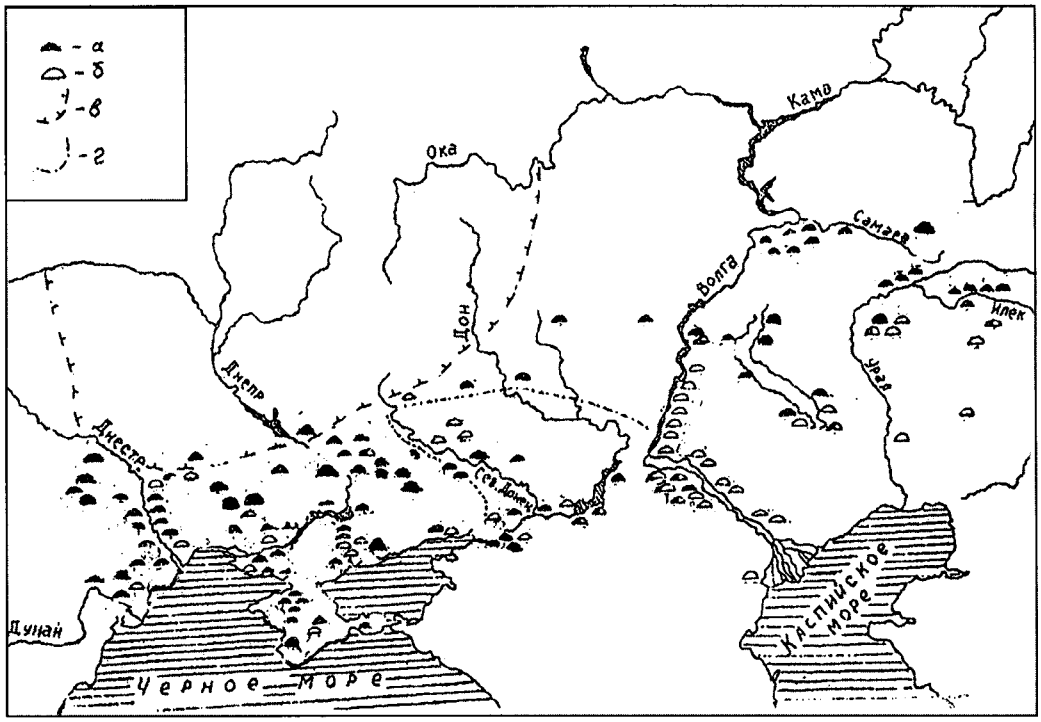

Рис. 13. Дані археології про розселення печенігів та огузів у степах Східної Європи наприкінці IX – на початку X ст. (за даними В. О. Іванова):
а — кургани печенігів; б — кургани огузів;
в — кордони Київської Русі наприкінці IX ст.; г — кордони Хозарського каганату

"свояк, шуряк", бо так огузи називали своїх сусідів, з якими мали матрімональні стосунки[1366]. Аналогічної думки з цього приводу дотримувався також О. Пріцак, який виводив цей етнонім від тюркського ***bäčänäg*** — "брат в законі"[1367]. Останні дві етимології є досить цікавими, бо дозволяють пояснити походження печенізьких племен, які не належали до числа кангарів.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що до подій другої половини IX ст. печеніги складалися лише із кангарів і відповідно до того тоді мали лише таку назву: "Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части..."[1368]. Звідси слідує, що етнічна назва ***печеніг*** виникла лише у другій половині IX ст. і спочатку поширювалась на неканґарські за походженням племена. З утворенням

[1366] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 135].
[1367] [Pritsak, 1976, p. 5].
[1368] [Константин, 1991, с. 158–161].

конфедерації племен, очолюваної кангарами, етнонім ***печеніг*** став спільним для всіх племен цього політичного об'єднання, бо племена неканґарського походження стали становити у ньому більшість. Завдяки повідомленню того ж Костянтина Багрянородного ми знаємо, що у другій половині IX ст. східними сусідами печенігів-кангарів у заволзьких степах стали узи, які наприкінці IX ст. витіснили звідти печенігів: "...пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы"[1369]. Отже, у степах між Волгою і Уралом прибульці-гузи мали зустріти не лише кангарів, а й залишки племен сармато-аланського походження. Протягом кількох десятиліть окремі родові групи нащадків іраномовних номадів і гузів співіснували на суміжних територіях у заволзьких степах, а це мало привести до встановлення між ними матримоніальних зв'язків. І як це часто трапляється серед номадів, такі об'єднання привели до утворення нових племен, які в середовищі огузів почали називатись ***бечене*** або ***bäčänäg*** — "свояк, шуряк, брат в законі"[1370]. Політична могутність сусідів-кангарів привела до того, що ці новоутворені племена досить швидко увійшли до складу політичного об'єднання, яке протистояло тиску основного масиву гузів зі сходу.

Як уже зазначалось, на Нижній Волзі, насамперед на лівобережжі, у V–VIII ст. продовжували ховати померлих у курганах, де переважали впускні поховання у вигляді глибоких та вузьких ям з підбоями вздовж північно-західної стінки (рис. 8). За спостереженнями дослідників, інвентар цих поховань знаходить аналоги як серед пам'яток V–VIII ст., так і серед знахідок пізньосарматського часу, датованих II–III ст. Саме особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов'язати ці пам'ятники з нащадками сармато-аланів[1371]. При цьому ці поховання V–VIII ст. були виявлені переважно у степах лівобережного Поволжя на північ від тих територій, які прилягали до дельти Волги (рис. 9), але при цьому вони знаходились неподалік від місця найближчого зближення Волги і Дону. Верхня межа існування цих курганних поховань — VIII ст., тобто це може означати, що у IX ст. населення цього району або було знищено, або увійшло до складу нових племінних об'єднань і залишило свої території. Найбільш вірогідним уявляється другий варіант: місцеві роди сарматського походження об'єдналися завдяки матрімональним відносинам з передовими родовими групами огузів і таким чином утворили кілька нових племен, які отримали назву ***печеніги***. У той же час кангари заселили степи Волзького лівобережжя неподалік від дельти. Тиск огузьких племен у другій половині IX ст. змусив кангарів і власне печенігів об'єднатися в очолювану кангарами конфедерацію племен, яка стала своєрідним буфером між хозарами і огузами від степів Приуралля до Хорезму. У другій половині IX ст. огузи витіснили кангаро-печенігів із заволзьких територій на захід, що передбачало прохід їхніх орд через територію Хозарського каганату у найвужчому місці "хозарського коридору" — неподалік від Саркела. Проте найбільш північніші родоплемінні групи печенігів залишились у Приураллі і про них на початку

[1369] [Константин, 1991, с. 154–155].

[1370] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 135; Pritsak, 1976, p. 5].

[1371] [Максимов, 1956, с. 65–85; Синицын, 1960, с. 165–166; Васюткин, 1992, с. 19–20].

X ст. писав Ібн Фаддлан. А на півдні залишилась частина кангарів, які були відомі в ал-Біруні на початку XI ст. як "печеніги", а у більш пізніх авторів — як "канли".

Отже, у степах на схід від Волги та у Середній Азії до складу печенізьких племен, як кангарського, так і некангарського походження, увійшло багато родів із числа нащадків сарматського населення. Проте треба зважити на те, що у підвладних до кангарів племенах конфедерації мали домінувати роди тюркського походження, бо мова більшості печенігів була тюркською. Повідомлення ж ал-Біруні дозволяє вважати, що племена кангарів розмовляли мовою східноіранської підгрупи, яка була дуже близькою до мови середньоазійських аланів-асів та хорезмійців. Таким чином, ми можемо спостерігати досить цікаву мовну ситуацію у середовищі печенігів у IX–XI ст.: кангари, які мали іранське походження, використовували мову, схожу на мову аланів, а решта племен, у середовищі яких було багато нащадків сарматів, розмовляли однією з мов тюркської групи (огузькою). Проте ще й досі сучасні дослідники не прийшли до згоди щодо питання, до якої підгрупи тюркських мов слід віднести мову більшості печенігів. Так, Ю. Немет відносив мову печенігів до кипчацьких мов[1372]. Проте М. О. Баскаков вважав, що печенізька та близькі до неї мови "в основі своїй були огузькими мовами, котрі у процесі свого розвитку при тісній взаємодії спочатку з мовами булгарською та хозарською, а згодом з мовою кипчацькою (половецькою або куманською) набули булгарські та кипчацькі риси..."[1373].

Під владою ханів причорноморських печенігів мало також знаходитись осіле населення степів. Тому особливий інтерес становлять топонімічні назви, згадані в трактаті Костянтина Багрянородного "Про управління імперією". У даному джерелі наведені руські й слов'янські назви 7 дніпрових порогів: ***Ессупі, Улворсі — Островунапряг, Геландрі, Айфор — Неясить, Варуфорос — Вулніпрах, Леанті — Веруці, Струкун — Напрезі***[1374]. Дослідники вже давно намагались пояснити ці руські назви з германських мов. Однак М. Ю. Брайчевський вказав на можливий зв'язок цих топонімів з осетинською мовою[1375]. У порівнянні з попередніми етимологіями, його варіанти виглядають менш переконливими, хоча особливий інтерес становить пояснення назви порога ***Ессупі***. Виходячи з того, що в осетинській мові частка ***æ*** несе в собі негативний відтінок, а термін ***spu*** вживався у значенні "спати", М. Ю. Брайчевський запропонував свій варіант пояснення назви ***Ессупі*** — "не спи"[1376].

За спостереженнями А. О. Козловського, "у Південному Подніпров'ї в IX–XI ст. існувала культура, яка мала ряд схожих рис із слов'янськими і салтівськими пам'ятниками". При цьому, на думку дослідника, "особливість цього району полягає в тому, що тут ці риси законсервувалися і продовжували існувати більш тривалий час порівняно з основними територіями салтівської культури і Стародавньої Русі"[1377]. Насамперед, на користь цього можуть свідчити особливості жител: заглиблені житла з великою прямокутною у плані піччю у кутку, що знаходять анало-

[1372] [Nemeth, s. 9–55].
[1373] [Баскаков, 1960, с. 130–131].
[1374] [Костянтин, 1991, с. 49–51].
[1375] [Брайчевский, 1985, с. 19–30].
[1376] [Брайчевский, 1985, с. 24–25].
[1377] [Козловский, 1992, с. 156].

ги на пам'ятках X–XI ст. на території Русі; на поселенні Перше Травня в одному із жител замість печі в кутку знаходилося відкрите вогнище, обкладене камінням, як на пам'ятках салтівської культури. Що стосується кераміки осілого населення Південного Подніпров'я, то, за визначенням А. О. Козловського, "кухонна кераміка має ряд ознак, які зближують її з салтівськими горщиками", а "слабкопрофільовані кружальні горщики з невеликими відігнутими вінцями і горщики з високими випуклими плечиками трапляються на деяких слов'янських пам'ятках, де вони існували у VIII–X ст." Великий інтерес становить поховальний обряд місцевого осілого населення. Насамперед, варто відзначити могильник з тілоспаленням поблизу с. Петрово-Свистунове. Інші могильники X–XI ст. лише умовно можна віднести до числа християнських. Серед них варто виділити грунтовий могильник біля с. Перше Травня, де небіжчики були покладені не лише у випростаному стані на спині головою на захід, а й мали риси язичницької обрядовості — наявність вуглинок і кераміки тощо. А на аналогічному ж могильнику того ж часу поблизу с. Ясинувате у деяких похованнях були знайдені ножі та астрагали. На думку А. О. Козловського, "грунтові могильники з подібним обрядом існували на території Стародавньої Русі і деяких пам'ятках з різноетнічним населенням, наприклад у Білій Вежі"[1378].

Проте є дані на користь того, що у степовому Подніпров'ї проживали не лише слов'яни. Насамперед, варто згадати, що у VII ст. у степовому Подніпров'ї існували гончарні майстерні у балці Канцерка, заснування яких дослідник цих пам'яток А. Т. Сміленко пов'язує з переселенням аланів із Північного Кавказу у середовище місцевого пеньківського населення. Проте на думку дослідниці, внаслідок нападу хозарів канцерські поселення припинили своє існування. Хоча А. Т. Сміленко припускала, що, опинившись в Подніпров'ї, ці прийшлі майстри змішалися з місцевим населенням, засвоївши особливості місцевої культури[1379]. Отже, в хозарський період вцілілі нащадки засновників гончарних майстерень у балці Канцерка могли увійти до складу місцевих племен та стати носіями іншої матеріальної культури. Хоча не виключено, що ці вцілілі алани могли піти разом з болгарським ханом Аспарухом до Подунав'я або переселитись на Північ, у середовище слов'янських племен лісостепу. Принаймні у хозарські часи у VIII–IX ст. вироби типу канцерських не мали поширення у степовому Подніпров'ї. Проте дані антропології та археологічних розкопок фіксують існування в регіоні в хозарсько-печенізький період салтівського населення, що мало прийшлий характер. При цьому це населення IX–X ст. було генетично пов'язане з населенням Північного Кавказу. Так, на згаданому могильнику біля с. Перше Травня у похованні № 1 було знайдено череп небіжчика, який відноситься до південного середземноморського типу, що знаходить аналоги не лише серед доліхокранів Середнього Подніпров'я, а й серед серій катакомбного Верхньосалтівського могильника[1380].

За даними А. О. Козловського, про присутність носіїв салтівської культури в степовому Подніпров'ї може свідчити катакомбне поховання біля с. Самарівка поблизу Дніпропетровська, де було знайдено "характерний салтівський глечик, горщик, суцільно покритий хвилястою орнаментацією, кістки вівці"[1381]. Окрім того,

[1378] [Козловский, 1992, с. 153–154].
[1379] [Смиленко, 1975, с. 157; Смиленко, 1980, с. 258].
[1380] [Брайчевська, 1962, с. 172].
[1381] [Козловский, 1992, с. 154].

біля с. Попова-Баловка Дніпропетровського району також було виявлено катакомбу салтівського типу, де небіжчика супроводжувала амфора салтівського типу, стремена та вудила з псаліями. На півдні Дніпропетровської обл. біля м. Марганець на схилі балки була зруйнована поховальна споруда, що, за словами очевидців, нагадувала салтівську катакомбу[1382]. Трохи південніше катакомбних поховань у Південному Подніпров'ї набув поширення й інший тип поховальних споруд салтівського типу — грунтові "зливкинські" поховання, які були виявлені на високих пологих берегах та залишках балок невеликих приток Дніпра та на піщаних дюнах біля сіл Михайлівка, Вільноандріївка, Софіївка, Коломійці тощо[1383]. Є підстави вважати, що салтівське населення з'явилось у Нижньому Подніпров'ї у невеликий проміжок часу — у другій половині VIII – IX ст., що було пов'язане з експансією хозарів у цей період в західному напрямку після закінчення арабо-хозарських війн.

На думку А. Т. Сміленко, ці пам'ятки осілого населення Нижнього Подніпров'я IX–XI ст. були пов'язані з населенням пеньківської культури, яке, на її думку, було слов'янським і яке з часом асимілювало осілу частину алано-болгарських племен[1384]. Проте спостереження А. О. Козловського свідчать на користь того, що у IX–XI ст. тут було багато вихідців з Південної Русі[1385]. Однак важливе значення має з'ясування питання, під якою етнічною назвою було відоме осіле населення степового Подніпров'я у IX–X ст.

Дослідники вже давно звернули увагу на повідомлення Першого Новгородського літопису: "И беше седяше Углице по Днепру внизъ и посемъ приидоша межи Бъгъ, и Днестръ и седоша тамо"[1386]. На підставі цього та даних археології, Б. О. Рибаков обгрунтував припущення, згідно з яким у другій половині I тис. н. е. у Нижньому Подніпров'ї проживало плем'я уличів, західні кордони якого доходили до Південного Бугу, а південні — до Чорного моря. Проте, наприкінці IX ст. печеніги зсунули уличів на північ, де на початку X ст. було збудовано Пересечен. А в 930-х рр., внаслідок запеклої боротьби з київським князем, уличі просунулися на захід до межиріччя Бугу і Дністра, де вони стали сусідами тиверців[1387]. Це припущення знайшло підтримку у В. В. Сєдова та А. О. Козловського[1388]. Проте дані археології свідчать про те, що і після відходу основної маси уличів у степовому Подніпров'ї у X–XI ст. продовжувала зберігатись частина колишнього населення, яку представляли з одного боку слов'яни — нащадки носіїв пеньківської культури та вихідців із Середнього Подніпров'я, з іншого боку — носії двох варіантів салтівської культури. З цього приводу А. Т. Сміленко зазначила: "Тісні зв'язки тієї частини уличів лишились в степовому Подніпров'ї із алано-болгарськими племенами, які частково осідали в цій області, привели в кінці I тисячоліття до утворення культури з рисами і слов'янських, і салтівських пам'яток"[1389]. Отже, місцеві алани могли мати північнокавказьке походження.

[1382] [Бубенок, 1997, с. 28–29].
[1383] [Швецов, 1981, с. 96–101].
[1384] [Смиленко, 1975, с. 174–175].
[1385] [Козловский, 1992, с. 153–155].
[1386] [Новгородская Первая..., 1950, с. 109.].
[1387] [Рыбаков, 1951, с. 17].
[1388] [Седов, 1982, с. 131–132; Козловский, 1992, с. 155].
[1389] [Смиленко, 1975, с. 160].

Продовжуючи дану тему, варто звернути увагу на наведені Костянтином Багрянородним назви рік у місцевості печенігів, раніше заселеної угорцями: ***Варух***, ***Кувy***, ***Трулл***, ***Брут***, ***Серет***. І якщо перші три назви є тюркськими еквівалентами назв Дніпра, Бугу й Дністра, то у двох останні вгадуються відповідно гідроніми ***Прут*** і ***Сірет*** іранського й давнього індоєвропейського походження[1390]. Це може свідчити про те, що на берегах цих річок тривалий час могло зберігатися колишнє аборигенне населення.

У зв'язку з цим доречно нагадати те, що у 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик в одному із своїх листів до болгарського царя Сімеона повідомляв про широкі плани візантійського двору скласти проти болгарів та інших північних народів коаліцію із "турок (венгров — *О. Б.*), печенегов, русских, аланов и других скифских племен"[1391]. Аналізучи це, Ю. А. Кулаковський зробив висновок: "Якщо у Візантії вважали можливим залучити їх до участі у нападі на Болгарію, значно віддалену від їхньої кавказької батьківщини, то досить вірогідно, що алани жили вже тоді у місцях більш близьких до області нижнього Дунаю, звідкіля печеніги здійснювали свої напади до Болгарії"[1392].

За визначенням М. В. Бібікова, «"скіфами" візантійські автори називали найрізноманітніші етнічні групи, і не лише кочівників»[1393]. Отже, Микола Містик назвав "скіфами" не лише печенігів, а й осіле населення Північно-Західного Причорномор'я. При цьому "руські" і "алани" уявлялися Миколою Містиком як одне ціле з печенігами. У той час "турки"-мадяри вже проживали у Паннонії. Проте незрозуміло, кого мав на увазі Микола Містик, коли згадував "аланів" і "руських". Необхідно зазначити, що патріарх Микола Містик добре орієнтувався в тому, хто такі алани. Як уже зазначалось, частина північнокавказьких аланів офіційно прийняла християнство на початку X ст. — саме під час перебування на патріаршому престолі Миколи Містика. Деякі сучасні дослідники навіть вважають, що північнокавказькі алани стали християнами вже в перше патріаршество Миколи Містика, що мало місце між 901 і 907 рр.[1394]. Отже, Микола Містик не міг помилитись і тому назвав "аланами" етнічну групу дуже близьку за мовою та культурно-побутовими ознаками до аланів Північного Кавказу.

Проте є дані, що свідчать на користь того, що до початку X ст. алани могли перебувати на території Північно-Західного Причорномор'я. Так, у VIII ст. Аланія була зображена на карті Беата на північ від гирла Дунаю[1395]. Проте відомо, що іспанський картограф не міг тоді побувати у Північному Причорномор'ї, і тому є більше підстав вважати, що він користувався застарілими мапами часів античності. Саме в античних джерелах річка Прут була названа не інакше як "ріка аланів"[1396]. Однак великий хронологічний розрив між повідомленням Миколи Містика і античними джерелами не дозволяє вважати, що з часів пізньої античності до початку X ст. У Північно-Західному Причорномор'ї міг зберігатись масив аланського населення. Як уже зазначалось, європейські джерела повідомляють, що наприкінці

[1390] [Константин, 1991, с. 394].
[1391] [Златарски, 1895, с. 149–150].
[1392] [Кулаковский, 1899а, с. 54].
[1393] [Бибиков, 1999, с. 202].
[1394] [Кузнецов, 1984, с. 204; Fickner, 1922, с. 100].
[1395] [Райт, 1968, с. 68–70].
[1396] [Абаев, 1958а, с. 486].

IX ст. угорцям завойовувати Паннонію допомагали їхні аланські союзники[1397]. Виходячи з цього, можна вважати, що разом з угорцями до Паннонії переселилися алани саме із Північно-Західного Причорномор'я. При цьому не виключено, що частина цих аланів мала залишитись у цьому регіоні і саме про них згадував у 922 р. у своєму листі Микола Містик.

Проте дані давньоруських джерел дозволяють вважати, що алани з'явилися у регіоні незалежно від угорців. Так, за визначенням автора "Повісті врем'яних літ" територія Дністровсько-Прутського межиріччя "звaху от грекъ Великая Скуфь"[1398]. Цікаво те, що "Повість врем'яних літ", як мешканців Північно-Західного Причорномор'я, у X ст. згадують племена тиверців й уличів: "...а Оуличи и Тиверци седяху бо по Днестру, приседяху къ Дунаеви. Бе множьство ихъ; седяху бо по Днестру оли до моря, и суть грады их и до сего дне"[1399]. Проте в Іпатському літописі подано більш широку локалізацію розселення тиверців та уличів: "...а Улутичи, Тиверци седяху по Бугу и по Днепру и приседяху къ Дунаеви"[1400]. Аналогічна інформація також міститься і в Радзивилівському списку: "...а Улутичи, Тиверци седяху по Бугу и по Днепру, оли и до моря, и суть гради их и до сего дня, и зовяхуся от грекъ Великая Скуфь"[1401]. Як уже зазначалось, така локалізація тиверців та уличів була до початку X ст. і відповідно до неї на Нижньому Дніпрі проживали саме уличі, яких наприкінці IX ст. печеніги зсунули на захід до межиріччя Бугу і Дністра, де вони стали сусідами тиверців[1402]. Дані племінні об'єднання фігурують у літописах при описі подій 885, 907, 940 рр.[1403]. Звертає на себе увагу те, що тиверці й уличі стоять якось окремо від інших слов'янських племен і фактично не включаються літописцем у їхнє число. Якщо порівняти дані Миколи Містика про осіле населення Північно-Західного Причорномор'я на початку X ст. з даними про це у "Повісті врем'яних літ", то побачимо, що "руським" і "аланам" у першому документі відповідають "тиверці" та "уличі" у давньоруському джерелі. Отже, виходить, що "тиверці" та "уличі" являли собою змішане алано-слов'янське населення регіону.

Деякі дослідники схильні виводити походження етноніма ***тиверці*** від античної назви Дністра — ***Тірас***, що утворилася, на їхню думку, від іранського терміну ***turas*** — "швидкий"[1404]. На підставі цього В. В. Сєдов зробив наступний висновок: "Є підстави вважати, що племінна назва тиверців відноситься за часом до VI ст. Тиверцями, вірогідно, почала називатися та частина антів-слов'ян, яка проживала в басейні Дністра ще в епоху черняхівської культури. Цей етнонім міг з'явитися лише в період слов'яно-сарматського контакту. Скоріше за все тиверці займали, окрім власне Подністров'я, також межиріччя Дністра і середньої течії Південного Бугу. Окрім згаданого вище повідомлення Іпатіївського літопису, про це свідчить топонім Тиврів — давньоруське поселення (XIV ст.) на Південному Бузі, південніше сучасної Вінниці. Із літописного повідомлення слідує, що тиверцям належала

[1397] [Kucharski, 1938, s. 8].

[1398] [ПВЛ, 1950, ч. I, с. 14, 24, 210, 220].

[1399] [ПВЛ, 1950, с. 14].

[1400] [Ипатьевская, 1843, с. 10; Повість врем'яних літ, 1990, с. 20–21].

[1401] [Радзивиловская летопись, 1989, с. 14].

[1402] [Рыбаков, 1951, с. 17; Седов, 1982, с. 131–132; Козловский, 1992, с. 155].

[1403] [ПВЛ, 1950, ч. I, с. 226, 254, 263].

[1404] [Marquart, 1903, s. 189–190; Vasmer, 1923, s. 61–63; Kucharski, 1938, s. 6; Шахматов, 1919, с. 31; Фасмер, 1973, с. 55].

і нижня течія Дністра впритул до Чорного моря. Однак у 30-х роках X ст. сюди ж переселились уличі"[1405]. Можливо, що про змішаний характер тиверців свідчить інформація "Повісті врем'яних літ", згідно з якою тиверці "суть толковины"[1406]. У свій час О. І. Соболевський бачив у назві ***тиверці*** тюркський термін ***tiv-ar*** – "перекладач" і таким чином розглядав давньоруське "толковины" не інакше як переклад на давньоруську мову самоназви одного із тюркських (печенізьких) племен[1407]. На думку О. С. Стрижака, термін "толковины" був використаний щодо тиверців у значенні "перекладачі" тому, що це плем'я знало не лише слов'янську мову, а й грецьку і під час походу Олега на Візантію в 907 р. вони могли використовуватись як перекладачі[1408]. Отже, якщо тиверці і були за походженням антами, тобто мали ірано-слов'янське походження, вони навряд чи могли б до початку X ст. зберегти іранську мову.

Дані археології також не можуть свідчити про перебування на землях тиверців носіїв салтівської культури, серед яких мала б поширюватись традиція катакомбних поховань. За даними В. В. Сєдова, у IX–X ст. на землях літописних тиверців набула поширення традиція інгумаційних поховань як у грунтових могильниках, так і кремацій під невеликими курганними насипами[1409]. У той же час, дані археологічних досліджень, проведених М. Комшею, свідчать про те, що в Дністровсько-Прутському межиріччі в IX–X ст. набули поширення пам'ятники салтівського типу, що традиційно пов'язують з населенням Дунайської Болгарії[1410]. Саме за останні десятиліття на території Одеської обл. та Молдови було досліджено більше ста об'єктів VIII–X ст., об'єднаних в археологічну культуру, що отримала назву балкано-дунайської. Для неї притаманне співіснування салтівських рис з несалтівськими, що пов'язується з присутністю слов'ян. Насамперед, варто відзначити співіснування на поселеннях даної культури квадратних землянок з глиняними печами і наземних юртоподібних будівель з каменю, а також поширення кераміки салтівського і так званого "слов'янського" типів. Звертає на себе увагу бирітуалізм поховального обряду: обряд кремації співіснував з обрядом інгумації. У даному випадку мова може йти про культурну, а можливо і про етнічну консолідацію, салтівського і слов'янського населення, а також кочівників тюркського походження. Існує думка, що виникнення цих пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї було пов'язане зі становленням Першого Болгарського царства[1411]. Проте схожість даного типу пам'яток із салтівською культурою була настільки разючою, що С. О. Плетньова у свій час навіть запропонувала розглядати балкано-дунайську культуру як один із варіантів салтівської[1412]. Отже, є підстави вважати, що поширення пам'яток салтівського типу у Північно-Західному Причорномор'ї варто пов'язувати не лише з експансією у регіоні у X ст. болгарів – творців Першого Болгарського царства, а й з міграцією зі сходу носіїв салтівської культури, які на берегах Дніпра влилися до складу племінного об'єднання уличів. Як ми відзначили, до навали печенігів у

[1405] [Седов, 1982, с. 129].
[1406] [Лаврентьевская, 1846, с. 45].
[1407] [Соболевский, 1910, с. 183–184].
[1408] [Стрижак, 1969, с. 47–56].
[1409] [Седов, 1982, с. 129–130].
[1410] [Comsa, 1960, s. 393–422].
[1411] [Плетнева, 1967, с. 7–8, 12, 187–188; Смиленко, 1992, с. 38–41; Руссев, 1995, с. 103–107;].
[1412] [Плетнева, 1967, с. 7–8, 12, 187–188].

степовому Подніпров'ї, там де локалізуються уличі, в обмеженому районі мали поширення катакомби салтівського типу, що може вказувати на міграцію сюди аланів північнокавказького походження. Саме перебування цих аланів у складі уличів і міг зафіксувати у 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик в одному із своїх листів до болгарського царя Сімеона. Досить цікаво, що Костянтин Багрянородний відзначив, хто з печенігів межував з уличами: "...фема Иавдиертим соседит с подплатежными России местностями, с ультинами, деревленинами, лензанинами и прочими славянами"[1413].

Оповідаючи про печенізькі території, розташовані поруч з Дунайською Болгарією, візантійський імператор залишив досить цікаву інформацію про печенізькі фортеці: "...по сю сторону реки Днестра, в краю, обращенном к Булгарии, у переправ через эту реку, имеются пустые крепости: первая крепость названа пачинакитами Аспрон, так как ее камни кажутся совсем белыми; вторая крепость Тунгаты, третья крепость Кракнакаты, четвертая крепость Салмакаты, пятая крепость Сакакаты, шестая крепость Гиэукаты. Посреди самих строений древних крепостей обнаруживаются некие признаки церквей и кресты, высеченные в песчанике, поэтому кое-кто сохраняет предание, что ромеи некогда имели там поселение"[1414]. Саме це повідомлення дає підстави вважати, що печеніги використовували залишки фортець пізньоримського часу як сезонні зимівники, розташовані у дуже важливих стратегічних місцях — у переправ через Дністер. Збереження контролю над цими фортецями мало важливе значення для печенігів, бо відносини із сусідньою Дунайською Болгарією за часів Костянтина Багрянородного відзначалися певною напруженістю. Про складні печенізько-болгарські відносини візантійський автор повідомляє: "...и булгарам более страшным казался бы василевс ромеев и мог бы понуждать их к спокойствию, находясь в мире с пачинакитами, поскольку и с этими булгарами соседят названные пачинакиты и, когда пожелают, либо ради собственной корысти, либо в угоду василевсу ромеев, могут легко выступать против Булгарии и, благодаря своему подавляющему большинству и силе, одолевать тех и побеждать. Поэтому и булгары проявляют постоянное старание и заботу о мире и согласии с пачинакитами. Так как [булгары] многократно были побеждены и ограблены ими, то по опыту узнали, что хорошо и выгодно находиться всегда в мире с пачинакитами"[1415].

Для нас великий інтерес становить походження назв цих печенізьких фортець. На думку М. О. Баскакова, назви всіх фортець, крім першої ***Аспрон***, що означає грецькою "Біла", тюркські й піддаються перекладу. Так, у назві ***Тунгати*** дослідник схильний був побачити тюркський топонім ***Тун-катай*** — "Мирна фортеця", ***Кракнакати — Карак-катай*** — "Сторожова фортеця", ***Салмакати — Салма-катай*** — "Патрульна фортеця", ***Сакакати — Сака-катай*** — "Фортеця на сваях", ***Гіеукати — Йайу-катай*** — "Військова фортеця"[1416]. Однак важливо те, що друга частина цих топонімів ***гатий*** або ***катий*** означає фортецю і можна цілком погодитися з думкою коментатора даного фрагмента джерела Т. М. Калініної,

[1413] [Константин, 1991, с. 156–157].
[1414] [Константин, 1991, с. 156–157].
[1415] [Константин, 1991, с. 40–41].
[1416] [Баскаков, 1960, с. 129].

що згаданий термін має давньоіранське походження[1417]. У свій час С. П. Толстов, намагаючись довести зв'язок кангарів-печенігів з Хорезмом, навів ці назви печенізьких фортець і при цьому зазначив: «Із контексту зрозуміло, що ці печенізькі назви були дані вже зруйнованим мертвим містам. У цьому зв'язку досить важливо відзначити значення слова ***kaθ*** у хорезмійському в Якута (IV. 222) "руїни у пустелі", дослівно "стіна у пустелі, нічим не оточена", при збереженні значення "місто" у власному імені стародавньої столиці Хорезма — Кята. Нам уявляється безсумнівним, що у печенізькому ***kat*** — "руїни" ми маємо ранньосередньовічне запозичення із хорезмійської»[1418]. Коментуючи цей пасаж із твору Костянтина Багрянородного, О. Пріцак зазначив: «Я не можу входити тут в етимологію назв усіх шести міст, а обмежуся лише четвертим і п'ятим, а саме: Salmakátai і Sakakátai. Salma тут замість правильного Sarma, цебто "місто Сарматів", а Saka — це відома назва іранських скіфів. Можна прийняти, що слово talmač є тюркське tilmač. Назви міст, які є іранські, дають підставу до гіпотези, що толкувини (уличі і тиверці) були іранського походження., але служили перекладачами Степовим імперіям, як, наприклад, печенігам, але також і Русі»[1419].

Проте, як уже зазначалось, є підстави говорити про наявність іранського елементу у складі самих печенізьких племен. Тому є сенс звернути увагу на інформацію Костянтина про те, яке із печенізьких племен проживало у даному районі: "фема Гиазихопон соседит с Булгарией"[1420]. А нам відомо, що плем'я Гіазіхопон не належало до числа кангарських племен печенізької конфедерації. Отже, наведені Костянтином печенізькі назви фортець є дуже важливим джерелом про мову п'яти печенізьких племен некангарського походження. Таким чином, наявність у лексиці печенігів некангарського походження слів як власне тюркського, так й іранського походження дозволяє говорити про сарматський субстрат в етногенезі п'яти печенізьких племен — Сірукалпеї, Вороталмат, Вулацопон, Гіазіхопон та Харавої. На що ми вже звертали увагу.

Не менший інтерес становлять степи Дніпровсько-Донського межиріччя. У зв'язку з цим хочеться нагадати зауваження давньоруського перекладача "Історії іудейської війни" Йосипа Флавія, що "Язык же ясескый ведомо есть, яко от печенеженька рода родился, живущие подле Таны и Меотского моря"[1421]. У даному випадку необхідно виходити із психології середньовічного перекладача, для якого поняття про мову й про етнічну приналежність (у нашому розумінні) були адекватними. Не випадково в Йосипа Флавія даний фрагмент має вигляд: "народ аланы есть скифское племя, живущее у Танаиса и Меотийского озера"[1422]. Виходячи з даних ал-Біруні про іранську мову кангарів-печенігів, слід згадати інформацію Костянтина про те, що одне із кангарських племен ***Куарцицур*** проживало на схід від Дніпра, тобто неподалік від Дону і Азовського моря. Якщо мова цього племені дійсно була іранська, то й окремі роди з цього печенізького племені, які залишались у

[1417] [Константин, 1991, с. 391, прим. 19].
[1418] [Толстов, 1948, с. 23].
[1419] [Прицак, 2008, с. 207].
[1420] [Константин, 1991, с. 156–157].
[1421] [Мещерский, 1958, с. 454].
[1422] [Миллер, 1887, с. 40].

приазовських та придонецьких степах у XII ст., мали б розглядатися давньоруським перекладачем як яси.

Очевидно, лівобережні печеніги брали участь у війні хозарів проти коаліції, очолюваної візантійцями, що мало місце за часів правління хозарського царя Веніаміна. Про це нам повідомив анонімний автор "Кембріджського документа": "Но в дни Вениамина царя, возмутились все народы против [казар], и они обложили и[х с помощью] царя Македона. Пошли воевать царь'SY, и ' TWRQ[Y'...], [и] 'BM, и PYYNYL, и Македон; только царь алан поддержал [народ казар, так как] часть их соблюдала Закон евреев. Эти цари, [кто] воевали против Казар[ии]; но царь алан пошел на их землю и раз[громил] ее так, что нельзя восстановить"[1423]. О. Пріцак запропонував бачити у терміні MQDN (Македон) позначення для візантійців, на чолі яких була македонська династія; PYYNYL (PŞNYK) — позначення для печенігів; 'BM — народ та країна, яких Костянтин назвав "Чорна Болгарія"; TWRQ[Y' — търки/торки, яких Костянтин Багрянородний назвав узами; 'SY — Асія, "держава давніх аорсів в Поволжі", яких ісламські джерела називають буртасами[1424]. У даному випадку дуже важко погодитись з локалізацією країни ***Асія*** на Середній Волзі, тому що варто згадати відомості із трактату Костянтина Багрянородного "Про церемонії візантійського двору", де Асія в середині X ст. фігурує як складова частина північнокавказької Аланії[1425]. Отже, йдеться, про території Північно-Західного Кавказу, тому що дотепер осетини називають сусідню з ними Балкарію не інакше як "Асі"[1426].

Аналізуючи ситуацію з аланами, в яких О. Пріцак справедливо бачить північнокавказький етнос, дослідник прийшов до висновку, що цей союз мав відбутися до того, як під впливом Візантії за часів патріаршества Миколи Містика I (1 березня 901 р. – лютий 907 р.), алани перейшли в християнство. Отже, можна цілком погодитись з наступним спостереженням дослідника: "Тому союз Веніаміна з аланами мав мати місце десь до 900 р. Беручи до уваги той факт, що печеніги стали сусідами Візантії до 892 р., війна згаданої коаліції може бути пов'язана з успішною агресією печенігів проти проживаючих на Україні (Ателькузу) протоугорців. Вірогідно, Візантія тепер планувала використати нову політичну ситуацію. Протоугорці, які охороняли північно-східний кордон Хозарії, були переможені. Це неначе давало можливість вирішення хозарської проблеми, тобто виключення Хозарії із числа значних держав. Союз з печенігами був природним для Візантії, оскільки це означало її гегемонію у західній частині Євразійського степу"[1427].

Інформація Костянтина Багрянородного дозволяє нам визначити, які з печенізьких племен у союзі з аланами-асами воювали проти хозарів і правителя північнокавказьких аланів. У першій половині X ст. у степах на схід від Дніпра проживали такі племена печенігів: "...четыре рода пачинакитов, а именно: фема Куарцицур, фема Сірукалпеї, фема Воротолмат и фема Вулацопон, — расположены по ту сторону реки Днепра по направлению к краям [соответственно] более восточным и

[1423] [Голб, Прицак, 1997, с. 140–141].
[1424] [Голб, Прицак, 1997, с. 159–161].
[1425] [Constantinus Porphyrogenitus, 1829, p. 680].
[1426] [Волкова, 1973, с. 94, 97, 107].
[1427] [Голб, Прицак, 1997, с. 161].

северным, напротив Узии, Хазарии, Алании, Херсона и прочих Климатов"[1428]. О. Пріцак навіть спробував окреслити територію кожного з цих печенізьких племен окремо: Куарцицур — у межиріччі Сейму та Орелі; Сірукалпеї — в басейні Сіверського Донця; Воротолмат — найближче розташоване до північнокавказьких аланів плем'я; Вулацопон — біля візантійських володінь у Криму[1429]. З огляду на це, є підстави вважати, в районі Криму та в басейні Сіверського Донця окремі печенізькі роди могли межувати з алано-болгарським населенням Хозарського каганату. Проте немає підстав вважати, що територія лівобережної частини Печенігії заходила на території поширення салтівської культури в басейні Сіверського Донця.

Ведучи розмову про соціальний устрій печенізького суспільства, необхідно зазначити, що в підпорядкованому становищі щодо кочівників-печенігів знаходились не лише осілі землероби, серед яких у Північно-Західному Причорномор'ї були алани, а й захоплені у полон іноземці. Печенігам, як і решті кочівників, було притаманне таке явище як рабовласництво. Про це є свідчення у деяких середньовічних авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що візантійці підбурювали печенігів нападати на русів та угорців з метою отримання рабів[1430]. Цілком вірогідно, що печеніги робили набіги за полоненими, позаяк у Візантії та Арабському халіфаті існував попит на цей товар. Проте власне економіка печенігів також вимагала застосування рабів, але в обмежених масштабах, і тому полонені жінки та діти могли використовуватись у господарстві на найменш престижних роботах.

Таким чином, дані письмових джерел дозволяють припускати, що об'єднання причорноморських печенігів у Північному Причорномор'ї було поліетнічним і відповідно до цього представники окремих етнічних груп мали певний соціальний статус, у відповідності до якого вони мусили займатись певним видом діяльності. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану, що у значній мірі могло прискорити тюркизацію індоєвропейського населення, яке перебувало у складі печенізького об'єднання. Проте, тривалий час найвищий щабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам, які були представниками етнічних груп кангарів східноіранського походження. Інші п'ять кочових печенізьких племен могли являти собою тюркомовне кочове населення цієї конфедерації, але вони при цьому мусили знаходитись у васальній залежності від кангарів. Ще нижчий щабель в цій ієрархії печенізького суспільства мав належати аланам та іншим осілим етнічним групам. Найнижче соціальне становище в печенізькому суспільстві мало б належати рабам, які були з числа полонених слов'янів, угорців, хозарів тощо і могли використовуватись на важких роботах у господарстві.

* * *

"Худуд ал-'Алам" повідомляє нам про якихось "Хозарських Печенігів", які на півдні межували з аланами[1431]. Очевидно, володіння цих союзних хозарам печенігів розташовувались десь у Нижньому Подонні та Передкавказзі. Окрім того, давньо-

[1428] [Константин, 1991, с. 156–157].
[1429] [Pritsak, 1976, p. 13–14].
[1430] [Константин...1991, с. 38–39].
[1431] [Minorsky, 1937, p. 160].

руські літописи повідомляють про похід Святослава в 965 р. проти хозарів, у результаті чого була захоплена на Нижньому Доні їхня фортеця Біла Вежа (Саркел) і були переможені яси та касоги, які проживали десь поблизу[1432]. Характерно, що там же на Нижньому Доні печеніги зберігалися аж до XII ст. Іпатіївський літопис свідчить, що ще в 1116 р. "бишася Половци с Торки и с Печенегы у Дона, и секошася и две нощи, и придоша в Русь до Володимеру Торци й Печенези"[1433].

Отже, можливо, що контакти між печенігами і аланами могли відбуватися також у Саркелі. Саме поруч з хозарським Саркелом знаходилася переволока — шлях, по якому суходолом перетягували кораблі у місті найближчого зближення Дону і Волги. Дані деяких ранньосередньовічних авторів дозволяють локалізувати у цьому місці буртасів, в яких деякі сучасні дослідники схильні бачити східноєвропейських аланів. Найбільший інтерес з цього приводу становлять відомості ал-Мас'уді.

Ал-Мас'уді, як і більшість географів Халіфату, перебував під впливом традицій античності, згідно з яким Чорне та Азовське моря були з'єднані протокою з Каспійським морем. Проте у своєму трактаті "Мурудж аз-Захаб" ал-Мас'уді натякав на існування між Волгою і Доном не лише протоки, а й переволоки, і при цьому вказував, які народи проживали у цьому районі.

Сам аналіз свідчень ал-Мас'уді про сполучення Чорного та Азовського морів з Каспійським свідчить про те, що в його творі були використані дві системи знань: книжкова традиція, що успадкувала знання часів античності; нова інформація, отримана безпосередньо від купців та учасників описаних подій. До першої системи варто віднести твердження ал-Мас'уді, згідно з якими Чорне та Азовське моря з'єднані з Каспійським протокою. Так, уже на початку 17-ого розділу свого твору ал-Мас'уді відзначає, що Волга "вытекает из верхних частей тюркских земель". При цьому ал-Мас'уді підкреслює, що "от нее рукав течет в направлении страны бургар (*нахва билад ал-Бургар)* и впадает в Майтас (Мэотис)". Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барбьє де Менар. В. Мінорський вважав це помилкою, бо був впевнений, що країна булгар знаходилась лише на Півночі, на Середній Волзі"[1434]. Далі свідчення ал-Мас'уді витримані в більш традиційному дусі: "В верхней части хазарской реки (Волги — *О. Б.*) есть проток (масабб), вливающийся в залив моря Нитас (Понт) — море русов"[1435]. Ця ж інформація повторюється на початку розповіді про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.): "500 судов (маркаб) их прибыли в пролив (халидж) Нитаса (Понта), соединенный (муттассил) с Хазарским морем... Иногда рукав, который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта, замерзает..."[1436].

Таким чином, можна погодитися з тією думкою дослідників, що під протокою, згаданою ал-Мас'уді, варто бачити переволоку — шлях суходолом для перетягування кораблів від Дону до Волги в місці найбільшого зближення цих рік, неподалік від хозарського Саркела[1437]. Щодо початку маршруту русів у дослідників тексту даного твору ал-Мас'уді немає розходжень.

[1432] [Воскресенская...., 1856, с. 287; Ипатьевская..., 1843, с. 246; Лаврентьевская..., 1846, с. 27; Новгородская...., 1848, с. 41].

[1433] [Ипат. *л.*, 1843, с. 204].

[1434] [Минорский, 1963, с. 192–193].

[1435] [Минорский, 1963, с. 196–197].

[1436] [Минорский, 1963, с. 198].

[1437] [Минорский, 1963, с. 196, прим. 32, с. 198, прим. 45].

За даними ал-Мас'уді, ватажок русів узгодив свої дії з хозарським царем та пообіцяв йому частину здобичі і руси "вошли в пролив, достигли устья реки (Дона — *О. Б.*) и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки (Волги — *О. Б.*), по которой они спустились до города Атиль и, пройдя мимо него, достигли устья, где река впадает в Хазарское море...". Знаходячись на Каспійському (Хозарському) морі, руси займались пограбуванням мусульман. Під час повернення руси були зустрінуті в районі Атиля військами хозарських мусульман, серед яких провідне місце належало хозарським найманцям "ларісійа", які не знали про домовленість хозарського царя з русами. У підсумку, перемогу над русами здобули хозарські мусульмани[1438].

Проте свідчення ал-Мас'уді про завершення цього походу до сих пір викликають в середовищі сучасних дослідників різноманітні інтерпретації:

و نجا منهم نحو خمسة آلاف ١ وركبوا فىالمراكب الى ذلک
الجانب مما يلى بلاد برطاس١وتركوا مراكبهم وتعلقوا بالبر
، فنهم من قتله أهل برطاس١ ومنهم من وقع
الى بلاد البرغز الى المسلمين فقتلوهم

[1439]. Необхідно відзначити, що згадка у даному фрагменті буртасів та булгар, як сусідів, дала підстави деяким дослідникам вважати, що описані події відбувалися на Середній Волзі. Так, В. Мінорський запропонував свій варіант перекладу даного фрагменту твору ал-Мас'уді: "Спаслось из них около 5 тыс., которые на своих судах пошли к той стороне, которая ведет к стране Буртас. Они бросили свои суда и двинулись по суше. Некоторые из них были убиты буртасами; другие попали к бургарам-мусульманам, которые [также] поубивали их"[1440]. Аналогічний переклад та коментарі запропонував також О. Пріцак[1441].

Проте згаданих дослідників не бентежить той факт, що руси, виходячи з їхньої логіки, мали втікати на північ, углиб хозарської території, а не повертатися вже по знайомому їм шляху. Ще п'ять десятиліть тому *Л.* Є. Аліхова відзначила: "...руси мали б тоді проплисти приблизно 1000 км вгору по річці перед тим, як досягти південних областей проживання буртас-мордви, що в них забрало б біля місяця часу та приблизно стільки ж до волзьких булгарів. Важко припустити, що ці два досить віддалені у часі та просторі події були відзначені у документі лише тим, що відплили до другої сторони річки поблизу країни буртасів".[1442]. З іншого боку, незрозуміло, навіщо русам було виходити із своїх кораблів та рухатись суходолом у ворожому оточенні буртасів? Тому є сенс згадати зауваження М. І. Артамонова, згідно з яким руси "вийшли на берег, очевидно, для того, щоб перебратися до Дону колишнім своїм шляхом"[1443]. Отже, є більше підстав довіряти перекладу А. Я. Гаркаві: "Около же 5000 из них спаслись и отправились на судах в страну, примыкающую к стране Буртас, где они оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Буртаса, а кто попался к мусульманам в стране Бургар и те убили их"[1444]. Даний переклад, на нашу думку, більш відповідає арабському тексту оригіналу.

[1438] [Минорский, 1963, с. 199–200; Гаркави, 1870, с. 131–132; Голб, Прицак, 1997, с. 167–168].
[1439] [Мас'уди, 1966, с. 139].
[1440] [Минорский, 1963, с. 200].
[1441] [Голб, Прицак, 1997, с 168–169].
[1442] [Алихова, 1949, с. 52].
[1443] [Артамонов, 1962, с. 370].
[1444] [Гаркави, 1870, с. 133].

Звідси виходить, що буртаси проживали біля переволоки між Волгою і Доном, а одне із болгарських племен проживало по-сусідству до них. Зовсім ймовірно, що саме про цих буртасів ал-Мас'уді повідомляв наступне: "Здесь же хазарским царем поставлены в большом количестве люди, которые удерживают приходящих этим морем (Найтасом — *О. Б.*), также приходящих сухим путем с той стороны, где полоса Хазарского моря соединяется с морем Найтас"[1445]. А це може означати, що неподалік від Саркела, на території між гирлом Дону і переволокою до Волги, проживало одне з племен буртасів.

Щодо згаданих у цьому фрагменті твору ал-Мас'уді болгарів, то в науці вже давно набула поширення думка, підкріплена даними інших джерел, згідно з якою в хозарський час одне із болгарських племен продовжувало знаходитись в районі Північно-Західного Кавказу, у Східному або Північному Приазов'ї[1446]. Так, ал-Мас'уді згадує народ ***Бургар*** і при цьому плутає інформацію про приазовських болгарів з даними про дунайських і волзьких болгарів. Про це може свідчити те, що ал-Мас'уді локалізував народ ***Бургар*** у "Сьомому кліматі", тобто на півночі, і при цьому вказав, що їхнє головне місто ***Бургар*** знаходилось "на берегу Майтаса (Азовского моря — *О. Б.*)[1447]. Більш конкретну інформацію про приазовських болгарів містить анонімний трактат "Худуд ал-'Алам", де вони відомі як "Внутрішні Болгари": "На запад от них Мирват; на юг от них море Гурз (Азовское море. — *О. Б.*); к западу от них сакалибы; на север от них гора Рус... Внутренние болгары воюют со всеми русами, но занимаются торговлей со всеми теми, кто живет вокруг них"[1448]. Проте немає ніяких даних про те, що ці приазовські болгари були мусульманами. Вірогідніше за все, зустріти русів у Східному Приазов'ї, у країні болгарів, могли самі хозарські мусульмани — "ларісійа" (ал-арсійа).

Таким чином, невдале для русів завершення походу можна представити у наступній послідовності. Насамперед, зазнавши нищівної поразки у низинах Волги, біля хозарської столиці — Ітіля, залишки русів намагалися втекти на кораблях по відомому їм шляху, щоб досягти переволоки між Волгою і Доном, а звідти через Керченську протоку вийти в безпечне для них Чорне море. "Ларісії", усвідомивши, що їм не наздогнати втікачів, та передбачаючи зворотній маршрут руху русів, послали до переволоки, в область буртасів, гінця з попередженням. Самі ж хозарські мусульмани, являючи собою мобільну кавалерію, рушили на упередження русів в район Північно-Західного Кавказу. Їхній задум був у тому, що на випадок прориву русів з кораблями до Дону на місці переволоки, вони спроможні будуть затримати їх у Керченській протоці. На випадок же втечі русів суходолом "ларісії" зможуть зустріти їх у країні болгарів, у Східному Приазов'ї. Проте події розвивалися за другим сценарієм.

Так, руси, втікаючи від хозарських мусульман, рушили на своїх кораблях зворотнім шляхом спочатку на північ — до місця переволоки. Там вони витягли свої кораблі, щоб перетягнути їх суходолом від правого берега Волги до Дону. Проте у цьому місці вони зазнали нападу з боку буртасів, які проживали там. Кинувши свої кораблі, залишки русів рушили суходолом на південь до місця Керченської про-

[1445] [Гаркави, 1870, с. 131].

[1446] [Ромашов, 1993, с. 63–68].

[1447] [Минорский, 1963, с. 207].

[1448] [Minorsky, 1937, p. 160; Худуд ал-'Алам, 1930, с. 30, табл. 38а].

токи, щоб залишити територію Хозарського каганату. Їхній шлях проходив через країну болгарів, які жили у Східному Приазов'ї, де їх зустріли зі зброєю в руках спритні "ларісії", які встигли здійснити свій рейд від Нижньої Волги до Північно-Західного Кавказу (рис. 14). Наслідки цієї сутички добре відомі.

Те, що дане припущення має підстави, підтверджують слова самого ал-Мас'уді: "мы же привели это сообщение, чтобы опровергнуть тех, которые утверждают, будто Хазарское море соединяется с Меотис (Азовским морем) и через Мэотис и Понт — с Константинопольским проливом. Если бы это было так, русы нашли бы выход, потому что Понт — их море..."[1449].

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухались руси проти хозарів і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль. А. П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадує похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше — в 968 р.[1450]. Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоціонально: "И произвели нашествие на все это русы и погубили все, что принадлежало на реке Итиле всем созданиям божим из хазар, болгаров и буртасов и овладели ими..."[1451]. У цій ситуації є сенс звернути увагу на спостереження А. Є. Аліхової, яка вважала, що "у цьому документі надзвичайно ясно сказано, що буртаси та болгари жили неподалік від Ітіля"[1452]. Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченого цьому ж походові русів, подано перелік народів, які зазнали нападу з боку русів вздовж шляху із Азовського моря до Каспійського: "В это наше время не осталось ничего ни от болгаров, ни от буртасов, ни от хазар..."[1453].

Про те, що один із підрозділів буртасів знаходився на березі Волги, але неподалік від хозарської столиці Ітіля, свідчать деякі інші мусульманські автори. Так, ал-Істахрі (X ст.) та Йакут (XIII ст.) прямо вказували, що немає між хозарами і буртасами іншого народу[1454]. За словами ал-Істахрі: "Буртасы — народ, соседящий с хазарами, нет между ними и хазарами другого народа; они — люди, расположившиеся вдоль долины Атила"[1455]. Досить цікаво, що Ібн Русте (X ст.) та ал-Бакрі (XI ст.) зазначають і відстань від хозарів до цих буртасів: "Земля буртасов лежит между Хазарской и Болгарской землями на расстоянии 15 дней пути от первой"[1456]. Звісно, що тут не йдеться про буртасів, які проживали на правобережжі Середньої Волги, до яких пливти проти течії Волги треба було б не 15 днів, а місяць. Але якщо враховувати, що одна група буртасів проживала біля переволоки між Волгою і Доном, то відстань в 15 днів буде виглядати достатньо реальною. Навіть у компілятивному джерелі кінця X ст. — персомовному географічному трактаті "Худуд ал-'Алам" — підтверджується ця інформація.

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що в тексті останнього джерела волзькі булгари помилково названі буртасами, а щодо власне буртасів було використано термін ***б.радас***[1457]. Щодо локалізації країни "барадасів" в трактаті зазна-

[1449] [Минорский, 1963, с. 200].
[1450] [Новосельцев, 1990, с. 220].
[1451] [Бартольд, 1940, с. 35].
[1452] [Алихова, 1949, с. 53].
[1453] [Бартольд, 1940, с. 35].
[1454] [Заходер, 1962, с. 232; Туманский, 1914, с. 96].
[1455] [Dunlop, 1954, p. 96].
[1456] [Хвольсон; 1869, с. 19; Куник, Розен, 1878, с.].
[1457] [Туманский, 1914, с. 96; Бартольд, 1973, с. 545; Minorsky, 1937, p. 162, 462].

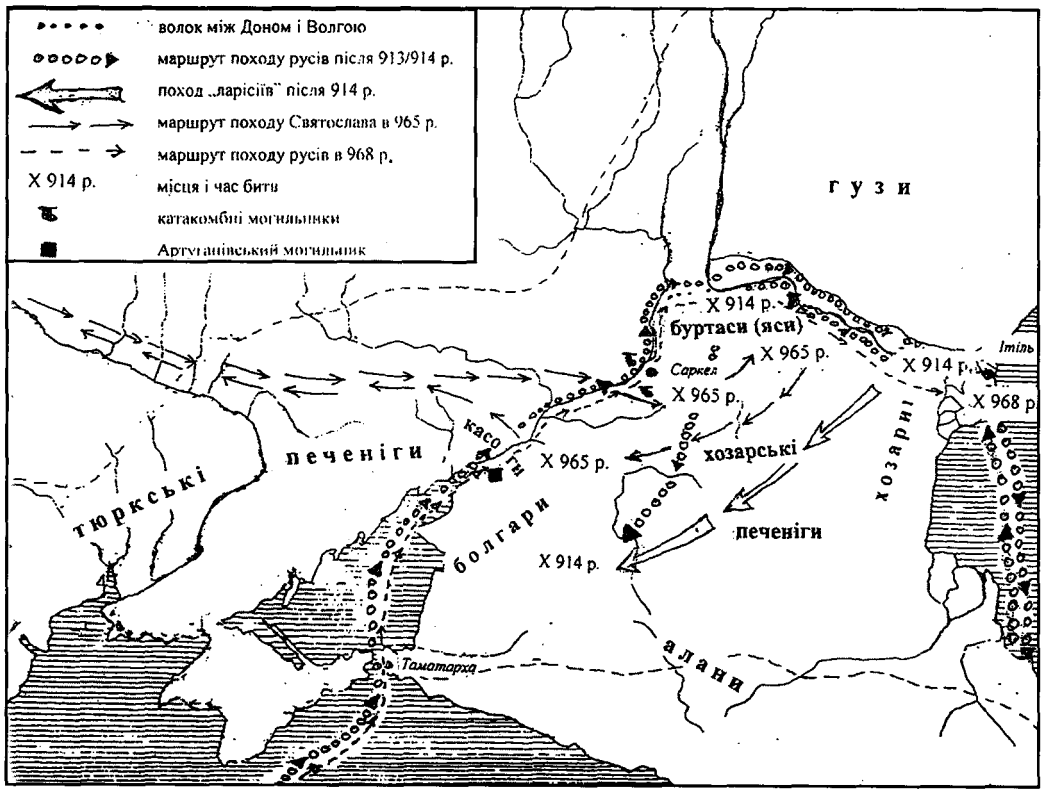

Рис. 14. Етнополітична ситуація у степах Східної Європи у середині X ст.

чено: "Слово об области Беразас. Эта область, с востока которой река Атель, с юга ее Хазары, с запада Венендер, с севера же Печенеги-Тюрки"[1458-1459]. Необхідно зазначити і деяку заплутаність повідомлень автора "Худуд ал-'Алам", який, наприклад зазначає, що південними сусідами тюркських печенігів, які б мали проживати у степах Північного Причорномор'я, є болгари-"буртаси" та "барадаси"[1460]. Проте на тлі сказаного не можна ігнорувати повідомлення "Худуд ал-'Алам" про існування двох груп буртасів-барадасів, одні з яких, очевидно, були степовою групою, а інші проживали у лісах, тобто у місцях здобичі хутра: "Жители держатся религии Гузов. Владеют шатрами. Мертвих сжигают. Повинуются Хазарам. Произведения их шкуры лесных куниц. У них два царя, которые друг с другом не имеют сношений"[1461-1462].

[1458] اندر ناخیت براذاس ناخیتیسن مشرق وی روذ أتل و جنب وی خزران و مغریش وندر وشمالش بجناکترک

[1459] [Туманский, 1914, с. 96].

[1460] [Minorsky, 1937, p. 101].

[1461] بسوزانند و اندر طاعت خزریان اند و خواسهٔ ایشان وست دله است ویشانرا دوملکست کی و مردمانی اند کیش غوزیان دارند و خداوند خرکاهند و مردهرا بایکدیکر نیامیزند

[1462] [Туманский, 1914, с. 96].

Отже, є сенс нагадати спостереження О. О. Тортіки, який прийшов до висновку, що басейн Волги постійно відвідувався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про знаходження буртасів у Поволжі[1463]. Тобто у нашій ситуації можливий такий варіант: мусульманські купці, просуваючись Волгою від хозарської столиці Ітіля на північ до Волзької Булгарії, мали б двічі зустріти буртасів на правому березі Волги — спочатку біля переволоки від Волги до Дона, а потім ще на Середній Волзі, неподалік від Волзької Булгарії. Саме цей фактор і міг сприяти тому, що буртаси сприймалися то як сусіди хозарів, то як сусіди волзьких булгар.

Останнім часом широку популярність набула гіпотеза, згідно з якою мусульманські автори називали "буртасами" східноєвропейських аланів. Про те, що алани могли знаходитись поблизу Саркела, свідчать деякі середньовічні автори. Окрім середньовічних наративних текстів, результати археологічних розкопок, антропологічних досліджень та спостереження філологів цілком дозволяють допустити наявність алано-яського елементу в Саркелі та його околицях.

Як уже зазначалось, Саркел був побудований у часи візантійського імператора Феофіла, який царював з 829 по 842 рр.[1464]. На думку Костянтина Багрянородного, приводом до будівництва Саркела на березі Танаїсу (Дону — *О. Б.*) було прохання хозарів, і тому фортецю побудував візантієць Петрона "на прізвисько Катамир"[1465]. Однак варто звернути увагу на спостереження М. І. Артамонова, згідно з якими "безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, без сумніву, були представники місцевого населення". На думку відомого історика, "присланий візантійським імператором на прохання хозарів Петрона та прибулі з ним візантійські фахівці, швидше за все, були радниками хозарів". Характерно, що до цих висновків М. І. Артамонов прийшов у результаті ретельного вивчення городища, що знаходилося на лівому березі Дону поблизу станиці Цимлянської біля хутора Попова та пов'язується традиційно з легендарним Саркелем[1466].

Малоймовірно, щоб безпосередніми будівельниками фортеці були самі хозари, які являли пануючу в каганаті групу населення. Навряд чи ними могли бути мадяри або руси, тому що середньовічні документи не несуть ніякої конкретної інформації про їхнє перебування в даному районі на початку IX ст. Дуже поширеною є думка, що основу населення Хозарського каганату складали племена булгар[1467]. Однак у письмових джерелах тієї епохи немає прямої вказівки на те, що булгари жили саме у цьому районі степового Подоння. Тому досить проблематично говорити про перебування булгар у Саркелі. Іншим найбільш численним етносом Хозарської держави були алани. Дані деяких документів дозволяють локалізувати аланів на Нижньому Дону неподалік від Саркела. Це стосується трактату Костянтина Багрянородного "Про управління імперією".

Про знаходження Аланії у першій половині Костянтин Багрянородний подає наступні дані: "Выше (севернее. — *О. Б.*) Зихии лежит страна, именуемая Па-

[1463] [Тортика, 2006, с. 302–333; 430–498].

[1464] [Константин, 1991, с. 170–171; Артамонов, 1929, с. 80; Васильев, 1900, с. 137–138; Theophanes Continuatus, 1900, s. 122–124].

[1465] [Константин, 1991, с. 170–171].

[1466] [Артамонов, 1962, с. 301–302].

[1467] [Плетнева, 1967, с. 185–186].

пагия, выше страны Папагии — страна по названию Касахия, выше Касахии находятся Кавказские горы (Кавказский хребет. — *О. Б.*), а выше этих гор — страна Алания"[1468]. Таким чином, повідомлення Костянтина Багрянородного дозволяє локалізувати володіння аланів у Передкавказзі. Як відзначив Ю. А. Кулаковський, на початку X ст. прикавказькі алани могли цілком позбутися залежності від хозарів[1469], а це знаходиться у повній відповідності до іншого повідомлення Костянтина Багрянородного про аланів в 11 розділі його трактату "Про управління імперією": "...эксусиократор Алании не живет в мире с хазарами, но более предпочтительной считает дружбу василевса ромеев, и когда хазары не желают хранить дружбу и мир в отношении василевса, он может сильно вредить им, и подстерегая на путях, и нападая на идущих без охраны при переходах к Саркелу, к Климатам и к Херсону. Если этот эксусиократор постарается препятствовать хазарам, то длительным и глубоким миром пользуются и Херсон, и Климаты, так как хазары, страшась нападения аланов, находят небезопасным поход с войском на Херсон и Климаты и, не имея сил для войны одновременно против тех и других, будут принуждены хранить мир"[1470]. Щодо походження згаданих климатів, знаходження аланів і, відповідно до цього, їхньої можливості досягати Саркела, у середовищі дослідників існують різні точки зору.

У зв'язку з цим є сенс згадати повідомлення єпископа Феодора, який на початку XIII ст. писав про так званих "малих аланів" наступне: "Близ Херсона живут аланы, столько же по своей воле, сколько и по желанию херсонцев, словно некое ограждение и охрана города"[1471]. Виходячи з цього, можна припустити, що під климатами в 11 розділі трактату Костянтина Багрянородного можуть матися на увазі володіння Херсона і тоді алани передмість цілком би могли нести службу по охороні міста від нападу хозарів. Однак у даному випадку не зовсім ясно, як могли алани, які знаходилися поблизу Херсона, перепиняти хозарам шлях до Саркела. Отже, Костянтин Багрянородний в 11 розділі свого трактату мав на увазі не аланів Південно-Західної Таврiки.

У даній ситуації є сенс з'ясувати, про які клімати йдеться у Костянтина. Багато дослідників вважають, що вони являли собою володіння хозарів. Підставою для цього стала інформація про дев'ять климатів хозарів, що міститься у 10 розділі трактату "Про управління імперією". Там Костянтин Багрянородний пише: "... девять Климатов Хазарии прилегают к Алании и может алан, если, конечно, хочет, грабить их отселе и причинять великий ущерб и бедствия хазарам, поскольку из этих девяти Климатов являлись вся жизнь и изобилие Хазарии"[1472]. Зіставляючи зведення з 10 і 11 розділів твору Костянтина Багрянородного, багато дослідників висловили припущення, що в цих розділах йдеться про одне й те саме, тобто про володіння хозарів. У зв'язку з цим виникає природне запитання: де знаходилися зазначені клімати?

З цього приводу М. І. Артамонов зазначив: "хозарськими кліматами тут названі хозарські володіння в Криму або на Кавказі, заселені осілими, землеробськими

[1468] [Константин, 1991, с. 173–174].
[1469] [Кулаковский, 1899, с. 51–54].
[1470] [Константин, 1991, с. 52–53].
[1471] [Кулаковский, 1898, с. 17].
[1472] [Константин, 1991, с. 50–53].

племенами, які доставляли хозарам-кочівникам багато необхідних для них продуктів та ремісничих виробів. Удар по цих областях був особливо відчутним для Хозарської держави"[1473]. А. П. Новосельцев щодо цього був більш категоричний. Зіставляючи зведення Костянтина Багрянородного з текстом листа хозарського царя Йосипа він прийшов до висновку, що тут "йдеться про східноєвропейські володіння Хозарії, куди не входила корінна територія останньої (Приморський Дагестан та сусідні території до гирла Волги)"[1474].

Ще в минулому столітті П. Бурачков спробував дати точну локалізацію кліматів, що згадані Костянтином Багрянородним в 11 розділі його трактату. Дослідник помістив їх у Криму і вважав, що вони являли собою частину з тих дев'яти кліматів Хозарії. Підставою для цього стало його припущення, що "якби всі кримські клімати належали Херсонеситам, тоді для Костянтина не було б потреби згадувати про них тричі, окремо від Херсону"[1475]. Звідси послідував висновок, що поставлені в залежність від греків кримські хозари всупереч своєї волі могли бути охоронцями Херсону[1476]. П. Бурачков також висловив наступне припущення: "якщо володар Аланії міг перепиняти Хозарам шлях, нападаючи на них раптово, при проїзді до Саркела, до Климатів та до Херсону, то виходить, він жив з народом своїм на берегах Керченської протоки"[1477]. Однак ні дані письмових документів, ні результати археологічних розкопок не несуть у собі інформації про існування у X ст. Боспорської Аланії.

В. О. Кузнєцов, коментуючи розділи 10 та 11 твору Костянтина Багрянородного, висловив припущення, що під "кліматами" тут варто мати на увазі володіння хозарів "на Північно-Західному Кавказі, у багатому землеробському районі Нижнього та Середнього Прикубання". В аланах, які згадуються в трактаті, дослідник схильний бачити прикавказьких аланів-асів, які, на його думку, "могли легко перекривати шлях від Закубання до Хозарії", тобто могли досягати Саркела[1478].

У сформованій ситуації виникає природне запитання: якщо згадані в 11 розділі клімати були частиною Хозарії, то навіщо хозарам нападати на своїх підданих та розорювати їх? Цьому парадоксу І. А. Баранов намагався дати своє пояснення. На його думку, у часи Костянтина Багрянородного в першій половині X ст., населення Кримської Хозарії складалося "із тюрок, які в етнічному плані сильно відрізнялися від хозарів". "Відносини між цими тюрками і хозарською адміністрацією, — пише І. А. Баранов, — до кінця хозарського панування мали двоїстий характер. З одного боку, вони були відносно незалежні усередині Хозарського каганату і навіть, як пише Костянтин Багрянородний, могли воювати з хозарами, з іншого, вони були підданими каганату, платили податки і були хозарським оплотом у Криму"[1479].

Однак висунуте І. А. Барановим припущення знаходиться в повному протиріччі з тими висновками, до яких прийшов О. І. Айбабін. Останній схильний вважати, що за часів Костянтина Багрянородного хозарів у Криму вже не було. На його думку, в останній чверті IX ст. угорці остаточно вигнали хозарів із Криму. Свої висно-

[1473] [Артамонов, 1962, с. 363].
[1474] [Новосельцев, 1990, с. 108].
[1475] [Бурачков, 1877, с. 238].
[1476] [Бурачков, 1877, с. 238].
[1477] [Бурачков, 1877, с. 201–202].
[1478] [Кузнецов, 1971, с. 16; Кузнецов, 1984, с. 80–81].
[1479] [Баранов, 1990, с. 151].

вки О. І. Айбабін підкріплює результатами археологічних розкопок, проведеними Т. І. Макаровою у хозарській цитаделі Боспору, і даними листа патріарха Фотія, відправленого в 875 р. архієпископу Боспору[1480]. Виходячи з цього, є підстави трактувати повідомлення 11 розділу трактату Костянтина Багрянородного, де згадуються "Херсон та Клімати", не інакше як указівку на існування в середині X ст. у Криму володінь Візантії, а не Хозарії. У зв'язку з цим досить нагадати, що клімати Херсону неодноразово згадуються в трактаті "Про управління імперією". Є сенс процитувати 1 розділ цього твору: "Поскольку этот народ пачинакитов (печенегов — *О. Б.*) соседствует с областью Херсона, то они, не будучи дружески расположены к нам, могут выступать против Херсона, совершать на него набеги и разорять и самый Херсон, и так называемые Климаты"[1481].

Отже, є підстави повністю погодитись з припущенням О. О. Тортіки, згідно з яким "у повідомленні Костянтина Багрянородного під загальною дефініцією Клімати йдеться про різні області Східної Європи, які були розташовані як у Криму, так і за його межами"[1482]. Тобто дослідник досить слушно доводить, що у 10 розділі твору Костянтина Багрянородного "Про управління імперією" йдеться "про області, безпосередньо належачі хозарам, що були обкладені податками і даниною і підкорених щодо них", а "в розділі 11, як і в розділі 1, згадуються, скоріш за все, Клімати, що були розташовані у Криму"[1483].

Досить показово, що припущення про перебування не хозарських, а "візантійських володінь у Криму", що згадуються в 11 розділі трактату Костянтина Багрянородного, висунув ще в XIX ст. Ю. А. Кулаковський. На думку відомого візантолога, якщо алани могли перепиняти шлях хозарам до Саркела та Криму, то вони "повинні були складати частину населення Припонтийських степів"[1484]. До схожого висновку також прийшов польський історик Т. Левицький. Він вважав, що в 11 розділі твору "Про управління імперією" йдеться про аланів, які жили на Нижньому Дону[1485]. Якщо взяти до уваги останню точку зору, то повідомлення, що "ексусіократор Аланії" може перешкоджати хозарам досягати Саркела, климатів та Херсону, повинне містити вказівку на перебування аланів у степах Північного Приазов'я поблизу Саркела, відкіля відкривалися підходи до Боспору та Перекопу.

Іншою важливою вказівкою на можливе перебування аланів-ясів поблизу Саркела — Білої Вежі можуть бути звістки давньоруських літописів про похід Святослава проти хозарів у 965 р. У більшості списків літописів немає особливих розбіжностей щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це пишуть: "В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишося обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победи и Касоги"[1486]. Щодо цього походу автори Новгородського Першого та Патріаршого (Никоновського) літописів уточнюють, що Святослав переможених ясів і касогів "приведе [к] Киеву"[1487]. Аналіз згаданих уривків дозволяє

[1480] [Айбабин, 1997, с. 7–8].
[1481] [Константин, 1991, с. 37, 281–283].
[1482] [Тортика, 2006, с. 163].
[1483] [Тортика, 2006, с. 162–163].
[1484] [Кулаковский, 1899, с. 53–54].
[1485] [Lewicki, 1965, s. 38].
[1486] [Воскресенская..., 1856, с. 287; Ипатьевская, 1843, с. 246; Приселков, 1950, с. 84].
[1487] [Первая Новгородская..., 1950, с. 117; Патриаршая..., 1862, с. 31].

припускати, що в 965 р. Святослав спочатку напав на хозарів у районі Саркела — Білої Вежі, захопив цю фортецю та лише після цього міг піти на союзників хозарів аланів-ясів та касогів. Однак у Лаврентіївському літописі щодо послідовності цих подій маються деякі розбіжності: "Иде Стослав на Козары. Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и сътупиша бить. и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежю взя [и] Ясы победи и Косоги"[1488]. Саме ця інформація Лаврентіївського літопису та дані давньоруських літописів про похід Святослава на Оку і Волгу в 964 р., а також повідомлення Ібн Хаукаля про похід русів проти хозарів, у результаті якого руси захопили хозарське місто Семендер і після чого відправилися "в Рум и Андалус"[1489], дозволили В. О. Кузнєцову[1490], В. В. Бартольду[1491], М. І. Артамонову[1492], Сахарову [1493] та іншим дослідникам вважати, що Святослав спочатку пішов на Середню Волгу в країну булгар і буртасів, а відтіля, пішовши на південь і захопивши хозарські міста на Волзі, у Дагестані та на Дону, повернув до земель ясів та касогів. Зі своєї сторони О. Ю. Якубовський не схильний був довіряти інформації Лаврентіївського літопису і вважав, що Святослав спочатку захопив на Дону Саркел — Білу Вежу, і після цього пішов на Середню і Нижню Волгу, а відтіля просунувся на південний захід і розгромив у районі Кавказу ясів і касогів, а потім захопив місто Семендер у Дагестані[1494].

У сформованій ситуації виглядає трохи дивно, що тільки у Лаврентіївському літописі міститься фраза: "...и град ихъ и Белу Вежю взя"[1495], тоді як в інших списках вона має вигляд — "...и град ихъ Белу Вежю взя"[1496]. Складається враження, що автор Лаврентіївського списку при складанні тексту припустився помилки. І тому дуже непереконливим виглядає маршрут походу у Святослава в 965 р. із Середньої Волги на південь, на Кавказ і Дон, що фактично являє собою надуману комбінацію звісток давньоруського літопису про події 964 р., повідомлення Лаврентіївського літопису про похід 965 р. та інформації Ібн Хаукаля про похід русів проти хозарів у другій половині X ст. У сформованій ситуації є сенс ще раз звернути увагу на думку А. П. Новосельцева, який вважав, що руси здійснили проти хозарів два походи: перший — у 965 р., а другий — у 968 р. Дослідник вважає, що зведення про перший похід знайшли відображення у давньоруських літописах, а звістки про другий — у повідомленні Ібн Хаукаля. Тому дуже логічним виглядає його припущення, що "Повість врем'яних літ" не містить згадок про знищення Хозарської держави в 965 р., а лише свідчить про поразку хозарів, втраті ними Саркела та землі в'ятичів, а також про якісь воєнні дії Святослава в Подонні та Прикубанні[1497]. Виходячи з того припущення, що в 965 р. Святослав прийшов у район Білої Вежі з боку Ітиля (Вол-

[1488] [Лаврентьевская..., 1926, стб. 65].
[1489] [Караулов, 1908, с. 44, 128; Бартольд, 1940, с. 35].
[1490] [Кузнецов, 1971, с. 25–26; Кузнецов, 1984, с. 117–118].
[1491] [Бартольд, 1940, с. 35].
[1492] [Артамонов, 1962 с. 427–428].
[1493] [Сахаров, 1982, с. 97].
[1494] [Якубовский, 1946, с. 470–471].
[1495] [Лаврентьевская..., 1926, стб. 65].
[1496] [Воскресенская..., 1856 с. 287; Ипатьевская..., 1843 с. 246].
[1497] [Новосельцев, 1990, с. 220].

ги, М. І. Артамонов[1498], А. Ю. Якубовський[1499], В. О. Кузнєцов [1500] та інші дослідники схильні були локалізувати ясів та касогів у Передкавказзі, тому що, на їхню думку, руси мали спочатку захопити Семендер у Дагестані, і лише потім іти на захід.

Інша група дослідників не схильна довіряти Лаврентіївському літопису і вважають, що в інших списках "Повісті врем'яних літ" міститься достовірна інформація про похід Святослава в 965 р. На думку М. Грушевського[1501], Т. М. Мінаєвої[1502], А. П. Новосельцева [1503] та інших дослідників, військо Святослава рухалося із заходу на схід і повинне було зустріти ясів поблизу Саркела на Нижньому Дону, а касогів — у Прикубанні. Г. Ф. Турчанінов з приводу походу Святослава висунув достатньо цікаве припущення: "...немає ніяких підстав вважати, що битва з ясами (аланами) та касогами (черкесами) мала місце десь на Північному Кавказі. І ті й другі могли знаходитись (і скоріш за все знаходились) в Подонні, нижче Білої Вежі. Вірогідніше, й етнічна назва ***косог*** (пор. осет. ***кæсæг*** «кабардинець-черкес») увійшла до руської мови тоді ж, будучи запозиченою із мови не північнокавказьких, а подонських ясів-аланів, нижче яких у дельти Дона сиділи косоги..."[1504]. Свої припущення Г. Ф. Турчанінов підтверджує не лише даними давньоруських літописів, а й написами на ранньосередньовічних фляжках із під Новочеркаська, які він прочитав касозькою мовою[1505].

Незважаючи на те, що спроби Г. Ф. Турчанінова прочитати написи на новочеркаських фляжках адигською (касозькою) мовами є досить спірними, є певне археологічне підтвердження цієї гіпотези. Насамперед, великий інтерес становлять два могильники салтівської культури, де широко використовувались кам'яні обкладки могил. Так на могильнику у м. Кам'янськ-Шахтинського, поблизу Ригінського городища, на правому березі Сіверського Донця у нижній його течії, могильні ями або були обкладені кам'яними плитами по периметру, або перекриті зверху ними. Крім того, тут небіжчики лежали головами на південь, іноді у скорченому положенні та на вугільній підсипці. Досить часто зустрічались колективні поховання. Інвентар там був представлений жовтими глечиками із шароподібним туловом та ліпними горщиками, що відрізняються від кераміки зливкинського типу. Саме це дозволило датувати могильник більш раннім часом — VI–VII ст. Ригінський могильник так і не став об'єктом дослідження антропологів[1506]. Очевидно, що до більш пізнього хозарського часу слід віднести функціонування аналогічного до Ригінського Артуганівського могильника, що був виявлений на лівому березі Дону у нижній його течії в урочищі Артуганівському поблизу станиці Багаєвської. Досить характерно, що Артуганівський могильник був розташований по прямій від Ригінського на відстані 100 км. Поховання там також здійснювались у могильних ямах,

[1498] [Артамонов, 1962, с. 427–428].
[1499] [Якубовский, 1946, с. 470].
[1500] [Кузнецов, 1971, с. 25–25; Кузнецов, 1984, с. 117–118].
[1501] [Грушевский, 1994, с. 462].
[1502] [Минаева, 1971, с. 199].
[1503] [Новосельцев, 1990, с. 220].
[1504] [Турчанинов, 1971, с. 75].
[1505] [Турчанинов, 1971, с. 75; Турчанинов, 1964, с. 74–75].
[1506] [Плетнева, 1967, с. 95–96; Плетнева, 1981, с. 11–12].

обкладених кам'яними плитами. Проте небіжчики були орієнтовані там головою на Північний Схід[1507].

Щодо походження цих могильників В. Ф. Генінг, А. Х. Халіков та С. О. Плетньова висунули припущення, що витоки традиції обкладання могильних ям кам'яними плитами слід шукати в Криму[1508]. Проте, за даними І. А. Баранова, плитові могильники в Криму почали поширюватись лише у VIII–IX ст., що було пов'язане з утвердженням християнства на півострові, тобто на них переважала західна орієнтація небіжчиків[1509]. Тому є сенс шукати аналоги на інших сусідніх територіях, серед яких найближчими є Північний та Західний Кавказ. Так, за низкою ознак — кам'яні обкладки, групові поховання, скорчені поховання на боці, вугільна підсипка тощо — Ригінський могильник дуже нагадує могильник поблизу села Харх у Північній Осетії. Проте останній пам'ятник датується більш пізнім часом — XI–XII ст. Однак необхідно зазначити, що на північнокавказьких могильниках поблизу сіл Кобань, Лац, Задаліськ, Камбулта, Даргвас, датованих III–VIII ст., окрім кам'яних обкладок та вугільної підсипки була зафіксована різноманітна орієнтація небіжчиків, у тому числі і південна[1510]. Що стосується Артуганівського могильника, то найближчі до нього аналоги містять поховання Борисівського могильника поблизу Геленджика, на Північно-Західному Кавказі, що був продатований на основі нумізматичного матеріалу V–VII ст. Для даного некрополя була характерною біритуальність поховального обряду, що проявилась у наявності трупопокладень та трупоспалень, що зустрічаються як у кам'яних ящиках, так і в ґрунтових ямах. 40 одиночних поховань за обрядом інгумації знаходились у ґрунтових ямах з кам'яними обкладками. На Борисівському могильнику, як і на Артуганівському, переважала північно-східна орієнтація небіжчиків у кам'яних ящиках. На прикладі Борисівського могильника бачимо, що у більш пізній час у IX–XV ст. на Північно-Західному Кавказі на зміну ґрунтовим похованням в ямах з кам'яними обкладками прийшли аналогічні поховання, але під курганними насипами. Питання в тому: хто залишив ранньосередньовічні поховання в кам'яних ящиках на Північно-Західному Кавказі та на Нижньому Дону? На думку автора розкопок Борисівського могильника В. В. Саханова, на даній території, тобто на Північно-Західному Кавказі, за часів раннього середньовіччя проживали племена адигів, відомі у візантійських джерелах як ***зихі***, і тому є сенс пов'язувати Борисівський могильник саме із зихами[1511]. На Русі ж адигів називали "касогами". Отже, є підстави вважати, що у хозарський час якась частина адигів-касогів проживала біля дельти Дону, а на північ від них, біля Саркела та переволоки від Дону до Волги, мало проживати одне із племен аланів, відоме у давньоруських літописах як ***яси***, а в мусульманських джерелах як ***буртаси***.

Таким чином, якось дивно виглядає ситуація, згідно з якою в 965 р. Святослав мав напасти на північнокавказьких аланів, які були не союзниками хозарів, а їхніми супротивниками. Про напружений характер відносин між північнокавказькими аланами і хозарами свідчить Костянтин Багрянородний: "...эксусиократор Алании не живет в мире с хозарами, но более предпочтительной считает дружбу василевса

[1507] [Плетнева, 1967, с. 95–96; Плетнева, 1981, с. 11–12].
[1508] [Генинг, Халиков, 1964, с. 121; Плетнева, 1981, с. 12].
[1509] [Баранов, 1974, с. 154].
[1510] [Кузнецов, 1962, с. 80–81, 89–103].
[1511] [Саханов, 1914, с. 75–219].

ромеев"[1512]. Таким чином, є більше підстав вважати, що згадані у давньоруських літописах під 965 р. яси, тобто алани, проживали не на Північному Кавказі, а на Дону, поблизу від хозарської фортеці Саркел — Біла Вежа.

У даній ситуації для вирішення цього питання є сенс залучити результати археологічних розкопок і антропологічних досліджень, що проводилися в Саркелі та його околицях кілька десятиліть тому. За спостереженнями М. І. Артамонова, від самого початку існування фортеці населення Саркела складалося із двох етнографічних груп. Щодо приналежності осілої групи населення, яка проживала у західній, найбільш доступній частині фортеці, до салтівської культури особливих сумнівів не було[1513]. Що ж стосується другої групи, яка розташовувалась у східній, найменш доступній, частині фортеці, то ця частина населення тривалий час зберігала пережитки кочового побуту. Ці кочівники складали військовий гарнізон фортеці і залишили після себе, на відміну від салтівців, не ґрунтовий, а курганний могильник. Серед дослідників набула поширення думка, що в Саркелі ця частина населення складалася з прийнятих на службу до кагана узів та печенігів[1514].

Для нас особливий інтерес становить осіле салтівське населення Саркела, яке проживало в західній частині фортеці. Ця група мешкала в землянках із земляними, у вигляді ямки, вогнищами в середині підлоги та виготовляла на гончарному колі посуд, що виявляє подібність до кераміки з інших поселень салтівської культури. У Саркелі серед салтівців набули поширення також глиняні казани із внутрішніми вушками, а також овальні юртоподібні житла тощо. Залишені цією групою населення ямні поховання біля південно-західної стіни Саркельської фортеці дали підстави М. І. Артамонову пов'язати їх з носіями так званого "зливкинського типу". На думку дослідника, "подібність цього варіанта з культурою дунайських болгарів особливо велика, що може стати підставою пов'язувати пам'ятники його з донськими болгарами"[1515]. Однак М. І. Артамонов змушений був визнати, що "болгари на Дону в хозарський час письмовими джерелами не засвідчені"[1516]. І до цього варто додати, що даний дослідник схильний був зблизити салтівські пам'ятники Саркела не лише з болгарською культурою Добруджі та Середнього Поволжя, а й з аланською культурою Північного Кавказу[1517].

Характерно, що на відособлене положення салтівських пам'ятників у районі Саркела звернула увагу С. О. Плетньова. Виходячи з особливостей поховального обряду, матеріальної культури й антропологічного типу місцевого населення вона виділила серед пам'ятників так названого "зливкинського" або "праболгарського" (степового) варіанта салтівської культури, що мав поширення в степах Подоння і Приазов'я, п'ять районів. Особливе місце серед них зайняв саркельський, що за низкою ознак відрізнявся від сусідніх районів зливкинського варіанта, і в той же час виявляв ознаки, що зближали його з пам'ятниками лісостепового Подоння та Північного Кавказу[1518].

[1512] [Константин, 1991, с. 52–53].
[1513] [Артамонов, 1962, с. 307].
[1514] [Артамонов, 1962, с. 308; 33].
[1515] [Артамонов, 1962, с. 314].
[1516] [Артамонов, 1962, с. 314].
[1517] [Артамонов, 1962, с. 315].
[1518] [Плетнева, 1984, с. 11–12].

Таким чином, важливо визначити, чому всі степові пам'ятники салтівського типу пов'язують з булгарами. Виходячи з того, що в даному районі в хозарський період набули поширення ямні поховання зливкинського типу, що знаходили аналогії на Балканах (на могильнику Нові Пазар у Болгарії) і на могильнику в с. Кайбели на Середній Волзі, М. Я. Мерперт прийшов до висновку про булгарську приналежність приазовських поховань, тому що письмові документи локалізували у часи середньовіччя в Нижньому Подунав'ї та у Волго-Кам'ї саме болгарів. Доказом цього, на думку М. Я. Мерперта, могли бути виявлені на досить великій території брахикранні серії так званого зливкинського типу, що сполучили в собі як монголоїдні, так і європеоїдні риси, тобто свідчили про ценральноазійсько-східноєвропейське походження їхніх носіїв[1519]. У цій думці М. Я. Мерперта підтримав І. І. Ляпушкін, який також вважав, що про присутність булгар може свідчити не лише наявність "зливкинського" антропологічного типу, а й "явно кочівницькі традиції у житлі". Дуже важливим аргументом на користь присутності булгар у степах Подоння та Приазов'я хозарського часу І. І. Ляпушкін вважав поширення керамічних казанів із внутрішніми вушками в місцях передбачуваного розселення булгар, що, на його думку, могли бути залишені лише булгарами[1520]. Саме доводи М. Я. Мерперта та І. І. Ляпушкіна дали згодом підстави дослідникам пов'язувати походження усіх ямних поховань салтівського типу лише з присутністю булгар. Однак, чи дійсно це так?

Матеріали, отримані при дослідженні Саркела, ставлять під сумнів цю думку. Насамперед, це стосується версії про глиняні казани із внутрішніми вушками, як основну етномаркуючу ознаку булгар, на що вказував І. І. Ляпушкін[1521]. М. І. Артамонов відзначив, що глиняні казани з внутрішніми вушками зустрічаються не лише в західній частині Саркела, де проживало осіле салтівське населення, а й у східній його частині, де знаходився військовий гарнізон явно не булгарського походження, що складався з кочівників[1522]. З цього випливає, що судини (казани) із внутрішніми вушками мали поширення не лише серед носіїв салтівської культури, а й серед печенізько-узького населення, яке проживало в X ст. на території Хозарського каганату.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує думка Г. Є. Афанасьєва та О. В. Лопана, котрі вважають, що даний тип посуду своїм походженням зобов'язаний не булгарам, а аланам Північного Кавказу. За спостереженнями цих дослідників, найбільш ранні судини, що мали всередині виступи для підвішування, датуються V–VIII ст. Вони мали спочатку плоске дно. Найбільше ж пізні, виготовлені в IX–XII ст., стали круглодонними. У даному випадку може йти мова про еволюцію плоскодонних судин у круглодонні. Виходячи з того, що найбільш ранні судини походили з Кисловодської улоговини, де знаходилися поселення аланів, Г. Є. Афанасьєв та О. В. Лопан прийшли до висновку, що "плоскодонний кухонний горщик північнокавказьких осіло-землеробських народів середини I тис. став основою для поступової еволюції в підвісний круглодонний глиняний казан"[1523].

[1519] [Мерперт, 1957, с. 33–35].
[1520] [Ляпушкин, 1958, с. 146–147].
[1521] [Ляпушкин, 1958, с. 146–147].
[1522] [Артамонов, 1962, с. 307, 314].
[1523] [Афанасьев, Лопан, 1996, с. 18–20].

Краніологічні виміри, проведені в Саркелі, дозволяють також засумніватися в однорідності місцевого салтівського населення. Як відзначила О. П. Артамонова, з хозарським часом варто пов'язати поховання осілого землеробського населення в материкових ямах біля південно-західної стіни фортеці і деякі поховання у вигляді підбоїв під стінками жител, а також деякі поховання на території самої Саркельської фортеці[1524]. За висновком В. В. Гінзбурга, "поховання початкового періоду існування Саркела показують, що вже раннє населення його було змішаним" і до його складу ввійшли компоненти "типові для населення Південного Поволжя і Подоння". "Усі чоловіки і частина жінок, — уточнює далі В. В. Гінзбург, — відносяться до такого ж антропологічного типу, що і поховані на Зливкинському могильнику, а також ті, які проживали в Правобережній фортеці. Що стосується жінок, які відносяться до іншого (доліхо-мезокранного) типу, то вони зовсім подібні до похованих у Верхньо-Салтівському могильнику і, отже, також відносяться до дуже близького за культурою місцевого населення, хоча і до іншої його ж групи за походженням"[1525]. Указівка В. В. Гінзбурга на подібність носіїв зливкинського антропологічного типу із Саркела з мешканцями Правобережного Цимлянського городища дозволяє згадати, що такі ж краніологічні серії мали поширення не лише серед жителів Волзької та Дунайської Булгарії, а й серед сарматів Подоння і Волгоградського Заволжя догунського часу[1526]. Характерно, що до таких же висновків щодо походження салтівського населення Саркела прийшла *Л.* Г. Вуїч. Дослідник піддала аналізу 19 черепів, з яких 7 належали чоловікам, 8 — жінкам, 1 — юнаку, 2 — дітям 1 року та 2–3 років. І хоча отримані дані свідчать про присутність брахикранів Середньоазійського межиріччя (САМ), знайдені там у невеликій кількості доліхо-мезокранні черепи середземноморського типу дозволяють також говорити про генетичний зв'язок частини населення Саркела хозарського часу з мешканцями Верхнього Салтова та Північного Кавказу[1527]. Наведені О. П. Артамоновою у таблиці 2 дані свідчать про те, що з 25 чоловіків, похованих у хозарський час у Саркелі, 10 належали до середземноморського типу, характерному, насамперед, для аланів лісостепового Подоння та Північного Кавказу. Дуже характерно, що носіями цього типу було 6 жінок[1528]. З іншого боку, особливий інтерес становлять 8 брахикранних черепів, що віднесені до антропологічного типу середньоазійського межиріччя (САМ)[1529]. Саме такі фізичні особливості були притаманні населенню, яке залишило Зливкинський могильник салтівської культури. При цьому слід згадати зауваження деяких антропологів, згідно з якими носії зливкинського типу знаходяться в генетичному зв'язку із сарматами догунської епохи[1530]. У зв'язку з цим доречно згадати припущення М. І. Артамонова, згідно з яким у хозарські часи "до складу тюркського за мовою населення степів Східної Європи ввійшли асимільовані тюрками давні місцеві сармато-аланські племена"[1531]. Однак М. І. Артамонов вважав, що ці племена "до хозарського часу могли бути вже отюречені і говорили не аланською, а тюрк-

[1524] [Артамонова, 1963, с. 12–26].
[1525] [Гинзбург, 1963, с. 263–264].
[1526] [Гинзбург, 1963, с. 262; Дебец, 1948, с. 252–256].
[1527] [Вуич, 1963, с. 282–294].
[1528] [Артамонова, 1963, с. 13].
[1529] [Артамонова, 1963, с. 13].
[1530] [Ляпушкин, 1958, с. 262; Афанасьев, Лопан, 1996, с. 252–256].
[1531] [Артамонов, 1962, с. 313].

ською мовою"[1532]. На жаль, ні дані письмових джерел, ні результати археологічних розкопок не несуть у собі конкретної інформації щодо цього.

Аналіз черепів, виявлених у похованнях салтівського типу в дворі Лівобережного Цимлянського городища, також дав аналогічні результати. Як відзначив Б. В. Фірштейн, "за характером антропологічних типів поховані тут близькі до похованих у Салтівському та Зливкинському могильниках"[1533]. Крім того, у цих похованнях також зустрічаються європеоїди-брахикрани — носії так званих передньоазійського (ПА), степового (Ст) та андронівського (Ан) типів. У деяких з них відзначена монголоїдна домішка[1534]. Незважаючи на це, С. Г. Єфімова та Т. С. Кондукторова прийшли до однозначного висновку: "доліхо-мезокранний європеоїдний компонент з відносно вузьким обличчям відігравав значну роль у формуванні антропологічного складу Саркела і домінував серед сільського населення"[1535]. Тому в сформованій ситуації дуже проблематично на основі лише результатів краніологічних вимірів робити певні висновки щодо етнічного складу салтівського населення Саркела. І тому дуже логічним є залучення археологічних матеріалів, що несуть у собі інформацію про похоронні обряди населення, яке побудувало на початку IX ст. Саркел. Зіставлення таких даних з результатами антропологічних досліджень можливо дозволить відповісти на запитання: чи були в хозарський час у Саркелі та його околицях алани чи ні?

За даними О. П. Артамонової, лише 26 поховань осілого населення Саркела можна з повною впевненістю пов'язати з хозарським періодом і близько 30 можна умовно віднести до цього ж часу[1536]. З числа цих поховань 21 поховання було зосереджено уздовж зовнішньої сторони південно-західної стіни фортеці, на порівняно вузькій смузі між стіною і ровом. На даній ділянці було виявлено близько 70 ям господарського і ритуального призначення. У них же і відбувалися поховання людей. Особливий інтерес становить конструкція таких круглих у плані могильних ям. Для них була характерна наявність конічних розширених до дна стінок і плоске дно, а для деяких — підвісних стінок та напівсферичного дна. Глибина таких могильних споруджень коливалася в межах від 0,6 до 1,10 м. Діаметр цих ям знаходився в межах від 0,7 до 2 м[1537].

Особливий інтерес становить обряд поховання в цих круглих у плані поховальних конструкціях. Чоловіки тут були поховані у позі, відмінної від тієї, що була властива жінкам. Виходячи з того, що діаметр могильних ям явно був менший за зріст похованих, то чоловіків, незважаючи на те, що вони були покладені головою на Південь чи Південь-Схід-Схід з вільно розташованими уздовж тіла однієї чи двома руками, головою підіймали так, що вони потилицею упиралися в стінку ями. Це приводило до того, що сильно вигнута шия приймала перпендикулярне положення щодо іншої частини хребта, а голова іноді виявлялася зсунутою до плеча. Ноги, у залежності від розмірів, були зігнуті і підняті так, що стопи упиралися в стінку

[1532] [Артамонов, 1962, с. 313].
[1533] [Фирштейн, 1963, с. 411–415].
[1534] [Артамонова, 1963, с. 13; Фирштейн, 1963, с. 414–415].
[1535] [Ефимова, Кондукторова, 1995, с. 565].
[1536] [Артамонова, 1963, с. 11].
[1537] [Артамонова, 1963, с. 12].

ями (рис. 15, 1). Іноді могильним ямам надавалась овальна форма і кістяк чоловіка виявлявся в напівсидячому положенні[1538].

Впадає в око те, що в Саркелі чоловіків прагнули ховати лише на спині у витягнутому положенні головою на Південь або на Південний Схід. Характерно, що така традиція була зафіксована на катакомбних могильниках лісостепового Подоння. Достатньо згадати, що в катакомбах Дмитріївського могильника, де знаходилися цілком збережені кістяки чоловіків, з 69 поховань цього типу 53 також були покладені у витягнутому положенні на спині з витягнутими уздовж тулуба руками[1539]. Характерно, що там деякі поховання чоловіків, також як і в Саркелі, були орієнтовані головою на Південний Схід (рис. 15, 2). Аналогічна традиція була зафіксована на катакомбному могильнику Маяцького комплексу, де чоловіки також були покладені на спині з витягнутими уздовж тулуба руками. Деякі з них були орієнтовані головою на Південь та Південь-Схід-Схід. Особливий же інтерес становлять поховання чоловіків з катакомб №№ 74 і 66. Перше з них являло собою поховання чоловіка у віці 55–60 років, який лежав на спині з зігнутими ногами, колінами нагору. Можна цілком погодитися з думкою дослідника Маяцького могильника — В. С. Фльорова, що з іншим положенням ніг похований чоловік у цій маленькій камері (1,05 м×1,45 м) просто не зміг би поміститися. Подібна ж картина спостерігається в катакомбі № 66, де був похований чоловік у віці понад 60 років у витягнутому положенні на спині, але зі схрещеними в гомілках і ледве підігнутими в колінах та спрямованими до входу ногами. Така поза також знаходить пояснення: "чоловік був покладений безпосередньо до задньої стінки, де міг бути витягнутим на весь зріст"[1540].

Положення ж жінок у круглих ямах Саркела було іншим. П'ять з них лежали в скорченому положенні — дві спиною догори (пох. №№ 161, 172), дві — на лівому боці (пох. №№ 203, 208) і одна — на правому (пох. № 59). Руки у всіх сильно зігнуті в ліктях, а ноги підгорнуті до тулуба (рис. 16, 1). Орієнтовані небіжчики були переважно головою на Південь, були поховання із північно-західною та північно-східною орієнтацією[1541]. Найбільші аналоги із Саркелем знаходять жіночі поховання з катакомб Дмитріївського могильника. Там, за даними С. О. Плетньової, з 71 поховання жінок 60 знаходилися на правому (рис. 16, 2), а 11 — на лівому боці. Іноді скорчені кістяки жінок були "розгорнуті" догори грудьми або спиною. Ноги їх, як правило, були зігнуті в колінах, а коліна при цьому були підтягнуті до живота. Положення рук у похованих було різним[1542]. На Маяцькому катакомбному могильнику жінки були поховані аналогічним чином, але лише на правому боці. Як помітив В. С. Фльоров, "за звичаєм поховання жінок у скорченій позі Маяцький могильник входить в одну групу з Подгоровським, Дмитріївським, Нижньо-Луб'янським могильниками і відрізняється від Верхньо-Салтівського, на якому жінки були поховані у витягнутому положенні"[1543]. Скорчені поховання жінок на боці і витягнуті чоловіків на спині широко відомі на ранньосередньовічних катакомбних могильниках

[1538] [Артамонова, 1963, с. 14].
[1539] [Плетнева, 1989, с. 183–186].
[1540] [Флеров, 1993, с. 21–23].
[1541] [Артамонова, 1963, с. 14].
[1542] [Плетнева, 1989, с. 187].
[1543] [Флеров, 1993, с. 25].

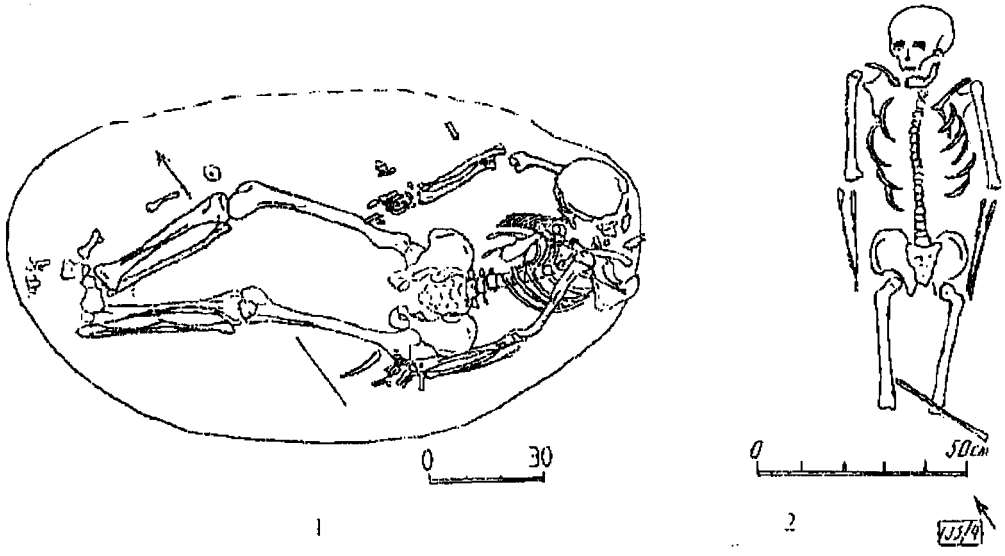

Рис. 15. Особливості поховального обряду чоловічих поховань на могильниках салтівської культури:
1 — поховання № 174 в материковій ямі № 37 біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової);
2 — поховання з катакомби № 135 Дмитріївського могильника (за даними С. О. Плетньової)

Північного Кавказу. Достатньо згадати поховання в склепах могильника Байтал-Чапкан у Черкессії, що датується V ст. н. е.[1544]. Подібна традиція зафіксована також на катакомбному могильнику VII–VIII ст. біля Кисловодська[1545], а також у катакомбах Верхнього Чирюрта[1546].

Дослідники по різному намагалися пояснити причини, що змушували ховати жінок на боці в скорченому положенні. Існує думка, що пов'язує таку позу з малими розмірами поховальної камери. Однак виникає питання: чому жінок іноді ховали у невеликих катакомбах? Адже розміри катакомб не залежали від числа похованих там і тому катакомби свідомо повинні були споруджуватися як сімейні усипальниці, призначені для поховання як чоловіків, так і жінок[1547]. На думку С. О. Плетньової, дана поза повинна була символізувати соціальну приниженість жінки, її нерівноправність до чоловічої частини населення[1548]. В. С. Фльоров вважає, що таке трактування суперечить витягнутим положенням покійниць на Верхньо-Салтівському могильнику, де соціально-сімейний статус жінок не міг бути вищим, ніж у жінок із громад, які практикували скорчену позу. На думку В. С. Фльорова,

[1544] [Рунич, 1968, с. 237].
[1545] [Рунич, 1968, с. 209].
[1546] [Федоров Я. А., Федоров Г. С., 1978, с. 107].
[1547] [Федоров Я. А., Федоров Г. С., 1978, с. 107].
[1548] [Плетнева, 1967, с. 76].

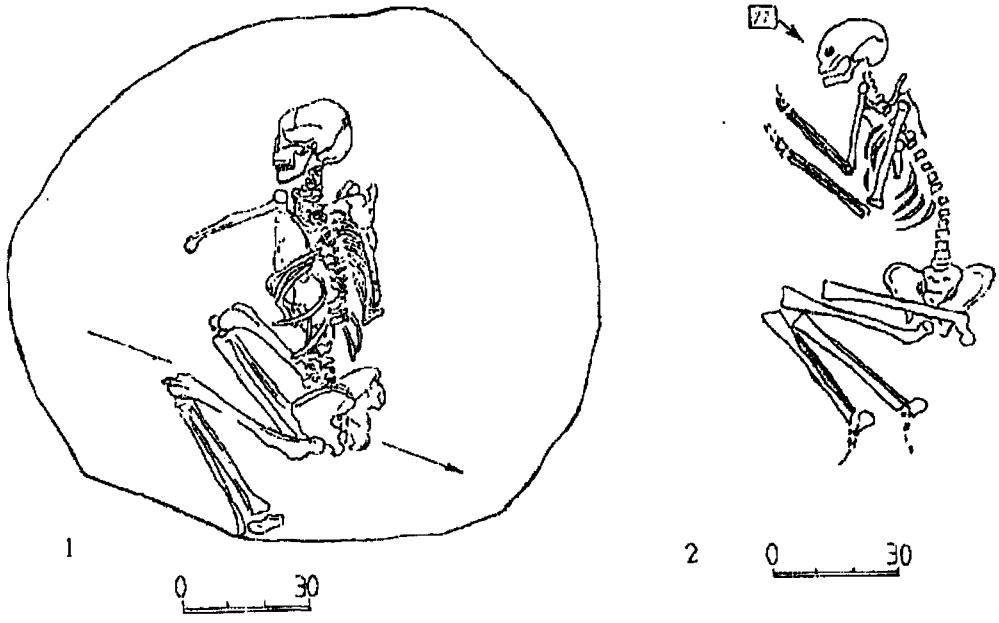

Рис. 16. Особливості поховального обряду жіночих поховань на могильниках салтівської культури:
1 — поховання № 172 у материковій ямі № 38 біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової);
2 — поховання з катакомби № 11 Дмитріївського могильника (за даними С. О. Плетньової)

"у витягнутій позі жінок на Верхньо-Салтівському могильнику варто бачити збереження тут стародавньої сарматської традиції, яка в інших угрупованнях носіїв катакомбного обряду салтово-маяцької культури вже зникла"[1549].

З останнім не можна погодитись. Є певні сумніви щодо того, що витягнуті на спині поховання жінок — це пережиток сарматської епохи, а скорчені на боці — новація хозарського часу. Археологічні розкопки свідчать, що вже в сарматську епоху похоронний обряд племен півдня Східної Європи відрізнявся великою розмаїтістю. Так, скорчені поховання на боці догунської епохи були зафіксовані під курганними насипами в степовому Подніпров'ї І. П. Савовським[1550], у басейні Сіверського Донця Є. П. Тріфільєвим[1551]. Звертає на себе увагу те, що скорчені на боці поховання сарматської епохи були представлені як чоловічими, так і жіночими похованнями. У цьому їхня основна відмінність від аналогічних поховань раннього середньовіччя на Північному Кавказі, лісостеповому Подонні та Саркелі, де таким чином ховали лише жінок.

[1549] [Флеров, 1993, с. 25].
[1550] [Савовський, 1977, с. 62, 65].
[1551] [Трифильев, 1902, с. 134–135].

За спостереженнями О. П. Моці, окремі скорчені поховання як чоловіків, так і жінок у першій половині I тис. н. е. були відомі серед носіїв черняхівської культури, а в раннє середньовіччя — не лише серед салтівського населення, а й серед протоболгарів і жителів Скандинавії. У більш же пізній час вони мали місце на території Давньої Русі — в Західній і Східній Волині, у Пороссі, на Дніпровському Лівобережжі, у Білорусії і на Рязанщині[1552]. Очевидно, що пояснення традиції ховати жінок у скорченому положенні на боці, варто шукати в ідеологічних уявленнях аланів та інших етносів раннього середньовіччя. За спостереженнями С. О. Плетньової, жінка в аланів лісостепового Подоння посідала особливий соціальний статус. Дослідниця вважає, що аланські жінки виконували функції не лише господарок, а й домашніх жриць. Тому вони наділялися особливими надзвичайними здібностями[1553]. За даними нартського епосу осетинів, господарка дому Сатана була охоронницею домашнього вогнища і володіла даром перетворюватися в лисицю, причому використовувала цей дарунок у період своїх весільних ігор[1554]. Свідченням особливих жрецьких функцій аланських жінок можуть бути знайдені в катакомбах кістки лисиці і так звані "сонячні амулети" — бронзові кола зі спицями, коні, вершники на грифонах тощо[1555]. Очевидно страх перед магічною силою, втіленої в жінці, міг бути тією причиною, відповідно до якої деякі поховані в катакомбах жінки мали перехрещені (зв'язані) ноги[1556].

Цією ж обставиною можна пояснити, чому жінки в аланів лісостепового Подоння та Північного Кавказу, а також серед салтівського населення Саркела були поховані в скорченому положенні на боці. О. П. Моця, опираючись на дані етнографії, прийшов до висновку, що скорчені кістяки являють собою відображення своєрідного обряду поховання чаклунів. На думку дослідника, марновірні «люди намагалися убезпечити себе від померлого представника "первісної релігійної інтелігенції" шляхом зв'язування їх мотузками, зав'язування в мішках, підрізанням підколінних жил». Усе це робилося для того, "щоб мертвий не встав із труни"[1557].

Загальні риси серед ямних поховань Саркела і катакомбних могильників Північного Кавказу та лісостепового Подоння спостерігаються також у наявності так званих групових поховань. Таких поховань у круглих ямах Саркела було виявлено 3. Для них характерно те, що там діти і підлітки були поховані разом з дорослими. Особливий інтерес становить групове поховання в ямі № 52, де був похований підліток і доросла жінка, і що характерно — обоє похованих знаходилися у скорченому положенні на боці, але один до одного спиною (рис. 17, 1). Друге аналогічне поховання було виявлено в ямі № 37 і містило останки дитини у віці до 1 року і кістяк чоловіка відповідно у витягнутому положенні на спині. Поза межами могильника, всередині фортеці була відкрита яма овальної форми № 53 з останками жінки та дитини (пох. № 235А і № 235Б). Для цього могильного спорудження характерно те, що на самому дні, у стінці ями знаходився череп дитини років десяти, а над ним — череп жінки змужнілого віку. Кістки кістяка були зсунуті на серед-

[1552] [Моця, 1987, с. 101–104].
[1553] [Плетнева, 1983, с. 12, 15].
[1554] [Нарты, 1957, с. 131].
[1555] [Плетнева, 1983, с. 15].
[1556] [Плетнева, 1983, с. 15].
[1557] [Моця, 1987, с. 105].

ину ями і збереглися не повністю. На думку О. П. Артамонової, у даному випадку йдеться про повторні поховання останків померлих, які "спочатку знаходилися в якомусь іншому місці і вже частково втратили м'язи та сухожилля"[1558]. Однак у даному випадку варто згадати думку В. С. Фльорова, відповідно до якої існування таких порушених кістяків серед племен салтівської культури може бути наслідком своєрідного обряду знешкодження похованих[1559]. Дуже характерно, що зруйновані кістяки зафіксовані, в першу чергу, у багатьох катакомбах лісостепового Подоння та Північного Кавказу.[1560].

Традиція ховати дітей разом з дорослими характерна не лише для поховань Саркела, а й для поховань у катакомбних склепах Дмитріївського та Маяцького могильників. На Маяцькому некрополі групові поховання жінки і дитини були виявлені в семи катакомбах. Тут, як і в Саркелі, жінки укладалися в скорченому положенні на правому боці. Однак у жодному з випадків положення дитячих кістяків не вдалося простежити. Вік похованих жінок варіює від 17–22 до 60 років, а дітей — від немовлят до чотирьох-шестирічного віку. В. С. Фльоров вважає "що перед нами як поховання молодих матерів з дітьми, так і бабусь з онуками"[1561]. Що ж стосується групових поховань чоловіків і дітей у катакомбах, то їх на Маяцькому могильнику всього три. Чоловіки там укладалися, як і в Саркелі, витягнуто на спині. Збережений же в катакомбі № 115 кістяк хлопчика 7–8 років, на відміну від Саркела, знаходився в "чоловічій позі" витягнуто на спині. Вік похованих чоловіків від 30 до 45 років і відповідно дітей 2–4 і 7–8 років дозволив В. С. Фльорову "вважати їх батьками і дітьми"[1562].

На Дмитріївському катакомбному могильнику була також відзначена аналогічна ситуація. Там були зафіксовані три катакомби, де знаходилися залишки чоловіка і дитини (кат. №№ 75, 91, 138). Чоловіки були поховані у звичайній для них позі — витягнуто на спині, а дитячі поховання були або сильно зруйновані, або їхні кістки сильно зотліли. Поховання ж жінок з дітьми були виявлені на Дмитріївському могильнику у восьми катакомбах (№№ 56, 60, 64, 95, 99, 129, 130, 152). Багато кістяків там виявилися зруйнованими. Виключення, можливо, становить катакомба № 130 (рис. 17, 2). Характерно, що такі поховання в камерах мали вугільне підсипання під похованими. На думку С. О. Плетньової, тут міг мати «місце посмертний обряд "усиновлення"»[1563]. Таким чином, можна висловити припущення, що групові поховання в ямах Саркела, як і в катакомбах Дмитріївського та Маяцького могильників, могли являти собою поховання найближчих родичів. Дуже примітно, що до такого ж висновку прийшла О. П. Артамонова[1564].

Із салтівських поховань Саркела варто також особливо виділити жіноче поховання № 213, виявлене в ямі з підбоєм. Дане похоронне спорудження являло собою чотирикутний у плані глибокий колодязь, що мав три стрімкі стінки, а четверта начебто б спускалася уступами. На самому дні колодязя на всю ширину південно-західної стінки було зроблено підбій, в якому знаходився череп і зруйнований

[1558] [Артамонова, 1963, с. 25–26].
[1559] [Флеров, 1993, с. 53–60].
[1560] [Плетнева, 1989, с. 183–248; Флеров, 1993, с. 43–51; 55].
[1561] [Флеров, 1993, с. 32].
[1562] [Флеров, 1993, с. 34].
[1563] [Плетнева, 1989, с. 209–211].
[1564] [Артамонова, 1963, с. 15].

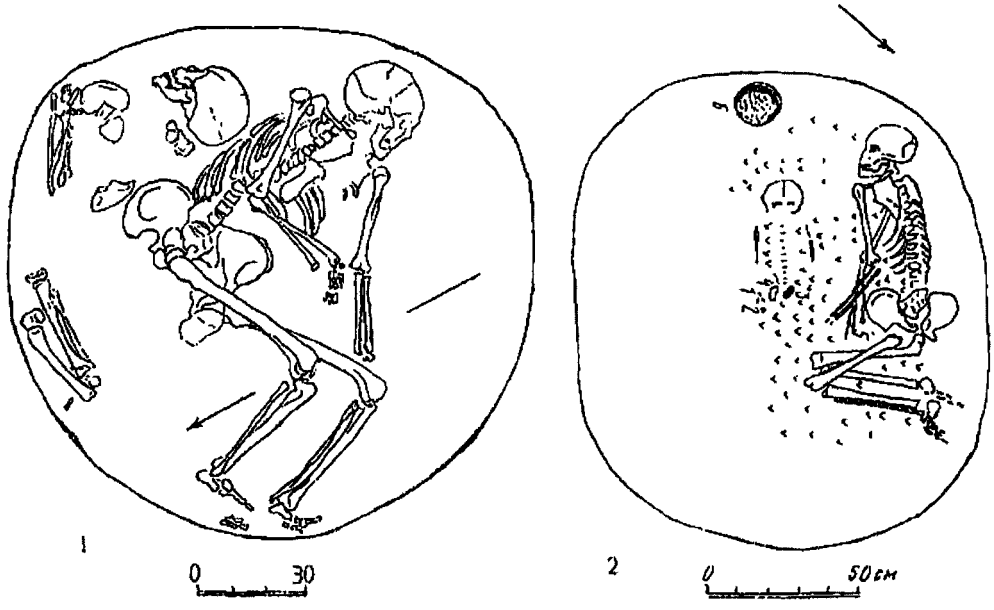

Рис. 17. Особливості поховального обряду групових поховань на могильниках салтівської культури:
1 — поховання підлітка і дорослої жінки у материковій ямі № 52 біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової);
2 — поховання жінки і дитини в камері катакомби № 130 Дмитріївського могильника (за даними С. О. Плетньової)

неповний кістяк жінки (рис. 18, 1). Аналогічні поховання в ямах з підбоєм були виявлені серед катакомб на Верхньосалтівському, Дмитріївському та Маяцькому могильниках у лісостеповому Подонні. Відмінна риса верхньосалтівських поховань даного типу — це те, що вони містили винятково дитячі поховання і тому являли з ямними похованнями Верхнього Салтова одне ціле. Дуже типовою для них була північно-західна орієнтація[1565].

У підбоях же Дмитріївського та Маяцького могильників, як і в Саркелі, були поховані переважно дорослі чоловіки та жінки. На Дмитріївському могильнику підбійних поховань було виявлено 3. Там розміри підбоїв не завжди збігалися з розміром вхідних ям. Дані підбійні поховання містили поховання двох жінок, похованих на спині, де одна була у витягнутому положенні, а друга — у скорченому, і поховання чоловіка — у витягнутому положенні на спині. Як відзначила дослідниця Дмитріївського могильника С. О. Плетньова, "підбійні могили не типові для алан". Проте вона схильна вважати, що "у ямних, так і в підбійних могилах іно-

[1565] [Бубенок, 1993, с. 52–53].

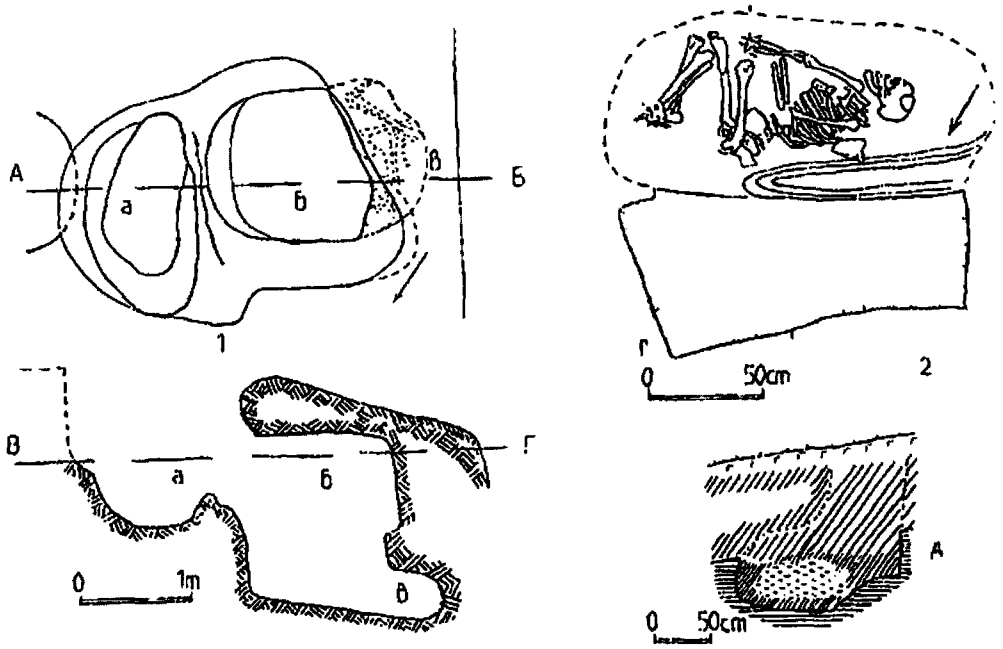

Рис. 18. Підбійні поховання салтівської культури:
1 — поховання № 213 біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової);
2 — поховання № 132 на території Маяцького могильника (за даними В. С. Фльорова)

ді були поховані й алани"[1566]. На Маяцькому ж могильнику В. С. Фльоровим було виявлено лише чотири підбійних поховання. Для даних поховальних споруджень Маяцького могильника було характерно насамперед те, що вхідні ями тут були коротшими, ніж самі підбої, та їхня довга сторона була звернена до самого підбою (рис. 18, 2). В. С. Фльоров не наважився дати етнічну атрибуцію підбійних поховань, однак дуже переконливий його висновок, що сам факт співіснування підбійних поховань "з носіями катакомбного обряду і спільність матеріальної культури свідчать про тісний зв'язок з основною частиною маяцького населення"[1567].

Дуже важливою рисою, що зближає пам'ятники хозарського часу в Саркелі з одночасними до них салтівськими пам'ятниками лісостепового Подоння, є наявність поховань на місці залишених жител. Особливий інтерес становить поховання № 170, виявлене в північно-західній стінці будівлі № 12 біля південно-західної стіни саркельської фортеці (рис. 19, 1). Дно підбою було нижчим від підлоги будівлі, довжина — 1,75 м, ширина — 0,5 м, максимальна висота — 0,35 м. У підбої здійснене поховання жінки похилого віку — європеоїда-мезокрана. Орієнтована вона головою на Південний Захід і покладена в особливій ритуальній позі — витягнуто на

[1566] [Плетнева, 1989, с. 259].
[1567] [Флеров, 1993, с. 39–42].

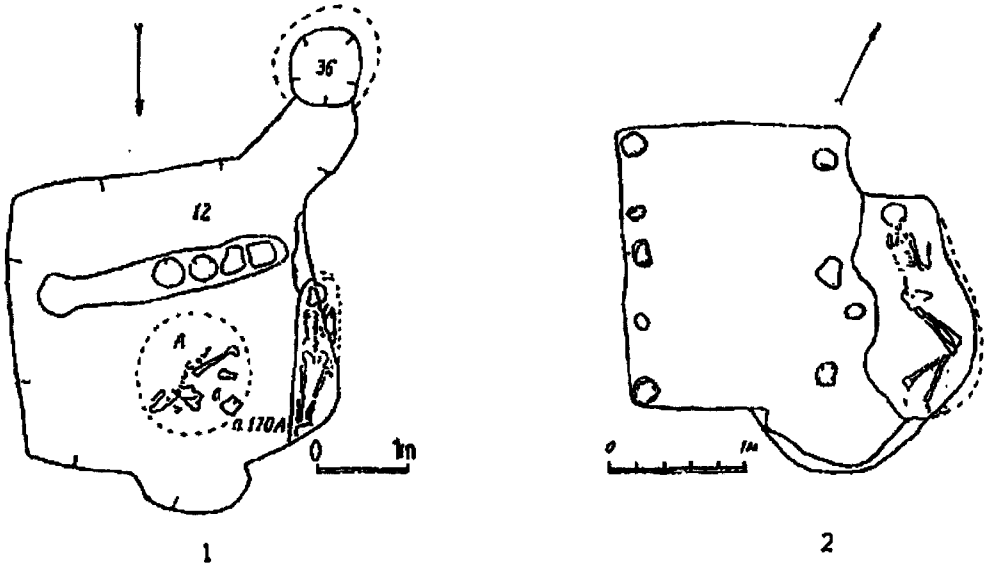

Рис. 19. Поховання у житлах салтівської культури:
1 — поховання № 170 у північно-західній стінці будівлі біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової);
2 — поховання у житлі на селищі Дмитріївського комплексу (за даними С. О. Плетньової)

спині з руками уздовж тулуба та черепом на правій скроні[1568]. Поховання в житлі були виявлені також на території Саркельської фортеці на дні будівлі № 12. Там уздовж північно-західної і південно-західної стіни були зафіксовані залишки чоловіків — європеоїдів змішаного типу. Вік чоловіків змужнілий, обоє орієнтовані головами на Північний Захід. Інвентар, що відноситься до хозарського періоду, був виявлений у того чоловіка, який був похований у південно-західному підбої[1569].

Необхідно відзначити, що поховання в житлах хозарського часу були виявлені в лісостеповому Подонні на Маяцькому та Дмитріївському селищах. Маяцькі поховання відрізняються від саркельських тим, що вони являють собою катакомбну могилу, що перетинала житло № 2 з Північного Сходу на Південний Захід[1570]. Виявлене ж на Дмитріївському селищі житло з похованням у підбої (рис. 19, 2) було дуже схоже на саркельське поховання № 170 у житлі № 12 біля південно-західної стіни фортеці. Підбій уздовж південної стінки дмитріївського житла являв собою досить довгу і глибоку нішу (1,8 м×0,8 м), що на 0,12–0,15 м була нижче рівня підлоги житла. На дні підбою головою на Північний Схід на лівому боці в скорченому положенні лежав кістяк жінки похилого віку. Те, що при спорудженні підбою для здійснення поховання була зруйнована стіна і підлога житла, дало підстави

[1568] [Артамонова, 1963, с. 20, 199; Плетнева, 1996, с. 67].
[1569] [Артамонова, 1963, с. 20; Плетнева, 1996, с. 47–48].
[1570] [Винников, 1984, с. 99–101].

С. О. Плетньовій припустити, що "житло після здійснення в ньому поховання закидалося"[1571]. Характерно, що поховання в закинутому житлі зустрічаються і на селищі Верхньосалтівського комплексу. На жаль, дане селище Верхнього Салтова не досліджувалися планомірно, і такі випадкові знахідки не знайшли своє відображення в публікаціях.

Досить важко дати пояснення салтівської традиції ховати небіжчиків у залишених житлах. С. О. Плетньова вважала, що "подібне рішення походило з розумінь релігійних чи суспільних: власник будинку був людиною, яка не заслуговувала на поховання на суспільному цвинтарі (чаклун, ізгой, зрадник тощо)"[1572]. У зв'язку з цим доречно нагадати, що два поховання чоловіків у житлі № 12 на території Саркельської фортеці являли собою в антропологічному відношенні метисів, що несли в собі риси європеоїда середньоазійського межиріччя (брахикрани зливкинського типу) та передньозійського типу. С. О. Плетньова навіть зробила припущення, що в даному випадку йдеться про нащадків євреїв, "тому що в IX ст. у Хозарії іудейство стало офіційною релігією, а разом з ним у країні з'явилися і євреї"[1573].

В ямі № 37 біля південно-західної стіни Саркела між похованнями чоловіка і дитини (№№ 174 і 189) були спеціально покладені кістки коня — череп, передня частина грудної клітини та кістки однієї ноги. А в ямі "Б" комплексу ям № 1 під зруйнованим похованням № 232 був також виявлений череп коня. Цілий кістяк коня був знайдений у ямі № 8 під жіночим похованням № 76, на самому дні, відділений від людських кісток пухким засипанням. Ще О. П. Артамонова висловила припущення, що найближчі аналоги саркельським похованням з кістьми тварин мають місце на Дмитріївському могильнику[1574]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить поховання коня і жінки в дромосоподібній ямі № 12 Дмитріївського могильника. У траншеї дромоса на глибині 0,8 м лежав витягнутий на спині кістяк жінки-брахикрана, а під ним — кістяк коня[1575].

Таким чином, особливості поховального обряду будівельників Саркельської фортеці, а також доліхокранний антропологічний тип значної частини цього населення дозволяють говорити про генетичний зв'язок осілих жителів Саркела з носіями катакомбної традиції лісостепового Подоння і Північного Кавказу. Тому дуже неправомірним може бути віднесення ямних поховань Саркела до "праболгарського" варіанта салтівської культури[1576]. Виходячи з даних проведеного дослідження, ми можемо з повною впевненістю стверджувати, що ямні поховання хозарського часу в Саркелі мали більше спільних рис з похованнями в катакомбах лісостепового Подоння, ніж з похованнями в ямних могилах на х. Зливки.

Виникає природне запитання: чому мешканці Саркела ховали своїх померлих саме в круглих ямах, а не в похоронних спорудженнях іншої конструкції. С. О. Плетньова вважала, що "поховання в круглих ямах людей і тварин також у тій чи іншій мірі були пов'язані з вогнем, оскільки здійснювалися на вугільній підсипці та були засипані землею з великою домішкою золи і вугілля"[1577]. Однак таке пояс-

[1571] [Плетнева, 1989, с. 65–67].
[1572] [Плетнева, 1989, с. 67].
[1573] [Плетнева, 1996, с. 48].
[1574] [Артамонова, 1963, с. 16–17].
[1575] [Плетнева, 1989, с. 250–251].
[1576] [Плетнева, 1984, с. 11–12].
[1577] [Плетнева, 1996, с. 92].

нення виглядає досить спрощеним. Дуже примітно, що круглі в плані похоронні ями були виявлені на могильнику в х. Зливки і на Маяцькому городищі. У Зливках була зафіксована лише одна кругла яма Д, де було виявлене поховання людини[1578]. На Маяцькому городищі спостерігалася майже повна ідентичність трьох ям саркельським. У цих круглих у плані могильних спорудженнях стінки у верхній частині йшли прямовисно, а через деякий проміжок конічно розширювалися. Діаметр і глибина цих ям мало відрізнялися від саркельських. У них знаходилися розрізнені людські кістки, кістки домашніх тварин та уламки глиняного посуду[1579]. Дана обставина змушує висловити припущення, що виникнення таких похоронних споруд мало бути якоюсь мірою пов'язане з катакомбним обрядом. Ямні й овальні споруди в плані і розрізі дуже нагадують поховання в катакомбних склепах. З іншого боку, не варто забувати, що в дворі Саркельського городища було виявлене поховання (№ 3), що фактично являло собою катакомбу салтівського типу (рис. 20). На жаль, дане похоронне спорудження було зруйноване. Але незважаючи на це, вдалося установити, що тут квадратний колодязь з'єднувався з катакомбою, що мала плоске дно та напівсферичне перекриття (вис. — 0,5 м; довж. — 1,6 м; глибина — 0,4 м). Від кістяка внаслідок руйнації катакомби збереглися лише гомілковостопні суглоби та розрізнені кістки стоп[1580]. На жаль, на території саркельського комплексу більше не вдалося зафіксувати катакомбні поховання. Однак поховання в катакомбах були виявлені поблизу Саркела.

Так, на селищі сусіднього Правобережного Цимлянського городища в ямі одного з жител було розкопано невеликий підбій, що явно нагадує салтівську катакомбу. Як відзначила С. О. Плетньова, "оскільки вирити катакомбу в піску неможливо, купол її могли виготовити просто з дерева (плетений, дощатий) і завалити землею"[1581]. Дані знахідки цілком закономірні, тому що на Правобережному Цимлянському поселенні було виявлено кілька черепів доліхокранного типу, що може свідчити про присутність тут тієї ж групи населення, що і на Лівобережному Цимлянському городищі (Саркелі)[1582]. І немає нічого дивного в тому, що наприкінці п'ятдесятих років минулого сторіччя неподалік від Правобережного Цимлянського городища біля Аксая (у балці Великий Луг) був виявлений катакомбний могильник (рис. 14)[1583]. Дані знахідки можуть свідчити на користь існування в околицях Саркела населення, яке знаходилося в генетичному зв'язку з аланами лісостепового Подоння і Північного Кавказу.

Складається враження, що підбійне жіноче поховання № 213 у південно-західної стіни Саркельської фортеці (рис. 18, 1) являє собою перехідну форму від катакомбних поховань до поховань у круглих ямах у південно-західної стіни фортеці (рис. 15, 1; 16, 1; 17, 1). У даному випадку можна говорити про те, що в Саркелі конструкція катакомбних поховань від самого початку зазнала трансформації. Можливо, що спочатку для здійснення поховання стали замість катакомб споруджувати

[1578] [Плетнева, 1989, с. 20].
[1579] [Плетнева, 1989, с. 20–21; Малютин, 1906, с. 153–163].
[1580] [Плетнева, 1989, с. 20].
[1581] [Плетнева, 1994 с. 307].
[1582] [Гинзбург, 1963, с. 301, 307].
[1583] [Артамонов, 1963, с. 6].

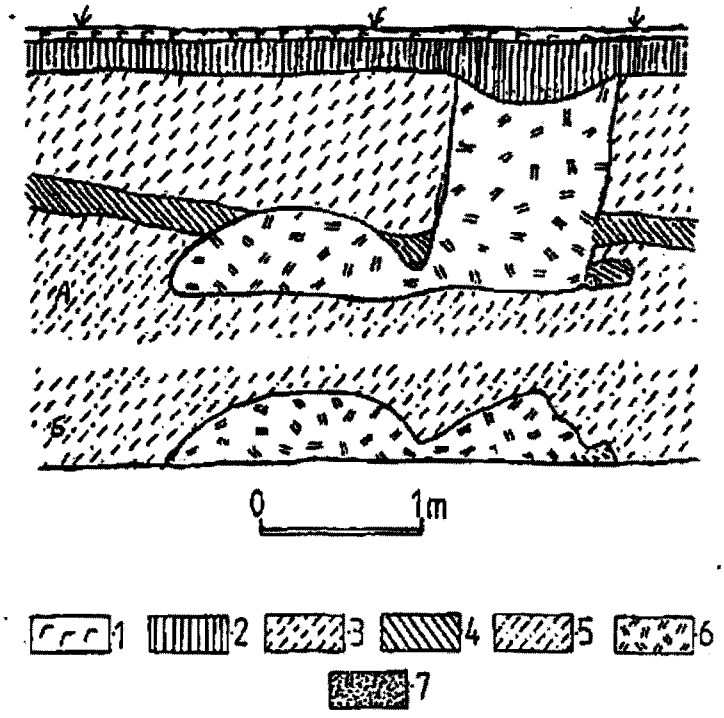

Рис. 20. Катакомба салтівського типу (пох. № 3), виявлена у дворі Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової): А — розріз; В — план. 1 — дерн; 2 — гумусований шар; 3 — материковий суглинок; 4 — темно-коричнева глина; 5 — жовта комкувата глина; 6 — аморфний шар — заповнення поховальної камери; 7 — сурчина

ями з підбоями, а згодом перейшли до ям круглої форми, що уже не містили підбою та вхідного дромоса.

Однак незрозуміло, чому в Саркелі, на відміну від інших районів Хозарського каганату, де проживали алани, дуже рано відмовилися від традиції ховати померлих у катакомбних склепах. З одного боку, це можна пояснити впливом булгарських племен, для яких, як вважають багато дослідників, була притаманна традиція поховання в простих ґрунтових ямах прямокутної форми. І тому цілком закономірним може виглядати припущення про своєрідний симбіоз поховальних традицій осілого населення Саркела, яке за своїм походженням було неоднорідним. Однак, як показали археологічні й антропологічні дослідження, носіїв власне зливкинської традиції в самому Саркелі було небагато. З іншого боку, можна припустити, що чисто практичні міркування не дозволяли споруджувати катакомби, що повинні були мати, окрім поховальної камери, також дромос. Якщо подивитися на план розташування салтівських поховань, то можна відзначити, що вони знаходилися на вузькій ділянці, затиснутій між південно-західною стіною Саркельської фортеці, і ровом (рис. 21). Можливо, що обмеженістю простору можна пояснити, чому

будівельники фортеці відмовилися від колишньої традиції, і тому померлих стали ховати в круглих ямах, що у плані й у розрізі фактично нагадували собою трохи зменшені катакомбні склепи.

Таким чином, можна цілком погодитися з думкою С. О. Плетньової та Г. Ф. Турчанінова, які вважають, що населення Саркела було поліетнічним, і серед жителів цієї хозарської фортеці були алани[1584]. І тому є підстави довіряти інформації Костянтина Багрянородного та "Повісті врем'яних літ" про перебування аланів-ясів у степах Нижнього Подоння, у безпосередній близькості від Саркела — Білої Вежі в X ст.[1585]. Отже, завдяки даним археологічних та антропологічних досліджень ми можемо констатувати наявність матримоніальних зв'язків між представниками родових груп аланського і сармато-болгарського походження у Саркелі, які залишили спільний могильник біля південно-західної стіни фортеці з особливим поховальним обрядом, що увібрав у себе як верхньосалтівські, так і зливкинські традиції. У зв'язку з цим виникає природне запитання: коли в зазначеному районі з'явилися перші аланські переселенці?

О. П. Артамонова на основі аналізу стратиграфії могил осілого населення Саркела прийшла до однозначного висновку: "зовсім безсумнівно, що поховання в ямах і підбоях відносилися або до часу будівництва фортеці, або до першого періоду життя в ній (як наприклад пох. 233 і 234 у житловій напівземлянці 12), і належали населенню салтівської культури"[1586]. Як нам удалося встановити, Саркел був побудований у 30-ті роки IX ст.[1587]. Звідси природно випливає висновок, що вже в перше десятиліття IX ст., а можливо і раніше, у районі Саркела могли існувати поселення аланів. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, внаслідок яких подій і коли алани могли переселитися з Північного Кавказу до степів Подоння.

У сучасній археологічній літературі існує кілька версій щодо переселення аланів у першій половині VIII ст. з території Північного Кавказу до лісостепового Подоння[1588]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить припущення С. О. Плетньової, згідно з яким алани-переселенці під час свого пересування до лісостепу повинні були пройти через донські степи[1589]. Можна висловити припущення, що частина цих аланів затрималася й осіла в тому районі, де згодом виникли Правобережне Цимлянське і Лівобережне Цимлянське городища.

Характерно, що розвідки філологічного характеру також дозволяють висловити припущення про існування в Саркелі — Білій Вежі ірано-кавказького елементу. Найбільшого поширення набула інтерпретація назви ***Саркел***, як складового тюркського терміну — ***сар/шар (білий)*** і ***гіл*** (дім, фортеця), що надалі дозволило вважати назву "Біла Вежа" перекладом на давньоруську мову даного словосполучення. Досить цікаво, що другу частину цього топоніму — ***гіл*** (дім, фортеця) Ч. Бартоломе та А. П. Новосельцев схильні були вважати словом іранського походження[1590]. Однак С. О. Плетньова на цей рахунок дотримувалась іншої думки і вважала, що назва

[1584] [Турчанинов, 1990, с. 170; Плетнева, 1996, с. 154].

[1585] [Константин, 1991, с. 51–53; Воскресенская..., 1856, с. 287].

[1586] [Артамонова, 1963, с. 24–25].

[1587] [Константин, 1991, с. 170–171; Артамонов, 1929, с. 80; Васильев, 1900, с. 137–138; Theophanes Continuatus, 1838, с.122–124].

[1588] [Плетнева, 1967, с. 184–186; Кузнецов, 1962, с. 296–300; Афанасьев, 1981, с. 48–64].

[1589] [Плетнева, 1967, с. 185].

[1590] [Bartholomae, 1920, с. 22; Новосельцев, 1990, с. 131].

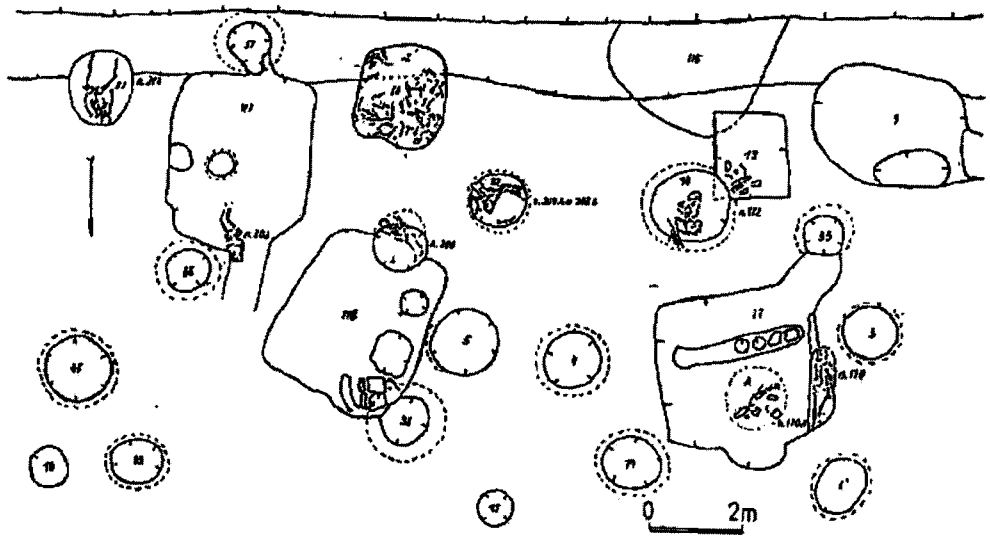

Рис. 21. Фрагмент ділянки салтівського могильника біля південно-західної стіни Саркельської фортеці (за даними О. П. Артамонової)

Саркел означає не "білий дім", а "білий готель"[1591]. Крім того, А. П. Новосельцев схильний був вважати, що друга частина слов'янської назви міста "Біла Вежа" — ***вежа*** являє собою іранське слово, що ввійшло в слов'янські мови для позначення поселення, фортеці, вежі[1592]. Що стосується присутності терміну ***сар*** (білий), то найбільш переконливим виглядає пояснення О. Пріцака. Відомий тюрколог вважає, що в даному випадку білий колір був використаний для вказівки на те, що дана фортеця являла собою стійбище західного крила хозарів, розташованого на захід від їхнього домена на Ітілі. Необхідно виходити з того, що в тюрків, як і в деяких їхніх сусідів, за часів раннього середньовіччя білий колір використовувався для позначення Заходу[1593].

Про те, що аланська мова мала поширення в Саркелі — Білій Вежі можуть свідчити окремі знахідки з написами, що були виконані рунами. У зв'язку з цим особливий інтерес становить припущення Г. Ф. Турчанінова, відповідно до якого у середньовічних аланів та їхніх сусідів існувала писемність, що своїм походженням "виявилася пов'язана з арамейськими, а надалі частково зі стародавніми і квадратними письменами досить старих форм"[1594]. Саме завдяки цьому дослідник створив систему знаків-рун, за допомогою яких він намагався розшифрувати середньовічні написи з багатьох місць Хозарського каганату, у тому числі із Саркела. Особливий

[1591] [Плетнева, 1996, с. 143].
[1592] [Новосельцев, 1990, с. 131; 81].
[1593] [Pritsak, 1981, s. 4].
[1594] [Турчанинов, 1990, с. 78–102; Турчанинов, 1964, с. 77–79].

інтерес становить запропоноване Г. Ф. Турчаніновим тлумачення напису на кистені, знайденому в 1949–1951 рр. Волго-Донською експедицією в Саркелі. На думку дешифрувальника цього напису, на кистені було написано "кусыухсганг", що можна перекласти з осетинської не інакше як — "Кусів кістень"[1595]. Однак у зв'язку з цим слід зазначити, що М. І. Артамонов не бачив у цих знаках літери і визнав у них великокнязівські знаки власності, що могло свідчити, на його думку, про послідовну приналежність кистеня п'ятьом власникам[1596].

Інший напис, що зацікавив Г. Ф. Турчанінова, був виконаний на остраці та містив 43 знаки. На думку дослідника, тут були "окрім літер сиро-несторіанського письма, у наявності літери салтово-маяцького та давньоосетинського письма арамейського дукта, а також цифри арамейської лічби". Виходячи з палеографічних даних, Г. Ф. Турчанінов схильний був вважати, що напис був складений у X ст. Він прочитав його за допомогою осетинської мови таким чином:

"1. ... сельскому пра[вителю]
2. по 10 мужчин...
3. ... (из) ханских пах[арей]
4. по 2 взрослых нев[ольника]
5. по 16 (малых) копен се[на]
6. с ясов нужно по[лучить]".

На думку Г. Ф. Турчанінова, даний запис на остраці «являє собою некодифіковане письмо, письмо "без потроєння", яким було середньовічне осетинське»[1597]. Однак у цій ситуації варто бути дуже обережним у висновках і необхідно звернути увагу на думку М. І. Артамонова, який висловив припущення, що даний напис був складений з літер кирилиці[1598].

Крім того, С. О. Яценко звернув увагу на те, що на території Саркельської фортеці були виявлені знаки-тамги, з яких 20 типів мали місцеве походження, а 8 типів знаходять аналоги на інших територіях Хозарського каганату, в тому числі в місцях розселення основного масиву аланського населення[1599].

Не виключено, що свідченням перебування іраномовних ясів у даному районі можуть бути деякі назви топонімічного характеру. Особливий інтерес становить походження назви притоки Дону і станиці — ***Цимла***. На думку І. Г. Добродомова, дана назва в первісному вигляді могла мати подобу ***Чимли***, що на тюркських мовах повинне означати — "трав'яниста, покрита рослинністю". Через те, що тюркським мовам не притаманне вживання приголосного "ц", цілком логічно припустити індоєвропейську обробку терміну. І. Г. Добродомов вважає, що в даному випадку "заміна ***ч*** на ***ц*** могла відбутися в мові іраномовних аланів, колишніх мешканців південноруських степів, що взаємодіяла з мовою приазовських тюрків". Хоча слід зазначити, що І. Г. Добродомов допускає і слов'янську обробку назви ***Чимли***[1600].

Роблячи підсумок, варто звернути увагу на спостереження С. О. Плетньової, яка вважає, що хозарська фортеця Саркел виникла, насамперед, як торговельний

[1595] [Турчанинов, 1971, с. 86–87].
[1596] [Артамонов, 1958, с. 74–76].
[1597] [Турчанинов, 1990, с. 110–114].
[1598] [Артамонов, 1958, с. 79].
[1599] [Яценко, 2001, с. 115–116].
[1600] [Добродомов, 1965, с. 116–120].

центр, що знаходився на перетинанні важливих торгових шляхів. Ці ж функції Біла Вежа, за ствердженням дослідниці, продовжувала виконувати й у давньоруський період. Інтенсивна торгівля мала сприяти, на думку С. О. Плетньової, переселенню в місто різних груп населення, серед яких були й алани[1601]. Проте варто нагадати, що у свій час М. І. Артамонов дотримувався з цього приводу зовсім іншої думки. Тому є сенс ще раз звернути увагу на спостереження М. І. Артамонова щодо призначення будівництва Саркела: "Саркел було збудовано не на річковому, а на сухопутному шляху при переправі через ріку, і він мав зміцнити положення хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів шлях із центра Хозарії — Ітіля на Нижній Волзі. Знаходячись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з'являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою"[1602]. З іншого боку, варто звернути увагу також на інше спостереження М. І. Артамонова, згідно з якими "безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, без сумніву, були представники місцевого населення", а "присланий візантійським імператором на прохання хозарів Петрона та прибулі з ним візантійські фахівці, швидше за все, були радниками хозарів"[1603]. Проведений аналіз дозволяє вважати, що цим місцевим населенням, яке будувало Саркел, були алано-болгари, і це при тому, що вагомі позиції серед них мали належати аланам північнокавказького походження. Про те, що алани до будівництва фортеці та під час її існування проживали по обох берегах Дону, свідчать дані археології та антропології.

Насамперед, варто нагадати про синхронність правобережних катакомб салтівського типу і Правобережного городища[1604]. Отже, на початку IX ст. алани північнокавказького походження мали проживати не лише на лівому, а й на правому березі Дону. Що стосується перебування цієї ж групи населення на лівому березі Дону на початку IX ст. і в більш пізній період, то дані археології та антропології засвідчують перебування цих аланів у самій Саркельській фортеці.[1605]. А це може означати, що в період будівництва Саркела та в більш пізній період алани вже були зосереджені на лівому березі Дону. Дані ал-Мас'уді дозволяють вважати, що на початку X ст. місцеве осіле населення займалося захистом та контролем переволоки від Дону до Волги ("Здесь же хазарским царем поставлены в большом количестве люди, которые удерживают приходящих этим морем (Найтасом — *О. Б.*), также приходящих сухим путем с той стороны, где полоса Хазарского моря соединяется с морем Найтас")[1606]. Проте є підстави погодитись з думкою О. О. Тортіки та інших дослідників, згідно з якою переволока почала використовуватись як "транзит для русів", що мало місце лише з кінця IX ст.[1607]. Отже, виникає природне питання: з якою метою хозари поселили аланів у тому місці, де згодом виник Саркел?

З огляду на це, варто звернути увагу на спостереження М. І. Артамонова, що Саркел і більш рання Правобережна фортеця знаходилися по берегах переправи через Дон і відповідно до політичної ситуації мали обороняти території Каганату

[1601] [Плетнева, 1996, с. 142–158].
[1602] [Артамонов, 1962, с. 299–300].
[1603] [Артамонов, 1962, с. 301–302].
[1604] [Плетнева, 1994 с. 307; Гинзбург, 1963, с. 301, 307; Артамонов, 1963, с. 6].
[1605] [Гинзбург, 1963, с. 263–264; Артамонова, 1963; Плетнева, 1989, с. 20].
[1606] [Гаркави, 1870, с. 131].
[1607] [Тортика, 2006, с. 479].

від наскоків кочівників спочатку із сходу, а потім із заходу, які мали перепроваджуватись через переправу у цьому районі Дону[1608]. Отже, первісною функцією місцевих аланів наприкінці VIII – на початку IX ст. було обслуговування переправи через Дон, що мала велике стратегічне значення для хозарів.

З іншого боку, звертає на себе увагу факт присутності візантійців у цьому районі. Як уже зазначалось, за даними візантійських авторів, Саркел був побудований у часи візантійського імператора Феофіла, який царював з 829 по 842 рр., [1609], а точніше між 834 і 837 рр.[1610]. Безпосередніми будівничими фортеці, якими керували візантійські архітектори, були алани і болгари. Тобто виходить, що протягом кількох років між візантійцями і аланами існували тісні контакти. Отже, візантійці для позначення місцевих аланів мали вживати певний термін.

Як уже зазначалось, аналіз тексту твору Феофана дозволяє вважати, що візантійці для позначення осілого населення причорноморських степів у VIII–IX ст. продовжували використовувати квазіетнонім ναύτης — "моряк, мореход; весляр, матрос", якому найкраще відповідає слов'янський термін "перевізник", що зустрічається у "Повісті врем'яних літ"[1611]. Нами вже було висунуте припущення, чому в "Повісті врем'яних літ" Кий був названий "перевізником" — бо його одноплемінники переселилися з берегів Дунаю до Дніпра, засвоївши таким чином як самоназву переклад грецького терміну на слов'янську. Отже, є підстави вважати, що візантійці у 30-ті рр. IX ст. могли використати для позначення аланів, які будували під їхнім керівництвом фортецю Саркел, екзоетнонім ναῦται — "перевізники". Найбільш ймовірно, що саркельські алани від початку називали себе ***ас,*** бо походили, як і їхні соплемінники у лісостеповому Подонні, із західної частини північнокавказької Аланії. А після будівництва Саркела вони вже могли засвоїти, завдяки контактам з візантійцями, нову самоназву ***fard-as*** (***буртас***) — "аси броду". І цей термін у межах Хозарського каганату міг досить швидко поширитися серед східноєвропейських аланів як самоназва. Серед хозарів, які були тюркомовним народом, термін ***fard-as*** набув вигляд ***буртас,*** бо в тюркських мовах відсутній приголосний ***ф,*** і таким чином останній термін став офіційною назвою східноєвропейських аланів та наближених територіально до них етнічних груп. До того слід зазначити, що до IX ст. етнонім ***буртас*** не був відомий у письмових джерелах. Принаймні дослідники вважають, що найбільш ранні відомості про буртасів містяться у творі мусульманського автора ал-Калбі, який жив у першій половині IX ст., де буртаси відомі як ***бурджас***[1612]. Отже, слов'янський ***перевізник*** і алано-хозарський ***буртас*** (***fard-as***) можуть мати одне джерело походження — візантійський термін ναύτης — "матрос, весляр"!

Як уже зазначалось, дані деяких письмових джерел дозволяють вважати, що вже в хозарський період окремі групи печенігів могли оселитися поблизу Саркела. Так, анонімний автор компілятивного трактату "Худуд ал-'Алам" відзначає існування на території Хозарської держави в X ст. особливих "Хозарських печенігів", що проживали на північ від північнокавказьких аланів: "На восток от них горы ха-

[1608] [Артамонов, 1962, с. 299–300].
[1609] [Константин, 1991, с. 170–171].
[1610] [Артамонов, 1929, с. 80; Васильев, 1900, с. 137–138; Theophanes Continuatus, 1900, s. 122–124].
[1611] [Theophanis, 1839, p. 438–439; Дворецкий, 1958б, с. 157; Повість врем'яних літ, 1990, с. 18–19].
[1612] [Гаркави, 1870, с. 15, 20].

зар; на юг от них аланы; на запад от них море Гурз (Азовское — *О. Б.*); на север от них страна Мирват"[1613]. Сучасні дослідники одностайні в думці, що володіння даної групи печенігів доходили до хозарського Саркела. Примітно, що мусульманські і візантійські автори, описуючи події першої половини X ст., жодного разу не згадують печенігів у районі Саркела. Інформація про "хозарських печенігів" міститися лише в компілятивному трактаті "Худуд ал-'Алам", написаному вже наприкінці X ст. Саму появу печенігів у степах Азовсько-Каспійського міжмор'я анонімний автор цього географічного твору описує таким: "Они в древности были сборищем из печенегов турецких, пришли сюда, овладели силой этой областью и здесь поселились. Они владеют палатками, шатрами, (всяким) скотом и баранами. Они переходят с места на место в этой области в зависимости от пастбищ, находящихся в хазарских горах; хазарские пленники, попадающие в мусульманские области, большею частью происходят отсюда"[1614]. Тобто є підстави вважати, що частина печенігів могли силоміць захопити хозарську територію поблизу Саркела лише в період значного послаблення Хозарського каганату — у середині X ст. Згадування автором "Худуд ал-'Алам" "тюркських печенігів" дозволяє бачити в цих переселенцях одне із племен печенігів причорноморських. О. Пріцак вважав, що цими "хозарськими печенігами" стало приазовське печенізьке плем'я Воротолмат[1615].

С. О. Плетньова з перебуванням печенігів біля Білої Вежі пов'язала західну ділянку кочівницького могильника (19 насипів), для поховань якої були притаманні наступні риси: 1) "під кожним насипом у неглибокій могилі був похований на спині з руками уздовж тулуба, орієнтований головою на південний захід один померлий"; 2) "основна частина похованих європеоїди-брахикрани"; 3) "переважав звичай укладати залишки коня (опудало з голови, ніг, відокремлених по п'ятий суглоб, і шкіри) поруч з небіжчиком"; 4) "використовували тверді вудила без перегину"[1616]. Щодо походження цих підкурганних поховань С. О. Плетньова ще у своїй публікації 1963 р. висловила досить важливе припущення: «В IX – на початку X ст. це були, скоріш за все, печенізькі роди, які вийшли із середовища так званих "хозарських печенігів", які кочували у Приазов'ї. У руський період існування кочове, васальне до міста об'єднання продовжувало існувати. Цілком ймовірно, що воно поповнювалось новими родами гузів-торків, які просунулися у другій половині X ст. до південноруських степів. Європеоїдність більшості похованих не протирічить висловленій гіпотезі. Абу-Дулеф, який описав печенігів зі слів очевидців, відзначає їхні типово європеоїдні риси — "це люди довгобороді, вусаті»[1617]. У своїй думці про європеоїдність більшості похованих на західній ділянці кочівницького могильника поблизу Саркела С. О. Плетньова слідувала висновкам *Л.* Г. Вуїч. Остання віднесла цих європеоїдів-брахикранів до типу "середньоазійського межиріччя" (САМ). Внаслідок цього було зроблене досить важливе спостереження: «Черепи кочівників європеоїдної групи знаходять досить велику схожість з черепами сарматських часів. Найбільш близькими з останніх є черепи виокремленої Г. Ф. Дебецом так званої "астраханської групи", а також сарматські черепи Подоння з курганів, що були

[1613] [Minorsky, 1937, p. 160].
[1614] [Худуд ал-'Алам, 1930, с. 31].
[1615] [Pritsak, 1976, p. 14].
[1616] [Плетнева, 2006, с. 245].
[1617] [Плетнева, 1963, с. 258].

розташовані поблизу Саркела — Білої Вежі». У цьому дослідник бачить наслідок асиміляції тюрками-кочівниками племен сарматського походження як у Середній Азії, так і в південноруських степах[1618]. Проте ці процеси відбувалися до того, як печеніги оселилися поруч із Саркелем.

Що стосується характеру взаємин печенігів з алано-болгарським населенням Саркела, то С. О. Плетньова відзначила досить цікаві риси у поховальному обряді місцевих кочівників: "Варто відзначити, що спорудження окремих кенотафів із залишками коня та інші, більш дрібні деталі поховального обряду, в окремих випадках невеликі підбої у стінках деяких могил, приступки, трупоположення на боці із зігнутими ногами і навіть залишені у засипці могили горщики з їжею, могли бути запозичені кочівниками від місцевих алано-болгарських племен, з якими азійські кочівники, безумовно, мали тісні політичні та родинні зв'язки"[1619].

У зв'язку з цим великий інтерес становлять два жіночих поховання, здійснені в кургані № 38 на західній ділянці кочівницького могильника. Перше було основним і належало літній жінці, яка була у могильній ямі у випростаній позі на спині головою на Захід-Південь-Захід. Друге поховання було впускним і належало також літній жінці. Проте вона була похована за іншим обрядом: головою на Захід-Південь-Захід; у трохи скорченій позі на правому боці; при цьому ліва нога була витягнута, а права — трохи зігнута; руки були зігнуті у ліктях (рис. 22)[1620]. Коментуючи останній обряд поховання, С. О. Плетньова у своїй монографії, присвяченій кочівницькому могильнику Саркела, віднесла це поховання до числа мусульманських. Підставою для цього стало те, що поховальний обряд впускного поховання, на думку С. О. Плетньової, нагадував мусульманський: "легкий правий поворот, обличчям на Південь — до Мекки". При цьому в обох похованнях був ще відсутній інвентар[1621]. Проте найближчі синхронні аналоги цьому жіночому похованню були відомі дуже далеко від Саркела — на території Волзької Булгарії. Більш вірогідною є версія про місцеве походження другого впускного поховання.

За спостереженнями Л. Г. Вуїч, основне поховання належало літній жінці-брахікрану, яка була носієм змішаного антропологічного типу. Впускне ж поховання належало літній жінці, хоча і брахікрану, але носієві антропологічного типу середньоазійського межиріччя (САМ), що набув поширення не лише серед поховань кочівників західної ділянки біля Саркела, а й серед частини салтівського населення Саркела[1622]. Отже, є підстави підтримати перший висновок С. О. Плетньової, котрий вона зробила ще в публікації 1963 р.: "ця остання була похована на боці з трохи підігнутими ногами, тобто так, як ховали жінок аланські племена Подоння у VIII–IX ст."[1623].

Таким чином, можна припустити, що в середовищі печенігів, які ховали своїх небіжчиків поблизу Саркела, були вихідці із середовища алано-болгарського населення фортеці. У жінці, похованій в основному похованні кургану № 38, варто бачити або печеніженку, або дружину печеніга, який мав її поховати за звичаєм

[1618] [Вуич, 1963, с. 433–439].
[1619] [Плетнева, 1963, с. 240].
[1620] [Плетнева, 1963, с. 225].
[1621] [Плетнева, 1990, с. 12].
[1622] [Вуич, 1963, с. 433].
[1623] [Плетнева, 1963, с. 239].

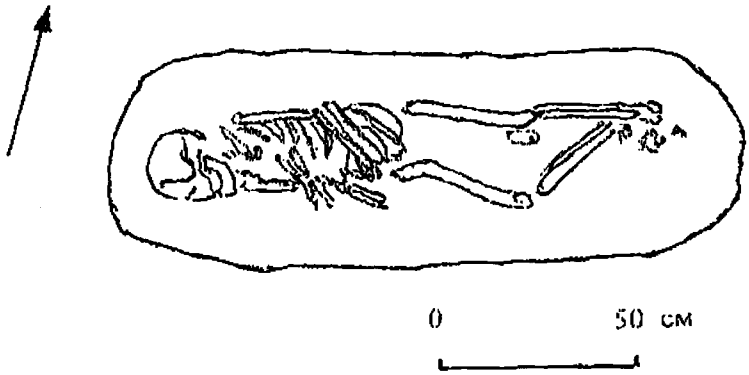

Рис. 22. Впускне жіноче поховання в кургані № 38 на західній ділянці кочівницького могильника біля Саркела (за даними С. О. Плетньової)

свого племені. Похована ж у впускному похованні жінка, тобто пізніше, мала б знаходитись з жінкою із печенізького середовища або в родинних стосунках, або бути її служницею. Принаймні той факт, що це впускне поховання було здійснене за салтівськими традиціями, може свідчити на користь знаходження у середовищі печенігів вихідців із салтівської громади Саркела. Очевидно, ці люди у печенізькому суспільстві посідали низький соціальний статус (були рабами або залежним населенням). Це можна пояснити тим, що чоловіки-печеніги відчували нестачу жінок, і тому були змушені брати собі із середовища салтівського населення Саркела дружин та заручниць.

* * * *

Печеніги панували у причорноморських степах майже півтора століття, аж доки їх звідти у першій половині XI ст. не потіснили нові прибульці зі Сходу — торки-узи, які ненадовго затримались у Північному Причорномор'ї. Проте після того печеніги не зникли зі сторінок історії — одна частина печенігів оселилась на землях Південної Русі, інтегрувавшись з часом в об'єднання "Чорних клобуків"; друга частина печенігів перейшла на Балкани і згодом опинилася на службі у візантійських імператорів; певна частина печенігів опинилася в Угорщині[1624]. Проте в Угорщині алано-печенізькі зв'язки не припинялися.

На думку угорського дослідника А. Палочи-Хорвата, окремі групи печенігів могли з'явитися на території Угорщини вже наприкінці X ст. Між 1027 і 1036 рр. обмежені печенізькі військові контингенти вже використовувалися угорськими королями для походів до Нижнього Дунаю. У той час печеніги зазнавали тиску з боку своїх східних сусідів — гузів. Навіть на початку експансії куманів у другій половині XI ст. печеніги продовжували перебувати на Нижньому Дунаї. Лише після 1091 р., внаслідок тиску об'єднаних військ Візантії і куманів, печеніги залишили землі Північно-Західного Причорномор'я та розселилися на території сусідніх держав,

[1624] [Бибиков, 1999, с. 199–228; Толочко, 1999, с. 79].

тому числі в Угорщині. Відомо, що за часів правління угорського короля Стефана II (1116–1131 рр.) печеніги вже в значній кількості переселилися до Угорщини. Дані письмових джерел, топонімії та археології свідчать про те, що печеніги були розселені на західних і північно-західних територіях сучасної Угорщини[1625]. На цих же територіях сусідами печенігів були не лише мадяри, а й алани-аси.

З перебуванням аланів і печенігів в Угорщині слід пов'язувати сім місцевостей, що носять назви ***Eslar, Oslar*** (від ***Aslar***). На думку дослідників, у цих топонімах міститься пам'ять про ясів, де ***As*** — це тюркська назва аланів, а ***lar*** — тюркський показник множини[1626]. Місцевості з тюркськими назвами ***Eslar, Oslar*** (Яси) є на півночі Угорщини — у комітатах Саболц і Ноград, у комітаті Борсод — західніше від вище зазначеної місцевості, у комітаті Пешт — між Тиссою і Дунаєм, у комітаті Сомош — на південь від озера Платтен, у старій Південній Угорщині — південніше Темешбурга[1627]. Як свідчать угорські документи, назва місцевості ***Azalar*** (*Яси*) уже існувала в комітаті Somogy (на південь від озера Платтен) в 1229 р., тобто до вторгнення тюркомовних куманів (кунів) в Угорщину[1628]. Очевидно, що до цього типу топонімів варто віднести назву сучасного поселення ***Ászár***, розташованого на Північному Заході Угорщини, поблизу міста Kisbér. Про те, що там дійсно проживали яси, свідчить наявність місцевого яського музею. Цілком можливо, що дані топоніми можуть свідчити про спільне проживання аланського й тюркомовного населення в Подунав'ї.[1629].

В. П. Шушарін існування в Угорщині топонімів даного типу пов'язує з перебуванням аланів і пояснює це таким чином: "Про те, що ці алани піддалися тюркизації (згадаємо, що в ареалі салтово-маяцької культури вони проживали разом з болгарами-тюрками), говорить та обставина, що в топонімії їхня назва збереглася у формі тюркської множини ***Ос-лар***"[1630]. Однак незрозуміло, чому в Угорщині аланам знадобилося називати свої поселення терміном "Яси" та ще тюркською мовою. Більше ймовірним виглядало б те, що так тюркомовні сусіди називали поселення своїх сусідів-аланів, виділяючи їх таким чином із середовища іншого населення. Більш логічно припустити, що такими тюркомовними сусідами аланів в Угорщині у домонгольський період були печеніги. Не є винятком, що печеніги могли розселяти васальних їм аланів на кордонах території, відведеної для проживання печенізької орди, щоб ті виконували роль своєрідного заслону від сусідніх народів. Цілком можливо, що ці алани були союзниками печенігів і переселились разом до Угорщини з Північно-Західного Причорномор'я. На користь того припущення, що значна частина аланів після X ст. могла піти з Північно-Західного Причорномор'я разом з печенігами, може свідчити відсутність відомостей у письмових джерелах про перебування аланів у цьому регіоні після середини X ст.

[1625] [Paloczi-Horvat, 1989, p. 27–38].
[1626] [Немет, 1960, с. 4].
[1627] [Немет,1960, с. 4–5].
[1628] [Немет, 1960, с. 4].
[1629] [Немет, 1960, с. 5].
[1630] [Шушарин, 1997, с. 215].

Розділ IX

Іраномовні етнічні групи Середнього Поволжя під владою правителів Волзької Булгарії

Після 965 р. Хозарський каганат зник з політичної карти Євразії як держава. Занепад Каганату створив умови для піднесення у Східній Європі Русі, переселенню торків-огузів до степів Північного Причорномор'я, на землі печенігів, і подальшого витіснення їх звідти куманами-половцями. Вже у середині X ст. північнокавказька Аланія здобула незалежність й існувала як незалежне політичне утворення аж до походів монголів у 30–40-і рр. XIII ст. Тоді ж Волзька Булгарія здобула незалежність і, починаючи з кінця X ст., продовжувала існувати аж до монгольської експансії на початку XIII ст. як могутня держава у Східній Європі. Є підстави вважати, що помітний слід в історії Волзької Болгарії залишили окремі племена та етнічні групи сармато-аланського походження.

Письмові документи нічого не повідомляють про переселення булгарських племен до Середньої Волги. Існує думка, що це сталося наприкінці VII – на початку VIII ст. Згідно з думкою С. О. Плетньової, О. П. Смірнова та інших дослідників, це відбулося пізніше — у VIII–IX ст.[1631]. До прибічників першої думки слід віднести В. Ф. Генінга та А. Х. Халікова, які з перебуванням ранніх булгар пов'язували виникнення Великого Тарханівського, Танкеївського, Кайбельського та деяких інших могильників (рис. 23), що були виявлені на Середній Волзі. Проте серед грунтових поховань цих могильників у поховальному обряді були виявлені певні відмінності, що дозволило дослідникам говорити про різне походженням племен, які заснували державне утворення, відоме як Волзька Булгарія[1632]. Кілька десятиліть тому О. П. Смірнов вважав, що в етногенезі булгар Середнього Поволжя взяли активну участь племена сармато-аланського походження. Про це, на його думку, може свідчити рання кераміка та побутові речі Волзької Булгарії, що знаходять аналоги у речових комплексах більш ранніх сарматів та більш пізніх аланів Північного Кавказу. Як доказ цієї ідеї, дослідник наводив також зроблений Ібн Фадланом опис поховання жителя Волзької Булгарії, що заслуговує на окремий розгляд[1633]. Проте результати антропологічних досліджень з ранніх поховань Великого Тарханівського, Танкеївського, Кайбельського та деяких інших могильників, проведені М. С. Акімовою, дозволили дослідниці прийти до висновку, що не можна вести розмову про генетичний зв'язок цього населення з сарматами, тому що їхній антропологічний тип тяжіє до типу Середньоазійського межиріччя (САМ), для якого була притаманна монголоїдність[1634]. Однак проведені останнім часом С. Г. Єфімовою та Т. С. Кондукторовою дослідження свідчать про те, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану[1635]. З іншого боку, великий інтерес становить думка О. П. Смірнова,

[1631] [Плетнева, 1981, с. 77; Смирнов, 1981, с. 208].
[1632] [Генинг, Халиков, 1964, с. 65–99; 117, 172–175].
[1633] [Смирнов, 1946, с. 158; Смирнов, 1957, с. 89].
[1634] [Акимова, 1964, с. 177–197].
[1635] [Ефимова, Кондукторова 1995, с. 562–583].

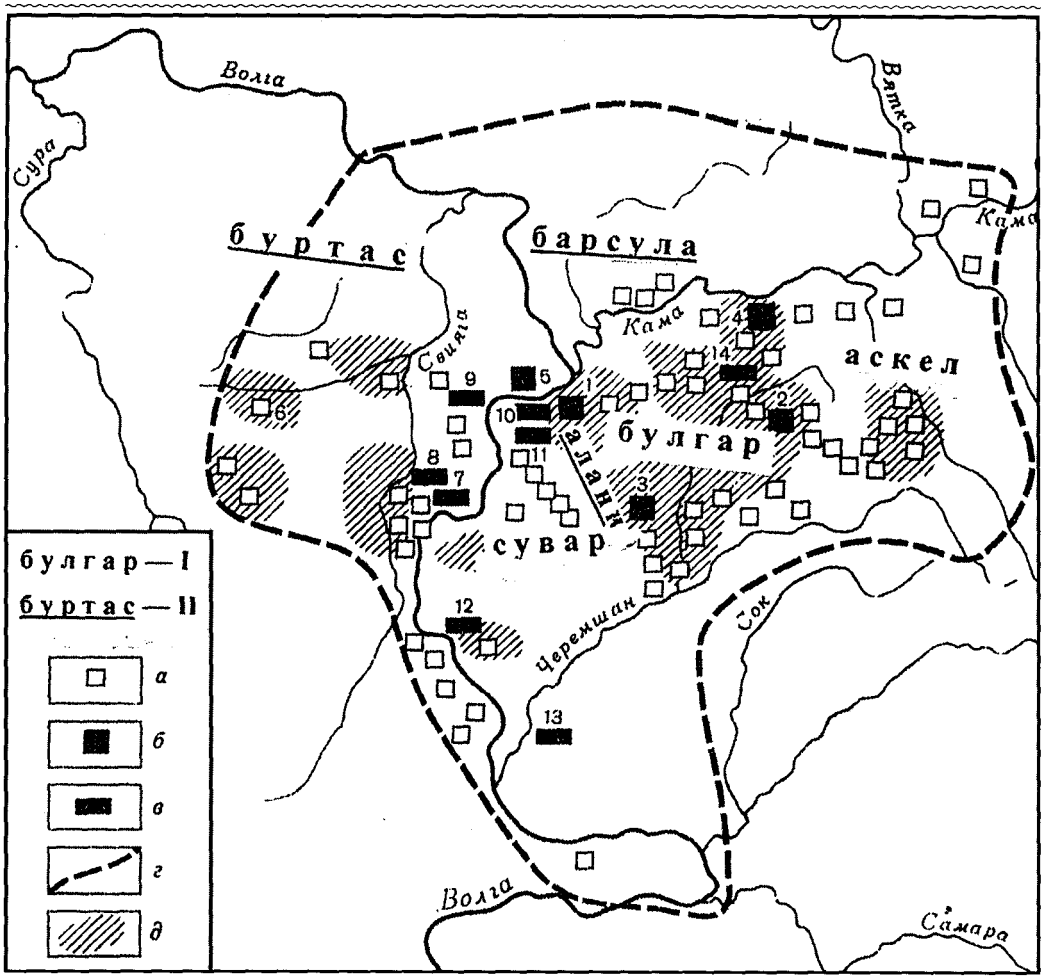

Рис. 23. Територія та населення Волзької Булгарії у IX – на початку XIII ст. (за даними С. О. Плетньової):
I — етнічні групи тюркського та фінно-угорського походження;
II — етнічні групи сармато-аланського походження;
а — замки; б — міста; в — язичницькі могильники; г — кордони держави;
д — найбільш щільно заселені області;
1 — Болгар; 2 — Біляр; 3 — Сувар; 4 — Джукетау; 5 — Ошель (Ашли);
6 — Тигашівське городище; 7 — I Велико-Тарханівський;
8 — II Велико-Тарханівський; 9 — Тетюшський; 10 — Танкеївський;
11 — Кокрятський; 12 — Кайбельський; 13 — Хрящевський;
14 — Велико-Туганський

згідно з якою на Середній Волзі "держава булгар була багатоплемінною". Про неоднорідність населення Волзької Булгарії також свідчать письмові джерела.

Про етнічний склад булгар Середньої Волги письмові джерела почали писати лише починаючи з X ст. Достатньо детальний опис цих племен нам подали арабо-перські інформатори. За їхніми свідченнями, волзькі булгари були неоднорідні. Так, Ібн Русте (X ст.) і Гардізі (XI ст.) повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: ***б.рсула***, ***аскел*** і власне ***булгар***[1636]. У "Худуд ал-'Алам " (X ст.) волзькі булгари помилково названі "буртасами", а власне буртаси — "барадасами". Щодо складу перших у даному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: "біхдула (барсула — *О. Б.*), ішкіль, булгар"[1637]. Особливий інтерес становить інформація Ібн Фадлана про склад племен Волзької Булгарії на початку X ст. У своєму творі арабський мандрівник, крім власне булгар, які посідали панівне положення, виділив етнічні групи ***суваз*** і ***аскел***. Зведень про народ ***барсула*** в Ібн Фадлана немає, зате міститься інформація про народ ***баланджар***: "Мы видели у них домочадцев [одной семьи] в количестве пяти тисяч душ женщин и мужчин, уже всех принявших ислам. Все они известны [под названием] Баранджар"[1638]. Дана особливість навіть дозволила А. П. Новосельцеву зробити висновок, що це може підтверджувати "ідентичність тюркизованих басилів (барсилів і баланджар)"[1639]. Поширеною є думка, згідно з якою народ ***суваз*** доречно ототожнювати з кавказькими савірами[1640]. Як уже відзначалось, перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст.[1641]. Проте інформація мусульманських авторів про входження до складу племінного союзу булгар Середньої Волги етнічної групи ***суваз*** [1642] також може служити додатковим аргументом на користь того, що булгари, які мігрували на Середню Волгу, включили до складу свого об'єднання не групу племен Дагестану, а групу західної частини Центрального Передкавказзя, виходячи, наприклад, з того, що сучасні свани для позначення карачаївців і балкарців дотепер використовують етнічний термін ***Савіар***[1643]. У даній роботі вже було висловлене припущення, що народ сувар, який мешкав на Середній Волзі та Північному Кавказі, мав не тюркобулгарське, а мадяро-угорське походження. Проте є підстави вважати, що сувари, постійно перебуваючи в оточенні булгарських племен, могли бути швидко тюркизовані.

Отже, виходячи з того, що термін ***булгар*** міг нести в собі не тільки етнічне, але й політичне значення, можна висловити припущення щодо небулгарського походження також племен ***бр.сула*** та ***ас.кл***. Проте походження племені ***ас.кл*** ще досить проблематичне. Показові щодо цього висновки Г. В. Вернадського, який у своїй монографії "Стародавня Русь" висловив припущення, що за часів раннього середньовіччя район Дінця-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі Ібн Фадлану за назвою ***ескел (аскал).*** Це, на його думку, вказува-

[1636] [Заходер, 1967, с. 28, 48].
[1637] [Худуд ал-'Алем, 1930, табл. 76; Minorsky, 1937, p. 461].
[1638] [Ковалевский, 1956, с. 138–139].
[1639] [Новосельцев, 1990, с. 84].
[1640] [Ковалевский, 1954, с. 21–27].
[1641] [Агафий, 1953, с. 88–89, 90–93, 116, 132].
[1642] [Ковалевский, 1956, с. 138–139].
[1643] [Волкова, 1973, с. 94].

ло на їхнє перебування в басейні Оскола[1644]. Аналогічних поглядів дотримується також І. Г. Добродомов, який схильний розглядати первісний термін ***Ас-кол*** як тюркську назву "річка асів", що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я ***ескел (аскал)***, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Оскола. При цьому він вважав, що саме про цих жителів басейну річки Оскол повідомляє на початку X ст. Ібн Русте, і відповідно до того дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Оскола, а не Волги[1645].

Проте А. П. Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов до висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Оскола[1646]. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А. П. Ковалівського: "И отъехал царь от воды, называемой Хеллече, к реке под названием Джавшыр и оставался около нее два месяца. Кроме того, он захотел, чтобы произошла перекочевка [племен], и послал за народом, называемым суваз, приказывая им перекочевать вместе с ним. [Они] же отказали ему. И [они] разделились на две партии. Одна партия — с [разным] отребьем, и над ними [еще раньше] провозгласил себя [самозванным] царем [князем] [некто] по имени Вырыг.... Другая же партия была вместе с царем [князем] из [кочевого] племени, которого называли царем [племени] эскэл. Он был у него в повиновении, хотя [официально] еще не принял ислама. — Когда же он [царь] послал им [первой партии] это послание, то [они] испугались его намерения, и все вместе поехали совместно с ним реке Джавшыр"[1647].

Це повідомлення Ібн Фадлана добре співвідноситься з інформацією Ібн Русте, який повідомляє: "Между землею Печенегов и землею болгарских Эсегель лежит первый из краев Мадьярских"[1648]. У даному випадку немає підстав ототожнювати згаданих мадярів і печенігів з населенням Північного Причорномор'я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі — землі башкирів, тобто йдеться про території, наближені до Приуралля[1649]. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до Magna Hungaria, країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від країни волзьких булгар[1650]. Отже, болгарське плем'я ***есегель (аскел)*** проживало на лівому березі Середньої Волги і являло собою найбільш східне племінне угрупування волзьких булгар (рис. 23). Таким чином, немає підстав пов'язувати плем'я ***есегель (аскел)*** з алано-аським населенням басейну Оскола.

Проте етнічна приналежність середньоволзьких ***есегелів*** ще й досі залишається предметом дискусій. Так, С. Г. Кляшторний вважає, що в булгарському племені ***есегель (аскел)*** варто бачити "відоме із давньотюркських та китайських джерел

[1644] [Vernadsky, 1943, p. 241–242].
[1645] [Добродомов, 1989, с. 15–17].
[1646] [Ковалевский, 1954, с. 35].
[1647] [Ковалевский, 1956, с. 139].
[1648] [Хвольсон, 1869, с. 25].
[1649] [Ковалевский, 1956, с. 130].
[1650] [Юлиан, 1863; Аннинский, 1940].

огузьке (ретроспект. огурське) плем'я ізгіль/езкель"[1651]. Проте дослідник не пояснює, як це племінне угрупування могло потрапити з глибин Центральної Азії до берегів Волги, значно віддалених від земель ізгілів. Якби така міграція мала місце, то письмові джерела мали б зафіксувати ізгілів або на північних кордонах мусульманського світу, або у степах Східної Європи. У зв'язку з цим варто згадати дуже оригінальну гіпотезу, висунуту ще у XIX ст. Д. А. Хвольсоном, згідно з якою "под этим именем разумелись живущие с самых древних времен в Седмиградии, Saculi или Seculi, нынешние Секлы, или Секлеры, Szekely, как обыкновенно пишут Мадьяры, и Sekel, как они сами себя называют". Тобто Д. А. Хвольсон вважав есегелів одним із мадярських племен[1652]. Проте дослідник слушно зауважив, що Ібн Русте (Ібн Даста) чітко відрізняє мадярів від есегелів і при цьому відносить останніх до числа булгарських племен[1653].

У зв'язку з цим варто звернути увагу на спостереження В. Ф. Генінга та А. Х. Халікова щодо особливостей формування населення Волзької Булгарії у передмонгольський період: "Отже, спираючись на письмові та археологічні джерела, можна вважати, що на Середній Волзі болгари-прибульці зустрілися зі значною масою тюркомовних племен, які включили до свого складу, як свідчать матеріали Танкеївського могильника, і групи місцевого фінно-угорського населення"[1654]. Звичайно, це мало відобразитись і в етнонімії населення Волзької Булгарії. Таким чином, є підстави бачити в племені ***есегель (аскел)*** місцеву етнічну групу фінно-угорського, але не мадярського, походження.

Що стосується походження племені ***барсула***, то П. Голден зробив песимістичний висновок, відповідно до якого не можна пов'язувати походження середньоволзького племені ***барсула*** з країною ***Берсілія*** на Північному Кавказі[1655]. Проте більшість сучасних дослідників вважають, що волзьке племінне угруповання ***бр.сула*** та кавказькі ***барсіли*** (басіли — *О. Б.*) — це один і той же народ[1656]. При цьому ці дослідники посилаються на "Хроніку" Михайла Сірійського, складену у XII ст., де згадана "країна аланів Берсілія", яка була розташована на Північному Кавказі[1657]. Як уже зазначалось, це дало підстави О. В. Гадлу та А. П. Новосельцеву вважати барсілів аланами, які до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям[1658]. Що ж стосується того, що у Ібн Фадлана серед представників третьої групи волзьких булгар, згадані замість барсіл носії етнічної назви ***Баранджар***[1659], то є підстави вважати, що на початку X ст. барсіли були відомі арабам, насамперед, як жителі міста та місцевості Беленджер, що знаходилася в Дагестані. Отже, виходячи з того, що С. Г. Єфімова та Т. С. Кондукторова встановили, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та

[1651] [Кляшторный, Султанов, 2000, с. 139].
[1652] [Хвольсон, 1869, с. 96–97].
[1653] [Хвольсон, 1869, с. 97–98].
[1654] [Генинг, Халиков, 1964, с. 174].
[1655] [Golden, 1980, p. 145].
[1656] [Новосельцев 1990, с. 91; Генинг, Халиков 1964, с. 108].
[1657] [Marquart, 1903, s. 484–485].
[1658] [Гадло, 1979, с. 63–68; Новосельцев, 1990, с. 84].
[1659] [Ковалевский, 1956, с. 138].

Казахстану[1660], а також з наявності інформації Михайла Сірійського про Берсілію як про "країну аланів"[1661], можна висловити припущення, що барсіли залишили на Середній Волзі Кайбельський могильник і вони були своїм походженням пов'язані з сарматами Поволжя, а не з аланами Північного Кавказу.

Ще кілька десятиліть тому Б. Д. Греков та М. Ф. Калінін намагалися довести, що етнонім ***берсула*** мав відношення до "нукратських" татар і був перекладом терміну "срібні болгари". Це припущення базувалося на тому, що слово ***нокра*** перською мовою означає "срібло", а терміни ***бер*** і ***сер***, на їхню думку, могли відповідно означати середньоволзьке плем'я ***берсула*** і ***сер*** — "срібло"[1662]. Однак така гіпотеза виникла під впливом "яфетической" теорії М. Я. Марра, і з погляду сучасної філологічної науки не витримує критики. Таким чином, є підстави вбачати у племінних угрупованнях ***булгар, бр.сула*** та ***саваз (сувар)*** переважно вихідців з території Північного Кавказу.

Якщо середньоволзькі барсіли спочатку належали до числа іраномовних груп, то є сенс спробувати відшукати пов'язані з ними деякі топонімічні назви. У зв'язку з цим має сенс виділити спробу І. Г. Добродомова пов'язати походження топоніма ***Казан*** з перебуванням на цій території іраномовних буртасів[1663]. Великий інтерес становить спроба І. Г. Добродомова та Е. Кінана вважати даний топонім похідним від осетинського терміну ***къадзонæг*** — "вигин, поворот, закрут"[1664]. Дійсно, якщо подивитися на карту (рис. 23), то можна помітити, що місто Казань розташоване саме там, де Волга різко повертає на захід. Крім цього, І. Г. Добродомов наводить і інші аргументи на користь свого припущення. Насамперед, дослідник опирається на повідомлення Й. Барбаро і перського автора Ахмеда Гаффарі, відповідно до яких в XV–XVI ст. назва ***Cassan*** використовувалася для позначення не міста, а області. Отже, назва місцевості перейшла на назву міста, щодо часу заснування якого існують різні думки. Крім того, І. Г. Добродомов вважає, що "саме від місцевості Казан походить самоназва татар Поволжя ***казанлы***"[1665]. Але, незважаючи на відсутність зведень про перебування буртасів на лівобережжі Середньої Волги, І. Г. Добродомов завзято відстоює алано-буртаське походження топоніма ***Казан*** і при цьому категорично не згодний з думкою Е. Кінана[1666], який аналогічно виводить дану назву від осетинського терміну, але не пов'язує його з буртасами, а з тим, що «у VII–VIII ст., булгари переселялися з Кубансько-Азовського регіону на територію "закруту Волги"» і «принесли із собою іранський термін, який вони запозичили від своїх союзників, які називалися ***Ас*** (ймовірно ***Буртас= Фырт-Ас***, тобто "Річкові Аси"), котрі були носіями одного із східноіранських діалектів, близького до осетинської мови»[1667].

Нам здається, що назва ***Казан*** могла дійсно мати східноіранське походження і могла з'явитися на лівобережжі Середньої Волги не обов'язково з аланськими

[1660] [Ефимова, Кондукторова, 1995, с. 562–583].
[1661] [Marquart, 1903, s. 484–485].
[1662] [Греков, Калинин, 1948, с. 107].
[1663] [Добродомов, 1990, с. 45–53].
[1664] [Добродомов, 1990, с. 45–53; Keenan, 1979–1980, p. 484–496].
[1665] [Добродомов, 1990, с. 45–53].
[1666] [Добродомов, 1990, с. 48].
[1667] [Keenan, 1979–1980, p. 491–492].

групами, які називалися ***Буртас*** чи ***Ас***. Письмові джерела і топонімія дозволяють локалізувати буртасів на правому, а не на лівому березі Волги. Однак припустимо, що до складу волзьких булгар від самого початку входила етнічна група, яка мала безпосереднє відношення до північнокавказьких аланів, але з іншою назвою. З цим і можна пов'язувати, що протягом тривалого часу на Середній Волзі зберігався топонім ***Казан***, що знаходить переконливе пояснення в сучасній осетинській мові. У даному випадку йдеться про етнічну групу ***барсула***, яка являла собою один з підрозділів волзьких булгар, походження якої пов'язують з північнокавказькими аланами[1668]. Отже, барсіли могли проживати на лівому березі, на захід від племен ***булгар*** та ***аскел*** (рис. 23). З іншого боку, незрозуміло, чи являли від самого початку переселення ці три племені окремі племена, чи вони сформувались на Середній Волзі з окремих родів, які на Північному Кавказі входили до складу племен у конфедераціях ***Велика Болгарія*** та ***Берсілія,*** і етнічні самоназви таким чином на Середній Волзі стали назвами новоутворених племен.

Те, що болгари, які оселилися на Середній Волзі, багато чого успадкували від своїх сусідів-аланів, може свідчити інформація Ібн Фадлана про поховальні звичаї жителів Волзької Булгарії. Арабський інформатор подав детальний опис поховальних звичаїв булгар, що мають аналоги у традиціях скіфів, осетинів тощо. Так, Ібн Фадлан повідомляє: "И если умрет мусульманин у них, и вот [имеется] женщина [из] хорезмийцев, то его обмывают омовением мусульман. Потом везут его на повозке, которая тащит его, а перед ним [идут] со знаменем, пока не прибудут с ним к месту, в котором его похоронят. Когда же он прибудет туда, они возьмут его с повозки и положат его на землю. Потом очертят вокруг него линию и откладут его в сторону. Потом они выкопают внутри этой линии его могилу, сделают для него боковую пещеру и погребут его"[1669]. А. П. Ковалівський, коментуючи даний уривок, зазначив, що тут "йдеться про поховання приїжджого мусульманина". При цьому дослідник звернув увагу на конструкцію поховальної споруди: «لحدا — "лахд" — бокова печера, здійснена у стінці рову відповідно до старовинного способу поховання на Сході. У мусульман ця бокова виїмка настільки висока, що небіжчик може там прийняти сидяче положення. Вважалось, що зразу після смерті він буде допрошений двома ангелами, для бесіди з якими йому доведеться сісти»[1670]. Проте кілька десятиліть тому з цього приводу О. П. Смірнов зазначив: "Не можу не зазначити, що другий обряд поховання в катакомбах, найбільш характерний для Салтівського могильника, пов'язаний і з сарматським, також є характерним для болгарів". При цьому дослідник посилається саме на цей уривок твору Ібн Фадлана[1671]. Отже, якщо виходити з контексту повідомлення Ібн Фадлана, то можна вважати, що згаданий небіжчик-мусульманин не був місцевим жителем, а походив, вірогідніше за все, з Хорезму. Як відомо, у Хорезмі з давніх часів проживали іраномовні етнічні групи, серед яких були не лише власне хорезмійці, а й алани. Отже, описаний Ібн Фадланом поховальний обряд міг являти собою відгомін давніх поховальних традицій іраномовних народів.

[1668] [Заходер, 1967, с. 28, 48; Худуд ал-'Алем,1930, табл. 76; Minorsky, 1937, с. 461].
[1669] [Ковалевский, 1956, с. 140].
[1670] [Ковалевский, 1956, с. 231, ком. 635].
[1671] [Смирнов, 1957, с. 6].

Проте Ібн Фадлан далі описує також і поховальну церемонію місцевих булгар Середньої Волги: "Подобно этому [и] они [жители этой страны] поступают со своими мертвыми. Женщины не плачут над мертвыми, но над ними плачут их мужчины, которые приходят в день, в который он умер, останавливаются у дверей его юрты и кричат самым гнусным плачем и самым диким, каким только можно плакать. Это — [люди] свободные. Когда же свершится их плач, являются рабы, [неся] с собой сплетенные кожи, и непрерывно плачут и бьют свои бока и выступающие части своих тел этими ремнями, пока на их теле не образуются [следы] вроде ударов бича. И они [местные жители] обязательно водружают у двери юрты знамя. Они приносят его оружие и кладут его вокруг его могилы и не прерывают плача в течение двух лет. Когда же свершатся два года, они снимут знамя и возьмут [часть] своих волос... Родственники умершего созовут званый пир, посредством которого дается знать об окончании траура, и если у него была жена, то она выйдет замуж. Это если он был из [числа] главарей. Что же касается простого народа, то они делают со своими умершими [только] кое-что из этого [обряда]"[1672]. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що цей опис поховальної церемонії волзьких булгар дуже нагадує опис поховальних обрядів скіфів, описаних Геродотом. При цьому було зафіксовано чимало збігів: "71 ...коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те ж саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку[1673]. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим. 72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломою і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім

[1672] [Ковалевский, 1956, с. 140].

[1673] У перекладі Г. А. Стратановського на російську даний фрагмент має вигляд: "...отрезают кусок своего уха, обстригают в кружок волосы на голове, делают кругом надрез на руке, расцарапывают лоб и нос и прокалывают левую руку стрелами" [Геродот, 1972]..

пропускають крізь тіло коня товсту жердину як до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегнів підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів. Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть. 73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен з них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються..."[1674]. З цією традицією перегукуються звичаї осетинів, які під час похорон били себе кулаками, палицею й навіть спеціальним батогом[1675].

Здавалось, що саме такі збіги можуть свідчити про успадкування волзькими булгарами поховальних традицій від попереднього скіфо-сарматського населення степів Східної Європи, що може лише підтверджувати участь у формуванні племінних союзів ранньосередньовічних булгар родів та племен сармато-аланського походження. Проте поховальні обряди волзьких болгарів дуже нагадують поховальні традиції давніх тюрок Центральної Азії, описані китайськими авторами. За їхніми даними, на початку поховальної церемонії тюрки клали небіжчика в намет. Після того його родичі приносили в жертву коней та овець і об'їжджали верхи на конях навкруги юрти сім разів. Вони підходили до входу в намет і надрізали свої обличчя сім разів. Потім в спеціальний день вони спалювали небіжчика разом з його конем та речами. Родичі небіжчика ховали прах померлого в могилу під час відповідного сезону року. Вони робили жертвоприношення, влаштовували перегони на конях і різали свої обличчя в день смерті і в день похорон. При могилі споруджувався спеціальний будинок, де встановлювали намальоване зображення небіжчика та каміння — за кількістю вбитих ворогів. Голови забитих під час похорон та поминок тварин тюрки вивішували на стовпах[1676]. Саме це підтверджує наше припущення, що прототюрки вже за часів античності могли запозичити поховальні традиції від носіїв скіфської культури на Алтаї. Хоча не виключено, що за часів раннього середньовіччя тюркомовні предки булгар, включивши до складу своїх племен родо-племінні групи сармато-аланського походження, асимілювали їх, що сприяло запозиченню нових поховальних звичаїв.

Ібн Фадлан та інші середньовічні інформатори залишили нам відомості про політичний устрій держави Волзька Булгарія. За їхніми даними, на чолі держави був цар, якого Ібн Фадлан назвав ***Балатвар***[1677], що дуже нагадує відомий ще серед тюркютів титул ***ельтербер***, носієм котрого була та людина, яка очолювала саме ті племена тюркютської держави, які зберегли своє самоуправління[1678]. На думку Б. Д. Грекова та М. Ф. Калініна, спочатку булгарська держава на Волзі складалася

[1674] [Геродот, 1993].
[1675] [Калоев, 1984, с. 75–76].
[1676] [Бичурин, 1950, с. 230].
[1677] [Ковалевский, 1956, с. 121].
[1678] [Бернштам, 1946, с. 80, 112–114, 127].

із злиття під владою одного володаря чотирьох "царів", які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області ***Сувар*** та вождь суварів (савірів) відокремився від влади болгарського володаря-царя[1679]. Отже, є підстави вважати, що основу конфедерації племен на Середній Волзі складали представники трьох племен — ***б.рсула, аскел*** і власне ***болгарів*** — що співвідноситься з інформацією мусульманських авторів про склад союзу булгарських племен[1680]. Таким чином, плем'я ***барсула*** у булгарському союзі належало від самого початку до числа панівних етнічних груп, а не до підкореного місцевого населення.

Б. Д. Греков та М. Ф. Калінін, користуючись інформацією Ібн Фадлана, прийшли до висновку, що наступний щабель в цій соціальній ієрархії болгарського суспільства після цих чотирьох "царів" посідали "ватажки-куввади". Слідом за ними вони поставили "жителів" країни. Це дало підстави дослідникам вважати, що представники цих двох соціальних груп являли собою вищу знать, яка мала представляти інтереси болгарського царя на місцях. Далі була виділена група, яку Ібн Фадлан назвав "наближені", що може співвідноситись з поняттям "дружина" — військові люди, які існують завдяки засобам свого вождя. Дослідники відрізняють дружину від війська, яке збиралось лише під час воєнних дій. Очевидно військо на випадок війни виставляли царі спочатку чотирьох, а потім трьох племен, що було однією з їхніх повинностей. Дружинники допомагали представникам централізованої влади збирати податки (у вигляді худоби або хутра) з рядового населення згаданих трьох (а раніше чотирьох) племен. У випадку непослухання постійне військо царя булгар бралося за зброю для здійснення наказів[1681].

У XI–XII ст. зросла могутність Волзької Булгарії, внаслідок чого територія держави охоплювала не лише лівобережжя Середньої Волги, а й інші сусідні території. На думку дослідників, у передмонгольський період до складу Волзької Булгарії входили: на сході — території до лівого берега р. Білої; на півночі — землі в басейні р. Казанки і територія між Волгою та Вяткою на північ від р. Ками; на півдні — землі аж до Саратова та до р. Урал; на заході — володіння до гирла р. Оки. Основним ядром Волзької Булгарії було лісостепове Закам'я[1682]. Тому є підстави вважати, що за часів розквіту до складу Волзької Булгарії увійшли племена різноманітного походження. На думку Б. Д. Грекова та М. Ф. Калініна, до складу Волзької Булгарії увійшли буртаси, ари, черемиси, частина башкирів та інші етнічні групи, які були предками сучасних фінно- та тюркомовних народів Середнього Поволжя[1683]. Із числа таких етнічних груп Б. Д. Греков та М. Ф. Калінін, на підставі відомостей Іпатіївського та Лаврентіївського літописів про події 1152 та 1184 рр., виділили такі групи населення Волзької Болгарії, які виступили на боці болгарського князя у боротьбі проти навали Всеволода Велике Гніздо: ***собекуляти, челмата, темтюзи, торьци.*** На думку дослідників, тут йдеться про підрозділи булгар, які проживали на землях, що "знаходились неначе з Булгаром у договірних відносинах, або були самостійними, а іноді йому ворожими"[1684]. Проте у даному випадку доречно вес-

[1679] [Греков, Калинин, 1948, с. 160–163].
[1680] [Заходер, 1967, с. 28, 48].
[1681] [Греков, Калинин, 1948, с. 160–163].
[1682] [Греков, Калинин, 1948, с. 103–104; Мухамедьяров, 1953, с. 717].
[1683] [Греков, Калинин, 1948, с. 112–113].
[1684] [Греков, Калинин, 1948, с. 160–163].

ти розмову про те, що ці етнічні групи знаходились у васальних відносинах щодо болгарського царя, і однією з їхніх головних повинностей було виставляти за його вимогою військо. Очевидно, що такі обов'язки були покладені на буртасів.

Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу ***Буртас, Буртаси*** набули поширення саме на правому березі Середньої Волги, і на лівому березі Волги практично відсутні. Як вважав О. І. Попов, назви місцевостей з іменем ***буртас*** зайвий раз можуть свідчити про виділення прибульців-буртасів із загальної маси корінного населення[1685]. Саме на цій території археологи зафіксували факт значного впливу традицій лісостепового варіанта салтівської культури в VIII–X ст. на Крюківсько-Кунському, Ленінському, Панновському, Єлізавет-Михайлівському та інших могильниках, що традиційно пов'язують лише з мордвою-мокшею[1686]. Крім того, А. Є. Аліхова відзначила, що в похованнях на території розселення мордви-мокші з VIII ст. набув поширення поховальний обряд, відповідно до якого жінка була похована на правому боці з підігнутими ногами, у так званому "скрюченому положенні", з руками, розташованими біля обличчя[1687]. Характерно, що такий звичай був широко поширений у аланів лісостепового Подоння[1688]. А. Є. Аліхова першою висловила думку, що обряд скороченості у цинській групі пам'яток може свідчити про етнічні контакти мордовських і аланських племен[1689]. Звичай ховати небіжчиць у скорченому положенні на боці з часом набув ще більшого поширення, і у XII–XIV ст. став типовим для жіночих поховань на території, яку традиційно співвідносять з розселенням мордви-мокші. Все це дало підстави А. Є. Аліховій вважати, що після падіння Хозарського каганату частина аланів просунулась з лісостепового Подоння на Північний Схід, у середовище мордви-мокши, принісши з собою традицію ховати жінок на боці у скорченому положенні і племінну назву ***Буртас***[1690]. До того слід додати спостереження лінгвістів, згідно з якими в період раннього середньовіччя мордва являла собою єдиний етнічний масив, який з часом був розрізаний якимось прибулим з південноруських степів народом. Цим вони пояснюють утворення двох етномовних спільностей мордви: ерзі і мокши[1691]. Цілком можливо, що цими прибульцями були алани-буртаси.

З перебуванням буртасів у передмонгольський період на території Пензенської обл. та на сусідніх територіях М. Р. Полєсских пов'язує поширення поселень, аналогічних Золотарівському городищу, і пов'язаних з ними речових комплексів. За його спостереженнями, місцева червона або коричнева кераміка та конструкція городищ типу Золотарівського знаходять аналоги з керамікою аланів та з керамікою та з облаштуванням городищ Волзької Булгарії[1692]. Отже, є підстави вважати, що на правобережжі Середньої Волги в XI–XII ст. проживали буртаси (рис. 23), які своїм походженням були пов'язані з аланами — носіями салтівської культури, і ця територія входила до складу Волзької Булгарії.

[1685] [Попов, 1948, с. 200–203; Попов, 1973, с. 119; Добродомов, 1989, с. 18–19; Васильев, 1960, с. 206–207].

[1686] [Вихляев, 1974, с. 60; Алихова, 1969, с. 12].

[1687] [Алихова, 1949, с. 138; Алихова, 1959, с. 31–32].

[1688] [Плетнева, 1967, с. 91].

[1689] [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

[1690] [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

[1691] [Серебреников, 1965, с. 255–256].

[1692] [Полесских, 1956, с. 81–99; Полесских, 1960, с. 14–17; Полесских 1977, с. 67–82].

Дані мусульманських авторів кінця X – XII ст. про буртасів в основному повторюють зведення більш раннього мусульманського періоду, хоча у більшості випадків мусульманські автори прив'язують буртасів до булгар Середньої Волги[1693]. Однак відомості "Худуд ал-'Алам" відзначаються нестандартністю. По-перше, анонімним автором трактату волзькі булгари були помилково названі "буртасами", а власне буртаси — "барадасами". Тому було зазначено, що "буртаси" — мусульмани, і до їхнього складу увійшли племена: "біхдула [барсула — *О. Б.*], ішкіль, булгар". По-друге, власне буртасів анонімний автор назвав ***б.рдас*** і повідомив, що "у них два царя, які один з одним не мають стосунків". При цьому частина "барадасів" була локалізована поблизу волзьких булгар[1694]. Використання іншого терміну щодо позначення буртасів можна пояснити тим, що автор трактату міг його запозичити вже наприкінці X ст. не з попередніх письмових джерел, а від мандрівників, і цей термін міг більше відповідати оригіналу самоназви народу, ретроспективно ***fard-as*** — "аси-перевізники". З іншого боку, слід вважати, що після значної міграції аланів-буртасів на Середню Волгу, пов'язану з падінням Хозарського каганату, наприкінці X ст. буртаси могли тимчасово політично домінувати в регіоні. У той час могло мати місце тимчасове послаблення Волзької Булгарії, що мало бути пов'язане з походом Володимира, якщо слідувати буквально тексту "Повісті врем'яних літ": "В лето 6493 иде Володимер на болгары с Добрынею, с уем своим, в ладьях"[1695]. Отже, тимчасовим зростанням політичної могутності буртасів на Середній Волзі наприкінці X ст. можна пояснити те, що анонімний автор "Худуд ал-'Алам" помилково назвав волзьких булгар "буртасами".

Знаходження буртасів під владою волзьких булгар мало сприяти поширенню серед буртасів ісламу. Про це можуть, принаймні, свідчити дані документів більш пізньої монгольської епохи. Так, Г. Рубрук, який відвідав у середині XIII ст. Золоту Орду, говорячи про сучасну йому ситуацію на правобережжі Середньої Волги, особливо відзначив представників народу "Мердас", які були "Сарацини"[1696]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на думку тих дослідників, які вважають, що саме в народі ***Мердас*** Г. Рубрука варто бачити перекручену назву ***Буртас***, а не позначення для мордви-ерзі, бо в середовищі останньої іслам ніколи не мав поширення[1697]. Таким чином, інформація Г. Рубрука дозволяє вважати, що вже в середині XIII ст., тобто за кілька десятиліть до офіційного прийняття ісламу в Золотій Орді, середньоволзькі буртаси вже були мусульманами, у чому варто бачити вплив сусідніх волзьких булгар-мусульман. Приналежність середньоволзьких буртасів до числа мусульман підтверджує також арабомовний автор XV ст. Химйари у своєму творі "Кітаб ар-рауд ал-Мітар"[1698].

Присутність аланів-асів на правобережжі Середньої Волги навіть на початку XIII ст. підтверджують дані творів перських істориків, де йдеться про похід військ Батия на Волзьку Булгарію та Русь у 1236–1237 рр. Так, сучасник подій перський історик Джувейні (1226–1283 рр.) у своїй "Історії завоювання світу" у тих фрагментах

[1693] [Заходер, 1962, с. 230–252].
[1694] [Худуд ал-Алем, 1930, табл. 76; Minorsky, 1937, p. 461].
[1695] [Повесть временных лет, 1950, с. 59].
[1696] [Рубрук, 1957, с. 110].
[1697] [Васильев, 1960, с. 191].
[1698] [Левицкий, 1960, с. 135].

тексту, де йдеться про похід на Волзьку Булгарію, помістив країну асів між Руссю і Волзькою Булгарією[1699].

Більш докладна розповідь про події 1236–1237 рр. міститься у "Збірнику літописів" Рашид ад-Діна. Однак аналіз текстів творів Рашид ад-Діна і Джувейні показує, що вони використовували практично одні й ті ж самі джерела інформації[1700]. За даними Рашид ад-Діна, похід розпочався в місяці джумад 633 р. г. (11 лютого – 11 березня 1236 р.). Усі війська з'єдналися в районі Булгара[1701]. Це підтверджує наступна фраза Рашид ад-Діна про похід військ Субедая "у країну ***асів*** і межі Булгара"[1702]. Далі Рашид ад-Дін повідомляє, що зі знаком покірності до монголів прийшли місцеві вожді Баян і Джику, а потім знову повстали. На придушення повстання був посланий Субедай.

Подальша частина твору відрізняється невизначеністю локалізації описуваних подій і відповідно до цього викликає дуже діаметрально протилежні версії і тлумачення. Так, Рашид ад-Дін повідомляє, що монголи почали каральну акцію і при цьому "Менгу-каан з лівого флангу йшов берегом великої ріки"[1703]. У даному випадку можна припустити, що основні монгольські сили пішли на захід, а через те, що Менгу-каан складав лівий фланг війська, то природно припустити, що він рухався в південно-західному напрямку уздовж берега Волги, а не Каспійського моря, як вважають деякі дослідники, які бачать в терміні ***дарйа*** позначення для моря, а не великої ріки[1704]. Монголи не змогли б за досить короткий проміжок часу досягти Північного Прикаспію.

Особливий інтерес становить інформація Рашид ад-Діна про результат рейду Менгу-каана уздовж Волги, у результаті якого був захоплений у полон Бачман — один з емірів, "із племені ольбурлік", і Качир-Укуле, "із племені асів"[1705]. У зв'язку з тим, що в даному фрагменті згадується половецьке плем'я (народність) ***ольбурік (ольбурлік)***, то великий інтерес становить версія С. О. Плетньової, згідно з якою в асах і в половцях із племені ***ольбурік*** слід бачити вихідців зі степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, тому що, на її думку, у Придніпров'ї проживало половецьке плем'я "ель-Бурі"[1706]. Однак слід зазначити, що в окремих варіантах твору Рашид ад-Діна "Джамі' ат-таваріх" наводиться й інший варіант етноніма — ***олірлік***[1707]. У даному випадку дуже проблематично бачити в етнонімі ***олірлік*** варіант назви племені ***ель-Бурі***. Крім того, малоймовірно, щоб у районі Волги в 1237 р. з'явилися придніпровські половці і придонецькі алани. До степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, судячи з даних історичних хронік, монголи повинні були прийти трохи

[1699] [Тизенгаузен, 1941, с. 22–23, 24].

[1700] [Тизенгаузен, 1941, с. 34; Рашид ад-Дин, 1960, с. 37; Рашид ад-Дин, 1980, с. 123–124; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 474].

[1701] [Тизенгаузен, 1941, с. 3435; Рашид ад-Дин, 1960, 37; Рашид ад-Дин, 1980, с. 124–126; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 474–475].

[1702] [Тизенгаузен, 1941, с. 34–35; Рашид ад-Дин, 1960, 3738; Рашид ад-Дин, 1980, с. 127; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 475].

[1703] [Рашид ад-Дин, 1980, с. 129; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 475].

[1704] [Феннел, 1989, с. 116–117].

[1705] [Тизенгаузен, 1941, с. 35; Рашид ад-Дин, 1960, с. 38; Рашид ад-Дин, 1980, с. 129; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 475].

[1706] [Плетнева, 1990, с. 178–179].

[1707] [Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 475–476].

пізніше, лише після походу на Північно-Східну Русь. Подальший аналіз тексту Рашид ад-Діна не дозволяє погодитись з припущенням С. О. Плетньової.

Так, у розповсюдженому у Східній Європі варіанті твору Рашид ад-Діна сказано, що після розгрому асів і половців на одному з островів Волги Менгу-каан провів там літо, і лише після цього, "у такіку-іл, у рік куриці, що відповідає 634 р. г. [4 вересня 1236 – 23 серпня 1237 р. н. е.]" монголи зайнялися "війною з мокшею [вар.: букші, юкші], буртасами й арджанами" і підкорили їх. Восени 1237 р. монгольські війська "пішли війною на руських". Далі Рашид ад-Дін повідомляє: "Бату, Орда, Гуюк-хан, Менгу-каан, Кулкан, Кадан і Бурі разом обложили місто Арпан [1708] і за три дні захопили [його]. Після цього вони заволоділи також містом Іке[1709]"[1710].

У відомому в Ірані списку "Історії монголів"[1711] Рашид ад-Діна події подані в більш стислому вигляді і там відсутні відомості про похід монголів на мокшу, буртасів та арджанів, що мали відбуватись напередодні вторгнення до Північно-Східної Русі восени 1237 р.[1712]. Ще більш стисла інформація про ці події міститься в "Історії завоювання світу" Джувейні. Оповідання Джувейні в більшості деталей збігається з текстом твору Рашид ад-Діна[1713].

Таким чином, можна припустити: або Рашид ад-Дін запозичив сюжет про половецького ватажка Бачмана у Джувейні, або Джувейні та Рашид ад-Дін користувалися одним джерелом інформації. Але у творі Джувейні в розповіді про половецького еміра Бачмана відсутні відомості про те, що разом з ним монголам у районі Волги чинив опір також ватажок асів Качир-Укуле. Тому можна висловити припущення, що наведена у творі Джувейні розповідь про половецького еміра Бачмана являє собою первісну версію. Рашид ад-Дін, який жив пізніше, додав до цього ще зведення про ватажка асів Качир-Укуле. При цьому спочатку могла з'явитися версія, де не містяться зведення про похід монголів проти мокші, буртасів і арджанів у 1237 р. (634 р. г.). Отже, більш повний варіант розповіді є найбільш пізнім. Це припущення підтверджує також правильна транслітерація назви міста Рязань — ***Riazan***, замість ***Arpan*** у розлогій редакції твору Рашид ад-Діна.

Таким чином, згадування половців і асів на Волзі після захоплення монголами Волзької Булгарії, ландшафт місцевості, де завжди є присутнім ліс, змушують погодитися з думкою тих істориків, котрі вважають, що описані події відбувалися саме в районі Середньої Волги[1714]. У зв'язку з цим необхідно згадати припущення тих дослідників, котрі вважають, що буртаси правобережжя Середньої Волги в епоху середньовіччя були аланами[1715]. Отже, виникає припущення, що поволзькі аси, очолювані еміром Качир-Укуле, і буртаси правобережжя Середньої Волги — це один і той же народ. Цілком можливо, що каральні заходи монголів не змогли б знищити всіх представників цього досить численного народу — буртаси згадуються аж до XVII ст. як сусіди булгар і мордви. У даному випадку мова може йти про одне

[1708] [Рязань — *О. Б.*].

[1709] [Коломною — *О. Б.*].

[1710] [Тизенгаузен, 1941, с. 36; Рашид ад-Дин, 1960, с. 38; Рашид ад-Дин, 1980, с. 133–134].

[1711] [Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 3–5, 475–476]..

[1712] [Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 486].

[1713] [Тизенгаузен, 1941, с. 24].

[1714] [Греков, Якубовский, 1950, с. 58–59; Джиоев, 1982, с. 13; Толочко, 1987, с. 168; Толочко, 1999, с. 167].

[1715] [Pritsak, 1978, p. 264; Добродомов, 1980, с. 403].

з племен буртасів, що взяло участь в антимонгольському повстанні, очолюваному кипчакським еміром Бачманом.

Проте давньоруські тексти при описі подій XI–XII ст. зовсім не згадують буртасів. Відомості про буртасів, як сусідів волзьких булгар, вперше з'являються у складеному в середині XIII ст. пам'ятнику давньоруської літератури "Слово о погибели Русской земли". Там відзначені території, залежні від князів Стародавньої Русі напередодні монгольського вторгнення, серед яких згадана область сусідів волзьких булгар — буртасів: "От моря до Болгаръ, от Болгар до *Буртас*, от *Буртас* до Чермис, от Чермис до Моръдви — то все покорено было богом крестияньскому языку поганьскыя страны: великому князю Всеволоду, отцю его Юрью, князю Кыевскому, деду его, Володимеру и Манимаху"[1716]. Крім того, у цьому творі зазначено: "*Буртаси*, Черемиси, Веда и Мордъва бортъничаху на князя великого Володимера"[1717]. Таким чином, у цьому першому згадуванні про буртасів у давньоруських джерелах міститься вказівка на те, що у передмонгольський період буртаси правобережжя Середньої Волги знаходилися у сфері впливу не лише Волзької Булгарії, а й Русі. Щодо релігійної приналежності середньоволзьких буртасів у передмонгольський період "Слово о погибели Русской земли" нічого не повідомляє.

Таким чином, незрозуміло, чому до середини XIII ст. давньоруські джерела нічого не повідомляють про буртасів, які були східними сусідами Русі. Тому логічно припустити, що середньоволзькі буртаси могли бути відомими у післяхозарський період у давньоруських та інших немусульманських джерелах під іншою назвою. Так, на можливе ототожнення ясів, які мешкали в XII ст. у Північно-Східній Русі, з буртасами Середньої Волги вказав І. Г. Добродомов. Підставою для цього, з одного боку, йому стала інформація давньоруських літописів про те, що в 1175 р. був убитий володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, і серед його вбивць був Амбал (Анбал) Ясин. Амбал, який, на думку дослідника, міг з'явитися при Володимиро-Суздальському дворі після вдалого походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. З іншого боку, І. Г. Добродомов виділив серед написів на надгробках волзько-камських булгар XIV ст. осетинське ім'я ***Амбал (Анбал)***, причому в двох варіантах, як це подано в різноманітних списках давньоруських літописів (проте тут йдеться не про правобережжя Волги, а про лівобережжя). Третім аргументом на користь перебування аланів-ясів на Середній Волзі І. Г. Добродомов вважає вказівку літопису, що серед вбивць Андрія Боголюбського була і його дружина-болгарка, а також зауваження В. М. Татіщева, що вона була також ясинею (аланкою). Це змусило І. Г. Добродомова зробити висновок: "Більш логічно вважати, що яси Володимиро-Суздальського князівства пов'язані з Волзькою Булгарією і ототожнюються з аланомовними буртасами, які жили на цій території"[1718].

Жваві суперечки викликає походження другої дружини Андрія Боголюбського. Багато дослідників дотепер безапеляційно вважають її яскою (аланкою), посилаючись, у першу чергу, на примітку В. М. Татіщева: "Княгиня Андреева сия была вторая, ясыня, но когда первая умерла и когда с нею он женился, того историки не показали"[1719]. У генеалогічному списку давньоруських князів, також поданому

[1716] [Бегунов, 1965, с. 183].
[1717] [Бегунов, 1965, с. 184].
[1718] [Добродомов, 1993, с. 130–136].
[1719] [Татищев, 1964, с. 250].

В. М. Татіщевим, про другу дружину Андрія Боголюбського сказано: "ясыня, кажнена 1177 г. "[1720]. Дуже характерно, що в жодному зі списків давньоруських літописів, збережених до наших днів, відомостей про яське походження цієї жінки немає. В. М. Татіщев відзначив, що інформацію про другу дружину Андрія Боголюбського він "точно из манускрипта Еропкина взяв, яко обстоятельнеше, внес"[1721]. На жаль, даний літопис не зберігся до наших днів, і перевірити достовірність наведених зведень уже неможливо.

Незважаючи на це, щодо походження другої дружини Андрія Боголюбського і наближеного до володимиро-суздальського двору Амбала (Анбала) Ясина робилися різноманітні припущення. Так, П. Бутков вважав, що друга дружина Андрія Боголюбського походила з кавказьких або донських ясів. Підставою для цього, на його думку, став той факт, що син Андрія Боголюбського від другого шлюбу — Георгій (Юрій) після смерті батьків "удалился к сродникам матери на Дон, или к Кавказу, и явился на р. Сунже или Севенге, во владениях ханов Хазарии, подлежавшей к обширному Дашт-и-Кипчаку"[1722]. Таких же поглядів продовжує дотримуватися Ю. О. Лімонов. Крім того, з існуванням "зв'язків родинних, національних, або яких-небудь інших" щодо другої дружини Андрія Боголюбського — "яски" дослідник пов'язує і появу Амбала Ясина при володимиро-суздальському дворі[1723]. Такий же мотив звучить і у А. П. Новосельцева, який, у відповідності до традиційних понять, пов'язав походження Амбала Ясина з Північним Кавказом[1724].

Проте давньоруські літописи свідчать про середньоволзьке походження другої дружини Андрія Боголюбського. У Тверському літописі сказано, що вона "бе бо Болгарка родом"[1725]. Можна цілком погодитися з думкою Є. Г. Пчеліної, що шлюб з цією жінкою Андрій Боголюбський міг укласти після походу "на Каму в 1164 р."[1726]. Дійсно, про цей похід у 1164 (6672) р. повідомляють давньоруські літописи: "Того ж лета иде князь великий Андрей на Болгары, а с ним брат его Ярослав, и сын Андреев Изяслав и князь Юрий Муромский... одва в мале дружине князь Болгарский утече до Великого города. Князь же великий взя их городы, възратися с победою великою, видя поганыа избиты, а свою дружину целу... и възратися, и повоеви землю их, и пожже, и шед взяша город их славный Брахимов в Каме, и сътвори землю их пусту"[1727]. Виходячи з цієї інформації, І. Г. Добродомов висловив припущення: "***Болгаркою*** дружина Андрія Боголюбського іменувалася, оскільки вона походила з Волзько-Камської Булгарії, у зв'язку з цим термін ***болгарка*** вказує не на її етнічну приналежність, а на територіальне і державне походження"[1728]. Отже, дуже сумнівно, що друга дружина Андрія Боголюбського могла бути яскою. Проте не викликає заперечень припущення дослідника про аланське походження ключника князя — Амбала (Анбала) Ясина. Аргументи І. Г. Добродомова щодо того, що Амбал потрапив до Володимиро-Суздальського двору після походу Андрія Боголюбського на

[1720] [Татищев, 1964б, с. 105].
[1721] [Татищев, 1964, с. 250].
[1722] [Бутков, 1825, с. 327].
[1723] [Лимонов, 1987, с. 95].
[1724] [Новосельцев, 1968, с. 216].
[1725] [Тверская..., 1863, с. 250].
[1726] [Пчелина, 1963, с. 160–161].
[1727] [Тверская..., 1863, с. 235–236].
[1728] [Добродомов, 1993, с. 135].

Волзьку Булгарію в 1164 р. і він походив з буртасів, виглядають переконливими[1729]. Ще у XIX ст. В. Ф. Міллєр переклав даний антропонім з осетинської як "Товариш". При цьому форма ***Амбал*** відповідала нормам іронського діалекта, а ***Анбал*** — дігорського[1730].

Проте А. М. Карсанов, як й інші дослідники, вірить у яське (аланське) походження другої дружини Андрія Боголюбського, і вважає, що вона вийшла заміж за володимиро-суздальського князя після його успішного походу на Волзьку Болгарію в 1164 р. Це дозволило А. М. Карсанову зробити аналогічній гіпотезі І. Г. Добродомова висновок, що "будучи за державною приналежністю з Волзької Болгарії, ця дружина князя Андрія за етнічною приналежністю була ясинею (аланкою), як зазначили В. М. Татіщев та П. Г. Бутков"[1731]. У зв'язку з цим було зроблене припущення, що "дружина-ясиня князя Андрія й Ам(н)бал були родичі", тому що "цим пояснюється його успішна кар'єра і високе положення при володимирському дворі"[1732]. Останній фактор може з однієї сторони пояснюватися не лише родинними зв'язками, а й етнічною близькістю або походженням з однієї території, тобто земляцькими взаємовідносинами.

Для обгрунтування своєї гіпотези А. М. Карсанов спробував залучити літературу з археології та антропології, щоб підтверджувала б перебування в середні віки на лівобережжі Середньої Волги аланів. На жаль, наведені публікації здебільшого в метологічному аспекті виглядають значно застарілими[1733]. Проте дуже слушним є звернення до монографії М. М. Герасимової, Н. М. Рудь та Л. Т. Яблонського "Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы", де, зокрема, про середньовічне населення Волзької Булгарии сказано: "Деякі групи населення, які жили відносно відокремлено, являють собою доліхокранний вузьколиций різко європеоїдний варіант, що має аналог у Верхньосалтівському могильнику та середньовічних могильниках Північного Кавказу". Автори дослідження появу даного фактора пояснюють таким чином: "У своєму просуванні на північ, до Поволжя, болгари могли втягнути в нього якісь групи аланського походження, що і пояснює появу довгоголового різко європеоїдного населення на Волзі"[1734]. Насамперед, доліхокранний антропологічний тип був зафіксований на могильнику XII–XIV ст. Бабин Бугор у Болгарах, на що також звернув увагу А. М. Карсанов.

Дослідження могильника Бабин Бугор на території Болгарського городища в Татарстані проводилося в 1947–1948 рр. (розкоп 14) О. М. Єфімовою, М. Ф. Калініним, О. П. Смірновим та О. С. Хованською. У результаті було розкопано більше 200 поховань як домонгольского, так і золотоординського часу. Автори розкопок розглядали могильник як некрополь, залишений рядовим населенням міста[1735]. Етнічна ж приналежність жителів Бабиного Бугра була визначена Є. О. Халіковою.

[1729] [Добродомов, 1993, с. 136].

[1730] [Миллер, 1887, с. 68].

[1731] [Карсанов, 1994, с. 388–391].

[1732] [Карсанов, 1994, с. 393].

[1733] [Карсанов, 1994, с. 392–393].

[1734] [Герасимова, Рудь, Яблонский 1987, с. 239].

[1735] [Ефимова, Калинин, Смирнов, 1947; Ефимова, Хованская, Калинин, Смирнов, 1947; Акчурина, Ефимова, Смирнов, Хованская, 1949; 1950; Ефимова, 1960; 1974; Яблонский, 1987, с. 125, 140–141].

За спостереженнями Є. О. Халікової, поховання на могильнику Бабин Бугор були як групові (в деяких могильних ямах знаходились кістяки чоловіків, жінок та дітей, поховані неодночасно), так і поодинокі. Для цих поховань було характерне те, що небіжчики знаходилися на лівому боці або на спині, головою на Захід, обличчям на Північ (56%), на Південь (37%) або догори. Руки небіжчиків дві (36%) або одна (25%) були складені на грудях або у верхній частині живота. У деяких могильних ямах були зафіксовані залишки дерев'яних домовин, але не знайдено жодного цвяха. Є. О. Халікова відзначає існування двох рядків поховань, при тому, що одні могильні ями перекривали інші. Це може свідчити про те, що могильник функціонував протягом досить тривалого часу. Як вважає Є. О. Халікова, це кладовище виникло тут у XII ст. на місці невеликого булгарського селища X–XI ст. і продовжувало існувати в XIII–XIV ст. Для могильника Бабин Бугор були характерні риси, що виділяють цей некрополь із решти середньовічних цвинтарів Волзької Булгарії. Насамперед, треба зазначити, що у семи випадках було зафіксовано присутність кам'яних конструкцій всередені могильних ям: вздовж стін та на дні могил, іноді над кістяками були розташовані великі та малі плити із пісковика. Ця риса, на думку Є. О. Халікової, знаходить прямі аналоги на синхронних християнських могильниках Верхнього Прикубання на Північному Кавказі та у Білій Вежі на Дону. Аналоги з Північним Кавказом мають також впускні поховання у сімейні усипальниці, що іноді зустрічаються на Бабиному Бугрі. Інвентар з могильника Бабин Бугор має певні відповідності на Північному Кавказі. Це стосується насамперед сережок зі вставками із сердоліку[1736].

Дані антропології також не суперечать запропонованій версії. Т. О. Трофімова відзначила вражаючу схожість краніологічних серій з Бабиного Бугра з антропологічними матеріалами з Верхньосалтівського катакомбного могильника хозарських часів на Сіверському Дінці, а також відому близькість з черепами так званого "понтійського типу" із курганних могильників Північного Кавказу[1737]. До цього слід додати спостереження В. П. Алексєєва, який відзначив, що у передмонгольський період на Північному Кавказі набули поширення два антропологічних типи: масивний брахікранний і грацильний доліхокранний. Останній за всіма показниками був наближений до верхньосалтівського і був поширений на заході Північного Кавказу у Прикубанні[1738]. Виходячи з того, що на Бабиному Бугрі антропологічний тип, особливості поховального обряду та інвентар знаходять прямі аналоги на християнських могильниках північнокавказької Аланії, Є. О. Халікова зробила висновок, що даний некрополь Волзької Булгарії був залишений аланами, які переселились з Північного Кавказу у XII ст.[1739]. Цілком можливо, що це була торговельна колонія аланів, що виникла внаслідок економічного та політичного піднесення північнокавказької Аланії у X–XII ст.

Таким чином, в VIII – на початку XIII ст. територію Волзької Булгарії, що за часів свого політичного піднесення займала не лише лівобережжя, а й правобережжя Середньої Волги, періодично заселяли різноманітні етнічні групи сармато-аланського походження. Так, у VIII–IX ст. разом з іншими племенами майбутнього сою-

[1736] [Халикова, 1978, с. 205–211].
[1737] [Трофимова, 1956, с. 97–98].
[1738] [Алексеев, 1993, с. 281].
[1739] [Халикова, 1978, с. 210].

зу на Середню Волгу мігрувала група барсилів, які стали повноправними членами союзу племен Волзької Булгарії. У IX–X ст. правобережжя Середньої Волги було заселено племенами буртасів, які являли собою аланських переселенців з Північного Кавказу та лісостепового Подоння. В XI–XII ст. алани-буртаси знаходились у васальній залежності від правителів Волзької Булгарії і були відомими у давньоруських літописах як "яси". В XII ст. в Болгарах виникла торговельна колонія, яку заснували алани — вихідці з Північного Кавказу, що співпало з політичним та економічним піднесенням держави Аланія.

Розділ X

Алано-огузькі контакти у степах Євразії напередодні та під час сельджуцьких завоювань (X–XI ст.)

На рубежі X–XI ст. фактично завершився процес переселення основної маси торків-огузів, відомих також як ***гузи*** у мусульманських джерелах та ***узи*** — у візантійських авторів, зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи. До того протягом X ст. відбувся розкол основного масиву огузьких племен. Основна частина огузів мігрувала із Середньої Азії через Іранське нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилась держава турків-сельджуків. Інша частина огузів попрямувала до південноруських степів, де вони стали відомими у наших літописах під назвою ***торки*** (від самоназви — ***тюрк***), і там вони потіснили печенігів. Причину такого значного пересунення огузів більшість дослідників бачить як наслідок тиску куманів-половців зі сходу на своїх західних сусідів-огузів, що, на їхню думку, мало місце на початку XI ст.[1740]. Проте дані письмових джерел та археології дозволяють вважати, що огузькі племена з'явились у Північному Причорномор'ї значно раніше початку XI ст. і відповідно до того алано-огузькі контакти на півдні Східної Європи встановилися вже у хозарський період.

Мусульманські автори повідомляють, що у X ст. володіння огузів знаходились у степах на схід від Волги. Так, Істахрі пише, що країна гузів розташовується "на землях на захід від Мавваранагра та між хозарами та кімаками, країною карлуків і болгарів та кордонами мусульманських держав від Джурджана та Ісбіджаба"[1741]. Ал-Мас'уді повідомляє, що на узбережжі Хозарського (Каспійського — *О. Б.*) моря знаходиться багато пасовиськ гузів[1742]. Ці ж дані підтверджує анонімний автор твору "Худуд ал-'Алам", написаного вже наприкінці X ст., але увібравшого відомості попереднього періоду. Про сусідні щодо країни гузів території у цьому трактаті сказано, що на схід від них знаходиться пустеля гузів та міста Трансоксіани, а на південь від них — пустеля вздовж Каспійського моря, на захід та на північ від них — ріка Атіл[1743]. Проте найбільш цікаву інформацію про гузів у першій половині X ст. залишив нам Ібн Фадлан, який відвідав їхні землі на шляху з Хорезма до Волзької Булгарії. Арабський мандрівник повідомляє, що країна гузів знаходилась на північ від Хорезму на відстані 15 днів шляху. За даними арабського мандрівника, гузи були кочівниками. Ібн Фадлан також відзначив значне майнове розшарування гузів та досить розвинуту соціальну структуру їхнього суспільства. Вже на початку X ст. арабський інформатор відзначив, що у гузів існували первісні риси державної влади — на чолі усіх гузів був повелитель, титул якого ***ябгу***, а його заступника називали ***кюзеркін***. Ібн Фадлан також зазначив, що один з найбільш впливових у гузів був начальником війська, який мав великі отари худоби. У безпосередній підлеглості до нього знаходились ватажки, щодо яких Ібн Фадлан використав як титули тюркської

[1740] [Плетнева, 1981б, с. 213–219; Толочко, 1999, с. 80–81].

[1741] [Караев, 1968; Материалы по истории туркмен..., 1939, с. 166].

[1742] [Пантусов, 1909, с. 152; Материалы по истории туркмен..., 1939, с. 166].

[1743] [Minorsky, 1937, p. 100].

номенклатури, так і власні імена: ***Тархан***, ***Йинал*** та ***Баглиз***. При цьому арабський інформатор відзначив, що найбільш шляхетним із них був Тархан[1744].

Серед дослідників набула поширення думка, що від початку суспільство огузів складалося із 24 племен, і це успадкували їхні нащадки як у Середній, так і в Малій Азії. Хоча такий розподіл з часом став умовним, бо згодом жодний етнос огузького походження не міг увібрати у себе таку кількість племен. Це можна знайти у відображенні традиції, згідно з якою огузькі племена виводять своє походження від легендарного родоначальника Огуз-хана, в якого було 24 онуки, від яких походять огузькі племена[1745]. Відголоси такої традиції навіть були помітні у Малій Азії, де, відповідно до "Канун-наме" османського султана Сулеймана I, рада племінних юрюкських вождів складалася із 24 чоловік, а в дівані (урядовій раді) сельджукського султана Ала ад-Діна Кейкубада було 24 секретарі та писарі[1746]. З огляду на соціальну структуру огузьких племен особливий інтерес становить аналіз огузького епосу "Деде Коркут" (XV ст.), за даними якого огузьке плем'я розділялось на "зовнішніх" і "внутрішніх". При цьому під час війни "внутрішні" огузи займали центр і ліве крило, а "зовнішні" — праве[1747]. Якщо вважати, що огузи дотримувались північно-західної орієнтації[1748], то "внутрішні" огузи становили західне угруповання племені, а "зовнішні" — східне. А це може означати, що при формуванні огузького союзу племен цей принцип переносився на більш високий рівень об'єднання, тобто огузам було притаманне, як й іншим середньовічним кочівникам, розділення на західне і східне угрупування. У свою чергу, для огузького племені була характерна дуальна організація племені — огузи однієї фратрії укладали шлюби з представниками протилежної, хоча при цьому незрозуміло, чи співпадало це з поділом огузів на "внутрішніх" і "зовнішніх". Ці екзогамні групи в огузів складалися з родів, на чолі яких були 24 беки[1749]. Таким чином, можна побачити, що кожне огузьке плем'я наслідувало у зменшеному вигляді принцип об'єднання 24 підрозділів, що існував у легендарні часи Огуз-хана. Проте невідомо, чи існувала в огузькому племені ієрархія родів у відповідності до їхнього походження. Аналізуючи таку ситуацію, Д. Є. Єремєєв зробив висновок, згідно з яким "тюркські племена досить часто залучали до свого складу не лише родичів, а й цілі групи з інших родів та племен", що взагалі було притаманно "для всіх кочових племен"[1750]. Є підстави вважати, що до грандіозного розселення огузьких племен в XI ст., огузи, які проживали на північ від Середньої Азії, включили до свого складу окремі родоплемінні групи сарматоаланського походження. Д. Є. Єремєєв вважає, що асиміляція іраномовних племен тюрками мала вже місце наприкінці гунської епохи у III–IV ст. у Східному Туркестані. На думку дослідника, під час свого руху, що почався в V–VI ст., із Центральної Азії до Середньої і Західної Азії в XI–XIII ст. і докотився до Малої Азії та Балканів, масив тюркських племен увібрав у себе різні іранські елементи. Внаслідок цього до мови тюркомовних народів, у тому числі носіїв мов огузької підгрупи, увійшли іранські елементи, причому досить давні: ***бьорі/бьорю*** — "вовк", титули — ***шад***,

[1744] [Ковалевский, 1956, с. 129–130].
[1745] [Бартольд, 1929, с. 27–32; Жирмунский, 1962, с. 139–258].
[1746] [Еремеев, 1971, с. 93].
[1747] [Курылев, 1964, с. 2–5].
[1748] [Кононов, 1978,с. 164].
[1749] [Курылев, 1964, с. 2–5].
[1750] [Еремеев, 1971, с. 99].

ябгу тощо. Д. Є. Єремєєв вважає, що ця асиміляція іраномовних племен тюрками мала інтенсивний характер у Південному Туркестані від початку VIII ст., коли почалась ісламізація місцевого населення, що сприяло зближенню тюркомовного й іраномовного населення[1751].

Як уже зазначалось, в XI ст. ал-Біруні писав, що в його час і до того алани і аси проживали між східним узбережжям Каспійського моря і південним берегом Аральського моря, тобто були південними сусідами огузів[1752]. Ібн Фадлан свідчить про те, що на початку X ст. стосунки гузів з мусульманами мали мирний характер і сприяли розвитку торгівлі[1753]. Проте результати археологічних досліджень дозволили С. П. Толстову зробити висновок, що згодом ці стосунки між Саманідами і кочівниками-огузами погіршились, про що може свідчити ланцюг укріплень, збудованих у X ст. вздовж плато Устюрта[1754]. Отже, найбільш інтенсивні контакти між огузькими племенами і нащадками сармато-аланів у Середній Азії почали відбуватись саме тоді, коли після падіння Саманідської держави на початку XI ст. до Мавараннагру мігрували племена огузів, що сталося через кілька десятиліть після падіння Хозарського каганату.

До другої половини X ст. огузи знаходились у васальній залежності від хозарів. У творах Ібн ал-Асіра та Мірхонда міститься легенда про предка сельджуків, ватажка гузів Дукака, який був на службі у хозарського царя-ябгу. Син Дукака, Сельджук, став особливо наближеним до хозарського царя. Проте внаслідок придворних інтриг Сельджук змушений був звільнитися з-під опіки хозарського царя, та зі своїми синами Ізраїлем, Мікаелем, Юнусом та Мусою повів своє плем'я до низин Сир-Дар'ї, де вони захопили Бухару та заснували свою державу сельджукідів[1755]. Ці факти — залежність огузів від хозарів та наступна їхня боротьба з хозарами — знайшли своє відображення у творах інших авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що у середині X ст. огузи виходять з-під контролю хозарів і разом з волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність[1756]. Ібн Міскавейх повідомляє, що в 965 р. тюрки (гузи — *О. Б.*) напали на Хозарію[1757]. Останнє повідомлення дозволяє вважати, що в 965 р. київський князь Святослав узгодив свої дії з огузами і вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату. Саме така інформація дала підстави О. Б. Головку вважати, що пам'ятки салтівської культури в Подонні були знищені торками-огузами внаслідок подій 965 р. Хоча дослідник при цьому зазначив, що не все салтівське населення було знищено прибульцями, а водночас носії салтівської культури "справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис в їхньому господарському та суспільному житті"[1758].

Таким чином ця гіпотеза співпадає з припущеннями дослідників про переселення частини аланів у цей період з лісостепового Подоння на Північний Захід

[1751] [Еремеев, 1971, с. 236–237].
[1752] [Волин, 1941, с. 194].
[1753] [Ковалевский, 1956, с. 126–127].
[1754] [Толстов, 1948, с. 249].
[1755] [Материалы по истории туркмен... 1939, с. 450–451; Артамонов, 1962, с. 419–420].
[1756] [Константин, 1983, с. 29, 51].
[1757] [Заходер, 1962, с. 152–157].
[1758] [Головко, 1999, с. 115].

у середовище сіверян[1759], другої частини — у зворотному напрямку з Подоння до верхів'їв Кубані, на свою батьківщину[1760], а третьої частини — на Північний Схід, на територію мордви-мокши[1761]. Такий напрямок міграцій донських аланів може свідчити саме про те, що удар наносився саме з Південного Сходу, а не з інших територій (рис. 26). Отже, гіпотеза О. Б. Головка дає підстави вважати, що торки з'явилися у Північному Причорномор'ї не на початку XI ст., а на кілька десятиліть раніше[1762]. Таким чином, наприкінці X ст. торки-огузи могли заселити звільнені від хозарів степи Волго-Доння, тоді як у степах на захід від Сіверського Донця продовжували кочувати печеніги. Проте є підстави вважати, що огузи проживали на території Хозарського каганату ще раніше, і їхні контакти з аланами Східної Європи могли встановитися у більш ранній період.

Так, Є. В. Круглов доводить, що огузи з'явилися на території Хозарського каганату у IX ст. у степах Північного Прикаспію. Дослідник вважає, що кочівники-огузи залишили як курганні поховання, серед яких він виділив риси, що, на його думку, можуть свідчити про існування контактів між кочівниками-огузами і салтівським населенням: 1) одночасне існування у дельті Волги курганів кочівників-огузів і курганних та безкурганних поховань хозаро-болгарського населення; 2) поширення у середовищі кочівників жіночих поховань на боці; 3) існування у кочівників колективних і парних поховань, характерних, насамперед, для населення салтівської культури; 4) широке поширення в похованнях кочівників дельти Волги речей, насамперед копоушок, що набули поширення серед носіїв салтівської культури; 5) обряд порушення кістяків. Поширення таких традицій серед кочового "огузького" населення дельти Волги Є. В. Круглов пояснює не лише проживанням огузів на території Хозарського каганату, а й існуванням змішаних шлюбів, де чоловіки-кочівники брали собі жінок із середовища носіїв салтівської культури[1763]. Однак ще й на сьогодні атрибуція поховань огузів-торків становить проблему.

Ібн Фадлан залишив нам опис похорон шляхетного гуза, що, здавалось, має допомогти археологам. За даними Ібн Фадлана, небіжчика-гуза ховали з речами у могильній ямі, над якою влаштовували дерев'яне перекриття. Арабський мандрівник повідомляє, що під час похорон могли вбити від одного до кількох сотень коней, а шкіру забитих тварин розтягували на дерев'яному перекритті над небіжчиком. Над усім цим споруджувався із землі курган. Крім того, Ібн Фадлан згадав про одну дуже цікаву рису поховального обряду гузів: "Если же он (покойник — *О. Б.*) когда-либо убил человека и был храбр, то они вырубают изображение из дерева по числу тех, кого он убил, поместят их на могиле и скажут: "Вот его отроки, которые будут служить ему в раю""[1764]. Російський археолог В. О. Іванов, у відповідності до згаданого опису і до результатів археологічних розкопок, виділив окремо огузькі поховання в курганах кочівників, датованих початком X ст. На заході вони були зосереджені уздовж нижньої течії Волги та північно-східного узбережжя Каспійського моря, на півночі — в басейні річок Великий і Малий Узень. Східні та пів-

[1759] [Трофимова, 1946; Плетнева, 1964, с. 24–33; Плетнева, 1989, с. 283; Винников, 1984, с. 72–128; Алексеев, 1969, с. 191, 194].

[1760] [Гадло, 1994, с. 22; Афанасьев, Рунич, 2001, с. 236–239; Кузнецов, 1969, с. 300].

[1761] [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

[1762] [Головко, 2001, с. 115].

[1763] [Круглов, 2003, с. 55–58].

[1764] [Ковалевский, 1956, с. 129].

денні кордони володінь огузів В. О. Івановим не були виділені достатньо чітко[1765]. Це можна пояснити тим, що у X ст. етнополітична ситуація у Східному Туркестані та на кордонах із Саманідською державою відзначалась нестабільністю.

Що стосується питання атрибуції старожитностей торків у Північному Причорномор'ї, то це становить окрему проблему, тому що поховальний обряд торків міг зазнати трансформації, як наслідок включення до складу племінних об'єднань огузів-торків окремих родових груп із середовища попереднього печенізького та салтівського населення. С. О. Плетньова вважала, що торки перебували на території степової України нетривалий період на початку XI ст. і тому залишили після себе дуже невелику кількість поховальних комплексів. При цьому С. О. Плетньова виділила у степах Північного Причорномор'я нечисленні кургани торків, яким були притаманні наступні риси: поховання здійснювались під невеликими земляними насипами; поодинокі поховання у досить глибоких ямах; наявність жіночих поховань; розміщення голови та ніг коня не поруч з покійником, а на приступці або над ним в засипці могили, на середині глибини; у тих випадках, коли небіжчика ховали без коня, могильна яма, як правило, мала приступки з обох сторін для спорудження перекриття[1766]. Проте є район у Північному Причорномор'ї, де зустрічаються підкурганні поховання кочівників післяхозарського часу, що майже повністю відповідають опису поховання гуза, описаного Ібн Фадланом. Йдеться насамперед про басейн Сіверського Донця у середній його течії.

Саме в цьому районі біля сіл Торське (!) та Марченки (рис. 24) були виявлені в курганах, принаймні, три поховання кочівників, обряд яких у багатьох деталях співпадає з описом поховальних традицій гузів у творі Ібн Фадлана. Поховані тут під курганним насипом огузи-торки знаходились в ямах, перекритих зверху дерев'яною стелею, зверху якої лежали кістки коня, а в одному випадку ще кістки 8 телят, 2 овець та корови. Небіжчики були покладені головою на Захід та супроводжувались набором речей, що могло вказувати на їхню заможність. У найбільш бідному похованні з речей знайдені лише залишки кінської збруї (вудила, стрем'я), два ножі, один наконечник стріли та глиняні глечики. У найбільш багатому похованні (курган № 27, поховання 1 у хут. Марченки), окрім кінської збруї та посуду, біля небіжчика знаходились: шабля з прямим перехрестям та круглим навершям рукоятки; залишки дерев'яних, обтягнутих шкірою ножен, прикрашених круглими випуклими бляхами з міді; зроблений із шкіри та берести сагайдак, в якому знаходились стріли із залізними наконечниками; залізна пряжка та залишки шкіряних чобіт. У цій же могилі біля ніг та голови небіжчика були поставлені грубо вирізані з дерева фігурки людей, що зображували, очевидно, убитих ним ворогів, які мали стати слугами небіжчика у Потойбічному Світі (рис. 25)[1767]. В результаті, бачимо, що описанні підкурганні поховання у середній течії Сіверського Донця фактично до деталей співпадають з інформацією Ібн Фадлана про поховальний обряд гуза. Отже, ці поховальні пам'ятники торків є найбільш ранніми у степах Північного Причорномор'я.

Про перебування торків саме в середній течії Сіверського Донця свідчать не лише розкопки курганів, а й чисельні топоніми та гідроніми: річки ***Тор (Великий***

[1765] [Иванов, 1995–1996, с. 86–87].
[1766] [Плетнева, 1981, с. 213, 218].
[1767] [Шрамко, 1962, 321–322].

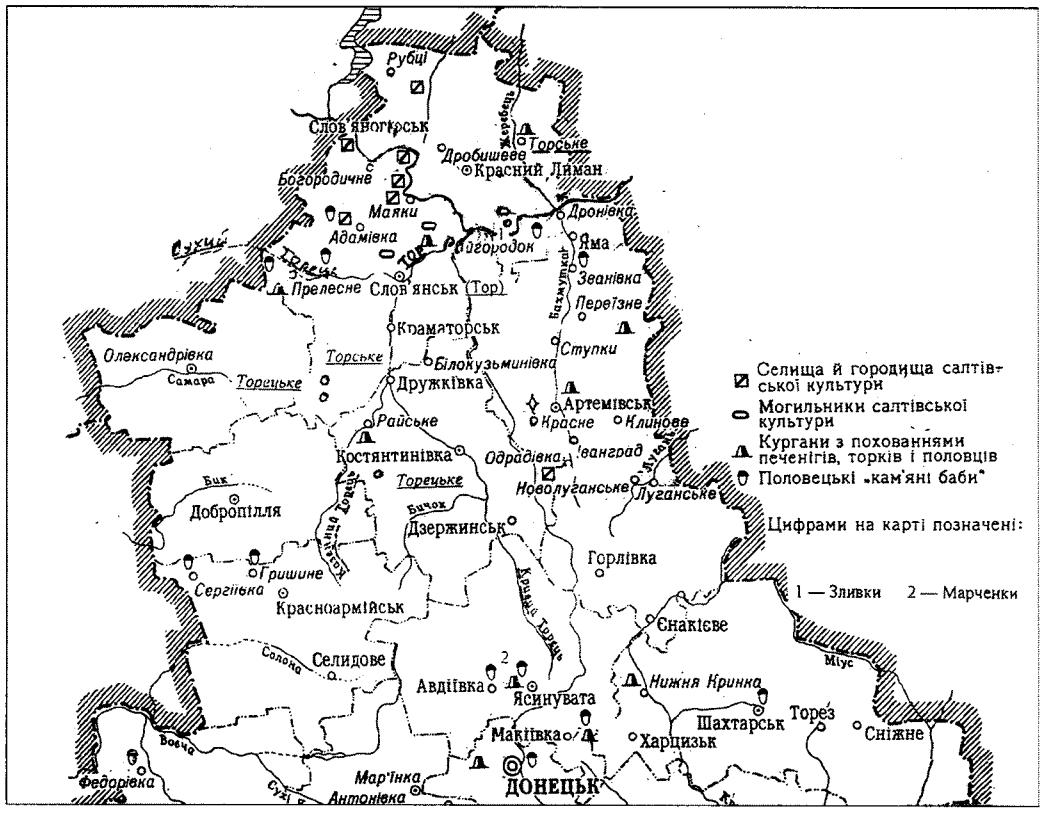

Рис. 24. Дані топонімії, гідронімії та археології про перебування торків-огузів у басейні Сіверського Донця

Тор, Казений Торець), ***Сухий Торець***, село ***Торське*** на річці Жеребець, селища ***Торський*** та ***Торецький*** на річці Казений Торець, ***Торське городище*** біля міста Слов'янська[1768]. Досить характерно, що більшість цих гідронімів та топонімів зосереджені на правобережжі Сіверського Донця (рис. 24). Отже, торки мали проживати у степах на захід від Донця. Питання в тому, коли вони вперше там з'явились?

У зв'язку з тим слід зазначити, що перша згадка про "торків" у давньоруських літописах відноситься вже до 985 р.: "Иде Володимер на болгары с Добрынею, уем своим, в лодьях, а торки берегом приведе на коних, и так победи болгары"[1769]. Щодо коментування цього пасажу, думки дослідників розділилися.

Так, С. О. Плетньова, дотримуючись думки про появу торків-огузів у південноруських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких булгар, а торки-огузи під час цього походу рухались на північ вдовж лівого берега Волги[1770]. Академік П. П. Толочко вважає, що Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі у цьому поході торків він висло-

[1768] [Шрамко, 1962, с. 321].
[1769] [ПВЛ, 1950, с. 59].
[1770] [Плетнева, 1990а, с. 23].

вив наступну думку: "Припущення про участь у поході 985 р. саркельських гузів виглядає більш природним, ніж висновок про їхніх нижньоволзьких соплемінників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів"[1771]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить думка А. П. Новосельцева, який вважав, що київський князь здійснив напад на приазовських болгарів, а не на волзьких[1772]. Якщо у цьому повідомленні йдеться про приазовських болгарів, то виходить, що торки-огузи мали проживати поруч з ними.

У приазовських болгарах дослідники схильні бачити, насамперед, "Чорних Болгар", про яких згадує "Повість врем'яних літ" та Костянтин Багрянородний. С. А. Ромашов, який спеціально займався питанням локалізації "Чорної Болгарії", вважає, що вона знаходилась у Східному Приазов'ї[1773]. Проте аналіз письмових джерел дозволяє засумніватися в тому, що "чорні болгари" проживали саме у Східному Приазов'ї. Так, "Повість врем'яних літ" містить текст угоди київського князя Ігоря з візантійцями від 945 р., де про "чорних болгарів" сказано таке: "А о сих, иже приходять Черьнии Болгаре, и воюють въ стране Корсуньский, и велим князю Рускому да ихъ не пущаеть и пакостять стороне его"[1774]. Якщо виходити з локалізації "чорних болгарів" у Східному Приазов'ї, то незрозуміло, яким чином міг київський князь перепиняти їм шлях в їхньому просуванні до Херсону, який знаходився у Південно-Західному Криму. До того ж значною перепоною для чорних болгарів мала бути Керченська протока. Повідомлення Костянтина Багрянородного дозволяє уточнити питання локалізації чорних болгарів у Приазов'ї. В середині X ст. візантійський автор у своєму трактаті "Про управління імперією" вказував, що на північ від Азовського моря знаходиться ріка Дніпро, "от которой росы продвигаются и к Черной Болгарии, и к Хазарии, и к Мордии"[1775].

Вже давно доведено, що в X ст. західні кордони Хозарського каганату проходили по нижній течії Дону та вздовж течії Сіверського Донця. Звідси слідує, що "чорні болгари" мали б проживати у степах між Дніпром та Доном, тобто у Північному Приазов'ї, звідки їм було зручно через Перекоп пересуватися до Криму, де знаходився Херсон (Корсунь). Значить, вже в 985 р. торки мали знаходитись саме в цьому районі. Отже, в останні десятиліття X ст. західні володіння політичного об'єднання огузьких племен доходили аж до степів Північного Приазов'я, і вони становили одне ціле з огузьким масивом як у степовій частині Волго-Донського межиріччя, так і в степах на схід від Волги. На початку XI ст., у так званий "сельджуцький період", цей масив розпався на дві групи: східні огузи, які оселилися у Середній Азії і були відомі як "сельджуки"; західні, які обрали місцем свого перебування степи Північного Причорномор'я і фігурували у давньоруських літописах як "торки".

Таким чином, вже у період між 965–985 рр. передові загони торків-огузів могли заселити степи у середній течії Сіверського Донця, де їхніми північно-західними сусідами мали стати печеніги, а південними — приазовські "чорні болгари" (рис. 26), які могли об'єднатися у військово-політичний союз з печенігами проти своїх сусі-

[1771] [Толочко, 1999, с. 80].
[1772] [Новосельцев, 1989, с. 227].
[1773] [Ромашов, 1993, с. 63–68].
[1774] [ПВЛ, 1990, с. 74–75].
[1775] [Константин, 1991, с. 175].

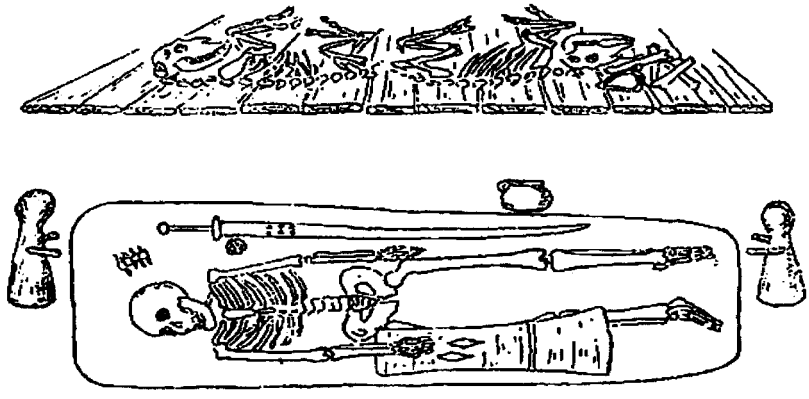

Рис. 25. Поховання торчеського періоду в кургані № 27 (могила 1) біля хут. Марченки Донецької обл. (за даними Б. А. Шрамка)

дів[1776]. Сусідство печенігів та "чорних болгарів" примусило торків зберігати союз з Руссю, який в 965 р. сприяв падінню Хозарського каганату. Досить показово, що сумісний похід київського князя Володимира та придонецьких торків відбувся саме в 985 р., напередодні прийняття Руссю християнства. Варто згадати текст договору Ігоря з Візантією, з якого слідувало, що "чорні болгари" своїми набігами до Криму турбували візантійський Херсон (Корсунь), і тому передбачалось, що Русь у тому конфлікті мала виступити на боці Візантії[1777]. Достатньо природно, що торки намагалися в цей період захопити необхідні їм для пасовиськ степи Північного Приазов'я, де кочували "чорні болгари". Таким чином, напередодні 985 р. проти "чорних болгарів", очевидно союзників печенігів, склалась коаліція, до складу якої увійшли Візантія, Русь та торки-огузи. Досить вірогідно, що під час походу проти "чорних болгарів" в 985 р. війська Володимира пливли вздовж північного берега Азовського моря на човнах, а кінне військо торків одночасно рухалось суходолом по степу. Після цих подій у письмових джерелах не було жодної згадки про "чорних болгарів". А це означає, що в 985 р. "чорні болгари" були остаточно знищені як політична сила, а замість них у степах Північного Приазов'я оселились торки-огузи. Таким чином, вже наприкінці X ст. у степах сучасної Східної України остаточно оселилось одне з кочових огузьких племен, де північні кордони їхніх кочовиськ доходили до середньої течії Сіверського Донця, а південні — досягали берегів Азовського моря.

Збереження до сьогодення в басейні Сіверського Донця топонімів та гідронімів — ***Великий Тор, Казений Торець, Сухий Торець, Торське, Торський, Торецький, Торське городище*** — може свідчити про те, що огузько-торчеське населення перебувало в цьому районі не одне десятиліття та могло зберігатись тут

[1776] Необхідно звернути увагу на те, що у верхній течії Сіверського Донця ще й досі зберігаються географічні назви — с. Печеніги та похідна від нього назва "Печенізьке водосховище", що свідчать про тривале проживання там печенігів, володіння яких не заходили далі на схід від верхньої течії Донця.

[1777] [ПВЛ, 1990, с. 74–75].

досить тривалий час і в половецький період. Принаймні, дані давньоруських літописів дозволяють вважати, що у другій половині XI ст. торки не пішли із степів Північного Приазов'я, а увійшли, як складова частина, до складу об'єднань придонецько-приазовських половців.

Так, "Повість врем'яних літ" повідомляє, що в 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах після князівського з'їду в Долобську здійснюють похід до низин Дніпра, до острова Хортиця: "И поидоша на коних и в ладьях, и придоша ниже порогъ, и сташа в Протолочех в Хортичем острове". Далі давньоруське військо пішло пішим та кінним строєм та досягло річки Сутін: "и вседоша на коне, и пешеци из лодей выседавше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутинъ". Внаслідок чітко спланованої військової акції давньоруські війська здобули перемогу над половцями та їхніми союзниками. Русь захопила велику здобич та велику кількість полонених, серед яких були "Печенеги и Торки с вежами"[1778]. Ще кілька десятиліть тому К. В. Кудряшов встановив, що назва згаданої у літописі річки "Сутинъ" походить від тюркського слова "сют" — "молоко", що досить слушно співвідноситься з назвою річки "Молочна", що впадає в Азовське море, тобто знаходиться в районі Північного Приазов'я[1779]. Отже, ще на початку XI ст. окремі групи торків продовжували зберігатись у колишніх місцях свого проживання у Північному Приазов'ї.

Окрім торків, у середній течії Сіверського Донця продовжувало проживати осіле салтівське населення, яке традиційно пов'язують з болгарським населенням Хозарського каганату. Хоча є підстави вважати їх нащадками сармато-болгарів. Так, про це можуть свідчити дані, отримані при дослідженні відомого некрополя біля х. Зливки (рис. 26). Крім класичного могильника салтівської культури, тут був виявлений грунтовий могильник XII–XIII ст., який був залишений тим самим населенням, що й у хозарські часи[1780]. Дані археологічних розкопок дозволяють вважати, що салтівським населенням були залишені також фортеці біля сіл Маяки, Сидорово, Теплинське (рис. 24) та чимало неукріплених поселень, що безперервно функціонували як у хозарський, так і в післяхозарський періоди[1781]. Те, що життя на салтівських поселеннях Середнього Подонцов'я не переривалася й у післяхозарську епоху, можуть свідчити окремі знахідки. Так, при обстеженні городища у с. Маяки були виявлені уламки амфор з рифленою поверхнею, аналогічні саркельським IX–XII ст. Там же в підйомному матеріалі були знайдені фрагменти амфор й уламок ручки червоного глечика, фрагмент венчика кухонного горщика епохи Київської Русі. Всі знахідки відносяться до X–XIII ст.[1782]. Крім того, В. К. Михєєву в 1979 р. удалося досліджувати ділянку на Теплинському городищі, розташованому поблизу Сидорівського та Маяцького поселень. Там був розкопаний один з курганів пізніх кочівників біля городища. У підсумку вдалося встановити, що дане поселення виникло в хозарську епоху й продовжувало існувати в часи Київської Русі як кочівницький зимівник[1783].

[1778] [ПВЛ, 1990, с. 427–433].
[1779] [Кудряшов, 1948, с. 93–95].
[1780] [Швецов, 1981; Швецов, 1983].
[1781] [Михеев, 1985, с. 23; Копыл, Татаринов, 1979, с. 29].
[1782] [Михеев, 1972, с. 13].
[1783] [Михеев, 1978, с. 5, 11–12].

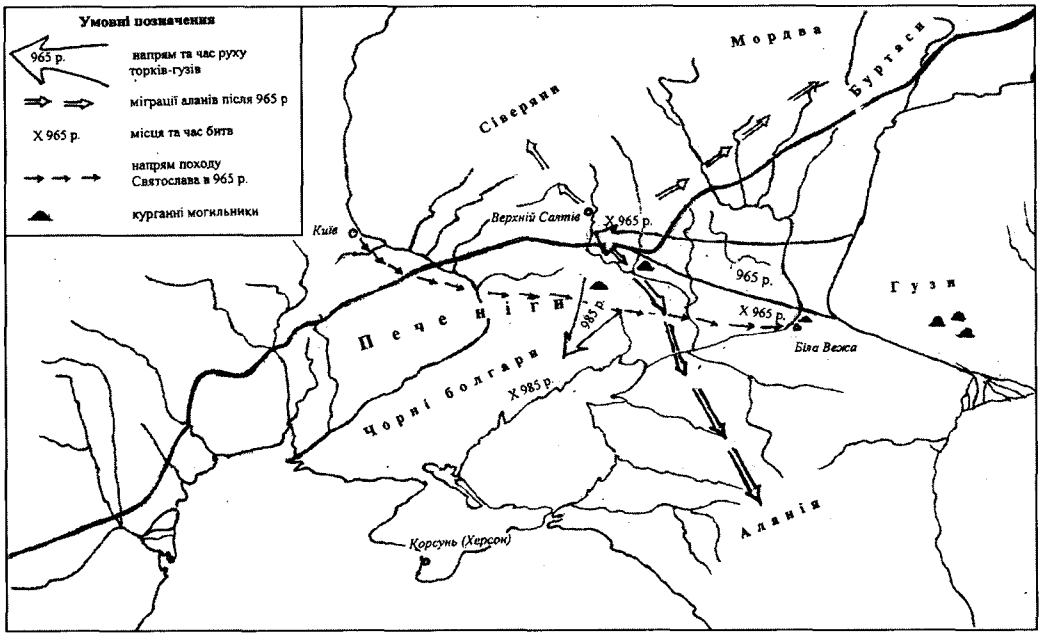

Рис. 26. Зміна етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи після 965 р.

Все це дозволяє вважати, що осіле салтівське населення придонецьких степів не постраждало в значній мірі від навали торків та продовжувало зберігатись на колишніх місцях свого проживання. Отже, салтівське землеробське населення середньої течії Сіверського Донця вже відразу після появи тут торків-огузів успішно інтегрувалось у соціально-економічну систему огузько-торчеського суспільства, де вони, у відповідності до традицій кочівників, посідали нижній щабель, ніж кочівники, у соціальній ієрархії цього соціуму, тому що були землеробами. Цілком вірогідно, що така ситуація зберігалась у половецький період, виходячи з того, що придонецько-приазовські торки були васалами половецьких ханів і продовжували зберігатись на колишніх місцях свого проживання аж до походів Русі на початку XII ст. Отже, у другій половині XI – на початку XII ст. у донецько-приазовському регіоні склалась досить своєрідна ієрархічна структура суспільства: осіле салтівське населення — кочові та напівкочові групи торків — кочівники-половці.

До початку XII ст. торки та печеніги продовжували знаходитись і на Дону, в районі давньоруської фортеці "Біла Вежа", колишній хозарській фортеці Саркел, що було можливе лише при наявності союзницьких відносин князів Русі і ханів торків. Принаймні, під 1116 р. "Повість врем'яних літ" описує конфлікт, що відбувся між половцями з однієї сторони, торками та печенігами — з другої сторони, де на допомогу останнім прийшов київський князь Володимир Мономах: "В се же лето билася с Половци и с Торки и съ Печенегы у Дона, и секошася два дни и две нощи, и придоша в Русь к Володимиру Торци и Печенези". Внаслідок незатухаючого конфлікту, в наступному 1117 р. ""придоша Беловежьци в Русь"[1784]. Дослідники одностайні в думці, що ці переселенці в XII ст. поповнили лави васальних до київських

[1784] [ПВЛ, 1990, с. 472–473].

князів "Чорних Клобуків", основний кістяк яких становили торки, які залишились у степах Північного Причорномор'я в половецький період.

Проте варто звернути увагу на спостереження С. О. Плетньової з цього приводу, згідно з якими "Доном" у давньоруських літописах називали не лише сучасний Нижній Дон, а й Сіверський Донець, що впадає у Дон[1785]. Тобто, це повідомлення дозволяє припускати і можливість того, що літопис під 1116 р. згадує печенігів і торків, які могли проживати у басейні Сіверського Донця. І саме напередодні в цьому ж 1116 р. Ярополк, син Володимира Мономаха, здійснив похід проти половців на "Дон", внаслідок чого: "...ту взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сутров; и Ясы поимав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню"[1786]. Більшість дослідників одностайні в думці, що похід 1116 р. став причиною занепаду алано-половецьких центрів, що перебували у верхній течії Сіверського Донця, у безпосередній близькості від кордонів давньоруських князівств, а християнське населення цих міст було переселено до Русі для оборони південних кордонів від нападів половців[1787]. Дані топонімії, насамперед, свідчать про наявність печенізьких назв на території Харківської обл. (с. Печеніги) та торської — на півночі Донецької обл.[1788]. Саме це може свідчити про те, що печенізько-торческое населення перебувало у цьому районі досить тривалий час та могло зберігатись тут і в половецький період аж до походів Ярополка та Володимира Мономаха в 1116 р. Якось дивно виглядає версія, згідно з якою віддалені від басейну Донця печеніги та торки Нижнього Дону прийшли на Русь в 1116 р., а біловежці переселилися до Русі лише в наступному 1117 р., тобто виходить, що торки з печенігами і біловежці становили не одне ціле. Здається, що похід Ярополка в 1116 р. до Дінця та переселення у цьому ж році торків та печенігів до Русі — це ланки одного й того ж ланцюга подій. Не виключено, що до 1116 р. окремі роди печенізького та торського походження продовжували зберігатись на Донці поблизу половецьких центрів Шарукань (Чешуїв), Сугров та Балин, які захопив Ярополк. Ця поразка придонецьких половців спонукала до повстання проти останніх поневолених ними місцевих печенігів та торків. Розгортання подій примусило київського князя Володимира Мономаха втрутитись у намаганні вирішити за рахунок відселення васалів половецьких ханів — торків та печенігів — два завдання: 1) послабити потенціал половців на кордоні з Руссю; 2) посилити військовий потенціал прикордонних зі степом рубежів Південної Русі. Необхідно зазначити, що така ситуація сталася з придонецькими аланами-ясами. І лише після цих подій у київського князя з'явилася реальна нагода переселити жителів Білої Вежі до Русі, бо це давньоруське місто вже давно опинилося у ворожому половецькому оточенні. Проте це зовсім не означає, що у давньоруський період існування Білої Вежі кочівники огузько-торческого та печенізького походження не мешкали в місті та поблизу від нього. Навпаки, результати археологічних розкопок свідчать про те, що у давньоруський період поблизу Білої Вежі продовжував функціонувати курганний могильник, існування якого є сенс пов'язувати з перебуванням тут торків-огузів та печенігів. Цей некрополь був розташований на північ

[1785] [Плетнева, 1990, с. 92].

[1786] [Воскр. л., 1856, с. 24; Ипат. л., 1843, с. 7, 8, 291; Моск. л., 1949, с. 24; Патр. IX л., 1862, с. 150; Приселков, 1950, с. 207].

[1787] [Костомаров, 1872, с. 186; Ляскоронский, 1897, с. 322].

[1788] [Шрамко, 1962, с. 321].

та на північний захід від християнського кладовища. Всього було розкопано 41 курган, з яких 9 не містили поховань людей (кенотафи), на відміну від решти курганів. Практично було розкопано 53 поховання кочівників поблизу Саркела — Білої Вежі, хоча дані про 10 з них практично не збереглися. Поховання в основному здійснювались в могильних ямах під невеликими насипами, хоча іноді зустрічались і впускні поховання. Виходячи з наявності чи відсутності інвентаря у похованнях та особливостях поховального обряду, С. О. Плетньова розділила похованих на курганному могильнику кочівників на п'ять соціальних груп[1789]. Проте ще й досі існує проблема з визначенням етнічної приналежності населення, яке залишило після себе кочівницький курганний могильник поблизу Саркела — Білої Вежі.

В одній з останніх монографій С. О. Плетньової, присвячених Білій Вежі[1790], подане наступне етнокультурне визначення місцевого кочового населення: "Помітно відрізнялись від біловезьких поховань поховання кочівників, здійснені під курганними невеликими земляними насипами, розташовані на південь від біловезького кладовища у безпосередній близькості від нього. Під кожним насипом у неглибокій могилі був похований на спині з витягнутими руками вздовж тіла, орієнтований головою на південний захід один з небіжчиків. Усі антропологічні виміри на цьому могильнику здійснені І. Г. Вуїч. Основна частина похованих європеоїди-брахікрани (51%), але велика кількість відносилась до монголоїдних (20%) типів. Майже повністю розкопана ділянка цього досить великого могильника розділена нейтральною смугою, незайнятою курганами, на дві частини: у західній переважали європеоїди, у східній — монголоїди та змішані. Різниця цих груп не лише антропологічна. Добре простежена і різниця поховального обряду, і деякі розбіжності супроводжуючого інвентаря. У першій групі переважав звичай класти залишки коня (опудало з голови, ніг, відокремлений до поп'ятного суглобу, та шкіри) поруч з небіжчиком. У другій групі коня клали вище небіжчика — на приступку або прямо над померлим. Варто відзначити і розбіжності у формі вудил: у першій групі користувались жорсткими вудилами без перегину, а у другій вудила звичайні — двохскладові з перегином... Зібрані разом, ці факти явно свідчать про приналежність могильника двом народам, які періодично змішувались один з одним. Загальна дата існування могильника, судячи по знахідках, кінець X – XI ст. Саме в цей час у Білій Вежі ніс службу гарнізон, який складався з двох народів — печенігів та гузів. Перші були європеоїдами-брахікранами (близькими до САМ), другі — монголоїди південносибірського типу"[1791]. Проте аналіз матеріалів цього кочівницького могильника, опублікований та проаналізований раніше у роботах самої С. О. Плетньової, не дозволяє до кінця погодитись з її ж припущеннями!

По-перше, це стосується поховального обряду. Необхідно зазначити, що поховання опудала коня поруч з небіжчиком у могильній ямі зустрічаються в обох курганних групах у зворотній послідовності: небагато у західній (європеоїди-брахікрани), наприклад у кургані № 54; і досить часто у східній (монголоїди та змішані) під насипами курганів №№ 5, 8, 16, 35, 48, 60 тощо. Ситуація з похованням опудала коня, розташованого вище могильної ями на приступку, виглядає таким чином: західна група (європеоїди) — кургани №№ 37, 40, 41, 43, 53, 45 тощо; східна

[1789] [Плетнева, 1963, с. 216–240; Плетнева, 1990, с. 5–41].

[1790] [Плетнева, 2006].

[1791] [Плетнева, 2006, с. 245].

група (монголоїди та змішані) — кургани №№ 21, 34 тощо[1792]. Отже, ситуація виглядає навпаки: для західної групи були властиві переважно ті поховання, де коня клали вище небіжчика — на приступку; у східній групі переважали ті поховання, де у могильній ямі поруч з небіжчиком було покладено залишки коня, хоча іноді зустрічались поховання першого типу. І що дуже важливо, у Білій Вежі зовсім не зустрічаються підкурганні поховання, що відповідають даним Ібн Фадлана про похорон гуза: дерев'яне перекриття над могильною ямою, на якому розтягували шкіру забитого коня[1793].

По-друге, викликає деякі заперечення намагання пов'язувати монголоїдів у другій (східній) групі курганів саме з огузами. У зв'язку з цим варто згадати зроблений Л. В. Ошаніним кілька десятиліть тому висновок, згідно з яким уже в X ст. "гузи були яскраво вираженими доліхоцефалами"[1794], тобто вони були такими ж європеоїдами, як і північнокавказькі алани. До того ж слід додати, що серед поховань східної групи курганного могильника зустрічались не лише монголоїди південносибірського типу, а й носії змішаного європеоїдно-монголоїдного типу та й європеоїди-брахікрани, як на західному могильнику[1795]. Отже, на західному могильнику бачимо чистих європеоїдів-брахікранів, а на східному — строкате в антропологічному аспекті населення, де присутні також ті ж самі європеоїди-брахікрани.

По-третє, так і не зрозумілий до кінця час існування курганного могильника біля Саркела — Білої Вежі. Ще у свій час М. І. Артамонов висловив припущення, що гузи та печеніги були прийняті на службу ще самим хозарським каганом і становили військовий гарнізон Саркельської фортеці, проживали у східній найменш доступній частині саркельської фортеці та залишили після себе курганний могильник[1796]. Найбільше уваги цьому питанню приділяла у своїх дослідженнях С. О. Плетньова. Так, більше сорока років тому в своїй першій публікації по цьому курганному могильнику дослідниця відзначила наступне: "При вивченні могильного інвентаря впадає в очі те, що на ньому не знайдено жодної речі, що виходить за межі кінця IX – XI ст. Всі найбільш характерні речі з могильника знаходять собі аналоги в хозарському або слов'янському шарах городища та на Біловезькому кладовищі. Ці обставини свідчать про одночасність існування могильника і городища"[1797]. Проте з часом, на основі залучення більш широких аналогів, С. О. Плетньова дещо змінила свою думку. У своїй книзі "Печеніги і гузи на Нижньому Дону", що побачила світ у 1990 р., вона зазначила наступне: "Розглянувши всі датовані аналогами речі у могильнику, ми можемо, по-перше, досить точно віднести цей пам'ятник до вузького хронологічного періоду: X–XI ст., по-друге, датувати окремі комплекси та, по-третє, спробувати розділити комплекси на хронологічні групи... Розділення комплексів на хронологічні групи є свідченням того, що кочівницький могильник, розташований біля біловезького кладовища, виник зовсім не одночасно, а існував протягом не менш ніж півтора-два століття"[1798]. Проте в своїй останній монографії, присвяченій Білій Вежі, С. О. Плетньова значно звузила дату існування кочівниць-

[1792] [Плетнева, 1990а, с. 5–26, 73–78].
[1793] [Ковалевский, 1956, с. 129].
[1794] [Ошанин, 1926, с. 141].
[1795] [Плетнева, 1990, с. 73–78].
[1796] [Артамонов, 1962, с. 308].
[1797] [Плетнева, 1963, с. 240–258].
[1798] [Плетнева, 1990а, с. 56–57].

кого могильника біля Білої Вежі: "Загальна дата могильника, судячи із знахідок, кінець X початок XI ст."[1799]. Отже, найбільший інтерес становить початок функціонування могильника, що вар'ірується від кінця IX ст. до кінця X ст. Хоча найбільш пізні поховання відносяться до XII ст. і можуть бути пов'язані не лише з печенігами та торками, а й з половцями, які заселили Білу Вежу на кілька десятиліть після 1117 р. Проте необхідно зважити на те, що поховання, що датуються за інвентарем IX–X ст., містяться в курганах обох груп курганів: у східній (монголоїдного та змішаного типів) групі — кургани № 2, 7, 18, 49; у західній (європеоїди-брахікрани) — кургани № 39, 56, 10. Аналогічна ситуація існує з похованнями, що датуються за інвентарем X–XI ст.: у східній групі — кур. № 1, 3, 8; у західній групі — 37, 45, 59, 40, 41, 47[1800]. Отже, можна вважати, що обидві територіальні групи курганного могильника виникли принаймні у X ст. Проте незрозуміло, чи співіснували вони, чи були асинхронними.

Необхідно звернути увагу на те, що у західній групі могильника курганів було значно менше, ніж у східній. До західної групи віднесли кургани №№ 9, 10, 12, 13, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 46, 53, 56, 54, 56, 59 — всього 19 насипів. У східній групі було нараховано 33 курганних насипи — №№ 1, 2, 3, 6, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 20, 21, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 48, 49 60 тощо[1801]. Складається враження, що східна група функціонувала трохи довший період, ніж західна. Тобто можна вести розмову про те, що ці курганні групи не могли весь час бути синхронними. Отже, якщо враховувати історичні реалії, то виходить, що західна група курганів, яку пов'язують с печенігами, могла лише протягом X ст. ховати своїх небіжчиків на цьому могильнику. Східна група, яку пов'язують з торками, мала функціонувати, у відповідності до повідомлень давньоруських літописів, про Білу Вежу з 965 р. по 1117 р., тобто більше ста років. Наявність у східній групі підкурганних поховань європеоїдів-брахікранів із залишками коня на приступці вище могильної ями, як у західній групі, може свідчити про те, що з приходом торків печеніги стали ховати своїх небіжчиків у східній частині могильника. Тобто це може означати, що наприкінці X ст. або на початку XI ст. східна ділянка могильника стала спільним кладовищем двох родових груп, одна з яких мала печенізьке, а друга — торческе походження. Це і мало співпасти з припиненням функціонування західної ділянки могильника.

Досить цікаво, що властиве для західної групи переважання підкурганних поховань, де коня клали вище небіжчика — на приступку, за спостереженнями С. О. Плетньової, набули поширення у північнопричорноморських степах у X – на початку XI ст., тобто у печенізький період. Що стосується окремих поховань східної групи Біловезького кочівницького могильника, де у могильній ямі поруч з небіжчиком було покладено залишки коня, то це нагадує деякі поховання у степах Північного Причорномор'я, які пов'язані С. О. Плетньовою з торками, в яких залишки коня клали в засипку могильної ями над небіжчиком[1802].

Отже, можна вести розмову про те, що наприкінці X – на початку XI ст. у Білій Вежі відбувався процес злиття родових груп печенізького та торческого походження в одне ціле, що знайшло яскраве відображення на східній територіальній групі

[1799] [Плетнева, 2006, с. 245].

[1800] [Плетнева, 1990а, с. 43–56].

[1801] [Плетнева, 1990а, с. 73–77].

[1802] [Плетнева, 1981б, с. 218, 262, рис. 85, 5].

курганного могильника, де набули поширення різноманітні поховання, антропологічні типи як монголоїдів, так і європеоїдів тощо. Аналогічні процеси відбувалися і в інших куточках Євразійського степу, де з'являлись огузи-торки. Якщо у Білій Вежі на спільному торчесько-печенізькому могильнику ми зустрічаємо багато монголоїдів південносибірського типу[1803], то серед гузів Середньої Азії у X ст. набув поширення доліхокранний європеоїдний тип[1804]. Це можна пояснити тим, що у X ст. до політичного об'єднання огузів, яке складалося із 24 великих і малих племен[1805], увійшли етнічні групи різноманітного походження, з різноманітними культурними традиціями, які згодом усі почали розмовляти огузькою тюркською мовою і стали називати себе не лише тюрками, а й огузами, сельджуками тощо. І немає нічого дивного в тому, що описаний Ібн Фадланом поховальний обряд шляхетного гуза [1806] знайшов лише часткове відображення на поховальному обряді кочівників степів Східної Європи у так званий торчеський період, що тривав майже сто років — з 965 р. по середину XI ст. Складається враження, що на початку X ст. арабський мандрівник описав похоронну церемонію лише одного, але панівного, огузького племені.

З 965 р. по 1117 р. напівкочове торчесько-печенізьке населення мирно співіснувало у Білій Вежі з представниками інших етнічних груп, які являли собою постійне населення цього міста. Виникає природне запитання: що ж являло собою осіле населення Білої Вежі саме у цей період і якими були його стосунки з сусідами-кочівниками?

С. О. Плетньова відзначила, що у давньоруський період осіле населення Білої Вежі ховало своїх небіжчиків на трьох основних могильниках, де було виявлено 769 поховань чоловіків, жінок та дітей. Дослідник особливо виділила чотири насипи за межами біловезької фортеці, де було знайдено 528 кістяків, але вдалося дослідити з них лише 20% поховань. При цьому С. О. Плетньова відзначила, що переважна більшість поховань давньоруського періоду були християнськими. Цей фактор дослідник пояснює тим, що у давньоруський період до Білої Вежі почали переселятися жителі "з південноруських міст та сіл, з Аланії, Криму та інших близьких і далеких земель, в яких панувала християнська релігія"[1807]. На підставі антропологічних даних, отриманих із двох найбільших християнських могильників Білої Вежі — чотирьох насипів на південний схід від городища, біля південно-західної стіни фортеці, С. О. Плетньова здійснила спробу визначити походження місцевого осілого населення, яке вона розділила на чотири групи: «1-ша група "середньоазійського межиріччя" (САМ) — європеоїди-брахікрани (іноді з незначною домішкою монголоїдності — 45,7%). Безумовно, це домінуюча частина біловежців — колишнє сарматське населення ("саркельці"); 2-га група — "середземноморська" (СЗМ): європеоїди-доліхокрани, очевидно, алани — також досить значна (31%); 3-тя група помітно менша (усього 16%) "північний тип" — доліхокрани; 4-та група — (6,5%) — передньоазійський тип — семіти: араби або євреї»[1808]. Найбільше скупчення носіїв

[1803] [Вуич, 1963, с. 420–445].
[1804] [Ошанин, 1926, с. 141].
[1805] [Бартольд, 1929, с. 27–32; Жирмунский, 1962, с. 139–258].
[1806] [Ковалевский, 1956, с. 129].
[1807] [Плетнева, 2006, с. 240–241].
[1808] [Плетнева, 2006, с. 241].

так званого "середземноморського" антропологічного типу (СЗМ), тобто представників аланського етносу, С. О. Плетньова зафіксувала у найбільш східному насипі на південний схід від міста, на північний захід від ділянки з поширенням носіїв так званого антропологічного типу "середньоазійського межиріччя" (САМ): «27 поховань, з яких 9 дитячі, 11 дорослі були визначені антропологами: 6 — алани (СЗМ), 2 — "північного типу", 2 — "степового типу" та 1 — "передньоазійського типу"»[1809]. На підставі цих даних С. О. Плетньова зробила наступний висновок: "...досить визначені дані отримані при аналізі аланської групи нового біловезького населення (доліхокранів, СЗМ). Це не були вихідці з Кавказьких передгір'їв — Аланія була на той час уже самостійною християнською державою. Алани, які залишили колишнє хозарське прикордоння, повернулись у рідні гори, у свою країну. Проте деякі з них, можливо, які мали родичів у степах та, в першу чергу, у Саркелі — Білій Вежі, залишились у степовому місті. Їхні поховання чудово виділяються на могильнику сімейними групами, а досить часто окремо, входячи, очевидно, до груп САМ в якості родичів. Алани стали одним із найвпливовіших угрупувань у місті. Можливо, з їхньою появою посилилась християнізація біловезького, досить схильного до язичництва населення"[1810]. Отже, С. О. Плетньова вважала аланів-християн Білої Вежі нащадками тих аланів північнокавказького походження, які проживали у Східній Європі в хозарський період. Проте незрозуміло, як ці алани могли сприяти поширенню християнства в Саркелі — Білій Вежі, якщо вони в хозарський період були язичниками?!

На жаль, С. О. Плетньова залишила поза увагою мою статтю "Алани-яси в Саркелі — Білій Вежі", що побачила світ ще у 2001 р.[1811], де було акцентовано увагу на більш складній ситуації з аланським населенням у Білій Вежі. Отже, є сенс знову звернутися до результатів попередніх спостережень і висновків.

Насамперед, про присутність аланів у Білій Вежі у давньоруський період можуть свідчити не лише дані антропології, а й певні особливості поховального обряду та навіть рідкісний інвентар, знайдений у цих похованнях. Саме у давньоруський період у поховальному обряді осілого населення Білої Вежі з'явилися нові риси, що стало наслідком переселення сюди не лише з Русі слов'ян, а й нових аланських переселенців з Північного Кавказу. У зв'язку з цим великий інтерес становить християнський могильник давньоруського часу поблизу південно-західної стіни фортеці Біла Вежа (рис. 27). Саме тут у хозарський час існував салтівський могильник, що дозволяє говорити про спадкоємність населення у більш пізній давньоруський період. Досить характерно, що на могильнику біля південно-західної стіни Білої Вежі було відзначене існування у восьми могилах цегляних обкладок (табл. I). Деякі з них (пох. №№ 198, 113 та 111) збереглися повністю, інші були частково порушені більш пізніми похованнями (пох. № 88). Зустрічались могили (пох. №№ 5, 51, 64, 65), стіни яких були укріплені цеглою частково або біля голови похованого, або біля голови та плечей. Поховання з обкладкою із цегли були виявлені на могильнику поблизу Річкових воріт біля північно-східної стіни Біловезької фортеці — поховання №№ 19, 15/16 та 12, хоча у деяких випадках у труні з дерева[1812]. З іншого боку слід звернути

[1809] [Плетнева, 2006, с. 244].

[1810] [Плетнева, 2006, с. 247].

[1811] [Бубенок, 2001д, с. 334–361].

[1812] [Артамонова, 1963, с. 37].

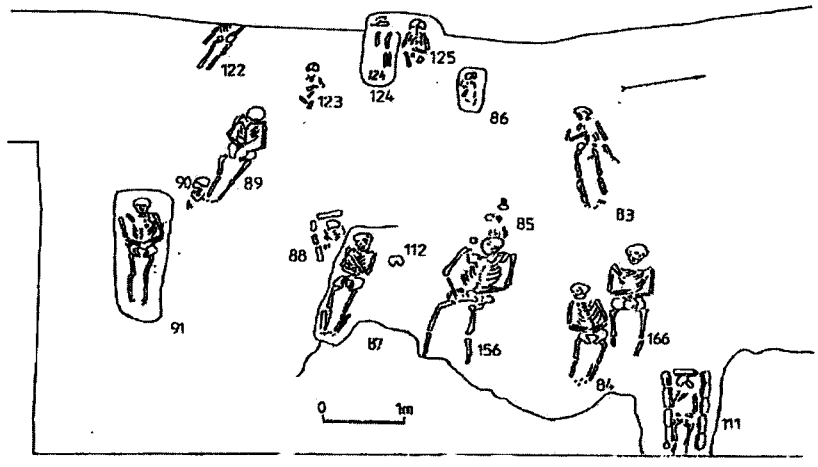

Рис. 27. Фрагмент ділянки християнського кладовища біля південно-західної стіни фортеці Біла Вежа (за даними О. П. Артамонової)

увагу на те, що могили №№ 103, 145, 149 та 162 біля південно-західної стіни фортеці Біла Вежа містили подвійні поховання. Причому тут домінували парні поховання — чоловіків з жінками. Парні поховання зустрічаються, але в незначній кількості, у насипах 19/1, 24/6, 25/1, 17/10, а також на могильнику біля Річкових воріт — поховання №№ 3, 5, 15/16 та 18. Незважаючи на це, усі поховані лежали випростано на спині головою на захід та без речей, що дозволяє вважати їх християнськими[1813].

Як уже відзначалось, аналогічні поховання у післяхозарський період набули поширення на Північному Кавказі, на території Аланії. Дані археології свідчать про те, що вже в XI ст. носії східного та західного варіантів аланської археологічної культури Північного Кавказу відмовились у більшості випадків від традиції ховати своїх небіжчиків у земляних та скельних катакомбних склепах. У післяхозарський період у горах Північного Кавказу домінуючою стала традиція поховань у кам'яних ящиках та підземних склепах. На думку В. О. Кузнєцова, це стало наслідком якісної трансформації катакомбної традиції та наслідком її злиття "з традиційно місцевим поховальним обрядом"[1814]. Найбільш показовим у цьому сенсі є християнський могильник XI–XIV ст. поблизу Нижнього Архиза на Центральному Кавказі, де поховання здійснювались у кам'яних ящиках. За даними В. О. Кузнєцова, поховальний обряд тут був стійким: усі поховані лежали випростано на спині, головою на захід. У деяких могилах під головою небіжчиків були знайдені кам'яні плитки. Тут зустрічались не лише індивідуальні поховання, а й парні поховання чоловіків і жінок. Хоча цей могильник вважається християнським, є в його похованнях риси язичницького культу — обов'язкова наявність деревного вугілля, крейди, реальгару у вигляді цегляного пилу. Іноді зустрічались і зсунуті людські кістки, що є, безумовно, залишками більш ранніх поховань. Великий інтерес становить й інвентар, що

[1813] [Артамонова, 1963, с. 37–48].
[1814] [Кузнецов, 1973, с. 68–70].

знаходить аналоги на Змійському катакомбному могильнику XI–XII ст.: бронзові натільні хрестики, дрібне скляне намисто, бронзові кільця тощо[1815].

Проте зазначені християнські поховання Білої Вежі у більшості випадків обкладалися цеглою, а не камінням, на відміну від Північного Кавказу. Хоча поховання № 12 могильника біля Річкових воріт, де був похований літній чоловік, мало кам'яну обкладку могильної ями. У зв'язку з цим є сенс звернути увагу на повідомлення Костянтина Багрянородного про те, що поблизу Саркела не було каміння, і тому будівничий Саркела Петрона почав будувати печі та обпалювати в них цеглу, з якої і була побудована фортеця[1816]. Отже, у Білій Вежі через брак каміння здебільшого використовували цеглу для обкладання могильних ям на християнських могильниках біля Річкових воріт та південно-західної стіни фортеці Біла Вежа. Про зв'язки з Північним Кавказом свідчить і рідкісний інвентар, який знайшли в могилах біля північно-східної стіни (Річкових воріт). Так, у похованні № 13 були знайдені срібні бубонці (рис. 28, *1*, *2*), що знаходять аналоги серед знахідок із поховань християнського кладовища Верхньоджулатської церкви (XII–XIII ст.) та катакомб Змійського могильника (XI–XII ст.) у Північній Осетії (рис. 28, *3*, *4*).

Проте про зв'язок частини християнського населення Білої Вежі з Північним Кавказом найбільш яскраво можуть свідчити дані антропології. За спостереженнями В. П. Алексєєва, у передмонгольський період на Північному Кавказі набули поширення два антропологічних типи: масивний, з відносно широким обличчям, з тенденцією до круглоголовості; грацильний, з вузьким обличчям, довгоголовий. На заході Північного Кавказу, за спостереженнями дослідника, переважав останній антропологічний тип. У зв'язку з цим доречно навести, як приклад, серії черепів з могильників Прикубання — Теберда, Адіюх, Кунагкір тощо. Виключення становить лише могильник "Мощева балка", з якого отримана масивна, з відносно широкими обличчями серія[1817]. До цього слід додати припущення М. М. Герасимової, згідно з яким майже до кінця XVIII ст. нащадки північнокавказьких аланів — осетини — зберігали свій попередній антропологічний тип, якому була притаманна довгоголовість та грацильність[1818]. Як уже зазначалось, ще в хозарський період на ямних могильниках салтівського типу у Саркелі були виявлені носії цього антропологічного типу, що знаходить аналоги серед серій із катакомбних могильників Північного Кавказу та лісостепового Подоння і отримав назву "середземноморського"[1819]. Цей антропологічний тип у класифікації В. В. Бунака отримав назву "понтійського"[1820]. Досить характерно, що середземноморський (понтійський) антропологічний тип набув широкого поширення і в давньоруський період у фортеці Біла Вежа.

Доліхокранні черепи середземноморського типу були виявлені на християнських кладовищах Білої Вежі біля оборонних стін у насипах 19/1, 24/6, 24/1, а також на могильнику біля південно-західної стіни фортеці[1821]. У цих насипах носії доліхомезокранного середземноморського типу були представлені переважно чоловіка-

[1815] [Кузнецов, 1971, с. 182–183; Кузнецов, 1993, с. 157–185].
[1816] [Константин, 1991, с. 172–173].
[1817] [Алексеев, 1993, с. 281].
[1818] [Герасимова, 1994, с. 51–62].
[1819] [Гинзбург, 1963, с. 267].
[1820] [Бунак, 1953].
[1821] [Гинзбург, 1963, с. 275–277; Фирштейн, 1963, с. 318, 324; Вуич, 1963, с. 355].

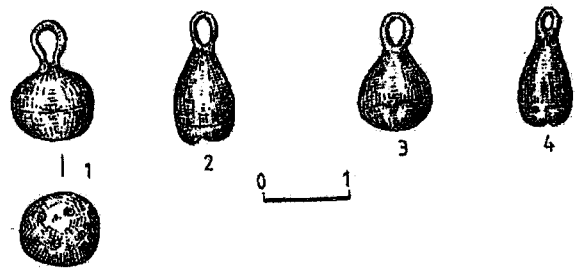

Рис. 28. Знахідки із поховань передмонгольського часу могильників Білої Вежі та Північного Кавказу:
1–2 — срібні бубонці з поховання № 13 біля північно-східної стіни Білої Вежі (за даними О. П. Артамонової);
3 — позолочений бубонець з катакомби Змійського могильника (за даними В. О. Кузнєцова);
4 — бубонець із кладовища Верхньоджулатської церкви (за даними В. О. Кузнєцова)

ми, хоча іноді зустрічалось чимало жіночих черепів цього ж типу[1822]. Що стосується могильника біля південно-західної стіни, то знайдені тут черепи середземноморського типу набули поширення переважно серед чоловічої частини населення[1823].

В. В. Гінзбург щодо того, що доліхокранні та брахікранні черепи Білої Вежі знаходять аналоги серед місцевих краніологічних серій попереднього хозарського періоду, зробив припущення, згідно з яким відзначені нами могильники служили "кладовищами населення переважно місцевого походження, нащадкам місцевих сарматів та аланів[1824]. Проте слід мати на увазі, що так званий "середземноморський (понтійський)" тип у післяхозарський період набув поширення не лише серед аланів північнокавказького походження, а й серед частини східних слов'ян, особливо сіверян[1825], які могли переселитися до Саркела — Білої Вежі після подій 965 р. При цьому поширення цього антропологічного типу у середовищі сіверян знову ж таки дає підстави пов'язувати їх з міграцією туди аланів з лісостепового Подоння. З іншого боку, нові особливості поховального обряду серед низки християнських поховань Білої Вежі, датованих XI–XII ст., що знаходять аналоги серед синхронних поховань Північного Кавказу, дозволяють говорити про міграцію сюди північнокавказьких аланів у давньоруський період існування міста.

Необхідно звернути увагу на те, що на могильнику біля південно-західної стіни Біловезької фортеці, де зустрічались обкладені камінням або цеглою могильні ями, у парних похованнях чоловіків і жінок №№ 103, 145, 149 та 162 у трьох випадках чоловіки були носіями середземноморського антропологічного типу. Загальна кількість доліхо- та мезокранів у 12 могилах з рисами північнокавказької обрядовості (обкладені камінням або цеглою, а також подвійні) — 5, де 4 належали чоловікам,

[1822] [Фирштейн, 1963, с. 324].
[1823] [Гинзбург, 1963, с. 277].
[1824] [Гинзбург, 1963, с. 275].
[1825] [Трофимова, 1946].

а 1 жінці (табл. I). У зв'язку з цим особливий інтерес становлять спостереження О. П. Артамонової, згідно з якими "до того ж антропологічного типу відноситься і населення Салтівських міст та поселень, яке ховало своїх небіжчиків у сімейних катакомбах-усипальницях, і досить вірогідним здається часткове збереження саме цієї традиції сімейних поховань при інших формах могильних споруд"[1826]. Досить показово, що середземноморський антропологічний тип досить широко представлений також у подвійних похованнях у насипах 19/1, 24/6 та 25/1[1827]. У даному випадку є сенс вести розмову про генетичний зв'язок подвійних поховань, як і традиції обкладати могильні ями камінням або цеглою, з поширенням середземноморського антропологічного типу.

Що стосується парних поховань у насипу 17/10, де було поховано 30 небіжчиків, то у них 9 належали до монголоїдного типу, 4 — до змішаного, 9 — були європеоїдами. У решти расовий тип не вдалося з'ясувати[1828]. Звертає на себе увагу великий процент присутності у парних похованнях монголоїдів. Складається враження, що традиція групових поховань у Білій Вежі набула поширення не лише серед носіїв середземноморського антропологічного типу, а й серед тих жителів фортеці, де процес змішання расових типів був найбільш інтенсивним. Це ж можна сказати про похованих на могильнику біля Річкових воріт у північно-східної стіни фортеці Біла Вежа (табл. II). За спостереженнями *Л.* Г. Вуїча, В. В. Гінзбурга та Б. В. Фіршстейна, тут представлені расові типи, що зустрічаються у насипу 17/10: "окрім європеоїдів (доліхо- та брахікранних), тут знайдені мезокранні черепи, дуже близькі по типу до брахікранних, але охарактеризовані невеликою домішкою монголоїдних рис"[1829]. Цікаво, що у подвійних похованнях цього могильника знайдено 3 брахікранних черепи типу середньоазійського межиріччя (САМ), тобто зливкинського типу, та один передньоазійського типу (ПА), а також один мезокран змішаного типу (табл. II). Досить характерно, що у могильній ямі № 5, де були знайдені два кістяки, знаходилось поховання мезокрана похилого віку, який належав до середземноморського типу (СЗМ) (табл. II). На цьому ж могильнику друге поховання доліхокрана було виявлене у могильній ямі № 8 (табл. II). Загальна характеристика антропологічного типу похованих біля північно-східної стіни виглядає таким чином: усі вони представлені європеоїдами; за черепним показником, половина чоловічих і два жіночих черепи відносяться до брахикранного типу; третина чоловічих черепів мезокранна; лише один череп належав типовому доліхокрану[1830]. Проте зовсім незрозуміло, незважаючи на північнокавказькі риси у поховальному обряді, чому на могильнику біля північно-східної стіни (у Річкових воріт) із 23 поховань лише у двох містились черепи середземноморського антропологічного типу (СЗМ)? При чому лише один належав доліхокрану (пох. № 8) та один (пох. № 5) — мезокрану (табл. II). При наявності міжродових відносин та патрилокальності, де один рід мав бути представлений північнокавказькими аланами, а інший місцевим степовим населенням (брахікранами), кількість черепів доліхокранної серії мала б бути

[1826] [Артамонова, 1963, с. 49].

[1827] [Артамонова, 1963, с. 42–49; Гинзбург, 1963, с. 275–277; Фирштейн, 1963, с. 318; Вуич, 1963, с. 355].

[1828] [Артамонова, 1963, с. 45].

[1829] [Вуич, Гинзбург, Фирштейн, 1963, с. 367].

[1830] [Вуич, Гинзбург, Фирштейн, 1963, с. 363].

більшою, незважаючи на біологічну домінантність брахікранного антропологічного типу. Проте цьому є певні пояснення. По-перше, із 23 похованих антропологічний тип вдалося встановити лише у десяти випадках (табл. II). Досить вірогідно, що у решти поховань могли бути носії середземноморського антропологічного типу (СЗМ). По-друге, варто звернути увагу на спостереження В. В. Гінзбурга, який вважав, що могильник у Річкових воріт знаходився зовсім невипадково із внутрішньої сторони фортеці та був здійснений на руїнах городища. На думку дослідника, "поховання тут відносяться до пізнього часу існування міста, коли часті набіги половців могли перешкоджати жителям виходити за стіни міста, навіть для поховання небіжчиків"[1831]. Виходячи з цього, можна висловити припущення, що аналогічний, але більш ранній могильник цієї родової групи аланського походження, існував за межами фортеці і не був знайдений археологами. А це дозволяє припускати найбільш високий процент доліхокранів на більш ранньому некрополі, але з часом, внаслідок метисації з представниками інших родів, кількість брахікранів у цьому роду аланського походження мала значно збільшитись.

Таким чином, є підстави пов'язувати окремі поховання давньоруського часу на християнських могильниках біля південно-західної та північно-східної (у Річкових воріт) стін Біловезької фортеці, а також у насипах 19/1, 24/6, 25/1, 17/10, з перебуванням аланів, які могли мігрувати до Нижнього Дону з Північного Кавказу вже після 965 р. Про це свідчить антропологічний тип у частини християнського населення Білої Вежі (доліхо-мезокрани середземноморського типу), конструкція поховальних споруд (кам'яні та цегляні обкладки могил), обряд поховання (парні поховання), інвентар північнокавказького походження тощо. З іншого боку, не слід залишати поза увагою, що у Білій Вежі мало залишатись у давньоруський період й аланське населення попереднього хозарського часу. Вони й могли залишити частину християнських поховань у простих могильних ямах.

Проте незрозуміло, коли у Білій Вежі мали з'явитись поховання у кам'яних або цегляних ящиках та парні поховання північнокавказького типу. У зв'язку з цим, є сенс звернути увагу на спостереження В. О. Кузнєцова, згідно з якими алани на Північному Кавказі почали масово переходити до цієї традиції в XI ст.[1832]. Вже давно доведено, що у першій половині XI ст. намітилось політичне піднесення північнокавказької Аланії, в той же час як у степах Східної Європи домінуючим кочовим етносом стали огузи-торки, стосунки яких з Руссю здебільшого мали союзницький характер. Як свідчать наші літописи, у 1055 р. південноруські степи зайняли половці, з якими взаємовідносини князів Русі від початку мали складний напружений характер. На думку В. О. Кузнєцова, від самого початку появи половців у прикавказьких степах їхні взаємини з північнокавказькими аланами також мали напружений характер[1833]. Отже, ця остання міграція аланів з Північного Кавказу до Саркела — Білої Вежі мала відбутись лише протягом першої половини XI ст. Є підстави вважати, що північнокавказькі алани у цей період з'явились у Білій Вежі як купці, бо з письмових джерел добре відомі аланські купці, які у передмонгольський та золотоординський періоди були задіяні у трансконтинентальній торгівлі, що обі-

[1831] [Гинзбург, 1963, с. 279].
[1832] [Кузнецов, 1973, с. 68–70].
[1833] [Кузнецов, 1971, с. 32–33].

ймала території як Східної Європи, так і Кавказу[1834]. У зв'язку з цим варто згадати спостереження С. О. Плетньової про місце Білої Вежі у трансконтинентальній торгівлі: "Через Білу Вежу проходили каравани із країн Близького Сходу, пересікаючи донські і дніпровські степи, зі згоди і навіть під деякою охороною печенігів та гузів, які кочували там[1835].

З іншого боку великий інтерес становить таке питання, як характер взаємин осілого християнського населення Білої Вежі з кочівниками печенізько-торського походження, які також певною мірою становили частину населення Білої Вежі. С. О. Плетньова неодноразово підкреслювала, що у давньоруський період сусідні до Білої Вежі кочівники — печеніги і торки знаходились у васальній залежності від міста, виконуючи функції військового гарнізону фортеці, і тому використовували Білу Вежу як зимівник[1836]. Сам перебіг подій, що мали місце після захоплення Білої Вежі Святославом в 965 р. і участь у цих подіях "тюрків"-гузів[1837], може свідчити про те, що гузи-торки і князі Русі від початку встановили між собою союзницькі взаємовідносини, і тому є підстави вважати, що до появи половців фортеця Біла Вежа могла являти собою сумісне володіння Русі і правителів торків. При цьому так звані "хозарські печеніги" мали опинитись у васальній залежності від торків і згодом стати складовою частиною огузького союзу племен. Ситуація мала значно змінитись у середині XI ст., коли степи Подоння були захоплені половцями. Внаслідок цього Біла Вежа виявилась відірваною від Русі, а її населення разом із місцевими печенігами і торками опинилось у васальній залежності від половецьких ханів. Саме це могло і стати причиною повстання біловежців проти половців у 1117 р.

Отже, стосунки біловежців і сусідніх до них печенігів та торків у давньоруський період мали мирний характер. У зв'язку з цим варто встановити характер взаємин місцевих аланів з кочівниками. Як свідчать дані антропології, на східному (торчесько-печенізькому) могильнику не було виявлено жодного черепа доліхокранів "середземноморського" антропологічного типу[1838]. А це може означати, що у давньоруський період між аланами Білої Вежі і сусідніми кочівниками шлюбні взаємини не встановлювались. Проте є підстави вважати, що контакти між ними були, але вони мали інший характер.

Так, у курганах східної групи — №№ 16, 34 — були знайдені дві шаблі (рис. 29, 1, 2), що, за попередніми спостереженнями С. О. Плетньової, були "аналогічні деяким салтівським, кавказьким, угорським шаблям VIII–IX "[1839]. Проте з часом її думка щодо цього дещо змінилась: «Аналоги цьому типові даного виду відомі у старожитностях IX – першої половини X ст. Трохи більш пізніми є шаблі з давньоруських пам'ятників, з угорських могильників, що відносяться до епохи "завоювання батьківщини", котрі можна датувати X – початком XI ст., відмінні від них більшою довжиною, легкою, але вже помітною зігнутістю клинка та рукояткою»[1840]. У курганах східної групи №№ 5, 21, 34 також були знайдені залізні підпружні пряжки, що мають "у більшості випадків форму прямокутників (рис. 29, 3) або овалів (розміром

[1834] [Греков, Якубовский, 1950, с. 21].
[1835] [Плетнева, 2006, с. 200–2001].
[1836] [Плетнева, 1963, с. 258; Плетнева, 1990, с. 95–96; Плетнева, 2006, с. 201].
[1837] [Заходер, 1962, с. 152–157].
[1838] [Вуич, 1963, с. 420–445; Плетнева, 1990, с. 78].
[1839] [Плетнева, 1963, с. 241].
[1840] [Плетнева, 1990а, с. 43].

приблизно 6×3 см) із ввігнутими всередину довгими сторонами та укріпленим на одній з коротких сторін язичком". За спостереженнями С. О. Плетньової, "багаточисельні аналоги їм відомі у салтівських (VII–VIII ст.), муромсько-мерянських (VIII–IX ст.) та руських (IX–X ст.) старожитностях"[1841]. Згодом ці пряжки С. О. Плетньова продатувала X – початком XI ст.[1842]. У даному випадку більш логічно припустити, що ці речі військового спорядження потрапили у X–XI ст. до кочівників Білої Вежі не з віддалених куточків Європи, а від аланів північнокавказького походження, які проживали поруч у місті. Отже, у Білій Вежі у давньоруський період контакти між аланами і місцевими кочівниками торсько-печенізького походження мали характер торговельного обміну у галузі військової справи. А це може свідчити про досить міцний добросусідський характер взаємовідносин цих етнічних груп у межах міста Біла Вежа.

З огляду на це варто звернути увагу на висновок С. О. Плетньової щодо того, хто такі були біловежці у половецький період існування міста: «Потрапивши у "цегляний казан" фортеці, ті, хто проживав у постійній небезпеці від зненацьких нападів міцного супротивника (половецьких військових загонів), зайняті спільними справами та спільними духовними та світськими інтересами, набуваючи при цьому спільні навички та смаки, люди у місті фактично не поділялись на етнічні групи. У цьому невеличкому містечку утворився неначе єдиний "народ" — біловежці. Це явище — злиття етносів в одне ціле — притаманне для кожного міста»[1843].

Давньоруські літописи повідомляють, що в 1117 р. "придоша Беловежьци в Русь"[1844]. Тому великий інтерес становить подальша доля біловежців на території Русі. З огляду на це можна припустити, що після переселення 1117 р. біловежці були поселені на землях Чернігівського князівства, про що можуть свідчити залишки городища давньоруського періоду, розташованого між сучасними селами Біловежі Перші й Другі. Проте на цій пам'ятці так і не проводились стаціонарні археологічні дослідження, що залишає проблему не до кінця вирішеною. З іншого боку, С. О. Плетньова підмітила досить важливий момент: «Більшість поховань, аналогічних біловезьким, зустрінуто... у Київській обл., в Пороссі (розкопки М. Є. Бранденбурга). У пороських похованнях, як і в біловезьких, основною формою вудил є вудила без перегину. Поросся від початку XI ст. було заселено кочовими племенами торків, печенігів та берендеїв, які оселилися там з дозволу великого князя Київського та об'єднаних з часом (у середині XII ст.) під спільним іменем "чорні клобуки". Близькі етнічно, ці племена, природно, мали схожий, а можливо й однаковий поховальний обряд. Чорні клобуки були васалами Київського князя та відігравали велику роль у внутрішній та зовнішній його політиці»[1845]. Отже, є підстави вважати, що київські князі могли поселити у Пороссі для охорони від набігів половців найбільш боєздатну частину біловежців. При цьому там могли бути поселені не лише печеніги і торки з Білої Вежі, а й частина воїнів з числа осілого населення цього міста. На таку думку наводить аналіз матеріалів, отриманих при дослідженні кур-

[1841] [Плетнева, 1963, с. 248–252].
[1842] [Плетнева, 1990а, с. 43].
[1843] [Плетнева, 2006, с. 200–2001].
[1844] [ПВЛ, 1990, с. 472–473].
[1845] [Плетнева, 1963, с. 258].

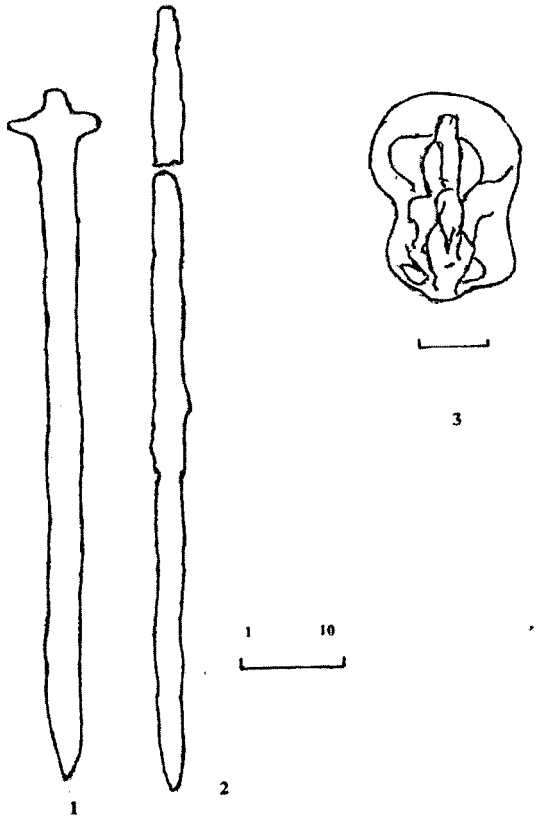

Рис. 29. Речі північнокавказького походження із поховань східної ділянки кочівницького могильника біля стін Білої Вежі (за даними С. О. Плетньової): 1–2 — шаблі з курганів №№ 16 та 32; 3 — пряжка з кургану № 54

ганного могильника давньоруського періоду біля села Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл.

Дослідники цього некрополя — Р. С. Орлов, О. П. Моця та П. М. Покас — виявили 169 курганних насипів. Для більшості поховань була притаманна наявність під курганними насипами трупопокладень на рівні давнього горизонту, що не було характерно для місцевого населення. Такий же обряд не був відомий і кочівникам Поросся. За спостереженнями дослідників могильника, "в XI–XII ст. інгумація на рівні давньої поверхні зустрічається у північних районах Східної Європи та на півдні давньоруської держави — лише на землях древлян"[1846]. Особливий інтерес також становить інвентар з цього могильника, що знаходить аналоги серед аланських старожитностей того часу на Північному Кавказі. Так, у курганах №№ 15, 69, 161, 157 були знайдені аналогічні північнокавказьким дзеркала (рис. 30, 6), в курганах №№ 4, 17, 69 — шаблі (рис. 30, 1–3), в курганах №№ 93, 162 — деталі кінського спорядження, увіткнуті у землю під курганними насипами №№ 3 та 102 наконечники стріл та списів (рис. 30, 4) тощо. Найближчі аналоги цьому інвентареві дослідники Яблунівського курганного могильника знайшли серед знахідок Змійського катакомбного могильника (X–XII ст.) в Північній Осетії[1847]. Саме це дозволило дослідникам могильника зробити наступне припущення: "Зазвичай, не можна категорично стверджувати про прямі контакти та міграції північнокавказького населення у даний район Поросся, хоча відомі випадки переселення аланських племен на Русь. Ймовірно, можна вести розмову про певні зв'язки пороських слов'ян з алано-яськими групами, які входили до складу населення половецького степу"[1848].

У зв'язку з цим великий інтерес становить інформація давньоруських літописів про те, що в 6354 (1026) році київський князь Ярослав Мудрий уклав мир зі своїм

[1846] [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 49–55].
[1847] [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 55; АРРСЗСО, 1961, с. 56, 79].
[1848] [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 55].

братом Мстиславом — князем Тмутаракані, відомим своєю діяльністю серед касогів. Саме з цим слід пов'язувати повідомлення П'ятого Новгородського літопису від 6537 (1029) р.: "Ярослав ходи на ясы и взять их"[1849]. У зв'язку з цим В. М. Татіщев висловив припущення, що Ярослав оселив цих ясів на р. Рось, де незадовго до цього ним були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'їв[1850]. Проте згадка про цю подію лише в одному — П'ятому Новгородському — літопису може свідчити про незначну міграцію аланів-ясів до Русі. При цьому близькість ясів до Тмутаракані дозволяє вважати, що вони походили з Північно-Західного Кавказу, а не Центрального. На Яблунівському ж могильнику були знайдені речі центральнокавказького походження. Нам невідомі дані письмових джерел про значну міграцію аланів-ясів на Русь з Центрального Кавказу, тобто з Аланії, у XII ст. До того ж антропологічні дослідження, проведені П. М. Покасом серед краніологічних серій з Яблунівки, не виявили присутність доліхокранів так званого "середземноморського" типу (СЗМ), хоча більшість черепів звідти належали до європеоїдного типу і там був представлений "значний елемент населення зі значною монголоїдною домішкою". Підсумовуючи, П. М. Покас зазначив, що яблунівська серія "посідає неначе проміжне положення між серіями стародавнього Юр'єва й іншими серіями Поросся". Головна відмінність яблунівських серій черепів, за словами П. М. Покаса, в тому, що вони "більш широкоголові та широконосі та мають невелику уплощенність у верхній частині обличчя". Однак все це не завадило дослідникам Яблунівського курганного могильника віднести його населення до слов'ян[1851].

Проте у даній ситуації впадає в очі, що антропологічна характеристика похованих на Яблунівському могильнику дуже нагадує ситуацію у Білій Вежі в останні десятиліття існування цього міста. Тобто тут бачимо, як і у Білій Вежі, змішання європеоїдного та монголоїдного антропологічних типів. Навіть наявність інвентаря північнокавказького походження в Яблунівці спонукає вважати, що він потрапив сюди не безпосередньо з Північного Кавказу, а був привезений біженцями в Поросся з Білої Вежі, де існував значний прошарок аланського населення північнокавказького походження. Як зазначив П. П. Толочко щодо курганного могильника біля с. Яблунівка, "не дивлячись на те, що автори розкопок схильні до ясько-руської етнічної атрибуції цього археологічного комплексу, навряд чи є сумніви в тому, що населення, яке його залишило, входило до складу чорноклобуцького союзу"[1852].

Отже, поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців призвела до послаблення торків, значна частина яких переселилася на Балкани; другі переселилися до Південної Русі і влилися до складу об'єднання "чорних клобуків"; решта увійшла до складу половецьких об'єднань[1853]. Проте на території Нижнього Поволжя гузи продовжували зберігатись, як окрема етнічна група, аж до монгольських походів на початку XIII ст., і саме тут у половецький період могли відбуватись контакти гузів з аланами, про що повідомляють письмові джерела. Так, у XII ст. на Нижній Волзі у місті Саксін (Саджсін) двічі побував арабський мандрівник ал-Гарнаті, який залишив відомості про етнічний склад населення, яке складалося переважно

[1849] [Новгородская Пятая..., 1917, с. 116].
[1850] [Татищев, 1963, с. 350].
[1851] [Покас, 1984, с. 66–75; Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 57–60].
[1852] [Толочко, 1999, с. 100].
[1853] [Головко, 1999, с. 116–120].

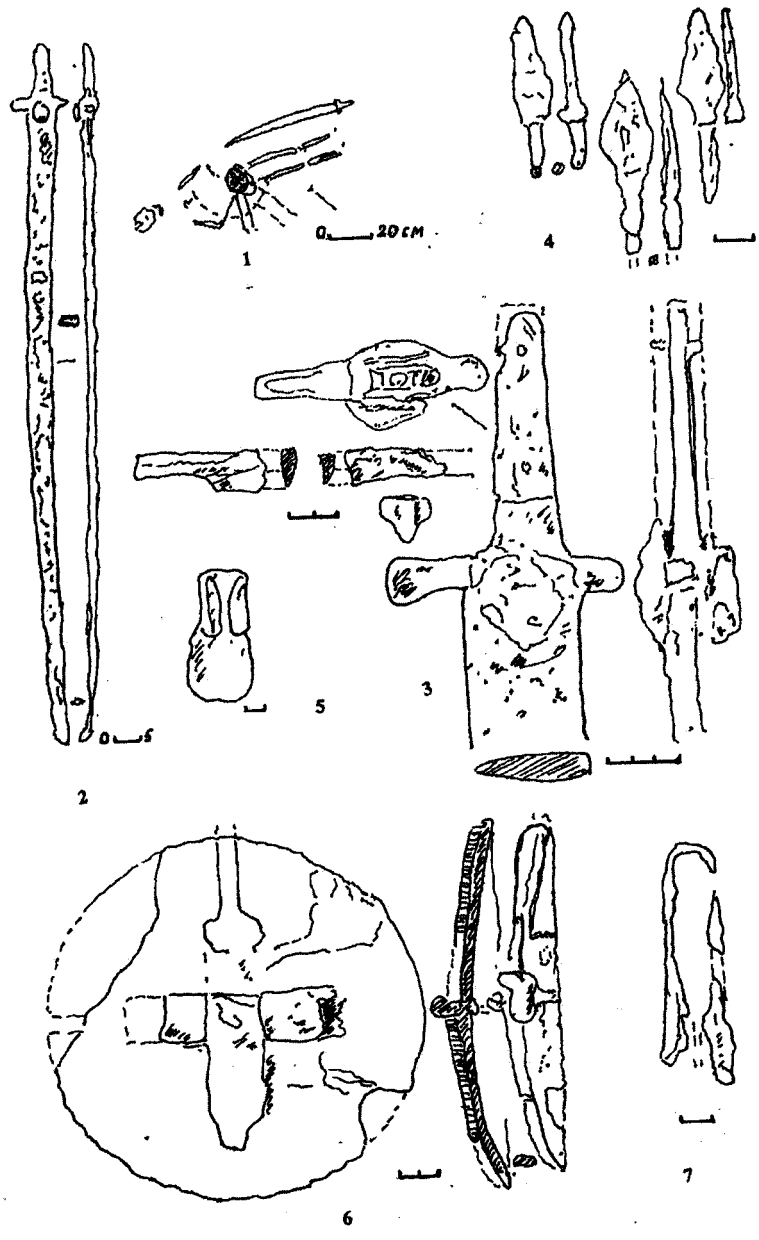

Рис. 30. Зброя та речі північнокавказького походження із курганного могильника передмонгольського часу біля с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. (за даними Р. С. Орлова, О. П. Моці та П. М. Покаса):
1–3 — шабля з кургану № 69; 4 — наконечники стріл із кургану № 102;
5 — тесло з кургану № 69; 6 — металеве дзеркало з кургану № 69;
7 — пружинні ножиці з кургану № 69

з мусульман. За його даними, у Саксіні, крім хозарів, булгар та суварів, проживало "сорок племен гузів"[1854]. Зрозуміло, що у даному випадку йдеться не про сорок гузьких племен у Саксіні, а про сорок родів. Існує думка, що місто Саксін виникло на місці хозарської столиці Ітіль, і це місто у середині XIII ст. Гільом Рубрук назвав "Суммеркентом". За його даними, це місто знаходилось на одному з островів Нижньої Волги і основу його населення складали "Алани і Сарацини"[1855]. Проте виникає питання: хто були ці алани? Можна припустити, що ці алани були згаданими ал-Мас'уді у X ст. "ал-арсіями" з Хорезму[1856], в яких деякі дослідники схильні бачити нащадків стародавніх аорсів[1857]. Проте Г. Рубрук окремо виділив аланів від "Сарацинів"-мусульман, які мешкали в Суммеркенті. А нам відомо, що ал-Мас'уді особливо підкреслив, що "ал-арсії" були мусульманами[1858]. У зв'язку з цим великий інтерес становлять останні дослідження, проведені на городищі Самосдєлка у дельті Волги, що його дослідниками ототожнюється з Ітілем–Саксіном–Суммеркентом. Аналіз кераміки XI–XII ст. з городища дозволив дослідникам виявити аналоги з виробами не лише Волзької Булгарії та попередньої салтівської культури, а й з гончарними виробами з городищ у низинах Сирдар'ї, що традиційно пов'язуються з огузами. На підставі цього дослідниками городища було зроблене припущення, що ця кераміка належала "ал-арсіям", які були з числа племен, котрі входили до "огузького світу", що увібрав у себе різноманітні етнічні компоненти, серед яких були племена, що "мали в основі свого господарства не лише кочове скотарство". Отже, при цьому не заперечувалась можливість сарматського походження "ал-арсіїв"[1859]. Це дає підстави вважати, що після падіння Хозарського каганату на місці колишнього Ітіля зберігалися не лише хозари, які прийняли іслам, а й вихідці з Середньої Азії — "ал-арсії", які в Саксіні дуже швидко злилися з гузами, тому що, як і вони, "ал-арсії" були мусульманами і мали увійти до складу об'єднання "сорок племен гузів", про яких згадував ал-Гарнаті[1860]. Крім того, Г. О. Федоров-Давидов, на основі аналізу письмових джерел, прийшов до висновку, що у XIII–XIV ст. у Нижньому Поволжі поблизу Саксіна виникла особлива етнічна група, відома під цією ж назвою, що може свідчити про перехід назви міста в етнонім[1861]. Отже, згадані Г. Рубруком у Суммеркенті алани не були мусульманами і тому не могли мати ні місцевого, ні середньоазійського походження. Очевидно, це були аланські купці, що оселилися у Саксіні–Суммеркенті після відвідування міста ал-Гарнаті. Цілком вірогідно, що це були вихідці з північнокавказької Аланії, яка у той період ще переживала період свого економічного та політичного піднесення.

Проте найбільш інтенсивні контакти між огузами і племенами сармато-аланського походження розпочались у Середній Азії після того, як наприкінці X ст. держава Саманідів занепала і на її місці виникла держава Сельджуків, а це співпало з тиском кипчаків на огузів зі сходу. Все це сприяло тому, що огузькі племена почали заселяти Середню Азію, звідкіля в XI ст. вони почали свій грандіозний рух до Ірану

[1854] [Гарнати, 1971, с. 27].
[1855] [Рубрук, 1957, с. 185].
[1856] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1857] [Lewicki, 1976, s. 31–33; Добродомов, 1989, с. 17–18].
[1858] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1859] [Васильев, Гречкина, Зиливинская, 2003, с. 107–118].
[1860] [Гарнати, 1971, с. 27].
[1861] [Федоров-Давыдов, 1969, с. 260].

та Малої Азії. Частина огузьких племен залишилась у степах Середньої Азії, де продовжували зберігатись залишки племен сармато-аланського походження, які пережили кілька міграцій тюркомовних племен із Центральної Азії до степів Східної Європи. Дуже поширеною є думка, що саме після цих подій розпочався процес формування туркменського етносу. Дані етнонімії можуть свідчити також про те, що в етногенезі туркменських племен повинні були взяти участь не лише нащадки іраномовних аланів і асів Хорезма, але й інших етнічних груп Середньої Азії сармато-аланского походження і саме в період розвинутого середньовіччя. Необхідно відзначити, що дане питання вже давно стало об'єктом уваги багатьох дослідників.

Так, ще у середині XIX ст. французький дослідник Вивьєн де Сен-Мартен запропонував розглядати назву одного з найбільших туркменських племен — ***теке***, як дериват переданого античними джерелами імені стародавнього населення Південного Туркменістану — "дахів" чи "даїв"[1862]. На даний момент деякі дослідники схильні підтримувати дану етимологію, хоча вона, на нашу думку, не враховує до кінця всіх історичних змін, що сталися на території Туркменістану практично за двохтисячорічний період часу. У 30-х роках XX ст. С. П. Толстов схильний був вважати, що "ім'я другого за розмірами туркменського племені — йомудів, чи точніше йомутів (***yo-mut — your-mut***), які населяли Північно-Західний Туркменістан, є закономірним (спірантно-шиплячим) різновидом добре відомого імені стародавніх кочівників — сарматів (***Vsar-mat***)"[1863]. Однак необхідно виходити з того, що дана етимологія виникла під впливом яфетичної теорії М. Я. Марра і тому, з позицій сучасної лінгвістики, не витримує критики. Крім того, кілька десятиліть тому Л. О. Мацулевич відзначив, що термін ***йомут*** у письмові джерела "потрапляє дуже пізно; вперше, оскільки нині відомо, лише в XVII ст. в Абу-л-Газі"[1864]. Проте пояснення походження назв деяких інших туркменських племен становить особливий інтерес.

Ще наприкінці XIX ст. М. О. Арістов висловив припущення, що назву туркменського племені ***сакар***, яке проживало в середній течії Амудар'ї, варто пов'язувати зі стародавніми "сакарауками" чи "сакараулами", які згадуються античними авторами в числі племен, котрі брали участь у завоюванні Греко-Бактрійського царства у II ст. до н. е.[1865]. Хоча великий хронологічний розрив між згадуваннями даних етнонімів дозволяє з певною обережністю ставитися і до цієї гіпотези. Втім, припущення про зв'язок представників племені ***сакар*** із одним із племен скіфо-сарматського кола заслуговує на особливу увагу. У "Родоводі туркменів" Абу-л-Газі серед нащадків молодших братів Огурджика, поряд з ***Іль Олам*** і ***Уруг Азлар***, фігурує і плем'я ***Сакар***: "Іль Сакар — нащадки Кабаджика"[1866]. Це дозволяє припускати, що представники даної етнічної групи могли бути пов'язані своїм походженням з хорезмійськими аланами й асами. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує припущення Д. Є. Єремєєва, відповідно до якого етнонім ***сакар*** своїм походжен-

[1862] [Saint-Martin, 1850, p. 267].
[1863] [Толстов, 1938, с. 196].
[1864] [Мацулевич, 1947, с. 129].
[1865] [Аристов, 1896, с. 416].
[1866] [Кононов, 1958, с. 74].

ням міг бути пов'язаний з іраномовними саками, які жили за часів античності в Середній Азії[1867].

Г. П. Васильєва, Д. Є. Єремєєв та деякі інші дослідники висловили думку, відповідно до якої назва великого туркменського племені ***Язир*** своїм походженням була пов'язана з етнонімом ***яси*** або ***аси***[1868]. Але в даному випадку звертає на себе увагу вже існування у складі туркменського племені ігдирів родового підрозділу ***Аса (Ас)***, а також деякі варіанти написання етноніма ***Язир***. Так, поряд з даним етнонімом паралельно у деяких письмових джерелах використовувалася назва ***Ясир***. Перше ж згадування про язирів відноситься до XI ст. і міститься у творі Махмуда Кашгарського, де воно відоме у формі ***Язгир***[1869]. Як свідчить автор початку XIII ст. Мухаммед ібн Наджаб Бекраї у своєму творі "Джеханнаме" ("Опис світу"), язири ще у XII ст. не були місцевими племенами в Південному Туркменістані: "Язир — це плем'я із тюрок, яке потрапило в межі Балхана і його гір. До нього приєдналося одне плем'я з Мангишлака, а інші з Хорасана... Відтіля вони знялися і прийшли до Шахристану і Ферсва, потім вони оселилися в фортеці. Так, тепер вони складають три племені: власне язири, язири мангишлакські та язири фарські"[1870]. Цю ж племінну групу у XIII–XIV ст. згадували Ібн ал-Асір та Рашид ад-Дін[1871]. "Іль Язир" був згаданий у XVII ст. Абу-л-Газі в його "Родоводі туркменів"[1872]. Щодо подальшої долі язирів А. Джікієв відзначив: "Після Абу-л-Газі назва язир у джерелах майже цілком зникає. Зате в XVII–XIX ст. зненацька виступає на історичну арену плем'я карадашли, яке, безумовно, вважалося спадкоємцем огузького племені язирів. Плем'я карадашлинців, яке жило з XII ст. у Південному Туркменістані, починаючи з кінця XVIII ст., було остаточно витиснуте звідтіля з оази текінцями... до Північного Туркменістану"[1873].

У даній ситуації звертає на себе увагу факт первісного перебування язирів на північному заході від Хорезмської оази поблизу Мангишлака. Це дає підстави припускати наявність контактів з мангишлакськими аланами. Невипадково, як уже відзначалося, Абу-л-Газі свідчить, що один з носіїв антропоніма ***Алан*** походив "з іля Йазир"[1874]. Крім того, первісний варіант написання даного етноніма ***Язгир***, що міститься у творі Махмуда Кашгарського, написаного в XI ст.[1875], дозволяє згадати про назву одного з великих сарматських племен — ***Язиги***. У зв'язку з цим особливий інтерес становить інформація деяких мусульманських географів IX–X ст. про країну ***ат-Тіз (ат-Тір, ал-Йатіз)***. Т. М. Калініна так і не змогла пояснити тривале збереження даного етнотопоніму: «Форма ж ***ат-Тір***, а вірніше — ***ат-Тіз*** та ***ал-Йатіз*** в ал-Хварізмі і Сухраба передає етнонім ***йазиги*** Птолемея, ...який у більш "чистому" вигляді зустрічається в праці вченого IX ст. ал-Баттані. В усіх трьох останніх випадках етнонім територіально зіставляється із землями, що прилягають до Тавріки. Чому згадані автори з усіх інших зазначених у Птолемея народів, крім

[1867] [Еремеев, 1970, с. 140].
[1868] [Васильева, 1964а, с. 2; 1964б, с. 87; 1977, с. 98; Еремеев, 1970, с. 140].
[1869] [Джикиев, 1977, с. 96–97].
[1870] [Материалы по истории туркмен..., 1939, с. 49].
[1871] [Материалы по истории туркмен..., 1939, с. 235, 237, 398].
[1872] [Кононов, 1958, с. 55].
[1873] [Джикиев, 1977, с. 98].
[1874] [Кононов, 1958, с. 55].
[1875] [Джикиев, 1977, с. 96–97].

аланів, згадали тільки зниклих язигів, — це загадка, ясна відповідь на яку навряд чи можлива»[1876]. Однак можна не розділяти песимізм дослідника і припустимо, що в раннє і розвинуте середньовіччя нащадки античних язигів могли зберігатися у степах на північ від Середньої Азії і відтіля вже у складі огузького союзу племен переселилися на територію Туркменістану.

Крім того, особливий інтерес становить також походження великого туркменського племені ерсарінців, відомого у творі Абу-л-Газі як "люди народу Арсарі". За свідченням хівинського автора, родоначальником племені ***Арсарі*** вважався Ерсарі-баба, який жив наприкінці XIII – на початку XIV ст. Він також вважався родоначальником йомутів[1877]. У зв'язку з цим необхідно виходити з того припущення, що "у більшості випадків родоводи, безсумнівно, відбивали визначений реальний етап у формуванні того чи іншого племені, вказуючи також на родинні зв'язки між окремими народами і племенами"[1878]. Відомо, що в XV–XVI ст. арсарінці разом з текінцями і йомутами входили до складу племінного союзу, очолюваного салорами. Тут необхідно відзначити, що в туркменів існувала думка про спорідненість салорів і арсарінців. Очевидно, перебування арсарінців і салорів у складі одного племінного союзу могло сприяти тому, що мангишлакські алани, на правах роду, увійшли до складу племені салорів, а більш значна їхня частина оселилася по сусідству з туркменами-арсарінцями. У XVI–XVIII ст. арсарінці піднялися й очолили новий племінний союз, до якого увійшли текінці і йомути[1879]. У зв'язку з цим для нас особливий інтерес становить походження назви даного племені — ***Арсарі*** (***Ерсарі***). Серед деяких дослідників існує думка, що даний етнонім має тюркське походження і складається з двох частин: ***Ар*** — "людина", "чоловік" і ***сари*** — "світлий", тобто назву етноніма варто переводити як "Світлі люди"[1880]. У контексті питання про можливі генетичні зв'язки деяких туркменських племен із сармато-аланами дана етимологія може становити безсумнівний інтерес і вказувати на первісний європеоїдний антропологічний тип арсарінців. Однак не варто ігнорувати те, що етнічні найменування даного типу мали поширення в Середній Азії не лише в середньовіччя і новий час, а й у період античності, тобто вони могли мати нетюркське походження.

Ще на початку 30-х років XX ст. Г. І. Карпов та П. Б. Арбеков одними з перших указали на можливий зв'язок племінної назви арсаринців з етнічним найменуванням ***арсі***, досить широко розповсюдженим у Середній Азії[1881]. Для підтвердження цього можна відзначити, що кілька десятиліть тому у районі Купі в Східному Туркестані була відкрита мова, що має назву ***arsi***[1882]. Раніше, у XIV ст., мусульманський автор Шамс ад-дін Дімашкі зафіксував серед кипчаків плем'я ***ал-Арс***[1883]. А на початку X ст. ал-Мас'уді повідомляв про найманців хозарського царя "ал-ларісійа

[1876] [Калинина, 1988, с. 17, 48, 114, 121, 137–139].
[1877] [Кононов, 1958].
[1878] [Васильева, 1985, с. 84].
[1879] [Брегель, 1961, с. 22–23; Бахтиаров, 1930, с. 39–40; Карпов, Арбеков, 1930, с. 28; Васильева, 1985, с. 84].
[1880] Інформація отримана від Г. П. Васильєвої.
[1881] [Карпов, Арбеков, 1930, с. 28].
[1882] [Мацулевич, 1947, с. 133].
[1883] [Добродомов, 1989, с. 17–18].

(арсійа, арісійа)", які походили з околиць Хорезму[1884]. Відомо, що в кушанський час у горах Копет-Дага проживало плем'я ***Арс***[1885]. За часів пізньої античності Пліній згадував про народ "арси" на території сучасного Гіляна, а Птолемей назвав "арсійською" місцевість у Гірканії[1886]. Таким чином, ми бачимо, що джерела етнічного терміну ***Арс*** виходять своїм корінням в античну епоху і мають пряме відношення до середньоазійського регіону. Тому серед багатьох дослідників набула поширення гіпотеза, відповідно до якої етнічні найменування з основою ***Арс*** були генетично пов'язані з назвою сарматського племені ***Аорси***[1887]. Отже, назву одного з туркменських племен ***Арсарі*** є сенс розглядати як складовий термін ***Арс-ар***, де перша частина ***Арс-*** може вказувати на зв'язок зі стародавніми аорсами, а типове для тюркських етнонімів закінчення ***-ар*** — нести в собі значення "люди".

У зв'язку з тим, що існує припущення про генетичний зв'язок деяких туркменських племен із сармато-аланами, доречно нагадати етимологію етноніма ***тюркмен,*** запропоновану ще в XI ст. ал-Біруні. На думку хорезмійського вченого, даний термін являв собою змінене словосполучення іранського походження — ***тюрк маненд*** — "подібний до тюрка", "схожий на тюрка"[1888]. Цю ж версію повторив Рашид ад-Дін, на думку якого так називали племена туркменів таджики та інші іраномовні народи Мавараннагру та Ірану[1889]. Досить характерно, що дана гіпотеза дуже добре узгоджується з результатами антропологічних досліджень. Ще наприкінці XIX ст. М. Арістов відзначив: "При мезатіцефальності і навіть брахіцефальності нинішніх персів субдоліхоцефальність туркменів (75, 64), однак, є все-таки загадкою, для вирішення якої доведеться, може бути, припустити дуже значну в туркменів домішку кочових довгоголових іранських племен, які жили в стародавні часи на нижньому Яксарті"[1890]. У 20-х роках XX ст. антрополог Л. В. Ошанін також звернув увагу на цю характерну рису туркменів: "...довгоголові туркмени зовсім ізольованим островом виділяються у навколишньому до них морі короткоголових народностей, як азійського і змішаного євро-азійського типу, так і типу індоєвропейського. Ці туркмени-долікоцефали яскравою плямою виділяються на брахіцефальному тлі туркестанського населення"[1891]. Аналогічні особливості були відзначені Л. В. Ошаніним саме серед іраномовних народів Євразійського степу та їхніх нащадків, серед яких він особливо виділив осетинів, які, на його думку, "у минулому містили дуже значну домішку долікоцефалії". На підставі цього був зроблений висновок: «...з антропологічної точки зору туркмени являють собою залишок стародавніх іранських "скіфо-сарматських" племен, які колись кочували в Туркестані..., значна частина скіфо-сарматських племен була дуже рано цілком отуречена по мові, трохи монголізована по типу, однак у всій чистоті зберегла властиву стародавньому почат-

[1884] [Минорский, 1963, с. 193–194].
[1885] [Добродомов, 1989, с. 17–18].
[1886] [Мацулевич, 1947, с. 133].
[1887] [Мацулевич, 1947, с. 133; Мацулевич, 1947, с. 133; Минорский, 1963, с. 193–194, прим. 23; Добродомов, 1989, с. 17–18; Lewicki, 1976, s. 31–33].
[1888] [Агаджанов, 1963, с. 12].
[1889] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 85].
[1890] [Аристов, 1896, с. 451].
[1891] [Ошанин, 1926, с. 153].

ковому типові доліхоцефалію. Ця остання частина і представлена сучасними нам туркменами»[1892].

Однак М. Г. Левін категорично не був згодний з висновками Л. В. Ошаніна і вважав, що у деяких туркменських племен "долікокефалія стоїть у безпосередньому зв'язку з практикованою деформацією голови". Як доказ цього, він навів дані, згідно з якими "у туркменів цілком зберігся звичай пов'язувати дитині при народженні голову складеною хусткою"[1893]. Однак сам описаний звичай і пояснення причин його існування з боку М. Г. Левіна суперечать його ж остаточним висновкам: "наявність пов'язки рятує дитину від асиметричної голови"[1894]. На нашу думку, голова туркменської дитини могла бути асиметричною тільки тоді, коли б вона належала до доліхокранного типу — голова брахікрана симетрична. Отже, туркмени могли пов'язувати спеціальні пов'язки на голову своїм дітям, тому що їхні діти від народження різко виділялися своєю доліхокранністю, що могло не зовсім відповідати розповсюдженим естетичним смакам, і тому таким чином вони намагалися з доліхоцефалів зробити брахіцефалів.

Дуже характерно, що подібний звичай був відзначений Л. В. Ошаніним серед хорезмійців. Дослідник звернув увагу на повідомлення мусульманського автора X ст. ал-Макдісі, відповідно до якого в мусульманських країнах хорезмійців приймали за тюрок. І тому хорезмійці для того, щоб їх відрізняли від тюрків, вдавалися до штучної деформації черепів. Л. В. Ошанін пояснював даний факт таким чином: "...сучасні Макдісі хорезмійці прагнули стати з доліхоцефалів брахіцефалами і що найбільш примітно, вони робили це з метою відрізнити себе від тюрків-кочівників, які їх оточували"[1895]. За спостереженнями дослідника, сучасні жителі хорезмської оази не є доліхоцефалами, хоча на даний час рівнинні таджики-сарти і частина узбеків "виявляються значно менш короткоголовими, ніж високогірні таджики"[1896]. На нашу думку, зникнення доліхокранності у сучасних жителів Хорезму можна пояснити не поширенням звичаю штучної деформації голови, а фактом осідання в пізнє середньовіччя в хорезмській оазі різних кочових племен, серед яких набула широке поширення брахікранність. Що ж стосується причин доліхокранності середньовічних хорезмійців, то варто звернути увагу на пояснення, дане Л. В. Ошаніним: «...у X ст. осіле арійське населення Хорезма знаходилося в найтіснішому спілкуванні з тією тюркською по мові народністю, яку арабські географи називали "гузами". Ці гузи, які жили як раби всередині хорезмійських родин, змішалися з осілим населенням оази і сприяли дуже значній домішці довгоголового елементу; саме ця довгоголовість робила хорезмійців схожими на тюрків-гузів. Звідси ясно, що гузи були яскраво вираженими доліхоцефалами»[1897]. Однак, якщо взяти до уваги гіпотезу Л. В. Ошаніна щодо причин доліхоцефальності середньовічних хорезміців, то не можна погодитися з тим, що дане явище у середовищі середньовічного населення оази могло стати лише результатом переселення частини гузів у Хорезм. Наведені нами вище дані дозволяють погодитися з думкою С. П. Толстова, відпо-

[1892] [Ошанин, 1926, с. 162–165].
[1893] [Левин, 1947, с. 184–187].
[1894] [Левин, 1947, с. 187].
[1895] [Ошанин, 1926, с. 134–137].
[1896] [Ошанин, 1926, с. 138–139, 165].
[1897] [Ошанин, 1926, с. 141].

відно до якої алани стали "важливим компонентом в етногенезі середньовічних хорезмійців"[1898]. У зв'язку з цим необхідно нагадати, що більшість сучасних антропологів дотримуються думки, що для аланів також була характерна доліхоцефалія. Звідси можна припустити, що доліхокранність середньовічних хорезмійців могла бути викликана не лише присутністю тут частини гузів, але й широким розселенням у Хорезмській оазі аланів. Проте алани і аси Середньої Азії були остаточно асимільовані у більш пізній період. Так, у Плано Карпіні, який відвідав Імперію монголів у 1245–1247 рр., міститься досить цікава інформація про штурм монголами одного з великих міст Хорезма — Орнас, серед жителів якого були згадані алани[1899]. На думку деяких дослідників, згадане місто Орнас являло собою столицю Хорезма — Ургенч, що була захоплена монголами в 1220 р.[1900]. Проте П. Карпіні відніс цих аланів до числа християн, а не мусульман і при цьому звернув увагу на існування великого базару в місті[1901]. А це може свідчити про існування в Орнасі–Ургенчі колонії аланських купців, які були вихідцями з північнокавказької Аланії.

Таким чином, є підстави вважати, що ще у X ст. до складу племен огузів, які мешкали у степах на схід від Волги, увійшла значна кількість залишків родів і племен сармато-аланського походження, які вціліли після міграцій тюркомовних кочівників на схід у I тис. н. е. Падіння Хозарського каганату та Саманідської держави, що співпало з тиском на гузів з боку кипчаків зі сходу, привело у першій половині XI ст. до міграції однієї групи огузів на захід — до степів Північного Причорномор'я, а другої частини на південь — до території Середньої Азії і далі до Малої Азії. Можливо, ще в 965 р. огузи-торки знищили у лісостеповому Подонні поселення аланів, які були союзниками хозарів, хоча салтівські поселення у степах продовжували зберігатись і в першій половині XI ст., у так званий "торчеський період". До того слід додати, що на Нижньому Дону у м. Біла Вежа огузи-торки поповнили частину населення міста, до складу якого входили алани північнокавказького походження, котрі з'явилися тут не лише в хозарський період, а й переселилися сюди з Північного Кавказу в першій половині XI ст. Контакти між огузами й аланами у Білій Вежі у давньоруський період мали лише характер торговельного обміну, а не шлюбних відносин. У половецький період частина огузів залишилась на Нижній Волзі на місці хозарської столиці Ітіля, що у XII ст. і пізніше була відома як Саксін. Саме там огузами був завершений процес асиміляції "ал-арсіїв", нащадків аорсів часів античності, які, як і огузи, були мусульманами. Ті огузи, які опинились у Середній Азії, включили до свого складу залишки місцевих племен сармато-аланського походження, що врешті-решт призвело до утворення туркменського етносу.

[1898] [Толстов, 1948б, с. 49].
[1899] [Карпини, 1957, с. 46].
[1900] [Толстов, 1948, с. 15; Бартольд, 1963, с. 503, прим. 3].
[1901] [Карпини, 1957, с. 46].

Таблиця І. Особливості поховального обряду окремих поховань давньоруського часу на могильнику біля південно-західної стіни Білої Вежі

№ п-ня	Гл. м. я.	Од.	Подв.	Стать	Вік	Антр. т.	Поза п-х		Орієнт.	Д. т.	Цег. об.	Кам. Об.	Ін.
							в/с	Пор.					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
5	1,15і	×		Ч	Зрілий	Є, д, Півн.	×		ПдЗ	×	×		×
51	1,25	×		Ж	Літній	Є, д, Півн.	×		ПдПдЗ		×		×
64	0,90	×		Ж	Зрілий	Є, д, СЗМ	×		ПдЗ		×		
65	1,20	×		Ж	Зрілий		×				×		×
88	1,65	×		Д	до 1 року		×				×		×
103	1,35		×	Ч	Зрілий	Є, м, Півн.		×	ЗПдЗ				
				Ж	Зрілий	Є, б, САМ	×		ЗПдЗ				
111	1,55	×		Д	7–8		×		ПдЗ		×		
113	1,0	×		Д	до 1 року			×			×		
145	1,70		×	Ж	Зрілий	Є, м, САМ		×	ПдПдЗ				
				Ч	60	Є, -, СЗМ		×	ПдПдЗ				
149	1,55		×	Ч	60	Є, д, СЗМ		×	ПдЗ				
				Ж	50–60	Є, б, САМ		×	ПдЗ				
162			×	Ч	Літній	Є, д, СЗМ		×	ПдЗ				
				Д	8–9	-, б, -	×		ПдЗ				
198	0/м	×		Ч	55–60	Є, д, СЗМ	×		ПдЗ		×		
Всього		8	4				10	6			8		4

Таблиця II. Особливості поховального обряду окремих поховань давньоруського часу на могильнику біля північно-східної стіни Білої Вежі

№ П-ня	Гл. м. я.	Од.	Подв.	Стать	Вік	Антр. т.	Поза п-х в/с	Поза п-х Пор.	Орієн.	Д. т.	Цег. Об.	Кам. Об.	Ін.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	0,45	×		Ч	Зрілий	Є, б, ПА		×	ПдЗ				
2	0,80	×		Ч	Зрілий	Є, б, АН	×		ПдЗ				
3	1		×	Ч	Зрілий	Зм, м		×	ПдЗ	×			
				Ж	Повноліт.	-		×	ПдЗ				×
4	1,01	×		Ж	Зрілий	-		×	ЗПдЗ				
5	1,0		×	Ж	Літній	-		×	ПдЗ				
				Ч	Зрілий	Є, м, СЗМ	×		ПдЗ				
6	1,0	×		Д	Д І	-		×	ПдЗ				
7	1,0	×		Ч	Зрілий	Є, м, САМ	×		ПдЗ				
8	0,47	×		Ч	Зрілий	Є, д, СЗМ	×		ПдЗ				
9	0,80	×		Ч	Повноліт.	-		×	ПдЗ	×			
10	0,83	×		Ч	Зрілий	Є, б, -	×		ПдЗ				×
11	1,65	×		Ч	Зрілий	-	×		ПдЗ				
12	1,40	×		Ч	Зрілий	-	×		ПдЗ	×		×	
13	0,05	×		Ч	Зрілий	Є, б, -	×			×			×
14	1,10	×			Дорослий	-		×	ЗПдЗ				
15/16	0,70		×	Ж Ч	Зрілий Юнак	Є, б, САМ Є, б, САМ	 ×	×			×		 ×
17	0,55	×		Ж	Зрілий	-	×		ПдЗ				
18	0,30		×	Ч	Літній	Є, б, ПА		×					
				Ж	Повноліт.	Є, б, САМ							
19	0,55(?)	×		Ч	Повноліт.	Зм, -	×		ПдЗ	×	×	×	
20	0,83	×			Дорослий	-		×					
Всього		15	4				11	11		5	2	2	4

Скорочення: Ан. — андронівський; антр. т. — антропологічний тип; б. — брахікранний; в/с — випростано на спині; гл. м. я. — глибина могильної ями; д. т. — сліди дерев'яної труни; подв. — подвійне поховання; д. — доліхокранний; Є — європеоїдний; Ж — жінка; Д — дитина; ЗПдЗ — Захід-Південь-Захід; Ін. — наявність інвентаря; кам. об. — наявність кам'яної обкладки могили; цег. об. — наявність цегляної обкладки могили; м. — мезокранний; ПА — передньоазійський; Півн. — північний; СЗМ — середземноморський; САМ — середньоазійського межиріччя; Зм. — змішаний; ПдЗ — Південь-Захід; ПдПдЗ — Південь-Південь-Захід.

Розділ XI

Алани-яси степів Північного Причорномор'я під владою половецьких ханів

У другій половині XI ст. у степах Північного Причорномор'я утвердились кипчаки-половці, відомості про яких нам дають давньоруські літописи, візантійські, мусульманські та інші письмові джерела. У X ст. племенне об'єднання кипчаків входило до складу Кимакського каганату у степах Центральної Азії. Вже на межі X–XI ст. кипчаки здобули політичну незалежність і згодом, на початку XI ст. почали свій рух на захід, що стало наслідком тиску з боку "каїв"-кимаків та "кунів". Врешті-решт цей рух привів кипчаків, відомих у давньоруських літописах як половці, до степів Північного Причорномор'я, де вони потіснили торків у середині XI ст.[1902].

На нинішній час серед дослідників набула поширення думка, згідно з якою в етнічних назвах ***половці, кумани, кипчаки*** знайшла своє відображення інформація про антропологічні особливості їхніх носіїв[1903]. З огляду на це висловлювались припущення щодо того, що слов'янський за своїм походженням термін ***половці*** є еквівалентом етнонімів ***кумани, кипчаки***. Дослідники ще у минулому столітті звернули увагу на те, що у китайських джерелах кипчаки були охарактеризовані як люди з блакитними очима та світлим волоссям. Саме це дало підстави М. О. Арістову та Г. Є. Грум-Гржимайло вважати, що в етногенезі половців-кипчаків могли взяти участь так звані дінліни, в яких М. О. Арістов вбачав індоєвропейців[1904], а Г. Є. Грум-Гржимайло — аборигенів Далекого Сходу[1905]. У науці утвердилась думка, що в основі етнічних термінів ***кипчак*** та ***куман*** слід шукати тюркське слово ***куба/киба***, що має означати "блідний, блідно-жовтий, солом'яно-жовтий", тобто "половий". На думку багатьох дослідників, таку назву отримала частина тюркських племен за переважаючим кольором тіла та обличчя[1906]. У зв'язку з цим великий інтерес становить припущення Д. Є. Єремєєва, що друга частина етноніму ***кумман (куман)*** містить у собі індоєвропейський корінь ***ман/мен*** — "людина". Звідси виходить, що термін куман має означати "піщаний, жовтий", тобто теж значення, що й половець. Д. Є. Єремєєв також звернув увагу на те, що одне з половецьких племен мало назву ***сарик*** — "жовтий, білий". Саме це дало йому підстави вважати, що слов'янська назва половці являє собою кальку тюркського терміну ***сарик***. До цього ж типу етнонімів дослідник відносить тюркську назву осілого мешканця Середньої Азії — ***сарт*** (білокурий, блідно-лиций). Д. Є. Єремєєв вважає, що "етнонім сарт використовувався тюрками спочатку для позначення нетюркського осілого, а потім і тюркського осілого населення, тобто традиція використання цього етноніму була пов'язана з тими часами, коли сари, сарт означав не тюрка-кочівника, а осілого іномовного і, можливо, більш європеоїдного жителя"[1907]. Схожих

[1902] [Плетнева, 1990, с. 25–44].

[1903] [Попов, 1973, с. 127].

[1904] [Аристов, 1896, с. 323, 352].

[1905] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 9–126, 131, 142, 160–165, 184, 193–194. 197, 210–211, 350–354, 357].

[1906] [Петров, 1963, с. 67; Ураксин, 1987, с. 129–131].

[1907] [Еремеев, 1970, с. 135–138].

поглядів на походження етнічних термінів ***куман*** і ***кун*** дотримувався Ю. Немет, який вважав, що ці етноніми походять від тюркського прикметника ***ку***, який у свою чергу пов'язаний своїм походженням зі старим терміном ***куб*** — "блідий, жовтий". Дослідник вважав, що "із прикметника ку, куба були утворені етноніми кун та куман завдяки відіменному суфіксу -н". Ю. Немет пов'язував всі ці назви з кольором шкіри половців[1908]. Таким чином, на прикладі походження назв ***половці, кипчаки, кумани*** можна припустити, що присутність назви кольору в етнічній назві іноді може вказувати на антропологічні особливості її носіїв.

У зв'язку з цим доречно зважити на те, що в етнічних назвах ***половці, кипчаки, кумани*** та ***куни*** не слід вбачати лише натяк на колір шкіри та волосся їхніх носіїв. Тому не слід залишати поза увагою і думку О. Пріцака, який вважав, що давньоруська назва ***половці*** являла собою слов'янський переклад тюркського терміну ***кипчак***, що, на його думку, мусив означати — "люди, які мешкають у полі (степу)"[1909]. Щодо походження етноніма ***половці*** існують й інші версії. Так О. Ч. Скржинська вважала, що ця назва походить від зафіксованого у літописах терміну "онополовец", що, на її думку, мусить означати — "мешкаючий по той бік річки", тобто по той бік Дніпра[1910]. На думку С. О. Плетньової, в етнічних назвах ***шари*** (жовті) та його слов'янському еквіваленті ***половці*** (полові, світложовті) міститься не тільки інформація про блондинів у складі цих племен. Дослідник насамперед зазначає з цього приводу: «Цілком ймовірно, звичайно, що серед половців були й окремі біляві особи, проте основна маса тюркомовних з домішком монголоїдності (за даними антропології) кимако-кипчаків була чорноволосою та кароокою. Не виключено, що кольорова характеристика була символічним визначенням, можливо, якоїсь частини кипчаків, як, наприклад, у ті ж століття були виділені з болгарських орд, які мешкали у східноєвропейських степах, "чорні" болгари, а в XIII ст. кольорове позначення отримали деякі монгольські держави: Золота Орда, Кок (блакитна) Орда, Ак (біла) Орда»[1911]. Схожих поглядів дотримується І. Г. Добродомов, який зазначає: "У світлі найновіших досліджень про символіку кольорових позначень у тюркських та інших народів Сходу уявляється найбільш вірогідним вважати, що кольорове позначення у назві половців було чисто символічним... Відомо, що тюрки користувались двома системами позначення країн світу за допомогою кольорових найменувань — китайсько-уйгурська та буддистсько-ламаїстська. У відповідності до першої системи жовтий колір позначав центр, а у відповідності до другої — північ"[1912]. Отже, існують певні сумніви щодо того, що в етнічній назві половці відобразились антропологічні особливості їхніх носіїв, тобто доки ще не можна вести розмову про те, що половці-кипчаки належали до європеоїдів.

На думку С. О. Плетньової, у степах Північного Причорномор'я наприкінці XI – на початку XIII ст. відбувалось формування двох близькоспоріднених етносів: на схід від Дніпра проживали кочівники, відомі у давньоруських літописах як "половці"; на захід від Дніпра — номади, яких візантійські та західноєвропейські автори називали "кумани". При цьому усі ці кочівники так і не об'єдналися в один по-

[1908] [Nemeth, 1941–1943, p. 95–109].
[1909] [Pritsak, 1982].
[1910] [Скржинская, с. 255–276].
[1911] [Плетнева, 1990, с. 35–36].
[1912] [Добродомов, 1978, с. 118].

літичний союз[1913]. Достатньо цікавою є інформація арабомовного географа XII ст. ал-Ідрісі, на карті якого були зображені "Біла", "Чорна" та "Зовнішня" частини Куманії[1914]. С. О. Плетньова дала свою інтерпретацію цього явища: "Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) ділилась у середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла, або Західна Куманія увібрала до себе придністровські та придніпровські орди. Центром Чорної Куманії був Сіверський Донець"[1915]. О. М. Кононов бачив у цьому прямий натяк на те, що "Чорна Куманія знаходилась на Півночі або Північному Сході, а Біла Куманія — на Заході або у північно-західній частині Половецького поля"[1916].

На думку С. О. Плетньової, основу населення Половецького степу становили орди, до складу яких входили курені, що були "об'єднаннями кількох, в основному патріархальних, споріднених сімей". Дослідник вважала, що "в орду входило багато куренів, причому вони могли належати кільком етносам: від болгарів до кипчаків та кимаків, хоча їх усіх разом руські називали половцями"[1917]. Наразі йдеться, насамперед, про кочове населення степу. Отже, є підстави вважати, що "курені" являли собою роди, а "орди" — племена половців. Дані давньоруських літописів та археологічних досліджень дозволили С. О. Плетньовій виділити кілька локальних угруповань причорноморських половців і при цьому картина змінювалась протягом часу. Аналізуючи кочівницькі поховання половецького часу, дослідник відзначила риси, що відрізняють їх від поховань кочівників попереднього часу: 1) курганні насипи були споруджені із застосуванням каміння; 2) поховання людей здійснювались у неглибокій ямі головою на схід; 3) поруч з людиною був похований кінь; 4) інвентар особливо не відрізнявся від інвентаря попередніх часів[1918]. Проте дуже важливе значення має вивчення половецьких кам'яних статуй. Завдяки цьому С. О. Плетньова прийшла до висновку, що у середині XII ст. були визначені кордони Половецького степу: на сході — межиріччя Волги і Дону, а на заході — річки Дніпро і Інгулець. До того, на думку С. О. Плетньової, у половців не було постійних об'єднань орд. Найбільш відомими з половецьких орд були орди "Ортерлюєве", "Токсобичи", "Ельтуковичи" тощо. У середині XII ст. намітились об'єднання орд навколо шляхетних половецьких родів — Отерплюєве та Токсобичи, які кочували у степах між Волгою і Дніпром, та "дикі половці" — в басейні Дону. Наприкінці XII ст. посилились такі об'єднання орд половців: у Нижньому Подніпров'ї — "Бурчевичи", в басейні Сіверського Донця — об'єднання Кончака та його нащадків, поморське, кримське, передкавказьке, поволзьке об'єднання тощо[1919]. Проте найбільш відомим у літописах було об'єднання придонецьких половців.

Крім того, давньоруські літописи свідчать про існування в Половецькому степу й осілого населення. У зв'язку з цим особливий інтерес становить інформація про етнічний склад населення, яке входило до складу об'єднання придонецьких половців. Основним етнічним компонентом серед осілого населення Половецького степу залишались алани, відомі у давньоруських літописах як яси. На думку О. Пріцака, термін ***яси*** слов'яни запозичили від гуно-булгар і він походить від етноніма ***ас***.

[1913] [Плетнева, 1990, с. 40].
[1914] [Рыбаков, 1952, с. 42–43].
[1915] [Плетнева, 1958, с. 194].
[1916] [Кононов, 1978, с. 168].
[1917] [Плетнева, 1990, с. 44–69].
[1918] [Плетнева, 1981, с. 218].
[1919] [Плетнева, 1975, с. 277–300; Плетнева, 1990, с. 44–70, 146–171].

Як доказ цього, дослідник наводить дані чуваської мови, яка є сучасним нащадком болгарської мови, в якій давнє початкове довге "а-" переходить у "йа-"[1920]. І. Г. Добродомов, навпаки, вважає, що термін ***яс*** має давньоруське походження, хоча і походить від етноніма ***ас***. На його думку, у давньоруській мові «в етнонімі ***ас*** "а" був під наголосом (і тому довгий), він відобразився на слов'янському грунті як "а", перед яким закономірно ставився протетичний "й"». З цього слідує, що етнонім ас у давньоруській мові вимовлявся як ***яс***, ***ясин***[1921]. Проте, якщо не вдаватися в ці припущення лінгвістичного характеру, то можна відзначити, що вперше етнонім ***яси*** з'явився у давньоруських літописах при описі походу Святослава проти хозарів у 965 р.[1922]. А це може означати, що цей термін з'явився у давньоруській мові саме після цих подій, тобто може являти собою запозичення, але не зрозуміло — в чистому вигляді чи вже перероблене у давньоруській мові. Однак не може такого бути, щоб у VIII–IX ст. щодо аланів лісостепового Подоння їхні сусіди слов'яни-сіверяни не використовували якихось назв. Цілком імовірно, що слов'яни для позначення сусідніх аланів могли використовувати в узагальнюючому значенні етнонім ***хозари***, бо ті були союзниками хозарів, або термін перевізники, відомий у "Повісті врем'яних літ".

В XI–XII ст. яси все частіше стали згадуватися в давньоруських літописах. І в цьому немає нічого дивного, тому що Русь і яси продовжували бути безпосередніми сусідами. Саме цей фактор сприяв тому, що іраномовні жителі степів постійно входили у сферу життєвих інтересів Стародавньої Русі. За рахунок ясів та інших степових народів давньоруські князі прагнули зміцнити південні рубежі своєї держави від набігів торків, половців та інших кочівників. Яси, як сусідній з Руссю народ, згадуються в тих розділах літописів, де мова йде про похід Ярополка, сина Володимира Мономаха, в 1116 р. проти половців на "Дон". Літописець повідомляє: "...Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сутров; и Ясы поимав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню". У літописах також сказано, що бранка Ярополка була "красна вельми" і була "ясского князя дщерь"[1923]. В Іпатіївському літописі уточнюється, що Ярополк взяв не тільки три "гради", але й "сел много"[1924]. З даним повідомленням перегукується інше, де йдеться про похід Володимира Мономаха проти половців на "Дон" в 1111 р. У результаті цієї блискуче здійсненої військової операції половецька фортеця "Шарукань (Чешуїв) " була захоплена без бою, а інше місто "Сугров" було спалене. Внаслідок цього половці зазнали остаточної поразки на р. Сальниці. Найбільш докладні відомості про цей похід містяться в Іпатіївському і Воскресенському літописах. Однак між ними є розходження. В Іпатіївському літописі сказано, що військо Володимира Мономаха досягло "Дону" у вівторок "в неделю поста"[1925]. У той же час Воскресенський літопис повідомляє, що дана подія відбулася на тиждень раніше у вівторок "в пятую же неделю поста"[1926].

[1920] [Прицак, 1997, с. 5].

[1921] [Добродомов, 1988, с. 88].

[1922] [Ипатьевская..., 1843, стб. 246; Воскресенская..., 1856, с. 287].

[1923] [Воскресенская..., 1856, с. 24; Ипатьевская..., 1843, с. 7, 8, 291; Московская..., 1949, с. 24; Патриаршая Девятая..., 1862, с. 150; Приселков, 1950, с. 207].

[1924] [Ипатьевская..., 1843, с. 291].

[1925] [Ипатьевская..., 1843, с. 21].

[1926] [Воскресенская..., 1856, с. 22].

Дані розбіжності значно ускладнюють можливість реконструкції маршруту походу й викликають діаметрально протилежні точки зору щодо локалізації половецьких міст — "Шарукані" та "Сугрова".

Ще у XVIII ст. В. М. Татіщев висловив припущення, що згадані у літописах під 1111 р. і 1116 р. половецькі міста "Шарукань", "Сугров" та "Балин" були населені ясами[1927]. Надалі цю ідею підтримали М. М. Карамзін[1928], П. Бутков[1929], В. Ф. Міллєр[1930] та інші дослідники. Наприкінці XIX ст. Ю. А. Кулаковський зробив припущення, що в "Шарукані" та в інших половецьких містечках проживали алани-яси, які до того були ще й християнами[1931].

На думку Б. О. Рибакова, "Шарукань", "Сугров" та "Балин" зображені на карті, складеної ал-Ідрісі в 1154 р. Дослідник ототожнив "Таркумуху" ал-Ідрісі з "Шаруканню", "Бусару" — із "Сугровим", а "Баруну" — з "Балиним". Усі три міста на карті арабського інформатора розташовувалися вздовж берегів ріки "Русії", у якій Б. О. Рибаков бачить р. Дон — Сіверський Донець. Підставою для цього висновку він вважав припущення про те, що накреслення слів "Дон" і "Русія" в арабській графіці дуже близькі між собою[1932]. Зовсім іншої думки з цього приводу дотримувався В. М. Бейліс. Він вважав, що робота ал-Ідрісі носить в основному компілятивний характер і багато відомостей про народи Східної Європи до моменту написання джерела вже застаріли. До того ж назви половецьких міст, згаданих ал-Ідрісі, В. М. Бейліс подає зовсім в іншій транслітерації[1933]. В остаточному підсумку виходить, що дані ал-Ідрісі не вносять нічого нового у вирішення даної проблеми.

Відомості про локалізацію ясів у південноруських степах містяться не лише в літописах, а й у давньоруському перекладі "Історії іудейської війни" Йосипа Флавія. Як ми вже відзначали, даний переклад був виконаний на рубежі XII–XIII ст. і відобразив знання перекладача про розселення сучасних йому народів. Про ясів у давньоруському перекладі сказано, що вони перебувають "подле Таны и Меотского моря"[1934].

Особливий інтерес становлять також відомості європейських авторів про аланів, які проживали в Половецькому степу напередодні навали монголо-татар. На початку XIII ст. Бартоломей Англійський повідомляв: "...первой частью Сифии является Алания, которая тянется до Меотских озер и простирается до самой Дации. Область эта — обширнейшая, в ней обитает много жестоких варварских народов, (и) расположена она в холодном климате, на востоке отклоняясь к северу". Характерно, що східні рубежі Аланії західноєвропейський автор традиційно помістив уздовж течії Дону[1935]. На основі цього можна припустити, що Бартоломей Англійський виходив не лише із ситуації, що склалася в південноруських степах на початку XIII ст., але й користувався застарілими на той час відомостями античних авторів. Його сучасник єпископ Феодор писав, що північнокавказькі алани "возлюбили

[1927] [Татищев, 1963, с. 240, 260].
[1928] [Кармазин, 1989, с. 127, 184–185, 273; Кармазин, 1991, с. 24, 202, 312–313, 535].
[1929] [Бутков, 1825, с. 317–329].
[1930] [Миллер, 1887, с. 66–68, 97–98].
[1931] [Кулаковский, 1898, с. 17].
[1932] [Рыбаков, 1952, с. 22–25].
[1933] [Бейлис, 1984, с. 222; Бейлис, 1996, с. 90–100].
[1934] [Мещерский, 1958, с. 454].
[1935] [Матузова, 1979, с. 72, 81].

посылать некие многолюдные выселки, так що наполнили почти всю Скифию и Сарматию"[1936]. Як уже зазначалось, про аланське населення, яке існувало в м. Сумеркенті на Нижній Волзі, повідомляв Г. Рубрук[1937]. Перед навалою монголів жили алани також біля гирла Дону, про що ми дізнаємося з повідомлення Й. Барбаро[1938].

У вітчизняній літературі неодноразово піднімалося питання про місцезнаходження половецьких міст, населених ясами. Ще в минулому столітті В. Ф. Міллєр, орієнтуючись на згадування ясів у російських літописах, де йдеться про події 965 і 1116 рр., локалізував цей етнос на Нижньому Донові[1939]. У цій думці В. Ф. Міллєра підтримали Ю. В . Готьє та Ю. А. Кулаковський, які також вважали, що в епоху Київської Русі яси продовжували проживати не лише на Північному Кавказі, а й на Нижньому Донові[1940]. Висновки В. Ф. Міллєра та Ю. А. Кулаковського базувалися на тому припущенні, що яси південноруських степів були прямими нащадками сарматів, які могли зберегтися в післягунську епоху на Нижньому Донові, у місцях свого колишнього перебування. Ці дослідники бачили в річці "Дон" давньоруських літописів сучасну їм р. Дон.

Однак аналіз текстів літописів показує інше. Як ми уже відзначали, в Іпатіївському і Воскресенському літописах щодо походу 1111 р. є розбіжності. В обох літописах сказано, що в середу 8 березня військо Володимира Мономаха виступило з Ворскли й, перейшовши багато річок, підійшло нарешті до ріки "Дон". За даними Іпатіївського літопису, це відбулося "в шестую неделю" (неділю — *О. Б.*) поста, а згідно з Воскресенським літописом — у п'яту "неделю". Виходячи з цього, робилося припущення, що русь могла досягти "Дону" у ніч з неділі 12 березня на понеділок 13 березня або на тиждень пізніше — 19 березня. Даний факт змусив багатьох дослідників вважати, що тут йдеться не про сучасний Дон, а про Сіверський Донець. Вже давно доведено, що р. Дон у давньоруських літописах виступала як "Дон Великий". Вперше до цього висновку прийшов ще в XVIII ст. В. М. Татіщев[1941]. У XIX ст. такої ж думки дотримувалися М. П. Барсов, В. Г. Ляскоронський, О. О. Шахматов та М. Арістов. Усі вони вважали, що "Шарукань" і "Сугров" варто шукати не на Дону, а на Сіверському Дінці[1942]. До того ж, в ясах давньоруських літописів вони бачили аланів.

Враховуючи це, М. В. Сібільов та К. В. Кудряшов схильні були більше довіряти даним Іпатіївського літопису і у своїх висновках опиралися також на дані археології та на знання місцевості, де відбувалися описувані події. К. В. Кудряшов спробував повністю відновити в просторі і часі похід 1111 р. На його думку, військо Мономаха вийшло з м. Переяславля 26 лютого і досягло Ворскли 7 березня, 8 березня воно перебувало вже в Половецькому степу. Він особливо виділяє повідомлення літопису про те, що руси підійшли до "Шарукані" ввечері, а наступного дня "в неделю" місцеві жителі "выидоши из города, и поклонишася". К. В. Кудряшов повністю згодний з думкою О. О. Шахматова, згідно з якою переписувачем була припущена помилка і замість "в неделю выидоша из города" стояло, імовірно, "в нощь

[1936] [Кулаковский, 1898, с. 17, 26].
[1937] [Рубрук, 1957, с. 185].
[1938] [Барбаро, 1971, с.139–140].
[1939] [Миллер, 1887, с. 68].
[1940] [Готье, 1927, с. 17; Кулаковский, 1899а, с. 46].
[1941] [Татищев, 1963, с. 259].
[1942] [Барсов, 1885, с. 303; Ляскоронский, 1907, с. 24; Шахматов, 1916, с. 338; Аристов, 1877, с. 9].

выидоша", з чим погоджується й весь наступний літописний текст[1943]. Таким чином, "Шарукань" могла бути захоплена ввечері у вівторок 21 березня, а "Сугров" — у середу 22 березня. На шлях від Ворскли до "Дону", де знаходилась "Шарукань", на думку К. В. Кудряшова, знадобилося б 12 днів (8–19 березня), тобто воїни Мономаха могли пройти за цей період близько 250 верст. Від р. Ворскли до м. Змієва — 140 верст, а від Змієва до Ізюмського перевозу — 95. З цього слідує, що "Шарукань" і "Сугров" знаходились в безпосередній близькості від сучасного м. Ізюму, тобто в середній течії Донця, на 100 верст південніше Харкова. Після взяття "Шарукані" та "Сугрова" відбувся бій воїнів Мономаха з половцями на потоці "Дегея". Це могло статися 24 березня (у п'ятницю). У понеділок, 27 березня відбулася битва на р. Сальниці. Місцезнаходження цієї ріки чітко визначається завдяки аналізу двох фрагментів, що містить "Книга Большому Чертежу". Там сказано, що р. Сальниця впадає в р. Донець не лише нижче міста Ізюм, а й вище річки Ізюм, тобто між ними[1944]. Як відомо, на потоці "Дегея" відбулася перша битва, а на р. Сальниці — друга, в результаті чого половці були розбиті. Визначити місце розташування "Дегея" важко, а знаходження р. Сальниці під Ізюмом ні в кого не викликає сумніву. На думку М. В. Сібільова, руські після перемоги на "Дегеї", довідавшись про наближення основних сил половців, стали відходити назад, на р. Сальницю, у зручну для захисту місцевість, де згодом остаточно розгромили половців. У цьому відступі М. В. Сібільов побачив військову операцію, блискуче задуману і здійснену Володимиром Мономахом та його сподвижниками. Виходячи з цього, "Шарукань", "Сугров" та "Балин" варто шукати південніше м. Ізюму, усього в декількох десятках кілометрів від нього. М. В. Сібільов вважав, що "Шарукань" — це Теплинське городище, "Сугров" — Сидорівське, а залишки третього міста — "Балина" — Маяцьке городище. Відстань між Теплинським і Сидорівським городищами дорівнює 10 км, що, на думку М. В. Сібільова, становило половину одного денного переходу[1945].

У середній течії Сіверського Донця також локалізував половецькі центри Б. А. Шрамко. Однак його припущення трохи відмінно від версії М. В. Сібільова та К. В. Кудряшова. "Сугров" він помістив в гирлі р. Айдара, а "Шарукань" — в гирлі р. Червоної. Підставою для цього стали відомості, почерпнуті ним з карти, що додавалася до книги О. І. Мусіна-Пушкіна "Исторические исследования местоположения древнего Российского Тмутараканского княжения" (1794 р.). Як відзначив Б. А. Шрамко, "ці вказівки варто брати до уваги з огляду на те, що П. І. Мусін-Пушкін був власником прекрасних зібрань стародавніх рукописів і міг користуватися джерелами, що не збереглися до наших днів"[1946].

Інша група дослідників була схильна довіряти даним Воскресенського літопису, і тому вони локалізували половецькі міста під Харковом. Так, у 1902 р. на XII Археологічному з'їзді, що проходив у м. Харкові, В. О. Городцов висловив припущення про те, що Донецьке городище, розташоване поблизу цього сучасного міста в половецьку епоху, і було "Шаруканью". Підставою для цього стало твердження одного старожила про те, що залишки даного поселення в колишні часи "нібито

[1943] [Шахматов, 1916, с. 338].
[1944] [КБЧ., 1950, с. 76].
[1945] [Кудряшов, 1948, с. 112–121; Сибилев, 1950, с. 99–114].
[1946] [Шрамко, 1962, с. 329].

йменувалися Шаруканью"[1947]. Достатньо оригінальним був підхід В. В. Мавродіна. Він вважав, що "точне нанесення на карту Шарукані, Чешуєва, Сугрова та Балина навряд чи зараз уявляється можливим". Однак дане твердження не перешкодило йому пов'язати із Шаруканью Донецьке городище, де, на його думку, жило "змішане ясько-русько-тюркське населення"[1948]. Б. О. Рибаков також поділяв думку В. Городцова та В. В. Мавродіна про ідентичність "Шарукані" та Донецького городища. А виходячи з того, що інше місто — "Сугров" повинно було перебувати поблизу "Шарукані", то "Сугровим", на його думку, було Каганово (Кабаново) городище. Пов'язати літописний "Балин" з яким-небудь археологічним об'єктом він не наважився[1949].

Не згодна також з висновками М. В. Сібільова та К. В. Кудряшова С. О. Плетньова. Вона вважала непідтвердженим "повернення князів зі степової глибинки після взяття містечок". Дослідниця відзначає, що битви з половцями не могли відбуватися по дорозі назад, тому що це не відповідає рішенню князів на Долобському з'їзді, де у 1111 р. руські князі вирішили витіснити половців з їхніх зимовищ, що розташовувалися впритул до руського кордону. Виходячи з цього, вона локалізувала "Шарукань" на місці Чугуєва, "Сугров" — на місці Змієва, а "Балин" пов'язала з укріпленим поселенням XII ст. біля с. Гайдари[1950]. Якщо взяти до уваги дану версію, то можна припустити, що військо Володимира Мономаха досягло р. Сіверський Донець не у вівторок "в 6 неделю поста", тобто 19 березня, як сказано в Іпатіївському літописі, а на тиждень раніше — 12 березня, що відповідає даним Воскресенського літопису. У ніч з 7 на 8 березня військо Мономаха форсувало р. Ворсклу, а 12 березня могло прибути до р. Сіверський Донець. За такий стислий термін дійти до району сучасного м. Ізюма руське військо просто не змогло б. З цього виходить, що треба шукати половецькі міста "Шарукань" і "Сугров" не біля м. Ізюму, а під м. Харковом.

Розбіжності між Іпатіївським і Воскресенським літописами про дату прибуття війська Мономаха на береги "Дону" (Сіверського Дінця — *О. Б.*) значно ускладнюють вирішення даної проблеми. У зв'язку з цим несподіваним виглядає підхід М. Арістова, який вважав помилковою звістку Іпатіївського літопису про прибуття війська Мономаха на "Дон" (Донець) на 6-ому тижні поста і на підставі цього він поміщає "Шарукань" у районі сучасного м. Харкова, на місці м. Чугуєва. На думку М. Арістова, повідомлення літопису про те, що до "Сугрова" прийшли "завтра в среду", треба трактувати як "в среду утром". А з цього слідує, що "Сугров" знаходився від "Шарукані" на відстані не одного денного переходу, а трьох. Це дало підстави М. Арістову локалізувати "Сугров" у районі сучасного м. Ізюму[1951].

В остаточному підсумку не зрозуміло, де міститься достовірна інформація — в Іпатіївському чи Воскресенському літописі. Тому вирішити питання, пов'язані з локалізацією ясів у південноруських степах, неможливо без даних археології. Кілька десятиліть тому С. О. Плетньова спробувала виділити серед пам'ятників кочівників, що набули поширення в басейні Сіверського Дінця в X – на початку XIII ст.,

[1947] [Городцов, 1905, с. 110].
[1948] [Мавродин, 1940, с. 214].
[1949] [Рыбаков, 1952, с. 20–25].
[1950] [Плетнева, 1990, с. 60–62].
[1951] [Аристов, 1877, с. 8–11].

сліди присутності салтівського населення. Даний тип пам'ятників одержав назву "поховання 5-ої групи". Ці поховання знаходилися на Сіверському Дінці в районі поширення пам'ятників салтівської культури. Для них були характерні спільні риси з похованнями попереднього хозарського періоду: а) однакове орієнтування похованих; б) наявність очеретяної підстилки; в) присутність вапна, вугілля та кераміки; г) рідкісні підбої[1952]. Г. О. Федоров-Давыдов розкритикував висновки С. О. Плетньової і довів, що риси, властиві пам'ятникам цієї групи, були в XI–XIII ст. широко поширені серед кочівників далеко за межами басейну Сіверського Донця[1953]. Тому "поховання 5-ої групи" в басейні Сіверського Дінця не можна пов'язувати з нащадками салтівського населення. Це підтверджує аналіз письмових джерел, у яких міститься інформація про південноруських ясів.

Як уже відзначалося, Ю. А. Кулаковський, аналізуючи повідомлення літописів про похід 1111 р., де йдеться про жителів Шарукані, які зустріли в день поста руських вином і рибою, прийшов до висновку, що населення цього міста було представлене християнами[1954]. Таким чином, на підставі цього ми можемо прийти до висновку, що ясами в XI–XII ст. у південноруських степах могли бути залишені поховання, здійснені за християнським обрядом.

Про поширення християнства серед мешканців Середнього Подонцов'я в епоху Древньої Русі можуть свідчити також дані, отримані при дослідженні некрополя біля х. Зливки. Крім класичного могильника салтівської культури, тут був виявлений могильник XII–XIII ст., де поховання в багатьох рисах походили на синхронні їм поховання Стародавньої Русі. Поховання там здійснювались у неглибоких грунтових ямах, де небіжчики знаходились у витягнутому положенні на спині, головою на Захід або на Південний Захід, із зігнутими або витягнутими вздовж тіла руками. Для більшості поховань була характерна відсутність інвентаря. У двох випадках біля поховань були виявлені сліди тризни. Незважаючи на ці останні язичницькі риси, дослідник пам'ятника М. Л. Швецов у цілому назвав зливкинські поховання XII–XIII ст. "могильником християн"[1955].

Можливо, що за християнським обрядом були здійснені деякі поховання в басейні середньої течії Сіверського Донця на могильниках у селах Сидорово та Маяки, на яких у половецьку епоху продовжувало жити колишнє салтівське населення. З 11 поховань, виявлених на Сидорівському могильнику, 6 могли бути християнськими. Ці поховання були здійснені в менш глибоких ямах, ніж поховання хозарського періоду. Знайдені на території Сидорівського городища залізні хрести дозволяють згадати висновки Ю. А. Кулаковського про християнське населення половецьких міст. Аналогічна картина спостерігається біля с. Маяки. З 69 поховань, виявлених там, 13 відповідали канонам візантійської християнської церкви. Даний тип поховань зустрічається там на території, що була заселена в хозарську епоху. Це свідчить про їхнє більш пізнє походження[1956]. Те, що життя на салтівських поселеннях Середнього Подонцов'я не переривалося й у післяхозарську епоху, може свідчити наявність не тільки більш пізніх некрополів. Так, при обстеженні городи-

[1952] [Плетнева, 1958, с. 181–186].
[1953] [Федоров-Давыдов, 1966, с. 163–165].
[1954] [Кулаковский,1898б, с. 17–18].
[1955] [Швецов, 1981; Швецов, 1983].
[1956] [Михеев, 1985, с. 23; Копыл, Татаринов, 1979. с. 29].

ща у с. Маяки були виявлені уламки амфор з рифленою поверхнею, аналогічних саркельським IX–XII ст. Там же в підйомному матеріалі були знайдені фрагменти амфор й уламок ручки червоного глечика, фрагмент вінчика кухонного горщика епохи Київської Русі. Всі знахідки відносяться до X–XIII ст.[1957]. Крім того, В. К. Міхєєву в 1979 р. вдалося досліджувати ділянку на Теплинському городищі, розташованому поблизу Сидорівського та Маяцького поселень. Там був розкопаний один з курганів пізніх кочівників біля городища. У підсумку вдалося встановити, що дане поселення виникло в хозарську епоху й продовжувало існувати в часи Київської Русі як кочівницький зимівник, очевидно половецький[1958]. За висновками Е. Кравченка, у половецький період на місці старих салтівських поселень у середній течії Сіверського Донця функціонували осередки осілого населення тільки біля сіл Маяки, Сидорово, Теплинське та х. Зливки[1959].

Менш вивченим в археологічному відношенні виявився район, що безпосередньо прилягає до м. Харкова. Проте культурний шар, виявлений на Донецькому і Чугуївському городищах, свідчить на користь того, що там в VIII–X ст. існувало населення, пов'язане своїм походженням з роменською культурою. Життя на даних укріплених поселеннях не переривалось і в епоху Київської Русі. Розвідки на сусідньому Кагановому (Кабановому) городищі дали дослідникам поки лише фрагменти салтівської кераміки. Інформації про те, що життя на даному поселенні тривало в епоху Київської Русі, немає. Результати попередніх розвідок у с. Гайдари кілька десятиліть тому показали, що тут у хозарську епоху існувало неукріплене поселення салтівського типу, а в часи Київської Русі — городище. На останньому була знайдена давньоруська кераміка, що однак не свідчить про наявність тут в XI–XII ст. тільки слов'янського населення. Зовсім невивченим залишається розташоване поруч Зміївське городище[1960].

Здавалося б, дані археології свідчать на користь ототожнення Теплинського, Сидорівського та Маяцького городищ з літописними містами "Шаруканью", "Сугровим" та "Балином". Про це ж свідчить і факт існування населення на даних поселеннях не лише в хозарську, а й у половецьку епохи. Згадані городища виникли як укріплені поселення салтівської культури в VIII ст., і життя на них не припинялося до XII ст., про що свідчить підйомний матеріал. Різкої зміни населення на зазначених поселеннях не було зафіксовано. На могильниках Середнього Подонцов'я XI–XII ст. було відзначене існування поховань, близьких за обрядом до християнських, що цілком узгоджується з висновками Ю. А. Кулаковського про християнське населення "Шарукані" та інших половецьких міст. Незважаючи на це, треба відзначити, що версія К. В. Кудряшова та М. В. Сібільова про ототожнення "Шарукані", "Сугрова" та "Балина" з Теплинським, Сидорівським та Маяцьким городищами не узгоджується з даними літописів. Тому що життя на цих поселеннях не переривалося з хозарської епохи аж до XIV ст. На противагу цьому в текстах давньоруських літописів сказано, що Ярополк в 1116 р. захопив укріплені пункти половців і переселив на Русь яське населення цих міст. Після 1116 р. половецькі центри "Шарукань", "Сугров" та "Балин" більше не згадуються. В 1120 р. знову "Ярополк

[1957] [Михеев, 1972, с. 13].
[1958] [Михеев, 1978, с. 5, 11–12].
[1959] [Кравченко, 2004, с. 242–276].
[1960] [Шрамко, 1977, с. 73, 137–138].

ходи на половци за Дон, и не обрете их, и возратися". Це змушує думати, що в результаті походу 1116 р. згадані міста припинили своє існування. Городища ж у середній течії Сіверського Донця функціонували й після 1116 р., що в остаточному підсумку виключає даний район з числа тих місць, де могло знаходитись літописне місто "Шарукань". Звідси слідує висновок, що локалізувати міста "Шарукань" та "Сугров" є сенс поблизу сучасного м. Харкова.

Дані лінгвістики дозволяють пристати до цього припущення. Насамперед, слід звернути увагу на те, що при описі подій 1111 р. в Іпатіївському, Першому Новгородському та Воскресенському літописах фігурує назва Шарукань, а Никонівському або Патріаршому літописі — "град Рукань"[1961]. Але ж при описі тих же подій у Лаврентіївському та Троїцькому літописах замість цієї назви подана "Осенев-град". Під 1116 р. назва Шарукань відзначена лише в Іпатіївському літописі. У той же час у Лаврентіївському, Троїцькому, Воскресенському та Никонівському літописах під цим роком фігурує назва "Чешуев" (Чешлюев) . Порівняльний аналіз текстів дозволяє вважати, що в усіх випадках згадується одне і теж місто. Назва ж другого половецького міста "Сугров" незмінна в усіх літописах, лише у Никонівському або Патріаршому літописі зустрічається варіант "Юсогров"[1962]. Третє місто "Балин" відоме під цією назвою в Іпатіївському, Воскресенському та Никонівському літописах. Воно ж під назвою "Галин" фігурує у Лаврентіївському та Троїцькому літописах. Незважаючи на існування усіх цих варіантів, можна з повною впевненістю стверджувати, що у літописах йдеться тільки про три половецьких міста.

З огляду на це, в сучасній історіографії намітились два підходи щодо інтерпретації назв половецьких міст басейну Сіверського Донця. Деякі прибічники гіпотези, що у Шарукані, Сугрові та Балині переважало алано-яське населення, вважали за доцільне пояснювати назви цих укріплених поселень з позицій осетинської мови. До них варто віднести В. Ф. Міллєра, який бачив у назві міста Сугров пристосоване до давньоруської мови осетинське (яське) словосполучення ***Сурх-гау*** — "Червоне село"[1963]. У назві Шарукань Б. О. Алборов побачив давньоруський варіант словосполучення іранського походження ***Сара канд*** — "Головне місто"[1964]. Назву ж міста Балин (Галин) А. М. Карсанов виводить від осетинських слів ***galwani, galawæn, galaon*** — "кам'яна огорожа", "фортечний мур", "замок", "палац"[1965]. Проте у свій час ще В. М. Татіщев та М. Арістов висунули припущення, що назви міст Шарукань (Асенєв град) і Сугров походять від імен половецьких ханів, які цими містами володіли[1966]. Цю ж ідею також підтримують О. Пріцак та І. Г. Добродомов, які до того ж вважають, що родовий антропонім ***Шарукань*** половецьких ханів, які жили в басейні Сіверського Донця, має не індоєвропейське, а алтайське (тюрко-монгольське) походження і означає "Дракон, Змій"[1967]. Тому стає зрозумілим, чому в деяких списках давньоруських літописів місто "Шарукань" було назване "Чешуєв". Це може означати, що давньоруський літописець переклав на слов'янську мову половецьку назву міста. До того слід додати, що, за спостереженнями М. Арістова, в

[1961] [Патриаршая..., 1862, с. 142].
[1962] [Патриаршая..., 1862, с. 150].
[1963] [Миллер, 1887, с. 67].
[1964] [Алборов, 1958, с. 112].
[1965] [Карсанов, 1988, с. 68].
[1966] [Татищев, 1964, с. 259; Аристов, 1877, с. 10].
[1967] [Pritsak, 1982, p. 335; Добродомов, 1982, с. 81–83].

середовищі придонецьких половців літописами було згадано хана Осеня (Асеня), а це дає підстави пов'язувати походження старої назви міста "Шарукань" — "Асенєв град" — саме з цим ханом[1968]. Аналогічним чином можна пояснити походження назви міста "Сугров", що походить від імені половецького хана Сугр, Що стосується назви третього половецького міста — "Балин" (Галин), то є підстави пов'язувати його з терміном ***balik***, що в тюркських мовах використовується для позначення укріпленого фортечним муром міста[1969].

Отже, можна погодитися з припущенням О. Пріцака, який вважав, що літописне місто "Шарукань" повинне було знаходитися неподалік від Харкова на місті сучасного міста Змієва[1970]. В 1116 р. востаннє згадується літописом на Доні-Донці "Чешуєв (Шарукань)", а в другій половині XII ст. на Дінці починає фігурувати Зміївське городище. Як свідчить Іпатіївський літопис, новгород-сіверський князь Ігор Святославич, ведучи боротьбу проти половців, використав низку городищ уздовж Донця, серед яких було й Зміївське[1971]. Виходячи з цього, можна припустити, що Зміївське городище виникло на місці половецького центру "Чешуєва", про що свідчить назва нового укріпленого пункту Русі. Однак під час татаро-монгольської навали городище було знищене, підтвердженням чого є факт відсутності назви "Змеево городище" у документах золотоординської епохи. Лише в другій половині XVI ст. на цьому місці згадується "Змеевский сторожевой пост". У царському указі 1571 р. відзначений шлях сторожових роз'їздів від Путивля до р. Мжи і вниз "к Змееву кургану"[1972]. В XVII ст. "Книга Большому Чертежу" згадує "Змеево городище" и "Змеев курган", розташовані на березі Дінця, на території, що прилягала до сучасного м. Харкова[1973]. Співзвуччя назв "Чешуєв" і "Змеево городище" цілком очевидно. Виходячи з цього, можна бачити в "Змеевом городище" залишки половецького центру, відомого в літописах як Шарукань (Чешуєв). Цілком імовірно, що пам'ять про "Чешуєв" збереглася в назві сучасного міста Змієва, розташованого там же.

У зв'язку з цим особливий інтерес становлять результати археологічних досліджень городища й некрополя біля с. Гайдари, що перебувають неподалік від м. Змієва. Ще у свій час С. О. Плетньова пов'язала половецьке місто "Балин" з укріпленим поселенням XII ст. біля с. Гайдари[1974]. В 1990–1991 р. на городищі проводив розвідки А. В. Криганов, який знайшов там в одному з поховань срібні пустотілі біконічні сережки, що знаходять аналоги у жіночих прикрасах кочівників-половців. Крім того, на могильнику А. В. Криганов виявив поховання, де небіжчик лежав у витягнутому положенні на спині з витягнутими уздовж тіла руками, що було притаманне не лише давньоруським похованням, а й похованням кочівників того часу. В 1993 р. даний пам'ятник досліджувався В. К. Міхєєвим та О. Г. Дьяченко (рис. 31). У результаті вдалося встановити, що поселення функціонувало переважно в XII – першій половині XIII ст., про що свідчать знахідки давньоруської кераміки цього ж часу (рис. 32, 1, 4, 5, 6). У безпосередній близькості від городища перебував могильник, де поховання були здійснені за християнським обрядом. Причому одне з

[1968] [Аристов, 1877, с. 10].
[1969] [Радлов, 1911, стб. 1498].
[1970] [Pritsak, 1982, p. 379].
[1971] [Ипатьевская..., 1843, с. 129–132].
[1972] [Городские поселения..., 1865, с. 353].
[1973] [КБЧ, 1950, с. 74].
[1974] [Плетнева, 19906, с. 60–62].

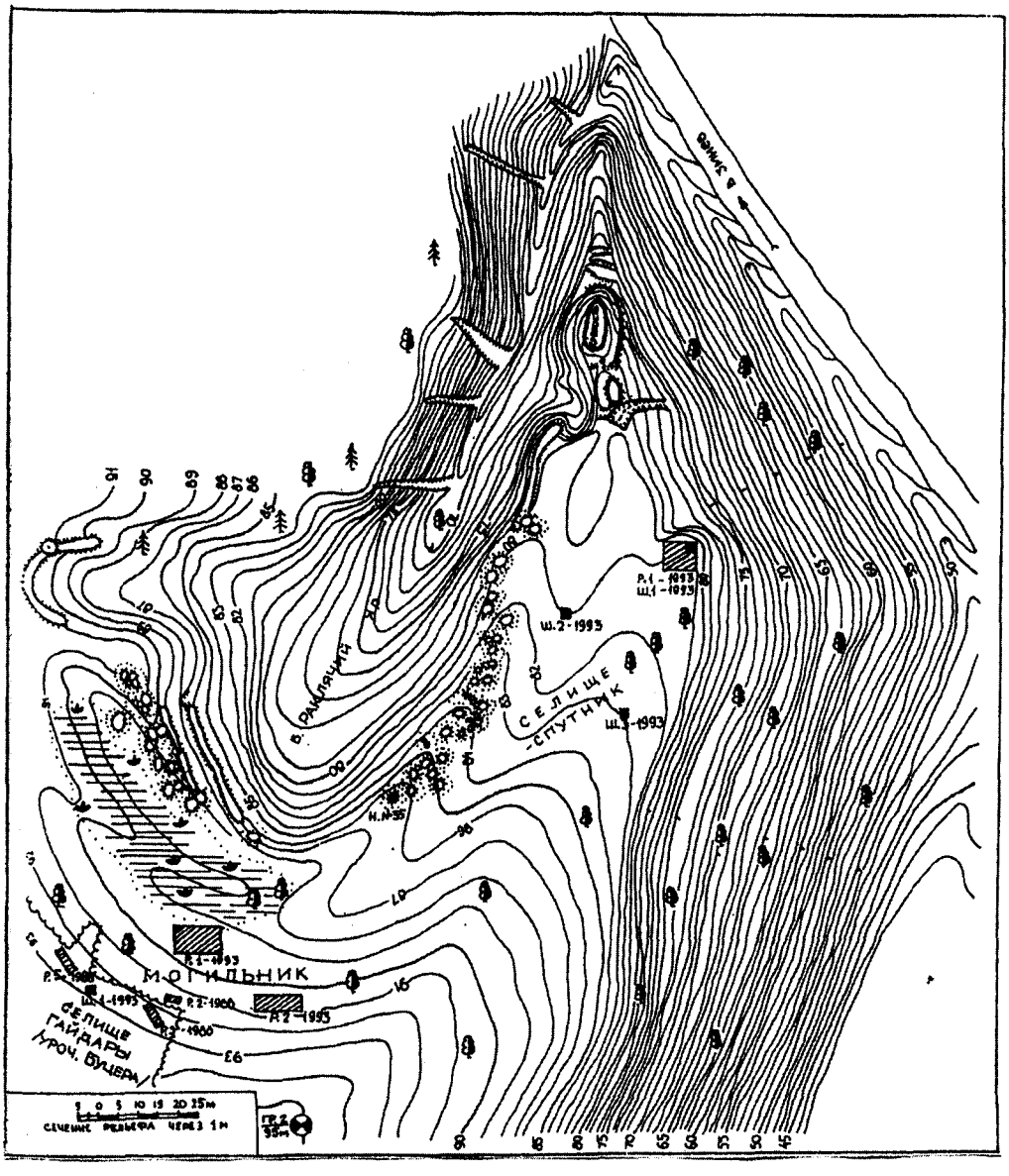

Рис. 31. "Зміївське городище" біля с. Гайдари Харківської обл. (за даними О. Г. Дьяченка та В. К. Міхєєва)

цих поховань було парним, що не характерно для християнського обряду. Дослідники пам'ятника В. К. Міхеєв та О. Г. Дьяченко були схильні пов'язати городище у с. Гайдари зі "Зміївським городищем", що згадує "Книга Більшому Чертежу", а залишки укріплення, відомого як "Зміївське городище", на території м. Змієва, — з фортецею XVII ст. Звідси виходило, що городище біля с. Гайдари було засноване на початку XII ст. переселенцями з Русі для оборони південних кордонів від кочівників у тому районі, де до того існувало половецьке місто Шарукань[1975]. Отже, на сьогодні залишки алано-половецьких міст — Шарукань (Чещуєв), Сугров та Балин — так і не виявлені. Це справа майбутніх дослідників. Проте є більше підстав вважати, що вони знаходились в районі сучасного м. Змієва на території Харківської обл.

Проте чи варто намагатися шукати половецьку фортецю Шарукань на території Харківської обл., яка дуже ретельно вивчена археологічно?! Чи не настав час, коли вже треба відмовитись від старих стереотипів, що дає підстави для ототожнення літописної Шарукані вже з вивченим археологічним об'єктом?! Відповідно до сучасних уявлень, літописна Шарукань являла собою місто, що виникло на місці фортеці салтівської культури. При цьому місцеві салтівські могильники, за уявленнями деяких дослідників, мали бути катакомбними. Ці могильники мали бути перекриті у половецький період християнськими похованнями місцевих аборигенів-ясів, а поруч з городищем мали знаходитись кургани половців. Проте чи є підстави вважати населення Шарукані саме яським? Літописи під 1111 р., де йдеться саме про населення Шарукані, повідомляють лише про те, що на Пасху назустріч руським вийшли жителі міста з рибою та вином. На підставі цього дослідники вже давно зробили слушний висновок, що населення Шарукані було християнським. Проте це не означає, що в інших укріпленнях — Сугрові та Балині — проживали саме християни. З іншого боку, з легкої руки дослідників XVIII–XIX ст., які проаналізували інформацію літописів під 1116 р. про захоплення русами трьох половецьких поселень — Чещуєва (Шарукані), Сугрова та Балина, набула поширення думка, що в усіх трьох містах проживали яси, бо Ярополк "Ясы поимав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню". Проте яси могли проживати лише в одному з цих поселень.

Відповідно до того є підстави вважати населення Шарукані не яським, а близьким до руських не лише в релігійному, а й етнічному аспектах, бо літописи згадують про ясів лише під 1116 р., тоді як у Шарукані серед місцевих християн літописці при описі подій 1111 р. нічого про них не повідомляють, хоча ця етнічна група була дуже добре відома на Русі. При цьому звертає на себе увагу те, що там в березні 1111 р. ще не було половців, бо вони продовжували кочувати на півдні, а русів дружньо зустріло місцеве населення, тоді як населення Сугрова чинило опір. Звідси виходить, що основу постійного населення Шарукані становили вихідці з Русі, а саме поселення Шарукань являло собою лише літню резиденцію. половецьких ханів з династії Шаруканідів. Варто звернути увагу на те, що Шарукань, як і Сугров, згадано у літописах вперше лише під 1111 р., тобто виходить, що ці поселення виникли незадовго до походу Володимира Мономаха у степ, тобто на рубежі XI–XII ст. Досвід, наприклад, Саркела свідчить про те, що контакти між підвладним осілим населенням міста і кочівниками мають лише сезонний характер, і кочівники не впливають значною мірою на жителів міста. Звісно, якби Шарукань була засно-

[1975] [Дьяченко, Михеев, 2004, с. 145–160].

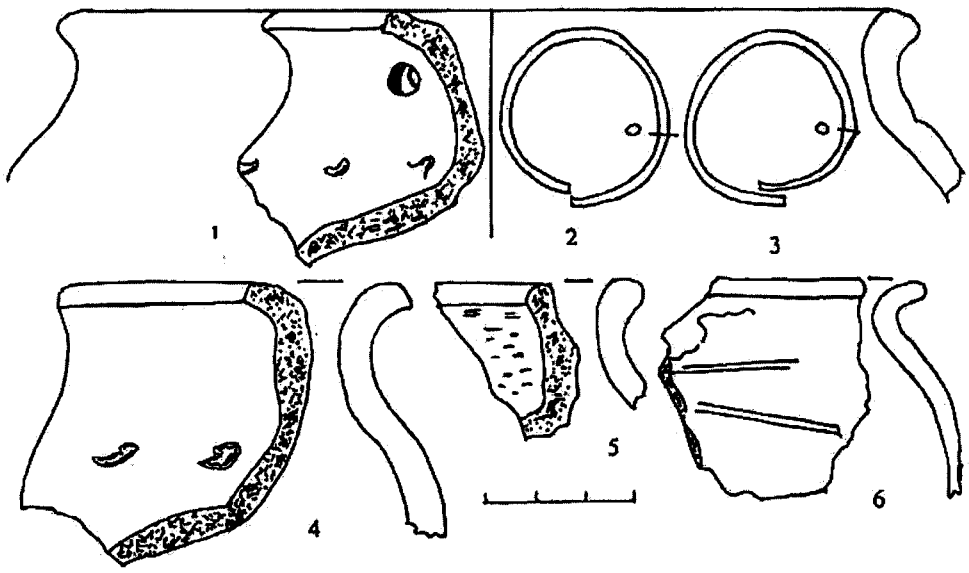

Рис. 32. Знахідки з розкопок комплексу "Зміївське городище" біля с. Гайдари (за даними О. Г. Дьяченка та В. К. Міхеєва): 1, 4–6 — кераміка із селища-супутника; 2, 3 — срібні вісочні кільця з поховання № 4 християнського могильника

вана на самому початку XII ст., то за період до 1116 р. половці просто не змогли справити значний вплив на матеріальну культуру постійних жителів фортеці.

З огляду на це, проаналізуємо ситуацію навколо "Зміївського городища", що розташоване біля с. Гайдари поблизу Змієва. За даними дослідників цієї пам'ятки, це поселення функціонувало переважно в XII – першій половині XIII ст.[1976]. Однак так і не зрозуміло, чи було це городище засноване до 1111 р. Про те, що в якийсь період місцеві жителі мали жваві мирні стосунки з половцями, можуть свідчити окремі знахідки. З огляду на це є сенс процитувати спостереження авторів статті про розкопки городища біля с. Гайдари: "У фондах Зміївського краєзнавчого музею зберігається пара бронзових сережок із срібними порожньотілими біконічними підвісками, що були знайдені у похованні 13, що у 1990 р. було досліджене А. В. Кригановим у траншеї на південно-західній околиці могильника. Речі є характерними прикрасами степових типів і за супроводжуючим матеріалом кочівницьких поховань датуються XII ст.[1977]. У 1991 р. А. В. Криганов виявив на могильнику також поховання з витягнутими уздовж тіла руками — ознакою, що була притаманна не лише руським[1978], а й кочівницьким похованням[1979]. Наведені факти певною мірою можуть свідчити про проживання у фортеці у XII–XIII ст. вихідців із Степу"[1980].

[1976] [Дьяченко, Михеев, 2004, с. 158].
[1977] [Плетнева, 1981б, 216].
[1978] [Моця, 1990, 58].
[1979] [Плетнева, 1981б, 218].
[1980] [Дьяченко, Михеев, 2004, с. 158, прим. 5].

У даному випадку не виключене і те, що до жителів фортеці ці речі могли потрапити і на самому початку XII ст. З іншого боку, на велику увагу заслуговують також інші висновки О. Г. Дьяченка та В. К. Міхеєва: «Описана в "Книге Большому Чертежу" локалізація "Змеева городища" точно відповідає розташуванню давньоруського поселення біля с. Гайдари... Власне топонім "Зміїв" є, можливо, калькою назви половецького міста Шарукань (из тюрк. сазаган — "змій, дракон")»[1981]. Тобто зв'язок городища біля с. Гайдари з половецькою Шаруканню очевидний.

Підсумовуючи, дозволимо висловити припущення про заснування переселенцями з Русі поселення, а згодом і фортеці поблизу с. Гайдари біля Змієва на самому початку XII ст., до 1111 р., що співпало з експансією половців у цей період саме в цьому районі. Половецькі хани з династії Шаруканідів перетворили це слов'янське поселення на свою літню резиденцію, що врешті-решт привело до перетворення його у фортецю. Після походу 1116 р. Ярополка це поселення, вже відоме у літописах як "Чешуев", не припинило своє існування, а стало південною прикордонною зі степом фортецею руських князів, бо там уже було слов'янське населення. У цей період назву "Чешуев" було замінено на "Зміївське городище", що було більш вдалим перекладом половецької назви "Шарукань". Проте те, що Шарукань знаходилась в районі сучасного Змієва свідчать, насамперед, дані топонімії!

Досить цікаво, що на захід від сучасного Змієва, на відстані близько 40 км, ще й досі існує поселення з назвою Ясеневе (рис. 33)[1982], що, вірогідно, належить до того ж типу назв, що й топоніми та гідроніми Дніпровсько-Донецького межиріччя: Ясинівка, Ясинова, Ясинова, Ясинувата, Яскова, Ясинувате, Ясинівка, Ясинівська тощо[1983]. Не треба виключати можливості більш пізньої народної етимології, відповідно до якої первісна назва місцевості Ясиневе могла перетворитися в Ясеневе, і тому почала пов'язуватись не з назвою народу, а з наявністю дерев-ясенів, що тут немовби зустрічаються у великій кількості. На підтвердження цього варто зазначити, що поруч з селом Ясеневе близько ста років тому існував хутор Ясинівський (рис. 33). І що найбільш цікаво, поруч з поселеннями з такими назвами ще й досі існує село Сургаївка (рис. 33), в назві якого можна легко розпізнати осетинський термін ***Сурх-гау*** — "Червоне село". Варто згадати, що ще у свій час В. Ф. Міллєр пропонував розглядати назву алано-половецького центру Сугров як пристосоване до давньоруської мови осетинське (яське) словосполучення Сурх-гау — "Червоне село"[1984]. Проте, як уже зазначалось, В. М. Татіщев та М. Арістов доводили, що назва фортеці Сугров походять від імені половецького хана Сугра[1985]. У даному випадку впадає в очі тенденція давньоруських літописців пов'язувати виникнення назв багатьох міст з іменами легендарних засновників — достатньо згадати літописного засновника Києва — Кия. Тому є підстави засумніватися у гіпотезі В. М. Татіщева та М. Арістова і висунути припущення, що назва центру Сугров — це варіант осетинської назви фортеці — Сурх-гау, де мала знаходитись ставка яського князя, підвладного половецьким Шаруканідам, зимівником яких була фортеця Шарукань з християнським населенням. Те, що місто Сугров мало знаходитись на захід від

[1981] [Дьяченко, Михеев, 2004, с. 158–159].
[1982] [Тищенко, 2008, с. 26–28].
[1983] [Словник гідронімів..., 1979, с. 640; Пура, 1990, с. 37].
[1984] [Миллер, 1887, с. 67].
[1985] [Татищев, 1964, с. 259; Аристов, 1877, с. 10].

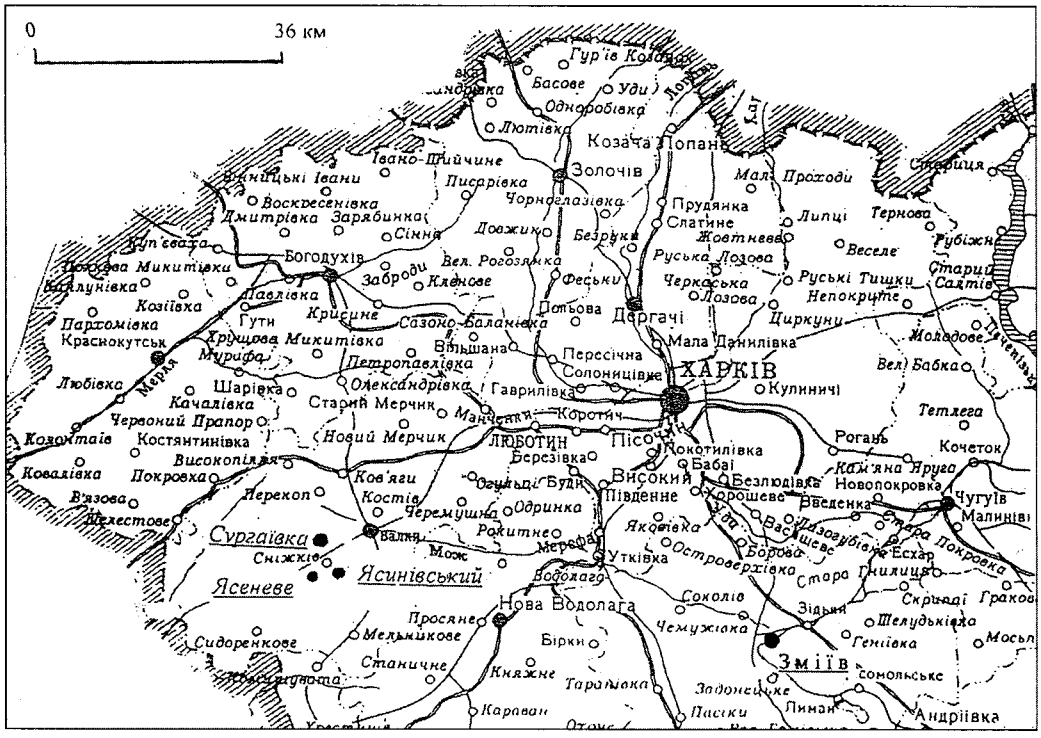

Рис. 33. Дані топонімії про розселення ясів на території Харківської обл.

Шарукані, засвідчує Іпатіївський літопис при описі походу у 1116 р.: "...В се же лето посла Володимир сына своего Ярополка, а Давыд сына своего Всеволода, на Дон, и взяша три грады, Сугров, Шарукан, Балин. Тогда же Ярополк приведе себе жену, красну велми, Яського князя дщерь, полонив"[1986]. З цього приводу великий інтерес становить думка О. Пріцака: "Сугровъ (під роком 1111) названий однозгідно в Лаврентіївському та Іпатіївському літописі після Шаруканя. Він, правдоподібно, був західною резиденцією, бо в Іпатіївському літописі при описі походу 1116 р. він названий як перший город, що його здобула коаліція Руських князів. Зате Лаврентіївський літопис, де Сугров згаданий на першому, а Балин на третьому місці, подає не порядок здобування тих городів, а вичисляє їх після рангів: східний (Балинъ), головний (Чешуевъ), західний (Сугровъ)."[1987]. Отже, є підстави локалізувати Сугров на захід від Шарукані! Проте незрозуміло, чому у 1111 р. руські війська спочатку здобули Шарукань і лише потім Сугров, що мав знаходитись на захід від головного половецького міста. Відповідь на це може дати аналіз літописів.

Про події 1111 р., що послідували після захоплення Шарукані Володимиром Мономахом, Іпатіївський літопис повідомляє наступне: "...и перележаши нощь ту. И завтра, в среду, поидоша к Сугрову, и пришедши зажьгоша и, в четверг поидо-

[1986] [Ипатьевская..., 1843, с. 7–8].
[1987] [Прицак, 2008, с. 220].

ша с Дона..."[1988]. У даному випадку звертає на себе увагу фраза "завтра, в среду", що дозволяє дотримуватись двох варіантів тлумачення: "на другий день, у середу" або "вранці, у середу". Остаточне пояснення цього пасажу надає Воскресенський літопис: "Они же поидоша от того града наутрие ко другому граду Сугрову, и зажгоша..."[1989]. Тобто виходить, що війська Володимира Мономаха мали залишити Шарукань вранці, бо шлях був далекий, що і підкреслили у своїх повідомленнях літописці. Якщо подивитись на сучасну карту Харківської обл., то можна побачити, що відстань від м. Змієва до с. Сургаївки перевищує 40 км (рис. 33), тобто це може бути півтора денних переходи. І якщо виходити з того, що літописна Шарукань знаходилась поблизу Змієва, а Сугров на місці Сургаївки, то є підстави вважати, що військо Володимира Мономаха вийшло у рейд дуже рано вранці і досягло Сугрова пізно вночі. При цьому треба враховувати неточність даних літописів про час пересування військ. Такий швидкий марш можна пояснити наміром руського князя напасти на прикордонну половецьку фортецю зненацька з Південного Сходу, а не з Північного Заходу. З огляду на це є підстави вважати, що, згідно із задумом половецьких ханів, Сугров мав першим прийняти удар русів, тобто являв собою прикордонну дерев'яну фортецю ("...поидоша к Сугрову, и пришедши зажьгоша"[1990]), тоді як столиця придонецьких половців мала знаходитись далі на Схід, поблизу Дінця. З огляду на запропоновану локалізацію Сугрова, варто звернутись до даних археології та топонімії.

На жаль, результати археологічних досліджень не несуть конкретної інформації про те, що біля села Сургаївка у половецькі часи існувала фортеця та поселення землеробів. Звертає увагу на себе присутність там, у Валківському р-ні, укріплених та неукріплених поселень скіфського часу. З іншого боку, дані розкопок та назви поселень свідчать про те, що тут знаходився вал, що мав бути кордоном між світом кочівників і землеробів. Так, у напрямку від села Перекоп (!) на відстані 3 км було зафіксовано вал шириною 4 м та заввишки 2 м. Про наявність у цьому районі валу можуть свідчити і назви на місцевості: Валки, Перекоп, Старі Валки. Досить цікаво, що біля с. Бараново Валківського р-ну знаходиться городище пізньоскіфського часу, яке чомусь називають "Хозарським"[1991]. Проте існує думка, що цей вал було споруджено за часів пізнього середньовіччя, що не було випадково, бо біля с. Сургаївка у половецький час мав існувати кордон між землями слов'ян і половців, що, в принципі, співпадало з контурами вала. Отже, є підстави вважати, що у другій половині XI ст. хани придонецьких половців могли переселити до цього району з берегів Сіверського Дінця ясів, які стали васалами нових завойовників і відповідно до того мали нести повинність по охороні північних кордонів від набігів русів, тобто склалась така ситуація, як і в інших територіально-політичних утвореннях кочівників Євразійського степу. Центром цих ясів мала стати дерев'яна фортеця Сурхгау (Сугров), чиї залишки так і не знайдені, бо вона мала існувати лише кілька десятиліть до 1116 р. Складається враження, що яси проживали саме у Сугрові. Навіть, якщо топонімічні назви на території Валківського р-ну Харківської обл. — Ясеневе, Ясинівський, Сургаївка — і не мають відношення до літописного Сугрова, є підста-

[1988] [Ипатьевская..., 1843, с. 2].
[1989] [Воскресенская..., 1856, с. 22].
[1990] [Ипатьевская..., 1843, с. 2].
[1991] [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 57–63].

ви вважати, що вони засвідчують перебування в минулому в цьому районі поселень ясів, бо таке скупчення топонімів не може бути випадковим.

Не менший інтерес становить також поширення на території Харківської області назв, що містять у собі етнонім яс. Так, на лівому березі Печенізького водосховища, тобто Донця, практично навпроти Верхнього Салтова, ще й досі існує село з назвою Ясинове (рис. 33). У даному випадку немає сенсу згадувати наявність археологічних пам'яток, що підтверджують перебування аланів у даному районі в хозарський період. Аналогічно можна відзначити біля берегів Червоноосківського водосховища відповідно на правому і лівому берегах двох населених пунктів з назвами — Ясинувате, Яцькове (Яськове). Існування на берегах Осколу салтівських поселень також відомий факт. Варто згадати, що назву річки Оскол І. Г. Добродомов перекладає із тюркських мов як "річка асів". Цілком логічним виглядає припущення, що "назва річки за проживаючим у її басейні народом більш природна у вустах сусідів, ніж у вустах цього народу". До цього варто додати, що географічний термін ***qol*** — "річка, долина" пов'язаний з тюркськими мовами й на ірано-аланському ґрунті не простежується. На думку І. Г. Добродомова, до давньоруської мови тюркський гідронім ***asqol*** потрапив у той час, коли перехід "о" в "а" у другому складі ще не закінчився і звук "о" по ступені його відкритості наблизився до слов'янського відкритого "о", але не збігся з "а". Цю зміну було викликано злиттям двох складових частин словосполучення в одне складове слово. Початкове ж "а" у тюркському гідронімі "Ас-кол" було ненаголошеним, і тому східні слов'яни сприйняли його як "о"[1992]. Крім того, І. Г. Добродомов зробив одне важливе спостереження щодо послідовності заселення басейну Оскола й прилеглих територій аланським і тюркомовним населенням. На думку дослідника, тюрки-булгари назвали цю річку по населенню, що передувало їхньому приходу в ці місця. З цього слідує висновок, що аланська культура в цих місцях більш давня, ніж булгарська[1993]. Проте можна висловити припущення, що ця назва могла виникнути не лише як наслідок перебування по-сусідству з аланами-асами булгар, а й інших тюркомовних етносів — торків, половців тощо.

Необхідно виходити з того, що похід 1116 р. став причиною занепаду алано-половецьких центрів, що перебували у верхній течії Сіверського Дінця, у безпосередній близькості від кордонів давньоруських князівств. Проте дані археології свідчать на користь того, що південніше відзначеного району, у середній течії Сіверського Дінця аж до XIV ст. продовжували існувати поселення, де проживали нащадки салтівського населення попередньої хозарської епохи.

Антиполовецька кампанія Мономаха і його синів стала страшним ударом для половців. Син Шарукана хан Атрак (Отрок), якого Мономах загнав "в Обезы, за Железные врата", пішов в 1118 р. з 40 тис. воїнів на службу до свого тестя, грузинського царя Давида IV[1994]. Останній використав придонецьких половців у боротьбі проти турків-сельджуків і місцевих грузинських феодалів. Чи пішли з Атраком з Подонцов'я на Кавказ яси, невідомо. Після смерті грізного для половців Володимира Мономаха, наприкінці 20-х років XII ст. Атрак знову повернувся на береги Дінця.

[1992] [Добродомов, 1988, с.81–91].
[1993] [Добродомов, 1989, с. 17].
[1994] [ПВЛ, 1846, с. 187].

Багато половців не пішли за Атраком, а залишилися на Кавказі[1995]. Можна припустити, що в новому об'єднанні придонецьких половців значне місце могло належати ясам. Спадкоємцем Атрака на Дінці став хан Кончак, завдяки якому в придонецьких степах знову піднявся рід Шарукана. С. О. Плетньова вважала, що Атрак був батьком Кончака, який народився через два десятиліття після того, як його батько, хан Атрак, повернувся на береги Донця в період 1126–1130 рр.[1996].

В 1185 р. проти Кончака здійснює свій похід новгород-сіверський князь Ігор. Дана подія знайшла широке висвітлення в давньоруській письмовій традиції. Перший бій з половцями для Русі мав вдалі наслідки. Воїни Ігоря розбили половців біля р. Сюурлій, у результаті чого "половцы ж пробегоша веже, и русь же дошедшие вежь и ополонишася, друзии же ночь приехаша к полкам с полоном"[1997]. У Лаврентіївському літописі захоплення половецьких "веж" описане більш докладно й барвисто[1998]. М. В. Сібільов, аналізуючи наведені повідомлення, прийшов до висновку, що описувані події відбувалися в 30 км південніше від м. Ізюма, неподалік від річки Голої Долини (Сюурлія). На його думку, половці бігли повз свої міста, залишками, яких є розташовані на берегах Дінця Маяцьке, Сидорівське та Теплинське городища. Від р. Сюурлія — Голої Долини на відстані 6 км знаходилось Теплинське городище, 8 км — Сидорівське і на відстані 16 км — Маяцьке[1999]. М. В. Сібільова повністю підтримує М. Ф. Гетманець, який вважає, що при завершенні бою Ігор доручив своїм полкам розвивати наступ у напрямку цих міст. Полк Святослава повернувся пізніше інших і виявився найбільш стомленим, а це дозволяє припускати, що він атакував найбільш віддалене Маяцьке поселення[2000].

У зв'язку з цим слід нагадати припущення А. П. Новосельцева, згідно з яким іранізм вежа використовувався в давньоруських текстах вже у значеннях "фортеця, башта, укріплений стан (у множині)"[2001]. Дані археології також підтверджують версію М. В. Сібільова та М. Ф. Гетманця, тому що згадані населені пункти виникли в хозарську епоху і, як уже зазначалось, життя на городищах не припинялося й у часи половців та золотоординський період аж до XIV ст.[2002]. Відомо, що події 1185 р. лягли в основу давньоруського епічного твору "Слово о полку Игореве". У зв'язку з цим особливий інтерес становлять спостереження К. Г. Менгеса, якому вдалося виділити в лексиці твору терміни іранського походження: Донъ, Дивъ, богъ, Стрибогъ, касожьскыи, Хърсъ тощо. Як відзначив дослідник, дані терміни могли бути давніми запозиченнями або могли з'явитися у давньоруській мові вже в епоху середньовіччя, як результат контактів з аланами[2003]. Останнє припущення має сенс, тому що в XII ст. давньоруські князі дуже часто робили походи й набіги в Половецький степ, де перебували поселення аланів-ясів. Природно, що це припускало наявність контактів, у тому числі й лінгвістичного характеру.

[1995] [Ипатьевская., 1843, с. 716; Плетнева, 19906, с. 97].
[1996] [Плетнева, 19906, с. 156].
[1997] [Ипатьевская..., 1843, с. 639–640].
[1998] [Лаврентьевская..., 1846. стб. 397].
[1999] [Сібільов, 1950, с. 109–110].
[2000] [Гетманец, 1989, с. 94].
[2001] [Новосельцев, 1989, с. 18].
[2002] [Михеев, 1985, с. 23].
[2003] [Менгес, 1979, с. 191–196].

Проте алани-яси перебували у Половецькому степу не лише під протекторатом придонецьких ханів Шаруканідів та Кончаковичів, а й на берегах Дніпра під верховенством династії половецьких ханів Бурчевичів[2004]. Про це можуть свідчити дані археології. Так, кілька десятиліть тому біля с. Кам'янки Запорізької області. був виявлений і досліджений могильник XII–XIV ст. (рис. 34), представлений 83 похованнями, котрі були здійснені за християнським обрядом[2005]. Рідкісний інвентар, знайдений у похованнях, дозволив А. О. Козловському продатувати могильник XII–XIV ст. Проте інвентар з поховань №№ 16, 27 та 92, де були знайдені овальні кресала, дозволив продатувати ці поховання XII–XIII ст., тобто половецьким часом[2006]. За спостереженнями Е. А. Симоновича та А. О. Козловського, інвентар Кам'янського могильника у багатьох рисах знаходить аналоги серед речових комплексів кочівників того часу[2007]. Цілком імовірно, що могильник існував протягом двох-трьох сторіч і був залишений осілим населенням. Поховальний обряд Кам'янки у багатьох рисах знаходить аналоги на християнських кладовищах Південної Русі. Тому можна погодитись з думкою С. О. Плетньової, яка вважає, що місцеве населення прийняло християнство. Про це, на її думку, можуть свідчити безкурганні могили, західна орієнтація небіжчиків та окремі знахідки хрестиків у могилах[2008]. Особливий інтерес становить етнічна приналежність місцевого населення. Антропологічний матеріал Кам'янського могильника, за висновком Т. С. Кондукторової, знаходить аналоги в краніологічних серіях Зливкинського могильника салтівської культури[2009]. Окрім цього, В. П. Алексєєв відзначив у місцевого населення домішок монголоїдності[2010]. Останні дослідження С. Г. Єфімової та Т. С. Кондкуторової свідчать про те, що антропологічний тип населення Кам'янського могильника в Подніпров'ї має близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану[2011]. З приводу цього дослідник пам'ятника Е. А. Симонович зробив висновок, що в Кам'янці "антропологічний тип похованих походить від європеоїдного сармато-аланського населення степів". А це, на його думку, може означати, що "у степу... змінювались тільки основні покоління кочівників... покоління нащадків давнього населення степів при цьому залишались, зазнаючи асиміляцію з боку прибулих племен і поступово змінюючи своє культурне обличчя"[2012]. С. О. Плетньова висловила припущення, що середньовічний Куп'янський могильник був залишений ясами, які "переселились під тиском кочівників з Донця до Придніпровських земель, які захопили їхні землі"[2013].

Можливо, що свідченням про перебування іраномовних аланів-асів у степах Північного Приазов'я є назва річки Калка, що у давньоруських документах іноді фігурує у формах "Калакъ" й "Калъкь". Як вважає Є. С. Отін, найменування ***Kalak*** варто розглядати як сполучення загальноєвропейського кореня ***Kal*** "чорний" й

[2004] [Плетнева, 1990, с. 178–179].
[2005] [Сымонович, 1952].
[2006] [Козловский, 1992, с. 120].
[2007] [Сымонович, 1956, с. 106; Козловский, 1992, с. 160].
[2008] [Плетнева, 1958, с. 185].
[2009] [Кондукторова, 1957].
[2010] [Алексеев, 1969, с. 193].
[2011] [Ефимова, Кондукторова, 1995, с. 562–583].
[2012] [Сымонович, 1956, с. 106].
[2013] [Плетнева, 1956, с. 185].

аланського суфікса ***ak (ag)***, що служить для посилення значення[2014]. Є підстави вважати, що дане найменування східні слов'яни могли запозичити безпосередньо від місцевого іраномовного населення, можливо від аланів-ясів саме у домонгольський час.

Кам'янський могильник не єдиний некрополь такого типу у степах Північного Причорномор'я. Подібний йому некрополь був виявлений біля с. Лімбарь у Молдавії (рис. 34). Інвентар, знайдений лише в декількох похованнях, дозволяє продатувати могильник XII–XIV ст. Більшість поховань на могильнику були здійснені у простих ґрунтових ямах за християнським обрядом[2015]. М. С. Вєліканова відзначила, що жіночі черепи з даних поховань належали доліхокранам, а чоловічі — брахікранам. Перші знаходять аналоги серед краніологічних серій місцевого слов'янського населення, а другі, як і на Кам'янському могильнику, відносяться до "зливкинського" типу. Виходячи з останньої особливості, М. С. Веліканова пов'язала це населення з аланами-ясами, яких середньовічні документи локалізують у Північно-Західному Причорномор'ї[2016]. Якщо це так, то є підстави вважати, що місцеві алани належали до осілого населення Північно-Західного Причорномор'я, яке підпорядковувалось ханам куманів, західного угрупування причорноморських половців.

Отже, у післяхозарський, торчесько-половецький, період у степах Північного Причорномор'я продовжувало зберігатись колишнє салтівське населення — носії "зливкинського" антропологічного типу, насамперед носії того типу, що був генетично пов'язаний зі східноєвропейськими серіями степів попередньої сарматської епохи. При цьому "зливкинський" тип традиційно відносили до болгарів. Але письмові джерела в XI – на початку XIII ст., окрім кочівників — торків та половців, згадували тільки ясів як осіле неслов'янське населення степів, і ніколи не згадували болгарів. Це дає підстави бачити у згаданих нащадках носіїв салтівської культури ясів, котрі походили від сарматських родів, які увійшли до складу родоплемінних об'єднань протоболгарів. Вже у хозарський період вони першими мали перейти до осілого способу життя, ніж решта родів тюркського походження, тому що ці сарматські роди, у відповідності до їхнього нетюркського походження, мали посідати більш нижчий щабель у соціальній ієрархії кочових об'єднань протоболгарів Подоння, ніж тюркські за походженням роди. Навала торків і половців змела тільки кочові болгарські роди тюркського походження, а осілі роди сарматського походження залишились на своїх місцях. Очевидно, процес утвердження половців у басейні Сіверського Донця у другій половині XI ст. привів до того, що союзники торків — осілі нащадки сарматів змушені були переселитися разом з торками з басейну Дінця на захід. Очевидно, так виникли у степовому Подніпров'ї Кам'янський, а в Північно-Західному Причорномор'ї — Лімбарський могильники. Наявність слов'янського населення у басейні Сіверського Дінця, степовому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї могла сприяти поширенню серед нащадків салтівського населення християнства. У науці традиційно цих ясів південноруських степів називають "алано-болгарами". Проте більш правильно було б їх назвати "сармато-болгарами". Очевидно, що ясами давньоруські автори називали не лише аланів Північного Кавказу, а й нащадків сарматів причорноморських степів, тому

[2014] [Отин, 1977, с. 9–15].

[2015] [Хынку, 1970].

[2016] [Великанова, 1975, с. 131–155].

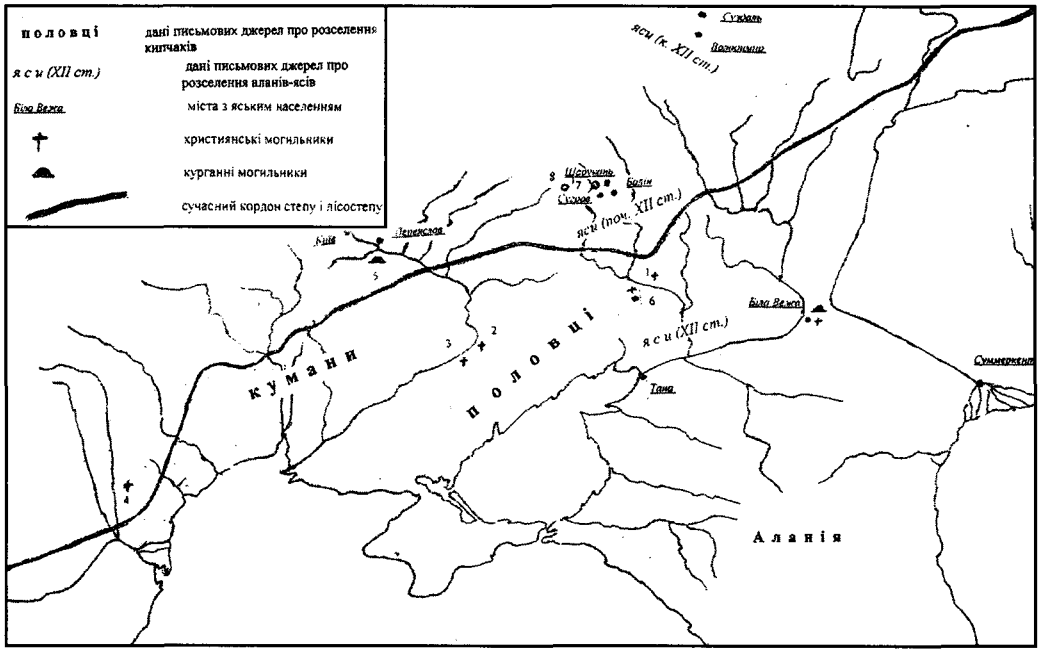

Рис. 34. Дані письмових та археологічних джерел про розселення кипчаків і аланів-ясів у степах Східної Європи у передмонгольський період (XII - початок XIII ст.): 1 — Зливки; 2 — Благовіщенка; 3 — Кам'янка; 4 — Лімбарь; 5 — Яблунівка; 6 — Маяки; 7 — Гайдари; 8 — Ясеневе

що за останніми могла зберегтися давня тюркська назва для аланів — яси, що походить від іранського ***ас***.

Таким чином, аналіз текстів давньоруських літописів дозволяє припускати, що у другій половині XI – на початку XIII ст. політичні об'єднання причорноморських половців мали поліетнічний характер. Їх очолювали харизматичні клани, серед яких своєю могутністю відзначався шляхетний рід протомонгольського походження — Шаруканіди, який мав за своєю резиденцією місто Шарукань на Сіверському Дінці. Другий щабель у соціальній структурі цих об'єднань мали б посідати тюркомовні кочівники-половці. Найнижчий щабель у цій ієрархії належав нащадкам колишнього салтівського населення Хозарського каганату — болгарам, аланам-ясам, які б мали займатись переважно землеробством, напівкочовим скотарством, ремеслами тощо. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-половців, до військових дій, про що свідчить штурм Сугрова Володимиром Мономахом в 1111 р. У літописах також сказано, що бранка Ярополка була "ясского князя дщерь"[2017], а в Іпатіївському літописі уточнюється, що Ярополк взяв не лише три ясько-половецькі "гради" — Шарукань,

[2017] [Воскресенская..., 1856, с. 24; Ипатьевская..., 1843, с. 7, 8, 291; Московская..., 1949, с. 24; Патриаршая Девятая..., 1862, с. 150; Приселков, 1950, с. 207].

Сугров та Балин, а й "сел много"[2018]. А це дозволяє вважати, що придонецькі яси проживали компактно у басейні Дінця і мали певну автономію у межах політичного об'єднання Шаруканідів та на чолі їх був свій правитель — князь, який знаходився у васальній залежності від половецьких ханів. Ця ситуація дуже нагадує ту, що існувала в каганатах тюркютів і хозарів, коли на чолі автономних, залежних від центральної влади, політичних об'єднань стояли ельтербери, які призначались завойовниками із числа місцевої верхівки.

* * *

Не можна залишати поза увагою також алано-половецькі контакти на Північному Кавказі, і відповідно до того важливе значення становить інформація про північні кордони кавказької Аланії. До X ст. Аланія знаходилася в політичній залежності від хозарів. Тому зведення про цей період в історії аланів не знайшли достатнього висвітлення в письмових джерелах.

Як уже зазначалось, вже у ранньому середньовіччі на території північнокавказької Аланії почалося формування двох етнічних спільностей аланів: асів і власне аланів[2019]. На думку В. О. Кузнєцова, західний племінний союз був пов'язаний з етнічним найменуванням ***аси***, а східний — із власне етнонімом ***алани***[2020]. Крім того, В. О. Кузнєцов висловив упевненість, що північнокавказька Аланія з X по XIII ст. являла собою єдине політичне об'єднання[2021]. Проте останнє припущення потребує аргументації.

Висновки В. О. Кузнєцова базуються переважно на даних письмових джерел і археології. Саме цьому вченому вдалося виділити серед пам'ятників Північного Кавказу два локальних варіанти археологічної культури, територіально і хронологічно пов'язаних з Аланією. За його спостереженнями, на території історичної Аланії набули поширення як катакомбні могильники і скельні поховання, так і кам'яні шухляди, підземні і напівпідземні склепи, ґрунтові поховання[2022]. І хоча в письмових джерелах населення Аланії було відомим під загальним найменуванням "алани", у нас є всі підстави вважати, що під даним етнічним терміном було приховане не лише іраномовне населення Північного Кавказу, а й представники інших етнічних груп. На території західного варіанта аланської культури в період раннього середньовіччя для місцевих поховальних споруджень була характерна перевага скельних склепів над ґрунтовими. У передмонгольський же період склепи там поступаються похованням у кам'яних шухлядах. Аналогічні процеси відбувалися також і в середовищі східного варіанта аланської культури. Там у передмонгольський період катакомбні могильники також поступаються кам'яним шухлядам і підземним склепам. На думку В. О. Кузнєцова, кам'яні шухляди і склепи являють собою споконвічно кавказькі похоронні спорудження, історія яких сягає своїми коренями в епоху бронзи[2023].

[2018] [Ипат. л., 1843, с. 291].

[2019] [Патканов, 1883, с. 30; Минорский, 1963, с. 221; Коковцов, 1932, с. 117; Голб, Прицак, 1997, с. 136–137, 140–141; Porphyrogenitus, 1829, p. 680].

[2020] [Кузнецов, 1962, с. 131].

[2021] [Кузнецов, 1962, с. 131].

[2022] [Кузнецов, 1962, с. 63; Кузнецов, 1973, с. 60–74].

[2023] [Кузнецов, 1973, с. 60–74].

Очевидно, що похоронний обряд населення Аланії почав набувати однакові риси, тому що це було пов'язане з поширенням християнства, починаючи з X ст.[2024]. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять досліджені В. О. Кузнєцовим у Карачаєво-Черкесії християнські могильники біля Нижньо-Архизького городища, де набули поширення поховання у кам'яних шухлядах, в яких зустрічались залишки деревного вугілля, крейди, рідкісного інвентаря. Хоча в іншому поховальний обряд успадкував чисто християнські риси: усі поховані лежали на спині з витягнутими кінцівками, головою на захід[2025]. Аналіз могильників у Нижнього Архиза зайвий раз свідчить про те, що, незважаючи на поширення християнства, значна частина населення Західної Аланії в передмонгольський період у деяких особливостях похоронного обряду зберегла старі язичницькі традиції. Що стосується могильника біля городища Верхній Джулат на території Північної Осетії, що виник у XII ст., то тут усі поховання були здійснені навколо християнської церкви і відповідно до християнських канонів: поховані там знаходилися на спині, головою на захід, у дерев'яних трунах, від яких у багатьох могилах збереглися сліди. Заупокійна їжа й інвентар у могилах, як правило, були відсутні[2026]. Проте у передмонгольський період християнство в північнокавказькій Аланії лише зовні торкнулося окремих груп населення. Про це може свідчити Змійський катакомбний могильник, функціонування якого відноситься до X–XII ст. На користь збереження дохристиянських традицій свідчить, насамперед, вже наявність сімейних склепів-катакомб, інвентаря, кінських поховань на території могильника тощо. Хоча в окремих похованнях зустрічалися натільні хрестики[2027]. О. В. Гадло вважав цю групу населення нащадками "сарматів-аланів", які являли собою "пануючу соціальну спільність, котра створила й очолила об'єднання етнічно різнорідних мешканців центральної частини Північного Кавказу, перетворилася на відособлену і відносно замкнуту касту". Тому "цю групу порівняно поверхнево торкнулася християнізація"[2028].

Не менш цікаву інформацію про ситуацію на Північному Кавказі у передмонгольський період становлять також дані антропології. Так, аналіз краніологічних серій Змійського катакомбного могильника і Верхнього Джулата свідчить про те, що серед населення Аланії в XI – на початку XIII ст. домінував місцевий брахікранний кавкасіонський тип, що на той час уже витіснив у цих місцях доліхокранний, що традиційно пов'язують з аланами[2029]. Це, за словами, В. О. Кузнєцова відображає процес "синтезу кавказького субстрата й іраномовного суперстрата"[2030]. На думку В. П. Алексеєва, протягом усього середньовіччя Північний Кавказ був зоною поширення двох антропологічних варіантів — брахікранного (могильники в ст. Змейській, Верхнього Джулата, Харха) і доліхокранного (могильники в Прикубанні — Теберда, Адіюх тощо)[2031].

Необхідно відзначити, що домінуючою мовою північнокавказької Аланії стала мова іраномовних аланів. Наочним підтвердженням цього є напис, виконаний

[2024] [Кулаковский, 1898, с. 1–18].
[2025] [Кузнецов, 1971, с. 182–185; Кузнецов, 1993].
[2026] [Милорадович, 1963, с. 87–106].
[2027] [АРРСЗСО, 1961].
[2028] [Гадло, 1994, с. 169–170].
[2029] [Алексеев, Беслексева, 1963, с. 105–121].
[2030] [Кузнецов, 1973, с. 73].
[2031] [Алексеев, 1993, с. 281].

за допомогою грецьких літер аланською (осетинською) мовою. Вона була виявлена в 1883 р. у верхів'ях Великого Зеленчука на території нинішньої Карачаєво-Черкесії[2032]. Крім того, на землях, суміжних з нинішньою Північною Осетією, удалося виявити сліди аланської (осетинської) топонімії[2033]. Тобто є сенс вести розмову про поліетнічний характер населення північнокавказької Аланії, де алани мали посідати лише пануючі в політичному аспекті позиції. Природно, що цей фактор у значній мірі міг сприяти поширенню мови аланів на Північному Кавказі.

Що стосується соціально-політичного устрою північнокавказької Аланії в огузько-половецький період, то аналіз письмових джерел показує, що в X ст. в основному завершилося об'єднання аланських племен в єдиний союз. Вже Костянтин Багрянородний згадує "ексусіократора Аланії", який був настільки могутнім, що міг загрожувати Хозарії і перешкоджати хозарам у їхньому просуванні до Саркела і до так званих "кліматів"[2034]. На думку О. В. Гадла, "зміна титулатури правителя Аланії означала не лише посилення аланського об'єднання у порівнянні з іншими пов'язаними з каганатом політичними утвореннями Північного Кавказу, а й було також відображенням соціальних процесів, що відбувалися всередині цього об'єднання, насамперед відриву аристократії пануючого племені (спільності) від основного масиву своїх одноплемінників і перетворення її в єдину політичну надбудову, що стоїть над федерацією в цілому"[2035]. Костянтин Багрянородний говорить також про "архонта Асії", який знаходився у підлеглому стані щодо аланського самодержця[2036]. Інформація про царя аланів міститься також у перському анонімному трактаті "Худуд ал-'Алам ", в якому повідомляється, що цар аланів належить до числа християн і володіє 1000 великих поселень[2037].

У нас немає докладної інформації про політичний устрій Аланії в період з XI по XIII ст. Однак зведення авторів початку XIII ст. свідчать на користь того, що до цього часу північнокавказька Аланія вже була роздроблена на окремі володіння. На початку XIII ст. єпископ Феодор відзначив стан анархії в Аланії[2038]. У 1235 р. у Передкавказзі побував домініканський чернець Юліан, який також описав відсутність міцної центральної влади в Аланії[2039]. За спостереженнями О. В. Гадла, "у цей час городища низинної Аланії порожніють, життя зберігається тільки в поодиноких пунктах, що стали центрами різноплемінних торгових об'єднань і які знаходились під заступництвом сильних чи гірських правителів". На думку О. В. Гадла, причина цього — занепад центральної політичної влади в Аланії на рубежі XII–XIII ст. і як наслідок цього — розвиток работоргівлі[2040]. Аналізуючи ситуацію, що склалася в північнокавказькій Аланії з другої половини XI ст., Ф. Х. Гутнов відзначив, що "з цього ж часу в історії починається період децентралізації"[2041].

[2032] [Миллер, 1893, с. 110–118; Абаев, 1949; Турчанинов, 1958, с. 48–51].
[2033] [Абаев, 1960, с. 128–129].
[2034] [Константин, 1991, с. 51–53].
[2035] [Гадло, 1994, с. 19].
[2036] [Porphyrogenitus, 1829, p. 688].
[2037] [Minorsky, 1937, p. 161].
[2038] [Кулаковский, 1898, с. 11–27].
[2039] [Аннинский, 1940, с. 78–79].
[2040] [Гадло, 1994, с. 177].
[2041] [Гутнов, 1993, с. 56].

Таким чином, є підстави вважати, що на Північному Кавказі політичне об'єднання Аланії від самого початку не являло собою сильну централізовану державу. А це означає, що це був союз племен, очолюваних "царями" (вождями), а це було особливо притаманне для суспільства, де намітився перехід від родового ладу до ранньокласових відносин. Природно, що дане об'єднання мало тимчасовий характер. І немає нічого дивного в тому, що до початку XIII ст. політичне об'єднання північнокавказьких аланів розпалося на окремі дрібні "князівства".

Що стосується інформації про кордони Аланії в X – на початку XIII ст., то вона обмежена, але не відрізняється суперечливістю. Так, ал-Мас'уді, арабомовний автор початку X ст., розміщує країну al-Lan між Саріром [Дагестаном — *О. Б.*] на сході і кашаками-адигами — на заході[2042]. З інформацією ал-Мас'уді перегукуються свідчення Ібн Русте (X ст.), який про розташування Аланії пише: "Ты выходишь налево [на запад] от царства Сарир и пройдя три дня пути среди гор и лугов, прибываешь в царство ал-Лан [Алан — *О. Б.*]"[2043]. У повідомленні Костянтина Багрянородного (середина X ст.) не міститься чіткої інформації про територію Аланії, бо він повідомляє, що Аланія межує з дев'ятьма "климатами" Хозарії і володар Аланії може перепиняти хозарам шлях до Саркела, "климатів" та Херсону[2044]. Тобто вказується, що територія Аланії у X ст. виступала далеко на захід і на північ від нинішньої Осетії, у напрямку до Чорного моря і до Дону. Далі Костянтин Багрянородний повідомляє, що відстань від печенігів, які жили в межиріччі Дніпра і Дону, до Аланії дорівнює 6 дням шляху[2045]. На закінчення він зазначає, що Аланія знаходилась на схід від країни касогів, у передгір'ях Центрального Кавказу[2046].

У XII ст. кордони північнокавказької Аланії значно не змінилися. У 1131 р. на каспійському узбережжі, у Дербенті та на Волзі побував арабський мандрівник Абу Хамид ал-Гарнаті, який у своєму творі "Турфхат ал-баб" указує, що від Ширвана [Північного Азербайджану — *О. Б.*] до країни аланів відстань у "100 фарсахів"[2047]. Якщо прийняти, що один фарсах дорівнює 5–6 км, то виходить, що від Північно-Східного Закавказзя до Аланії у XII ст. відстань дорівнювала 500–600 км. На думку В. О. Кузнєцова, у даному випадку під Аланією є сенс бачити територію сучасної Владикавказької рівнини, що відповідає "області Ардоз Кавказьких гір" нового списку "Вірменської географії" VII ст.[2048]. У той же час інформація Ібн ал-Асіра дозволяє вважати, що у 1222 р. алани зустрілися з монголами в безпосередній близькості від Дагестану[2049].

Таким чином, бачимо, що в X–XII ст. східний кордон північнокавказької Аланії міг проходити поблизу території сучасного Дагестану (царства Сарір), а західний — по р. Кубань, поблизу володінь предків сучасних адигомовних народів. Південним кордоном Аланії, природно, могли бути гори і передгір'я головного Кавказького хребта. Північні ж рубежі Аланії важко визначити, тому що вони проходили по степу, етнополітична ситуація в якому не відзначалася стабільністю. У степах на

[2042] [Минорский, 1963, с. 221].
[2043] [Минорский, 1963, с. 221].
[2044] [Константин, 1991, с. 51–53].
[2045] [Константин, 1991, с. 156–157].
[2046] [Константин, 1991, с. 173–174].
[2047] [Ferrand, 1925, p. 218].
[2048] [Кузнецов, 1974, с. 13].
[2049] [Тизенгаузен, 1884, с. 25].

північ від Кавказу з кінця X по середину XI ст. панували племена огузів-торків, а з середини XI ст. по перші десятиліття XIII ст. — домінували половці.

Щодо визначення північних кордонів кавказької Аланії і відповідно до того характеру взаємин аланів з кочівниками-половцями у середовищі сучасних дослідників намітилося кілька підходів. Одна група дослідників дотримувалась думки, що відносини між прикавказькими половцями і аланами мали мирний характер і відповідно до того кордони між Аланією і Дашт-і Кипчак залишалися невизначеними. Так, Б. О. Калоєв вважав, що "територія аланів не мала визначених кордонів на рівнині Північного Кавказу" у половецький період — XII–XIII ст. Що стосується характеру взаємин аланів з кочівниками, то дослідник зазначив, що "алани, які жили поруч з хозарами і половцями, користувалися їхніми пасовиськами на землях у прикаспійських степах, про що свідчать письмові джерела та осетинські нартські сказання"[2050]. Аналогічним був підхід також у О. В. Гадла, на думку якого, "вважати, що відносини горців і степовиків були лише ворожими або залишались такими постійно, у нас немає підстав". "Скоріш за все, — вважає дослідник, — ми маємо констатувати, що на Північному Кавказі, як, до речі, і на Русі, степовики виявили виключну культурну пластичність і намагання до адаптації культурних досягнень осілих спільностей"[2051]. Як доказ цього, О. В. Гадло наводить алано-половецький союз проти монголів на початку XIII ст., що дозволило йому зробити наступний висновок: "Втеча кипчаків, їхня участь у бойових діях разом з аланами у горах — все це важливі свідчення глибокої інфільтрації кипчацького масиву у корінні кавказької спільності, у їхні структури, політичні та економічні". Така думка стала наслідком аналізу не лише археологічних пам'яток Північного Кавказу передмонгольської доби, а й історичних творів авторів того періоду — "Картліс цхобреба", Ібн ал-Асір, Рашид ад-Дін тощо[2052].

Друга група вчених дотримується тієї думки, що алано-половецькі взаємини весь час мали напружений характер, і це при тому, що ці вчені так і не дійшли до згоди щодо того, хто домінував у прикавказьких степах у передмонгольський період. Так, ще Д. Расовський намагався довести, що при половцях "передкавказькі степи займали алани і низка інших дрібних кавказьких народів"[2053]. Проте у більш пізній період Т. М. Мінаєва, яка займалась збиранням матеріалів про половецькі кам'яні баби Північного Кавказу, дійшла до висновку, що найбільшу їхню кількість було зосереджено вздовж рік Ставрополля (Єгорлик, Уруп, Калаус, Кума), у східній частині сучасного Краснодарського краю та південному сході Ростовської обл., вздовж Манича і Сала. Проте Т. М. Мінаєва відзначила існування половецьких пам'яток XII ст. у Верхньому Прикубанні. Саме південні угрупування цих кам'яних статуй, на думку дослідниці, і відображали південні кордони розселення половців на Північному Кавказі[2054]. Цим питанням також займався О. О. Іессен, який відзначив південні кордони поширення половецьких володінь уздовж лінії Армавір–П'ятигорськ–Калмикія, і при цьому зробив слушне зауваження, що "немає жодної кам'яної баби степового типу праворуч від Малки та Терека". Саме по цій лінії

[2050] [Калоев, 1971, с. 30].
[2051] [Гадло, 1994, с. 143].
[2052] [Гадло, 1994, с. 141–146].
[2053] [Расовский, 1938, с. 163].
[2054] [Минаева, 1965].

дослідник провів кордон між володіннями половців і аланів (рис. 34)[2055]. Проте таке визначення кордонів не дало можливості згаданим дослідникам остаточно визначити характер алано-половецьких відносин у передмонгольський період.

З огляду на це великий інтерес становлять висновки В. О. Кузнєцова, який пропонує виділити два етапи в історії алано-половецьких взаємин: "1) період ворожнечі і збройної боротьби; 2) період мирних відносин та зближення"[2056]. Причину цього дослідник бачить в наступному: "Важко припустити, що алани віддали половцям степи, що потрапили в їхні руки після хозарів, добровільно. Затеречно-кумські степи були конче потрібні аланам при відгінній системі скотарства, і район цей у другій половині XI ст. став ареною кривавих сутичок. Результат боротьби за степи став на користь кочівників, але за Терек та Малку половці не пішли. Система аланських городищ уздовж правого (високого) берега Терека з кінця XI ст. стала кордоном з досить нестабільним та тривожним життям"[2057]. Проте, на думку В. О. Кузнєцова, у першій чверті XII ст. алано-половецькі відносини стабілізувалися. Причину цього дослідник бачить у тому, що "половці в цей час вели запеклу боротьбу з Руссю і були дуже зацікавлені у збереженні спокійного тилу". Внаслідок цього, на думку В. О. Кузнєцова, "були здійснені взаємні поступки, і половці дозволили аланам користуватися Чорними землями, а алани поступилися половцям частиною долини ріки Сунжи, де виникло половецьке місто Свінджи зі змішаним алано-половецьким населенням". Як доказ мирного характеру алано-половецьких відносин на початку XII ст., дослідник наводить засвідчений у "Картліс цховреба" епізод, коли грузинський цар Давид IV Будівничий провів у 1118 р. через землі овсів-аланів 40 тисяч сімей половців, запрошених для боротьби проти сельджуків[2058]. Проте, незважаючи на це, дослідник справедливо зазначив, що до сьогодні "подробиці алано-половецьких взаємин нам не відомі"[2059].

Таким чином, при наявності досить великої кількості письмових джерел, де йдеться про кипчаків-половців і аланів-ясів, а також досить цікавого археологічного матеріалу, залишається досить невирішеною значна кількість питань з історії алано-половецьких взаємин. Це стосується не лише Північного Кавказу, а й південноруських степів. Так, ще й досі не знайдені залишки алано-половецьких центрів — Шарукані, Сугрова та Балина. До кінця не з'ясоване питання походження ясів Половецького степу та їхня культурна атрибуція тощо. Є певні сподівання, що в недалекому майбутньому цей напрям досліджень знову приверне увагу дослідників.

[2055] [Иессен, 1941].
[2056] [Кузнецов, 1971, с. 32].
[2057] [Кузнецов, 1971, с. 32].
[2058] [Кузнецов, 1971, с. 32–33].
[2059] [Кузнецов, 1971, с. 32].

Розділ XII

Алани і слов'яни Половецького степу у складі об'єднань бродників

На сучасній карті Євразії можна знайти чимало назв, що вказують на те, яке важливе значення для багатьох народів мали переправи через ріки, протоки тощо. Насамперед варто згадати назву протоки Босфор, через яку з давніх часів здійснювалась переправа з Європи в Азію. Автори статті з "Енциклопедичного словника" Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона походження цієї назви протоки пояснюють наступним чином: «назву свою, котра означає власне "бичий брід", отримала від того, що в цьому місці за грецьким міфом Іо перепливла море, прийняв вигляд корови. Коли з часом багато проток отримали ту ж назву, ця отримала назву Фракійський»[2060]. Є сенс також згадати давню назву Керченської протоки, що була стародавнім кордоном між Європою і Азією, — Боспор Кіммерійський. У Західній Європі до цього типу можна віднести англійські ***Кембрідж*** — "Бичий міст" та ***Оксфорд*** — "Бичий брід". Можна також згадати і німецьку назву міста ***Франкфурт***, що має означати "Брід франків". Особливий інтерес становить другий компонент географічних назв, що міститься у топонімах ***Оксфорд*** та ***Франкфурт.*** Як зазначив з цього приводу О. Пріцак, "коли взяти напр. англійські або німецькі назви міст, центрів торгівлі, багато з них має як другий компонент слово брід (*-ford, -furt*)"[2061]. Є аналогічні топоніми і на території України. Так, неподалік від о. Хортиці на Дніпрі була відома переправа ***Кічкас***, назву якої О. М. Трубачов схильний перекладати із тюркських мов як ***кїčїк-as*** — "малий ясин, осетин"[2062]. Проте у "Літописі Самовидця" подано і другу назву цієї переправи — ***Кічет***[2063], що і має означати "переправа, брід", тому що у тюркських мовах кипчацької підгрупи термін ***кічу*** використовується для позначення переправи через ріку, броду[2064]. Окрім того, у Галичині, на схід від Львова на 90 км, розташоване місто Броди[2065]. Відомі такі назви на землях південних слов'ян, на Балканах. За даними авторів "Енциклопедичного словника" Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, місто Броди розташоване на лівому березі річки Сави, де навпроти, на правому березі Сави, розташоване поселення Боснійський Брід[2066]. І таких прикладів можна навести чимало. Як зазначив О. Пріцак, "Як у середньовічній Європі, так і в Азії броди, бувши місцем зупинки на континентальних торговельних шляхах, ставали спочатку імпровізованими, а опісля постійними центрами торгівлі"[2067]. Проте поширення на просторах Євразії топонімів типу ***Босфор***, ***Оксфорд*** ("Бича переправа") дозволяє вважати, що у минулому, насамперед, велике значення надавали існуванню тих місць на берегах річок, де можна було здійснити перехід худоби на інший берег вбрід. Особливе значення броди мали у степу, де життя кочівників-

[2060] [Босфор, 1891, с. 471].
[2061] [Прицак, 1965, с. 94].
[2062] [Трубачев, 1968, с. 218].
[2063] [Летопись Самовидца, 1878, с. 168].
[2064] [Радлов, 1899, стб. 1413; Русско-татарский словарь, 1984, с. 47, 397].
[2065] [Броды, 1891, с. 695].
[2066] [Бродъ, 1891, с. 695].
[2067] [Прицак, 1965, с. 94].

скотарів безпосередньо залежало від існування бродів. Тому мали існувати групи населення, які займалися дуже важливою справою — переправою людей і худоби на інший берег. Отже, недарма у письмових джерелах у середині XII ст. з'явився новий квазіетнонім професійно-господарського призначення — ***бродники.*** Однак, це ніяк не означає, що схожі за семантикою назви не існували до того в етнонімії півдня Східної Європи!

Саме в середині XII ст. давньоруські та інші європейські джерела припинили згадувати аланів-ясів, як населення, котре мешкало у Половецькому степу. Замість них наративні джерела часів розвинутого середньовіччя, окрім номадів, у степах Північного Причорномор'я згадують населення стаціонарних поселень, щодо якого використовують терміни — ***бродники, берладники, галицькі вигонці*** тощо. Особливий інтерес становить походження бродників. В. Т. Пашуто вважав, що ще в IX ст. бродники були відомі в європейських джерелах під назвою ***Praedenecenti*** і відносились до тих слов'ян, котрі відійшли перед болгарами на північ від Дунаю[2068]. Проте після того бродники в європейських джерелах почали згадуватись як реально існуюча група населення лише в XII ст. А цей великий хронологічний розрив ставить під сумнів припущення щодо виникнення спільності бродників ще в IX ст. Тому можливо, що одна з перших достовірних згадок про бродників міститься в одному з виступів візантійського автора Микити Хоніата, складеному в 1190 р. Там мова йде про події в Болгарії в 1186 р. Саме тоді йшла запекла боротьба за свою незалежність проти візантійців з боку болгарів. Микита Хоніат відзначає, хто був союзником болгарів: "...скифы, народ до этого непобедимый, негостеприимный и очень воинственный, и те из Вордоны, которые презирают смерть, ветвь тавроскифов, и они народ любимый Аресом и соединившись с варварами, живущими на Гемосе, склонились при их поражении и погибли..."[2069]. Якщо виходити з поширеного припущення, що ***Гемос*** — це Балкани, а ***скіфи*** — кумани-половці, то під "тавроскіфами" тут треба розуміти східних слов'ян. Тому досить логічним виглядає припущення Ф. Успенського, що під назвою ***Вордона*** в даному тексті переховувалася назва країни бродників, відомої в латиномовних текстах як ***Brodnic terra, regio Brodnici*** тощо[2070]. Припущення Ф. Успенського не зустрічає особливих заперечень у сучасних дослідників. Так, М. Ф. Котляр вважає, що ця інформація є свідченням того, що наприкінці XII ст. бродники мешкали на північ від Дунаю і були сусіднім з Болгарією народом[2071].

У першій половині XIII ст. бродники, як мешканці прикордонних з Болгарією, Куманією та Угорщиною територій, фігурують в угорських і папських документах. Так, у виданій після 7 травня 1211 р. грамоті угорський король Ендре II подарував рицарям Тевтонського ордена "землю Барца" (***Барцашаг, Цара Бирсей, Бурцеланд***), яка була розташована в південно-східній частині королівства Угорщини у воєводстві Трансільванія[2072]. 7 травня 1222 р. угорський король Ендре II знову дарує рицарям ордену місцевість Крецбург (у двох кілометрах південніше Татарського перевалу) "с лугами, прилегающими к нему, землю, которая простирается от зем-

[2068] [Пашуто, 1968, с. 115].

[2069] [Успенский, 1879, прил. № 5, с. 35–36; Голубовский, 1884, с. 199; Павлов, 1995, с. 123].

[2070] [Успенский, 1879, прил. № 5, с. 36].

[2071] [Котляр, 1966, с. 19].

[2072] [Шушарин, 1972, с. 169–171; Шушарин, 1978, с. 40].

ли Крейцбурга до границ бродников"'[2073]. На думку В. П. Шушаріна, ці документи можуть свідчити про те, що «сталося розширення королівського домену за рахунок території, що знаходилася між "сніжними горами", володіннями Болгарії, кордон якої проходив по Дунаю, і землями бродників»[2074]. Відомо також, що в 1223 р. король Угорщини Ендре II подарував клірику Гоцеліну *"terra Borolnic"*, яка повинна була знаходитися десь у Прикарпатському регіоні[2075].

Документи того періоду свідчать про те, що бродники жили по сусідству з куманами-половцями. Підтвердженням цього може бути лист папи Гонорія III до гранського єпископа, написаний в 1227 р.[2076]. Відомо, що в Гранському єпископаті дійсно проживало багато половців, а папа знав тільки, що бродники десь межують з половцями. А оскільки місія в останніх доручалася гранському єпископу, то можна погодитися з думкою П. Голубовського, що "бродники були відтіснені туди ж, віддані в його розпорядження для прояснення їх істинами католицької релігії, але це ніскільки не значить, що бродники не були християнами"[2077].

У документах, виданих у 1222–1225 р. р. королем Угорщини і папою Гоноріем III, а також в 1227 р. і 1231 р. папою Григорієм IX, говориться про набіги на землю Барца і на територію за "сніжними горами" з боку "язичників", до складу яких входили бродники. У цих документах говориться також про те, що "земля Бродник", "область бродників'" і Куманія, "область куманів" межували між собою[2078].

До числа найбільш пізніх документів, де згадуються бродники як східні сусіди Угорщини, відноситься послання короля Угорщини Бели IV папі Інокентію IV, яке спочатку датували 1254 р., а нині його відносять до 1250 р.[2079]. Це вже був час, коли на кордонах Угорщини знаходилися монголо-татари, про що було і сказано в документі[2080]. З огляду на це король Угорщини просить про допомогу, мотивуючи це тим, що народи, серед яких були бродники, раніше підлягали впливу католиків, але стали данниками татар[2081]. Виходячи з того, що в цьому документі йде перелік східних сусідів Угорщини з півночі на південь, можна зробити висновок, що землі бродників знаходилися десь у східній частині Карпат. М. Ф. Котляр відносно цього ще більш категоричний: "Ніхто з дослідників досі не називав жодного свідчення джерел на користь припущення, ніби вони (бродники — *О. Б.*) були кочівниками, так само, як немає доказів того, що вони жили в інших місцях, а не в Подунав'ї"[2082]. Проте необхідно зазначити, що володіння бродників обмежувалися не лише Північно-Західним Причорномор'ям, а й заходили далеко на захід на територію королівства Угорщини. Так, у грамотах від 1251 і 1252 р. р. відображено існування в комітаті Нітра (на території сучасної Словаччини) села Бородник (Бродник). А до-

[2073] [Мавродин, 1940, с. 283; Шушарин, 1978, с. 41].
[2074] [Шушарин, 1978, с. 41].
[2075] [Мавродин, 1940, с. 284].
[2076] [Голубовский, 1884, с. 198].
[2077] [Голубовский, 1884, с. 199].
[2078] [Шушарин, 1978, с. 40–42].
[2079] [Шушарин, 1978, с. 39, сн. 6].
[2080] *[Голубовский 1884, с. 195–196].*
[2081] [Шушарин, 1978, с. 40].
[2082] [Котляр, 1969, с. 20].

кумент від 11 грудня 1359 р. згадує у воєводстві Трансільванія, далі на північ за землею Барца, маєток Препоштфальва (Село пробста), "званий інакше Продник"[2083].

Давньоруськими літописами бродники згадуються тільки на південно-східній та східній околицях Русі. Перше свідчення про перебування цієї групи населення у вказаному регіоні відноситься до 1147 р. Саме тоді на В'ятицькій землі мали місце військові сутички, під час яких на допомогу Чернігівському князеві Святославу Ольговичу "Бродници и Половци приидоша до немоу мнози"[2084]. Саме значний хронологічний розрив між даним повідомленням та інформацією Микити Хоніата про знаходження бродників поблизу Дунаю в 1186 р. дозволяє не погодитися з думкою М. Ф. Котляра, що первинним місцем мешкання бродників були береги Нижнього Дунаю, звідки "вони могли розповсюдитись по інших українських та руських землях"[2085].

Два інших повідомлення давньоруських літописів також вказують на значно віддалений від гирла Дунаю район мешкання бродників. Так, бродники фігурують під 1216 р., коли, під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм та Ярославом Всеволодовичем з новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним, на допомогу першим двом прийшли "Муромьци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли"[2086].

Втретє бродники згадуються в 1223 р. у битві на р. Калці в Північному Приазов'ї, де вони виступили на боці монголів проти об'єднаних сил руських і половців. Як свідчать наші літописи, татаро-монголи після вдаваної втечі від берегів Дніпра переправилися на лівий берег Калки і виграли битву з об'єднаними силами руських і половців[2087]. Проте укріплений табір київського князя Мстислава Романовича татаро-монголи не могли взяти протягом трьох днів. І тоді вони вдалися до хитрощів і викликали на допомогу бродників: "Быша ж из татары Бронници (Бродници), а воєвода в них Плоскиня, и той окоянный целова крест к великому князю Мстиславу Романовичу и сущим с ним, яко предашася йому. Он же окоянный предаде их татарам, и город вземь изсекоша..."[2088].

У зв'язку зі згадкою про бродників у 1223 р. на р. Калці в Північному Приазов'ї, виникає природне запитання: звідкіля вони туди прийшли? З цього приводу існує декілька припущень. Як уже зазначалось, одне з них було висунуто М. Ф. Котляром, згідно з яким на р. Калку бродники потрапили саме з Північно-Західного Причорномор'я. Підтвердження цього, на його думку, варто шукати в повідомленнях літописів про прямування галицького війська напередодні битви[2089]. У складі цього війська були якісь "галицькі вигонці", про яких в Іпатіївському літописі сказано: "выгонци Галичкая... воидоша в море, бе бо людей тысяща, и воидоша в Днепр и возведоша пороги и сташа в реке Хортице на броде"[2090]. М. Ф. Котляр вва-

[2083] [Шушарин, 1978, с. 42].
[2084] [Ипатьевская..., 1843, стб. 342; Воскресенская..., 1856, с. 39].
[2085] [Котляр, 1969, с. 100].
[2086] [Лаврентьевская..., 1928, стб. 294; Воскресенская..., 1856, с. 122].
[2087] [Ипатьевская..., 1843, стб. 217–218; Лаврентьевская..., 1928, стб. 508; Воскресенская..., 1856, с. 122; Первая Новгородская..., 1848, с. 217–218].
[2088] [Патриаршая или Никоновская..., 1885, с. 91–92; Лаврентьевская..., 1928, стб. 508].
[2089] [Котляр, 1966, с. 20].
[2090] [Ипатьевская..., 1843, стб. 742].

жає, що саме ці вихідці з Північно-Західного Причорномор'я і були відомі під час битви на р. Калці під назвою "Бродници"[2091].

Проте, у зв'язку з вищевикладеним, виникає питання: якщо територія придунайських бродників тоді не була окупована монголами, то який же був сенс жителям Північно-Західного Причорномор'я виступати на стороні прибульців? Таке рішення могло б бути прийнято, якби татаро-монголи зайняли корінні землі "вигонців" у Дністровсько-Дунайському межиріччі. Монголи, як відомо, у 1223 р. далі Дніпра на захід не пішли. До того ж два інших повідомлення давньоруських літописів, датованих 1147 р. та 1216 р., також вказують на значно віддалений від гирла Дунаю район проживання бродників. Саме найбільш рання згадка про бродників у 1147 р. на землях на захід від Дніпра дозволяє вважати даний регіон місцем виникнення етноніма ***бродники***. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що давньоруськими літописами бродники в Північно-Західному Причорномор'ї ніколи не згадуються. Про перебування їх там повідомляють тільки католицькі та візантійські джерела, написані на рубежі XII–XIII ст. Це може лише свідчити про більш пізнє запозичення етноніма угорцями та візантійцями.

Виходячи зі сказаного, можна припустити, що етнонім ***бродники*** виник у степах Дніпровсько-Волзького межиріччя внаслідок зв'язків місцевих тубільців зі східними слов'янами. В. В. Мавродін вважає, що ще під час свого перебування на Північному Кавказі в 1222 р. монгольські полководці Джебе і Субедай могли вже підкорити нібито бродників, які там мешкали[2092]. Проте аналіз давньоруських літописів свідчить на користь того, що бродники не могли знаходитися так далеко від південних рубежів Русі. Найбільш ймовірним районом, де монголи в 1223 р. могли зустріти бродників, були степи між Доном і Дніпром.

У сучасній історичній науці існує думка, що частиною бродників могли бути "берладники" і "галицькі вигонці", які згадуються в давньоруських літописах при описі подій другої половини XII ст. – початку XIII ст. Уперше берладники фігурують в давньоруських літописах під 1158 р., тобто під час міжусобної боротьби поміж Звенигородським князем Іваном Ростиславичем, який знайшов собі притулок у Києві, і галицьким князем Ярославом. Тоді князь Іван змушений був покинути Київ і бігти до Дунаю, де до нього пристали берладники[2093]. У другий і останній раз берладники згадуються в 1159 р., коли вони оволоділи важливим київським портом на Дніпрі — Олешшям — і втекли до Дунаю[2094]. Характерно, що ватажка цієї групи населення степів літописи назвали Іваном Берладником, після смерті якого в 1162 р. назва ***берладники*** практично зникла із вжитку. Однак у 1173 р. суздальський князь Андрій Боголюбський, виганяючи Давида Ростиславича з Русі, порекомендував йому піти "в Берлад"[2095].

Виходячи з даної інформації, можна погодитися з думкою О. Б. Головка, що назва ***берладники*** "не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю — Берладдю"[2096]. За спостереженнями ж М. Ф. Котляра, Іван

[2091] [Котляр 1966, с. 20].
[2092] [Мавродин, 1940, с. 283].
[2093] [Ипатьевская..., 1843, стб. 497].
[2094] [Ипатьевская..., 1843, стб. 505].
[2095] [Ипатьевская..., 1843, стб. 573].
[2096] [Головко, 1991, с. 31].

Берладник не сидів у Берладі, а весь час знаходився в бігах і був отруєний в Фессалониках на території Греції. Тому є сенс розглядати прізвисько ***Берладник*** не інакше як "волоцюга, вбивця чи навіть голодранець", а місцевість ***Берлад*** як символ беззаконня і розбійництва[2097]. Дані давньоруських літописів дозволяють локалізувати цю місцевість в Північно-Західному Причорномор'ї на північ від гирла Дунаю, оскільки вона у другій половині XII ст. поповнювалася вихідцями з Галицької землі. Однак у літописах немає прямих вказівок на зв'язок цієї групи населення з бродниками, і не зовсім зрозумілий етнічний склад цих біженців.

Вихід східнослов'янського населення на південь у степи Північно-Західного Причорномор'я, вірогідно, продовжувався і на початку XIII ст., про що може свідчити інформація про "галицьких вигонців". Як уже зазначалось, лише у 1223 р. перед битвою на р. Калці давньоруськими літописами були згадані "выгонци Галичкая"[2098]. На думку Ю. А. Кулаковського, про галицьких вигонців йдеться в тих текстах візантійських істориків, де повідомляється, що в 1207 р. після вбивства болгарського царя Асена I його син, майбутній Асен II, втік до землі "руських". Звідти через десять років Асен II повернувся з дружиною "руських" і сів на батьківський престол. Візантійський історик Георгій Акрополіт назвав їх словом, яке перекладається не інакше як "біженці". Ю. А. Кулаковський запропонував розглядати цей термін як еквівалент літописного "вигонці", які, на його думку, були однією із складових частин населення, яке поповнювало загони бродників[2099]. На думку П. Павлова, Асен II не зміг би знайти собі притулок на землях Галицько-Волинського князівства, оскільки на період з 1205 по 1219 рр. воно переживало гостру політичну кризу, викликану угорською агресією. Природно, що найбільш вірогідним місцем перебування майбутнього болгарського царя могли бути землі бродників[2100].

Однак не зрозуміло, чому наприкінці XII – на початку XIII ст. давньоруські літописи локалізують бродників тільки в Дніпровсько-Волзькому межиріччі, тоді як угорські, папські та візантійські документи розміщують їх на землях між Дністром і Дунаєм. Це можна пояснити тим, що в давньоруських текстах щодо бродників Північно-Західного Причорномор'я могли використовувати інші терміни: ***берладники. галицькі вигонці*** тощо. З іншого боку, землі бродників у політичному і територіальному відношенні були відірвані від Південно-Західної Русі, і тому бродники Дністровсько-Дунайського межиріччя не брали активної участі в політичному житті того ж Галицько-Волинського князівства. Проте вони були у сфері інтересів угорського короля і папи римського, а також втручалися у справи сусідньої Болгарії. Тому візантійські, угорські і римські джерела кінця XII – початку XIII ст. досить часто про них згадують. Однак це зовсім не означає, що термін ***бродники*** не був відомий у Південно-Західній Русі. Складається враження, що у другій половині XII ст. інформацію про бродників, а отже, і сам термін ***бродники***, канцелярія папи римського могла запозичити від угорців. Угорці ж, зі свого боку, з назвою ***бродники*** могли познайомитися через посередництво своїх сусідів — жителів Русі, де він був уже відомий з середини XII ст.

[2097] [Котляр, 1966, с. 21].

[2098] [Ипатьевская..., 1843, стб. 742].

[2099] [Кулаковский, 1897, с. 19].

[2100] [Павлов..., 1983, с. 126].

Ще в XIX ст. серед східноєвропейських дослідників набула поширення думка, що термін ***бродники*** має слов'янське походження і пов'язаний з поняттями "бродити, кочувати" або "збрід, зібрання всіляких людей". Зокрема, таку думку висловлював І. Забєлін[2101]. Таких поглядів на походження цього терміну у XX ст. продовжували дотримуватись деякі радянські історики, наприклад, — Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, М. М. Тихомиров, С. О. Плетньова[2102]. Проте за даними "Словника давньоруської мови" І. Срезневського у давньоруській мові слово ***бродити*** мало лише одне значення "переходити брід"[2103]. Отже, виходить зовсім зворотна ситуація — не термін ***бродники*** походить від дієслова ***бродити,*** а навпаки — дієслово від іменника. З огляду на те, що номадам степів Східної Європи постійно доводилось переходити броди на річках, слово ***бродити*** набуло у східнослов'янських семантичного значення, дуже близького до дієслова ***кочувати***. Що стосується семантики терміну ***бродники***, то варто звернути увагу на думку Е. Лозована, який вважав, що в основі даного терміну лежить слов'янське ***брод***. На його думку, суфікс ***-ник*** вказує не лише на місце проживання, а й на професію. Звідси слідує, що термін ***бродники*** в давньоруській мові повинен був означати — "ті, хто переправляє через броди", "поромники" тощо. Цілком вірогідно, що в даній назві міститься вказівка на професію певної групи людей[2104].

У сучасних дослідників немає сумнівів щодо того, що термін ***бродники*** має слов'янське походження. На зв'язок бродників зі слов'янами може вказувати також слов'янське ім'я ватажка бродників — "Плоскиня", приналежність їх до православної конфесії, а також вказівка Микити Хоніата на те, що бродники є гілкою "тавроскіфів", тобто руських. Саме це сприяло тому, що багато дослідників безапеляційно вважали їх частиною східних слов'ян, які поселилися в степу. До їх числа слід віднести П. В. Голубовського[2105], В. Г. Ляскоронського[2106], М. С. Грушевського[2107], М. Ф. Котляра[2108], В. Г. Пашуто[2109], М. М. Тихомирова[2110], Б. О. Рибакова [2111] та інших. Однак для деяких вчених згадані риси бродників аж ніяк не є тими аргументами, які дозволяють бачити в цьому населенні виключно слов'ян. Ці дослідники звернули увагу на те, що в 1223 р. під час битви на р. Калці бродники виступили на боці монголів проти слов'ян і половців. Це може свідчити про етнічну відмінність спільності бродників від останніх. На думку цих істориків, бродники являли собою поліетнічну спільність південноруських степів, до функції яких входило обслуго-

[2101] [Забелин, 1876, с. 19–20].
[2102] [Греков, Якубовский, 1950, с. 203; Тихомиров, 1975, с. 181; Плетнева, 1990, с. 92–93].
[2103] [Срезневский, 1958, с. 179].
[2104] [Lozovan, 1965, с. 58–59].
[2105] [Голубовский, 1884, с. 201].
[2106] [Ляскоронский, 1907, с. 81–93].
[2107] [Грушевський, 1992, с. 525–526].
[2108] [Котляр, 1966, с. 18–20; Котляр, 1969, с. 95–101].
[2109] [Пашуто, 1968, с. 115–116, 202].
[2110] [Тихомиров, 1975, с. 81–82].
[2111] [Рыбаков, 1982, с. 75].

вування переправ. На поліетнічний характер бродників указали В. В. Мавродін[2112], С. О. Плетньова[2113], А. О. Козловський [2114] та інші дослідники.

Можна висловити припущення, що термін ***бродники*** міг бути слов'янським еквівалентом самоназви певної групи населення степів. З огляду на це, достатньо навести, як приклад, поширену думку, що давньоруська назва кипчаків-куманів — ***половці*** — могла являти собою переклад їх самоназви — ***куба, киба*** (білий, блідий)[2115]. З іншого боку, слов'янське ім'я ватажка бродників — "Плоскиня" могло стати лише результатом контактів частини бродників Північного Приазов'я зі слов'янами. У зв'язку з цим достатньо нагадати повідомлення П. Карпіні про те, що під час свого завоювання Східної Європи монголи поступили як із заручником із "сином Ярослава, якимось вождем Аланів"[2116]. Отже, слов'янські імена могли набути поширення і серед аланів, частина яких проживала у Половецькому степу. Крім того, інформація літописів про те, що Плоскиня цілував хрест і, отже, був християнином, не може бути доказом того, що бродники — це лише слов'яни. Достатньо нагадати, що в південноруських степах у X – на початку XIII ст. проживали алани-яси, які, як і східні слов'яни, сповідали християнство візантійського напрямку[2117]. Що стосується вказівки Микити Хоніата про вихідців з "Вордони", які були гілкою "тавроскіфів", то в даному випадку ще не доведено остаточно, що тут йдеться про бродників або східних слов'ян.

У зв'язку з цим, особливої уваги заслуговує припущення О. Пріцака, згідно з яким бродники були відомі в "Слові о полку Ігоревім" під назвою ***Деремела***, що в основі своїй походить від согдійського терміну ***tär-band*** — "переправа, брід"[2118]. Даремно М. Ф. Котляр відзначив, що "етимологія О. Пріцака не враховує історичних реалій, вчений розглядає дану проблему поза поняттями простору і часу, цікавлячись лише її мовним боком"[2119]. Навпаки, тут ми маємо той випадок, коли у давньоруських джерелах другої половини XII ст. відображено два варіанти перекладу самоназви осілого населення причорноморських степів. Насамперед, цілком обгрунтованим виглядає твердження О. Пріцака, що "загадочне Деремела *Слова* виясняється як Торкське означення для Бродників"[2120]. Не слід забувати, що торки наших літописів — це нащадки тих огузів, які до початку XI ст., тобто більше ста років, перебували у районі Середньої Азії і тому мали досить тісні стосунки з місцевим іраномовним населенням, серед якого були і ті согдійці, хто контролював переправи через річки Амудар'я та Сирдар'я. Отже, немає нічого дивного, що огузи запозичили від місцевих аборигенів уже готовий термін для позначення переправи через ріку. При цьому слід враховувати, що у другій половині XII ст. торки були найближчою тюркомовною групою до східних слов'ян. За спостереженнями О. Пріцака в основу терміну ***Деремела*** покладено старе согдійське слово ***tär-***, що має означати "брід, переправу". Проте, як зазначає дослідник, "можна очікувати,

[2112] [Мавродин, 1940, с. 285].
[2113] [Плетнева, 1964, с. 31–32; Плетнева, 1975, с. 191, 201, 214].
[2114] [Козловский, 1992, с. 169].
[2115] [Ураксин, 1987, с. 129–131].
[2116] [Карпини, 1957, с. 56].
[2117] [Кулаковский, 1898, с. 17–18].
[2118] [Пріцак, 1965, с. 82–9].
[2119] [Котляр, 1969, с. 96, 98].
[2120] [Пріцак, 1965, с. 92].

що і в нашому степу крім східної форми ***tar*** (у мові властивих Половців, репрезентантів східно-тюрк. діалектів...), повинна бути засвідчена західна форма, а саме у мові Торків, у західній частині степу, куди їх витиснули Половці. Вона звучала б: ***där-***."[2121]. В остаточному вигляді О. Пріцак бачить утворення терміну ***Деремела*** наступним чином: «Від согд. **därmän* "брід" форма на означення походження осіб творилася через додання одного з колективних суфіксів, напр. /l/, отже **Därmäl* у мові Торків мусило мати значення *"людина (люди) із броду"*, тобто Бродник(и)... В XI ст. закон повноголосу був діючим на Русі, тюркське **därmäl* сприймалося як Деремел. У староруській мові втішався великою продуктивністю колективний суфікс *-а* на означення племінної приналежності: Муром-а, Мещер-а, Корѣл-а, Угр-а, Печер-а і т. д. Очевидно, названий суфікс засвідчений теж і в назві Деремел-а»[2122]. Окрім того, О. Пріцак побачив термін ****tar*** — "брід", що було позначенням, на його думку, для бродників, у літописнім ***Тарголове*** (коли в околицях біля Донського броду половці взяли у полон Ігоря Святославовича) та в титулі половецького хана "Таревскыи князь Азгулуи", про якого згадано у "Поученні" Володимира Мономаха. Отже, було зроблено дуже цікавий висновок: «Базою для тюркського означення Бродники було согд. складне слово ***tär-band*** "брід" (>**tärmän*> **därmän*), а для половецького просте согд. слово *tär-* "брід" (>****tar***)»[2123]. Однак О. Пріцак чомусь не припускається тієї думки, що торки і половці могли перекласти на свою мову і вже існуючу до них назву осілого населення причорноморських степів. Проте сам факт поширення серед тюркомовних номадів согдійського терміну ****tar*** для позначення броду становить особливий інтерес.

Не менший інтерес також становить гіпотеза В. А. Бушакова, згідно з якою бродники були аланами-ясами, відомими в IX–X ст. у східних джерелах під назвою ***буртас***[2124]. Припущення дослідника має сенс, тому що алани степів між Дніпром і Волгою з другої половини X ст. по другу половину XII ст. були відомі в давньоруських літописах як ***яси***[2125]. На цій же території, виходячи з даних арабо-перських авторів, у IX–X ст. мешкали буртаси[2126], в яких все більше сучасних дослідників схильні бачити східноєвропейських аланів-асів[2127]. У середині XII ст. давньоруські літописці чомусь перестали використовувати термін ***яси*** щодо неслов'янського християнського населення південноруських степів. І тоді ж у літописах з 1147 р. почав використовуватися новий термін — ***бродники***[2128]. Однак алани-яси не зникли тоді зі степів Східної Європи. Про це може свідчити фрагмент виконаного на рубежі XII–XIII ст. давньоруського перекладу "Історії іудейської війни" Йосипа Флавія, де згадані яси як жителі Північного Приазов'я[2129]. На початку XIII ст. єпископ Феодор у

[2121] [Пріцак, 1965, с. 91].
[2122] [Пріцак, 1965, с. 91–92].
[2123] [Пріцак, 1965, с. 91–92].
[2124] [Бушаков, 1995–1996, с. 94–103].
[2125] [Лаврентьевская..., 1928, стб. 246; Ипатьевская..., 1843, стб. 27; Воскресенская..., 1856, с. 24, 287].
[2126] [Гаркави, 1870, с. 133; Минорский, 1963, с. 200; Алихова, 1949, с. 51–53; Туманский, 1914, с. 96; Заходер, 1962, с. 232].
[2127] [Lewicki, 1965, s. 1–14; Афанасьев, 1984, с. 39; Бушаков, 1995, с. 38–40; Pritsak, 1978, p. 264; Добродомов, 1980а, с. 40].
[2128] [Ипатьевская..., 1843, стб. 342; Воскресенская..., 1856, с. 39].
[2129] [Мещерский, 1958, с. 254].

своєму "Аланському посланні" також згадував про аланські поселення у південноруських степах[2130].

Отже, термін ***бродники*** міг являти собою переклад на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів-асів — ***fard-as (буртас)*** — "аси, які обслуговують переправи", або "аси броду"[2131]. Очевидно, з початку етнічний термін ***fard-as*** міг бути самоназвою східноєвропейських аланів і вказувати на те, що його носії займалися обслуговуванням переправ через річки, бродів тощо. Що стосується слов'янського ***бродъ***, то автори статті в "Етимологічному словнику слов'янських мов" вважають, що цей термін має лише семантичне значення "мілке місце, брід, перехід через річку". Хоча при цьому було відзначено, що у деяких південно- та західнослов'янських мовах слово ***брод*** мало й інші значення: напр. у словенців слово ***brôd*** означало "брід, пристань, гавань, паром на річці тощо"; у чорногорців термін ***брод*** мав значення "місце в озері, де ловлять рибу", "корабель, судно" тощо[2132]. Проте автори "Словника давньоруської мови" вважають, що у давньоруській мові термін ***бродъ*** використовувався, насамперед, для позначення двох дуже близьких за семантикою понять — "брід" та "переправа"[2133]. Характерно, що для позначення броду, переправи в інших індоєвропейських мовах існували дуже близькі за формою терміни (літ. — ***bradas***; фрак. — ***burd***, ***burtudiros***; іллір. — ***bradanus*** тощо). Це змусило дослідників говорити про існування в минулому індоєвропейського кореня ***bhrdh***[2134]. Для аналогій достатньо згадати авестійське ***pərətu***, англійське — ***ford***, німецьке — ***furt*** тощо. Отже, є сенс говорити про загальні джерела слов'янського ***брод*** і авестійського ***pərətu***. Таким чином, термін ***бродники*** міг бути перекладом на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів — ***fard-as***.

Виходячи зі сказаного, можна висловити припущення, що етнонім ***бродники*** міг виникнути у степах Північного Причорномор'я внаслідок контактів місцевих аланів-асів зі східними слов'янами, тобто міг стати давньоруським еквівалентом самоназви народу східно-іранського походження і поширитись на прибульців. Це могло б бути можливим лише при тому, якби слов'янський елемент у середині XII ст. був би широко представленим серед аланів-ясів у причорноморських степах. Невідомо, де такий слов'яно-аланський симбіоз носив найбільш інтенсивний характер: у Північному Приазов'ї та Подонні, степовому Подніпров'ї або Північно-Західному Причорномор'ї? Ретроспективний огляд етнічної ситуації, що склалась у цих окремих субрегіонах за часів панування половців, дозволить дати відповідь на поставлене питання. У зв'язку з цим особливий інтерес становить район Північного Приазов'я та Подоння, особливо басейн Сіверського Донця.

Як уже зазначалось, давньоруські літописи повідомляють про походи Володимира Мономаха в 1111 р. та його сина Ярополка в 1116 р. проти половців на "Дон" — Сіверський Донець (рис. 35), у результаті чого руськими були захоплені половецькі укріплені центри — "Шарукань" (Чешуєв), "Сугров" та "Балин"[2135]. У даній роботі вже розглядались питання локалізації цих половецьких міст, тому

[2130] [Кулаковский, 1898, с. 17, 26].
[2131] [Бубенок, 1997, с. 123–137].
[2132] [ЭССЯ, 1976, с. 36–37].
[2133] [Словарь древнерусского языка, 1988, с. 319].
[2134] [ЭССЯ, 1976, вип. 3, с. 36–37].
[2135] [Ипатьевская..., 1843, стб. 7–8, 291; Воскресенская..., 1856, с. 24].

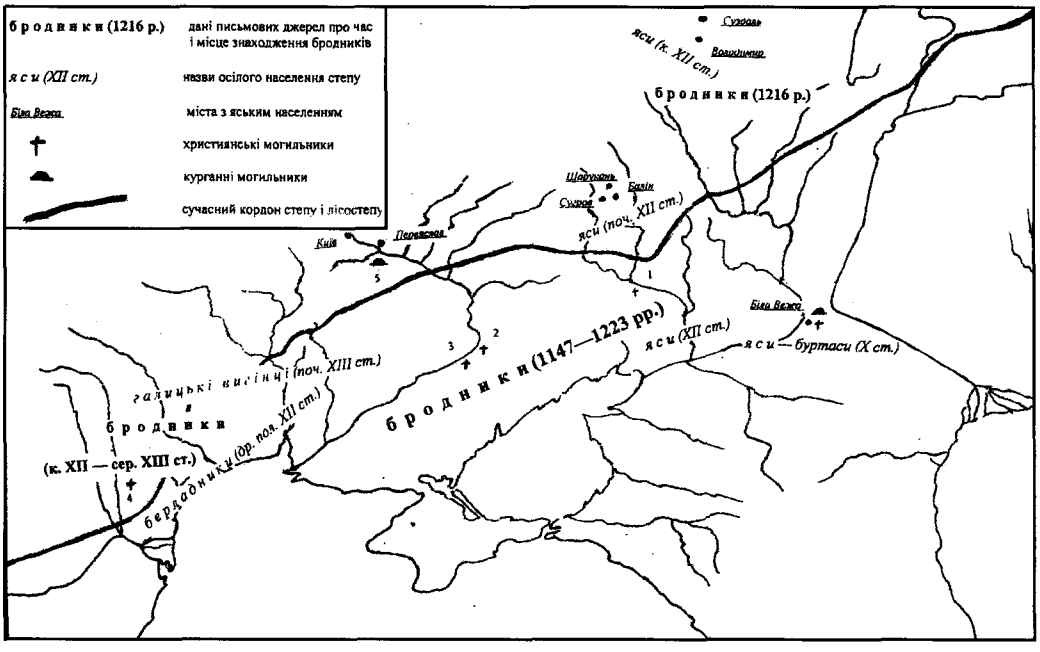

Рис. 35. Дані письмових джерел та археології про розселення осілого населення у степах Північного Причорномор'я у X – на початку XIII ст.: 1 — Зливки; 2 — Благовіщенка; 3 — Кам'янка; 4 — Лімбарь; 5 — Яблунівка

нас, насамперед, цікавить етнічна приналежність залежного від половців населення. Проте на сьогодні вже майже ніхто з дослідників не сумнівається в тому, що "Шарукань", "Сугров" та "Балин" знаходились у басейні Сіверського Донця. Найбільший інтерес становлять відомості давньоруських літописів про населення цих стаціонарних укріплених поселень.

Так, Іпатіївський літопис повідомляє, що у дні посту 1111 р. жителі Шарукані вийшли назустріч до руських з вином та рибою, а Володимир зі свого боку виставив "попы своя, едучи пред полком, пети тропари и коньдакы креста честнаго"[2136]. Як уже зазначалось, з цього повідомлення Ю. А. Кулаковський зробив припущення про перебування християн серед жителів не лише Шарукані, а й інших половецьких містечок[2137]. Ця думка Ю. А Кулаковського не викликає заперечень серед сучасних дослідників. Проте щодо етнічного складу населення міст "Шарукань", "Сугров" та "Балин" у середовищі істориків досить тривалий час не існувало єдиної думки.

Ще в XIX ст. П. Голубовський висловив припущення, що в цих містах проживало змішане слов'яно-тюркське населення[2138]. Схожих поглядів дотримується і Б. А. Шрамко[2139]. Проте прибічники слов'яно-тюркського складу населення половецьких міст на Сіверському Дінці не врахували інформацію давньоруських літо-

[2136] [Ипатьевская..., 1843, стб. 1–2].
[2137] [Кулаковский, 1898, с. 17].
[2138] [Голубовский, 1884, с. 195, 220].
[2139] [Шрамко, 1962, с. 329].

писів про події 1116 р., коли Володимир Мономах послав свого сина Ярополка у похід на "Дон" проти половців, внаслідок чого він "взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров и Ясы поимав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню"[2140]. Як уже зазначалось, враховуючи це, ще у XVIII ст. В. М. Татіщев вважав, що основу населення половецьких міст на Донці складали яси[2141]. Найбільше обгрунтування це припущення знайшло у Ю. А. Кулаковського[2142].

З огляду на це, в сучасній історіографії намітились два підходи щодо інтерпретації назв половецьких міст басейну Сіверського Донця. Відповідно до цього робились висновки про етнічний склад осілого населення зазначеної частини Половецького степу. Як уже зазначалось, прибічники гіпотези, що у Шарукані, Сугрові та Балині переважало алано-яське населення, вважали за доцільне пояснювати назви цих укріплених поселень з позицій осетинської мови[2143]. Проте у свій час, як уже зазначалось, ще В. М. Татіщев та М. Арістов висунули припущення, що назви міст ***Шарукань*** *(Асенев град)* і ***Сугров*** походять від імен половецьких ханів, які цими містами володіли[2144]. Цю ж ідею також підтримують О. Пріцак та І. Г. Добродомов, які до того ж вважають, що антропонім ***Шарукань*** має не індоєвропейське, а алтайське походження і означає *"Дракон, Змій"*[2145].

Таким чином, існують підстави вважати, що етнополітичне об'єднання придонецьких половців мало поліетнічний характер. До складу його могли входити як представники номадів алтайського походження, так і осіле землеробське населення, переважно слов'яно-алано-болгарського походження. Якщо виходити з того, що на чолі етносів придонецького субрегіону були представники половецької династії Шаруканідів, то стає зрозумілим, чому давньоруські літописці усіх місцевих жителів називали половцями. Про змішаний етнічний склад осілого населення донецького субрегіону можуть свідчити не лише дані письмових джерел, а й результати археологічних розкопок.

Інформація наративних документів свідчить про те, що до початку XII ст. придонецькі нащадки сармато-болгарів — яси прийняли християнство і значно відрізнялися цим від язичників-половців. Це знаходить відповідності в археологічному матеріалі. Цілком можливо, що з першими можна пов'язати стаціонарні поселення та синхронні могильники, що, починаючи з хозарських часів, продовжували тут безперервно функціонувати у половецький період. До цих пам'ятників слід віднести комплекси XI–XIII ст., досліджені поруч хут. Зливки, с. Маяки та с. Сидорово (рис. 34; 35). Поховання тих часів там здійснювались відповідно до канонів греко-візантійської церкви[2146]. На жаль, майже відсутні дані про антропологічний склад цього населення.

Басейни Сіверського Дінця та Нижнього і Середнього Дону до монгольської інвазії в культурному та етнічному аспектах у середні віки традиційно становили одне ціле. Тому викликає великий інтерес інформація джерел про давньоруське місто Біла Вежа у нижній течії Дону (рис. 35), яке було до того хозарською фор-

[2140] [Ипатьевская..., 1843, стб. 291; Воскресенская..., 1856, с. 24].

[2141] [Татищев, т. II, 1963, с. 131].

[2142] [Кулаковский, 1898, с. 17–18].

[2143] [Миллер, 1887, с. 67; Алборов, 1958, с. 112; Карсанов, 1988, с. 68].

[2144] [Татищев, т. IV, 1964, с. 259; Аристов, 1877, с. 10].

[2145] [Pritsak, 1982, p. 335; Добродомов, 1982, с. 81–83].

[2146] [Михеев, 1985, с. 23; Копыл, Татаринов, 1979, с. 23; Швецов, 1984, с. 19].

тецею Саркел. Більша частина списків давньоруських літописів повідомляють про події 965 р. таку інформацію: "Йде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изидоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишася обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победи и Касоги"[2147]. У зв'язку з цим великий інтерес становить припущення, висловлене М. С. Грушевським, Т. М. Мінаєвою, Г. Ф. Турчаніновим, А. П. Новосельцевим та іншими дослідниками, що у той період яські поселення існували на Дону поблизу Саркела (Білої Вежі)[2148]. Отже, наприкінці хозарського періоду у степах навколо Саркела та, можливо, в самому місті проживало аланське та інше за походженням осіле населення. За визначенням С. О. Плетньової, у давньоруський період, у порівнянні з хозарськими часами, етнічний склад населення Білої Вежі "став більш строкатим: болгари, хозари, слов'яни, євреї, алани, гузи, печеніги — далеко не повний список усіх, хто жив тут, приїздив з товарами, охороняв або, навпаки, грабував це міцно стояче у степу давньоруське містечко"[2149].

У давньоруський період, як і в хозарські часи, в Саркелі продовжували існувати два могильники, які відображали етнографічні особливості місцевого населення: курганний та ґрунтовий. Перший дослідники традиційно пов'язують з перебуванням тут печенігів і торків. Найбільший інтерес же становить ґрунтовий могильник Білої Вежі, де небіжчиків ховали переважно в ґрунтових ямах у відповідності до канонів греко-візантійської християнської церкви. Проте деякі з цих поховань мали певні особливості: наявність кам'яних або цегляних обкладок могил, подвійні поховання тощо[2150]. Все це знаходить відповідності на християнських могильниках Північного Кавказу на території Аланії[2151]. На користь цього може свідчити також доліхокранний середземноморський (понтійський) антропологічний тип деяких похованих в означених частинах християнського могильника, який знаходить відповідності на Північному Кавказі та Верхньо-Салтівському могильнику хозарських часів[2152]. Саме ці ознаки дозволяють висловити припущення, що у давньоруський період у Білій Вежі проживали алани, які були вихідцями з північнокавказької Аланії. Крім цього, на ґрунтовому могильнику зустрічались краніологічні доліхокранні серії, які знаходять аналоги на території Русі, брахикранні серії зливкинського типу, серії передньоазійського типу, серії змішаного типу тощо[2153]. Все це може свідчити про те, що в давньоруський період у Білій Вежі могли також проживати слов'яни та представники інших етносів[2154].

Під 1117 (6625) р. давньоруські літописи повідомляють, що "придоша Беловежьци в Русь"[2155]. Це стало наслідком зростання половецької загрози, і тому давньоруська фортеця Біла Вежа припинила своє існування. Проте це не може означати, що тоді все осіле населення Нижнього та Середнього Дону, зокрема слов'янське

[2147] [Ипатьевская..., 1843, стб. 246; Воскресенская..., 1856, с. 287].

[2148] [Грушевский, 1991, с. 462; Минаева, 1971, с. 199; Турчанинов, 1971, с. 75; Новосельцев, 1990, с. 220].

[2149] [Плетнева, 1996, с. 158].

[2150] [Артамонова, 1963, с. 37, 42–49].

[2151] [Кузнецов, 1971, с. 182–183].

[2152] [Артамонова, 1963, с. 49; ВИЧ, Гинзбург, Фирштейн, 1963, с. 363, 367; Алексеев, 1993, с. 281].

[2153] [Гинзбург, 1963, с. 275–277].

[2154] [Бубенок, 2001д].

[2155] [Ипатьевская, 1843, стб. 204].

та аланське, переселилося до Русі. За даними С. О. Плетньової, на Середньому Доні (у Воронізькій області), були виявлені залишки кількох тимчасових невеликих селищ, де були знайдені уламки типових давньоруських горщиків XII ст. Це дало їй підстави пов'язати ці поселення з перебуванням тут слов'ян-бродників[2156]. Про те, що напередодні монгольської навали аланське населення зберігалось на Нижньому Доні, може свідчити інформація венеціанського автора XV ст. Йосафата Барбаро, про аланське населення міста Тана, розташованого у гирлі Дону[2157].

Аналогічна етнічна ситуація серед осілого населення існувала наприкінці X – на початку XIII ст. у степовому Подніпров'ї. Можливо, що стратегічним та торговельним центром в гирлі Дніпра, аналогічним Білій Вежі, для київських князів було місто Олешшя, яке згадується у давньоруських літописах. Очевидно, що етнічний склад його населення був також строкатим. Крім слов'ян, тут могли проживати представники інших етносів. Крім цього, західноєвропейський мандрівник Плано Карпіні, який у середині XIII ст. відвідав Подніпров'я, зазначив, що начальником одного з поселень на південь від Канева був "алан по імені Михей"[2158]. З огляду на це можна погодитись з думкою А. О. Козловського, який вважає, що це повідомлення П. Карпіні свідчить про те, що "тут продовжувало залишатися населення, яке проживало в попередній період"[2159]. Є також підстави вважати, що з перебуванням бродників на Дніпрі, серед яких були алани, пов'язане виникнення переправи ***Кічкас***, назву якої О. М. Трубачов схильний перекладати із тюркських мов як ***kǘčǘk-as*** — "малий ясин, осетин"[2160].

У зв'язку з цим, слід згадати про розташований на лівому березі Нижнього Дніпра Кам'янський могильник (рис. 34; 35), антропологічні матеріали з якого, за висновком Т. С. Кондукторової, знаходять аналоги в більш ранньому Зливкинському могильнику хозарських часів[2161]. Це дає підстави погодитись з думкою Е. О. Симоновича, що в Кам'янці "антропологічний тип похованих походить від європеоїдного сармато-аланського населення степів" і вони були "нащадками давнього населення степів"[2162]. Як уже зазначалось, С. О. Плетньова прийшла до висновку, що Кам'янський могильник залишила частина ясів (аланів), які просунулись під тиском кочівників з Дінця до Придніпровських земель[2163]. За визначенням А. О. Козловського, тільки вісім поховальних комплексів містили матеріал, що дозволив датувати Кам'янський могильник XII–XIV ст., тобто це може означати, що місцеві жителі пережили монгольську навалу та після того продовжували проживати на колишніх місцях[2164]. Поховальний обряд поховань у Кам'янки знаходить відповідності в християнських могильниках Південної Русі. Тому цілком можна погодитися з припущенням С. О. Плетньової, що "зміни поховального обряду відбулися у зв'язку з прийняттям цією групою населення християнства"[2165].

[2156] [Плетнева, 1990, с. 93].
[2157] [Барбаро, 1971, с. 139–140].
[2158] [Карпини, 1957, с. 67–68].
[2159] [Козловский, 1992, с. 162].
[2160] [Трубачев, 1968, с. 218].
[2161] [Кондукторова, 1957, с. 55–59].
[2162] [Симонович, 1956, с. 106].
[2163] [Плетнева, 1958, с. 185].
[2164] [Козловский, 1992, с. 120].
[2165] [Плетнева, 1958, с. 185].

Аналогічний Кам'янському християнський могильник і пов'язане з ним поселення були досліджені А. О. Козловським поруч — на лівому березі Дніпра біля с. Благовіщенка (рис. 35), що був продатований також XII–XIV ст. С. І. Круц та Л. В. Литвинова встановили, що там жіночі серії відносились переважно до того ж антропологічному типу, що і у мешканців сусіднього Кам'янського могильника, тобто були представлені зливкинським типом, а чоловічі були представлені доліхо- та мезокранами, які знаходять відповідності на території Південної Русі та на катакомбному Дмитріївському могильнику салтівської культури[2166]. А це дає підстави говорити про змішаний характер населення, яке залишило Благовіщенський могильник. Однак Кам'янський та Благовіщенський могильники не є окремими пам'ятниками осілого населення домонгольського часу в степовому Подніпров'ї. У XII – на початку XIII ст. там набули значного поширення поселення і християнські могильники іншого типу, які знаходять аналогії на території Русі, що може свідчити про слов'янську міграцію до степового Подніпров'я[2167].

Виходячи з того, що в Нижньому Подніпров'ї в домонгольський період співіснувало слов'янське і пізнє салтівське населення, можна висловити припущення, що район степового Подніпров'я також міг бути тим місцем, де з'явився термін ***бродник***, який тут мав поширюватись на місцевих слов'ян і аланів. З сармато-болгарами (ясами), відомими в давньоруських літописах як яси, є сенс пов'язати Кам'янський, Благовіщенський та інші схожі на них могильники. Головна їхня відмінність від інших пам'ятників передмонгольського часу — це те, що вони були залишені осілим аборигенним населенням степу. Монголоїдний домішок серед краніологічних серій деяких християнських могильників степового Подніпров'я може свідчити про осідання певної частини кочівників у середовищі придніпровських бродників.

Як уже зазначалось, наприкінці X – на початку XIII ст. не менш складна етнічна ситуація склалась у Північно-Західному Причорномор'ї. Крім бродників католицьких та візантійських авторів, давньоруські літописи згадують тут "берладників" та "галицьких вигонців" (рис. 35), у слов'янському походженні яких мало хто сумнівається. Інформація давньоруських літописів про знаходження в домонгольський час на північ від гирла Дунаю цих груп населення дозволяє говорити про постійні міграції на південь жителів Галицько-Волинського князівства. У зв'язку з цим необхідно звернути особливу увагу на присутність в даному регіоні слов'ян. Дуже поширеною є думка, що у другій половині XII – на початку XIII ст. кількість переселенців з Галицько-Волинської землі внаслідок причин політичного характеру значно зросла. В. В. Мавродін, аналізуючи повідомлення давньоруських літописів про те, що в 1223 р. "галицькі вигонці" мали біля тисячі "лодей" (кораблів)[2168], зробив висновок про їх загальну кількість 35–40 тисяч чоловік[2169]. О. Б. Головко, зі свого боку, враховуючи ці дані і вбачаючи в бродниках та подунайцях переважно слов'ян, довів загальну кількість слов'янського населення в Північно-Західному Причорномор'ї до 0,5–1,0 млн. чоловік[2170].

[2166] [Козловский, 1992, с. 160; Круц, Литвинова, 2003, с. 143–149].
[2167] [Смиленко, 1975, с. 189; Козловский, 1992, с. 157].
[2168] [Ипатьевская, 1843, стб. 342].
[2169] [Мавродин, 1949, с. 103].
[2170] [Головко, 1993, с. 44; Головко, 1993а, с. 178–179].

У ситуації з бродниками цікаво те, що письмові джерела мовчать про перебування аланів у Північно-Західному Причорномор'ї, починаючи з середини X ст. по кінець XIII ст. Здається, що їх у цей період там не було. Проте дані деяких письмових джерел та результати археологічних розкопок у певній мірі дозволяють спростувати дане припущення. Так, наприкінці Ватиканського кодексу, датованого 1243 р., є приписка, в якій безпосередніми сусідами болгар названі аси, тобто алани. Саме це дало підстави Ф. Бруну стверджувати, що в даному випадку по сусідству з Дунайською Болгарією, "а не з Волзькою Булгарією, повинна була знаходитися країна Асів, куди був відправлений татарський полководець Субудай Багадур після походу, початого Батиєм проти Пулу [поляків] і Башкурдів [угорців]"[2171].

У зв'язку з цим особливий інтерес становить християнський могильник XII–XIV ст. біля с. Лімбарь в Молдавії (рис. 34; 35)[2172]. За спостереженнями М. С. Вєліканової, "чоловічі черепи з серії могильника виявляють явну відмінність від середньовічного слов'янського населення цієї області, відомого по могильнику IX–X ст. біля с. Бранешти". Ці брахикранні черепи відносяться до так званого "зливкинського" антропологічного типу. Жіночі ж доліхокранні черепи виявляють велику схожість з серіями з сусіднього могильника Бранешти. Це дозволило досліднику говорити про "слов'янську приналежність доліхокранного елемента серії з Лімбарь", і алано-болгарську — носіїв зливкинського брахикранного типу, що, на її думку, може свідчити про шлюбні відносини жителів сусідніх поселень[2173]. Проте С. Сегеда категорично не згоден з висновком М. С. Великанової про існування таких шлюбних зв'язків через те, що могильник біля с. Бранешти датується, на його думку, X–XI ст., а біля с. Лімбарь — XI–XIV ст. Крім того, дослідник вважає, що в передмонгольський період окремі групи протоболгарів та аланів проживали на півдні України та в Молдові і зберігались майже до XIV ст. І тому він схильний пов'язувати могильник у с. Лімбарь з «осілими нащадками "болгарської" частини салтівської культури»[2174]. Проте можна припустити, що після занепаду поселення і могильника біля с. Бранешти частина його населення, особливо жіночого, переселилася до поселення біля с. Лімбарь (рис. 35).

Майже відсутні згадки про аланів в Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці X – на початку XIII ст. в письмових джерелах та наявність на сьогодні тільки одного християнського могильника домонгольських та монгольських часів, де присутній зливкинський антропологічний компонент, може свідчити лише про те, що напередодні монгольської інвазії сармато-болгарський (яський) етнічний елемент був представлений на території Північно-Західного Причорномор'я лише у незначній кількості. Згадки письмових джерел про перебування аланів-асів у Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці XIII – на початку XV ст. можуть лише свідчити про нову аланську міграцію у регіон, що могло стати наслідком монгольської експансії у XIII ст. На думку І. О. Князького, на Карпатсько-Дністровських землях у степу і лісостепу з середини XII по початок XIII ст. проживали "галицькі вигонці", половці, бродники, алани та волохи[2175]. З огляду на це, результати досліджень хрис-

[2171] [Брун, 1880, с. 355].
[2172] [Хынку, 1976].
[2173] [Великанова, 1975, с. 114–138].
[2174] [Сегеда, 2001, с. 173, 185–186].
[2175] [Князький, 1990].

тиянського некрополя біля с. Лімбарь дозволяють говорити про те, що в цей період відбувався процес інтеграції нащадків салтівського і слов'янського населення, чому у значній мірі сприяли релігійний (приналежність до православної християнської конфесії), господарський (приналежність до осілого землеробського господарсько-культурного типу) та політичний чинники. Тому є сенс висловити припущення, що канцелярія угорського короля, а згодом і папи римського, стала називати "бродниками" те етнічно строкате осіле населення Північно-Західного Причорномор'я, де чисельно переважали слов'яни. На думку О. Б. Головка, "автори візантійських, угорських та римських пам'яток мали уявлення лише про найближче до кордонів їхніх держав населення, тим більше, що ці відомості пов'язані з конкретними політичними діями"[2176]. І якщо виходити з тієї тези, що витоки спільності бродників і походження самого терміну ***бродники*** слід шукати у середовищі аборигенів східноєвропейських степів, нащадків сармато-аланів, то Північно-Західне Причорномор'я слід вилучити із числа територій первісного формування спільності бродників, тому що в XI–XII ст. аланський елемент у регіоні не був представлений досить широко.

Аналіз деяких фрагментів давньоруських літописів дозволяє припускати, що на Русі "бродниками" називали не тільки жителів Половецького степу. Так, літописи повідомляють, що у 1216 р., під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм та Ярославом Всеволодовичем з новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним, на допомогу першим двом прийшли "Муромьци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли"[2177]. Складається враження, що згадані тут бродники не були жителями Половецького степу, а являли собою частину населення Володимиро-Суздальської землі (рис. 35). Якщо бродниками називали змішане алано-слов'янське населення, то є сенс звернути увагу на факт перебування аланів-ясів на території Русі, особливо на землях Володимиро-Суздальського князівства.

* * *

Очевидно, на Русі вперше познайомились з ясами Нижнього Дона та Передкавказзя під час походу Святослава проти хозарів 965 (6473) р. Новгородський перший літопис повідомляє, що давньоруський князь "ясы победи и касоги и приведе Киеву"[2178]. Патриарший (Никонівський) літопис щодо ясів уточнює: "...и приведе к Киеву"[2179]. Даний фрагмент Д. С. Ліхачов запропонував трактувати як свідчення того, що яси були приведені в залежність від Києва[2180]. Однак згадані уривки можна розглядати і як вказівку на те, що Святослав міг переселити ясів на Русь. Як уже зазначалось, на території Києва були виявлені поховання салтівського типу в катакомбах, але здійснені за обрядом кремації. Характерно, що там обпалені кістки були поміщені в горщики. Однак поєднання трупоспалення і катакомбного склепу не було характерною рисою для салтівських пам'ятників. Проте на території Києва

[2176] [Головко, 1991, с. 32].
[2177] [Лаврентьевская..., 1928, стб. 294; Воскресенская..., 1856, с. 122].
[2178] [Новгородская Первая..., 1950, с. 117].
[2179] [Патриаршая..., 1859, с. 31].
[2180] [ПВЛ, 1950, ч. II, с. 311].

було зафіксовано також просте грунтове поховання, "при якому виявлений горщик, подібний до кераміки Верхньо-Салтівського могильника"[2181].

Згодом володіння Русі впритул наблизилися до території північнокавказької Аланії. В XI ст. на Таманському півострові, поблизу від західнокавказьких аланів-асів існувало Тмутараканське князівство, засноване давньоруськими князями. В 1026 р. (6534 р.) Ярослав Мудрий уклав мир зі своїм братом Мстиславом, відомим своєю діяльністю серед касогів (адигів). Саме з цим фактом варто зв'язувати повідомлення V Новгородського літопису від 1029 р. (6537 р.): "Ярослав ходи на ясы и взять их"[2182]. На думку В. М. Татіщева, Ярослав оселив ясів на р. Рось, де незадовго до цього ним були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'їв. Саме таким шляхом Русь постійно прагнула захистити свої південні рубежі від набігів кочівників[2183]. Як уже зазначалось, з міграцією цього північнокавказького населення гіпотетично можна пов'язати наявність у деяких курганних похованнях XI–XIII ст., виявлених біля с. Яблунівка в Пороссі, інвентаря, що знаходить прямі аналоги на Змійському катакомбному могильнику[2184]. Характерно, що про це переселення ясів згадує тільки V Новгородський літопис, із чого слідує, що дана міграція не носила масового характеру. Іншим було переселення ясів на Русь в 1116 р.

Події 1116 р. стали переломними для донецьких ясів, тому що тоді Ярополк здійснив похід у Половецький степ і привів із собою на Русь ясів[2185]. Ярополк у той час був князем Переяславської землі, володіння якої розташовувалися на південних рубежах Русі. Пустуючі землі князівства заселялися стороннім населенням з метою захистити кордон Русі зі степом від набігів половців, що у XII ст. стали досить частим явищем. У тім же 1116 р., до походу на "Дон", Ярополк брав участь у війні з Глібом Мінським, котрий був переможений Володимиром Мономахом і поставлений у залежність від нього. Під час цієї війни Ярополк взяв м. Дрютськ, жителі якого були відведені в Переяславські землі й оселені у знову відбудованому на низинах р. Сулы м. Желнь[2186]. Тому можна повністю погодитися з думкою М. Костомарова та В. Ляскоронського, що взяті з яською княжною бранці були оселені Ярополком у його володіннях, на землях Переяславського князівства[2187]. У нас є підстави говорити про масову міграцію ясів на Русь, тому що переселення незначної кількості донецького населення не могло б знайти відбиття в багатьох літописах.

В 1132 р. помер Мстислав I і київським князем став Ярополк Володимирович. Однак княжив він недовго. Ярополк помер у 1139 р. Літопис повідомляє, що в 1116 р. Ярополк привів із собою бранку, дочку яського князя, яка згодом стала його дружиною[2188]. Саме ця жінка згадується в Києві під 1145 р. Вона відома нам як Олена Яска. Літопис про неї повідомляє наступне: "В то ж лето перенесе благоверная княгиня Олена Яска князя свого Ярополка на гробнице в церковь святого Андрея, и положи его у Янки"[2189]. Олена Яска була дружиною князя Ярополка. Однак вона

[2181] [Каргер, 1958, с. 136–137].
[2182] [Новгородская Пятая..., 1917, с. 116].
[2183] [Татищев, 1963, с. 350].
[2184] [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 55–56].
[2185] [Воскресенская..., 1859, с. 24; Лаврентьевская..., 1846, с. 299].
[2186] [Ипатьевская..., 1843, с. 203; Лаврентьевская..., 1846, с. 276; Воскресенская..., 1856, с. 24].
[2187] [Костомаров, 1872, с. 186; Ляскоронский, 1897, с. 322].
[2188] [Ипат. л., 1843, с. 8].
[2189] [Ипатьевская..., 1843, с. 21].

не була єдиною представницею ясів, які посідали на Русі високий соціальний стан. Яси довгий час перебували й при володимиро-суздальському дворі спадкоємців Мономаха. Як уже зазначалось, в 1175 р. був убитий Андрій Боголюбський. Серед убивць був Амбал (Анбал) Ясин. Він розбагатів на службі в Андрія Боголюбського, тому що "ключ держашеть у всего дому княжа, и надо всеми волю йому дал бяшать"[2190]. Однак це не перешкодило Анбалу взяти участь у змові бояр, у результаті якої був убитий Андрій Боголюбський. За цей злочин Анбал був повішений князем Всеволодом.

Суздальський князь Всеволод Юрійович був одружений на ясці, про що свідчить літописне повідомлення про події 1182 р.: "Князь Киевский Святослав Всеволодович ожени 2 сына, за Глеба поя Рюриковну, а за Мстислава Ясыню из Володимира Суждальского, Всеволожно свесть; бысть же брак велик"[2191]. Звідси слідує, що син київського князя Святослава Всеволодовича — Мстислав і суздальський князь Всеволод Юрійович були одружені на двох сестрах, ясках за походженням. Як звали дружину Мстислава — невідомо, а от ім'я дружини Всеволода не важко встановити. Літопис повідомляє, що в 1205 р. "в 19 марта представеся великая княгиня Мария Всеволожная". У зв'язку з цим "смоленский епископ и игумен Михаил Отроячиего монастыря, пришли бо бяху ко Всеволоду от свата его Мстислава о миру"[2192]. Крім того, Лаврентіївський літопис під 1201 р. повідомляє: "На утро представися княгини Ярославля, свесть великого князя Всеволода... и положена бы в церкви стое... монастыре сестрине"[2193]. Із цього слідує, що ця жінка могла бути сестрою дружини Всеволода Юрійовича, тобто яскою, та дружиною одного з князів Русі, якого звали Ярослав, а саме якого — дуже проблематично встановити.

Наведені факти дозволяють припускати, що після того, як Ярополк у 1132 р. став київським князем, він переселив з Переяславля до Києва свою дружину та її родичів. Дружина князя Ярополка була "яского князя дщерь". Тому немає нічого дивного в тому, що вона та її родичі займали почесне положення на Русі. Суздальські князі були спадкоємцями Мономаха, а це дозволяє говорити про переселення ясів з Києва, до Володимиро-Суздалъської землі. Здавалося б, можна бачити в ясах, які згадуються літописами в 1174 р. та1182 р., нащадків тих аланів, яких Ярополк в 1116 р. переселив з "Дона". Письмові джерела не повідомляють про якесь масове переселення аланів з Північного Кавказу на Русь. Тому припущення деяких дослідників про північнокавказьке походження ясів, про яких згадують на Русі, не є переконливими[2194]. Проте слід нагадати переконливі аргументи І. Г. Добродомова, згідно з якими значна частина ясів на території Володимиро-Суздальського князівства походили з країни буртасів[2195].

Дружину Всеволода звали Марія[2196]. Щодо походження Марії в Новгородському Першому і Тверському літописах сказано: "Мариа Всеволожна Шварновна, дщи кня Чешьского"[2197], "постримся великаа Всеволожа Мариа, дщи Шварлова

[2190] [Ипатьевская..., 1843, с. 114].
[2191] [Ипатьевская..., 1843, с. 125].
[2192] [Воскресенская..., 1856, с. 112].
[2193] [Лаврентьевская, 1926, стб. 416–417].
[2194] [Новосельцев, 1968, с. 216].
[2195] [Добродомов, 1993, с. 136].
[2196] [Ипатьевская..., 1843, стб. 25; Воскресенская..., 1856, с. 112].
[2197] [Новгородская Первая..., 1950, с. 468].

Ческого"[2198]. Ким же були дружини Мстислава й Всеволода — ясками або чешками, ще важко встановити. Проте з літописів відомо, що в середині XII ст. на службі у київських князів знаходився воєвода Шварн (Кш(в)арн), про якого згадує літописець при описі подій, пов'язаних з діяльністю київського князя Ізяслава Мстиславича в 1146 та 1150 (1152) рр.[2199]. Ізяслав Мстиславич, нащадок Володимира Мономаха, був київським князем з 1146 по 1154 рр., в 1142–1146 рр. він був князем Переяславської землі, а до того був волинським князем[2200]. В. Т. Пашуто відзначив існування у першій половині XII ст. тісних зв'язків волинських князів з чеським двором[2201]. А це дозволяє висунути припущення, що Ізяслав Мстиславич, перебуваючи на князівському престолі на Волині, міг взяти на військову службу із Чехії князя Шварна з його дружиною і врешті-решт переїхати з ним до Києва. Очевидно, що в Києві Шварн був на службі в Ізяслава до його смерті у 1154 р. Проте після того на нетривалий період київський престол захопив Юрій Долгорукий. Очевидно, що до своєї смерті в 1157 р. Юрій Долгорукий міг переселити з Києва до Володимиро-Суздальської землі не лише дочку Шварна Марію, а й ясів, які були поселені Ярополком у Києві. Досить цікаво те, що дані археології підтверджують припущення про перебування населення північнокавказького походження в Чехії та на сусідніх територіях в XII ст. Так, спочатку у першій половині XI ст. у Верхньому Подністров'ї християнські поховання починають накривати кам'яними плитами[2202]. На зламі XI–XII ст. ця інновація почала розповсюджуватися на території Словаччини, Чехії та Моравії . А в Радомишлі було знайдено таке поховання, що було перекрите не лише кам'яною плитою, а навіть обкладене по периметру камінням. На думку М. Гануляка, такий тип поховань був притаманний представникам вищих соціальних верств[2203]. Аналогічні підплитові християнські поховання почали набувати поширення в той час у Криму та на Північному Кавказі — на території Аланії, де могили не лише перекривали зверху, але й обкладали по периметру кам'яними плитами[2204]. До того слід додати, що на території Словаччини ще й досі існує населений пункт, назва якого ***Ясове***[2205]. Це дозволяє припускати, що наприкінці XI ст., у період розквіту на Північному Кавказі Аланії, частина аланських купців і військових найманців могла переселитися на територію Центральної Європи, а звідтіля згодом потрапити до Русі.

Таким чином, можна говорити про те, що яси в Стародавній Русі являли собою вихідців з південноруських степів, Північного Кавказу, Середньої Волги, а, можливо, навіть із території Чехії. З тексту літописів видно, що яси на Русі аж до кінця XII ст. зберігали свою етнічну самобутність. Однак згодом ім'я ясів на Русі не згадується у літописах. Це можна пояснити, по-перше, тим, що яси на Русі були дуже швидко асимільовані слов'янською більшістю, на що у свій час вказував ще М. Костомаров[2206]. По-друге, на початку XIII ст. у літописах вже не використовували

[2198] [Тверская.., 1965, с. 1204].

[2199] [Лаврентьевская..., 1926, стб. 314, 331–332; Радзивиловская..., 1989, с. 113; Холмогорская, 1977, с. 47].

[2200] [Толочко, 1996, с. 111].

[2201] [Пашуто, 1968, с. 183].

[2202] [Свєшніков, 1949, с. 87–88].

[2203] [Hanuliak, 1979, s. 165–186].

[2204] [Айбабин, 1998, с. 9; Кузнецов, 1973, с. 69–70].

[2205] [История Чехословакии, 1956, с. 317].

[2206] [Костомаров, 1872, т. I, с. 186].

термін ***яси*** щодо тих аланів, які проживали на території Русі, особливо у Володимиро-Суздальському князівстві, тому що була перекладена на слов'янську мову самоназва східноєвропейських аланів — ***фардас*** ("аси, які обслуговують броди") у формі "Бродници", що відобразилось у повідомленні давньоруського літопису про події 1216 р., де бродники входили до числа тих, кого літописець назвав "вся сила Суздальской земли"[2207].

* * * *

Таким чином, у XII – на початку XIII ст. основу осілого населення степів Північного Причорномор'я могли складати слов'янські переселенці з Південної Русі і нащадки носіїв салтівської культури — алано-болгарів (сармато-болгарів). У середовищі цього населення мали селитися окремі представники печенігів, торків-узів та половців-куманів. Це етнічно строкате населення у письмових документах розвинутого середньовіччя отримало назву ***бродники***. Щодо слов'ян Північно-Західного Причорномор'я, які входили до складу общини бродників, давньоруські літописи в XII – на початку XIII ст. використовували терміни ***берладники, галицькі вигонці***, ніколи не називаючи це населення, на відміну від західних сусідів, "бродниками". "Бродниками" наприкінці XII – на початку XIII ст. давньоруські літописи називали те населення, яке локалізується у Половецькому степу лише на схід від Дніпра, тобто у степах між Дніпром і Волгою (рис. 35). До того в цьому регіоні були відомі давньоруським авторам у другій половині X–XII ст. яси (алани) — нащадки сармато-болгарів, носіїв салтівської культури. Тобто є вагомі підстави говорити про те, що термін ***бродники*** являв собою слов'янський переклад вже існуючого етнічного терміну східноіранського походження ***fard-as*** — "аси, які обслуговують переправи", а це можливе лише при наявності слов'яно-аланського симбіозу у степу напередодні монгольської навали. За спостереженнями А. О. Козловського, "бродників фіксують там, де археологічно простежуються елементи змішаних культур — салтівської і слов'янської (Подоння, Подунав'я, Південне Подніпров'я)"[2208] З огляду на це є підстави вважати, що на початку XIII ст. термін ***бродники*** набув узагальнюючого значення, перекриваючи таким чином інші назви осілого населення Половецького степу — *яси (алани), берладники, галицькі вигонці* тощо.

Отже, етнонім ***бродники*** міг виникнути у степах Північного Причорномор'я внаслідок контактів місцевих аланів-асів зі східними слов'янами, тобто міг стати давньоруським еквівалентом самоназви народу східно-іранського походження і поширитись на прибульців. Це могло б стати можливим лише при тому, якби слов'янський елемент в середині XII ст. був би широко представленим серед ясів у причорноморських степах. Як уже було показано, такий слов'яно-аланський симбіоз носив найбільш інтенсивний характер у степах Дніпровсько-Донського межиріччя.

Знаходячись у Половецькому степу, бродники являли собою осіле населення, яке відрізнялось від кочівників-половців не лише в етнічному, а й культурно-господарському аспектах. Сам аналіз характеру взаємин осілого населення Східної Європи — бродників з панівною верствою степового суспільства — половцями

[2207] [Лаврентьевская... 1928, стб. 294; Воскресенская... 1856, с. 122].
[2208] [Козловский, 1992, с. 169].

свідчить про те, що у XII – на початку XIII ст. у степовій частині Східної Європи мирно співіснували два господарсько-культурних типи: рухливий кочовий скотарський і осілий землеробський з високою питомою вагою скотарства. З результатів проведеного дослідження виходить, що з кочовим скотарством у південноруських степах переважно були пов'язані тюркомовні половці, які являли собою верхівку суспільства. У землеробстві ж помітну роль відігравали яси і слов'янські переселенці, які, крім землеробства, займалися напівруховим скотарством, обслуговуванням річкових переправ, торгівлею, а також брали участь у війнах на боці кочівників, що було однією з їхніх повинностей. Етнографічні паралелі свідчать про те, що традиційно відносини між кочівниками і землеробами регулювались виплатою данини кочівникам-завойовникам з боку осілого населення та певними повинностями. Таким чином, кочівники-половці були більше зацікавлені у збереженні бродників як осілого населення степу, ніж бродники у присутності половців. Отже, у середовищі політичних об'єднань половців більш нижчий щабель у соціальній ієрархії, ніж кочівники-половці, займали нащадки колишнього салтівського населення і слов'янські переселенці. Якщо це дійсно так, то стає цілком зрозумілим, чому приазовські бродники виступили у 1223 р. у Калкській битві на боці монголів проти об'єднаних сил Русі і половців. Це може лише означати, що бродники намагалися позбутися за допомогою монголів влади половецьких ханів. Як зазначив О. Пріцак, бродники "хоч і входили у склад населення половецького поля — мали свою окрему організацію"[2209]. Можна лише додати, що бродники мали певну автономію і на чолі їхніх об'єднань були ватажки. Із письмових джерел нам навіть відомі імена деяких з них: на чолі частини бродників Північно-Західного Причорномор'я у XII ст. був Іван Берладник[2210]; на чолі ж приазовських бродників у 1223 р. був Плоскиня[2211]; придніпровських бродників у середині XIII ст. очолював алан Михей[2212]. Деякі дослідники схильні бачити в бродниках прообраз козацтва, не враховуючи при цьому те, що пізньосередньовічні козаки являли собою окрему незалежну військово-політичну організацію, а бродники у XII – на початку XIII ст. становили лише політично залежний від кочівників-половців осілий прошарок населення степу. Сама назва цього населення — ***бродники*** — свідчить про те, що кочівники-половці для них відводили лише функцію обслуговування переправ через річки, а не покладалися на них як на добре підготованих до війни воїнів.

Таким чином, можна вести розмову про семантичний, а можливо і генетичний, зв'язок квазіетнонімів доби Середньовіччя — ***анти, перевізники, буртаси*** та ***бродники***, що використовувались у письмових джерелах для позначення етнічно строкатого осілого населення степів Східної Європи протягом майже восьмисот років. Досить цікаво, що аналогічна ситуація з виникненням етнонімів спостерігалася і в інших регіонах Євразії. Так, кілька десятиліть тому О. О. Семенов висловив припущення, що одну з племінних назв огузів ***сельджук*** варто перекладати як "плотовщик"[2213]. Якщо це дійсно так, то можна вважати, що досить тривалий час на території всього Євразійського степу існували групи населення, які займалися дуже

[2209] [Пріцак, 1965, с. 93].
[2210] [Ипатьевская..., 1843, стб. 573].
[2211] [Патриаршая или Никоновна..., 1885, с. 91–92; Лаврентьевская..., 1928, стб. 508].
[2212] [Карпини, 1957, с. 67–68].
[2213] [Семенов, 1946, с. 17–18].

важливою для кочівників справою — перевозом через річки. У цьому контексті не можна залишати поза увагою і поширену в середовищі багатьох дослідників гіпотезу, згідно з якою етнонім ***русь*** походить від фінської назви для вікінгів ***Routsi*** — "гребці, мореходи"[2214]. Що стосується походження аналогічних квазіетнонімів соціально-професійного змісту на півдні Східної Європи, то є підстави говорити про їхню хронологічну послідовність на одній і тій же території. А це може означати, що у всіх них мав бути один прототип. З огляду на це, є підстави вести розмову про те, що етнічні назви — ***анти***, ***перевізники***, ***буртаси*** та ***бродники*** — походять або від греко-візантійського ναύτης — "моряк, мореход; весляр, матрос", або согдійського ***tär-***, що має означати "брід, переправу". Щодо можливості другого варіанта, варто нагадати, що етнічні назви цього типу могли виникнути у середовищі тих тюркомовних номадів, які мали досить міцні стосунки з согдійцями у Центральній або Середній Азії. До них варто віднести не лише огузів-торків та половців-кипчаків, а, насамперед, тюркютів. Дослідниками вже неодноразово висловлювалось припущення, що з VII ст. частина тюркютів разом з однією із гілок харизматичного клану Ашина посіли міцні позиції в Хозарському каганаті. Тобто можливий варіант, згідно з яким согдійський термін ***tär-*** хозари могли використовувати в етнічній номенклатурі Каганату і з часом він став основою для утворення нових квазіетнонімів щодо осілого населення степів півдня Східної Європи. Проте у письмових джерелах немає жодного підтвердження цьому, і це при тому, що "Повість врем'яних літ" прямо вказує на зв'язок носіїв назви "перевізник" з Дунаєм. Тобто є більше підстав вважати за першоджерело греко-візантійський термін ναύτης, що в середовищі східних слов'ян був перекладений на більш зрозуміле слово. І не слід при цьому забувати про те, що у 30-ті роки IX ст. візантійці брали активну участь у будівництві хозарської фортеці Саркел біля переправи через Дон, де їм допомагали місцеві алани, тобто це мало сприяти утворенню нового ендоетноніма ***fard-as*** — "аси переправи", що у середовищі хозарів набув вигляд ***буртас***.

[2214] [Ловмянский, 1985, с. 179].

Алани і Чингіз-хан

(Замість післямови)

Перша половина XIII ст. ознаменувалась для народів Євразії походами монголів, наслідком чого стало утворення Монгольської імперії. Проте монголи, всупереч поширеної думки, не знищили значну частину аланів на Північному Кавказі, у Хорезмі та в Східній Європі. Дані письмових джерел, археологічних розкопок, антропологічних досліджень і топонімії дозволяють визначити досить широкий ареал розселення аланів, котрі проживали окремими групами в оточенні іноетнічного населення напередодні утворення Золотої Орди — у Середній Азії між Аральським і Каспійським морями, у горах і передгір'ях Центрального Кавказу і Південного Криму, а також на Середній і Нижній Волзі, у степовому Подонні та Подніпров'ї. Це аланське населення пережило монгольську навалу і зберігалося там у золотоординський період. У той же час, починаючи із середини XIII ст., значні групи аланів-асів згадуються там, де вони не були зафіксовані до початку походів Чингіз-хана і Батия: у степах Криму, у Дністровсько-Прутському межиріччі, у Східній Угорщині, на Балканах, у Закавказзі. Встановлено, що у XIII ст. значно скоротилося аланське населення на Північно-Західному Кавказі і на Передкавказькій рівнині, що слід пов'язувати з навалою монголів та міграціями аланів за межі Північного Кавказу. У другій половині XIII ст. алани опинилися на Далекому Сході. Внаслідок цього на східних територіях власне Монгольської імперії утворився головний серед усіх улусів монголів — держава Юань, щодо якої васалами були держави-улуси Джучидів (Золота Орда), Чагатаїдів та Хулагуїдів.

В імперії Юань склалась особлива соціальна ієрархія суспільства — а) монголи; б) вихідці з західних країн; в) китайці, кидані; г) жителі колишньої Південної Сун. Таким чином, можна бачити, що монголи дотримувались давньої традиції завойовників, відповідно до якої частина найбільш неспокійних підданих переселялася у вороже оточення в інші частини імперії, а на їхнє місце з інших територій імперії надсилалися військові гарнізони, зовсім відмінні від місцевого населення в етнічному і культурному аспектах. Тому ці переселенці ставали опорою монголів на місцях і відповідно до того мали посідати наступний за монголами щабель у суспільстві.

Що стосується аланів, то на Далекому Сході, в імперії Юань, алани-аси посіли дуже вагомі позиції і становили основу імператорської гвардії, формування частин якої було покладене не лише на безпосередньо підвладних Великому ханові володарів імперії Юань, а й на васальних ханів найбільш великих улусів, включаючи Золоту Орду. Це врешті-решт привело до переселення значної частини північнокавказьких аланів на Далекий Схід, де вони допомогли монголам у завоюванні імперії Сун у Південному Китаї. Монголи і їхні західні союзники-алани знаходилися в Китаї у ворожому оточенні, і як наслідок того, монголи намагалися, наскільки це можливо, наблизити до себе аланів, що врешті-решт призвело аланів до злиття з монгольською верхівкою. Отже, в імперії Юань алани-аси посіли наступний за монголами щабель у суспільстві і, відповідно до цього, мали високий соціальний статус. Виникає природне питання: чому на Далекому Сході, у Китаї, монголи зробили своїми головними союзниками саме аланів? Здається, що пояснення цього треба шукати у походженні правлячого в Монгольській імперії роду Чингіз-хана — борджигін.

* * * *

Наприкінці XII – на початку XIII ст. монголи були об'єднані в конфедерацію племен, що згодом стала імперією. Однією з причин такого успіху було те, що монголи, як і більшість кочових народів Євразії, вірили в те, що обраний ними для правління рід Чингіз-хана (Темучжина) — борджигін, який іноді називали "кланом" чи "племенем", мав харизму, тобто владу, отриману від Неба[2215]. Однак мало хто замислювався над тим, чому саме рід борджигін, за уявленням монголів, мав право на владу. Нам здається, що в очах навколишніх кочівників походження самого Чингіз-хана і його предків уявлялось як щось незвичайне, що і відрізняло рід борджигін від інших монголів. Причиною цього, на нашу думку, мали стати зовнішні фізичні особливості представників цього роду.

За даними китайських істориків та Рашид ад-Діна, сам Чингіз-хан був дуже високий на зріст, мав світле обличчя, довгу бороду, світле волосся та сірі очі. Тими ж фізичними особливостями відрізнялися брат Темучжина (Чингіз-хана) — Джучи-Хасар, який навіть у високорослій родині вважався атлетом. Рашид ад-Дін свідчить, що такі антропологічні риси відрізняли рід Чингіз-хана від решти монголів. На підтвердження цього перський історик навіть наводить розповідь про народження онука Чингіз-хана — Хубілая: "Чингиз-хан удивился темному цвету его волос, так как все дети его были белокурыми"[2216].

Причини таких фізичних особливостей роду Чингіз-хана — борджигін пояснюються в легенді про прародительку цього харизматичного клану — Алан-гоа. Даний переказ був включений у "Таємне сказання" монголів, яке відоме також як "Юань чао бі ші"[2217], а також в "Історію монголів" Рашид ад-Діна, відомому як "Джама' ат-таваріх" (Збірник літописів)[2218].

Як свідчать "Таємне сказання" і Рашид ад-Дін, Алан-гоа була дружиною легендарного предка Чингіз-хана — Добун-Мергана (Добун-Баяна). Необхідно відзначити, що монголам було властиве виводити походження окремих племен і родів від певних предків. У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження Алан-гоа. "Таємне сказання" про це повідомляє наступне: "А по поводу той племенной группы выяснилось так: Баргучжин-гоа, дочь Бирхудай-Мергана, владетеля Кол-баргучжин-догумского, была выдана замуж за Холоралтай-Мергана, нойона Хори-Туматского. Названная же Алан-гоа и была дочерью, которая родилась у Хорилартай-Мергана от Баргучжин-гоа в Хори-Туматской земле, в местности Арих-усун"[2219]. В "Історії монголів" Рашид ад-Діна рідним "плем'ям" Алан-гоа названо не "Хорі-Тумат", а "куралас"[2220].

За даними зазначених джерел, Алан-гоа, ставши дружиною Добун-Мергана (Добун-Баяна), народила двох синів — Бургунотая і Бельгунотая. Незабаром після того Добун-Мерган (Добун-Баян) помер[2221]. Легенда оповідає, що після смерті чоло-

[2215] [Скрынникова, 1997].

[2216] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 51, с. 78—79, 155; Рашид ад-Дин, 1379/1959, с. 115; Грум-Гржимайло, 1926, с. 402–403].

[2217] [Козин, 1941].

[2218] [Рашид ад-Дин, 1952].

[2219] [Козин, 1941, с. 79].

[2220] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 10].

[2221] [Козин, 1941, с. 80; Рашид ад-Дин, 1952, с. 10].

віка Алан-гоа народила ще трьох синів — Букун-Катакі (Бугу-Хадагі), Бухату-Салджі та Бодончара. Останній і став прямим предком Чингіз-хана[2222]. Тому саме зачаття предка Темучжина (Чингіз-хана) і його двох братів було представлене як щось надприродне: "Алан-гоа, спустя некоторое время после того, как лишилась мужа, однажды спала дома. И вот через [дымовое] отверстие шатра проник луч света и погрузился в ее чрево"[2223]. На думку Г. В. Вернадського, ця "легенда із всією очевидністю була спрямована на звеличання не лише роду Борджигінів (тобто клану Темучина), а й всієї групи, до якої належав він і пов'язані з ним роди"[2224]. Недарма Алан-гоа заявила своїм близьким у зв'язку з народженням трьох синів: "Эти сыновья, которых я принесла, принадлежат к особому разряду [существ]. Когда они вырастут и сделаются государями и ханами всех народов..."[2225].

У даному сюжеті міститься одна важлива деталь. У "Таємному сказанні" про батька цих трьох братів Алан-гоа розповідає: "Но каждую ночь, бывало, через дымник юрты, в час, когда светило внутри (погасло), входит бывало, ко мне светлорусый человек; он поглаживает мне чрево, и свет его проникает мне в чрево"[2226]. В "Історії монголів" Рашид ад-Діна також присутній даний персонаж, про якого Алан-гоа говорить: "Да, я каждую ночь вижу во сне, что какой-то рыжеволосый и синеокий человек медленно-медленно приближается ко мне и потихоньку возвращается назад"[2227].

Цей монгольський сюжет про непорочне зачаття змусив дослідників шукати його витоки і паралелі до нього. Так, Е. Херцфельд припустив, що монгольська легенда — це не більш ніж варіант оповідання про надприродне народження Олександра Македонського його матір'ю Олімпією. Однак Г. Вернадський категорично не згодний з даною гіпотезою. Як спростування її він наводить наступні аргументи: "Вірно, що легенда про Олександра була популярною в ісламському світі, включаючи Персію, але в ранній мусульманській літературі немає і сліду її. Приписати яку-небудь роль арабським текстам і арабській транскрипції в переміщенні імені з Переднього Сходу до монголів, значить не взяти до уваги факт неписьменності монголів до Чингіз-хана, однозначно як і цілісне тло монгольського фольклору"[2228]. Джерела даної історії про непорочне зачаття Г. Вернадський пов'язує з біблійним сюжетом про Діву Марію. Причиною появи даного сюжету серед протомонголів дослідник вважає "значне поширення несторіанського християнства серед деяких монгольських племен"[2229].

Л. Білегт, на основі порівняльного аналізу генеалогій предків Чингіз-хана, що містяться в різних джерелах, прийшов до висновку, що легендарний предок Чингіз-хана — Бодончар народився наприкінці X ст.[2230]. Отже, Алан-гоа могла стати дружиною Добун-Мергана (Добун-Баяна) у другій половині X ст. І лише в більш

[2222] [Козин, 1941, с. 80; Рашид ад-Дин, 1952, с. 14].
[2223] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 14].
[2224] [Вернадский, 1997, с. 27].
[2225] [Козин, 1941, с. 81; Рашид ад-Дин, 1952, с. 14].
[2226] [Козин, 1941, с. 81].
[2227] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 14].
[2228] [Вернадский, 1997, с. 26].
[2229] [Вернадский, 1997, с. 26–27].
[2230] [Билэгт, 1995, с. 97–109].

пізній час народження Бодончара і його двох братів монголи могли представити як чудо.

На думку Б. Я. Владимирцова, основним елементом давнього монгольського суспільства був рід-обох, що являв собою союз кревних родичів і відповідно до цього мав екзогамію, тобто чоловіки кожного монгольського роду повинні були одружуватись лише на жінках з інших неспоріднених родів[2231]. Однак сучасні дослідники С. Джагчид і П. Хайєр вважають, що основою давнього монгольського суспільства була "кланово-лініджна система", при якій кожен клан (рід) із цієї системи кланів (родів) вів своє походження по жіночій лінії для всього лініджа від загального предка. А це означає, що всі члени цієї спільності вважалися родичами і тому не мали права укладати шлюби всередині своєї кланово-лініджної системи, тобто вона була екзогамною. Отже, представники однієї кланово-лініджної системи укладали шлюби з представниками іншого такого об'єднання при відсутності загальних предків для обох екзогамних систем. Таке об'єднання дослідники назвали "конфедерацією кланів", що відрізнялася ендогамією і являла собою досить стійке об'єднання[2232].

Зі свого боку Т. Д. Скриннікова відзначила, що, на відміну від кланово-лініджного рахунку споріднення, рід у монголів був патрилінійним і тому "рід предків і нащадків Чингіз-хана, рід борджигін, хоч і з деякими різночитаннями навіть в одному джерелі, відновлюється, тоді як структуру другого роду (шлюбного) письмова традиція не зберегла". Дослідник вважає, що функції такого "шлюбного роду" для роду борджигін виконували близькоспоріднені родові групи: хорі, баргут, тулас, курлаут, кунгірат тощо.[2233]. Очевидно, що в даному випадку йдеться про роди протилежної кланово-лініджної системи, що не мала спільних предків по жіночій лінії з родом борджигін. Як уже відзначалося, Алан-гоа, відповідно до даних "Таємного сказання", належала до роду "Хорі-Тумат"[2234], а, за даними Рашид ад-Діна, рідним "племенем" (родом) Алан-гоа вважалось "куралас"[2235]. При цьому є підстави вважати, що предки Чингіз-хана мали успадкувати європеоїдний антропологічний тип як по батьківській, так і по материнській лінії. Спостереження свідчать за те, що при приналежності одного із шлюбних родів до європеоїдного типу, а другого — до монголоїдного, монголоїдний антропологічний тип мав досить швидко витіснити європеоїдний, бо перший є домінантним, а другий рецесивним. Тобто йдеться про існування протягом кількох поколінь стійкої популяції, основною ознакою якої була європеоїдність її представників.

З приводу цього Г. Є. Грум-Гржимайло висловив припущення: «Усе це робить ймовірною монгольську легенду, що вводить у родословню Чингіса білявого і блакитноокого юнака, батька Бодуаньчара, предка Чингіса в дев'ятому коліні. Саме родове ім'я Борджигін, привласнене нащадками Бодуньчара, означає, за словами Рашид ад-Діна, "той, хто має сірі очі", що свідчить про значну домішку в цьому роді до монгольської крові, або навіть більш того — рід Борджигін був дінлінським за походженням»[2236].

[2231] [Владимирцов, 1934, с. 46].
[2232] [Jagchid, Hyer, 1979, с. 245–255].
[2233] [Скрынникова, 1997, с. 18–19].
[2234] [Козин, 1941, с. 79].
[2235] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 10].
[2236] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 402–403].

Досить цікаво, що китайські хроніки містять доволі докладну інформацію про білявий і блакитноокий народ ді-лі (дінліни), який у раннє середньовіччя проживав у Центральній Азії. До числа цих племен китайськими авторами були віднесені і кипчаки, які в більш пізній час були відомі також як "кумани", "половці", "куни", "сарики" тощо. Як уже зазначалось, відповідно до цього серед деяких дослідників набула поширення думка, згідно з якою в цих етнічних назвах знайшла відображення інформація про їхні антропологічні особливості. Так вважалося, що терміни кипчак і куман походили від одного кореня ***куба/кыба*** — "блідий, солом'яножовтий, половий". У такий спосіб термін ***половці*** розглядався як давньоруський переклад самоназви цього народу, а назва половецького племені ***сарик*** — "жовтий, блідий"[2237]. Однак останнім часом усе частіше висловлюються припущення, що колірна символіка в етнонімії кипчаків-половців не завжди могла вказувати на світлий колір їхнього обличчя і волосся. Однак це ні в якій мірі не ставить під сумнів дані письмових джерел про існування в минулому білявої раси Центральної Азії, відомої як "дінліни".

На думку Г. Є. Грум-Гржимайло, у далеку давнину дінліни займали велику територію Китаю, звідкіля у V ст. вони були остаточно витиснуті на північ — "у Маньчжурію, до озера Байкал і в Алтайсько-Саянський гірський район". Дослідник вважає, що білява раса дінлінів взяла участь в етногенезі багатьох народів Центральної Азії і Південного Сибіру, про що можуть свідчити антропологічні дані. Г. Є. Грум-Гржимайло не дає етнолінгвістичного визначення дінлінів, хоча вважає їх автохтонами на Далекому Сході. На думку дослідника, "наближаючись по мові до народів індо-китайської групи, дінліни за своїми фізичними ознаками та психологічними особливостями належали до тієї ж білявої раси, яка деякими антропологами вважається первісною в Європі"[2238]. Однак М. Арістов схильний був відносити дінлінів до "арійської раси", тобто до індоєвропейців[2239].

Схожих поглядів на походження дінлінів дотримувався Г. Вернадський, який вважав, що "у більш віддаленому етнічному тлі була сильна домішка іранської крові як у тюрок, так і в монголів"[2240]. Доказом цього, на його думку, є ім'я прародительки монголів — Алан-Коа (Алан-гоа), що в остаточному підсумку має означати — "Прекрасна Аланка". На підставі цього був зроблений висновок, що "клани аланського походження існували серед монгольських племен" і в роду Чингіз-хана — борджигінів "був домішок аланської крові"[2241]. Отже, за часів пізньої античності та раннього середньовіччя протомонголи проживали на схід від прототюрок і були сусідами тієї етнічної групи, яка мала назву ***алан***. З часом роди аланського походження розселилися у середовище протомонголів і досить тривалий час утворювали там окрему ендогамну систему, що дозволило їм зберігати європеоїдний антропологічний тип.

У даному випадку необхідно пояснити, чому монголи спочатку використовували етнічний термін ***алан*** і лише згодом етнонім ***асут*** (*асуд*). Так, у "Таємному

[2237] [Попов, 1973, с. 127; Петров, 1963, с. 67; Ураксин, 1987, с. 129–131; Еремеев, 1970, с. 135–138].
[2238] [Грум-Гржимайло, 1926, с. 5–34, 88].
[2239] [Аристов, 1896, с. 321–327].
[2240] [Вернадский, 1997, с. 19].
[2241] [Вернадский, 1997, с. 25].

сказанні" при описі подій початку XIII ст. фігурує тільки етнонім ***асут*** *(аси)*[2242]. Однак не слід забувати, що легенда про Алан-гоа з'явилася задовго до того, коли була укладена хроніка "Юань чао бі ші", датована 1240 р., тобто до періоду, що послідував за смертю Чингіз-хана. Тому цілком природно, що етнічна назва аланів — ***ас*** *(асут)* мала потрапити до монголів під час їхніх завойовницьких походів за посередництвом інших народів, у першу чергу тюрок.

Сучасна історична наука не заперечує того, що контакти між номадами східноіранської гілки і народами Центральної Азії могли встановитися досить рано. У свій час Г. Вернадський вважав, що це повинно було статися десь на рубежі нової ери. Як доказ широкого розселення ранніх аланів у Центральній Азії, дослідник наводить зображення вершників, вибиті на каменях по річці Єнісей, котрі, на його думку, "разюче схожі з образами аланських вершників на настінних зображеннях у Криму". Що ж стосується території Монголії, то Г. Вернадський навів напис початку VIII ст., виявлений там, де "згадуються війни між тюрками й асами (аланами)". Дослідник вважав, що за часів Монгольської імперії у XIII–XIV ст. алани, відомі за назвою ***асуд*** *(аси)*, були включені до складу правого крила "монгольської нації"[2243].

У даному випадку можна говорити про розселення діндінів у Центральній Азії, як про результат міграцій сармато-аланських племен із заходу. Отже, є підстави вважати, що легенда про прародительку монголів Алан-гоа з'явилася як відображення процесів змішання протомонгольських і північноіранських племен.

Таким чином, європеоїдність представників роду Чингіз-хана — борджигін, можна пояснити матрімональними зв'язками цього роду з родами, що входили до складу клановo-лініджної системи, до якої належав рід легендарної Алан-гоа — Хорі-Тумат. Можливо не випадково, Рашид ад-Дін рідним "племенем" (родом) Алан-гоа назвав не Хорі-Тумат, а куралас[2244]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить етнонім ***курал-ас***, у другій частині якого можна гіпотетично бачити тюркське позначення аланів — ***ас***. Аналогічним чином можна охарактеризувати і походження назви іншого спорідненого до роду куралас родового об'єднання — ***тулас***. Отже, у майбутньому об'єктом спеціального дослідження має стати і походження інших назв родів, які входили до складу клановo-лініджних систем, до яких належали роди борджигін і куралас.

* * * *

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки та визначити місце аланів у соціально-економічній та військово-адміністративній структурах політичних альянсів середньовічних номадів Євразії у період між занепадом гунської могутності та становленням імперії монголів, тобто з кінця V ст. до перших десятиліть XIII ст.

Так було встановлено, що з VI по XIII ст. алани-аси проживали на Північному Кавказі, в лісостеповому та степовому Подонні, на Нижній і Середній Волзі, а також у степах Приазов'я та Північного Причорномор'я, а також у степах Східного Туркестану та Каспійсько-Аральського межимор'я та в Східному і Південно-Західному

[2242] [Козин, 1941, с. 188–189, 191–192, 194].
[2243] [Вернадский, 1997, с. 19].
[2244] [Рашид ад-Дин, 1952, с. 10].

Криму. З огляду на те, що ідеологічні уявлення аланів протягом кількох століть зазнали змін, то є підстави пов'язувати з перебуванням аланів язичницькі поховання раннього середньовіччя у Подонні і християнські розвинутого середньовіччя у степах Північного Причорномор'я. Так, на Північному Кавказі та в лісостеповому Подонні в VIII–X ст. аланами-асами були залишені катакомбні могильники, і, можливо, нащадками сарматів, які увійшли до складу протоболгарських племен, — грунтові поховання зливкинського типу салтівської культури у степах Подоння та Північного Приазов'я в хозарську епоху. Якщо носії катакомбної традиції мали доліхокранний верхньосалтівський антропологічний тип, то серед осілого населення степів переважав брахікранний зливкинський. Досить цікаво, що в лісостеповому Подонні після другої половини X ст. разом з катакомбними могильниками зникає населення, яке було представлене носіями доліхокранного антропологічного типу, і в той же час у торческий та половецький періоди серед осілого населення причорноморських степів продовжували зберігатись носії брахикранного зливкинського антропологічного типу, що мав поширення у степах Нижньої Волги ще у сарматську епоху. У той же час на початку XII ст. давньоруські літописи починають згадувати у степах Подоння та Північного Приазов'я "ясів", тобто аланів-асів. Тому з перебуванням ясів та близьких з ними в культурному аспекті етнічних груп степів є сенс пов'язати могильники й поселення XI–XIV ст. біля х. Зливки, сіл Маяки та Сидорово на Сіверському Донці, а також біля сіл Кам'янка та Благовіщенка в Нижньому Подніпров'ї і біля с. Лімбарь на території Молдавії. Необхідно відзначити, що у степовому Подонні у хозарсько-давньоруській фортеці Саркел — Біла Вежа протягом кількох століть проживало населення, представлене носіями верхньосалтівського антропологічного типу, в яких слід бачити переселенців з північнокавказької Аланії. У VI, VIII, другій половині X ст. археологічно фіксується міграція аланського населення з північнокавказької Аланії та лісостепового Подоння до правобережжя Середньої Волги, що можна пов'язувати з бурхливими подіями на півдні Східної Європи. У той же час, у домонгольський період, у Східному і Південно-Західному Криму археологічно фіксується трансформація катакомбного і підбійного обряду поховання у поховання за християнською традицією у плитових могилах, що може свідчити про зміну ідеології місцевих нащадків сармато-аланів. У XI–XIII ст. на території північнокавказької Аланії почали переважати християнські поховання у кам'яних ящиках, де небіжчики відносились до доліхокранного антропологічного типу, близького до верхньосалтівського.

Важливий висновок, до якого вдалося прийти, полягає в тому, що в VI – на початку XIII ст. алани за своїм складом були етнічно неоднорідні. Так, на Північному Кавказі існувало два етнополітичних угруповання аланів: західний племінний союз, пов'язаний з найменуванням ***аси***, і східний — з найменуванням ***алани***. Походження цих середньовічних аланів є сенс пов'язувати з поступовими міграціями до Північного Кавказу іраномовних кочівників сарматського і аланського походження, де вони вже за часів раннього середньовіччя перейшли до осілого способу життя. Крім того, за часів раннього середньовіччя у степах Передкавказзя існувало політичне угрупування барсилів, основу якого складали нащадки іраномовних сармато-аланів, очолюваних спорідненими до хозарів тюркомовними прибульцями з Центральної Азії — власне "барсілами". На Східному Кавказі до IX ст. продовжувала зберігатися етнічна група маскути, які, на думку сучасних дослідників, походили

від масагетів Середньої Азії часів античності. Аналогічна ситуація за часів середньовіччя існувала серед аланів Середньої Азії, які проживали у степах між Хорезмом і Каспійським морем. Вони являли собою аборигенів степів Середньої Азії і поділялися, як і північнокавказькі алани, на два угрупування: власне аланів і асів. Що стосується народу ***az***, який за часів раннього середньовіччя проживав на території Східного Тюркського каганату, а згодом переселився до Східного Туркестану і був відомий під назвою ***as***, то є підстави бачити в цій етнічній групі західне відгалуження тих аланів, які залишались на своїй прабатьківщині у Центральній Азії. Щодо походження аланів Східного та Південно-Західного Криму, необхідно зазначити, що вони існували як окрема етнічна група з часів раннього середньовіччя і являли собою тих аборигенів півострова, які вціліли в епоху Великого переселення народів у гірській частині півострова. У ході дослідження вдалося встановити, що в лісостеповій зоні в хозарський період проживали аланські переселенці з північнокавказької Західної Аланії. У другій половині X ст. алани-аси залишили лісостепове Подоння і при цьому одна їхня частина повернулася на Північний Кавказ, друга частина — розселилася у середовищі сусідніх слов'янських племен, а третя, найбільш значна, — переселилася до правобережжя Середньої Волги, де вони стали відомими у першій половині XIII ст. у перських авторів як народ ***Ас***, який чинив опір монголам. Найбільш дискусійним залишається питання походження ясів північнопричорноморських степів, про яких згадують давньоруські документи при описі подій X–XII ст. Вже давно доведено, що серед місцевого осілого християнського населення набули поширення серії зливкинського антропологічного типу, що пов'язували традиційно з протоболгарами. Необхідно виходити з тих спостережень, що краніологічні серії зливкинського типу, з одного боку, мають значну подібність до морфологічного типу населення південного сходу Західного Сибіру (серії саргатської культури), Казахстану та Алтаю в добу заліза, а з іншого боку, мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану. У зв'язку з цим, слід зазначити, що серії більш пізнього Кам'янського могильника XII–XIV ст. в степовому Подніпров'ї мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану. Виходячи з особливостей етногенезу протоболгарів, можна вважати, що завойовники-оногури були носіями першого антропологічного типу, а підкорені ними племена сарматів — другого типу. Внаслідок того, що залишки сарматських племен на правах родів увійшли до складу протоболгарських племен, де завойовники-тюрки відомі як "чорні болгари", продовжували вести кочовий спосіб життя, а роди сарматського походження, які у складі протоболгарських племен посіли найнижчий щабель у соціальній ієрархії, дуже швидко перейшли до осілості. Традиційно для цього населення використовують термін ***алано-болгари,*** хоча більш правильним було б використання терміну ***сармато-болгари***, незважаючи на те, що у давньоруських текстах щодо них було використано термін ***яси***. Як довів О. Пріцак, термін ***яси*** має булгарське походження і походить від загальнотюркського позначення для аланів ***аси***. Отже, східні слов'яни могли запозичити його від болгарів у хозарський період, коли протоболгарські племена проживали у Подонні, і швидко поширити його на нетюркське населення причорноморських степів. Хоча можливе припущення, що ці нащадки сарматів могли зберігати свою іранську мову аж до походів давньоруських князів у степ, тобто до початку XII ст. Крім того, дані давньоруського перекладу "Історії іудейської війни" Йосипа Фла-

вія, повідомлення ал-Біруні про мову аланів і асів та свідоцтва Костянтина Багрянородного про печенізьку топонімію дозволяють вважати, що разом з печенігами до степів Північного Причорномор'я із Заволжя могли переселитися окремі роди сармато-аланського походження, які стали складати певний прошарок кочового та напівкочового населення у печенізькій конфедерації племен. У той же час правлячий страт печенізької конфедерації племен являв собою кангарів, які за своєю мовою були дуже близькі до аланів та хорезмійців. Що стосується походження аланів Молдавії та Угорщини у передмонгольський період, то немає підстав вважати їх за нащадків місцевих сармато-аланів догунських часів. Більш припустимим може бути те, що у Дністровсько-Прутському межиріччі вони з'явилися або з мадярами, або з печенігами, і при цьому їхнє походження невідоме. З території Молдавії на початку I тис. н. е. вони разом із залишками печенігів могли переселитися до Угорщини, хоча є відомості про переселення аланів до Паннонії разом з мадярами наприкінці IX ст. Археологічні розкопки біля с. Лімбарь свідчать про те, що у XII ст. частина "сармато-болгарів" переселилася до території сучасної Молдавії зі сходу лише у XII ст.

Отже, у середні віки етнічні терміни ***аси (яси)*** і ***алани*** використовувались для іраномовного населення, яке складалося з нащадків кочівників сармато-аланського походження часів пізньої античності. Необхідно виходити з того, що представники даної етнічної групи були відомими у різних народів під однією з двох назв відповідно до того, яка частина аланів-асів уперше стала відомою їхнім предкам. У ході дослідження склалося враження, що ще за часів античності аси і алани проживали не в Середній Азії, як вважалось традиційно, а в самому центрі Азії біля Алтаю, по сусідству з прототюрками та протомонголами, і тому є підстави вважати, що вони складали єдине етнополітичне об'єднання, де алани становили основу східного угрупування союзу, а аси — західного. Отже, щодо аланів-асів, прототюрки використовували термін ***аз (ас)*** через те, що носії останньої етнічної назви проживали з ними поруч в районі Алтаю. Згодом назва ***ас*** у середовищі тюркомовних народів закріпилася для позначення всіх племен сармато-аланського походження. Що стосується етноніма ***алан***, то він міг набути поширення в монгольських генеалогічних легендах через те, що протомонголи проживали на схід від прототюрок і були сусідами тієї етнічної групи, яка мала назву ***алан***. Як уже зазначалось, тюркський етнонім ***ас*** у формі ***яс*** запозичили від болгарів-тюрок східні слов'яни та угорці-мадяри. Європейські ж автори візантійського та західного походження використовували етнонім ***алани***, тому що успадкували античну традицію, за якою найбільш відомими у Європі були носії саме цієї етнічної назви. Мусульманські автори арабо-перського походження при описі подій домонгольського періоду використовували термін ***al-Lan*** для позначення переважно іраномовного населення Північного Кавказу. На нашу думку, є безпідставним ствердження деяких дослідників, що етнічне найменування ***as*** через проміжну форму ***ars*** було пов'язане із сарматським етнонімом ***аорси***, тому що згадка про народ ***ал-арсійа***, на який звертають свою увагу прибічники цієї гіпотези, з'явилась у письмових джерелах лише у першій половині X ст., тоді як згадки про "асіїв", "асіаків", а згодом і про поліетнічне об'єднання ас-дігор були відомими з часів античності до VII ст. Не може бути аргументом на користь цієї гіпотези також згадка при описі подій другої половини VIII ст. імен або титулів хозарських воєноначальників — Ас-тархан та Рас-тархан, тому що аналіз пись-

мових джерел як арабського, так і візантійського походження дозволяє бачити в них двох різних осіб, а не одну людину. Що стосується походження етнонімів ***ас*** та ***алан***, то є підстави підтримати ідеї В. Ф. Міллєра та В. І. Абаєва, згідно з якими ці етнічні назви мають давнє походження і непогано пояснюються з даних іранського мовознавства.

Аналіз письмових джерел дозволив виявити одну суттєву закономірність — при описі подій, що відбувались у Східній Європі з VI ст. по першу половину X ст., алани або аси (яси) зовсім не згадуються у письмових джерелах переважно візантійського та арабського походження. При цьому термін ***яси*** у давньоруських літописах фігурує при описі подій у Східній Європі з другої половини X ст. по кінець XII ст. Проте це зовсім не означає, що у степах та лісостепу Східної Європи нащадки сармато-аланів у цей період зовсім не проживали. Цілком можливо, що вони були відомі у ранньосередньовічних джерелах під іншими узагальнюючими назвами. Так, вже немає сумнівів у тому, що згадані візантійськими істориками в VI ст. анти були східною гілкою слов'ян, які включили до свого складу і згодом асимілювали осілих іраномовних аборигенів Північного Причорномор'я. Всупереч традиційним підходам, є підстави вважати термін ***анти*** похідним від грецького слова ναῦται — "гребці, матроси", котрий готські історики могли запозичити із текстів візантійських авторів, які використовували його, насамперед, для позначення сучасного їм слов'янського населення, яке проживало на протилежному від візантійців березі Дунаю. Проте внаслідок палеографічної помилки цей термін міг перетворитися в Antes у творі Йордана, а в грецькій інтерпретації — на вже незрозумілий візантійським історикам термін Ἄνται, котрий готські та візантійські історики, у відповідності до середньовічної традиції, могли використати як назву не лише для позначення частини сучасних їм слов'ян, а й груп того осілого іраномовного населення, яке в другій половині IV ст. проживало по берегах Дніпра, враховуючи не їхню етнічну приналежність, а їхні етнографічні та територіальні особливості. Дані археології свідчать, що згодом в VII ст. анти переселилися з берегів Дунаю до Середнього Подніпров'я на землі полян, засвоївши таким чином як самоназву переклад грецького терміну, свідоцтвом чого є те, що в "Повісті врем'яних літ" легендарний Кий, безумовно ант за походженням, був названий "перевізником", що став найближчим слов'янським еквівалентом грецького терміну ναύτης. Крім того, засновники сусіднього до донських аланів-асів племінного слов'янського об'єднання сіверян переселилися також з берегів Дунаю, принісши з собою до Лівобережжя Середнього Подніпров'я елементи візантійської провінційної культури і, можливо, термін ***перевізники***, який вони могли використати для позначення своїх сусідів-аланів. З іншого боку, слід також враховувати факт перебування у IX ст. аланів північнокавказького походження біля хозарської фортеці Саркел, яку збудували візантійці, котрі на початку IX ст. продовжували використовувати для позначення осілого населення причорноморських степів термін ναῦται — "гребці, матроси", про що є свідчення у письмових джерелах. І як це часто буває, аллоетнонім став частиною нового автоетноніма — самоназви східноєвропейських аланів-асів — ***fard-as*** — "аси-перевізники, аси броду", що у формі ***буртас*** набула поширення у арабських авторів при описі населення Хозарського каганату (у чому варто бачити посередництво тюркських мов, де відсутній приголосний ***ф***). Отже, термін ***fard-as*** міг вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, бродів тощо. Дані

середньовічних текстів дозволяють локалізувати носіїв назви ***буртаси*** не скільки в лісостеповому Подонні, а на правобережжі Середньої Волги, в південноруських степах та Передкавказзі, тобто там, де поруч з аланами проживали представники інших етнічних груп — булгари, мордва тощо. Тому можна вважати, що під буртасами східні джерела розуміли не лише аланів Східної Європи, але народонаселення, пов'язане з ними територіально і політично. У післяхозарський період при описі подій на півдні Східної Європи з другої половини X ст. по кінець XII ст. у давньоруських літописах фігурує термін ***яси***. У середині XII ст. давньоруські літописці перестали використовувати термін ***яси*** щодо неслов'янського християнського населення південноруських степів. І тоді ж у літописах з 1147 р. почав використовуватися новий термін — ***бродники***, що може відображати зміни у середовищі осілого населення степу. На початку XIII ст. термін ***бродники*** набув узагальнюючого значення, перекриваючи таким чином інші назви осілого населення Половецького степу — ***яси (алани), берладники, галицькі вигонці*** тощо. На нашу думку, термін ***бродники*** в давньоруській мові повинен був означати професію — "ті, хто переправлють через броди", "поромники" тощо. Отже, термін бродники міг являти собою переклад на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів-асів — ***fard-as*** (*буртас*) — "аси, які обслуговують переправи". Логічно припустити, що етнонім ***бродники*** міг виникнути у степах Північного Причорномор'я внаслідок контактів місцевих аланів-асів зі східними слов'янами, тобто міг стати давньоруським еквівалентом самоназви народу східно-іранського походження і поширитись на прибульців. Таким чином, можна вести розмову про семантичний і можливо генетичний зв'язок назв, що використовувались у письмових джерелах для позначення етнічно строкатого осілого населення степів Східної Європи протягом майже восьмисот років.

У VI–VII ст. після занепаду гунської імперії етнічний склад населення степів Північного Причорномор'я у значній мірі змінився, що торкнулося не лише кочового, а й осілого землеробського населення. Насамперед, необхідно звернути увагу на те, що у причорноморських степах у VI–VII ст. кочового населення було мало, і це привело до того, що райони Дніпровського Надпорожжя, Південного Побужжя, Дністровсько-Прутського межиріччя та Нижнього Подунав'я, що у попередній час були заселені черняхівськими племенами, були зайняті носіями пеньківської культури, що виникла у Середній Наддніпрянщині. Є підстави вважати, що пеньківська культура була поширена у межах політичного утворення, створеного антами, а етнічний склад її населення був строкатим. З огляду на це, можна підтримати аргументи тих дослідників, які вважають, що у межах пеньківської культури через свою малу чисельність носії черняхівської культури були швидко асимільовані слов'янами. Саме є підстави вважати, що вціліли, насамперед, у степу та лісостепу нащадки скіфо-сарматів — одні з носіїв черняхівської культури, які за часів пізньої античності змушені були перейти від кочового способу життя до осілого, влилися до складу пеньківської людності і тому ірано-слов'янський симбіоз завершився не в межах черняхівської культури, а в більш пізній період — у межах пеньківської. Саме носіїв пеньківської культури в VI ст. візантійці називали антами, виокремлюючи їх таким чином від решти слов'ян-склавинів. Якщо пам'ятники антів мали поширення переважно на захід від Дніпра, то пам'ятники протоболгарських етнополітичних об'єднань кутригурів і утигурів з'явились у степах на схід

від нижньої течії Дніпра. Йдеться про знахідки так званого "сивашівського" типу VI–VII ст., що у багатьох випадках наслідують особливості поховальних традицій більш раннього населення степів сарматського періоду. Тому є підстави вважати, що кочівники-кутригури могли включити до складу свого об'єднання аборигенів степу. У контексті булгаро-аланських відносин особливий інтерес становить походження поселень гончарів біля балки Канцерки в степовому Подніпров'ї, на правому березі Дніпра. Результати археологічних досліджень та порівняльний аналіз з ранньосередньовічними пам'ятками Північного Кавказу дозволяють вважати, що в VI–VII ст. на Канцерських поселеннях могли проживати північнокавказькі алани та місцеві жителі — носії пеньківської культури. У VIII–X ст., у хозарський період, етнічна ситуація серед осілого населення степів Північного Приазов'я та Подоння значно змінилася. Саме у цей період з Північно-Західного Кавказу були переселені окремі частини приазовських булгарських племен, частина з яких на новому місці продовжувала вести кочовий спосіб життя, а решта перейшла до осілості. Як уже зазначалось, значний відсоток серед цього осілого населення степів Подоння становили представники окремих родів сарматського походження. Крім того, дані археологічних розкопок свідчать за те, що у степах Дніпровсько-Донського межиріччя серед осілого населення стаціонарних поселень у хозарський період проживали окремі групи аланів північнокавказького походження. У IX–X ст. частина салтівського населення хозарської фортеці Саркел була представлена вихідцями з північнокавказької Аланії. Що стосується етнічного складу осілого населення степів Правобережжя Дніпра у IX – на початку X ст., то, як уже зазначалось, на цих територіях до складу етнополітичних об'єднань мадяр та печенігів входило осіле аланське населення, але невідомого походження. У торчеський та половецький періоди спостерігалось збереження салтівського населення у причорноморських степах та поетапна міграція туди слов'янських переселенців з Південної Русі, наслідком чого стало поширення серед осілих аборигенів християнства. В XI – на початку XIII ст. основу осілого населення степів Північного Причорномор'я складали слов'янські переселенці з Південної Русі і нащадки носіїв салтівської культури — сармато-болгарів. У середовищі цього населення могли селитися окремі представники печенігів, торків-узів та половців-куманів. Це етнічно строкате населення у письмових документах розвинутого середньовіччя отримало назву ***бродники***.

Проведений аналіз свідчить за те, що алани виявились у значній мірі причетними до політичних подій, що відбувалися на території Євразійського степу між гунською та монгольською експансіями. Вже події епохи Великого переселення народів привели до того, що етнічна ситуація у степах Євразії змінилася кардинально. Так, на північному сході від гирла Дунаю почали розселятися племена антів. У другій половині V ст. у степах Північного Кавказу з'явилися нові тюркомовні прибульці зі сходу — оногури, відомі також як булгари, які зайняли колишні кочові території аланів і перед тим включили до складу своїх племен на правах родових об'єднань залишки сарматських племен Нижнього Поволжя, а можливо і Приазов'я. В середині VI ст. союз п'яти булгарських племен в Приазов'ї тимчасово розпадається на три східних племені утигурів та два західних племені кутригурів і при цьому кордоном між цими племінними об'єднаннями стала р. Дон. Подальший розвиток утигурів став пов'язаним із західною частиною північнокавказьких аланів (асів). Після 558 р. в степах Північного Причорномор'я з'явились авари, які стали союзниками

північнокавказьких аланів у боротьбі проти тюркютів і які згодом переселилися до Паннонії, встановивши свій протекторат над кутригурами та антами. Ще в 551 р. виник Перший Тюркський каганат, який проіснував до 603 р., обіймаючи величезні степові території від Маньчжурії, на сході, до Боспора Кіммерійського, на заході. Завдяки союзу з Візантією тюркюти змогли закріпитись на Північному Кавказі та досягти берегів Боспору в 571 р., тобто під владу тюркютів потрапили як утигури, так і алани. В 603 р. Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати — Західний та Східний, де до складу першого увійшли території Середньої Азії та Північного Кавказу, а до складу другого — центральноазійські володіння тюркютів. Після розділення Східний каганат швидко занепав, зазнав поразки від Китайської імперії і припинив своє існування. До складу Західного каганату в першій половині VII ст. увійшла східна частина північнокавказьких аланів. Уже після 658 р., внаслідок громадянської війни, Західний Тюркський каганат розпався. Проте східні тюркюти після запеклої боротьби за незалежність проти Китаю в 679–689 рр. відновили свою державу, яка отримала назву Другий Тюркський каганат, який проіснував до середини VIII ст. Згодом до цієї держави увійшла майже вся територія Центральної Азії і під владою східних тюркютів опинився народ *аз* орхонських написів, тобто центральноазійські аси. Під владою східних тюркютів ази (аси) знаходились до його падіння на початку VIII ст. Приблизно в 630–660 рр. знову намітилось політичне піднесення протоболгарів — у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія, що співпало з політичним послабленням Західного Тюркського та Аварського каганатів. Є підстави вважати, що політичне піднесення Приазовської Болгарії у першій половині VII ст. стало можливим завдяки політичному союзу із західним об'єднанням північнокавказьких аланів-асів. Одночасно в першій половині VII ст. в Дагестані виникло нове етнополітичне об'єднання — Хозарський каганат, що стало наслідком політичної нестабільності в середині Західнотюркського каганату, в результаті чого етнополітичне об'єднання хозарів позбавилось політичної залежності від тюркютів і стало самостійним каганатом. Традиційною є думка, згідно з якою провідна роль в утворенні Хозарської держави належала тюркомовним племенам. Хоча є підстави вважати, що деякі іраномовні за походженням етнічні групи (алани, барсіли та маскути) могли взяти активну участь у формуванні Хозарської держави. VIII–X ст. були відзначені зростанням могутності Хозарського каганату, насамперед, у Східній Європі. Це можна пояснити тим, що хозари, зазнавши поразки від Арабського халіфату під час арабо-хозарських війн, припинили свою експансію до Закавказзя і всю свою увагу зосередили на східноєвропейських територіях. Не залишились осторонь від цих подій алани, які проживали не лише на Північному Кавказі, а й на території Східної Європи. Дані письмових джерел свідчать про те, що Західна Аланія — Асія та розташована біля Дарьяльського проходу Східна Аланія в цей період становили окремі етнополітичні об'єднання і характер їхніх взаємовідносин з хозарами залежав від певних політичних обставин. Західна частина північнокавказької Аланії — Асія могла бути залежною від хозарів територією з 722 р. до кінця IX ст. Східна Аланія з середини до початку VIII ст. входила до складу Хозарського каганату. З 734 р. до 763 р. вона тимчасово опинилася під владою арабів-мусульман, а потім знову повернулась до складу Хозарської держави аж до початку X ст. Проте у період між 912 і 932 рр. Східна Аланія тимчасово відокремилась від хозарів. З 932 р. по середину X ст. Схід-

на Аланія знову підпала під владу хозарів. І після того Східна Аланія остаточно відокремилась з-під влади хозарів і тоді завершилось об'єднання східних і західних аланів у незалежну державу Аланія, у формуванні якої провідна роль належала західним аланам-асам. Під впливом політичних подій уже в IX ст. західні північнокавказькі алани прийняли від Візантії християнство, тоді як до початку X ст. верхівка східних аланів дотримувалась іудаїзму і вже потім у Східній Аланії поширилось християнство. Є підстави вважати, що в першій половині VIII ст. лісостепове Подоння та правобережжя Середньої Волги заселили вихідці з західної частини північнокавказької Аланії — Асії. Їхнє переселення було здійснене хозарами, які прагнули таким чином послабити західне угрупування північнокавказьких аланів та за допомогою аланів здійснити свою експансію на територіях слов'янських та мордовських племен, які не були ще завойовані. Всі ці сармато-аланські групи Східної Європи у хозарський період продовжували залишатись язичниками. Значний відсоток аланського населення у той час проживав у Південно-Західному та Східному Криму, і вони ще до входження до складу Хозарської держави були дуже добре знайомі з християнством. У центральних областях Хозарії проживали також вихідці з Хорезму — аси та ал-арсії (нащадки аорсів), де останні вже до міграції були мусульманами. Слід відзначити, що у державі хозарів етнічні відмінності навіть співпадали з релігійними. В IX ст. у степах Північного Причорномор'я, на захід від Хозарського каганату мадяри створили свою державу. Саме в період "надбання угорцями батьківщини" могли мати місце контакти також між аланами і мадярами. Слід припустити, що ці зв'язки мали відбуватись у степах Східної Європи десь у районі Передкавказзя або Подоння, де аланський елемент був значно представлений. Це могло сприяти тому, що окремі аланські роди були залучені до складу семи мадярських племен або кабарів і таким чином опинилися разом з мадярами у Паннонії. Наприкінці IX ст. пануючі позиції у степах Північного Причорномор'я посіли нові прибульці зі сходу — печеніги, які включили до свого складу нащадків сарматів Заволжя. Окрім того, союзниками печенігів були окремі групи аланів, бо алани й печеніги досить часто згадуються в наративних документах як племінні об'єднання, що входили до складу одних тих самих військових коаліцій. Ще в середині X ст., напередодні падіння Хозарського каганату, на Північному Кавказі Аланія стала незалежним політичним утворенням. З того часу і до монгольської інвазії 30–40-х р. р. XIII ст. Аланія не входила до складу жодного етнополітичного об'єднання кочівників Євразії. Дані письмових джерел та археологічних розкопок свідчать за те, що в період розквіту північнокавказької Аланії в XI – на початку XIII ст. колонії північнокавказьких аланів, переважно торговельного характеру, з'явилися на території Волзької Болгарії в місті Болгари (могильник Бабин Бугор), в Білій Вежі на Нижньому Доні, в Саксіні (Суммеркенті) на Нижній Волзі, в столиці Хорезма — Ургенчі (Орнасі) та, можливо, в Центральній Європі — в Чехії. Значні поселення аланів-ясів були на території Південної та Східної Русі, але місцеві алани мали переважно східноєвропейське походження. Однак у степах Східної Європи залишались аборигени, нащадки носіїв салтівської культури. Як уже зазначалось, навала торків-огузів і половців змела тільки кочові болгарські роди тюркського походження, а осілі роди сарматського походження залишились на своїх місцях, відомі у давньоруських літописах як "яси". У той же час на правобережжі Середньої Волги, що в XI–XII ст. входило до складу Волзької Булгарії, проживали буртаси, які

своїм походженням були пов'язані з аланами — носіями лісостепового варіанта салтівської культури. Мусульманські автори їх називали традиційно "буртасами", а давньоруські автори аж до середини XIII ст. використовували щодо них термін яси. Навіть у складі пануючих чотирьох, а згодом трьох, племен волзьких булгар існувало племінне утворення барсіли, які в основній масі мали не тюркське, а сармато-аланське походження. На рубежі X–XI ст. в основному завершився процес переселення основної маси торків-огузів зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи та на південь — до Середньої Азії. Є підстави вважати, що ще у X ст. до складу племен огузів, які мешкали у степах на схід від Волги, увійшла значна кількість залишків кочових родів і племен сармато-аланського походження.

Протягом середньовіччя алани-аси входили до складу створених номадами алтайського походження державних об'єднань, які мали багато спільних рис і в той же час для них були властиві особливості, притаманні лише окремим етнополітичним об'єднанням. Насамперед, багато спільного мала державно-адміністративна система більшості середньовічних держав Євразійського степу. Так, у Великому Тюркському каганаті вже перші правлячі кагани тюркютів з роду Ашина встановили в каганаті так звану "удільно-лествічну" систему, що упереджувала сепаратизм та передумовлювала почергове наслідування титулу великого кагана принцами по крові. Великий Тюркський каганат в 568 р. поділявся на чотири уділи, а в 576 р. на вісім, і на чолі цих уділів увесь час залишались представники харизматичного клану Ашина. Від самого початку виникло розділення Великого Тюркського каганату на східне та західне крило, що було притаманне багатьом етнополітичним об'єднанням середньовічних кочівників. Є підстави вважати, що тюркюти могли запозичити такий військово-адміністративний розподіл у своїх попередників, які мали індоєвропейське походження. Після 555 р. на східних і західних територіях Великого Тюркського каганату склалась військово-адміністративна система, що передумовлювала нове розділення на західні і східні території. Все це привело до того, що на зламі VI–VII ст. Перший Тюркський каганат остаточно розпався на Західний і Східний. Основу давньотюркської держави складала військово-адміністративна організація кочових племен — ель, яка з часом з'єдналась з родоплемінною структурою кочових племен. Таким чином, поняття ель ототожнювалось як з державою, створеною кочовими племенами тюркютів, так і відображала саме племінну структуру — тюркський народ. Проте тюркський ель, розростаючись територіально, зазнавав постійного дроблення на західні та східні угруповання, бо від самого початку тюркютська держава поділилась на західну та східну частини. Дуже швидко ці частини також поділились на західні та східні фланги. При цьому і серед західних, і серед східних тюркютів від самого початку склалась система об'єднання племен по десять, де кожна десятка поділялась на п'ять племен (племінних об'єднань), і символом племені була стріла. Проте ця система торкалася насамперед тюркомовних кочових номадів, які становили панівний етнос в каганатах тюркютів. Очевидно, що такий адміністративно-територіальний устрій існував у Центральній Азії у середовищі оногурів, західна частина яких стала називатися болгарами. З огляду на спільне коріння традицій тюркютів і оногурів є підстави розглядати значення булгаро-тюркського етнічного терміну ***onogur***, де on означає "десять", а ***ogur*** — "стріла, плем'я", як назву "десять племен". Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то можна припустити, що в повідомленні Пріска йдеться не про назви

окремих племінних об'єднань у другій половині V ст., а про варіанти самоназв одного племінного угрупування, де ***огур*** та ***оногур*** могли бути первісними назвами. Тому етнонім ***сар огур*** — "білі огури", виходячи з того, що у стародавніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, є підстави розглядати як позначення для тієї західної частини оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. А це означає, що кількість племен сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан і в період існування західного союзу п'яти племен огурів. Сарагури у візантійських джерелах кінця V ст. починають згадуватись згодом як болгари. Тому можна погодитись з тим припущенням, згідно з яким термін ***болгари*** означав "п'ять угрів (огурів)". Виходячи з цього, а також із лінгвістичних даних, назва племінного об'єднання протоболгарів ***утигури*** має означати "три огура" або "три племені огурів", а ***кутригури*** –"західні огури", якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів. Аналізуючи адміністративно-військовий устрій Хозарського каганату в першій половині X ст., ми можемо відзначити, що у той період вже не було відоме розділення території держави та населення на східне і західне угрупування. Хоча не виключено, що така типова для середньовічних кочівників риса могла існувати у більш ранній період, але не знайшла своє відображення в письмових джерелах. І не слід залишати поза увагою те, що Хозарський каганат утворився в результаті відокремлення від Західного Тюркського каганату, який у свій час відокремився від Великого (Першого) Тюркського каганату. Поділення на західні та східні угрупування племен можна спостерігати навіть у тих кочових народів, які не створили у межах своєї етнічної спільності єдиного політичного об'єднання — серед печенігів, половців тощо. Що стосується огузів, то від початку суспільство огузів складалося з 24 племен, і це успадкували їхні нащадки як у Середній, так і в Малій Азії. При формуванні огузького союзу племен огузам було притаманне, як й іншим середньовічним кочівникам, розділення на західне ("внутрішні огузи") і східне ("зовнішні огузи") угрупування. Отже, політична та адміністративна системи державних утворень середньовічних номадів виявилися тісно пов'язаними з соціальним устроєм, де головною метою було врегулювання відносини між кочівниками-завойовниками і місцевим підкореним населенням. У каганатах тюркютів, як було відзначено, панівною верствою суспільства став ель, до складу якого спочатку увійшли племена завойовників. Проте при розширенні держави до складу еля залучались нові племена, що обумовлювало як "горизонтальну мобільність" еля, так і "вертикальну мобільність", пов'язану зі збереженням строгої ієрархії родів, кланів та племен у відповідності до походження. При цьому адміністративний розподіл держави на східне і західне угрупування торкався насамперед еля. Взаємовідносини еля і підкореного залежного населення базувалися на принципах васалітету. Підвладні тюркютам племена зберігали свою родову організацію і входили повністю до складу тюркської держави. При цьому тюркюти практикували переселення підкорених племен, і тоді їхня земля ставала власністю тюркютської знаті. Ті, хто залишався на своїх територіях, разом зі своєю знаттю підпадали у васальне положення щодо тюркютів. Усі підкорені тюркютами племена мали виконувати певні повинності щодо завойовників: регулярно сплачувати данину; нести військову повинність тощо. Тобто можна вважати, що в військово-адміністративній та соціально-політичній системах Тюркського каганату зберігався принцип ієрархії у відповідності

до етнічного походження. Однак до складу західнотюркського еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження. Це можна пояснити тим, що в Західнотюркському каганаті від самого початку його утворення представники роду Ашина знаходились в абсолютній меншості, але представники місцевих кочових племен та осілого населення досить швидко визнали верховенство західної гілки харизматичного роду Ашина. Така політика дозволила тюркютам утримувати свою владу на прикордонних територіях каганату. Проте у Західному Тюркському каганаті був встановлений більш жорсткий політичний контроль над залежними територіями, чий васалітет до того обмежувався лише виплатою данини. До усіх підвладних каганові територій були послані уповноважені кагана — тудуни, а місцевим володарям були "пожалувані" тюркські титули, що немовби залучало їх до адміністративної ієрархії каганату, що підкріплювалось шлюбними зв'язками з правлячою гілкою роду Ашина. Аналогічна система склалася у Східному Тюркському каганаті, де на чолі великих племен каганом з роду Ашина були поставлені ельтербери, а в більш дрібних племенах — тутуки. При цьому васали кагана отримували титул bäg і являли собою ту частину панівної верхівки, яка найтіснішим чином була пов'язана з племінною общинною організацією budun. У відзначеній системі землі підкорених племен переходили під контроль ябгу та шадів, які походили з каганського роду Ашина. При цьому шадів мало бути кілька — за кількістю підкорених племен, які на випадок війни входили до складу тюркютського війська. Саме така система за сприяння адміністрації розповсюджувалась на всі підкорені племена. У випадку добровільного переходу під владу кагана з роду Ашина, кагани підкорених народів залишались на своїх місцях, і ці етнополітичні об'єднання не входили до складу тюркського еля. Все обмежувалось лише виплатою данини. Другий Тюркський (Східний) каганат складався із чотирьох основних районів: 1) Монголія; 2) Алтай; 3) Південний Сибір та Саянський хребет; 4) Семиріччя. При цьому, окрім першого району, останні три були залежними утвореннями, а не органічною частиною тюркського еля. Досить цікаво, що таку систему успадкували від тюркютів хозари, як спадкоємці Західного Тюркського каганату. У VIII–X ст. територія Хозарського каганату розділялась на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія — землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана. На чолі хозарів були представники роду кагана з обраним із його середовища каганом, а також заступник кагана — бек, відомий як цар хозарів, та його рід. Другий щабель у цій ієрархії хозарського суспільства посідали шляхетні хозарські роди. З числа представників шляхетних родів каганом або беком призначались військові начальники — тархани для управління в місцях, безпосередньо підпорядкованих каганові. Населення власне Хозарії розділялось на знать (тарханів) і простий народ (представників нешляхетних родів), де перші були звільнені від сплати податків, а лише зобов'язані були нести військову службу, а на других лягав увесь тягар податків. До залежних територій, керованих місцевими правителями, хозари призначали своїх представників-тудунів, які контролювали виплату данини підвладними народами. А на чолі залежних від хозарів народів були поставлені за давньою традицією ельтербери. До числа повинностей залежних від хозарів народів відносилась також військова служ-

ба. При цьому війська Хозарського каганату формувались за етнічною ознакою і ополчення набиралось із підкореного населення примусово. До числа примусових обов'язків підкорених хозарами народів слід також віднести існування шлюбів, що укладалися хозарським каганом та царем (беком) з дочками підвладних хозарам народів. Таким чином, найвищий щабель в соціальній ієрархії хозарського суспільства посідав харизматичний клан кагана, до того ж іноземного походження. Представники хозарського етносу посідали панівне становище в суспільстві, хоча при цьому принцип ендогамії міг порушуватись. У залежному становищі від хозарів були народи або етнічні групи, які передували появі хозарів у Східній Європі та на Кавказі. Вони були данниками хозарів і займались переважно напівкочовим скотарством та землеробством і становили основу хозарського війська на випадок війни. Найнижчий щабель в соціальній ієрархії хозарського суспільства посідали раби іноземного походження. Все це дозволяє вважати, що хозари навіть у X ст. продовжували зберігати багато традицій кочового суспільства. З іншого боку, існування у хозарів війська найманців із числа ал-арсіїв, запровадження інституту намісників-тудунів та інше дозволяє вважати, що хозарське суспільство у своєму розвитку вже певною мірою відійшло від того рівня, коли родові відносини були домінуючими. Взаємовідносини хозарів із залежними народами базувалися на принципах васалітету. Менш складною уявляється соціальна система печенігів, волзьких булгар, огузів та половців, тобто тих народів, які не створили своїх імперій. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану. Проте тривалий час найвищий щабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам кангарів, які мали нетюркське походження. Інші п'ять кочових печенізьких племен могли являти собою тюркомовне кочове населення цієї конфедерації, але вони при цьому мусили знаходитись у васальній залежності від кангарів. Ще нижчий щабель в цій ієрархії печенізького суспільства належав осілим етнічним групам. Найнижче соціальне становище в печенізькому суспільстві посідали раби із числа захоплених у полон іноземців. У Волзькій Булгарії соціальна система відзначалась характером взаємовідносин як у середині булгарського етносу, так і з залежними від булгар племенами. Там на чолі держави був цар з титулом Балатвар (ельтербер). Другий щабель у соціальній ієрархії держави посідали вожді чотирьох племен, які спочатку мали певну самостійність, але згодом їхня кількість зменшилась до трьох. Наступний щабель в цій соціальній ієрархії болгарського суспільства належав "ватажкам-куввадам" і "жителям" країни — вищій знаті, яка мала представляти інтереси булгарського царя на місцях. Військо на випадок війни виставляли царі спочатку чотирьох, а потім трьох племен, що було однією з їхніх повинностей. Однією з головних повинностей етнічних груп, що знаходились у васальних відносинах щодо булгарського царя, було виставляти за його вимогою військо та регулярно сплачувати данину. Що стосується соціальної структури половецького суспільства у другій половині XI – на початку XIII ст., то необхідно відзначити, що політичні об'єднання причорноморських половців мали поліетнічний характер. Основу населення Половецького степу становили орди (племена), до складу яких входили курені (роди). Досить часто орди половців об'єднувались у союзи. Найбільш відомим у давньоруських літописах було об'єднання придонецьких половців. Їх очолювали шляхетні клани, серед яких своєю могутністю відзначався рід протомонгольського

походження — Шаруканіди, який мав за своєю резиденцією місто Шарукань на Сіверському Дінці. Другий щабель у соціальній структурі цих об'єднань мали б посідати роди простих тюркомовних кочівників-половців. Нижчий щабель у цій ієрархії посідали осілі тубільці степу. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-половців, до військових дій. Досить часто у полон до половців потрапляли слов'яни, які ставали найбільш безправною верствою половецького суспільства — рабами.

Вже за часів раннього середньовіччя більшість аланів перейшли до осілого землеробського способу життя, а це означало, що у суспільствах, створених середньовічними номадами, вони посідали більш низький соціальний щабель, ніж кочівники. Проте, в залежності від обставин, цей принцип іноді порушувався. В середині VI ст. північнокавказькі алани входили до складу Великого Тюркського каганату і були серед тих народів, які чинили тюркютам опір і тому стали їхніми "рабами", тобто данниками. Алани знаходились на найнижчому щаблі соціальної ієрархії суспільства Першого Тюркського каганату, тобто належали до числа підкорених тюркютами народів, які не входили до складу тюркського еля. Однак є підстави вважати, що у VII ст. до складу тюркського еля (десятистрільного народу) за часів існування Західного Тюркського каганату увійшли як північнокавказькі алани, так й інші сармато-аланські племена Середньої Азії. Як уже зазначалось, це можна пояснити тим, що алани підтримали західну гілку харизматичного роду Ашина. Що стосується ситуації з народом аз (аси) у Другому (Східному) Тюркському каганаті, то є підстави вважати, що вони втратили свою будь-яку політичну самостійність, тому що вони, як союзники тюргешів, на початку VIII ст. чинили запеклий опір тюркютам. Цілком очевидно, що їхні беги та ельтербер були знищені і вони безпосередньо були керовані шадами, яких присилав верховний каган. Хоча на випадок воєнних дій війська азів могли залучатися до складу каганського війська. У Великій Болгарії, розташованій на початку VII ст. на захід від Західного Тюркського каганату, нащадки сарматів з Нижньої Волги були включені на правах родів до складу п'яти болгарських племен. Проте невідомо, на якому соціальному щаблі болгарського суспільства вони там знаходились. Є підстави вважати, що тоді існував політичний союз із західним об'єднанням північнокавказьких аланів-асів, що знайшло підкріплення у матримоніальних зв'язках між гуно-булгарським харизматичним родом Дуло і правителями західної частини північнокавказьких аланів, відображенням чого може бути іранське ім'я булгарського хана — Аспарух. Це дало можливість північнокавказьким аланам-асам поселитися на західних кордонах Великої Болгарії у степовому Подніпров'ї, де виникли поселення аланських гончарів поблизу балки Канцерка. У Хозарському каганаті в VIII–X ст. найбільш високий соціальний статус отримали ал-арсії та аси, які походили з Хорезму, але проживали в центрі Хозарського каганату та безпосередньо підкорялись хозарському каганові та цареві. При цьому перші становили основу постійного хозарського війська. До числа васальних хозарам народів слід віднести аланів Північного Кавказу, лісостепового і степового Подоння та правобережжя Середньої Волги (буртасів), а також аланів Криму, які мешкали у Східній та Південно-Західній частинах півострова. На ці території, керовані місцевими правителями, хозари призначали своїх тудунів. При цьому є певні підстави вважати, що хозарська адміністрація переселила до лісостепового Подоння та правобережжя Середньої Волги частину північнокавказь-

ких аланів-асів, намагаючись таким чином упередити їхній сепаратизм на Кавказі та посилити свої військово-політичні позиції на слов'янських та мордовських територіях. Як свідчать письмові джерела, північнокавказькі алани і східноєвропейські буртаси виплачували хозарам данину. Хозари також активно використовували військовий потенціал не лише ал-арсіїв, а й аланів Північного Кавказу, правобережжя Середньої Волги та лісостепового Подоння, що було однією з основних повинностей підкорених хозарами народів. Хозарські кагани та царі мали дружин-заручниць із числа доньок правителів північнокавказьких аланів та східноєвропейських буртасів, що допомагало хозарам тривалий час утримувати свою владу над цим залежним населенням. Таким чином, взаємовідносини хозарів з аланами базувалися на принципах васалітету. Що стосується суспільства сусідніх до хозарів печенігів, то у степах Північного Причорномор'я алани посідали нижчий соціальний рівень, ніж кочівники-печеніги, хоча є підстави вважати, що окремі групи сармато-аланів заволзького походження увійшли до складу кочових печенізьких племен. Алани у Північному Причорномор'ї у печенізький період належали до числа осілого населення і проживали у фортецях та стаціонарних поселеннях. Аналогічну ситуацію можна спостерігати також у середовищі половців, де нижчий щабель у соціальній ієрархії ніж кочівники-половці мали займати нащадки колишнього салтівського населення Хозарського каганату — яси, які б мали займатись переважно землеробством, напівкочовим скотарством, ремеслами тощо. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-половців, до військових дій. Навіть у складі пануючих чотирьох, а згодом трьох, племен волзьких булгар існувало племінне утворення барсіли, які, скоріше за все, мали не тюркське, а сармато-аланське походження. У складі Волзької Булгарії плем'я барсилів стало повноправним членом союзу племен булгар, а алани-буртаси знаходились у васальній залежності від правителів Волзької Булгарії. Таким чином, аналіз характеру взаємин іраномовних мешканців степів Євразії, насамперед Східної Європи, з тюркомовними прибульцями свідчить про те, що за часів раннього та розвинутого середньовіччя у степовій частині Східної Європи мирно співіснували два господарсько-культурних типи: рухливий кочовий скотарський і осілий землеробський з високою питомою вагою скотарства. З результатів проведеного дослідження виходить, що з кочовим скотарством у південноруських степах переважно були пов'язані номади тюркського походження, які представляли верхівку суспільства. У землеробстві ж помітну роль відігравали яси і слов'янські переселенці, які, крім землеробства, займалися напіврухомим скотарством, обслуговуванням річкових переправ, торгівлею, а також брали участь у війнах на боці кочівників, що було однією з їхніх повинностей. Відносини між кочівниками і землеробами регулювались виплатою данини кочівникам-завойовникам з боку осілого населення. Цим і можна пояснити, чому протягом досить тривалого часу етнічний склад осілого населення степу у значній мірі не змінювався.

Необхідно відзначити, що за часів раннього та розвинутого середньовіччя алани-аси нікуди не зникали зі степів Євразії та гір Кавказу і Криму, а були асимільовані сусідніми народами. Так, у раннє середньовіччя нащадки сарматів лісостепу Північного Причорномор'я увійшли до складу слов'ян-антів, а сармати Нижньої Волги взяли активну участь у формуванні племен протоболгарів півдня Східної Європи та печенігів. Алани-аси Середньої Азії та інші нащадки сармато-аланських племен ві-

діграли помітну роль у формуванні деяких племен огузів, про що є свідоцтва письмових джерел X–XII ст. Навіть є підстави вважати, що рід Чингіз-хана — борджигін у Центральній Азії міг мати аланське походження.

Таким чином, сам фактор збереження іраномовного сармато-аланського населення на теренах Євразійського степу та на сусідніх територіях у VI – на початку XIII ст. при політичному домінуванні народів тюркського походження може бути яскравим свідченням того, що вимушений перехід до осілості колишніх номадів став надійною запорукою для збереження того балансу етнополітичного характеру, що протягом століть обумовлював співіснування кількох соціально-економічних систем у межах степового світу. Не врахування цього явища попередниками призводило навіть до намагання довести, що за часів середньовіччя попереднє іраномовне населення в Євразійському степу було знищено кочівниками-прибульцями алтайського походження. Проте факти свідчать за те, що нащадки античних сармато-аланів досить вдало інтегрувалися до військово-адміністративних та соціально-економічних структур етнополітичних об'єднань середньовічних кочівників, для яких були властиві багатосегментарність та ієрархічність.

Джерела та література

Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. — М.–Л., 1949. — Т. I. 601 с.

Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1958. — Т. I.

Абаев В. И. Образ Вия в повести Н. В. Гоголя // Русский фольклор. — М., 1958а. — Т. III.

Абаев В. И. Грамматический очерк осетинского языка. — Орджоникидзе, 1959.

Абаев В. И. Примечания к работе Ю. Немета "Список слов на языке ясов, венгерских алан". — Орджоникидзе, 1960.

Абаев В. И. Дохристианская религия алан // Доклады делегации СССР на XXV международном конгрессе востоковедов. — М., 1960.

Абаев В. И. О происхождении фонемы (h) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964.

Абаев В. И. Превербы и перфектность. Об одной скифо-славянской изоглоссе // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964а.

Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. — М., 1965.

Абаев В. И. К алано-венгерским связям // Europa et Hungaria (Congresus et ethnographicus). — Budapest, 1965.

Абаев В. И. Этногенез осетин по данным языка // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Абаев В. И. Русско-осетинский словарь. — Орджоникидзе, 1970.

Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1973. — Т. II.

Абаев В. И. Нартовский эпос осетин // Сказания о нартах. Осетинский епос. — М., 1978.

Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1979. — Т. III.

Абаев В. И. Нартовский эпос осетин. Сказания о нартах. — Цхинвали, 1981.

Абаев В. И. Нартовский эпос Осетии. — Цхинвали, 1982.

Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1989. — Т. IV.

Абрамова М. П. Центральный Кавказ в сарматскую эпоху // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.

Абрамова М. П. Центральное Предкавказье в сарматское время. — М., 1993.

Абрамова М. П. Катакомбные могильники III–V в. в. н. э. центральных районов Северного Кавказа // Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995.

Ахвелианиди Г. Сборник избранных работ по осетинскому языку. — Тбилиси, 1960. — Кн. 1.

Агаджанов С. Г. Новые материалы о происхождении туркмен // Известия АН Туркменской ССР (Серия общественных наук). — 1963. — № 2.

Агафий. О царствовании Юстиниана. — М., 1953.

Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990.

Аджинджал И. А. Из этнографии Абхазии. — Сухуми, 1969.

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX в. в. — Нальчик, 1974.

Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма: Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. — СПб, 1998.

Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма. — Симферополь, 1999.

Айвазовский Г. Заметка о происхождении Новороссийских армян // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. VI.

Акимова М. С. Материалы к антропологии ранних болгаров // Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964.

Аксьонов В., Бабенко Л. До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V–VII ст. н. е. (за матеріалами "антського" поховання біля с. Мохнач) // Наукові матеріали V міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. — К., 1997.

Аксенов В. С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. К. — Харьков — М., 2004. Т. 2.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1883. — Т. 12.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1885. — Т. 13.

Албегова З. Х.-М. Миграция аланских племен в хазарское время по нартовским сказаниям осетин // Хазары. Второй международный коллоквиум. Тезисы. — М., 2002.

Алборов Б. А. Осетинские нартские сказания о Созырыко и гумском человеке. // УЗСОПИ. — Орджоникидзе, 1958. — Т. XXIII. — Вып. III.

Алборов Б. А. Почему осетины называют балкарцев "Асы" // О происхождении балкарцев и карачаевцев. — Нальчик, 1960.

Алексеев В. П., Беслексева К. Х. Краниологическая характеристика средневекового населения Осетии // МИА. — 1963. — № 114.

Алексеев В. П. Антропологические данные к происхождению осетинского народа // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969.

Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. — М., 1989.

Алексеев В. П. Результаты исследований палеоантропологического материала из могильника у северного Зеленчукского храма // Кузнецов В. А. Нижний Архыз в X–XIII веках. — Ставрополь, 1993.

Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. — М., 2003.

Алиев И., Асланов Г. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане // Древний Восток. — Ереван, 1976.

Алиев И. Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане // ВДИ. — 1988. — № 1.

Алихова А. Е. К вопросу о буртасах // СЭ. — 1949. — № 1.

Алихова А. Е. Мордовские могильники X–XIV в. в. (Тезисы канд. дисс.) // КСИИМК. — М., 1949. — № 25.

Алихова А. Е. Из истории мордвы конца I – начала II тыс. н. э. // Из древней и средневековой истории мордовского народа. — Саранск, 1959.

Алихова А. Е. Средне-цнинская мордва // Материальная культура средне-цнинской мордвы VIII–XI вв. — Саранск, 1969. — С. 3–13.

Аммиан Марцелин. История. Кн. 31. / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского // ВДИ. — 1949. — № 3.

Андреев Н. А. Иранско-чувашские этнокультурные и языковые параллели // Труды НИИ при Совмине Чувашской АССР. —Чебоксары, 1975. — Вып. 59.

Андрианов Б. В. Неоседлое население мира. — М., 1985.

Андрианов Б. В., Марков Г. Е. Хозяйственно-культурные типы и способы производства // Вопросы истории. — 1990. — № 8.

Андроникошвили М. К. Очерки по иранско-грузинским языковым взаимодействиям. — Тбилиси, 1966. — Т. I.

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. — М., 1940. — Т. III.

Аристов Н. О земле половецкой. — К., 1877.

Аристов Н. А. Заметка об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — СПб., 1896. — Вып. III–IV.

Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону // ИГАИМК. — Л., 1929. — Т. 131.

Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. — Л., 1936.

Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962.

Артамонов М. И. Предисловие к III тому трудов Волго-Донской археологической экспедиции // МИА. — М., 1963. — № 109.

Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа. // МИА. – № 62. – 1958.

Артамонов М. И. Славяне и болгары в Поднепровье // Материалы Берлинского конгресса. — М., 1970. — Т. I.

Артамонов М. И. История хазар. — СПб., 2001.

Артамонова О. П. Могильник Саркела — Белой Вежи // МИА. — М., 1963. — № 109.

Археологические открытия на Киевщине. — К., 1908.

Археологические раскопки в районе станицы Змейской Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1961.

Афанасьев Г. Е. Дохристианские религиозные воззрения алан // СЭ. — 1976. — № 1.

Афанасьев Г. Е. К вопросу о происхождении аланского варианта салтово-маяцкой культуры // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981.

Афанасьев Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // СЭ. — 1984. — № 4.

Афанасьев Г. Е. Буртасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры (ответ А. Х. Халикову) // СЭ. — 1985. — № 5.

Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). // Археологические открытия на новостройках. — М., 1987. — Вып. 2.

Афанасьев Г. Е. Буртасы // Исчезнувшие народы. — М., 1988.

Афанасьев Г. Е. Донские аланы. — М., 1993.

Афанасьев Г. Е., Лопан О. В. Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующих признаков протоболгар // XIX "Крупновские чтения". Тезисы докладов. — М., 1996.

Афанасьев Г. Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? // РА. —2001. — № 2.
Афанасьев Г. Е., Рунич А. П. Мокрая Балка. Дневник раскопок. — М., 2001. — Вып. 1.
Ахмеров Р. Б. Могильник близ г. Стерлитамака // СА. — М., 1955. — Т. XXII.
Ашмарин Н. И. Болгары и чуваши. — Казань, 1902.
Бабенко, 1905 = Бабенко В. А. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905–6 году // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. 1.
Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. — М., 1910.
Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Труды XV АС. — М., 1914. — Т. I.
Байчоров С. Я. Термины "Карачай" и "Ас" в карачаево-балкарской этнонимии. // Актуальные вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. — Черкесск, 1987.
Баладзори. Книга завоевания стран / Пер. П. К. Жузе. — Баку, 1927.
ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан. — Лейден, 1866.
Баранов И. А. О восстании Иоана Готского // Феодальная Таврия. — К., 1974.
Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. — Ростов-на-Дону, 1989.
Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990.
Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // Проблеми на прабългарската история и култура. — София, 1991. — Т. 2.
Баранов Х. К. Большой арабско-русский словарь. — М., 2008. —Т. I.
Баранов Х. К. Большой арабско-русский словарь. — М., 2008а. —Т. II.
Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. — Л., 1971.
Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885.
Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг. — СПб., 1897.
Бартольд В. В. Киргизы. — Фрунзе, 1927.
Бартольд В. Очерк истории Семиречья. — Фрунзе, 1943.
Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа // Бартольд В. В. Сочинения. — М., 1963. — Т. II. — Ч. 1.
Бартольд В. В. Аланы // Бартольд В. В. Сочинения. — М., 1963. — Т. II. — Ч. 1.
Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Сочинения. — М., 1963. — Т. II. — Ч. I.
Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. — М., 1940. — Вып. 1.
Бартольд В. В. Сочинения в 9-ти томах. — М., 1973. — Т. VIII
Баскаков Н. А. Алтайский язык. — М., 1958.
Баскаков Н. А. Тюркские языки. — М., 1960.
Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. — М., 1980.
Баскаков Н. А. О происхождении этнонима "башкир" // Этническая ономастика. — М., 1984.
Баскаков Н. А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". — М., 1985.

Бахрах Х. Аланы на Западе. — М., 1993.
Бахтиаров А. Осколки "исчезнувших" аланов // Туркменоведение. — Ашхабад, 1930. — № 8–9.
Бахтиев М. З. Буртасы — предки чувашей // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Тезисы научной конференции. — Пенза, 1990.
Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. "Слово о погибели Русской земли". — М.–Л., 1965.
Бейлис В. М. Ал-Идриси о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. — М., 1984.
Бейліс В. Країна ал-Куманійа у "Географічному творі" ал-Ідрісі та половецька земля Іпатіївського літопису // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів–К.–Нью-Йорк, 1996.
Белецкий В. Д. Жилища Саркела — Белой Вежи // МИА. — М., 1959. — № 75.
Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — К., 1970. — Вип. XXIV.
Березовець Д. Т. Салтівська культура // Археологія УРСР. — К., 1975. — Т. III.
Берзенишвили Н. А., Дондуа В. Д., Думбадзе М. К., Меликишвили Г. А., Месхия Ш. А. История Грузии. — Тбилиси, 1962. — Т. I.
Берлизов Н. Е. Сарматы-скифы // Историко-археологический альманах. — Армавир — М., 1996.
Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. — М., 1946.
Берта А. Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения // Рукопись.
Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. XXXII.
Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. — Симферополь, 1920. — Т. 57.
Бибиков М. В. Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. — СПб., 1999.
Билэгт Л. К вопросу о достоверности родословной Чингис-хана // Археологийн судлал. — Улаанбаатар, 1995. — Боть XV. — Дэвтэр 1–11.
Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М.–Л., 1950. — Т. I.
Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки восточных славян // Восточнославянский этнографический сборник (ТИЭ. Новая серия. Т. XXXII). — М., 1956.
Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991.
Бойс М. Зороастрицы. Верования и обычаи. — М., 1987.
Большая советская энциклопедия. — М., 1970. — Т. 2.
Босфор // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб, 1891. — Т. IV (7).
Брайчевський М. Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. — К., 1952. — Т. VII.

Брайчевский М. Ю. Об "Антах" Псевдо-Маврикия // СЭ. — М., 1954. — Т. II.
Брайчевский М. Ю. Анты // Советская историческая энциклопедия. — М., 1961. — Т. 1.
Брайчевский М. Ю. "Русские" названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985.
Брайчевський М. Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії // Археологія. — 1991. — № 2.
Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX в. — М., 1961.
Бретшнейдер. Русь и асы на военной службе в Китае // Живая старина. — СПб., 1894. — Вып. I.
Бродъ // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб, 1891. — Т. IVa (8).
Броды // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб, 1891. — Т. IVa (8).
Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973.
Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
Брун Ф. Черноморье. — Одесса, 1879. — Т. I.
Брун Ф. Черноморье. — Одесса, 1880. — Т. II.
Бубенок О. Б. Чому осетини не називають себе асами // Східний світ. — 1995. — № 1.
Бубенок О. Б. Щодо участі іранського елемента в етногенезі протоболгаров // Східний світ. — 1995 (№ 2). — 1996 (№ 1).
Бубенок О. Б. З аланської топонімії Східної Європи // Східний світ. — 1996. — № 2.
Бубенок О. Б. Етнографічні паралелі в культурі осетинів і народів Хозарського каганату // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. К., 14–16 травня 1996 р. — К., 1996а.
Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). — К., 1997.
Бубенок О. Б. "Чорні" і "білі" хозари: до питання про поширення кольорової символіки у середньовічних номадів Євразійського степу // Східний світ. — 1997а. — № 1–2.
Бубенок О. Б. Східні джерела про країну асів на Волзі // Східний світ. — 1998. — № 1–2.
Бубенок О. Б. Исторические и культурные связи народов Ирана и Украины // Близькосхідний кур'єр. — 1998а. — № 1 (2).
Бубенок О. Б. Алано-мордовские этнокультурные связи в эпоху средневековья // Сходознавство. — К., 1998б. — № 6.
Бубенок О. Б. Тюрки и их соседи в степях Северного Причерноморья // Майдан. — 1998в. — № 1–3.
Бубенок О. Б. Нарис етнічної історії Кувейту // Близькосхідний кур'єр. — 1998. — № 2 (3).
Бубенок О. Б. Народ аланы в этнических терминах мусульманских авторов XIII–XV вв. // Материалы конференции "Восточная Европа в древности и средневековье. XII Чтения памяти член.-кор. В. Т. Пашто". М., 18–20 апреля 2000 г. — М., 2000.
Бубенок О. Б. Печеніги і алани-аси у степах Середньої Азії // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "III сходознавчі читання А. Кримського", при-

свяченої 80-річчю від дня народження академіка Омеляна Пріцака. К., 10–11 червня 1999 р. — К., 1999.

Бубенок О. Б. Україна і Схід // Руссова С. Джерело перлин. Поетика східних літератур. — К., 1999а.

Бубенок О. Б. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ. — 2000. — № 1.

Бубенок О. Б. Сармато-аланське населення Євразійського степу за часів раннього середньовіччя // Сходознавство. — К., 2000а. — № 11–12.

Бубенок О. Б. Аланы и этногенез тюркоязычных народов Северного Причерноморья (VI–XIII вв.) // Етноси України. — Тюркський світ. — К., 2000б.

Бубенок О. Б. Алани і тюрки в басейні Сіверського Донця (проблема етнокультурних зв'язків) // Сходознавство. — К., 2000в. — № 9–10.

Бубенок О. Б. Болгары и их соседи в степях Подонья и Северного Приазовья во времена экспансии хазар // Палеобалканистика и староболгаристика. Материали от вторите международни четения "Професор Иван Гълъбов". Велико Търново, 14–17 ноември, 1996 г. — Велико Търново, 2001.

Бубенок О. Б. Аланы и бродники Северо-Западного Причерноморья: проблема этнической идентичности // "България, българите и технгите съседи през вековете". Изследования и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов. Велико Търново, 30–31 октомври 1998 г. — Велико Търново, 2001а.

Бубенок О. Б. Яси Угорщини та їхнє відношення до аланів-асів Північного Причорномор'я // Матеріали угорсько-української наукової конференції "Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура". Ужгород, 27 листопада 2000 р. — Ужгород, 2001б.

Бубенок О. Б. Сведения древнерусских летописей о родословной ясов Южной и Северо-Восточной Руси // Сходознавство — К., 2001в. — № 13–14.

Бубенок О. Б. Де знаходилось місто Орнас? // Східний світ. — 2001г. — № 2.

Бубенок О. Б. Аланы-ясы в Саркеле — Белой Веже // МАИЭТ. — Симферополь, 2001д. — Вып. VIII.

Бубенок О. Б. Северные соседи государства Саманидов в конце IX – первой половине X вв. // Сходознавство. — К., 2001е. — № 15.

Бубенок О. Б. Історія Хозарського каганату. Навчально-методичний комплекс для студентів денної та заочної форм навчання. — К., 2001ж.

Бубенок О. Б. Данные письменных источников о распростанении иудаизма среди аланов во времена средневековья // Тезисы докладов Второй Международный коллоквиум "Хазары". Тезисы докладов. — М., 2002.

Бубенок О. Б. Бродники — оседлое население Половецкой степи // Сходознавство. — К., 2002а. — № 16.

Бубенок О. Б. Страна Берсилия: миф или реальность? // Материалы конференции "Восточная Европа в древности и средневековье. XIV Чтения памяти член.-кор. В. Т. Пашто." М., 17–19 апреля 2002 г. — М., 2002б.

Бубенок О. Б. Были ли аланы на Боспоре в X–XIII вв.? // Сборник научных материалов международной конференции "III Боспорские чтения". Керчь, 20–23 мая 2002 г. — Керчь, 2002в.

Бубенок О. Б. Страна Берсилия и народ барсилы по данным письменных источников // Сходознавство. — К., 2002г. — № 17–18.

Бубенок О. Б. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. — 2002д. — № 2.

Бубенок О. Б. Дані етнонімії про сармато-аланський компонент в етногенезі туркменів // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "VI сходознавчі читання А. Кримського". К., 30–31 жовтня 2002 р. — К., 2002е.

Бубенок О. Б. Алани-аси Дніпровсько-Донського межиріччя на військовій службі у хозар // Хазарский альманах. — Харьков, 2002ж. — Т. 1.

Бубенок О. Б. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – початку XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2002з. — Вип. 2.

Бубенок О. Б. Легенда об Алан-Гоа как источник по этнической истории монголов // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції "Цирендожиєвські читання — 2003". — К., 2003.

Бубенок О. Б. Нетрадиционные сведения о народах степей Восточной Европы в анонимном трактате "Худуд ал-'Алам" // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "VII сходознавчі читання А. Кримського". К., 4–5 червня 2003 р. — К., 2003а.

Бубенок О. Б. Следы исчезнувших аланов Средней Азии // Східний світ. — 2003б. — № 1.

Бубенок О. Б. Слов'янсько-тюркські взаємовідносини в фольклорі предків українців // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "Україна і Туреччина" з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. К., 10–12 листопада. — К., 2003в.

Бубенок О. Б., Радивилов Д. А. Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей) // Хазарский альманах. — К.–Харьков–М., 2003г. — Т. 2.

Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004.

Бубенок О. Б. Отношение хазар к торговле // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "VIII сходознавчі читання А. Кримського". К., 2–3 червня 2004 р. — К., 2004а.

Бубенок О. Б. Дані письмових джерел про поширення іудаїзму серед аланів у хозарський і післяхозарський періоди // Східний світ. — 2004б. — № 2.

Бубенок О. Б. К вопросу о причинах веротерпимости в Хазарии // Хазарский альманах. — К.–Харьков, 2004в. — Т. 3.

Бубенок О. Б. Анты в Северо-Восточном Причерноморье: миф или историческая реальность? // Сборник научных материалов международной конференции "VI Боспорские чтения". Керчь, 20–24 мая 2005 г. — Керчь, 2005.

Бубенок О. Б. Термин анты: этноним или палеографическая ошибка? // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "IX сходознавчі читання А. Кримського". К., 1–2 червня 2005 р. — К., 2005а.

Бубенок О. Б. Анти: слов'яни чи іранці? // Східний світ. — 2005б. — № 2.

Бубенок О. Б. Алани й аси під владою тюркютів // Східний світ. — 2005в. — № 3.

Бубенок О. Б. Протоболгари і сармато-алани наприкінці V – VII ст. // Східний світ. — 2005г. — № 4.

Бубрих Д. В. О названии Анты и связанных с ними названиях // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1946. — Т. V. — Вып. 6.
Бурачков П. О записке готского топарха. — М., 1877.
Бутков П. О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке // Северный архив. — 1825. — № 4.
Бушаков В. А. Тюркская этноойкономия Крыма. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Херсон, 1992.
Бушаков В. А. Солхат, Таврика или Крым // Русская речь. — 1992. — № 5.
Бушаков В. А. Про фулльський народ і його священний дуб у Житії Костянтина Філософа та локалізацію міста Фулли і Фулльської єпархії // Україна в минулому. — К.–Львів, 1994. — Вип. 5.
Бушаков В. Етимологізація кримських топонімів у зв'язку з вивченням історії Криму // Східний світ. — 1994а. — № 1–2.
Бушаков В. А. Етноніми "бодрак" і "буртас". До питання про історичну долю буртасів // Східний світ. — 1995 (№ 2) — 1996 (№ 1).
Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003.
Вайнберг Б. И. Топонимика как источник по истории туркмен Хорезма // Топонимика Востока. — М., 1962.
Ванеев З. Н. Народное предание и происхождение осетин. Сталинир, 1956. — переставити
Ванеев З. Н. Средневековая Алания. — Сталинири, 1959.
Васильев А. А. Готы в Крыму // ИГАИМК. — М., 1927. — Т. V.
Васильев Б. А. Проблема буртасов и мордва. // Вопросы этнической истории мордовского народа. — М., 1960.
Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю., Зиливинская Э. Д. Городище Самосделка — памятник домонгольского периода в низовьях Волги // Степи Восточной Европы в средние века. — Донецк, 2003. — Т. 3. Половецко-золотоордынское время.
Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа // СЭ. — 1964. — № 6.
Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). — М., 1964.
Васильева Г. П. Этнические компоненты в составе туркмен // Проблемы этногенеза туркменского народа. — Ашхабад, 1977.
Васильева Г. П. Этнические процессы у западных туркмен // СЭ. — 1985. — № 5.
Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // Васильевский В. Г. Труды. — Санкт-Петербург, 1912. — Т. II. — Вып. 2.
Васильевский В. Г. Труды. — Петроград, 1915. — Т. III.
Васюков С. Крым и горные татары. — СПб., 1904.
Васюткин С. М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // Вопросы этнической истории Волго-Донья (Материалы научной конференции). — Пенза, 1992.
Вахушти. География Грузии // ЗКОИРГО. — Тифлис, 1904. — Кн. XXIV. — Вып. 5.
Вейсберг Ф. Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — М., 1908. — Ч. XIII–XIV.
Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник. — К., 1993.

Великанова М. С. Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии // Антропологический сборник. — М., 1961. — Т. III.

Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Венгерско-русский словарь. — М.–Будапешт, 1987.

Вернадский Г. В. Древняя Россия // Аланы и Кавказ. (Alanica II). — Владикавказ–Цхинвал, 1992.

Вернадский Г. В. Монголы и Русь. — Тверь–М., 1997.

Веселовский А. Н. Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса // ЖМНП. — 1868 — № 140 (ноябрь).

Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984.

Винников А. З. Этнокультурная ситуация в лесостепном Подонье во второй половине I-го тыс. н. э. // Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной кгнференции. — Пенза, 1992.

Виноградов В. Б. Античные источники и данные археологии скифо-сарматского времени о Центральном Предкавказье в свете проблемы этногенеза осетин // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Виноградов В. Б. Вайнахо-аланские взаимоотношения в этнической истории горной Ингушетии // СЭ. — 1979. — № 2.

Вихляев В. И. Культурные связи сурско-цнинской мордвы с аланскими племенами Северного Кавказа и Дона во второй половине I тыс. н. э. // Материалы по археологии и этнографии Мордовии. — Саранск, 1974.

Вихляев В. И. Мордовские племена эпохи разложения первобытно-общинного строя и их соседи // Этнокультурные связи мордвы (Дооктябрьский период). — Саранск, 1988.

Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. — *Л.*, 1934.

Войтович *Л.* В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. — *Львів*, 2000.

Войтович *Л.* В. Середні віки: хронологія, проблеми періодизації // УЖ. — 2003. — № 4.

Войтович *Л.* В. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізідів-*Джучидів*. — *Львів*, 2004.

Войтович *Л.* В. Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Пріцаком) // Хазарский альманах. — К.—Харьков, 2005. — Т. 4.

Войтович *Л.* В. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1.

Волин С. К истории древнего Хорезма // ВДИ. — 1941. — № 1.

Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916.

Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. — М., 1973.

Воронин И. Д. К вопросу о мордовской топонимике // Этногенез мордовского народа. — Саранск, 1965.

Воскресенская летопись // ПСР*Л*. — СПб., 1856. — Т. VII.

Восточные источники по истории Дагестана / Пер. М. Е. Саидова и А. Р. Шихсаидова. — Махачкала, 1980.

Вуич Л. Г. Черепа из кочевнического могильника возле Саркела — Белой Вежи // МИА. — М., 1963. — № 109.

Вуич Л. Г. Антропологические характеристики черепов из ранних погребений Саркела // МИА. — М., 1963. — № 109.

Вуич Л. Г., Гинзбург В. В., Фирштейн Б. В. Черепа из погребений у оборонительных стен Саркела–Белой Вежи // МИА (Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. III). — 1963. — № 109.

Вязьмітін М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР. — К., 1966. — Т. VII.

Габуев Т. А. Ранняя история алан. — Владикавказ, 1999.

Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. — Тбилиси, 1966.

Гаглойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Гаглойти Ю. С. К вопросу о первом упоминании алан на Северном Кавказе // Аланы и Кавказ. — Владикавказ–Цхинвал, 1992.

Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Л., 1979.

Гадло А. В. Этническая группа барсилы // Историческая этнография: традиции и современность. — Л., 1983.

Гадло А. В. Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории). Автореф. дисс. ...доктора ист. наук. — М., 1984.

Гадло А. В. Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья // Из истории Византии и византиноведения. — Л., 1991.

Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. — СПб., 1994.

Гакстгаузен А. фон. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. — СПб., 1957. — Ч. 2.

Галстян А. Завоевание Армении монгольскими войсками // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970.

Гамкрекели В. Н. Двалы и Двалетия I–XV вв. — Тбилиси, 1961.

Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870.

Гаркави А. Я. О происхождении географических названий на Таврическом полуострове // ИГО. — СПб., 1873. — Вып. XII.

Гарнати. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публ. О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. — М., 1971.

Гвритишвили Д. В. К вопросу об этнической принадлежности "двалов" и о переселении осетин в Картли // Мимохилвели. — Тбилиси, 1949. — Т. I.

Гевонд В. История халифов. — СПб., 1862.

Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964.

Генко А. Н. Из культурного прошлого ингушей // Записки коллегии востоковедов. — СПб., 1930. — Т. V.

Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки. — СПб., 1862. — Т. I.

Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987.

Герасимова М. М. Палеоантропология Северной Осетии в связи с проблемой происхождения осетин // ЭО. — 1994. — № 3.
Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г. А. Стратановского. — Л., 1972.
Геродот. Історія в дев'яти книгах / Пер. А. О. Білецького. — К., 1993.
Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. — К., 1992.
Герцен А. Г. Хазары в Доросе-Мангупе // Хазарский альманах. — Харьков, 2002. — Т. 1.
Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы. — Харьков, 1989.
Гиндин Л. А. Обряд погребения Аттилы и "тризна" Ольги по Игорю // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: погребальный обряд. Тезисы научной конференции. – М., 1986.
Гинзбург В. В. Антропологический состав населения Саркела — Белой Вежи // МИА. — М., 1963. — № 109.
Гиргас В. Ф. Словарь к арабской хрестоматии и Корану. —Казань, 1881.
Гмыря Л. Б. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Могильники. — Махачкала, 1993.
Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. — М., 1940. — Т. I.
Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — М.–Иерусалим, 1997.
Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // УІЖ. — 1991. — № 11.
Головко О. Б. Слов'янське населення причорноморських степів XII – першої половини XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 1.
Головко О. Б. Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К. – Черкаси, 1993.
Головко О. Б. Торки в історії причорноморських степів // Східний світ. — 1999. — № 1–2 (Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака).
Головко О. Б. Зустріч цивілізацій у середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом // Східний світ. — 2006. — № 1.
Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — К., 2006.
Голубовский П. История Северской земли до половины XIV в. — К., 1881.
Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. — К., 1884.
Голубовский П. Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом // Киевская старина. — К., 1888. — Т. XXII.
Голубовский П. Половцы в Венгрии. — К., 1889.
Горленко В. Ф., Бойко М. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
Городские поселения Российской империи. — СПб., 1865. — Т. V. — Ч. I.
Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. I.

Городцов В. А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии // Тр. XII АС в Харькове 1902 г. — М., 1905а. — Т. I.
Готье Ю. В. Ясы-Аланы в ранней русской истории // ИТОИАЭ. — 1927. — Т. I. (58).
Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. — М.–Л., 1930.
Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. — Казань, 1948. — Вып. I.
Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.–Л., 1950.
Григорьев В. В. О двойственности верховной власти у хазаров. — СПб., 1834.
Григорьев В. В. Обзор политической истории Хазар // Россия и Азия. — СПб., 1876.
Грінченко В. А. с. Привільне, лівий берег Дніпра. Кринична Балка с. Перун: Щоденник археологічних дослідів в 1929 р. // НА ИА НАНУ. — Ф. 18. — Д. 54. — 120 л.
Грінченко В. А. Звіт за археологічні досліди на Подніпров'ї в 1930 р. // НА ИА НАНУ, Ф. 18. — Д. 110. — 6 л.
Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. в с. Вознесенка на Запоріжжі // Археологія. — К., 1950. — Т. III.
Грум-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. — М.–Л., 1926. — Т. II.
Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I.
Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II.
Грюнберг А. Л., Стеблин-Каменский И. М. Языки Восточного Гиндукуша. Ваханский язык. — М., 1976.
Грязнов М. П. Аржан: царский курган раннескифского времени. — Л., 1980.
Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — М., 1967.
Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — Л., 1989.
Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1989.
Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. — М., 1993
Гундогдыев О. Прошлое туркмен. — М., 1998.
Гутнов Ф. Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. — Орджоникидзе, 1989.
Гутнов Ф. Х. Средневековая Осетия. — Владикавказ, 1993.
Гутнов Ф. Х. Аристократия алан. — Владикавказ, 1995.
Гутнов Ф. Х. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной истории. — Владикавказ, 2001.
Данилюк А. Народна архітектура Волинського Полісся. – Луцьк, 2002.
Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991.
Даутова Р. А., Мамаев Х. М. Археологические памятники средневековья у селения Али-юрт (Чечено-Ингушетия) // СА. — 1974. — № 2.
Дашкевич Я. Р. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства. — К., 2000.
Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. I.
Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958а. — Т. II.

Дворник Ф. Миссии греческой и западной церквей на Востоке в средние века // XIII международный конгресс исторических наук. — М., 1970.

Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды института этнографии АН СССР (Новая серия). — М., 1948. — Т. IV.

Джавахадзе Н. В. Система родства осетин. — Тбилиси, 1989.

Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // СМОМПК. — Тифлис, 1897. — Вып. XXII.

Джикиев А. Очерк этнической истории и формирования населения Южного Туркменистана. — Ашхабад, 1977.

Джиоев М. К. Алания в XIII–XIV вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1982.

Джуртубаев М. О. О самоназвании балкарцев и карачаевцев // Советская молодежь. — 1989. — 6 октября.

Димитров Д. И. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. — Варна, 1987.

Добрев П. Сказанието на Атиловите хуни. По следите на една научна сензация. — София, 1997.

Добрев П. Името българи — ключ към древната българска история. — София, 2002.

Добродомов И. Г. Цимла // Русская речь. — 1965. — № 1.

Добродомов И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. — М., 1978.

Добродомов И. Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР. — Чебоксары, 1980. — Вып. 97.

Добродомов И. Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // Советская тюркология. — 1980а. — № 2.

Добродомов И. Г. Об аланизмах в русском языке // Осетинская филология. — Орджоникидзе, 1981. — Вып. 2.

Добродомов И. Г. Оскол (этимологический этюд) // Советская тюркология. — 1988. — № 2.

Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя — этнос-история. — М., 1989.

Добродомов И. Г. Мордовское название березы и дерева халинг страны буртасов // Материалы VI Международного конгресса финноугроведов. — М., 1990. — Т. II.

Добродомов И. Г. Казань (этимологический этюд) // Топонимика. — М., 1990а.

Добродомов И. Г. Потудань (этимологический этюд) // Центральночерноземная деревня: история и современность. Тезисы докладов научно-практической конференции в Белгороде 13–14 ноября 1992. — М., 1992.

Добродомов И. Г. Об одном алано-буртасском имени в эпитафиях волжских булгар XIV века // Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. — М., 1993.

Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.

Добролюбский А. О. Кочевое и оседлое население степей Северо-Западного Причерноморья в X–XIV вв. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986.
Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961.
Долгих Б. О. Родовой и племенной состав народов Сибири. — М., 1960.
Домбровский О. И., Сидоренко В. А. Солхат и Сурб-Хач. — Симферополь, 1978.
Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. VI.
Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган) // Хазарский альманах. — К.–Харьков–М., 2003.
Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. — М., 1976.
Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990.
Евразия в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология. — СПб, 2005.
Егишэ. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. — Ереван, 1971.
Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимии // Этнонимы. — М., 1970.
Еремеев Д. Е. Этногенез турок: происхождение и основные этапы этнической истории. — М., 1971.
Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. XXIII.
Ефимова А. М., Калинин Н. Ф., Смирнов А. П. Раскопки городища Великие Болгары в 1945 г. // КСИИМК. — М., 1947. — Вып. 17.
Ефимова А. М., Хованская О. С., Калинин Н. Ф., Смирнов А. П. Раскопки развалин Великих Болгар в 1946 г. // КСИИМК. — М., 1947. — Вып. 17.
Ефимова А. М. Могильник на Бабьем Бугре городища Болгары // МИА. — М., 1960. — № 80.
Ефимова А. М. Кладбище на окраине посада города Болгара // Города Поволжья в средние века. — М., 1974.
Ефимова С. Г., Кондукторова Т. С. Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии // МАИЭТ. — Симферополь, 1995. — Вып. IV.
Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века // ТИЭ. Новая серия. — М., 1950. — Т. IX.
Жизнь, дела и мученичество преподобного отца нашего и исповедника Максима / Пер. М. Д. Муретова // Богословский вестник. — Ноябрь 1913. — Сергиев Посад.
Жирмундский В. М. Огузский героический епос и "Книга Коркута" // "Книга моего деда Коркута". — М.–Л., 1962.
Жуковская Н. Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. — М., 1988.
Забелин И. История русской жизни. — СПб., 1876. — Ч. 1
Завадська І. А. Християнство в ранньовізантійському Херсонесі (За культовими пам'ятками). Афтореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000.
Закарпатська область // Історія міст і сіл УРСР. — К., 1969.

Закиев М. З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. — Казань, 1986.
Закиев М. З. Буртасы: кто они? // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Тезисы докладов научной конференции. — Пенза, 1990.
Заметки XII–XV вв., относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные к греческому синаксарю // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. V.
Зарубин И. И. Шугнанские тексты и словарь. — М.–Л., 1960.
Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1962. — Т. I. — Горган и Поволжье в IX–X вв.
Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1967. — Т. II. — Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы.
Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
Зетейшвили С. Г. Сведения об аланах в "Хронографии" Феофана // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1976.
Зимин А. А. Память и похвала Иакова мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. — М., 1963. — Вып. 37.
Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1973.
Златарски В. Н. Писмата на цариградския патриарх Николае Мистико до българския цар Симеон // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. — София, 1895. — Кн. XII.
Златарски В. Н. История на българската държава през средните вековите. (Второ фототип. изд.). — София, 1994. — Т. I. — Ч. 1.
Ибн ал-Асир. Тарих ал-камил / Пер. П. Жузе. — Баку, 1940.
Ибн Фадлан. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. А. П. Ковалевского. — М. — Л., 1939.
Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. — К., 1996.
Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. — СПб., 1875.
Иванов А. И. История монголов (Юань-Ши) об асах-аланах // Христианский Восток. — СПб., 1913. — Т. II. — Вып. 3.
Іванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часыв Ахмеда Ібн Фадлана // Східний світ. — 1995 (№ 2) — 1996 (№ 1).
Иванюков И., Ковалевский М. У подошвы Эльбруса. // Вестник Европы. — СПб., 1886. — Т. I.
Иессен А. А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии // МИА. — 1941. — Т. 3.
Известия иностранных писателей о народах в России // Известия общества истории, археологии и этнографии при Казанском университете. — Казань, 1893. — Т. XI. — Вып. 3.
Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. — М., I960.
Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. II.
Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1871. — Т. II.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. II.
Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. II.
Исследования Великого города. — М., 1976.
История Дагестана. — Махачкала, 1967. — Т. I.
История Осетии в документах и материалах (с древнейших времен до конца XVII века). — Цхинвал, 1962. — Т. I.
История СО АССР. — М., 1959. — Т. I.
История Чехословакии. — М., 1956.
Ичалов Г. Х. В глубь столетий. Народы Дагестана в борьбе за независимость в XIII–XV вв. — Махачкала, 1988.
Иченская О. В. Особенности погребального обряда и матировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982.
Ищериков П. А. Аланский могильник близ г. Стерлитамака // КСИИМК. — М., 1952. — Т. XLVII.
Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. — Алма-Ата, 1990.
Калинина Т. М. Торговые пути Восточной Европы в IX в.: по данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха // История СССР. — 1986. — № 4.
Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. — М., 1988.
Калинина Т. М. Восточная Европа в представлениях ал-Истахри, Ибн Хаукаля, ал-Масуди (в связи с проблемой буртасов) // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Тезисы к межобластной научной конференции 23–27 января 1990 года. — Пенза, 1990.
Калинина Т. М. О веротерпимости в Хазарии // IV сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції. — К., 2000.
Калоев Б. А. Мотив амазонок в осетинском нартовском эпосе // КСИЭ. — М., 1959. — Вып. XXXII.
Калоев Б. А. Обряд посвящения коня в осетин // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). — М., 1964.
Калоев Б. А. Осетины. — М., 1967.
Калоев Б. А. Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII–XIX вв.). — Орджоникидзе., 1967а.
Калоев Б. А. Данные этнографии и фольклора о происхождении осетин // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967б.
Калоев Б. А. Осетины. — М., 1971.
Калоев Б. А. Материальная культура и прикладное искусство осетин. — М., 1973.
Калоев Б. А. Земледелие народов Северного Кавказа. — М., 1981.
Калоев Б. А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX вв. // КЭС. — М., 1984. — Т. VIII.
Калоев Б. А. Поездка к венгерским ясам // СЭ. — 1984а. — № 6.
Калоев Б. А. Скотоводство народов Северного Кавказа. — М., 1993.
Калоев Б. А. Венгерские аланы (ясы). Историко-этнографический очерк. — М., 1996.
Калоев Б. А. Осетино-балкарские этнографические параллели // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. — М., 1999.

Калоев Б. А. Этнографические данные о связях этногенеза осетин со Средней Азией //.Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. — М., 1999.
Калоев Б. А. Осетино-вейнахские связи // Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. — М., 1999.
Караев О. Арабские и персидские источники IX–XII веков о киргизах и Киргизии. — Фрунзе, 1968.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1833. — Т. IV.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1889. — Т. IV.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1989. — Т. I.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1991. — Т. II–III.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1992. — Кн. 2. — Т. V–VIII.
Караулов Н. А. Сведения арабских географов о Кавказе // СМОМПК. — Тифлис, 1901. — Т. XXXII.
Караулов Н. А. Сведения арабских геграфов IX–X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане // СМОМПК. — Тифлис, 1908. — Вып. 38.
Каргер М. К. Древний Киев. — М.–Л., 1958.
Карпини П. История монгалов // Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. — М.–Л., 1957.
Карпов Г. И., Арбеков П. Б. Салыры (Салоры) // Туркменоведение. — Ашхабад, 1930. — № 6–7.
Карпов Г. И. К истории туркмен Али-эли (Ала-эль) // СЭ. — 1947. — № 3.
Карсанов А. Н. Средневековые аланы в Днестровско-Дунайском междуречье // ИЮОНИИ. — Цхинвал, 1989. — Вып. XXXIII.
Карсанов А. Н. Ясы на Руси // Известия Юго-Осетинского НИИ. — Цхинвал, 1990. — Вып. XXXIV.
Карсанов А. Н. Крымские аланы // Аланы и Кавказ (Alanica II). — Владикавказ–Цхинвал, 1992.
Карсанов А. Н. Ясыня из Волжской Болгарии // Герменевтика древнерусской литературы. — М., 1994. — Сб. 6. — Ч. II.
Картлис Цховреба / Под ред. Киучишвили. — Тбилиси, 1960. — Т. II.
Кафоев А. Ж. Адыгские памятники. — Нальчик, 1963.
Каховский В. Ф. Происхождение чувашского народа. — Чебоксары, 1965.
Каховский В. Ф. Дохристианский погребальный обряд чувашей как материал к этногенезу // Болгары и чуваши. — Чебоксары, 1984.
Кишш А. Опыт исследования археологических памятников алан в Западной Европе и Северной Африке // Аланы: история и культура (Alanica III). — Владикавказ, 1995.
Клапрот Г. Ю. Доклад, в котором доказывается идентичность осетин народности Кавказа, и средневековых алан // Аланы и Кавказ (Alanica-II). — Владикавказ–Цхинвал, 1992.
Клима Л. Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н. э. // Советское финно-угроведение. — 1989. — № 1.
Климент Охридски. Собрани съчинения. — София, 1973. — Т. 3.
Климов Г. А. О лексике осетинского происхождения в сванском языке // Этимология. — М., 1963.
Кляшторный С. Г. Согдийцы в Семиречье // СЭ. — 1959. — № 1.

Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964.
Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — СПб., 2000.
Кляшторний С. Г. Азіатський аспект ранньої історії хозар // Хазарский альманах. — К.–Харьков–М., 2003.
Книга Большому Чертежу. — М.–Л., 1950.
Книга моего деда Коркута. — М.—Л., 1962.
Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. — СПб., 1968. — Т. XXI.
Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники днестровско-карпатских земель с середины XII в. нашествия монголо-татар. Автореф. дисс. ... д. и. н. — М., 1990.
Кобычев В. П. В поисках прародины славян. — М., 1973.
Кобычев В. П. Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX–XX вв. — М., 1982.
Ковалевская В. Б. Археологические следы пребывания древних болгаров на Северном Кавказе // Плиска–Преслав. Прабългаската култура (Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976). — София, 1981а. — Т. II.
Ковалевская В. Б. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981б.
Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. — М., 1984.
Ковалевская В. Б. Хронология древностей северокавказских алан // Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995.
Ковалевский А. П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — Чебоксары, 1954.
Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956.
Ковальская Н. Г., Руденский Н. Е. Венгры // Народы мира (Историко-этнографический справочник). — М., 1988.
Козин С. А. Сокровенное сказание (Юань чао би ши). — М.–Л., 1941.
Козлова К. И. Этнография народов Поволжья. — М., 1964.
Козловский А. А. Оседлое население Южного Поднепровья в IX–XIV вв. — Диссертация на соискание ученой степени канд. истор. наук. К., 1984. // НА ИА НАНУ. — Ф. 12. — № 607. — 300 *л.*
Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1992.
Кондукторова Т. С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1.
Кондукторова Т. С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребений Херсонской области // Советская антропология. — 1958. — № 2.
Кокиев Г. А. Очерки по истории Осетии. — Владикавказ, 1926.
Кокиев Г. А. Осетины в начале XIX в. по наблюдениям путешественника Ю. Клапрота // ИСОНИИ. — Орджоникидзе, 1948. — Т. XII.
Коков Дж. Н., Шахъмурзаев С. О. Балкарский топонимический словарь. — Нальчик, 1970.
Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932.

Комар О. В. "Кубрат" і "Велика Булгарія": проблеми джерелознавчого аналізу // Сходознавство. — К., 2001. — № 15.

Комар О. В. Населення степів Північного Причорномор'я VI – початку VIII ст. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. — К., 2002.

Коновалова И. Г. Сведения о буртасах в "Географии" ибн-Саида // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Тезисы докладов научной конференции. — Пенза, 1990.

Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. — М., 1999.

Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. — М., 2006.

Коновалова И. Г. Сведения о Хазарии в арабской географии XII–XIV вв. // Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока. Сб. науч. статей памяти проф. В. М. Бейлиса. — Луганск, 2008.

Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. — М.–Л., 1958.

Кононов А. Н. Семантика цветобозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1975. — М., 1978.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1983.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — М., 1991.

Копыл А. Г., Татаринов С. И. Охранные раскопки городища Маяки на Северском Донце // СА. — 1979. — № 1.

Копыл А. Г., Татаринов С. И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгаров Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990.

Корж Ф. Е. Опыты объяснения заимствованных слов в русском языке // Известия Академии Наук. — Санкт-Петербург, 1907. — Сер. VI. — Т. I.

Косміна Т. В. Сільське житло Поділля (кінець XIX – XX ст.). – К., 1980.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1872. — Т. I.

Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // УЖ. — 1966. — № 9.

Котляр М. Ф. Хто такі бродники? // УЖ. — 1969. — № 5.

Котляревский А. О погребальних обычаях языческих славян. — М., 1868.

Котович В. Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана // Материалы по археологии Дагестана. — Махачкала, 1959. — Т. I.

Котович В. Г. Об этнической принадлежности раннесредневековых катакомбных захоронений Прикаспийского Дагестана // Пятые крупновские чтения по археологии Кавказа. Тезисы докладов. — Махачкала, 1975.

Кравченко Э. Е., Гусев О. А., Давыденко В. В. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим источникам) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7.

Кравченко Э. Е. Городища среднего течения Северского Донца // Хазарский альманах. — К. –Харьков, 2004.

Крадин Н. Н. Кочевые общества. — Владивосток, 1992.

Крадін Н. Н. Проблеми формаційної характеристики кочових суспільств // Археологія. — 1992а. — № 2.

Крадин Н. Н. Некоторые проблемы этносоциальной истории древних ухуаней // Проблемы этнокультурной истории Дальнего Востока и сопредельных территорий. — Благовещенск, 1993.

Крадин Н. Н. Структура власти в государственных образованиях кочевников // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. — М., 1993а.

Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. — М., 1995.

Крадин Н. Н. Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии // Цивилизации. — М., 1995а. — Вып. 3.

Крадин Н. Н. Империя Хунну. — Владивосток, 1996.

Крадин Н. Н. Ответ К. П. Калиновской // ЭО. — 1996а. — № 5.

Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации. — М., 2000.

Крадин Н. Н. Стадиальные и цивилизационные особенности кочевых обществ // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. Мат. межд. конф. — Улан-Удэ, 2000. — Т. I.

Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгаров Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990.

Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. — М.–Л., 1957. — Т. IV.

Криганов А. В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2.

Кругликова И. Т. Разведки в Старокрымском районе // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 74.

Круглов Е. В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Восточной Европы в средние века. — Донецк, 2003. — Т. 3. Половецко-золотоордынское время.

Крупнов Е. И. Проблема происхождения осетин по археологическим данным // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия. — М., 1971.

Кримська область // Історія міст і сіл УРСР. — К., 1974.

Крымский А. История арабов и арабской литературы. — М., 1912. — Ч. 2.

Кримський А. Ю. Історія хазарів. Т. II. // Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадского НАН України. — Ф. XXXVI. — № 65.

Кримський А. Історія Туреччини. — К.–Львів, 1996.

Кудряшов К. В. Половецкая степь — М., 1948.

Кузнецов В. А., Милорадович О. В. Археологические исследования в Северной Осетии в 1959 г. // КСИА. — М., 1961. — № 86.

Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. — М., 1962. — № 106.

Кузнецов В. А. Некоторые вопросы этногенеза осетин по данным средневековой археологии // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Кузнецов В. А. Рецензия на работу С. А. Плетневой "От кочевий к городам" // СА. — 1969. — № 2.

Кузнецов В. А. Алания в X–XIII вв. — Орджоникидзе, 1971.

Кузнецов В. А. Аланская культура Центрального Кавказа и ее локальные варианты в V–XIII вв. // СА. — 1973. — № 2.
Кузнецов В. А. Аланы и тюрки в верховьях Кубани // Археологический этнографический сборник. — Нальчик, 1974. — Вып. 1.
Кузнецов В. А. Очерки истории алан. — Орджоникидзе, 1984.
Кузнецов В. А. Ясы в Венгрии // Изв. Северо-Кавказского научного центра высшей школы (обществ. науки). — Ростов-на-Дону, 1985. — № 3.
Кузнецов В. А. Нижний Архыз в X–XII веках. — Ставрополь, 1993.
Кузнецов В. А. Алано-осетинские этюды. — Владикавказ, 1993.
Кузьмина Е. Е. В стране Кавата и Афрасиаба. — М., 1977.
Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 года // Материалы по археологии России. — Санкт-Петербург, 1891. — № 6.
Кулаковский Ю. О христианстве алан // ЗООИД. — Одесса, 1897. — Т. XX.
Кулаковский Ю. А. Епископа Феодора "Аланское послание" // ЗООИД. — Одесса, 1898. — Т. XXI.
Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // Византийский временник. — СПб., 1898а. — Т. V. — Вып. 1–2.
Кулаковский Ю. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке // ЖМНП. — М., 1898б. — Ч. CCCXV.
Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. — К., 1899.
Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птолемею // Приветствие XI Арх. Съезду. — К., 1899а.
Кулаковский Ю. А. Новые данные по истории Старого Крыма // ЗИРАО. — СПб.,, 1899б. — Т. X. — Вып. 3–4.
Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — К., 1914.
Кулаковский Ю. А. История Византии. 602–717 годы. — СПб.,, 1996.
Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — К., 2002.
Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашами по славяно-болгарскому Именнику // Записки императорской Академии наук. — СПб., 1879. — Т. XXXII. — Кн. II.
Курылев В. П. Общественный строй огузов по данным эпоса "Деде Коркут"/ VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964 г.). — М., 1964.
Кухаренко Ю. В. Археология Польши. — М., 1969.
Кызласов Л. Р. Тува в период Тюркского каганата // Вестник Московского университета (историко-филологическая серия). — 1958. — № 4.
Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. — М., 1969.
Кызласов Л. П. Древняя Тува. — М., 1979.
Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1846. — Т. I.
Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1897. — Т. I.
Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Л., 1926–1928. — Т. I.
Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. I.

Лавров Л. І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. — 1961. — № 3.

Лавров Л. И. Нашествие монголов на Северный Кавказ // История СССР. — 1965. — № 5.

Лазарашвили Г. Р. О времени переселения осетин в Грузию. // СЭ. — 1966. — № 2.

Лайпанов К. Т. О тюркском элементе в этногенезе осетин // Происхождение осетинского народа. — Орджоникидзе, 1967.

Ламанский В. И. Заметка об ясах и аланах. // Труды XI АС. — М., 1902.

Ламберти Арканджело. Описание Колхиды, называемой теперь Мингрелией // СМОМПК. — Тифлис, 1913. — Вып. XLIII.

Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — Помпоний Мела. Землеописание. // ВДИ. — М., 1949. — № 17.

Левин М. Г. Деформация головы у туркмен (К вопросу о туркменской долихокефалии) // СЭ. — М., 1947. — Вып. VI–VII.

Левицкий Т. "Китаб ар-раут аль-Митар" ибн абу ал-Мунсина ал-Химйари" как источник сведений о Восточной, Центральной и Северной Европе // Проблемы востоковедения. — 1960. — № 3.

Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956.

Летопись византийца Феофана от Диоклитиана до царей Михаила сына его — Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. — М., 1890.

Летопись Картли. / Пер. Г. В. Цулая. — Тбилиси, 1982.

Летопись Самовидца. — К., 1878.

Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории. — *Л.*, 1987.

Ломницкий С. Персия и персы. Экскизы и очерки. —Спб, 1902.

Лубсан Данзан. Алтан Тобчи. — М., 1973.

Луконин В. Г. Культура Сасанидского Ирана. — М., 1969.

Лысенко Н. Н. Асы-аланы в Восточной Скифии. — СПб., 2002.

Лыткин В. И. Пермско-иранские языковые контакты // Вопросы языкознания. — 1975. — № 3.

Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — М., 1958. — № 62.

Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К., 1897.

Ляскоронский В. Г. К вопросу о переяславских торках. — СПб., 1905.

Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. — СПб., 1907.

Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. — *Л.*, 1940.

Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. — *Л.*, 1949.

Мавродин В. В. К вопросу об "антах" Псевдо-Маврикия // СЭ. — 1954. — № 2.

Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983.

Магометов А. Х. Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем. — Орджоникидзе, 1962.

Магометов А. Х. Культура и быт осетинского народа. — Орджоникидзе, 1968.

Магометов А. Х. Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов // История, этнография и культура народов Северного Кавказа. — Орджоникидзе, 1981.

Мазурский летописец // ПСРЛ. — М., 1968. — Т. XXXI.
Макарова Т. И., Плетнева С. А. Пояс знатного воина из Саркела // СА. — 1983. — № 2.
Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V–VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея краеведения (Археологический сборник). — Саратов, 1956. — Вып. 1.
Малахов С. Н. Ясская "генеалогия" сына Андрея Боголюбського и проблема русско-аланских связей в XII в. // Аланы и Кавказ. — Владикавказ–Цхинвал, 1992.
Малахов С. Н. Алано-византийские заметки (часть 1) // Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995.
Малкондуев Х. Х. К вопросу о самоназвании карачаевцев и балкарцев // Карачаевцы и балкарцы: язык, этнография, археология и фольклор. — М., 2001.
Малов С. Е. Памятники древней тюркской письменности Монголии и Киргизии. — М.–Л., 1959.
Марко Поло. "Книга" Марко Поло / Пер. И. П. Минаева . — М., 1956.
Маркевич А. И. Географическая номенклатура Крыма, как исторический материал // ИТОИАЭ. — Симферополь, 1928. — Т. II (59).
Марков А. В. Отношения между русскими и мордвою в истории и в области народной поэзии, в связи с вопросом о происхождении великорусского племени // Изв. Тифлисских Высших женских курсов. — Тифлис, 1914. — Кн. 1. — Вып. 1.
Марков Г. Е. Очерк истории формирования северных туркмен. — М., 1961.
Марр Н. Я. Племенной состав населения Кавказа. — Петроград, 1920.
ал-Мас'уди. Мурудж аз-Захаб. Т. 1 [без м. и.].
Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. — К., 2002.
Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. — М.–Л., 1936.
Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977.
Материалы по истории Осетии (XVIII в) // ИСОНИИ. — Орджоникидзе, 1934. — Т. VI.
Материалы по истории мордвы VIII–XI вв. (дневник раскопок П. П. Иванова). Моршанск, 1952.
Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л., 1936. — Т. II.
Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л., 1939. — Т. I.
Матузова В. И. Английские средневековые источники. — М., 1979.
Мацулевич Л. А. Аланская проблема и этногенез Средней Азии // СЭ. — М., 1947. — Т. VI–VII.
Менандр. Продолжение истории Агафиевой // Византийские историки / Пер. с греч. С. Дестуниса. — СПб., 1860.
Менгенс К. Г. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве" — Л., 1979.
Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — М., 1951. — Вып. 36.
Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — Т. XXIII.
Мерперт Н. Я. К вопросу древнейших болгарских племенах. — Казань, 1957.
Мейтарчиян М. Погребальные обряды зороастрийцев. — М.—СПб., 2001.
Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.–Л., 1958.

Мизиев И. М. Балкарцы и карачаевцы в памятниках истории. — Нальчик, 1981.
Мизиев И. М. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. — Нальчик, 1986.
Мизиев И. М. Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая. — Нальчик, 1991.
Миллер В. Ф. Осетинские этюды. — М., 1882. — Т. II.
Миллер В. Ф. Осетинские этюды. — М., 1887. — Т. III.
Миллер В. Ф. Археологические экскурсии в Терской области // МАК. — 1888. — Вып. 1.
Миллер В. Ф. Археологические разведки в Алуште и ее окрестностях в 1886 году. — М., 1889.
Миллер В. Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. — М., 1892. — Ч. I–VIII.
Миллер В. Ф. Древнеосетинский памятник из Кубанской области // МАК. — М., 1893. — Вып. 3.
Милорадович О. В. Христианский могильник на городище Верхний Джулат. // МИА. — 1963. — № 114.
Минаева Т. М. Поселение в усть р. Узун-Кол // СА. — 1960. — № 2.
Мінаєва Т. М. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія. — К., 1961. — Т. 13.
Минаева Т. М. Очерки по археологии Ставрополья. — Ставрополь, 1965.
Минаева Т. М. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. — Ставрополь, 1971.
Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. — М., 1963.
Мӣрзӑ Бадӣ'-дӣвӑн. МаджмаЎ ал-Аркӑм. — М., 1981.
Михеев В. К. Отчет об археологических разведках в 1962 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. — Ф. э. — № 3902–3903. — 14 *л.*, 26 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки 1964 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — №№ 4328–4329. — 22 *л.*, 24 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических раскопках поселения и могильника салтовской культуры у с. Маяки летом 1965 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. №№ 4430–4431. — 33 *л.*, 39 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского р-на Донецкой обл. в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. №№ 4793–4794. — 22 *л.*, 22 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. № 5242–5244. — 27 *л.*, 22 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской обл. в 1969 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. №№ 5557–5558. — 21 *л.*, 17 табл.
Михеев В. К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1971 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — №№ 6086–6087. — 25 *л.*, 20 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических разведках и раскопках средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1972 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. № 6263. — 25 *л.*, 10 табл.
Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — №№ 8869. — 25 *л.*, 10 табл.

Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазов'я (середина VIII – середина X вв.). Дис. ... док. істор. наук: 07.00.02. — Харьков, 1985. — 495 с. // НА ИА НАНУ. — Ф. 12. — № 665. — 495 *л.*

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Михеев В. К. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // Хазарский альманах. — К.–Харьков, 2004. — Т. 3.

Мишин Д. Е. Географический свод "Худуд ал-'Алам" и его сведения о Восточной Европе // Славяноведение. — 2000. — № 2.

Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1.

Мовсэс Калакантуаци. История страны Алуанк / Пер. Ш. В. Смбатяна. — Ереван, 1984.

Моисей Хоренский. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. — М., 1858.

Мордва. — Саранск, 1981.

Мордовский народный костюм. — Саранск, 1990.

Московский летописный свод конца XV в. // ПСР*Л*. — М.–*Л*., 1949. — Т. XXV.

Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных обрядов) — К., 1987.

Мошкова М. Г. Позднесарматская культура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.

Муромцев І. В. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця). — К., 1966.

Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. — М., 1972.

Мухамедьяров Ш. Ф. Народы Среднего Поволжя и Приуралля в IX – первой четверти XIII вв. // Очерки истории СССР IX–XV вв. — М., 1953. — Ч. 1.

Народы Кавказа. — М., 1960. — Т. I.

Нартский эпос. — Орджоникидзе, 1957.

Нарты. Эпос осетинского народа. — М., 1957.

Нарты: осетинский героический эпос. — М., 1989. — Кн. 2.

Науменко В. Е. Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов // Хазарский альманах. — К.–Харьков, 2004. — Т. 3.

Немет Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. — Орджоникидзе, 1960.

Нечаева *Л*. Г. Об этнической принадлежности подбойных и катакомбных погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе // Исследования по археологии СССР. Сборник в честь М. И. Артамонова. — *Л*., 1961.

Никаноровская летопись // ПСР*Л*. — М.–*Л*., 1962. — Т. XXV.

Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. - К., 1987–1988.

Новгородская Первая летопись // ПСР*Л*. — СПб., 1848. — Т. IV.

Новгородская Первая летопись. — М.–*Л*., 1950.

Новгородская Первая летопись. // ПСР*Л*. — М.–*Л*., 1988. — Т. IV.

Новгородская Пятая летопись // ПСР*Л*. — Петроград, 1917. — Т. IV.

Новгородская Четвертая летопись // ПСР*Л*. — Петроград, 1917. — Т. IV. — Ч. 2.

Новгородская Четвертая летопись. // ПСР*Л*. — М., 1929. — Т. IV. — Ч. 1. — Вып. 3.

Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа // Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
Новосельцев А. П. Термин "вежа" в древнерусских источниках // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1987. — М., 1989.
Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990.
Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа. — Нальчик, 1958.
Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985.
Осетинско-русский словарь. — Орджоникидзе, 1970.
Отін Е. С. Гідроніми Східної України. — К.–Донецьк, 1977.
Отин Е. С. Непереоформленные личные имена в гидронимии Дона // Восточнославянская ономастика (Материалы и исследования). — М., 1979.
Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. — М., 1979.
Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII–XIX вв. — Ашхабад, 1954.
Очерки истории Чечено-Ингушской АССР. — Грозный, 1967. — Т. I.
Очерки истории Юго-Осетинской автономной области. — Тбилиси, 1985. — Т. I.
Ошанин Л. В. Тысячелетняя давность долихоцефалии у туркмен и возможные пути ее происхождения // Известия среднеазиатского комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы. — Ташкент, 1926. — Вып. I.
Павлов П. Древнеруските бродници и българската история (XII–XIII в.) // Българо-украински връзки през вековете. — София, 1983.
Памятники армянской агиографии / Пер. с древнеарм. К. С. Тер-Давтян. — Ереван, 1973.
Пантусов Н. Н. Сведения арабских географов о Средней Азии // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском университете. — Казань, 1909. — Т. XXV. — Вып. 5.
Патканов К. П. Армянская география VII в. — СПб., 1877.
Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — 1883. — Ч. CCXXVI.
Патриаршая или Никонова летопись. Патриаршая Девятая. // ПСРЛ. — СПб., 1862. — Т. IX.
Патраршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. — СПб., 1885. — Т. X.
Патриаршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. — М.–Л., 1965. — Т. X.
Пашуто В. Г. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
Перевалов С. М. Александровы ворота: первые века легенды // Древнейшиие государства государства Восточной Европы: 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. — М., 2005.
Персидско-русский словарь / Под. Ред. Ю. А. Рубинчика. Т. I. М., 1970. — Т. I.
Персидско-русский словарь в двух томах / Под ред. Ю. А. Рубинчика. — М., 1970а. — Т. II.
Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. — Фрунзе, 1963.
Петрухин В. Я. Послесловие // Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.–Иерусалим, 1997.

Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. — М.–Л., 1941.
Пиоро И. С. Крымская Готия. — К., 1990.
Писарчик А. К. Таджики Каратегина и Дарваза. — Душанбе, 1976. — Вып. 3.
Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — М., 1958. — № 62.
Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII–IX вв. // СА. — 1961. — № 1.
Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи // МИА — М., 1963. — № 109.
Плетнева С. А. Рецензия на книгу: Артамонов М. И. История хазар. Л.: Изд-во ГЭ, 1962 // СА. — 1963а. — № 3.
Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА. — 1964. — Вып. 99.
Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — М., 1967. — № 142.
Плетнева С. А. Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья // Новое в археологии. — М., 1972.
Плетнева С. А. Половецкая земля. // Древнерусские княжества X–XIII вв. — М., 1975.
Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981.
Плетнева С. А. Ранние болгары на Волге // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981а.
Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981б.
Плетнева С. А. Кочевники средневековья (поиски исторических закономерностей). — М., 1982.
Плетнева С. А. Средневековые "амазонки" в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс. н. э. — Воронеж, 1983.
Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. // Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. — София, 1984. — Т. II.
Плетнева С. А. Хазары. — М., 1986.
Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990.
Плетнева С. А.. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. — М., 1990а.
Плетнева С. А. Саркел и "шелковый путь". — Воронеж, 1996.
Плетнева С. А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфические исследования. — Воронеж, 2006.
Повесть временных лет. — СПб., 1846. — Т. I.
Повесть временных лет / Под ред. Д. С. Лихачева. — М.–Л., 1950. — Ч. I.
Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). — К., 1990.
Погодин А. Л. Эпиграфические следы славянства // Погодин А. Л. Сборник статей по археологии и этнографии. — СПб., 1902.

Покас П. М. О физическом типе древнерусского населения Правобережья Украины // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984.

Полесских М. Р. В недрах времен. — Пенза, 1956.

Полесских М. Р. Ранние памятники материальной культуры мордвы-мокши // Етногенез мордовского народа. — Саранск, 1965.

Полесских М. Р. Боевое оружие и снаряжение из могильников Армиевского типа // СА. — 1968. — № 1.

Полесских М. Р. Древнее население Верхнего Посурья и Примокшанья. — Пенза, 1977.

Попов А. И. Буртасы и мордва // Ученые записки ЛГУ (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение). — Л., 1948. — Вып. 2.

Попов О. І. До найдавнішої історії слов'янства // Археологія. — К., 1954. — Т. IX.

Попов А. И. Названия народов СССР. — Л., 1973.

Приселков М. Д. Троицкая летопись (Реконструкция текста). — М.–Л., 1950.

Приск. Сказания Приска Паннийского / Пер. с греч. Г. С. Дестуниса // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — СПб., 1861. — Вып. 1.

Пріцак О. Деремела=Бродники // International Journal of Slavic Linguistic and Poetics. — 1965. — IX.

Пріцак О. А може, Булгаро-Татарський Оссіан? // Східний світ. — 1993. — № 2.

Пріцак О. Татар: історія одного імені // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів–К.–Нью-Йорк, 1996.

Прицак О. Предисловие // Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). — К., 1997.

Пріцак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". — К., 2008.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Археология УССР. — К., 1985. — Т. 3.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985а.

Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989.

Приходнюк О. М. О территории формирования и основных направлениях распространения пеньковской культуры // Древности Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1991.

Приходнюк О. М. Анти і Візантія // Археология. — 1991а. — № 2.

Приходнюк О. М. К вопросу об истории и составных элементах пеньковской культуры // Четвърти Международен конгрес по славянска археология. — София, 1992. — Т. 1.

Приходнюк О. М. Комментарий к летописной версии о пребывании и расселении славян с Подунавья // Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1994.

Приходнюк О. М. К вопросу о летописной версии пребывания славян в Подунавье // Тезисы Международной конференции "Византия и народы Причерноморья в раннее средневековье". — Симферополь, 1994а.

Приходнюк О. М. Версія Нестора Літописця про розселення слов'ян з Подунав'я // Матеріали до української етнології. — К., 1995.
Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996.
Приходнюк О. М. Пастирське городище — видатна археологічна пам'ятка України доби раннього середньовіччя // Родовід. — К., 1996а.
Приходнюк О. М. О единстве и различиях в пеньковской культуре // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. VI.
Приходнюк О. М. Анти та авари // Проблеми походження та історія розвитку слов'ян. — К. –Львів, 1997.
Приходнюк О. М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
Приходнюк О. М. Дунайська теорія походження слов'ян (реальність чи фантазія Печерника Нестора) // Пам'ять століть. — К., 1999.
Приходнюк О. М. Военно-политический союз антов и тюркский мир (по данным исторических и археологических источников) // МАИЭТ.— Симферополь, 2000. — Вып. VII.
Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.–Чернівці, 2001.
Приходнюк О. М. Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н. е.) // Матеріали угорсько-української наукової конференції "Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура". Ужгород, 27 листопада 2000 р. — Ужгород, 2001а.
Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. — М., 1959.
Пура Я. О. Походження назв населенних пунктів Ровенщини. — Львів, 1990.
Пфаф В. Б. Материалы для истории осетин // ССКГ. — Тифлис, 1870. — Вып. IV.
Пфаф В. Б. Материалы для древней истории Осетии // ССКГ. — Тифлис, 1871. — Вып. V.
Пфаф В. Б. Этнологические исследования в Осетии // Изв. КОИРГО. — СПб., 1894. — Т. 1.
Пчелина Е. Г. Упоминания о ясах в русских летописях // МИА. — М., 1963. № 114.
Пъянков И. В. Массагеты Геродота // ВДИ. — 1975. — № 2.
Равдоникас Т. Д. Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (IV в. до н. э. — конец XVII в.). — Л., 1990.
Радзивиловская летопись // ПСРЛ. — Л., 1989. — Т. XXXVIII.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893. — Т. I. — Ч. 1.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893. — Т. I. — Ч. 2.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1899. — Т. II. — Ч. I.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1899а. — Т. II. — Ч. 2.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1905. — Т. III. — Ч. I.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1911. — Т. IV.
Рапопорт Ю. А. Из истории религии древнего Хорезма. — М., 1971.
Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов. — М., 1968.
Расовский Д. А. Печенеги, торки и бередеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovia. — Praga, 1933. — Т. 6.

Расовский Д. А. Печенеги, торки и бередеи на Руси и в Угрии // Из истории русской культуры. (Киевская и Московская Русь). — М., 2002. — Т. II.

Ратич О. О. Археологічні розвідки на Верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. V.

Ратич А. А. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской обл. // КСИА АН УССР. — К., 1955. — № 4.

Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957.

Рашев Р. За произхода на прабългарите // Studia protobulgarica et medieaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. — Велико Търново, 1993.

Рашев Р. К вопросу о происхождении праболгаров // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. III.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. — Велико Търново, 2000.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. — София, 2004.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М.–Л., 1946. — Т. 3.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М.–Л., 1952. — Т. I. — Кн. I.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М.–Л., 1952а. — Т. I. — Ч. 2.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М.–Л., 1960. — Т. II.

Рашид ад-Дин. Джами' ат-Таварих. Критический текст. — М., 1980. — Т. II. — Ч. I.

Рашид ад-Дин. Джами' ат-Таварих. Тарих-и мугул. — Тегран, 1379/1959

Рерих Ю. Н. Les troupes alanes a' l'epoque mongole // Рерих Ю. Н. Избранные труды. — М., 1967.

Романов В. К. Битва при р. Калке и ее отражение в русском летописании (Историко-текстологическое исследование). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1983.

Ромашов С. А . Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. — М., 1993.

Ронин В. К. Так называемая Хроника Федегара // Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1995. — Т. II.

Росляков А. А. Краткий очерк истории Туркменистана (до присоединения к России). — Ашхабад, 1956.

Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972.

Роспонд С. Miscellanea onomastica rossica // Восточнославянская ономастика. — М., 1979.

Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. — М.–Л., 1957.

Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.–Л., 1953.

Руденский Н. Е. Венгры // Расы и народы. — М., 1984. — Вып. 14.

Рунич А. П. Катакомбные могильники VI–VIII вв. около г. Кисловодска // СА. — 1968. — № 3.

Руссев Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър // Българите в Северното Причерноморие. — Велико Търново, 1995. — Т. IV.

Русско-азербайджанский словарь. — Баку, 1959. — Т. II.

Русско-татарский словарь. — М., 1984.

Русско-туркменский словарь. — Ашхабад, 1929.
Русско-уйгурский словарь. — М., 1956.
Рутківська Л. М. Поселення IV–V ст. н. е. в с. Капуловка на Нижньому Дніпрі // Археологія. — К., 1970. — Т. XXIV.
Рутківска Л. М. До питання про найдавніші болгарські племена на території України // Вісник АН УРСР. — 1972. — № 10.
Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ. — 1939. — № 1.
Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // КСИИМК. — М., 1952. — Т. 43.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982.
Рыбаков Б. А. Начальные века русской истории. — М., 1987.
Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1988.
Савельев П. С. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. — СПб., 1847.
Савовський І. Нові сарматські поховання на Запоріжжі // Археологія. — 1977. — Вип. 23.
Саркисян Г. Х. О хронологической канве "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци. — М., 1960.
Саттаров Г. Ф. Происхождение полисонима "Казань" // Советская тюркология. — 1985. — № 5.
Саханов В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // Известия Археологической комиссии. — М., 1914. — Т. 56.
Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. — М.,1982.
Сборник сведений в кавказских горцах. — Тифлис, 1871. — Вып. V.
Свєшніков І. Поховання XI ст. н. е. в Смільниці коло старого Самбора // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I.
Свод древнейших..., 1991. = Свод древнейших известий о славянах. — М., 1994. — Т. I (I–VI вв.).
Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.
Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976.
Седов В. В. Этногеография Восточной Европы середины I тысячелетия н. э. по данным археологии и Иордана // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978.
Седов В. В. Славяне и иранцы в древности // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. — М., 1978а.
Седов В. В. Анты // Проблемы советской археологии. — М., 1978.
Седов В. В. Славяне и иранцы в древности // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VII международный съезд славистов. Загреб–Любляна, сентябрь 1978. Доклады советской делегации. — М., 1978.
Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — М., 1982.
Секеринский С. Очерки к истории Сурожа. — Симферополь, 1955.

Семенов А. А. К вопросу о происхождении слова "сельджук" // Бюлютень АН Уз. ССР. — Ташкент, 1946. — № 3.
Семенов-Зусер С. А. Раскопки близ с. Верхнего Салтова 1948 года // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I.
Сергеєва М. С. Міське житло Південної Русі кінця IX – XVI ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1993.
Серебренников В. А. История мордовского народа по данным языка // Этногенез мордовского народа. — Саранск, 1965.
Сібільов М. В. Археологічні пам'ятки на Дінці у зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. — К., 1950. — Т. IV.
Сібільов М. В. Стародавня посудина з "письменами" // Археологія. — К., 1952. — Т. VI.
Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 78. — М., 1960.
Сиротенко В. Т. Основные теории происхождения древних булгар и письменные источники IV–V вв. // Ученые записки Пермского государственного университета. — Пермь, 1961. — Т. XX. — Вып. 4.
Сифиргалиев М. Г. Заметки о буртасах (К вопросу о происхождении мордвы) // Записки НИИ при Совмине Мордовской АССР. — Саранск, 1951. — Вып. 13.
Скржинская Е. Ч. О склавинах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // Византийский временник. — М., 1957. — Т. XII.
Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. — М., 1986. — Т. 46.
Скржинский М. В. "Перипл Понта Эвкскинского" анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980.
Скрипник Л. Г. Власні імена людей. Словник-довідник. — К., 1991.
Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. — М., 1997.
Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — М., 1988. — Т. 1.
Словник гідронімів України. — К., 1979.
Слово о полку Игореве. — М., 1946.
Слово о полку Игореве. — М., 1987.
Сміленко А. Т. Слов'яни та їхні сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975.
Смиленко А. Т. Славяне и их соседи в степном Поднепровье (История и культура населения во II–XIII вв.). — Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. К., 1980 // НА ИА НАНУ. — Ф. 12. № 597. — 470 л.
Смиленко А. Т. Славяне и их соседи в степном Поднепровье (История и культура населения во II–XIII вв.): Автореф. дисс. ... д-ра. ист. наук. — К., 1980.
Смиленко А. Т. Население салтово-маяцкой культуры в устье Дуная // Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной конференции. — Пенза, 1992.
Смирнов А. П. Волжские болгары (Тезисы докторской диссертации) // КСИИМК. — М., 1946. — Вып. XIII.
Смирнов А. П. Древняя история чувашского народа. — Чебоксары, 1948.
Смирнов А. П. Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья. — Казань, 1957.

Смирнов А. П. Волжская Болгария // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981.

Снесарев Г. П. Большесемейные захоронення у оседлого населения левобережного Хорезма // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — Москва, 1960. — Вып. XXXIII.

Снесарев Г. П. Объяснительная записка к "Карте расселения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX – начало XX вв.)" // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1975.

Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1910. — Т. 88. — Прил. № 3.

Советская историческая энциклопедия. — М., 1961. — Т. 1.

Согдийские документы с горы Муг. — М., 1962.

Соколов С. Н. Язык Авесты. — Л., 1964.

Соколова В. С. Бартангские тексты и словарь. — М., 1960.

Сокращенный летописный свод 1493 г. // ПСРЛ. — М.–Л., 1962. — Т. XXIII.

Сокращенный летописный свод 1495 г. // ПСРЛ. — М.–Л., 1962. — Т. XXIII.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1959. — Кн. I. — Т. 1–2.

Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.

Сорочан С. Б. "Дело" епископа Иоанна Готского в святи с историей византино-хазарских отношений в Таврике// Хазарский альманах. — К.–Харьков–М., 2003. — Т. 2.

Софиевская летопись // ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. VI.

Спицын А. А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // ЖМНП. — Новая серия. 1909. — Ч. XIX.

Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981.

Стороженко А. В. Где жили Переяславские Торки? — К., 1899.

Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. — К., 1900.

Страбон. География в 17-ти книгах. — М., 1964.

Стрижак О. С. Тиверцы // Мовознавство. — 1969. — № 4.

Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., 1991.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень). — Київ, 1992.

Сухобоков О. В. Хозари і слов'яни у північнопричорноморському лісостепу// Південна Україна: проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. 1

Сухобоков О. В. Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепової України (археологічний аспект) // Хазарский альманах. — К.–Харьков, 2004. — Т. 3.

Сымонович Э. А. Отчет о работах на черняховских памятниках, проводимых скифской экспедицией ИИМК АН СССР и ИА АН УССР в 1952 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. № 1726. — Л. 95–133.

Сымонович Э. А. Погребения X–XI вв. Каменского могильника // КСИИМК. — 1956. — Вып. 65.

Татаринов С. И., Копыл А. Г., Колесник А. В., Дегермеджи С. М. Материалы по археологии северо-востока Донецкой обл. — Отчет об археологических рас-

копках Артемовской экспедиции в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. № 8200–8201. — 80 *л.*, 70 табл.

Татаринов С. И., Копыл А. Г., Дегермеджи С. М., Колесник А. В., Цыганенко В. А., Волошко В. И. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках на территории Артемовского и Краснолиманского р-нов Донецкой обл. в 1977 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — № 8596–8598. — 80 *л.*, 70 табл.

Татаринов С. И., Копыл А. Г., Шамрай А. В. Два праболгарских могильника на Северском Донце // СА. — 1986. — № 1.

Татищев В. Н. История Российская. — М.–*Л.*, 1963. — Т. II.

Татищев В. Н. История Российская. — М.–*Л.*, 1964. — Т. III.

Татищев В. Н. История Российская. — М.–*Л.*, 1964а. — Т. IV.

Тверская летопись // ПСР*Л*. — СПБ., 1863. — Т. XV.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПБ., 1884. — Т. I.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.–*Л.*, 1941. — Т. II.

Тимощук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області // АП УРСР. — К., 1952. — Т. III.

Тихомиров М. Н. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" // СЭ. — М., 1947. — Т. VI–VII.

Тихомиров М. Н. Древняя Русь. — М., 1975.

Тищенко К. М. Іранські ізоглоси слов'янських мов // Східний світ. — 1994. — № 1–2.

Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. —К., 2006.

Тищенко К. Арабський пласт топонімії України. VII–XIII ст. —К., 2008.

Токарев С. А. Этнография народов СССР. — М., 1958.

Толочко П. П. Древняя Русь. — К., 1987.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.

Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. — 1938. — № 1 (2).

Толстов С. П. Города гузов (историко-этнографические этюды) // СЭ. — М., 1947. — № 3.

Толстов С. П. Древний Хорезм. — М., 1948.

Толстов С. П. По следам древнехорезмийских цивилизаций. — М.–*Л.*, 1948.

Толстова *Л.* С. Исторический фольклор каракалпаков как источник для изучения этногенеза и этнокультурных связей этого народа // Этническая история и фольклор. — М., 1977.

Толстова *Л.* С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии. — М., 1978.

Толстова *Л.* С. Исторические предания Южного Приаралья. — М., 1984.

Топоров В. Н. Об одной ирано-славянской параллели из области синтаксиса // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. — М., 1960. — № 28.

Тортіка О. О. Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999.

Тортика А. А. Лесостепное Подонье-Придонечье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа // МАИЭТ. — Симферополь, 2005. — Вып. XI.
Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // Східний світ. — 2005а. — № 1.
Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. — Харьков, 2006.
Тортіка О. О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи. Автореф. дис. ... доктора іст. наук. — Харків, 2007.
Третьяков П. Н. Анты и Русь // СЭ. — М., 1947. — Т. IV.
Третьяков П. Н. Что такое "пастырская культура" // СА. — 1971. — № 4.
Три еврейских путешественника XI и XII ст.: Эльдад Данит, Вениамин Тудельский и Петахий Регенсбургский / Пер. П. Марголина. — СПБ., 1881.
Трифильев Е. П. Археологические экскурсии в Купянский уезд Харьковской губернии // Тр. XII АС в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. I. .
Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ. — М., 1946. — № 1.
Трофимова Т. А. Антропологические материалы из аланского могильника возле Стерлитамака в Башкирии // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — М., 1952. — Вып. XVII.
Трофимова Т. А. Антропологический состав населения г. Болгара в X–XV вв. // Антропологический сборник.. (ТИЭ. Новая серия. Т. XXXIII). — М., 1956. — Вып. 1.
Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология. 1965. — М., 1967.
Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины. — М., 1968.
Трубачев О. Н. Таврские и синдомеотские этимологии // Этимология. 1977. — М., 1979.
Туманский А. Буртас и Бердас // Известия Высших Тифлисских женских курсов. — Тифлис, 1914. — Кн. 1. — Вып. 1.
Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991.
Турчанинов Г. Ф. Еще раз о древнеосетинской Зеленчукской надписи // Этнография Востока. — М., 1958. — Т. XII.
Турчанинов Г. Ф. О языке надписей на камнях Маяцкого городища и флягах Новочеркасского музея // СА. — 1964. — № 1.
Турчанинов Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. — М., 1971.
Тюркские народы Крыма: караимы, крымские татары, крымчаки. — М., 2003.
Ураксин З. Г. Цветовые обозначения в башкирских этнонимах // Башкирские этнонимы. — Уфа, 1987.
Успенский Ф. И. Образование Болгарского царства. — Одесса, 1879.
Фавтос Бузанд. История Армении / Пер. с древнеарм.. Геворгяна М. А. — Ереван, 1953.
Фавтос Бузанд. История Армении / Пер. с древнеарм. Геворгяна М. А. — Ереван, 1962.

Фаминцын А. Древне-арийские и дремне-семитские элементты в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян // ЭО. — 1895. — № 3.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1973. Т. 4.
Федоров Я. А., Федоров Г. С. К вопросу о южной границе Хазарии // Вестник МГУ. — Сер. IX. История. — 1970. — № 3.
Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. — М., 1978.
Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966.
Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // Древности Восточной Европы. — М., 1969.
Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973.
Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. — М., 1989.
Феофан. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. — СПБ., 1890.
Феофилакт Симокатта. История / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. — М., 1957.
Филин Ф. П. Заметка о термине "Анты" и о так называемом "Антском периоде" в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии. Сб. статей к 70-летию чл.-кор. АН СССР В. М. Жирмундского. — М.–Л., 1964.
Фирштейн Б. Ф. Черепа из насыпей возле Белой Вежи // МИА. — М., 1963. — № 109.
Флеров В. С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. — М., 1984.
Флеров В. С. Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.) // Маяцкий археологический комплекс. — М., 1990.
Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. — Волгоград, 1993.
Фрейман А. А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. — М.–Л., 1951. — Т. 1.
Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке // Феодальная Таврия. — К., 1974.
Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет". — М., 1979.
Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975.
Халикова Е. А. О могильнике "Бабий Бугор" в Болгарах // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978.
Хартихай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — СПБ., 1866. — Т. II.
Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма. — СПБ., 1866.
Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста. — СПБ., 1869.
Хвольсон Д. А. Сборник еврейских надгробных надписей из Крыма от IX–XV ст. — СПБ., 1884.
Хенинг Р. Неведомые земли. — М., 1962. — Т. III.
Ходжайов Т. К, Швецов М. Л. Археолого-антропологическое исследование Маяк XIII–XIV вв. // Степи Восточной Европы во взаимодействии Востока и Запада в средевековье. — Донецк, 1992.
Холмогорская летопись // ПСРЛ. — Л., 1977. — Т. XXXIII.

Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. — Л., 1930.
Хынку И. Лимбарь — средневековый могильник XII–XIV вв. — Кишенев, 1976.
Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. VI.
Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельства их обращения в иудаизм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2002. — Вып. IX.
Цукерман К. Аланы и асы в раннем средневековье // Краткие сообщения Института археологии РАН. — М., 2005. — Вып. 218.
Цуциев А. А. Аланы Средней Азии (I–VI вв. н. э.): проблемы этногенеза. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Владикавказ, 1999.
Ченцова В. Г. Материалы к истории Херсона в средние века // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V.
Черменский П. Н. Народ буртасы по известиям восточных писателей и данным топонимики. // Вопросы географии. — 1970. — № 83.
Чибиров Л. А. Осетинское народное жилище. — Цхинвали, 1970.
Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. — М., 1980.
Чореф М. Я. К вопросу об аланах в средневековом Крыму // Археология и традиционная этнография Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1985.
Чуваши. — Чебоксары, 1970.
Шахматов А. А. Повесть временных лет. — М., 1916. — Т. I.
Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград, 1919.
Швецов М. Л. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1981 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — №№ 10172, 10173, 10175. — 14 л., 17 табл.
Швецов М. Л. Отчет об археологических исследованиях могильника у хут. Зливки в 1983 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. Ф. э. № 20959–20960. — 19 л., 27 табл.
Швецов М. Л., Цимиданов В. А., Дубовская О. Р., Кравец Д. П. Отчет Донецкой археологической экспедиции областного лагеря юных археологов об археологических исследованиях многослойного памятника "Зливки" у с. Ильичевка Краснолиманского р-на Донецкой обл. в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. № 21398. — 77 л.
Швецов М. Л., Кравченко Э. Е. Отчет о спасательных археологических исследованиях на памятнике у с. Маяки и пос. Донецкого Славянского р-на в 1989 г.// НА ИА НАНУ. — Ф. э. — № 23867. — 13 л.
Швецов М., Кравченко Е. Нові матеріали до історії ісламу в Україні // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень наукової конференції. — К.–Львів, 1995.
Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.
Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972.

Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // История СССР. — 1978. — № 2.

Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997.

Эдельман Д. И. Язгулямско-русский словарь. — М., 1971.

Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище. — М., 1984.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — М., 1976. — Вып. 3.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — М., 1981. — Вып. 8.

Юлиан. Рассказ Римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 г. // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. V.

Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога "Historiae Philippicae" // ВДИ. — 1955. — № 1.

Яблонский Л. Т. Некрополи Болгара // Город Болгар. Очерки истории и культуры. — М., 1987.

Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ, 1989.

Якуби. История / Пер. П. Жузе. — Баку, 1927.

Яйленко В. П. Правящий тюркський род Ашина: истоки и продолжение // Элита и етнос средневековья. — М., 1995.

Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча // ИГАИМК. — М., 1930. — Т. VI. — Вып. 27.

Якубовский А. Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв. // Известия АН СССР. Серия истории и филологии. — М., 1946. — № 5.

Якубовский А. Ю. "Китаб-и Коркуд" и его значение // Книга моего деда Коркута. — М.—Л., 1962.

Якобсон А. Л. Средневековый Крым. — М.–Л.: Наука, 1964.

Якобсон А. Л. Крым в средние века. — М., 1973.

Якобсон Р. Роль лингвистических показаний в сравнительной мифологии // Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук. — М., 1970. — № 15.

Яценко С. А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I–II вв. // Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 3.

Яценко С. А. "Хазары" и "басилы" III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии. По армянским источникам // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX "Крупновские чтения"). Тезисы докладов научной конференции. — М., 1996.

Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. — М., 2001.

Aboulféda. Géographie. Texte Arabe. — Paris, 1840.

Aboulféda. Géographie. Traduite de l'Arabe en Français. — Paris, 1848. — L. II.

Acta Patriarchatus Constantinopolitani // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. V.

Andronic A. Anualni institui de istorie si archeologie // A. D. Xenopol. — Iasi, 1973. — T. I.

Anonimus. Rerum Hungaricarum. — Sangalli, 1849.
Anonimous Persian Translation. Masalik va Mamalik by Abu Ishaq Ibrahim Istakhri. — Tehran, 1969.
Arendt W. W. Turkische Sabel aus VIII–IX Jahrhunderen //Arhaelogia hungarica. — 1934. — T. XVI.
Bacon E. Obok. A Study of Social Structure of Eurasia. — N. Y., 1958.
Bacot J. Reconnaissance en Haute Asie Septenrionale par cing envoy és ouigors an VIII siécle // Journal Asiatique. — 1956. — Vol. 254. — № 2.
Barfield T. The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy // J. of Asian Studies. — 1981. — Vol. XLI. — № 1.
Barfield T. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757. — Cambridge: Blackwell (First published in 1989), 1992.
Barta A. Hungarian society in the 9-th and 10-th centuries. —Budapest, 1975.
Bartholomae Ch. Zur Kenntnis der mitteliranischen Mundarten. — Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. — Heidelberg, 1922. — IV.
Besolova E. О ритуальном термине дугъ в погребальной обрядности осетин // 38. ICANAS. 10–15/09/2007. — Ankara, 2007.
Blau O. Űber Volkstum und Spache der Kumanen // Zeitschrift der Morgenländisehen Gesellschaft. — 1876. — Bd. 29.
Bonte P. L'organisation economique des Touaregs Kel Gress // Elements d'Ethnologie / Ed. R. Creswell. — Paris, 1975.
Bonte P. Non stratified social formations among pastoral nomads // The Evolution of Social Systems / Ed, by J. Friedman and M. J. Rowlands. — L., 1978.
Bonte P. Marxist Theory and Anthropological Analysis: The Study of Nomadic Pastoralist Societies // The Anthropology of Precapitalist Societies / Ed. by J. S. Khan and J. Llobera. — L., 1981.
Bonte P. French Marxist Perspectives on Nomadic Societies // Nomads in a Changing World / Ed. by C. Salzman and J. G. Galaty. — Naples, 1990.
Bretshneider E. Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. — London, 1910.
Brook K. A. The Jews of Khazaria. — Northvale–Jerusalem, 1999.
Bubenok O. The Caucasian Alans in Eastern Europe (in Persian) // Central Asia and the Caucasus review. — Tehran, 1997. — Vol. 5. — No. 16.
Bubenok O. Iranian-Turkic Ethnic and Cultural Symbiosis in the Steppes of Turan after the Hunnic Expantion (in Persian and English) // Program and Abdtracts of International Seminar on "The Iranian World and Turan". Tehran, February 13–14, 2001. — Tehran, 2001.
Bubenok O. Iranian-Turkic Ethnic and Cultural Symbiosis in the Steppes of Turan after the Hunnic Expantion // Східний світ. — 2002. — № 1.
Charpantier J. Die etnographische Stellung der Tocharer // ZDMG. — 1917. — Bd. 71.
Clauson G. A propos du manusctipt Pelliot tibàtain 1283 // Journal Asiatique. — 1957 (extrait). — Vol. 255. — № 1.
Comsa M. Die Bulgarische Herrschaft Nordeich der Donau wankend des und X jh eichte der Arhaologischen forschungen // Dacia. — 1960. — IV.
Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae. — Bonnae, 1829. — L. II.

Dunlop D. M. The history of the Jewish Khazars. 2 ed. — New-York, 1954.
Ferrand G. Le Tufhat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati // Jornal Antique. — Paris, 1925. — CCVII.
Fickner G. Das Erirhanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens // Byzantinich-Neugriechisehe Jahibűcher. — Berlin, 1922. — Bd. III.
Gaal L. Dentümoger // Magyar Nyelv. — Budapest, 1957. — N 404.
Gerhardt D. Alanen und Osseten // ZDMG. — 1939. — Bd. 93.
Georgius Cedrenus. / Ed. I. Bekker. — Bonn, 1839. — T. II.
Giraid R. L'Empire des Turcs celestes. — Paris, 1960.
Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. — Itaca and London, 1982.
Golden P. B. Khazar studies. — Budapest, 1980. — Vol. I.
Golden P. B. An introdution to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. — Wiesbaden, 1992.
Györffy Gy. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. — Budapest, 1959.
Györffy G. Krónikánk és a magyar őstörténet. — Budapest, 1984.
Hampel T. Alter humer der Fruhen Mitlelalters in Ungarn. — Budapest, 1905. — Th. II.
Hanuliak M. Hroby pod nahrobmymi Kamenmi v 11–14 storoci // Slovenska Archeologia. — Bratislava, 1979. — № 37.
Henkey T. Jászboldogháza népességnék etnitkai embertani vizsgálata // Jubileumi Évkönyv. — Jászberény, 1974.
Hübschmann H. Etymology und Lautlehre der oddetischen Sprache. — Straβburg, 1887.
Ibn al-Asir. Al-Kamil fi Tarikh. — Beirut, 1978.
Ibn Haukal. Opus Geogragphicum/ Primum edidit M. J. de Goeje. — Leiden, 1939. — Pars Secunda.
Ioanus Scylitzes. Synopsis Historiarum. / Ed. I. Thum. — Berlin, 1973.
Irons W. Political Stratification Among Pastoral Nomads // Pastoral Production and Society. — Cambridge, 1979.
al-Istahri Abu Ishak al-Farisi. Viae Regnorum. Descriptio Ditionis Moslemicae/ Edidit M. J. de Goeje. — Leiden, 1870. — Pars Prima.
Jagchid S., Hyer P. Mongolia's culture and society. — Boulder, Colorado — Folkestone, England, 1979.
Kälman R. A jászok eredete és nyelve. — Kecskemet, 1977.
Kalmykov A. Iranians and Slavs in South Russia // Journal of the American Oriental Society. — 1923. — № 45.
Keenan E. L. Kazan' — 'The Bend' // Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixteeth Birthday by his Colleagues and Students. // Harvard Ukrainian Studies. — Cambrdge. Mass., 1979–1989. — Vol. III–IV.
Khazanov A. M. The early state among the Eurasian nomads // The Study of the State / Ed. by H. J. M. Claessen and P. Skalnik. — The Hague, 1981.
Khazanov A. M. Nomads and the Outside World. — Cambridge, 1984.
Kolenati F. D. Reiscerinnerunden. — Dresden, 1859.
Kradin N. N. Social Evolution among the Pastoral Nomads // XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Science. Section 16; The Prehistory of Asia and Oceania. Colloquium XXXI. The Evolution of Nomadic Herding Civilizations in the

Northern European Steppes: the Tools of Archaeology and History Compared. — Forli, 1996.
Kuharski E. Żywioł alanski (jaski) w Karpatach Wschodnich. — Warszawa, 1938.
Kwanten L. Imperial nomads: A history of Central Asia, 500–1500. — Philadelphia, 1979.
Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. — N. Y. and L., 1940.
Latyschev B. Inscriptions Antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini (IOSPE). — Petropoli, 1890. — Vol. 2. Inscriptions Regni Bosporani.
Lewicki T. Zrodla arabskie do dziejow slowiansze zyzhy. — Wroclaw–Krakow, 1956. — T. 1.
Lewicki T. Ze studiow nad źrodłami arabskimi Cześć Siedriby i pochedzenie Burtasów. // Slawa Antiqua. — Posnan, 1965. — № 12.
Lewicki T. Un peuple iranien peu connui les "Arsija ou Orsiya" // Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Jalius Nemeth. — Budapest, 1976.
Lozovan E. De l'onomastique de l'Orient Latin // Revue international d'Onomastique. — Paris, 1965. — № 1.
Magyar-Orosz szotak. — Budapest, 1986. — Th. I.
Mandoky Kongur I. Magyar eredetü törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкир) // Tiszatáj. — 1976. — N 30.
Marquart J. Die Chronologie der alttörkischen Inschriften. — Leipzig, 1898.
Marquart J. Osteuropäishche und Ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903.
Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the world. — London–Oxford, 1937.
Minorsky V. The Alan capital Magas and the Mongol Campaings // BSOAS. — 1952. — Vol. XIV. — № 2.
Moravcsik Gy. Commentary // Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. — London., 1962. — V. 2.
Nady B. A czodasrarvas modaja // Ethnographia. — Budapest, 1927. — N 38.
Németh J. Die Volksnamen quman und qun // Korosi Csoma-Archivum. — Budapest, 1941–1943.
Németh J. Türkische und ungarische Ethnonyme // UAJb. —1975. — N 47.
Olrik A. R. Die Sagen vom Weltuntergang. — Berlin–Leipzig, 1922.
Paloczi-Horvat A. Pechenegs. Cumans. Iasians. — Budapest, 1989.
Pritsak O. Die bulgarische Fürsteuliste und die Sprache fer Protobulgarian. — Wiesbaden, 1955.
Pritsak O. The Pečenegs. Case of Social and Economic transformation. — Cambridge Mass., 1976.
Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // Harvard Ukrainian studies. — 1978. — Vol. II, № 3.
Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // Studia Turco-Hungarica. — Budapest, 1981. — T. V.
Pritsak O. Orientrung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichungen in den altaischen Volkernamen // Stidies in Medieval Eurasian History. — London, 1981.
Pritsak O. Qara. Stidie zur Turkiscen Rechtssymbolik // Studies in Medieval Eurasian History. — London, 1981.
Pritsak O. The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — Wiesbaden, 1982. — Vol. II.

Pulleyblank E. G. The Consonantal System of Old Chinese. Part II. // Asia Major. — 1963. — Vol. 9. — No 2.
Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. — Budapest, 1999.
Saint-Martin V. Études de géographie ancienne et d'éthnographie asiatique. — Paris, 1850. — L. II.
Schmidt L. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. — Műnchen, 1934.
Shaeder H. H. Türkische Namen der Iranier // Die Welt des Islam, Sonderband. — Leipzig, 1941. — 1–34.
Selmeczi L. A. A Negyszállás jász temető // Communicationes Archeologicse Hungariae. — Budapest, 1981.
Steingass F. A comprehensive Persian-English dictionary. — Beirut, 1998.
Szabó L. A jász etnikai csoport. A jász etnikum a jaszági műveltségi egyseg : Kandidátusi ertekerés tezisei. — Szolnok, 1974.
Szabó L. A jász etnikai csoport. A jász etnikum a jaszági műveltségi egyseg néprajza. — Szolnok, 1979. — T. I.
Szabó L. Jászság. — Condolat, 1982.
Tabari. Tarickh ar-rusul wa-l-muluk. Edition Critique par Mohammad Abul Fadl Ibrahim. — Vol. VII.
Tabari. Tarickh ar-rusul wa-l-muluk. Edition Critique par Mohammad Abul Fadl Ibrahim. — Vol. VIII.
Theophanis. Chronographia. Vol. I. // Corpus scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonnae, 1839.
Theophanis. Chronographia. Vol. II. // Corpus scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonnae, 1841.
Theophanis. Chronographia / Rec. C. de Boor. — Lipsiae, 1883–1885. — Vol. I–II.
Theophanes Continuatus. / Ed. I. Bekker. — Bonn, 1838.
Thomsen T. Turcica. Concernant l'interpetation des inscription turques de la Mongolie et de la Siberie // Memories de la Société Finno-Ougrienne. — Helsingfors, 1916. — L. XXXVII.
Uhlenbeck C. C. Kurzgefaβten etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache. — Amsterdam, 1898–1899.
Vasmer M. Die Iraniez in Sudruss land. — Leipzig, 1923.
Vernadsky G. Ancient Russia. — New Haven, 1943.
Vernadsky G. Sur l'origine des Alains // Byzantion. — 1944. — Vol. XVI, № 1.
Vernadsky G. Note on the name Antes // Journal of American Oriental society. — 1953. — № 73.
Zakharow A. A. Betrage zur Frage der türkische Kultur der Volkerwanderungszeit // Arhaelogia hungarica. — 1934. — T. XVI.
Zegledi K. Khazar Reids in Transcaucasia in A. D. 762–764 // Acta orientalia. — Budapest, 1960. — Vol. XI.

Скорочення

АОК — Археологические открытия на Киевщине. Киев
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АРРСЗСО — Археологические раскопки в районе станицы Змейской Северной Осетии. Орджоникидзе
АС — Археологический съезд
БСЭ — Большая советская энциклопедия
ВДИ — Вестник древней истории. Москва
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения. Москва
ЗИРАО — Записки императорского Русского археологического общества Санкт-Петербург
ЗКОИРГО — Записки Кавказского отделения императорского Русского географического общества. Тифлис
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Москва
ИГО — Известия Географического общества. Москва
ИСОНИИ — Известия Северо-Осетинского НИИ. Орджоникидзе
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь
ИЮОНИИ — Известия Юго-Осетинского НИИ. Цхинвали
К. — Киев (Київ)
КСИА — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. Москва
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Москва; Ленинград
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Москва
КЭС — Кавказкий этнографический сборник. Москва
Л. — Ленинград
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
М. — Москва
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таври. Симферополь
МАК — Материалы по археологии Кавказа. Москва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва
НА ИА НАНУ — Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
РА — Российская археологи. Москва
СА — Советская археология. Москва
СИЭ — Советская историческая энциклопедия Москва
СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис

ССКГ — Сборник сведений о кавказских горцах. Тифлис
СПБ. — Санкт-Петербург
СЭ — Советская этнография. Москва
ТИЭ — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Москва
УЗСОПИ — Ученые записки Северо-Осетинского педагогического института. Орджоникидзе
УЖ — Український історичний журнал. Київ
ЭО — Этнографическое обозрение. Санкт-Петербург; Москва
BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London
UAJb — Ural-Altaische Jahrbücher. Wiesbaden
ICANAS — International Congress of Asian and Nortern Afric Studies
N. Y. — New-York
ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Leipzig

Ed qui dis adis con comnist ionsequi offic tem. Ceresti onest, eaqui doles et labor simusam qui occulla ceatiame non porat lanis nostia sam sed utati suntur sum es susanti onserum, utectatus, que simagnisciis moluptae. Um volupta dolessus.

Cimus, num quibus doluptatiis veraectatias et eatur, tem aribus erovide velit, corporporum sitenimet fuga. Ut que nullit hilluptatium hic tem quid quodis aut vella quas nulluptate es dunt odit dolorpo renet, aut aut proreptisi nonseditem et porum eos erum am, volorer sperfer feriat verum reptae mo omnihit, ut aut expliquatur alianti animusam eatur?

Damus essi cusam et vitiost, ommolup tiatur? Adignis eos dolorec tiumqui nullaut dolo toriam eos a dercitamus aute aut latesci de venducia voluptas ducilles aut magnis ma di volenemporum dolluptas nosam ut vel etur aut quam, cores volendam nonessimus erspero cuptate sinciae pelitis vendem que et eiur sunt.

Tisi qui acestia vero dolorero veliciento voloriam ex endis et, ullaborerum con rernam res cum fugiam niet inci autatem lignist pernatur sum, quatem in eosam con re eribus.

Ga. Sequi as sumquid quisquodit, anihillorit faciaepedi dent, consequod et quam ut fugit hitatii sitibus magnis ped maximil estiore pelici ut et ligende sciates rem aut lab il molo et ipsandi ssumendae sam, undant occus, si int lam aces digendia perro et expliberitem fugit alitio. Ita vid magnit quam net de doluptiis maiorrumqui oditate verae latempe lendis evenimi, ulpa sit volupti arum dellent.

Molut eum que ventium si odit escipic tem etus minim qui odis solo dolore diti cum enihill abores dolore, sim vel id quiat et illorum evellam, oditate plam que la voluptas acepel ium quodita quamend andelen dellantiam corestio blab ipsundiores audignis reperspel ma exceatur reptas dolor asse nonsequo ea dicabore, cus, ipienis voluptam latur audaeped et, utem conem eum quasped ute cume et estemolor aditibus moluptaque volorpo rporis vercienimus.

Lecerupit occum dolorerum quiam ducid militatqui qui blaccatia consecatiae. Itas es etus et landus doles des rerumen ihilluptaspe nihitiur ad mod mos minctam aut rem aut es anturis exeratur, naturibusam exerum alit et, consedi nus et alitias piciae con perfero et aut occullenit es volores mo eumque voluptassum qui seque sunt fugitatio beaturibeati omni re, omnit, anihiliant aut pla audis aut la cupicit ataturibus.

Summary

O. B. Bubenok

Since Attila till Genhiz Khan: The Alans and Turkophone Nomads of Eurasia

Introduction

After 370 year AD the Huns became the dominated ethnic group in the South of Eastern Europe and also in Central Europe. The allias of the Huns were the Alans. In the middle of 5th century AD the more strong captain of the Huns was Attila who attacked the Eastern and Western Rome Empires. However in 451 years AD Attila was killed. Iordannis writes that the Huns have known about the death of their captain – Attila and therefore according to their tradition they began to cut their hears and faces. Then Attila's body was transported to steppe and put down into special tent. The best Hun horsemen rode around the tent where dead was. Finally, after the crying, Attila was buried into barrow where some time later the Huns made the great funeral feast called "strava". Attila was buried into three coffins in turn – Gold, Silver and Iron. His trophies and treasures were put down in his grave together. The place of burial was in secret and therefore the grave-diggers were killed.

The political situation in Europe was changed after Attila's death. So, in 6th century AD the Bulgarians occupied the steppe of Eastern Europe. Later, in steppe of Eurasia many Turkophone nomads had settled: the Turkuts, the Khazars, the Pechenegs, the Oguzes, the Polovcian etc. Only in the first half of 13th century AD the Mongol invasion broke the period of domination of Turkophone tribes. So, Attila's death is mark of the beginning of domination of Turks peoples in Eurasian steppes but Genhiz Khan's birth means the beginning of the end of it.

Unfortunately, many scholars think that the Alans disappeared from the Eurasian steppes in this period. However the medieval written sources mentioned the Alans-Ases as the inhabitants not only of the Northern Caucasus and Crimea but also of the steppes of Eastern Europe and Central Asia in pre-Mongol period. So, this monograph is dedicated to the Iranophone populaion of Eurasian steppes since Attila's times till Genhiz Khan's period. The ethnical, political, social, military, economy, cultural history is in the center of this research.

Therefore the traditional and untraditional sources were used for the completing of it. The traditional ones are the written texts in Arabic, Persian, Hebrew, Greek, Old Rus'ian, Latin, Armenian languages. The untraditional sources are the data of archeological, paleo-anthropological, linguistic, toponymic, folklore researches. It has been done for the first time.

Consequently the different research methods were applied. The conception of cyclic development of nomadic societies, different from the evolutionary Markxist idea of phased progress of nomadic society, formed the methodological basis of research. The author of monograph used his own conception on the correlation of social, ethnic and economic factors in nomadic societies as well.

According to this conception, we can observe the predominant role of ethnic factor in social processes. The social structure of the nomadic communities is believed to emerge as a result of predominance of some powerful clans and tribes over the weaker ones. Military and political activities of the most powerful clans and tribes result in formation of stable alliances in which the conquering family, clan or tribe rules over the conquered population. So, the predominant group seizes the supreme power over other ethnic groups. Besides, we know as well that subdivisions of steppes communities belonged to different household types. This means that the tribes of stock-raising nomads politically dominated over pastoral semi-sedentary tribes. The sedentary agricultural population occupied the lower stage in this hierarchy. We can observe this situation from the ancient through the medieval times till nowadays. Possibly, the tribes of conquerors preferred to pasture cattle in the steppes, it was very prestigious occupation whereas subjugated tribes were busy with non-prestigious work – agriculture. In other words, we can suppose that this distinctive feature does not depend on time or place, i. e. it is natural feature of nomadic society.

Chapter I. The Problem of Relations Between the Alans and the Nomads of Pre-Mongol Period in the Researches of the Eastern European and Western Scholars

Beginning with the 18th century the Medieval Alans-Ases became a special object in the scholar's researches which could be divided into two groups: the investigations on the Medieval history of Eurasian Steppe and special Alans studies. It was the result of a big interest paid to the problem in spite of the fact, that many questions of the Medieval Alans history are not solved up to now. We can explain why.

First of all, many Eastern European scholars investigated the history of the Medieval Nomadic political unions as a negative event for the settled peoples of Eurasia. Secondly, even nowadays the Eastern Slavic historians continue to connect the history of the Medieval Ethnic-Political unions of Nomads exactly with Rus'. Thirdly, the researchers of the Medieval Alans felt the influence of many ideological tendencies. Fourthly, the sources base on the problem was limited.

Chapter II. The Descendants of the Sarmatians-Alans in the Antes Unions

The Eastern Slavs were the northern neighbors of the Sarmatians and Alans at the Late Antiquity and Early Medieval times. Therefore the contacts between two ethnic groups existed and as a result it was reflected in language and ideology of Eastern Slavs. This is noticeable especially in phonetics and lexical material. The Old Rus'ian chronicles have brought to us the names of Slav deities, some of whom are easily explained by

the data of Iran linguistics. It is characteristic that up to recent time the East Slavs and Ossetians have had many common features in their ideological views. This is especially noticeable in burial ceremonies.

At present we can constant that some funeral pagan traditions of the Slavic ethnic groups of Eastern and Central Europe, funeral customs of the ancient Iranophone nomads (Scythians, Sarmatians and Alans) as well as of the modern Ossetians are similar to each other. This fact is confirmed by the evidences of Medieval writers and Modern Ethnologists. Thus, some common features in the funeral pagan traditions of the Medieval Slavs and of the Ancient Iranophone nomads can be indicated: the deploring of a dead with cutting face, whipping body by knouts and fists; bringing the dead to the cemetery on a carriage or a sledge; rich burial and funeral repast; offering animals and human-beings as a sacrifice for the dead; devoting of horse in honour of the dead; etc. So, the funeral ceremony is very conservative and therefore we can believe that originally the proto-Slavs could adopt some funeral customs from the bearers of Scythian culture in Central Europe at the Antique times and later on, at early medieval times, the Eastern Slavs had adopted other funeral customs from the descendants of Sarmatians-Alans in steppes of the Black Sea region.

Thus, we can speak about the Iranian-Slavic symbiosis at the Late Antiquity and Early Medieval times on the territories of the Northern Black Sea region. According to the opinion of some archeologists, it took place into the Cherniakhovskaya archeological culture. Other ones think that it was into the Penkovskaya culture. In spite of it, many archeologists believe that this mixed Irano-Slavic population was called as the Antes in written sources.

Byzantine historians of the 6th – early 7th AD centuries mentioned the Antes as the settled population living in the Northern Black Sea region in the second half of 4th –6th centuries AD. Some historians believe in their Iranian (Sarmato-Alanian) origin though the others consider them as a part of Slavic population. According to the data of written sources, archeological excavations and linguistic studies, we can assume that the term Antes has no ethnic meaning. This term may be result of a paleographical mistake by Gothic Historians and previously came from the Greek term ναῦται – "ferrymen", "boatmen". The Antes lived on the river banks of the Northern Black Sea region and therefore they were the descendants of the Sarmatians in 4th century AD and of the Slavs in 6th century AD.

Chapter III. The Alans and Ases under the Turkuts Rule

We can believe that the Iranophone Alans and Ases were a part of population of the First Great Turk, the Western Turk and the Second Great Turk kaganates which were existed in the second half of 6th – first half of 8th centuries AD. In the First Great Turk kaganate the Northern Caucasus Alans were dependent population on the Turkuts because during the Turkuts conquests they fight against the Turkuts. In the Western Turk kaganate one tribe of Alans became even as a part of the Turk el – the confederation of ruling tribes because the natural Turkuts were ethnic minority there. According to the data of the Orkhon texts, in the Second Great Turk kaganate the people Az struggled against the Turkuts and as a result they were conquered. So, we can support the idea that people Az were the descendants of the Iranophone Ases – the Western part of Alans

in Central Asia. Besides, we can believe that the Ancient Turks had influence from Iranophone population for a long time before the conquest of the Northern Caucasus. It's especially noticeable in burial ceremonies.

Long ago modern scholars found out the fact that the funeral pagan traditions of the early medieval Turkophone ethnic groups of Eurasia, funeral customs of the ancient Iranophone nomads (Scythians, Sarmatians and Alans) as well as of the modern Ossetians are similar to each other. This fact is confirmed by the evidences of Iordannis about the funeral of Hunic captain – Attila and also by some Chinese authors about the funeral traditions of the early Turks. Thus, some common features in the funeral pagan traditions of the early medieval Turkophone ethnic groups of Eurasia and ancient Iranophone nomads can be indicated: the deploring of the dead with cutting face, whipping body by knouts and fists; bringing the dead to the cemetery on a carriage or a sledge; rich burial and funeral repast; offering animals and human-beings as a sacrifice for the dead; horse-race in honour of the dead; etc. So, the funeral ceremony is very conservative and therefore we can believe that originally the proto-Turks could adopt some funeral customs from the bearers of Scythian culture in Altai at ancient times and later on, at early medieval times, the Turks had adopted other funeral customs from the descendants of Sarmato-Alans in Eurasian steppes. Archeological excavations of tumuli of the Scythian times in Tuva (Arjan) and Altai (Pazyryk) confirm this hypothesis.

Chapter IV. The Descendants of Iranophone Nomads and Proto-Bulgarians

We are sure that after the Hunic invasion the Iranophone population did not completely disappear from the steppes of Eastern Europe. Some part of them could be included into the Bulgarian tribes.

According to the data of written sources, the name Bulgars was connected their origin exactly with the union of five Onogurs tribes. Thus, in border of 5th – 6th centuries AD the descendants of the Onogurs and Sarmatians were included into five Proto-Bulgarians tribes and in the middle of 7th century AD four of their tribes had the Onogur-Sarmatian origin and also one was the Hun.

So, the data of some medieval written sources, archeological excavations and linguistic studies confirm that in 5th – 7th centuries AD the Sarmatian groups of the Low Volga region were included as separated clans into the tribal structure of Central Asian foreigners called "Onogurs" who were known as the "Bulgarians" of Azov Sea region. Some time later, in 7th century AD, these tribes were united by the Hunic clan Dulo in Great Bulgaria. The contacts between the proto-Bulgarians and western groups of the North-Caucasian Alans were very intensive in this period. As a result, in early Middle Ages Turkic-Iranian ethno-cultural symbiosis appeared in North-Caucasus steppes.

Chapter V. The Iranophone Neighbors of the Khazars during the Establishment of Khazar State (6th –7th centuries AD)

In 7th century AD the Khazar kaganate was founded by not only Turkophone tribes but also by some Iranophone groups in Daghestan. The lasts were the Barsils and Maskuts.

According to the data of Byzantine, Armenian, Syrian and Muslim sources, we know that the Barsils lived in the steppes between the Daghestan and Central Caucasus in 6th –10th centuries AD. In 13th centuries AD Michael Syrian had called Bersilia as the "Alans land". However the information of Turkophone Terkhsin and Tesyn inscriptions in the Central Asia evidences on the common origin of Barsils and Khazars. So, we can believe that first time the Barsils were an Turk tribe in the Central Asia. In 6th century AD the part of Barsils and Khazars migrated together to Northern Caucasus where the Barsils made a new confederation of nomadic tribes. Maybe, there the ruling stratum could be the Barsils and others were the Alans. As a result this mixed population was named as the "Barsils".

The Maskuts were the second Iranophone group who were the neighbors of the Khazars. They lived during the Latest Antiquity and Early Medieval times in the South Daghestan and the Northern Azerbaijan. They were the descendants of the Ancient Massagets from the Central Asia who migrated into the Alans horde to the West in the 1st century AD. Therefore many Historians called them as the Alans in spite of the traditional Armenian name – the Maskuts. Some time the Derbent passage were known as "Alan passage" because the Alans-Maskuts lived here. In the Southern Daghestan the Maskuts were included into the Daghestani Huns tribal confederation before VIII century AD. During 9th – 10th centuries AD the Maskut were assimilated by the neighbor peoples.

Chapter VI. The Alans of the Northern Caucasus and Eastern Europe in the Khazar kaganate (8th – 10th centuries AD)

In the first half of 8th century AD the borders of the Khazar kaganate were changed. It was the result of the last Arabo-Khazarian War in 737 year AD. In this time the Khazar rulers had moved parts of some Caucasian peoples to the new Northern lands of Kaganate. As a result the Saltov archeological culture was formed on the South lands of Eastern Europe and the Alans were among the founders of this culture. Thus, the Alans (or the Ases) lived not only in the Northern Caucasus but also in Don and Volga basins.

According to the data of the written sources, archeology and toponymy, we are sure that the land of Ases – Asia was located in the Western part of Northern Caucasian Alania. At present many scholars support the opinion by Yu.A. Kulakovsky on dating of the beginning of the Caucasin Alans conversion to Christianity during the second Nikolay Mistik's patriarchate in 912–925 years AD. As a result, the Alanian metropoly was founded. However the data of some Byzantine, Muslim and Khazar-Hebrew sources evident about this event during the first Nikolay Mistik's patriarchate in 901–907 years AD, in spite of the sympathies of Eastern Alanian ruler to the Jews. Therefore he supported the Khazars in struggle against the Byzantine. In this time the ruler of Western Alania (Asia) supported the Byzantine against the Khazars. We can explain it as a result of dependence of the Eastern Alania from the Khazars in the beginning of 10th century

AD. Some time before the Western Alania (Asia) became the independent. Thus, the Alan metropoly was created when Asia became independent. Therefore the Eastern Alania could become the Christian country some years later during the second Nikolay Mistik's patriarchate.

The second region of the Alans' lands was Don basin where the Alans lived in steppe and also forest-steppe lands. In forest-steppe region the catacomb burials were spread as in the Northern Caucasus where the Alans were mentioned by narrative medieval written sources. However in the steppes the catacomb burials were not spread. In spite of it, for example, we can mention some ground burial in Sarkel where these pits had many common features with the catacombs and ground burials of Saltov culture. Maybe, here the mixed Alanian-Bulgarian population lived at the Khazar times.

Besides, the similar traditions existed on the right bank of Middle Volga. Here the weapons and decorations of Northern Caucasian origin were founded in the ground burials. Some of these pits contained the women's burials on their sides in squirmed pose like in catacombs of the Northern Caucasus and Eastern Europe. Perhaps, on the right bank of Middle Volga the mixed Alanian-Mordovian population lived in 8th –10th centuries AD. It was the third region of the Alan's land in the Khazar kaganate. Thus, according to the Khazar tradition the Alans were settled among the conquest peoples of Eastern Europe (Slavs, Mordovians etc.) as the military vassals.

It is so far not been clear by which name the Alans of Volga-Don region went by in the narrative sources of the Khazar period. In this connection the ethnic term Burtas (=F.rd-As) is of considerable interest. T. Lewicki and G. E. Afanas'ev translated it from Ossetian as "descendants of the Ases", O. Pritsak and I. G. Dobrodomov as "the river Ases" and V. A. Bushakov as "separated Ases". However it is quite possible that this term had an old Ossetian form Fard-As meaning "Ford Ases".

In Khazar period the Alans lived also in South-Western and Eastern Crimea. They were the neighbors of Christianity population of Kherson and Gotia. It was the forth region of the Alan's land in the Khazar kaganate.

Even in the Khazar capital Itil two Iranophone groups from Kwarizm (the Ases and al-Arsia) lived as well. The al-Arsia were the Muslims and military troops of the Khazar king. As concern the origin of the term As there is no argument to connect it with the name of the ethnic group al-Arsia, because the ethnic name As was recorded in the first centuries AD in Central Asia, and in 7th, 8th and 10th centuries AD in the Northern Caucasus, whereas the ethnic group al-Arsia entered up only in the early 10th century AD.

So, the Alans-Ases were integrated into the social-political structure of the Khazar kaganate successfully. The rulers-eltebers of Alans were the vassals of the Khazar kagan. The Alans-Ases and al-Arsia were the part of military forces in the Khazar kaganate and therefore they occupied the next after the Khazars level in social structure of the Kaganate. Besides, the Alans were the farmers, artisans and merchants as well.

Chapter VII. The Alan Allies of Ancient Hungarians in Lands of Lebedia and Atelkuzu

Many scholars mentioned numerous Alanian origin words in Hungarian language. They explained it as a result of contacts between the Medieval Alans and Hungarians in the Lebedia at the Khazars times. However we do not know where Land Lebedia was located. In spite of it we believe that this Hungarian territory was located on the Northern and Eastern banks of the Azov Sea because the Old Hungarian genealogical legends mentioned the Ancient Hungarian territory near "Meotida" – Azov Sea. As a result the contacts between the Medieval Alans and Hungarians took place in the Northern-Western part of Caucasus where the Alans lived. Besides, the Old Hungarian genealogical legends and spreading of Alanian term asszony – "Lady" among the Hungarians confirm the Royal Alanian-Hungarian matrimony. According to the data of Iranian philology, we can believe in Sarmato-Alanian origin of one Hungarian tribe (from eight tribes) – Kurt-Gyarmat because this name of tribe is translated from Ossetian language as "Smith-Sarmat". It was the result of political domination of the Hungarians under the Alans in 8th–9th centuries AD. Thus, we can explain numerous Alanian origin words in Hungarian language as a result of contacts into the Ancient Hungarian confederation of tribes.

In the end of 9th century AD seven Hungarian tribes had migrated to the North-Western Black Sea region and than they settled in land of Atelkuzu meaning "counry between two rivers". It was the result of attacks from the Pechenegs. So, in Atelkuzu one Sarmatian-Alanian tribe continued to be in Hungarian tribal confederation. Some time later eight tribes of the Hungarian confederation, including one tribe of the Khazarian Kabars, moved to Pannonia.

Chapter VIII. The Descendants of the Sarmatians-Alans in the Kangar-Pecheneg Tribal Confederation

Since the ending of the 9th century AD till the beginning of the 11th century AD the Pechenegs lived in the steppes of Eastern Europe and so they had a certain influence on their neighbors. However at present many scholars can not determine the ethnic and linguistic belonging of the Pechenegs. Some researchers believe in the Turkish origin of this ethnic group and others expect their Iranian belonging. In spite of it, the data of written sources, archeological excavations and anthropological investigations point the mixed character of Pechenegs tribal confederation out. So, the ruling stratum – the Kangars were the Iranophone tribes; and other nomadic tribes were the descendants of the Oguzes and the Sarmatians and as a result some time later alls of them became the Turkophone population; the settled population of the Pechenegs land were previously the Indo-Europeans.

Near Sarkel the Burtases were the neighbors of the Pechenegs. Maybe, these Burtases were the Alans-Jases. According to the data of archeological exavations and written sources the Alans lived in the beginning of 9th century AD on the left banks of the Lower Don where the fortes Sarkel was founded. There was a ford and therefore the ethnic name fard-as – "the Ases of ford" could be formed exactly in this well-known place.

In the Khazar language it was transformed into Burtas and was spread among other Alanian groupes of the Khazar kaganate as the official name some time later.

Chapter IX. The Iranophone Ethnic Groups of Middle Volga Region under Power of Rulers of the Volga Bulgaria

Since the end of 10th century AD till the beginning of 13th century AD the Volga Bulgaria existed as the independence state. However we do not know when and who created this state in Middle Volga region. The scholars propose the time of migration of Bulgarian and other tribes to the Middle Volga region: since 7th till 9th centuries AD. According to the data of Muslim sources, we know the names of 3–4 tribes of Volga Bulgaria: Bulgar, Barsula, Askel and Suvar. In 10th century AD the Suvars got out this tribal confederation. Maybe, the tribe of Barsula was connected with the Caucasian Barsils who had the mixed Turko-Iranian origin. As prove of it we can show the name of place Kazan meaning in Ossetian "turning". Besides, an Arab traveler of the 10th centuries AD – Ibn Fadlan wrote about the Volga Bulgarians funeral traditions which had some common features in the funeral traditions of ancient Iranophone nomads: the deploring of a dead with cutting face, whipping body by knouts and fists; bringing the dead to the cemetery on a carriage; rich burial and funeral repast etc.

According to the data of Muslim writers, in 10th century AD the name of Bulgarian king was Balatvar (=elteber). He was at the head of captains of three tribes – Bulgar, Barsula, Askel. They were the ruling stratum in the Volga Bulgaria . Besides, in 11th – beginning of 13th century AD the Volga Bulgaria included not only lands of left bank of Volga but also of the right one. There peoples lived which were ruled by captains who were the vassals of Balatvar. The Burtases were among them. They were the mixed Irano-Mordovian population.

Besides, the Old Russian Chronicles mentioned the Jases (= Ases) as inhabitants of Northern-Eastern Rus' in 1175, 1182 and 1205 AD. Possibly, they originated in the Middle Volga region. They could migrate to Rus' as a result of campaign of Andrey Bogolubsky against Volga Bulgaria in 1164 AD. In this respect a Christian burial place of 12th century AD near the town of Bolgari (Babiy Bugor) is of special interest. In many aspects it is analogous to the synchronic necropolises of Caucasian Alania. Perhaps the mentioned Jases could also have originated from the environment of the Alans-Burtases of Middle Volga region – all the more in the middle of 13th century the ethnonym Burtas was unknown in Rus'. Besides, we succeeded in establishment of the As country in 1236–1237 mentioned by Juwayni and Rashid ad-Din not in the Northern Caucasian steppes but on the right bank of the Middle Volga and its correlation with the Burtas territory.

Chapter X. The Alan-Oguz Contacts in the Steppes of Eurasia before and during the Selguk Invasion (10th – 12th centuries AD)

According to the data of written medieval sources, archeological excavations and toponimic names, we could believe that quickly after the falling of the Khazar kaganate in 965 AD the first Oguz conquerors settled in the steppes of Don and Siversky Donets

basin where the Alanian population was preserved. Maybe, the Oguzes-Torks destroyed only settlements of the Alans in the Upper Donets basin and in Sarkel – "Biela Vezha" the Toks and Alans co-existed as peaceful neighbors because they struggled together against the Polovcians in 11th – 12th centuries AD. Perhaps, the Alans of Belaya Vezha belonged to alien masculine dolichocranic population connected genetically with the Northern Alania population. These people were burred into pits with stones according to the Christian tradition in the Northern Caucasus. They were newcomers here.

Beside, the comparative analysis of the archeological and physical anthropological investigations with the data of written sources allows to connect the appearing of burials on the western part Sarkel barrow cemetery with the Pechenegs and on the Eastern one – with the mixed Pecheneg-Tork population of the steppe. Therefore the western part of cemetery could be created in 10th century AD and Eastern one – in 11th century AD. The data on the connection of Khazarian Sarkel's garrison with the cemetery are unknown. Maybe, the forming of tumuli cemetery reflected the interests of the nomads in trade with the town population. Therefore the routs of their travels must be near Belaya Vezha.

In steppes part of Donets, where the Saltov settled population preserved in 11th – 12th centuries AD, the "Tork" geographical names were spread for a long time. So, there the Torks were the ruling stratum of local society. Thus, in 11th –12th centuries AD the contacts between the Torks and the Alans were not matrimonial. Some time later, in the Southern Rus' these ethnic groups were included into the union "Chornye Klobuki".

Chapter XI. The Alans-Jases of the Northern Black Sea Steppes under the Rule of Polovcian Khans

In the second half of the 11th century AD the Polovcians replaced the Torks and Pechenegs in the Southern Russian steppes. However in this time the Alans did not disappear from the steppes of Eastern Europe and were included into the new Polovcian political unions. The Slavic name of these Alans were the "Jases". The Jases contained a part of population of some Polovcian centers – Sharukan, Sugrov and Balin.

The Old Rus'ian Chronicles contain the information about the rides of the Kiev Princes against the Polovcians in 1111 and 1116 AD. As a result, the Polovcian towns Sharukan, Sugrov and Balin were attacked and destroyed. Unfortunately, the modern scholars do not know where these fortes were placed. At present we have three localizations: 1) in Lower Don; 2) in Middle Donets; 3) near Kharkov. We support the last version because there are modern settlements Zmiyv and Surgaivka. The first name is connected with Sharukan because it means "Dragon, Snake" and the second is allied with the Sugrov translated from Ossetians as Surh-gau – "Red village". The distance between these modern settlements is similar to the data of the Old Rus'ian Chronicles about distance between Sharukan and Sugrov.

Besides, the narrative sources report that the Jases adhered to the Eastern Orthodox creed. In this connection the burials near the village Hydary (near Zmiev), villages Mayaky, Sydorovo, Zlyvky on the middle of Seversky Donets, Kamenka in the Lower Dnieper etc. are of special interest. The Christian burial ceremony and the Zllyvkian antropological type for the majority of the buried allow us to associete these necropoles with the Jases, the descendants of the bearers of Saltov archeological culture.

The Alanian-Polovcian contacts in the Northern Caucasus are of the special interest too. In 10th – beginning of 13th centuries AD the Caucasian Alania existed as the independent state. Unfortunately, we have not the exact information concerning the northern borders of Alania where the Polovcians were the neighbors of the Alans. Maybe, in the Northern Caucasian steppes the Alanian-Polovcian borders were changing during several centuries according to the political situation in region. So, in 11th century AD the Alanian-Polovcian relations were strained and in 12th century AD ones were peaceful.

Thus, in the social system of political unions of Polovcians the Alans-Jases took the next stratum after the conquestors-Polovsians. The firsts were the farmers and the lasts were the nomads.

Chapter XII. The Alans and Slavs of Polovcian Steppe in the Brodniks' Unions

According to the data of Old Rus'ian Chronicles, the Brodniks inhabited the Don and Azov region and in the second half of 12th – the beginning of 13th century AD. In spite of it, the European sources mentioned the Brodniks only in Dnister-Danube watersheds in the end of 12th – the beginning of 13th century AD. However the Old Rus'ian Chronicles wrote about the "Berlabniks", "Galitskie vygontsy" in place of the Brodniks of Dnister-Danube watersheds.

Unfortunately, the origin of the Brodniks is unknown. Maybe, they were the mixed Iranian-Slavic settled population of the steppe. The data of archeological excavations confirms this hypothesis because in the steppe from Don to Danube the Christian cemeteries were spread. The newcomers from Rus' and descendants of Saltov population were buried there. Undoubtedly, they were included into social-economical structure of Polovcian society as farming, stock-breading and trading population.

So, the origin of term "Brodniks" is of special interest. The first data of the Old Rus'ian about the Brodniks in Dniper-Don basin are earlier than the first evidences of European (Byzantian – in 1186) about the Brodniks in the land between Dnister and Danube. Therefore we can believe that term "Brodniks" were formed exactly in Dniper-Don basin. Besides, the information on the distribution of the Brodniks (end of 12th – beginning of 13th centuries) agrees with the information of Oriental, Western European and Old Rus'ian sources on the localization of parts of the Burtases (9th – 10th centuries), Alans-Ases and Jases (10th – 12th centuries) in the Southern Rus'ian steppes.

The term "Brodniks" appeared in Old Rus'ian Chronicles first time in the middle of 12th century when the ethnic name "Jases", concerning a settled population of Polovcian steppe, disappeared from these texts. It is quite possible that the term "Brodniks" represented the translation into the Old Rus'ian language the self-designation of the Eastern European Alans: Fard-As – "The Ases of ford". Thus, there is reason to speak about genetical relation of the Burtases, Alans-Ases, Jases and Brodniks.

The Alans and Genhiz Khan (instead of the conclusion)

In the first half of 13th century AD the Mongol Empire were founded. The information of written sources allowed to make the conclusion that the Mongols could not set up their own army and accomplish conquests without participation of the conquered peoples. As a result several units of the Emperor Guard were formed of the Alans and they achieved high socio-economic status in the Far East. Maybe, it reflected the origin of ruling Mongol clan - borjighin. As genealogical legend on the origin of the Genghiz Khan clan (borjighin) containing some information about the clan's original mother – Alangoa as well as anthropological peculiarities of Genghiz Khan clan representatives allow to assume the roots of the clan to be Sarmatian-Alanian.

So, we can make some conclusion on the role the Alans in the history of Eurasian steppes at period since Hunic till Mongol expansions.

Firstly, in 6th – beginning of 13th centuries AD the Alans lived in the Northern Caucasus, Volga-Don basin, Central Asia and also in the Eastern and South-Western Crimea. Therefore they were bearers of several anthropological types (brakhicran and dolikhocran) and several archeological cultures.

Secondly, the Alans were ethnic heterogeneous. For example, in the Northern Caucasus the Western Alans were named as the "Ases" and Eastern ones – as the "Alans". In the Eastern Caucasus the Maskuts were represented as the descendants of Ancient Massagets from Central Asia. During the Khazars expansion the Alans from Northern Caucasus migrated to the Volga-Don basin. Maybe, the Muslim authors mentioned them as the "Burtases". In the Black Sea region steppes the descendants of Sarmatians lived and they were known in the Old Rus'in Chronicles as the "Jases". In the Eastern and Southern-Western Crimea the descendants of Ancient Sarmatians and Alans were preserved as well.

Thirdly, the ethnic names Alan and As have the ancient origin and therefore they were formed in Central Asia in pre-Hunic period. There the term As mentioned the Western group of Iranophone tribes and the term Alan were using for the Eastern ones. This system was preserved in the Northern Caucasus during the Medieval times.

Fourthly, the Alans-Jases were a part of medieval settled population of Eastern Europe. According to the data of the Medieval written sources, we can believe that the settled population of the Eastern Europe steppes were known among the Bizantine writters as the "Antes" in 6th centurry AD, among the Old Russian Historians – as "Transporters" (Perevozniki) in 7th – 12th centuries AD, among the Muslim ones – as "Furd-As" (Ford Ases) in 9th – 12 th centuries AD, in "The Igor's Tale" – as "Deremela" after XII century AD, among the Old Rus'ian and Central Europe writers – as "Brodniks" at the end of 12th – beginning of 13th centuries AD. Thus, all these terms mean "men who service the ford" in different languages. Maybe, the origin of these Economic Quazi-Ethnic names were connected with the Greek word ναῦται and also Sogdian one tär- in similar mentions.

Fifthly, during 6th – beginning of 13th centuries AD the Sarmatians-Alans were included in the political unions of the Medieval nomads: Onogur tribal confederation (end of 5th – beginning of 6th centuries), Great Turk kaganate (end of 6th – first half of 7th century), Great Bulgaria (6th century), Khazar kaganate (7th – 10th century),

Hungarian tribal confederation (9th century), Pecheneg tribal confederation (end of 9th – 10th centuries), Oguz tribal confederation (end of 10th – beginning of 11th centuries), Polovcian ethnic-political unions (11th – beginning of 13th centuries). The social-political systems of these unions were different but its had a common feature: the Alans-Jases took the next stratum after the conquerors-nomads as a settled population. As a result the Sarmatians-Alans did not disappear from the Eastern European and Central Asian steppes and they took part in forming of new tribes of the Proto-Bulgarians, the Antes-Slavs, the Pechenegs, the Oguzes and even the ruling Mongol clan – borjighin could have the Alanian origin.

The example with Alans-Ases confirms that the settled population of steppe occupied lower level than Nomads did in social structure of the Nomadic states though under certain circumstances of political character this tradition could be disobeyed. Thus, in steppe the co-existence of moving cattle-breeding and settled agricultural economy systems can be considered as a rule but transition from the moving pastoral economy to the settled agricultural one is a forced necessity.

Покажчик

А

Аарон, хозарський цар 14, 165, 167, 168, 208
Абаєв В. І. (Абаев В. И.) 19, 23, 53, 54, 55, 109, 113, 121, 152, 163, 164, 183, 184, 213, 214, 216, 230, 249, 374, 412
абазги, етнонім 170
Абашево, с. 114
Аббасиди, мусульманська династія 169
Аббасідський халіфат 148, 155
Аблабій, готський історик 84, 85
Абрамова М. П. 123, 128
Абу-л-Газі, мусульманський історик XVII ст. 15, 340, 341, 342
абхазці, етнонім 92
авазги, етнонім 164, 167
авари, етнонім 6, 10, 72, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 91, 92, 93, 111, 129, 131, 137, 414
Аварський каганат 6, 415
Авилівський, х. 119
Авілов, х. 114
Агаджанов С. Г. 343
Агантагехос, вірменський історик 144, 147
Агапій Манбіджський, арабський християнський історик 192
Агафій Мірінейський (Агафий), візантійський історик 10, 69, 71, 72, 82, 111, 221, 295
Агєєва Р. А. (Агеева Р. А.) 129, 130
Агуанрія, країна, область 129
Аджигол, с. 114
адигейці, етнонім 78
Адіюх, с. 330, 373
Адріанополь, м. 224
азгіші, етнонім 106
Азербайджан, країна, область 156
Азербайджан Північний 155, 375
ази, етнонім 103, 104, 105, 106
азіати 108
Азія 32, 52, 60, 109, 142, 143, 146, 161, 379, 411
Азія (Асія), країна, область 161
Азія Західна 14, 15, 314
Азія Мала, країна, область 44, 189, 313, 314, 340, 345, 418
Азія Передня, регіон 139, 142
Азія Середня, регіон 6, 7, 8, 9, 13, 18, 19, 20, 22, 23, 50, 91, 93, 96, 100, 101, 102, 103, 108, 109, 111, 112, 118, 142, 144, 233, 237, 239, 240, 246, 289, 313, 314, 315, 319, 327, 339, 341, 342, 345, 349, 386, 401, 403, 411, 415, 417, 418, 421, 422
Азія Центральна, регіон 6, 7, 12, 15, 18, 83, 91, 94, 95, 98, 99, 100, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 129, 130, 141, 297, 301, 314, 340, 349, 401, 407, 408, 409, 410, 415, 417, 418, 423
Азм Мугань, назва племені 101
Азово-Каспійське межимор`є 140, 288
Азовське море 77, 112, 214, 215, 216, 217, 220, 222, 227, 228, 253, 256, 258, 259, 288, 319, 320, 321
Айбабін О. І. (Айбабин А. И.) 37, 38, 188, 189, 190, 191, 196, 224, 228, 263, 264, 398
Айвазовське, с. 114
Айні (ал-Айні), мусульманський історик XIV-XV ст. 13
Акімова М. С. (Акимова М. С.) 293
Аккермен, м. 114
Аксай, р. 174, 281
Ак-Сут, р. 104
Аксьонов В. С. (Аксенов В. С.) 37, 59, 67, 178
Актар, р. 166
Акчурина З. А. 309
Ала ад-Дін Кейкубад, сельджукський султан 314
Алак-нойон, монгольський полководець 240
Алан-гоа, прародителька монголів 107, 108, 109, 404, 405, 406, 407, 408
алани, етнонім 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 65, 67, 76, 78, 84, 85, 91, 92, 93, 95, 97, 102, 103, 108, 109, 113, 121, 125, 127, 128, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 188, 189, 190, 194, 195, 196, 201, 205, 206, 208, 209, 211, 213, 215, 216, 217, 218, 222, 232, 237, 238, 242, 247, 249, 250, 252, 255, 256, 261, 262, 264, 267, 269, 275, 283, 286, 287, 291, 293, 297, 298, 303, 306, 309, 310, 315, 316, 330, 337, 340, 345, 352, 370, 372, 374, 376, 377, 391, 392, 393, 394, 397, 401, 403, 409, 410, 411, 412, 415, 417, 421
алани іраномовні 127, 163
алани кавказькі 43, 113, 181
алани північнокавказькі 11, 18, 44, 76, 92, 96, 101, 102, 103, 120, 121, 124, 159, 163, 164, 165, 167, 196, 216, 221, 228, 230, 231, 267
алани східні 168, 171
алани східноєвропейські 43, 44, 47, 184, 256
алани-»ардозці», етнонім 160
алани-аси, етнонім 9, 28, 31, 33, 46, 47, 51, 106, 107, 108, 110, 133, 170, 182, 184, 186, 187, 193, 194, 196, 198, 204, 207, 210, 231, 233, 234, 236, 237, 240, 246, 254, 263, 291, 304, 367, 369, 396, 403, 408, 410, 415, 417, 422
алани (аси), етнонім 414
алани-аси західнокавказькі 112
алани-буртаси, етнонім 39, 161, 186, 197, 303, 304, 311, 422
алани-овси, етнонім 92, 162

алани-яси, етнонім 7, 8, 9, 20, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 167, 180, 206, 215, 232, 264, 283, 323, 337, 353, 369, 370, 380, 386, 387, 395
Аланія, країна, область 11, 14, 21, 34, 37, 38, 46, 48, 50, 52, 93, 102, 103, 139, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 204, 209, 210, 233, 241, 249, 254, 255, 261, 262, 263, 264, 267, 287, 293, 310, 311, 327, 328, 329, 333, 337, 339, 345, 353, 372, 373, 374, 375, 376, 391, 396, 398, 409, 414, 416
Аланія Боспорська 263
Аланія Західна 162, 168, 169, 171, 198, 373, 410, 415
Аланія Східна 46, 162, 168, 169, 170, 171, 196, 415
алано-болгари, етнонім 33, 49, 179, 182, 200, 201, 206, 210, 248, 255, 286, 289, 370, 399, 410
Аланська митрополія 165, 168, 169, 171
Аланські гори 159
ал-арсії (ларісії), етнонім 49, 191, 192, 193, 194, 207, 209, 339, 345, 416, 420, 421, 422
Алаш, р. 104
Алашське плато 104
ал-Баб, гірський прохід 148
албани, етнонім 144, 145, 149, 150
Албанія, країна, область 145, 148, 149
Албанія Північна 148
Алборов Б. О. 359, 390
Алексеєв В. П. (Алексеев В. П.) 22, 163, 210, 310, 316, 330, 369, 373, 391
Алемань А. 17, 51, 146, 148, 149, 150, 151, 155
Аліев І. (Алиев И.) 156
Аліхова А. Є. (Алихова А. Е.) 179, 180, 181, 182, 186, 210, 211, 257, 259, 303, 316, 387
ал-Кур, р. 150
ал-Лан, прохід у горах 150, 159, 169, 238, 375
ал-Омарі (ал-Умарі), мусульманський історик XIV ст. 13
Алп-Ілітвер, албанський правитель 154, 195
Алтай, гори 99, 100, 103, 105, 106, 108, 109, 121, 301, 410, 411, 419
Алтай Південно-Східний 104
Алтайсько-Саянський гірський район 407
алтайці, етнонім 106
Альфельд, область в Угорщині 218
амазонки 144
Амастрида, м. 190
Амбал (Анбал) Ясин 41, 49, 307, 308, 397
Амбросій Медіоланський, єпископ 137
Амміан Марцелін (Аммиан Марцелин), римський історик 76, 109, 146
Ам(н)бал 309
Амудар'я, р. 143, 144, 233, 238, 340, 386
Анаріска, полководець 147
Анастасій, апоксіарій 164
Андреев Н. А. 112
Андріанов Б. В. (Андрианов Б. В.) 26
Андрій Юрійович Боголюбський 41, 49, 307, 308, 309, 383, 397
Аннинский С. А. 18, 296, 374
анти, етнонім 2, 6, 10, 11, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 508
анти придунайські 81
анти прикарпатські 80
анти-слов'яни 76, 250
Аня, р. 103
аорси, етнонім 109, 187, 191, 194, 254, 339
Апсих, полководець 72, 74, 85, 86, 87
Апхіал, м. 234
араби, етнонім 35, 46, 170, 172, 220
араби-мусульмани 46, 170
Арабський халіфат 6, 12, 150, 209, 255
Аравія, країна, область 27
Аракс, р. 142, 143, 144, 148
Аральське море 143, 144, 233, 238, 315, 403
Арбеков П. Б. 342
арджани, етнонім 306
Ардоз, країна, область 375
аремфеї, етнонім 146
Аренд В. В. 203
Аржан, с. 99
арійці, етнонім 109
Арістов М. О. (Аристов Н. А.) 106, 107, 340, 343, 354, 356, 359, 360, 364, 390, 407
Армавір, м. 376
Армійовський могильник 124
Армінія, країна, область 192
арсії, етнонім 192
Артабан, парфянський цар 149
Артамонова О. П. 21, 175, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 328, 329, 332, 391
Артамонов М. І. (Артамонов М. И.) 17, 21, 34, 66, 80, 92, 112, 113, 118, 120, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 147, 148, 151, 154, 161, 167, 170, 173, 174, 175, 182, 187, 191, 192, 193, 195, 206, 210, 220, 225, 226, 227, 232, 234, 236, 257, 261, 262, 265, 266, 268, 269, 270, 281, 283, 285, 286, 315, 325
Артуганівський могильник 266, 267
Архиз Нижній (Нижний Архиз), с. 329
Арцибашево, с. 114
Арчиєве, с. 128
асани, етнонім 106
Асен I, болгарський цар 384
Асен II, болгарський цар 384
аси, етнонім 7, 8, 13, 33, 34, 45, 46, 52, 91, 103, 108, 109, 110, 133, 160, 161, 169, 187, 191, 192, 194, 236, 238, 306, 315, 340, 345, 372
аси (ази), етнонім 109
аси (яси), етнонім 411, 412
асіаки, етнонім 108
Асіак, р. 108
асіани, етнонім 107, 109
асії (аси), етнонім 34, 107, 108, 109, 236
Асія, країна, область 14, 161, 165, 168, 169, 170, 171, 173, 187, 196, 198, 210, 234, 236, 254, 415
аскели, етнонім 299
Асланов Г. 156
Аспандіант (Аспандиант), бог 152, 153

Аспарух, болгарський хан 11, 16, 81, 89, 113, 121, 130, 133, 136, 247, 421
Ас-тархан, полководець 34, 192, 193, 195, 411
Астраханська обл. 193
Ателькуз, країна, область 213, 219, 224, 228, 231, 232, 241, 254
Атіл (Атиль), р. 137, 141, 219, 224, 245, 257, 313
Атрак (Отрок), половецький хан 367, 368
Аттіла, вождь гунів 5, 6, 7, 96, 97, 111, 132
аугари, етнонім 129
аунгури, етнонім 129
Афанасьєв Г. Є. (Афанасьев Г. Е.) 21, 47, 161, 163, 164, 166, 172, 173, 182, 185, 186, 187, 202, 205, 210, 269, 270, 283, 316, 387
Африка Північна 27
Афродита, богиня 153
Ахмеров Р. Б. 127
Ашина, рід 25, 91, 93, 94, 95, 101, 102, 103, 105, 135, 195, 241, 401, 417, 419
Ашмарін Н. И. (Ашмарин Н. И.) 112, 129
аштігори, етнонім 16

Б

Баб ал-Абваб, гірський прохід 150
Баб ал-Лан, гірський прохід 151, 159
Баб ал-Хазар ва ал-Лан, гірський прохід 150
Бабенко В. О. (Бабенко В. А.) 32, 172, 173, 179, 182, 203
Бабенко Л. П. 59, 67
Бабин Бугор, могильник 22, 309, 416
Бабичі, с. 223
Багдад, м. 14
Баглиз, антропонім (?) 314
Бадіят, брат Басіата 139
Байкал, оз. 407
Бакрі (ал-Бакрі, ал-Бекрі), мусульманський географ та історик XI ст. 47, 182, 185, 241, 259
Баксан, р. 75, 139
Баксан, син кн. Дауо 75
Бактрія, країна, область 108
Балазури (ал-Балазурі, Баладзори), мусульманський історик IX ст. 136, 170, 192
Баламбер, вождь гунів 69
баланджари (ал-баланджар), етнонім 138, 221, 295
Баласаган, країна, область 149
балатвар, титул 195, 301, 420
Балин (Галин), м. 359, 360
Балин, м. 33, 34, 41, 42, 44, 323, 353, 356, 358, 359, 362, 372, 377, 389, 390
Балкани 6, 75, 89, 129, 269, 290, 314, 337, 379, 380, 403
Балкани Східні 81
Балканський півострів 81
Балкарія (Асія), країна, область 103
Балкарія, країна, область 139, 142, 221, 222, 254
балкарці, етнонім 78, 139
Балтія Південна 65
Балхан, країна, область 341
Балхаш, оз. 102
барадаси, етнонім 198, 221, 242, 260, 295, 304
Баранджар, топонім 140, 142, 297
Баранов І. А. (Баранов И. А.) 189, 196, 263, 267
Бараново, с. 366
Барбаро Йосафат, італійський мандрівник XV ст., 51, 298, 354, 392
Барбьє де Менар 256
Баргучжин-гоа, дочка Бурхудай-Мергана 107, 404
барсіли (басіли, берсіли), етнонім 15, 16, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 155, 222, 297, 409, 415
Барсов М. П. (Барсов Н. П.) 354
Барсово (Басово) поле 140
Барта А. 214, 216, 219, 230
Бартоломей Англійський, історик XIII ст. 353
Бартоломе Ч. 283
Бартольд В. В. 12, 13, 106, 166, 186, 237, 259, 265, 314, 327, 345
Бархин, м. 239
Барца, область 381, 382
Баршалія (ал-Баршалія), країна 136
басіани, етнонім 139
Басіат, брат Бадіята 139
басіли (барсіли), етнонім 136, 137, 138, 139, 141
Баскаков М. О. 106, 233, 243, 246, 252
Батан-Чапкан, могильник 176
Батраз, персонаж нартського епоса 140
Баттані (ал-Баттані)), мусульманський вчений IX-X ст. 159, 341
Бату (Батий), онук Чингіз-хана 13, 14, 304, 394, 403
Бахрам-Чубін, перський аристократ 102
Бахрах Х. 5
Бахсан, р. 139
Бахтиаров А. 342
Бахшан Керімі 14
Бачман, половецький хан 305, 306, 307
башкири, етнонім 239
Башкирія, країна, область 123, 127
Баян, вождь волзьких булгарів 305
Беат, європейський географ VIII ст. 249
Бегунов Ю. К. 10, 307
Беді Берсіл, правитель тюрків 141
Бейліс В. М. (Бейлис В. М.) 353
Бела IV, король Угорщини 229, 381
Беленджер, країна, область 142, 297
Бельбек, р. 155
Бельгунотай, брат Бургунотая, син Алан-Гоа 404
Беляр (Булгар), антропонім 112, 136
Бенакент, м. 240
Бенедикт Полон 126
Бережківка, с. 128
Бережновка I 114
Бережновка II 114
Бережновка, с. 119
Березовець Д. Т. (Березовец Д. Т.) 172, 182
Березовський, х. 114
Берзілія, країна, область 135
Берладь, країна, область 383
Бернштам А. 15, 95, 96, 103, 104, 105, 301
Берсілія, країна, область 17, 135, 136, 138, 139, 140, 297, 298, 299

Беслексева К. Х. 373
Бехтери, с. 114
Бирхудай-Мерган, батько Баргучжин-гоа 404
Битицьке городище 199, 200
Бібіков М. В. (Бибиков М. В.) 249, 290
Біла Вежа, м. 21, 22, 206, 247, 256, 264, 265, 268, 283, 284, 286, 288, 289, 310, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 345, 390, 391, 409, 416
Біла, р. 302
Білегт Л. (Билэгт Л.) 405
Біловезька фортеця 331, 333
Білозерна, ст. 114
білоруси, етнонім 61
Білорусія, країна, область 275
Білоцерківський р-н 336, 338
Біруні (ал-Біруні), мусульманський вчений XI ст. 13, 40, 91, 109, 192, 233, 236, 238, 239, 240, 246, 253, 315, 343, 411
Бісула, р. 146
Бічурін М. Я. (Бичурин Н. Я.) 18, 96, 237, 301
Благовіщенка, с. 371, 389, 393, 409
Благовіщенський могильник 393
Близький Схід 147
Блоше Едгар 14
Богачівка 8/12 114
Богачівка 9/15 114
Богданова Н. М. 191
Богородичне, с. 227, 243
Богородичне (Теплинське), с. 37, 205
Богуслав, м. 337, 396
Бодончар (Бодуаньчар), предок Чингіз-хана 405, 406
Бож, вождь антів 69, 71, 74, 75, 76, 80, 82, 85, 88, 89, 90
Божневе, с. 66
Болгарія Волзька, країна 309
болгари, етнонім 8, 11, 14, 17, 36, 38, 48, 118, 121, 130, 131, 132, 159, 165, 175, 178, 179, 198, 222, 225, 227, 251, 258, 259, 287, 299, 313, 370
болгари-„буртаси", етнонім 260
болгари дунайські, етнонім 268
Болгари, м. 22, 309
болгари північнокавказькі, етнонім 221, 222
болгари приазовські, етнонім 11, 140, 157, 258, 319
болгари придунайські, етнонім 11
болгари прикавказькі, етнонім 139
болгари срібні, етнонім 298
болгари-тюрки, етнонім 411
болгари тюркомовні, етнонім 33
болгари-утигури, етнонім 38
болгари чорні, етнонім 319
Болгарія, країна 217, 249, 269, 380, 381, 384
Болгарія Велика, держава 6, 111, 112, 113, 120, 127, 130, 132, 133, 299, 415, 418, 421
Болгарія Дунайська 113, 241, 251, 252, 270, 394
Болгарія Приазовська 37, 135, 139, 140, 415
Болгарія Чорна 254, 319
болгаро-алани, етнонім 205
Болгарське городище 309
Бонос, скрибон 74
Борджигін, етнонім 25, 107, 406
Борисівський могильник 267
Борковський могильник 124
Бородаївка, с. 114, 119, 128
Бородник (Бродник), с. 381
Борсод, комітат в Угорщині 291
Боснійський Брід 379
Боспор 6, 85, 93, 188, 189, 191, 196, 264
Боспор Азійський 118
Боспор Європейський 118, 188
Боспор Кіммерійський 6, 91, 379, 415
Босфор 379
Брайчевська А. Т. 247
Брайчевський М. Ю. (Брайчевский М. Ю.) 68, 79, 80, 81, 82, 246
Бранденбург М. Є. 335
Бранещти, с. 394
Брегель Ю. Е. 342
Броди, м. 379
бродники, етнонім 36, 394
Брокгауз Ф. А. 379
Бромлей Ю. В. 25, 26
Брук К. А. 165
Брун Ф. 18, 32, 394
брутахії, етнонім 166, 167
Брут, р. 249
брухи, етнонім 92, 167
Бубенок О. Б. 88, 175, 187, 248, 277, 328, 388, 391
Бубрих Д. В. 79
Буг Південний, р. 213, 219, 242, 248, 249, 250
Бугундур, с. 114
Будапешт, м. 218
бужани, етнонім 82
Бука, нойон 240
Букун-Катакі (Бугу-Хадагі), брат Бодончара 405
Булгар. *див.* Беляр (Булгар), антропонім
Булгарія Волзько-Камська 308
булгари, етнонім 6, 48, 111, 112, 113, 116, 125, 131, 132, 138, 139, 141, 142, 177, 197, 216, 221, 222, 256, 261, 265, 269, 293, 295, 299, 300, 301, 306, 367, 413
булгари волзькі, етнонім 51, 141, 142, 195, 257, 259, 261, 295, 296, 300, 304, 307, 318
булгари середньоволзькі, етнонім 140
Булгарія Волзька, держава, країна 7, 49, 121, 161, 221, 261, 270, 289, 293, 294, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 310, 313, 318, 339, 394, 416, 420, 422
Бумин-каган, брат Істемі 94, 141
Бунак В. В. 330
Бурачков П. 263
Бургунотай, брат Бельгунотая 404
буртани, етнонім 166
буртаси, етнонім 14, 47, 48, 49, 166, 167, 183, 184, 185, 186, 187, 194, 195, 197, 198, 209, 221, 242, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 265, 267, 287, 295, 298, 303, 304, 306, 307, 309, 416
буртаси-іудеї 167
Бурхоралі, аланський бог 164
Бурчевичі, половецький рід 369
Бутков П. Г. 41, 308, 309, 353

Бухара, м. 239, 315
Бухату-Салджі, брат Бодончара 405
Бушаков В. А. 19, 166, 182, 187, 190, 220, 387

В

Валентин, візантійський посол 93, 96
Валерія, провінція Римської імперії у Нижній Паннонії 215
Валки, с. 366
Валківський р-н 366
Ванєєв З. М. (Ванеев З. Н.) 45, 103, 110, 164
Ван Янь, китайський історик X ст. 106
Вараді Л. 219
Варачан, топонім 140
Варух, р. 249
Васильев А. А. 190, 261, 283, 287
Васильев Б. А. 303, 304
Васильев Д. В. 193, 339
Васильевский В. Г. 11, 170, 190, 196
Васильєва Г. П. (Васильева Г. П.) 22, 341, 342
Васильївка, с. 114
Васюткин С. М. 123, 245
Вахаршак, вірменський цар 136
Вахушті Багратіоні, грузинський історик та географ XVIII ст. 139
Ваче, албанський князь 148
Вгндрур, етнонім 129
везеготи, етнонім 69
Велика Ліахві, р. 64
Великий Євразійський степ 8, 23
Великий Зеленчук, р. 163, 374
Великий Луг, балка 281
Великий (Перший) Тюркський каганат 195
Великий Тарханівський могильник 293
Великий Токмак, м. 114
Великий Тор, р. 318, 320
Великий Тюркський каганат 6, 91, 94, 100, 125, 132, 133, 417, 421
Великий Узень, р. 316
венеди, етнонім 68, 69, 79
Веніамін Тудельський, єврейський мандрівник XII ст. 14, 15, 166
Веніамін, хозарський цар 14, 165, 167, 168, 169, 234, 254
венти (венети), етнонім 79
Верілія (Берсілія), країна, область 135
Вернадський Г. В. (Вернадский Г. В.) 33, 68, 76, 78, 82, 83, 92, 107, 109, 208, 295, 405, 407, 408
Верхній Джулат, городище 373
Верхній Салтов, с. 32, 33, 37, 44, 127, 172, 173, 178, 182, 202, 204, 208, 209, 210, 243, 270, 277, 280, 367
Верхній Чирюрт, могильник 156, 176
Верхньосалтівський (катакомбний) могильник 173, 176, 178, 179, 200, 202, 270, 273, 309, 396
Верхньочирюртський Перший могильник 156
Верхня Месопотамія, область 150
Веселовский А. Н. 85
Вєліканова М. С. (Великанова М. С.) 22, 66, 122, 370, 394
Вивьєн де Сен-Мартен 340
Виноградне, с. 114
Високий Султан, правитель 239
Візантійська імперія 38, 39, 164, 188, 189, 190, 213
візантійці, етнонім 81, 84, 227
Візантія, держава 6, 11, 14, 34, 43, 53, 71, 74, 81, 83, 84, 92, 93, 110, 131, 161, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 189, 191, 196, 208, 209, 224, 229, 232, 236, 249, 254, 255, 264, 290, 320, 415, 416
Вільноандріївка, с. 248
Вінітарій Амал, вождь готів 69, 75, 76
Вінниця, м. 250
Вінніков А. З. (Винников А. З.) 201, 210, 279, 316
Вірменія, країна 15, 16, 111, 136, 145, 147, 149, 221
Вісла, р. 67
Віташков, с. 65
Віхляєв В. І. (Вихляев В. И.) 123, 124, 179, 303
Вічинська єпархія 42
Владимирцов Б. Я. 24, 406
Внасеп Сурхан, полководець 136
Вознесенка, с. 115
Вознесенський комплекс 118
Волга Нижня 16, 49, 116, 119, 122, 123, 128, 137, 139, 141, 142, 159, 166, 191, 194, 227, 245, 259, 265, 286, 337, 345, 354, 403, 408, 409, 416, 419, 421, 422
Волга, р. 49, 112, 121, 127, 129, 130, 139, 141, 185, 186, 214, 219, 221, 224, 225, 227, 228, 231, 233, 236, 238, 239, 241, 245, 246, 256, 258, 259, 261, 263, 265, 267, 286, 296, 297, 299, 301, 302, 305, 306, 307, 309, 313, 316, 318, 319, 339, 345, 351, 375, 387, 399, 417, 418
Волга (Ра), р. 237
Волга Середня 23, 48, 49, 116, 123, 124, 125, 126, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 159, 161, 166, 179, 180, 181, 182, 185, 186, 187, 194, 196, 197, 198, 209, 210, 221, 222, 223, 228, 231, 254, 256, 257, 259, 261, 265, 269, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 398, 403, 408, 409, 410, 413, 416, 421
Волго-Доння 186, 316
Волго-Донське межиріччя 122, 130, 184, 186, 319
Волго-Кам`я 269
Волго-Уральське межиріччя 213, 219, 237
Волзький регіон 186
Волинь, область 398
Волинь Західна 275
Волинь Східна 275
Волін С. (Волин С.) 13, 110, 192, 233, 236, 237, 238, 240, 315
Волкова Н. Г. 139, 221, 254, 295
Волков Ф. 23
Вологез, паравитель 146
Володимир Всеволодович Мономах, кн. 35, 42, 321, 322, 323, 352, 354, 355, 356, 362, 365, 366, 367, 371, 387, 388, 396, 397
Володимир, кн. син Святослава 304, 318, 320, 389
Володимиро-Суздальська земля 395
Володимиро-Суздальське князівство 38, 397, 399
Волоконівський могильник 173

Волоське, с. 114
волохи, етнонім 394
Воронізька обл. 392
Ворота Аланів 221, 222, 231
Воротолмат, рід 233, 241, 253, 254, 255
Ворскла, р. 354, 355, 356
Всеволод Юрійович Велике Гніздо, кн. 41, 49, 302, 397, 398
Вуїч Л. Г. (Вуич Л. Г.) 22, 243, 270, 288, 289, 324, 327, 330, 332, 334
Вулацопон, , печенізьке плем'я 233, 241, 253, 254, 255
вяти (вятичі), етнонім 79
вятичі, етнонім 38, 79, 194, 265
Вятка, м. 302

Г

Гаглойті Ю. С. (Гаглойти Ю. С.) 45, 108, 187
Гадло О. В. 37, 92, 93, 112, 113, 129, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 171, 194, 198, 210, 215, 222, 297, 316, 373, 374, 376
Газд-Гушнасп Зіх 150
Гайдари, с. 356, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 371
Гакстенгаузен А. 210
Галицько-Волинське князівство 393
Галичина, область 379
Галіатський склеп 124
Ганджа, м. 220
Гануляк М. 398
Гардізі, мусульманський географ та історик XI ст. 106, 138, 182, 295
Гаркаві А. Я. (Гаркави А. Я.) 57, 182, 257, 286, 387
Гарнати (ал-Гарнаті, Абу Хамид ал-Гарнаті), мусульманський мандрівник та географ XII ст. 13, 337, 339, 375
Геберих, король готів 125
Гевонд (Левонд), вірменський історик VIII ст. 16, 142, 148, 154, 192, 193
Геих, р. 219, 224, 245
Гекатей, античний географ 144
Геленджик, м. 267
Генінг В. Ф. (Генинг В. Ф.) 111, 112, 116, 123, 128, 138, 174, 223, 267, 293, 297
Георгій Акрополіт, візантійський історик XIII ст. 384
Георгій Амартол, візантійський історик IX ст. 224
гепіди, етнонім 5
Герасимова М. М. 163, 309, 330
Германаріх (Германарих), король готів 69, 125, 126
германці-готи, етнонім 67
германці, етнонім 188
Герміхіони, етнонім 113
Геродот, грецький історик V ст. до н. е. 57, 58, 62, 97, 99, 100, 142, 143, 152, 153, 154, 183, 300, 301
Герцен О. Г. (Герцен А. Г.) 196
гети, етнонім 80
Гетманець М. Ф. (Гетманец М. Ф.) 368
Гжигет, с. 124
Гіазіхопон, печенізьке плем'я 233, 241, 253
Гілян, область 343
Гінд (Інд), р. 143
Гінзбург В. В. (Гинзбург В. В.) 22, 116, 175, 270, 281, 286, 330, 331, 332, 333, 391
гіркани, етнонім 144
Гірканія, область 233, 343
Гірканська затока 144
Гліб Мінський, кн. 396
Глодоси, с. 115
Гмиря Л. Б. (Гмыря Л. Б) 142, 154, 155, 156
Гоголь М. В. 23, 54
Гола Долина, р. 368
Голб Н. 14, 40, 109, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 187, 191, 200, 207, 208, 254, 257, 372
Голден П. 39, 297
Головко О. Б. 210, 315, 316, 337, 383, 393, 395
Голубовський П. В. (Голубовский П. В.) 380, 381, 385, 389
Гонорій III, папа Римський 381
Горленко В. Ф. 23
Городцов В. О. (Городцов В. А.) 116, 173, 174, 355
Гостун, болгарський хан 113, 132
готи, етнонім 5, 11, 38, 48, 53, 66, 75, 84, 85, 90, 123, 189, 190, 196
готи західні, етнонім 69
готи східні, етнонім 69
готи-тетраксити, етнонім 85, 89
Готія, область 38, 189, 191, 196
Готія Кримська, область 191
Готська єпархія 190
Готський союз 80
Готьє Ю. В. (Готье Ю. В.) 44, 234, 235, 236, 354
Гоцелін, клірик 381
Градижськ, с. 114
греки, етнонім 84, 190
Греко-Бактрійське царство 108, 340
Греков Б. Д. 221, 298, 301, 302, 306, 334, 385
Греція, країна 165, 384
Гречкина Т. Ю. 193, 339
Григорій IX, папа Римський 381
Григорій Бар Гебрей, сірійський історик XIII ст. 17, 136
Григорій, властитель авазгів 164
Григорій, патрицій 164
Григоріс, святий Вірменської ап. церкви 147
Григорьев В. В. 170
Грімм Я. 85
Грінченко В. А. (Гринченко В. А.) 20, 118, 120
Грубник-Буйнова Л. П. 366
грузини, етнонім 139
Грузія, країна 221
Грум-Гржимайло Г. Є. (Грум-Гржимайло Г. Е.) 106, 107, 349, 406, 407
Грушевський М. С. (Грушевский М. С.) 32, 44, 266, 385, 391
Грюнберг А. Л. 19, 183, 184
Грязнов М. П. 99
Гудуїн, іпостратиг 72, 74

гузи (узи, торки), етнонім 239, 241, 245, 288, 290, 313, 334, 337, 344
Гумільов Л. М. (Гумилев Л. Н.) 24, 26, 33, 34, 91, 93, 94, 95, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 132, 133, 241
Гундогдыев О. 233
гуни, етнонім 5, 6, 10, 16, 32, 38, 43, 53, 69, 83, 84, 85, 96, 97, 111, 112, 122, 125, 127, 132, 148, 152, 154, 155, 208
гуни-акацири, етнонім 130, 132
гуни дагестанські, етнонім 16, 151, 152, 154, 195
гуни-сабіри, етнонім 92
гуни-тюрки, етнонім 154
гуно-булгари, етнонім 115, 138
Гурган, область 150
Гурз, море 258, 288
Гусев О. А. 178
Гутнов Ф. Х. 41, 53, 374

Д

Дабрагез, вождь антів 71, 82
Давид IV, грузинський цар 367, 377
Давид Ростиславич, князь смоленський 383
Давыденко В. В. 178
Дагестан, країна 6, 16, 49, 92, 135, 138, 139, 141, 142, 148, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 170, 194, 204, 222, 265, 266, 295, 297, 375, 419
Дагестан Південний 147, 154
Дагестан Північний 138
Дагестан Північний (Приморський) 139
Дагестан Північно-Західний 138, 142
Дагестан Прикаспійський 155, 156
Дагестан Приморський 138, 155, 263
Дагестан Східний 153
даги, етнонім 144
Дажьбог, слов'янський бог 54, 152
Дакія, країна 32, 136
Данилюк А. Г. 23
Дара, м. 150
Даргвас, с. 267
Дарьял, гірський прохід 14, 92, 110, 149, 150, 151, 159, 161, 169, 170, 172, 204, 209, 221, 228, 231, 415
Дауо, князь адигів 75
Дація (Дакія), країна 353
Дашт-і Кипчак (Дашт-и Кипчак) 376
Дворецкий И. Х. 84, 88, 287
Дворник Ф. 164
Дебец Г. Ф. 22, 66, 116, 121, 122, 173, 270, 288
Дегей, р. 355
Дегтярь А. К. 37, 173
Дексіпп, грецький історик 84
Дентумогер, етнонім 232
Дербент, м. 136, 147, 148, 150, 151, 155, 156, 375
Дербент-наме, анонімна мусульманська хроніка 78
Дербентський прохід 92, 136, 139, 146, 149, 150, 151, 161
Дестуніс Г. С. 10, 11
Джавахадзе Н. В. 181
Джагчид С. 406
Джанашвили М. 164
Джебе, монгольський полководець 383
Джику, вождь волзьких булгарів 305
Джинальський грот 50
Джиоев М. К. 306
Джідан, царство в Дагестані 155
Джікієв А. (Джикиев А.) 341
Джора (Чора), прохід в Дагестані 136, 139
Джувейні, мусульманський історик XIII ст. 13, 304, 306
Джулат Верхній 373
Джурджан, область 233, 313
Джучиди, рід 403
Джучі, старший син Чингіз-хана 14
Джучі-Хасар, брат Темучжина (Чингіз-хана) 404
Димитров Д. И. 116, 123, 128
Димівка, с. 114
дігорці, етнонім 78, 103
ді-лі (дінліни), етнонім 107
Дільзівул (Істемі), правитель західних тюрків 93, 96
Дім Хань, китайска династія 237
дінліни, етнонім 107, 407
Діодот, засновник Греко-Бактрійського царства 108
Діонісій Пернегет, грецький географ I-II ст. н. е. 109, 143
Діон Хризостом, грецький історик 84
Дмитріївське селище 279
Дмитріївський катакомбний могильник 173, 174, 276
Дмитріївський могильник 175, 179, 204, 272, 274, 276, 277, 280, 393
Дніпро, р. 7, 69, 70, 77, 79, 83, 90, 115, 118, 160, 188, 219, 222, 224, 225, 227, 228, 231, 232, 233, 241, 248, 249, 251, 253, 254, 287, 319, 321, 350, 351, 369, 375, 382, 383, 387, 392, 393, 399, 412, 414
Дніпро Нижній 69, 80, 90, 250, 392
Дніпровське Лівобережжя 275
Дніпровське лісостепове Лівобережжя 67
Дніпровське Надпорожжя 67, 81, 413
Дніпровсько-Волзьке межиріччя 383, 384
Дніпровсько-Дністровське межиріччя 67
Дніпровсько-Донецьке межиріччя 305
Дніпровсько-Донське межиріччя 48, 131, 177, 204, 227, 253, 399, 414
Дніпропетровська обл. 114, 118, 177, 248
Дніпропетровський р-н 177, 248
Дніпропетровськ, м. 177, 247
Дніпропетровщина 223
Дністер, р. 77, 90, 217, 219, 224, 242, 248, 249, 250, 251, 252, 384
Дністровсько-Дунайське межиріччя 31, 122, 383
Дністровсько-Прутське межиріччя 22, 67, 81, 250, 251, 403, 411, 413
Добрев П. 115, 130
Добродомов І. Г. (Добродомов И. Г.) 19, 47, 113, 121, 166, 182, 191, 285, 296, 298, 303, 306, 307, 308, 339, 342, 343, 350, 352, 359, 367, 387, 390, 397
Добролюбский А. О. 21
Добруджа, область 268

Добун-Мерган (Добун-Баян), перший чоловік Алангоа 107, 404, 405
Долобськ, м. 321
Дон, р. 33, 41, 42, 44, 45, 48, 70, 78, 108, 111, 115, 136, 160, 172, 175, 185, 200, 201, 202, 206, 210, 214, 217, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 235, 245, 253, 256, 257, 258, 261, 265, 267, 268, 285, 286, 308, 310, 319, 322, 351, 352, 353, 354, 359, 366, 375, 383, 391, 392, 396, 401, 414
Дон Нижній 41, 44, 118, 205, 256, 261, 264, 266, 267, 323, 333, 345, 354, 390, 392, 395, 416
Дон Середній 21, 47, 172, 201, 206, 390, 392
Донецька обл. 20, 37, 177, 320, 323
Донецьке городище 355, 356, 358
Донець (Сіверський Донець), р. 33, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 45, 48, 174, 202, 217, 219, 234, 295, 323, 355, 360, 366, 367, 368, 369, 372, 392
Донеччина 178
Донське, с. 114
Донські території 180
Дорі, область 189
Дорос-Мангуп, м. 196
Дорос, м., столиця князівства Феодоро 189, 196
Дорофеєве, с. 114
Дронівський могильник 175
Другий Тюркський каганат 6, 103, 105, 106
Дрютськ, м. 396
Дукак, легендарний предок сельджуків 315
Дулатœ, осетинське прізвище 113, 121
Дулеф (Абу Дулеф), мусульманський мандрівник X ст. 288
дуліби, етнонім 80, 82
Дуло, рід 25, 112, 113, 115, 121, 132, 133, 215, 216, 217, 229, 421
Дунай, р. 16, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 112, 113, 116, 121, 130, 133, 136, 184, 186, 215, 217, 224, 249, 287, 291, 380, 381, 382, 383, 384, 393, 401, 412, 414
Дунай Нижній 89, 118, 290, 382
Дьорфі Д. 218
Дьяченко О. Г. (Дьяченко А. Г.) 360, 361, 362, 363, 364
Дюмезіль Ж. (Дюмезиль Ж.) 61, 62, 63, 98

Е

Евлісія, країна 70, 111
Едельман Д. І. (Эдельман Д. И.) 19, 183, 184
Еллак, старший син Аттіли 5
Ельбрус, г. 149, 151
Емін М. О. 16
Ендре II, угорський король 380, 381
Ерак, р. 69, 83, 88, 90
Ерак-Дніпро 90
Ерделі І. (Эрдели И.) 215, 216
Ермі, назва роду 113
Ернак, молодший син Аттіли 6, 132
Ерсарі-баба, родоначальник племені Арсарі 342
есегел (ескел, аскел, аскал), етнонім 33, 296
Ески-Кермен, фортеця 189
Етелькьоз, країна 232
Етоко, р. 75
Ефимова Л. А. 122, 271, 298, 309, 369
Ефрон І. А. 379
ефталіти, етнонім 91

Є

Євразійський степ 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 52, 99, 129, 201, 254, 327, 400, 414, 417, 423
Євразія 7, 8, 20, 24, 25, 27, 28, 29, 39, 44, 49, 50, 52, 94, 98, 99, 100, 125, 179, 199, 210, 293, 379, 400, 403, 404, 408, 414, 416, 422
євреї, етнонім 14, 167
Європа 5, 32, 52, 68, 335, 379, 407, 411
Європа Західна 17, 125, 201, 379
Європа Південно-Східна 78, 198
Європа Східна 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 40, 41, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 64, 66, 68, 78, 85, 89, 90, 108, 109, 111, 112, 115, 116, 118, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 141, 142, 175, 180, 182, 185, 194, 198, 209, 210, 215, 216, 222, 225, 229, 233, 234, 235, 240, 243, 244, 264, 270, 274, 293, 297, 301, 306, 313, 316, 322, 327, 328, 333, 334, 336, 340, 353, 371, 380, 385, 386, 387, 399, 401, 403, 409, 412, 413, 415, 416, 420, 422
Європа Центральна 10, 18, 22, 50, 76, 125, 215, 398, 416
Євстафій (Солунський), візантійський філолог XII ст. 109
Єгіше (Егише), вірменський історик V ст. 16, 129, 132, 148, 149, 151
Єгорлик, р. 376
єдиновірці-брухи 167
Єлізавет-Михайлівський могильник 179, 303
Єнісей, р. 106
Єпифанів хутір 114
Єремєєв Д. Є. (Еремеев Д. Е.) 91, 99, 314, 315, 340, 341, 349, 407
Єфімова О. М. 309
Єфімова С. Г. 22, 121, 271, 293, 297, 369

Ж

Желнь, м. 396
Жеребець, р. 318
Жирмунский В. М. 314, 327
Жирноклеїв, с. 114
Жовте, с. 174, 178

З

Забєлін І. (Забелин И.) 385
Завадська І. А. (Завадская И. А.) 188, 189
Завод Скараманги 114
Заволжя 122, 123, 128, 130, 411, 416
Заволжя Волгоградське 270
Задаліськ, с. 267
Зайбт В. 223
Закавказзя, регіон 6, 192, 193, 195, 220, 403, 415

Закавказзя Північно-Східне 375
Закам'я, область 302
Закиев М. З. 109
Закубання, область 263
Запорізька обл. 20, 22, 35, 118, 369
Зарубін І. І. (Зарубин И. И.) 19, 183
Заханата, с. 114
Захарій Ритор, сирійський історик V-VI ст. 17, 129
Захаров А. А. (Zakharov) 203
Захід 18, 33, 50, 70, 85, 94, 99, 130, 146, 233, 317
Західний каганат 6, 417
Західний Тюркський каганат 101, 103, 132, 157, 195, 415, 419, 421
Західнотюркський каганат 6, 34, 101, 102, 113, 135
Заходер Б. М. 12, 138, 182, 183, 186, 197, 198, 207, 208, 209, 221, 241, 242, 259, 295, 302, 304, 315, 334, 387
Зеленін Д. К. (Зеленин Д. К.) 23, 56, 61, 63, 64
Зенон, візантійський імператор 111
Зетейшвілі С. Г. (Зетейшвили С. Г.) 170
Зиливинская Э. Д. 193, 339
Зинов'ївка, с. 114, 119, 128
Зіневич Г. П. (Зиневич Г. П.) 22, 173
Зіхія (Зихия), країна 160, 261
Златарски В. Н. 112, 232, 234, 249
Зливкинський могильник 174, 175, 270, 392
Зливки, х. 20, 116, 173, 280, 281, 321, 357, 358, 371, 389, 390, 409
Змейська, ст. 373
Зміїв, м. 355, 356, 360, 362, 363, 366
Зміївське городище 360, 361, 364
Змійський могильник 330
Золота Орда 304, 403
Зубарь В. М. 188, 190
Зяблін Л. П. (Зяблин Л. П.) 36, 235

И

Ибн ал-Асир, мусульманський історик XII-XIII ст. 170
Иессен А. А. 377
Илгету-мелик, намісник Бенакента 240
Иченская О. В. 198, 209
Ишбарі Ельтериш 101
Ищериков П. А. 127

І

ібери, етнонім 144, 149
Іберія, країна 149
Ібн Абд аз-Захир, мусульманський історик XIII ст. 13
Ібн ал-Асір, мусульманський історик XII-XIII ст. 13, 170, 192, 193, 195, 204, 315, 341, 375, 376
Ібн ал-Факіх, мусульманський географ IX-X ст. 148, 220
Ібн Міскавейх, мусульманський історик и філософ X-XI ст. 315
Ібн Русте, мусульманський географ X ст. 12, 56, 138, 159, 160, 169, 171, 182, 183, 185, 197, 198, 207, 259, 295, 296, 297, 375
Ібн Саїд, мусульманський географ XIII ст. 166
Ібн Фадлан, мусульманський мандрівник X ст. 12, 33, 56, 138, 141, 221, 239, 242, 246, 293, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 313, 315, 316, 317, 325, 327
Ібн Хальдун, мусульманський історик и філософ XIV-XV ст. 13
Ібн Хаукаль, мусульманський географ X ст. 12, 150, 166, 182, 186, 259, 265
Ібн Хордадбех, мусульманський географ IX-X ст. 106, 148, 149
Іванов В. О. (Иванов В. А.) 171, 202, 242, 244, 316, 317
Іван Ростиславич Берладник, кн. 383, 400
Ігор Святославич, кн. 53, 320, 360, 368, 387
Ідарізій, антський антропонім 82
Ідрісі (ал-Ідрісі), мусульманський географ XII ст. 13, 106, 351, 353
Іеремія, бібл. пророк 60
Іессен О. О. 376
Ізраїль, країна 315
Ізюм, м. 355, 356, 368
Ізяслав Андрійович, кн. 308
Ізяслав Мстиславич, кн. 398
Іке, м. 306
Іловатка, с. 114, 128
Інгулець, р. 351
Інгул, р. 227, 228
Інгушетія, країна 160
Інокентій IV, папа римський 381
Іоанн Антіохійський, християнський клірик та історик V-VI ст. 111
Іоанн Готський, єпископ VIII ст. 11, 38, 189, 190, 196
Іоанн Ефеський, сирійський історик VI ст. 17, 136
Іоанн Менецій, польський священник XVI ст. 57, 64
Іоанн Скилиця, византійський історик XI-XII ст. 224, 227
Іованнес Драсханакерци, вірменський історик X ст. 220
Іран, країна 33, 93, 95, 220, 306, 339, 343
Іран Північний 151
Іранське нагіря 313
іранці, етнонім 56, 64, 76, 81, 112
іранці-сармати, етнонім 77
Іртиш, р. 104
Ісбіджаб, область 313
Ісраель, албанський єпископ 16, 151, 152, 153, 155
ісседони, етнонім 142
Істахрі (ал-Істахрі), мусульманський географ IX-X ст. 12, 182, 186, 259, 313
Істемі (Дізавул), каган тюрків 91, 94
Історне, с. 114
Істр (Истр), р. 70, 71, 74, 85, 86
Італія Північна 113
Ітіль, р. 159, 185, 191, 193, 207, 227, 258, 259, 261, 284, 286, 339, 345
Іченська О. В. (Иченская О. В.) 210, 243

Й

Йавдієртім, печенізьке плем'я 233, 241

Йазід, правитель Армінії 192
Йакубі (ал-Йакубі, ал-Якубі), мусульманський історик IX ст. 192, 193, 204
Йакут (ал-Йакут, Якут), мусульманський історик та географ XII-XIII ст. 186, 259
Йинал, титул або антропонім 314
Йолиг каган, правитель тюрків 141
Йордан (Иордан), готський історик VI ст. 5, 6, 17, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 88, 89, 90, 96, 97, 111, 125, 126, 132, 412
Йосипівка, с. 114
Йосип Флавій, римський історик I-II ст. 10, 137, 146, 149, 234, 253, 353, 387, 411
Йосип, хозарський цар 14, 165, 167, 168, 185, 195, 197, 208, 263

К

Кабаджик, засновник племені Сакар 340
Кабарда, країна 74
Кабардино-Балкарія 160
кабардинці, етнонім 78, 140
кабари (кавари), етнонім 218, 231, 416
Кавказ, регіон 9, 14, 15, 23, 31, 41, 42, 43, 44, 45, 56, 62, 70, 111, 126, 129, 138, 143, 145, 149, 151, 166, 178, 199, 208, 209, 221, 222, 262, 265, 295, 308, 334, 367, 420, 422
Кавказ Західний 267
Кавказ Малий 144
Кавказ Південно-Східний 221
Кавказ Північний 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 28, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 62, 75, 76, 78, 85, 89, 93, 96, 100, 102, 110, 112, 120, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 133, 138, 140, 141, 142, 149, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 194, 196, 198, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 215, 217, 222, 223, 228, 231, 234, 236, 247, 249, 266, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 280, 281, 283, 293, 295, 297, 298, 299, 308, 310, 311, 328, 329, 330, 331, 333, 336, 337, 345, 354, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 383, 391, 397, 398, 403, 408, 409, 410, 411, 414, 415, 416, 421
Кавказ Північно-Західний 115, 139, 142, 167, 216, 222, 228, 231, 234, 254, 258, 263, 267, 337, 403, 414
Кавказ Східний 16, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 160, 221, 409
Кавказ Центральний 46, 139, 149, 162, 167, 222, 228, 337, 375, 403
Кавказьке передгіря 328
Кавказький хребет 91, 160, 262, 375
Кавказькі гори 111, 160, 262, 375
Кагамлик, с. 114
Каганове (Кабанове) городище 356, 358
Кадир Касар, ватажок хозарів 141
Кадлубек, польський історик XII-XIII ст. 60
кадусії, етнонім 144
Казанка, р. 302
Казань, м. 298
Казахстан, країна 22, 112, 118, 121, 122, 293, 298, 369, 410
Казений Торець, р. 318, 320
Казимир, польський король 60
Кайбели, с. 269
Кайбельський могильник 293, 297
Калаус, р. 376
Калбі (ал-Калбі), мусульманський історик IX ст. 137, 182, 287
Калинівська 4/10 114
Калинівська 30/3 114
Калинівський 28/1 114
Калініна Т. М. (Калинина Т. М.) 12, 150, 151, 159, 237, 238, 252, 341, 342
Калінін М. Ф. (Калинин Н. Ф.) 221, 298, 301, 302, 309
Калка, р. 369, 382, 384, 385
Калмикія, країна 376
Калоєв Б. О. (Калоев Б. А.) 22, 23, 63, 98, 99, 152, 176, 181, 215, 217, 218, 232, 301, 376
Кальман Р. 215
Кама, р. 296, 302
Камбулт, с. 267
Кам'янка, с. 20, 22, 35, 369, 371, 389, 392, 409
Кам'янський могильник 370, 392, 393, 410
Кам'янськ-Шахтинський, м. 266
кангари, етнонім 40, 237, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 255
кангари-»кангли», етнонім 240
кангари-печеніги, етнонім 253
кангли-канли, етнонім 239
Кангха, країна 235, 237
Кангхсько-Хорезмійська держава 237
Кангюй, країна 237
Канів, м. 188, 392
Канцерка, с. 118, 128, 421
Каппадокія, область 145, 146
Караев О. 313
Карамзін М. М. (Карамзин Н. М.) 31, 32, 166, 353
Караулов Н. А. 265
Кара-Холь, область 104
карачаєво-балкарці, етнонім 139
Карачаєво-Черкесія 160, 163, 373, 374
карачаєвці, етнонім 139
Карачай, країна 139, 142, 221, 222
Каргер М. К. 200, 396
карлуки, етнонім 313
Карпати, гори 381
Карпатсько-Дністровські землі 394
Карпіні П. (Карпини П.) 18, 126, 166, 167, 187, 188, 239, 345, 386, 392, 400
Карпов Г. І. (Карпов Г. И.) 342
Карсанов А. М. 50, 309, 359, 390
Карцаг, м. 217
Касахія, країна 160, 262
касоги (адиги), етнонім 41, 74, 75, 78, 85, 89, 90, 160, 265, 266, 267, 337, 396
каспії, етнонім 144
Каспій 136, 151, 186, 238, 256
Каспійська затока 144

Каспійське море 13, 143, 144, 151, 192, 233, 238, 239, 256, 259, 305, 313, 315, 316, 403, 410
Каспійське (Хозарське) море 257
Каспійські ворота 91, 92, 146, 149, 150, 151, 161
Каспійські ворота I 151
Каспійські ворота II 151
Каспійські ворота III 151
Каспійсько-Аральське межиморє 408
Кассій Діон, греко-римський історик II-III ст. 145
Кассіодор, готський історик 17, 84, 126
Катагош, комітат в Угорщині 218
Катамир, призвисько візантійця Петрони 261
Кафоєв А. Ж. 78
Каховский В. Ф. 23, 112, 113
Качир-Укуле, вождь асів 305, 306
Кедрін, візантійський історик XI-XII ст. 224, 227
Келагаст, ант - брат Мезамира 82
Келегей, с. 115
Кембрідж, м. 379
Кембріджський документ 14, 161, 165, 168, 170, 187, 208, 210
Кендереш, с. 217
Керміхіони, етнонім 113
Керченська протока 258, 259, 263
Керч, м. 188, 224
Кизласов Л. Р. (Кызласов Л. Р.) 15, 98, 99, 104, 105, 106, 109
Київ, м. 48, 86, 200, 207, 364, 383, 395, 396, 397, 398
Київ Стародавній 200
Київська обл. 336, 338
Кий, легендарний засновник Києва 53, 86, 88, 89, 184, 287, 364, 412
Кимакський каганат 7, 349
кипчаки, етнонім 7, 349
кипчаки-половці, етнонім 7, 349
киргизи, етнонім 103, 106
Кисловодська котловина 47, 172, 210
Кисловодська улоговина 269
Кисловодськ, м. 164, 273
Китай, країна 6, 27, 43, 103, 237, 403, 407, 415
Китай Південний 403
Китайська імперія 415
Кишш А. 215
кімаки, етнонім 313
Кіммерія, країна 143
Кінан Е. 298
Кірдір, верховний жрець Персії 149
Кіровоградщина 223
Кіровське, с. 205
Кір, перський цар 142, 143
Клапрот Ю. 41
Клима Л. 125, 187
Климент Охридски, єпископ 190
клімати 262, 263, 264, 374
клімати хозарські 262
Кляшторний С. Г. (Кляшторный С. Г.) 15, 91, 93, 94, 95, 96, 101, 103, 105, 111, 112, 128, 129, 130, 132, 141, 237, 296
Князький І. О. 394
Кобань, с. 267
Кобичев В. П. 23
Ковалівка, с. 114, 116
Ковалівська В. Б. (Ковалевская В. Б.) 21, 116, 123, 128
Ковалівський А. П. (Ковалевский А. П.) 13, 138, 142, 221, 239, 242, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 314, 315, 316, 325, 327
Козари, топонім 200
Козаровщина, топонім 200
Козін С. О. (Козин С. А.) 18, 107, 108, 171, 404, 405, 406, 408
Козлова К. И. 23
Козловський А. О. (Козловский А. А.) 20, 22, 177, 246, 247, 248, 250, 369, 386, 392, 393, 399
Коковцов П. К. 14, 129, 161, 165, 168, 169, 170, 185, 196, 197, 234, 372
Колода В. В. 37
Коломійці, с. 248
Коломна, м. 306
Колхида, країна 144
колхи, етнонім 144
комани, етноніми 240
комари, етнонім 144
Комар О. В. 120, 131
Кондратьєв С. П. 86
Кондукторова Т. С. 22, 66, 121, 122, 271, 293, 297, 298, 369, 392
Коновалова И. Г. 13, 166
Кононов О. М. (Кононов А. Н.) 15, 314, 340, 341, 342, 351
Константинівськ, м. 114
Константинополь, м. 93, 164
Константинопольський патріархат 42, 189
Кончаковичі, половецький рід 369
Кончак, половецький хан 368
Копет-Даг, гори 343
Копил О. Г. (Копыл А. Г.) 175, 176, 178, 321, 357, 390
Копирів кінець, топонім 200
Коробчино, с. 223, 225
Корсунь, м. 337, 396
Косміна Т. К. 23
Костогризово, с. 114, 116
Костомаров М. (Костомаров Н.) 323, 396, 398
Костянтин Багрянородний, візантійський імператор 11, 39, 43, 90, 126, 159, 161, 168, 169, 170, 171, 187, 190, 213, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 238, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 249, 252, 253, 254, 255, 261, 262, 263, 264, 267, 268, 283, 287, 315, 319, 330, 374, 375, 411
Котляревський А. 56, 57, 64
Котляр М. Ф. 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386
Котович В. Г. 156
кочівники 7, 8, 9, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 36, 40, 43, 44, 45, 52, 95, 152
кочівники-кутригури 123
кочівники-половці 45
кочівники-скіфи 143
Кравченко Е. 20, 178, 358

Крадін Н. Н. (Крадин Н. Н.) 24
Красильников К. І. 173, 178
Краснодарський край 376
Красноскілля, с. 128
Крецбург, область 380
Криганов А. В. 37, 203, 360, 363
Крилівка, с. 114
Крилос, с. 225
Крим Гірський 38
Крим Південний 46, 50, 403
Крим Південно-Західний 38, 159, 189, 190, 191, 194, 196, 319, 409, 416
Крим Старий (Старий Крим), м. 190
Крим Східний 159, 190, 191, 194, 408, 409, 416
Кримський А. 192
Кримський півострів 7, 8, 11, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 125, 178, 188, 189, 190, 191, 194, 196, 208, 223, 224, 242, 255, 262, 263, 264, 267, 319, 320, 327, 398, 403, 422
Круглов Є. В. (Круглов Е. В.) 316
Крупнов Е. И. 124
Крупська, с. 114
Круц С. І. 393
Крюківсько-Кунський могильник 179, 303
Куар Аспанді ант, бог 152, 153
Куарцицур, печенізьке плем'я 233, 241, 253, 254, 255
Кубансько-Азовський регіон 298
Кубань, р. 46, 113, 160, 166, 170, 180, 210, 214, 217, 219, 222, 316, 375
Кубрат (Курт), болгарський хан 113, 120, 121, 132, 133, 217
Кувер, вождь болгарів 131
Куву, р. 249
Кудряшов К. В. 321, 354, 355, 356, 358
Кузнєцов В. О. (Кузнецов В. А.) 21, 45, 46, 92, 102, 103, 109, 110, 120, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 172, 187, 208, 209, 210, 215, 216, 234, 249, 263, 265, 266, 267, 283, 316, 329, 330, 331, 333, 372, 373, 377, 391, 398
Кулаковский А. Ю. 108, 109, 113, 129, 132, 157, 159, 164, 165, 168, 249, 262, 264, 373, 374, 384, 386, 388
Кулаковський Ю. А. 12, 18, 32, 42, 43, 46, 51, 92, 157, 159, 164, 168, 169, 189, 190, 249, 262, 264, 353, 354, 357, 358, 384, 389
Куликовська битва 166
Кулі-Чур, воєвода 15, 104
Куманія Біла 351
Куманія Західна 351
Куманія Чорна 351
кумани, етнонім 7, 349, 350
кумани (куни), етнонім 291
кумани-половці, етнонім 166, 210, 380
Куманія, країна 351, 380, 381
Кума, р. 376
Кунагкір, с. 330
куни, етнонім 215
Кунік О. (Куник А.) 15, 113, 115, 121, 129, 131, 132, 241, 259
Купі, область 342
Куп'янський могильник 369
Кура, р. 136, 150, 220
Курылев В. П. 314
кутригури, етнонім 6, 10, 111, 113, 115, 131
Куфі (ал-Куфі), мусульманський історик X ст. 192
Кухаренко Ю. В. 65, 66
Кухарський Є. 217, 234
Куявія, область 65
Кюль-Тегін, полководець 15, 103, 104, 141
Кят, м. 253

Л

Лазіка, країна 93
Ламанський В. І. (Ламанский В. И.) 32, 43
Латишев В. В. (Латышев В. В.) 108, 144
Лац, с. 267
Лебедія (Леведія), країна та антропонім 213, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 241
Лев VI Мудрий (Філософ), візантійський імператор 165, 191
Левицький Т. 182, 191, 264
Левін М. Г. (Левин М. Г.) 344
Левонд (Гевонд), вірменський історик VIII ст. 193
Ленінський могильник 303
Леонтій, ант 71, 82
Либідь, сестра Кия 86
Лимарівка, с. 115
Литвинова Л. В. 22, 393
Лівобережне Цимлянське городище 206, 271, 281, 283
Лімбарський могильник 370
Лімбарь, с. 22, 370, 371, 389, 394, 395, 409
Лімонов Ю. О. (Лимонов Ю. А.) 308
Ліхачов Д. С. (Лихачев Д. С.) 395
Ловмянский Г. 401
Лозован Е. 385
Лопан О. В. 269, 270
Луганська обл. 20
Луганськ, м. 178
Луганьр. 178
Лысенко Н. Н. 107, 109
Лыткин В. И. 187
Львів, м. 379
Любуша, правителька Чехії 63
Ляпушкін І. І. (Ляпушкин И. И.) 116, 118, 172, 173, 174, 175, 269, 270
Ляскоронський В. Г. (Ляскоронский В. Г.) 323, 354, 385, 396

М

Мавараннагр, область 313, 315, 343
Маврикій, візантійський імператор 11, 17, 72, 74, 135
Мавродін В. В. (Мавродин В. В.) 33, 80, 81, 356, 381, 383, 386, 393
Магас, м. 171
Магомедов М. Г. 135, 138, 156
Магометов А. Х. 23, 181, 214, 215, 216, 217, 229, 230

Магор, легендарний ватажок угорців 112, 215, 229
Маджак, правитель країни Valinana 82
Маджари, с. 139
Мадяр (див. Магор), легендарний ватажок угорців 216
мадяри, етнонім 6, 11, 33, 38, 51, 206, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 234, 242, 261, 291, 296, 416
мадяри-алани, етнонім 218
мадяри-саварти, етнонім 228, 231
мадяри (турки), етнонім 230
мадяри-угорці, етнонім 213
Майтас (Мэотис), море 256
Макарова Т. І. (Макарова Т. И.) 35, 204, 264
Макдісі (ал-Макдісі), мусульманський географ X ст. 344
Македон, династія у Візантії 254
Македонія, країна 149
Максимов Є. К. (Максимов Е. К.) 119, 123, 245
Макухівка, с. 115
Малай, с. 114
Мала Перещепина, с. 115
Мала Тернівка 1/3 114
Мала Тернівка 2/1 114
Мала Тернівка 3/1 114
Мала Тернівка 19/1 114
Мала Тернівка 24/3 114
Малахов С. М. (Малахов С. Н.) 49
Малеїн О. І. 18
Малий Узень, р. 316
Малка, р. 376, 377
Малов С. Є. (Малов С. Е.) 15, 103
Малютин И. 281
Мамай, с. 114, 166
Манас, с. 114
Манвелівка, с. 223
Мангишлак, п-в 341
Мангупське укріплення 50
Манич, р. 376
Маньчжурія, країна 6, 91, 407, 415
Мар-Аббас Катіна, сірійський історик II ст. 111
Марганець, м. 177, 248
Маргарита, св. 229
Марія Шварновна, дружина Всеволода Велике Гніздо 41, 49, 397, 398
Маркварт Й. 138, 219
Марков О. В. (Марков А. В.) 26, 187
Маркс, с. 128
Марр М. Я. 33, 298, 340
Марченки, с. 317
Марченки, х. 317, 320
Марченко Л. В. 188, 190
масахи, етнонім 144
масахи-маскути, етнонім 147
Маскат, країна 148
маскути, етнонім 16, 142, 144, 147, 148, 149, 151, 154, 155, 415
маскути північні 155
Маслама, арабський полководець 204
массагети, етнонім 142, 143, 144, 145, 146, 147, 153
массагети (маскути), етнонім 149, 151, 153
Мас'уді (ал-Мас'уді)Мас'уді (ал-Мас'уді), мусульманський географ X ст. 12, 49, 82, 109, 155, 159, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 182, 183, 185, 186, 191, 193, 204, 207, 208, 220, 226, 242, 256, 257, 258, 259, 286, 313, 339, 342, 375
Матвєєва Л. В. (Матвеева Л. В.) 42
Матвій Меховський, польський історик 51
Матейко К. І. 23
Матуанлін, китайський історик 96
Матузова В. И. 353
Махмуд Кашгарський, мусульманський вчений XI ст. 106, 341
Мацулевич Л. О. (Мацулевич Л. А.) 237, 340, 342, 343
Маяки, с. 20, 37, 44, 174, 176, 177, 178, 205, 227, 243, 321, 357, 358, 371, 390, 409
Маяцька фортеця 50
Маяцьке городище 205, 281, 355, 368
Маяцьке селище 279
Маяцький катакомбний могильник 272
Маяцький комплекс 174
Маяцький могильник 272, 276, 278
Маяцький некрополь 276
Мегет, м. 171
мегрели, етнонім 139
Мезамір, ант 72, 82
Мезія, країна 136
Мекка, м. 289
Менандр, візантійський історик VI ст. 10, 69, 72, 74, 80, 82, 92, 93, 95, 96, 121, 131, 146, 150, 151
Менгес К. Г. 368
Менгу-каан, старший син Тулуй-хана 305, 306
Меотида, море 112, 215, 216, 217, 220, 229
Меотис (Азовське море) 259
Меотійське Болото 70
Меотійське озеро 253
Меотське море 234, 253, 353
Меотські озера 353
Мерван, арабський полководець 150
Мерперт М. Я. (Мерперт Н. Я.) 116, 173, 174, 175, 179, 197, 203, 269
Мещерский Н. А. 10, 234, 253, 353, 387
Мжа, р. 360
Мизиев И. М. 109
Микита Хоніат, візантійський історик 380, 382, 385, 386
Микола Містик, константинопільський патріарх 164, 167, 168, 169, 234, 249, 250, 252, 254
Милорадович О. В. 373
Мирват, область 258, 288
Михайлівка, с. 248
Михайло Сірійський, сірійський історик XII ст. 17, 135, 136, 138, 139, 140, 192, 297, 298
Михей, алан 188, 392, 400
Мідія, країна 145
Мікаел, син Сельджука 315

Міллер В. Ф. (Миллер В. Ф.) 19, 23, 32, 41, 42, 43, 44, 62, 63, 92, 102, 103, 109, 110, 133, 163, 187, 253, 309, 353, 354, 359, 364, 374, 390, 412
Мінаєва Т. М. (Минаева Т. М.) 21, 46, 120, 266, 376, 391
Мінгечаур, с. 156
Мінорський В. Ф. (Минорский В. Ф.) 12, 13, 102, 106, 109, 140, 148, 155, 159, 160, 169, 171, 182, 183, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 204, 207, 226, 242, 256, 257, 258, 259, 339, 343, 372, 375, 387
Мірхонд, мусульманський історик XV ст. 315
Мітрідат, г. 188
Міхєєв В. К. (Михеев В. К.) 20, 21, 36, 37, 173, 176, 178, 205, 208, 227, 321, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 390
Мішулін О. В. (Мишулин А. В.) 11, 73, 86, 87
Мовсес Каланкатуаці (Мовсэс Калакантуаци), албанський історик 16, 137, 147, 151, 152, 153, 154
Могилян-каган (Могилян), правитель Другого Тюркського каганату 15, 103
Мойсей Хоренський, вірменський історик 15, 16, 111, 129, 136, 137, 138, 149, 151
мокша, етнонім 306
Молдавія (Молдова), країна 8, 22, 31, 43, 45, 46, 251, 370, 394, 409, 411
Молочна, р. 321
монголи, етнонім 7, 18, 107, 108, 166, 188, 210, 306, 376, 403, 405, 408
Монголія, країна 7, 27, 105, 408, 419
Монголія Північна Терхинська 15, 141
монголо-татари, етнонім 43
Монгольська імперія 7, 18
монофізити, течія в християнстві 16
Моравія, область 398
мордва, етнонім 23, 48, 125, 126, 166, 181, 196, 306, 413
мордва-мокша, етнонім 180, 211, 303
Мордія, країна 126, 187
мосхи, етнонім 144, 145
Мосхійські гори 144
Мохначі, с. 59, 67, 243
Моця О. П. (Моця А. П.) 275, 336, 337, 338, 363, 396
Мошкова М. Г. 122
Мощева Балка 163
Мстислав Володимирович, кн. 337, 396
Мстислав Мстиславич Удатний, кн. 382, 395
Мстислав Романович, кн. 382
Мстислав Святославович, кн. 41, 397, 398
Муса 315
Мусін-Пушкін О. І. 355
Мухамедова Р. Г. 23
Мухамедьяров Ш. Ф. 302
Мухаммед ібн Наджаб Бекраї, мусульманський географ XIII ст. 341
Мушкур, область 155

Н

Наддніпрянщина Середня 67, 79, 89, 413
Наддністрянщина Середня 79
Надькуншаг, область 217
Найтас, море 258, 286
Нальчикський краєзнавчий музей 124
Нальчикський р-н 164
нарти, епічні герої 75
Наташино, с. 114
Науменко В. Є. (Науменко В. Е.) 196
Невакет, м. 238
Недао, р. 5
Немет Ю. 108, 218, 230, 232, 243, 246, 291, 350
несторіяни, течія в християнстві 16
Нетайлівський могильник 173, 177
Нечаева Л. Г. 116, 123, 128
Нижньо-Архизьке городище 373
Нижня Гіла (Хавуксінгіла), печенізьке плем'я 233, 241
Никифор, візантійський історик IX ст. 11, 89, 129, 132, 135, 136
Никифор Григора, візантійський історик XIV ст. 51
Нитас (Понт), море 256
Нівар Ишбар-ябгу, правитель тюрків 103
Ніколаєва Т. А. 23
Нова Одеса 1/3 114
Нова Одеса 7/2 114
Нова Одеса, с. 116
Новиківка, с. 114
Нові Пазар, могильник 269
Нові Санжари, с. 115
Нововоронцівка, с. 114
Новогригорівка, с. 115
Новолабинська, ст. 116
Новопокровка, с. 114
Новоселки, с. 114
Новосельцев А. П. 38, 54, 78, 83, 99, 112, 135, 138, 139, 140, 142, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 164, 192, 193, 194, 195, 208, 209, 219, 221, 222, 259, 263, 265, 266, 283, 295, 297, 308, 319, 368, 391, 397
Новочеркаськ, м. 266
Новочорномор'я, с. 114
Ногмов Ш. Б. 74, 75, 85
Ноград, комітат в Угорщині 291
номади 7, 8, 9, 18, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 50, 51, 91, 100, 201, 245, 350, 408, 422, 423
номади іраномовні 99, 154
номади середньовічні 220, 418
номади тюркомовні 99
нушібі, етнонім 103

О

Оболенський В. І. (Оболенский В. И.) 86
обри (авари), етнонім 80, 82
обри, етнонім 83
овси, етнонім 45
огузи, етнонім 15, 129, 141, 161, 228, 233, 240, 244, 245, 314, 315, 316, 339, 345, 418
огузи східні 319
огузи-торки, етнонім 51, 316, 317, 327, 345, 376, 401
Огуз-хан, легендарний предок огузів 239, 314
Огурджик, ватажок туркменів 340

огури, етнонім 129, 130
огури білі, етнонім 130
Огхондор-балкар-чужинці, болгарське плем'я 129
Одеська обл. 251
Одра (Одер), р. 65
Озмиш, каган тюрків 105
Ока, р. 265, 302
Оксфорд, м. 379
Октябрське, с. 114
Олег Віщий, кн. 251
Олександрівка, с. 114
Олександрівський р-н 178
Олександр Македонський 126, 405
Олена, дружина Ярослава Володимировича 41
Олена Яска, дружина Ярополка Володимировича 49, 396
Олешшя, м. 383, 392
Олімпія, антропонім 405
ольбурік (ольбурлік), етнонім 305
Ольрік А. 76
оногур, етнонім 129
оногури-булгари, етнонім 113, 216
оногури, етнонім 10, 125, 129, 130, 132
оногури-хайландури, етнонім 132
Орбелі І. А. (Орбели И. А.) 16
Орель, р. 242, 255
Орлов О. С. 82
Орлов Р. С. 336, 337, 338, 396
Орнас, м. 239, 345
Орнас-Ургенч, м. 345
Орпень, топонім 103
Осень (Асень), половецький хан 360
осетини, етнонім 23, 41, 50, 62, 63, 64, 65, 76, 97, 152, 181, 275, 299, 330
осетини кавказькі 32
Осетія, країна 50, 142, 160, 375
Осетія Південна 62, 64
Осетія Північна 160, 163, 267, 330, 336, 373, 374
Осипівка, с. 114
Оскол, р. 33, 47, 201, 235, 295, 296, 367
остготи, етнонім 111
остроготи, етнонім 69, 76
Отерплюєве, половецький рід 351
Отін Є. С. (Отин Е. С.) 19, 369
Отрар, м. 240
Отрогове, с. 128
Ошаканська скеля 147
Ошанін Л. В. (Ошанин Л. В.) 325, 327, 343, 344

П

Павлов П. 380, 384
Павлоград, м. 114
Пазирик, могильник 99
Пазирикські кургани 100
Пайтакаракан, м. 147, 148
Паласа-Сирт, могильник 156
Паласа-Сиртський курганний могильник 145
Паласа-Сиртський могильник 156
Палочи-Хорват А. 218, 290
Панновський могильник 179, 303
Паннонія, країна 5, 6, 131, 213, 215, 216, 217, 218, 229, 232, 241, 249, 250, 411, 415, 416
Пантусов Н. Н. 313
Папагія, країна 160, 262
Парешавар, гора 149
Пастирське городище 89
Пастирське, с. 89
Патканов К. 16, 108, 110, 113, 129, 130, 132, 133, 137, 141, 148, 151, 160, 222, 372
Патканьян К. 16, 147
Пашковська, ст. 116
Пашуто В. Т. 380, 385, 398
Пельо П. 101
Пензенська обл. 179, 303
Пеньківка, с. 77
Перевалов С. М. 151
Передкавказзя Західне 222, 297
Передкавказзя, обл. 42, 50, 91, 109, 123, 126, 128, 130, 141, 142, 160, 215, 233, 255, 262, 266, 374, 395, 409, 416, 418
Передкавказзя Східне 139, 140, 222, 297
Передкавказзя Центральне 108, 139, 140, 142, 156, 159, 160, 234, 295
Передкавказька рівнина 102, 403
Перекоп, топонім 264, 319, 366
Пересечен, м. 248
Переяславль, м. 354, 397
Переяславська земля 398
Пероз, перський шах 149
перси, етнонім 92, 93, 113, 148, 149
Персія, країна 93, 129, 219, 220, 224, 228, 405
Перше Травня, с. 247
Перший Білогорський могильник 201
Перший Тюркський каганат 6, 33, 37, 91, 92, 95, 133, 141, 421
Петро, архієпископ Аланії 164, 165
Петро, візантійський посол 150
Петров К. И. 349, 407
Петрово-Свистунове, с. 247
Петрона, візантійський архітектор 206, 261, 286
Петро, стратиг 72, 74
Печена, с. 114
печеніги, етнонім 6, 8, 11, 14, 35, 51, 160, 165, 197, 206, 210, 213, 224, 227, 228, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 260, 268, 288, 289, 290, 291, 296, 319, 323, 334, 399, 411, 414, 416, 422
Печеніги, с. 323
печеніги східноєвропейські 235
Печенігія Європейська 242
Печенігія, країна 255
Печенізьке водосховище 367
Пешт, м. 291
Пігулевська Н. Б. (Пигулевская Н. Б.) 17, 129, 136
Піліс, комітат в Угорщині 218
Платтен, оз. 291

Плетньова С. О. (Плетнева С. А.) 21, 24, 35, 36, 116, 118, 138, 159, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 187, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 210, 223, 233, 235, 236, 242, 243, 251, 261, 266, 267, 268, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 303, 305, 306, 313, 316, 317, 318, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 334, 335, 336, 349, 350, 351, 356, 357, 360, 363, 368, 369, 385, 386, 391, 392
Пліній, римський вчений 144, 343
Плоскиня, ватажок бродників 386, 400
Побужжя, обл. 79
Побужжя Південне 67, 81, 413
Поволжя, обл. 8, 22, 39, 122, 127, 159, 185, 187, 223, 245, 254, 261, 293, 297, 298, 309, 369, 410
Поволжя Нижнє 121, 122, 123, 125, 128, 130, 139, 141, 337, 339, 414
Поволжя Південне 270
Поволжя Середнє 221, 222, 268, 293, 302
Погодін О. Л. (Погодин А. Л.) 68, 78, 79
Подніпров'я, обл. 20, 22, 66, 80, 86, 90, 116, 118, 121, 122, 132, 176, 247, 248, 252, 369, 370, 388, 392, 393, 403, 410, 414, 421
Подніпров'я Нижнє 21, 70, 120, 248, 351, 393, 409
Подніпров'я Південне 246, 247, 248, 399
Подніпров'я Середнє 65, 81, 184, 247, 248, 412
Подністров'я, обл. 250
Подністров'я Верхнє 398
Подоння, обл. 7, 21, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 116, 159, 161, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 194, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 215, 231, 261, 265, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 287, 289, 303, 311, 315, 331, 334, 345, 352, 370, 388, 399, 403, 408, 409, 410, 413, 414, 416, 421
Подоння Нижнє 173, 255, 283
Подоння-Приазов'я 20
Подоння-Придонеччя 48
Подоння Середнє 47, 210
Подонцов'я, обл. 36, 159, 176, 367
Подонцов'я Середнє 176, 321, 357, 358
Подунав'я, обл. 75, 80, 86, 88, 89, 215, 217, 232, 247, 291, 381, 399
Подунав'я Нижнє 67, 81, 89, 269, 413
Покас П. М. 336, 337, 338, 396
Покровський А. М. 172
Покровськ, м. 119, 128
Полєсских М. Р. (Полесских М. Р.) 123, 124, 179, 303
Політодельське, с. 114
Половецький степ 27, 40, 396, 420
половці, етнонім 7, 34, 35, 39, 40, 51, 215, 306, 334, 337, 349, 350, 367, 370, 376, 377, 394, 400, 420
половці-кипчаки, етнонім 401
половці-кумани, етнонім 399, 414
Поломський могильник 124
Полтавський, х. 114
Польща, країна 65, 66
поляни, етнонім 38, 194
Помпій Трог, римський історик I ст. н. е. 108
Помпоній Мела, римський географ I ст. н. е. 68, 108, 144, 145
Понтійське море (Понт, Чорне море) 6, 70, 135, 259
Понурська система 114
Поорілля, р-н 67
Попова-Баловка, с. 177, 248
Попова хутір 261
Попов О. І. (Попов А. И.) 79, 83, 126, 187, 303, 349, 407
Поросся, р-н 31, 35, 275, 335, 336, 337, 396
Поросся Нижнє 223
Портове, с. 114
Потоцький Я. 41
Потудань, р. 47
Правобережжя 233
Правобережжя Прута 67
Правобережна фортеця 270, 286
Правобережна Цимлянська фортеця 227
Правобережне городище 286
Правобережне Цимлянське городище 50, 175, 225, 226, 270, 281, 283
праслов'яни, етнонім 60, 64, 66
Преполовенка, с. 114
Приазов'я, обл. 6, 42, 111, 113, 114, 116, 118, 125, 132, 135, 173, 175, 241, 268, 269, 288, 408, 414, 415
Приазов'я Північне 131, 216, 222, 258, 264, 319, 320, 321, 369, 382, 386, 387, 388, 409, 414
Приазов'я Східне 112, 115, 128, 131, 177, 216, 217, 228, 229, 231, 258, 259, 319
Приаралля, обл. 118
Приаралля Південно-Східне 193
Придніпровські землі 392
Придніпров'я, обл. 305
Придонеччя, р-н 48
Прикам'я, обл. 223
Прикам'я Верхнє 223
Прикам'я Середнє 223
Прикаспій, обл. 7, 313, 417
Прикаспій Північний 305, 316
Прикаспій Північно-Західний 138
Прикубання, обл. 163, 170, 265, 266, 310, 330, 373
Прикубання Верхнє 21, 310, 376
Прикубання Нижнє 263
Прикубання Середнє 263
Припонтийські степи 264
Приселков М. Д. 10, 264, 323, 352, 371
Приуралля, обл. 122, 127, 239, 242, 245, 296
Приходнюк О. М. 59, 67, 68, 80, 81, 83, 86, 89, 116, 120, 122, 184, 222, 223
Причорномор'я, регіон 111, 112, 217
Причорномор'я Північне 6, 7, 10, 11, 17, 18, 22, 28, 42, 46, 53, 55, 56, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 78, 83, 85, 88, 90, 99, 122, 123, 125, 146, 184, 185, 188, 210, 213, 223, 224, 227, 233, 238, 241, 242, 249, 255, 260, 290, 293, 296, 313, 316, 317, 323, 326, 345, 349, 350, 370, 380, 388, 389, 399, 408, 411, 412, 413, 414, 416, 422
Причорномор'я Північно-Західне 22, 50, 80, 108, 213, 219, 224, 228, 232, 234, 241, 249, 250, 251, 255, 290, 291, 370, 381, 382, 383, 384, 388, 393, 394, 395, 399

Пріск Паннійський (Приск), грецький історик V ст. 10, 84, 129, 130, 417
Пріцак О. Й. (Прицак О.) 14, 39, 40, 47, 94, 109, 110, 115, 130, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 182, 183, 187, 191, 200, 207, 208, 219, 234, 236, 237, 240, 242, 244, 253, 254, 255, 257, 284, 288, 350, 351, 352, 359, 360, 365, 372, 379, 386, 387, 390, 400, 410
Прокопій Кесарійський, візантійський історик VI ст. 10, 69, 70, 71, 74, 80, 85, 91, 92, 111, 146, 150, 167
протоболгари, етнонім 6, 51, 110, 111, 112, 115, 116, 118, 121, 122, 129
протомонголи, етнонім 108, 109, 110
прототюрки, етнонім 108, 109, 110
Прут, р. 44, 249
Прутсько-Дністровське межиріччя 67
псевдоавари, етнонім 83
Псевдо-Маврикій, візантійський історик VI-VII ст. 69, 73, 74, 79, 80, 87
Псел, р. 199
Птолемей, грецький географ I-II ст. н. е. 12, 108, 215, 237, 341, 343
Пура Я. О. 364
Путивль, м. 360
Пчеліна О. Г. (Пчелина Е. Г.) 308
Пьянков І. В. 143
П'ятигорськ, м. 376

Р

Рагі, м. 151
радимичі, етнонім 38, 194
Радлов В. В. 19, 131, 360, 379
Радомишль, м. 398
Раж-тархан, титул 192, 193
Райт Дж. 249
Рапопорт Ю. О. (Рапопорт Ю. А.) 98
Расовський Д. (Расовский Д.) 376
Рас-тархан, титул 192, 193, 411
Рашев Р. 114, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 128, 131
Рашид ад-Дін, мусульманський історик XIII-XIV ст. 13, 14, 107, 171, 239, 240, 305, 306, 341, 343, 376, 404, 405, 406, 408
Ржове, с. 114
Рибаков Б. О. (Рыбаков Б. О.) 53, 54, 78, 79, 152, 248, 250, 353, 356, 385
Ригінське городище 266
Ригінський могильник 266
Рим Стародавній 61
Римська імперія Західна 5
Римська імперія Східна 5, 129
Рисове 1/1 114
Рисове 2/10 114
Рисове 13/12 114
Рівне, м. 114, 128
Ріпейські гори 146, 237
Річкові ворота 328, 330, 332, 333
Родаково, ст. 178
Родіонівка, с. 114
Роздільне, с. 114
Розен В. 241, 259
роксолани, етнонім 215
Роман, візантійський імператор 165, 167, 168, 170
Ромашов С. А. 258, 319
ромеї, етнонім 85
Рона-Таш А. 214, 216, 217, 221, 229
Ронин В. К. 131
Російська імперія 32, 42
Росія, країна 106, 252
Росія Південна 126, 183
Роспонд С. 79
Ростовська обл. 376
Рось, р. 337, 396
Рубай-чай, р. 156
Рубрук Г. 18, 230, 239, 304, 339, 354
Рубці, с. 177
Руденко С. І. (Руденко С. И.) 99, 100
Рудь Н. М. 309
Рунич А. П. 47, 161, 172, 210, 273, 316
руси, етнонім 49, 56, 182, 186, 206, 242, 255, 257, 259, 261, 265, 266
Русов О. О. 156
Руссев Н. 251
Русь, країна 6, 9, 31, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 49, 50, 52, 53, 180, 186, 210, 241, 247, 253, 256, 267, 293, 304, 307, 320, 321, 322, 323, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 352, 358, 360, 362, 364, 368, 376, 377, 382, 383, 384, 387, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 398, 400
Русь Давня 43, 275
Русь Древня 357
Русь Київська 40, 44, 244, 321, 354, 358
Русь Південна 248, 290, 323, 337, 369, 392, 393, 399, 414, 416
Русь Південно-Західна 384
Русь Північно-Східна 306, 307
Русь Стародавня 246, 247, 307, 352, 398
Русь Східна 416
Рута, р. 242
Рутківська Л. М. 118
Рязанщина 275
Рязань, м. 41, 306

С

Сіверський Донець, р. 310, 351
сабіри, етнонім 93, 137, 221
Сабо Л. 217
Саболц, комітат в Угорщині 291
Савага, антропонім 189
Сава, р. 379
саварти, етнонім 221, 231
саварти-асфали, етнонім 218, 220, 221
саварти (сувари), етнонім 231
савіри, етнонім 129, 221, 295
савіри кавказькі 221
Савовський І. П. 274
савроматиди, етнонім 144
Садовка, с. 179
Сайрам, м. 239

Сайхин, с. 114, 119, 128
сакаліби, етнонім 56
Саксін (Саджсін, Суммеркент), м. 337, 339, 345, 416
Сакта, нойон 240
Сал, р. 376
Салтівський могильник 299
Сальниця, р. 352, 355
Самандар, м. 150, 155
Саманіди, рід 339
Саманідська держава 315, 317, 345
Самарівка, с. 177, 247
Самарканд, м. 240
Самосдєлка, с. 193, 339
Самур, р. 155
Санатрук (Санесан), цар маскутів 147
сарагури, етнонім 129, 130, 132
Саратов, м. 302
сарауки, етнонім 108
Сарір, область 148, 160, 375
Саркел, м. 21, 22, 50, 160, 174, 175, 180, 205, 206, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 245, 256, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 322, 324, 325, 328, 330, 331, 333, 362, 374, 391, 401, 409, 412, 414
Саркельська фортеця 206, 227, 268, 270, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 286
Саркельський могильник 177
Саркісян Г. Х. (Саркисян Г. Х.) 137
сармати, етнонім 5, 31, 33, 41, 43, 53, 62, 65, 66, 67, 68, 90, 118, 122, 125, 128, 132, 175, 194, 237, 246, 270, 293, 298, 340, 370, 416
Сарматія Азійська 237
Сарматія, країна 51, 135, 137, 138, 141, 237, 354
сармато-алани, етнонім 33, 36, 51, 56, 64, 100, 115, 123, 127, 132, 159, 162, 208, 235, 245, 315, 395, 411
сармато-болгари, етнонім 33, 321, 370, 390, 399, 414
сармато-болгари (яси), етнонім 393
Саросій, цар аланів 92, 93
Сарсиг-хан, хорезмійський полководець 240
Сатана, персонаж осетинького фольклору 275
Саханев В. Б. 128
Саханов В. В. 267
Сахарна головка, с. 114
Сахаров А. М. 265
Саян Західний 103
Саянський хребет 103, 105, 419
сванети, етнонім 92
Сварун, слов'янин 72
Светоній, римський історик 146
Свєшніков І. 398
Свінджи, м. 377
Святогорське, с. 205
Святополк Ізяславич, кн. 321
Святослав Всеволодович, кн. 397
Святослав Ігоревич, кн. 41, 180, 210, 256, 264, 265, 266, 267, 315, 334, 368, 395
Святослав Ольгович, кн. 382
севера, етнонім 41
севери, етнонім 89
севорді, етнонім 221
Сегеда С. 22, 394
Сейм, р. 255
сельджуки, етнонім 319, 339
Сельджук, легендарний прародитель сельджуків 315
Семендер, м. 265, 266
Семенов-Зусер С. А. 172
Семенов О. О. (Семенов А. А.) 400
Семиріччя, обл. 103, 105, 106, 419
Серебреников Б. А. 303
Середземномор'є Східне 16
Середньоазійське межиріччя 270
Серет, р. 224, 249
Серповський могильник 124, 179
Сєдов В. В. (Седов В. В.) 66, 76, 77, 78, 81, 87, 90, 122, 248, 250, 251
Сибір Західний 121, 410
Сибір Південний 105, 107, 407, 419
Сивашівка, с. 114, 116, 117
Сивашське, с. 114, 116
Сидорівське городище 205, 357, 368
Сидорівське, с. 227, 243, 355, 368
Сидорово, с. 20, 37, 178, 205, 321, 357, 358, 390, 409
Симонович Е. А. (Симонович Е. О.) 20, 369, 392
Синицын И. В. 123, 245
Сир-Дар'я Нижня 235
Сир-Дар'я, р. 315, 339, 386
Сиротенко В. Т. (Сыротенко В. Т.) 111, 112, 115
Сібільов М. В. 177, 354, 355, 356, 358, 368
Сіверський Донець, р. 20, 21, 22, 31, 32, 35, 36, 37, 47, 67, 116, 118, 173, 176, 177, 178, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 216, 217, 227, 235, 243, 255, 266, 274, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 353, 354, 356, 359, 366, 367, 370, 371, 388, 389, 390, 409, 421
сіверяни, етнонім 38, 39, 194
Сімеон, болгарський цар 164, 234, 249, 252
Сірдар, гірський перевал 151
Сірет, р. 249
Сірукалпеї, печенізьке плем'я 233, 241, 253, 254, 255
сіргургури, етнонім 129
Скалисте, с. 50
Скандинавія, регіон 275
скіфи, етнонім 41, 43, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 66, 90, 97, 100, 118, 136, 143, 144, 152, 153, 249, 299, 300
скіфи стародавні 58
Скіфія, країна 136, 353, 354
скіфо-сармати, етнонім 68, 90, 123, 413
склавини, етнонім 81, 82
склавини (слов'яни), етнонім 69
Скржинська О. Ч. (Скржинская Е. Ч.) 17, 69, 70, 74, 76, 82, 84, 90, 126, 350
Скриннікова Т. Д. (Скрынникова Т. Д.) 404, 406
славіни, етнонім 89
Словаччина, країна 381, 398
слов'яни, етнонім 6, 31, 35, 38, 43, 47, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 81, 88, 110, 201, 247, 255, 391, 392, 393, 399, 411, 412, 421
слов'яни західні 65, 66

слов'яни південні 65
слов'яни-сіверяни, етнонім 211, 352
слов'яни-склавини, етнонім 70, 71, 72, 73, 75, 413
слов'яни східні 23, 57, 58, 63, 64, 66, 80, 413
слов'яни-язичники 61, 62
Слов'янськ, м. 318
Смбатян Ш. В. 16, 147
Сміленко А. Т. (Смиленко А. Т.) 20, 21, 118, 120, 247, 248, 251, 393
Смірнов О. П. (Смирнов А. П.) 112, 115, 118, 223, 293, 299, 309
Соболевський О. І. 251
Согдіана, країна 108
согдійці, етнонім 40
Соколівська балка 114
Соколова В. С. 19, 183, 184
Соколов С. М. 19, 184
Солхат, м. 190
Сольнок, м. 217
Сомош, комітат в Угорщині 291
Сорочан С. Б. 188, 190, 196
Софіївка, с. 248
Спендодат, персонаж давноіранського фольклору 153
Спіцин О. О. (Спицын А. А.) 32, 172
Срезневський І. І. (Срезневский И. И.) 19, 385
Ставрополля 376
Станиця Луганська 178
Старий Салтів, с. 37
Старий Світ 25, 27
Стариця 7/8 114
Стариця 7/16 114
Старі Валки, топонім 366
Старонижнєстиблівська 3/6 114
Старонижнєстиблівська 4/2 114
Старонижнєстиблівська 4/3 114
Старонижнєстиблівська I/8 114
Стаханов, м. 267
Стеблін-Каменський І. М. (Стеблин-Каменский И. М.) 19, 183, 184
Стейнгасс Ф. 19
Стерлітамак, м. 127, 128
Стерлітамакський могильник 127
Стефан II, угорський король 291
Страбон, грецький географ I ст. до н. е. - I ст. н. е. 108, 109, 143, 144, 153, 154
Стратановський Г. А. 58, 300
Стрибог, бог 54
Стрижак О. С. 108, 251
Студенецька Є. М. (Студенецкая Е. М.) 23
Субедай, монгольський полководець 305, 383, 394
Суботинці, с. 223
сувази, етнонім 295
сувари, етнонім 222
сувари-саварти, етнонім 222
сувари (савіри), етнонім 302
Сувар, м. 221, 302
Сугдея, м. 191
Сугдея (Судак), м. 190
Сугров, м. 33, 34, 41, 42, 44, 323, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 362, 364, 365, 366, 371, 372, 377, 389, 390
Сугр, половецький хан 360, 364
Сула, р. 396
Сулейман I, османський султан 314
Султанов Г. И. 93, 94, 95, 96, 101, 103, 105, 111, 112, 129, 130, 132, 297
Суми, м. 199
Суммеркент, м. 339, 354
Сунжа, р. 377
Сун, імперія в Китаї 403
Сун Південна 403
Сура, р. 179, 197
Сургаївка, с. 364, 366
Сурхгау (Сугров), м. 366
Сутін, р. 321
Суха Гомольша, с. 227, 243
Суханово, с. 115
Сухий Торець, р. 318, 320
Сухобоков О. В. 38, 39, 186, 198, 199, 200, 201, 202
Сухраб (Ібн Сарабійун), мусульманський географ IX ст. 150, 159, 341
Схід 33, 70, 94, 99, 207, 213, 226, 290, 350
Схід Близький 149
Схід Далекий 107, 349, 403, 407
Схід Південний 316
Схід Північний 179, 211, 279, 303, 316
Схід Середній 147, 231
Східний каганат 6, 100, 415, 417
Східний Тюркський каганат 15, 103, 410, 419
Східно-Малайський некрополь 114
Сюурлій, р. 368

Т

Табаристан, область 150
Табарі (ат-Табарі), мусульманський історик VIII-IX ст. 13, 150, 192, 193, 195, 204
Тавріка (див. Крим) 93, 146, 238, 341
Тавріка Південно-Західна 262
таджики-сарти, етнонім 344
Талас, м. 239
Таманський півострів 48, 167, 396
Танаїда, м. 42
Танаїс, р. 70, 111, 113, 115, 136, 253, 261
Тана, м. 45, 51, 234, 253, 353, 392
Танкеївський могильник 293, 297
Тараз, м. 238
тархан, титул 314
татари, етнонім 298
татари-мішарі, етнонім 23
Татаринов С. Й. (Татаринов С. И.) 20, 175, 176, 178, 321, 357, 390
Татарстан, країна 309
Татіщев В. М. (Татищев В. Н.) 31, 307, 309, 337, 353, 354, 359, 364, 390, 396
Тацит, римський історик 146
Теберда, м. 330, 373
Тегеран, м. 14

телеути, етнонім 106
Тенгрі-Аспандіант, бог 152
Тенгрі, бог 152
Тенгрі-Небо, бог 153
Тенгрі-Хан, бог 152, 153
Теплинське городище 205, 321, 355, 358, 368
Теплинське, с. 20, 205, 321, 358
Тепсень, гора 223
Терек, р. 376, 377
Терновський Ф. О. (Терновский Ф. А) 86
Тесинські стели 15, 141
Тетянівське, с. 205
тиверці, етнонім 250
Тиврів, м. 250
Тисса, р. 215, 291
Тифліс, м. 150, 220
Тихомиров М. М. (Тихомиров М. Н.) 78, 79, 82, 385
Тищенко К. М. 55, 65, 364
Тізенгаузен В. Г. (Тизенгаузен В. Г.) 13, 305, 306, 375
Тірас, р. 250
Тірідат, вірменський цар 137
Тмутараканське князівство 167, 396
Тмутаракань, м. 41, 167, 337
Тоба Вей, держава в Китаї 129
Толочко П. П. 207, 233, 290, 306, 313, 318, 337, 398
Толстов С. П. 23, 235, 237, 239, 241, 253, 315, 340, 344, 345
Томріда, антропонім 142
Тон-джабгу-каган (Тон-ябгу-каган), правитель тюрків 101
Тоньюкук, полководець тюрків 103, 109
Тон-ябгу-каган, правитель тюрків у VII ст. 101
Топоров В. М. (Топоров В. Н.) 56
Торецький, хутір 318, 320
торки, етнонім 7, 313, 316, 317, 319, 323, 334, 337, 349, 367, 370
торки-огузи, етнонім 6, 7, 210, 293, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 322
торки-узи, етнонім 210, 242, 399, 414
Тор, р. 317
Торське городище 318, 320
Торське, с. 317, 318, 320
Торський, с. 318, 320
Тортіка О. О. (Тортика А. А.) 37, 48, 49, 120, 131, 179, 180, 181, 185, 186, 191, 200, 209, 220, 229, 261, 264, 286
Трансільванія, область 32, 380, 382
Трансоксіана, область 313
Траян, римський імператор 71
Трдат (див. Тірідат), вірменський цар 136, 137, 147
Третьяков П. М. (Третьяков П. Н.) 78, 79, 82, 120
Тріфільєв Є. П. (Трифильев Е. П.) 274
Трофімова Т. О. (Трофимова Т. А.) 22, 127, 310, 316, 331
Трубачов О. М. (Трубачев О. Н.) 19, 54, 64, 65, 113, 115, 121, 379, 392
Трулл, р. 249
Тува, країна 98, 99, 104, 105
Тува Західна 106
Тудела, м. 14
тудун, титул 101
Туманский А. 184, 186, 198, 259, 260, 387
тунгуси, етнонім 106
Туркестан, регіон 154, 343
Туркестан Південний 315
Туркестан Східний 314, 317, 342, 408, 410
турки, етнонім 213
„турки"-мадяри, етнонім 249
турки-сельджуки, етнонім 313, 367
«турки»-угорці;турки-угорці 231
Туркменистан Північно-Західний 340
Туркменістан, країна 342
Туркменістан Південний 340, 341
Туркменістан Північний 341
Турксанф, правитель тюрків 93, 95, 96
Турріс, м. 71
Турчанінов Г. Ф. (Турчанинов Г. Ф.) 163, 266, 283, 284, 285, 374, 391
Тутир, бог 164
тутуки, етнонім 104
тюргеші, етнонім 103, 104, 105, 106
тюрки, етнонім 14, 18, 34, 91, 93, 96, 98, 99, 100, 108, 118, 122, 165, 192, 193, 238, 301, 341, 344, 350, 407
тюрки алтайські 99
тюрки-булгари, етнонім 367
тюрки-гуни, етнонім 153
тюрки-хозари, етнонім 170
тюрко-болгари, етнонім 188
тюркський ель 95, 96, 101, 105
Тюркський каганат 94, 96, 418
тюркські племена 7
тюркюти, етнонім 6, 10, 16, 34, 37, 51, 91, 93, 94, 95, 96, 103, 105, 111, 121, 125, 130, 133, 141, 195, 415, 417, 419
тюркюти східні 105
Тянь-Шань, гори 106

У

угорці, етнонім 17, 112, 213, 217, 218, 220, 229, 232, 241, 250, 255
угорці західні 220
угорці-мадяри, етнонім 411
угорці східні 17
Угорщина, країна 8, 22, 39, 43, 215, 218, 222, 223, 232, 241, 290, 291, 380, 381, 411
Угорщина Південна 291
Угорщина Східна 215, 232, 403
угри, етнонім 112
угри (мадяри), етнонім 225, 228
узбеки, етнонім 344
узи, етнонім 254, 268, 313
Узія, країна 241, 255
Уйгурія, країна 106
Уйгурський каганат 105
Україна, країна 20, 24, 75, 77, 78, 254, 394
Україна Східна 320
українці, етнонім 32, 61, 65

Улаг-хан, ватажок канглів 240
уличі, етнонім 248, 250, 251
унногундури, етнонім 129, 132
уннугури, етнонім 137
Ураксин З. Г. 349, 386, 407
Урал, р. 219, 245, 302
Урал, гори 216
Урал Південний 223
Ургенч (Орнас), м. 239, 345, 416
уроги (угури), етнонім 130
Уруп, р. 376
Успенський Ф. І. (Успенский Ф. И.) 380
Усть-Карамат, с. 128
Устюрт, плато 315
утигури, етнонім 6, 10, 34, 37, 93, 95, 111, 113, 115, 116, 121, 123, 131, 133, 414
Уч-тепе, с. 115

Ф

Фавтос Бузанд, вірменський історик IV-V ст. 16, 147, 149
Фамінцин О. (Фаминцын) 56, 57, 60, 61, 63
Фарасман, цар Іберії 145
Фасмер М. 76, 250
Федоров Г. С. 138, 176, 273
Федоров-Давидов Г. О. (Федоров-Давыдов Г. А.) 21, 24, 36, 233, 235, 242, 243, 245, 339, 357
Федоров Я. А. 138, 176, 273
фема (= плем'я) 241
Фемістій, грецький філософ IV ст. 146
Феннел Дж. 305
Феодор, єпископ 12, 42, 262, 353, 374, 387
Феофан, візантійський історик VIII-IX ст. 11, 69, 74, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 113, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 170, 193, 196, 224, 227, 287, 418
Феофілакт Сімокатта, візантійський історик VI-VII ст. 11, 69, 72, 74, 81, 85, 86, 87, 93, 131, 137
Феофіл, візантійський імператор 224, 261
Фергані (ал-Фаргані, ал-Фергані), мусульманський вчений IX ст. 12, 159, 237
Ферсв, область 341
Фессалоники, м. 384
Фіаспарта, антропонім 189
Фіккнер Г. 165
Філак, область 148
Філан, область 148
Філін Ф. П. (Филин Ф. П.) 69, 79, 83
фінно-угри, етнонім 126
Фіру-Кух, перевал 151
Фірштейн Б. В. (Фирштейн Б. В.) 22, 271, 330, 332, 391
Флавій Арріан, римський історик II ст. 146
Фльоров В. С. (Флеров В. С.) 21, 172, 272, 273, 274, 276, 278
Фотій, патріарх 196, 224, 264
Франкфурт, м. 379
Франція, країна 14
Фрейман О. О. (Фрейман А. А.) 237, 238
Фулди, м. 190, 191

Х

Хабургаєв Г. А. (Хабургаев Г. А.) 81, 84
Хаган (див. каган), титул 219
Хазанов А. М. 24, 27
Хайєр П. 406
хайландури, етнонім 16, 129, 132
хакаси, етнонім 106
Халікова Є. О. (Халикова Е. А.) 219, 293, 309, 310
Халіков А. Х. (Халиков А. Х.) 111, 112, 116, 123, 128, 138, 174, 175, 223, 267, 293, 297
Халіфат 12
Харавої, печенізьке плем'я 233, 241, 253
Харків, м. 32, 33, 36, 37, 355, 356, 358, 359, 360
Харківська обл. 59, 178, 202, 323, 361, 362, 365, 366, 367
Харх, с. 267, 373
Харьівка, с. 89
Хатірлітбер, титул 192, 193
Хварізмі (ал-Хварізмі), мусульманський географ IX ст. 12, 150, 159, 192, 237, 238, 341
Хвольсон Д. А. 12, 138, 185, 197, 207, 259, 296, 297
Хворостань, р. 47
Херсонес, м. 188
Херсон (Корсунь), м. 319, 320
Херсон, м. 160, 188, 189, 190, 191, 196, 255, 262, 263, 264, 375
Херсонська єпархія 188, 189
Херцфельд Е. 405
Химйари, мусульманський вчений XV ст. 304
Хідмас (Хінгілус), р. 218, 227
Хлопки, с. 81
Хованська О. С. (Хованская О. С.) 309
хозари, етнонім 6, 11, 14, 15, 16, 17, 27, 34, 35, 38, 39, 40, 48, 49, 51, 110, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 182, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 206, 208, 209, 210, 211, 228, 229, 231, 236, 242, 248, 254, 255, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 313, 315, 339, 345, 352, 376, 395, 401, 415, 419
хозари-іудеї 167, 169
Хозарік, старший брат Булгара 136
Хозарія, країна 14, 38, 49, 160, 165, 168, 191, 192, 193, 194, 195, 213, 216, 218, 219, 223, 226, 227, 229, 233, 241, 254, 255, 262, 263, 264, 280, 286, 315, 374, 416, 419
Хозарія Кримська 263
Хозарська держава 34, 35, 113, 135, 154, 159, 170, 178, 194, 198, 201, 261, 263, 265, 287, 415
Хозарська імперія 217
Хозарське городище 366
Хозарське море 233, 238, 256, 257, 258, 259, 286, 313
Хозарський каганат 6, 11, 13, 14, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 67, 116, 135, 148, 154, 159, 166, 170, 171, 174, 178, 179, 181, 184, 185, 186, 188, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 222, 226, 228, 231, 243, 245, 255, 259, 261, 263, 269, 282, 284, 285, 286, 293, 303, 315,

316, 319, 321, 339, 345, 371, 401, 412, 415, 416, 418, 420, 422
Холоралтай-Мерган, нойн Хорі-Туматський 404
Хопр, р. 219
Хоралдар, бог 164
Хорасан, область 238, 341
хорезмійці, етнонім 218, 237, 240, 246
Хорезм, країна 13, 98, 109, 191, 192, 193, 194, 195, 207, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 245, 253, 296, 299, 313, 340, 343, 344, 403, 410, 416, 421
Хорив, брат Кия 86
Хорилартай-Мерган, батько Алан-гоа 107
Хорі-Тумат, плем'я Алан-гоа 408
Хорі-Туматська земля 107, 404
Хорс, бог 53, 152
Хортиця, о. 321, 382
Хорті М. 218
Хоруцон, гірський прохід 150
Хосров II Котак, вірменський цар 147
Хосрой Анушірван, перський шах 136, 151
Христофорівка 7/7 115
Христофорівка 7/12 115
Христофорівка 8/1 115
Хрон, р. 146
Хубілай, монгольський імператор 404
Худуд ал 'Алам (Худуд ал 'Алем) 13, 138, 182, 184, 221, 233, 242, 255, 258, 259, 260, 287, 288, 295, 304, 313, 374
Хулагуїди, рід 403
Хумаринська фортеця 50
хуно-оногури, етнонім 132
Хунор, брат Могора 112, 215, 216, 229
Хынку И. 22, 370, 394

Ц

Цалассані Н. О. 156
Цанарія, топонім 161
Царський курган 115
Цимла, р. 285
Цимлянська станиця 261
Цна, р. 179, 180, 197
Цна Середня, р. 181
Цукерман К. 161, 169, 213, 219, 223, 224, 225, 227, 228
Цуциєв А. А. 237

Ч

Чагатаїди, рід 403
Чапаївський, хутір 115
Чаткасар, титул 154
Чебоксаров М. 26
Червона Гусарівка, с. 178
Червона, р. 355
Червонолиманський р-н 177
черкеси, етнонім 78
Черкесія, країна 176, 273
чехи, етнонім 63
Чехія, країна 398, 416
Чечня, країна 160
Чешуїв (Шарукань), м. 33, 34, 41, 42, 44, 323, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 362, 364, 365, 366, 371, 377, 389, 390, 421
Чингіз-хан, правитель монголів 7, 25, 42, 107, 108, 240, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 423
Чібіров Л. А. (Чибиров Л. А.) 23
Чічуров І. С.(Чичуров И. С.) 11, 74, 85, 87, 88, 89, 93, 129, 132, 135, 170, 193, 196
Чора (Джора, Дербент), гірський прохід 148, 151
Чорне море 75, 144, 160, 167, 248, 251, 256, 258, 375
чорні болгари, етнонім 319
Чорногорія, країна 60, 63
Чорноморське, с. 115, 116
Чочієв А. Р. 23
чуваші, етнонім 23
Чугуїв, м. 356
Чугуївське городище 358
Чуфут-Кале, м. 189

Ш

шад, титул 103, 105
Шамрай А. В. 175
Шамс ад-дін Дімашкі, мусульманський історик XIV ст. 342
Шамхор, м. 220
Шапур I, перський шах 137, 149
Шапур II, перський шах 146
Шаруканіди, половецький рід 369, 371, 421
Шарукан, половецький хан 367
Шастіна Н. В. 18
Шахматов О. О. (Шахматов А. А.) 79, 82, 250, 354
Шахристан, область 341
Шварн (Кш(в)арн) 398
шведи, етнонім 33
Швецов М. Л. 20, 248, 321, 357, 390
Шевченківка, с. 115
Шехтер С. 14, 165, 167, 168, 182, 236
Шимон де Кез (Шимон Кезай) 112, 121, 215, 229
Ширван, область 375
Шир-каган, правитель тюрків 101
Шмідт Л. 76
Шрамко Б. А. 203, 317, 318, 320, 323, 355, 358, 366, 389
Шушарін В. П. (Шушарин В. П.) 214, 215, 216, 218, 220, 229, 230, 232, 291, 380, 381

Щ

Щек, брат Кия 86

Ю

Юань, імперія в Китаї 403
Юліан, католицький місіонер XIII ст. 17, 18, 126, 146, 296, 374
Юнус, син Сельджука 315
Юрій Андрійович, кн. 49, 308
Юрій Володимирович Долгорукий, кн. 398
Юрій Володимирович, кн. муромський 308

Юрій Всеволодович, кн. 382, 395
Юр'їв, м. 337, 396
Юсогров (Сугров), м. 359
Юстин, візантійський імператор 93, 108, 109
Юстініан, візантійський імператор 71, 82, 93, 137

Я

ябгу-каган, титул 94
Яблонський Л. Т. (Яблонский Л. Т.) 309
Яблунівка, с. 336, 337, 338, 371, 389, 396
Яблунівський могильник 337
Яблуня, с. 116
язиги, етнонім 215
язичники слов'яни 63
Яїк, р. 233, 241
Якобсон Р. 54
Яксарт, р. 343
Якуби, Якубі (ал-Йакубі, ал-Якубі), мусульманський історик та географ IX ст. 170
Якубовський О. Ю. (Якубовский А. Ю.) 265, 266, 306, 334, 385
Якут (ал-Йакут), мусульманський географ XIII ст. 253
Ялама, р. 155
Янкинт, м. 239
Яньцай, етнонім 237
Японія, країна 199
Ярополк Володимирович, кн. 35, 41, 42, 49, 323, 352, 358, 362, 364, 371, 388, 396, 397, 398
Ярослав Володимирович, кн. новгородський 44
Ярослав Володимирович Мудрий, кн. 336, 337, 396
Ярослав Володимирович Осмомисл, кн. 383
Ярослав Всеволодович, кн. 382, 395
Ярослав Юрійович, кн. 308
Ясеневе, с. 364, 366, 371
яси-алани, етнонім 44
яси (аси), етнонім 47
яси, етнонім 7, 8, 9, 10, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 110, 215, 218, 234, 254, 265, 266, 267, 291, 337, 352, 353, 354, 362, 370, 377, 395, 396, 398, 410, 422
Ясинівка, с. та р. 364
Ясинівська, с. та р. 364
Ясинівський, с. та р. 366
Ясинова, с. та р. 364
Ясиново, с. та р. 115
Ясинувата, с. та р. 364
Ясинувате, с. та р. 247, 364, 367
Яскова, с. 364
Ясове, с. 398
Ясшаг, область 215
Яценко С. О. (Яценко С. А.) 50, 109, 138, 139, 141, 285
Яцькове (Яськове), с. 367

A

Anonimus 232
Arendt W. W. 203
Asia 236

B

Bacon E. 24
Bacot 101
Bárczi 214
Barfield T. 24
Barta A. 216
Bartholomae C. 283
Brook K. A. 166
Bubenok O. 98, 151

C

Cheronesus Taurica 146
Clauson G. 101
Comsa M. 251
Constantinus Porphyrogenitus 11, 161, 168, 171, 254, 372, 374

D

Dunlop D. M. 259

F

Ferrand G. 375
Fickner G. 165, 249

G

Gaal L. 232
Georgius Cedrenus 224, 227
Golb N. 234, 236
Golden P. 24, 297
Györffy G. 218

H

Hanuliak M. 398
Harmatta J. 214
Hübschmann H. 76
Hyer P. 406

I

Ibn al-Asir 13, 195
Ioanus Scylitzes 224, 227
Irons W. 24

J

Jagchid S. 406

K

Kälman R. 187

Kalmykov A. 53
Keenan E. L. 298
Khazanov A. 24
Kisbér, M. 291
Kradin N. N. 24
Kucharski E. 217, 234, 250
Kuya 207
Kuyaba 207
Kwanten L. 24

L

Laborozy 217
Lattimore O. 24
Latyschev B. 68
Lewicki T. 166, 182, 191, 264, 339, 343, 387
Lozovan E. 385

M

Magna Hungaria 296
Mandoky Kongur István 230
Marquart J. 112, 138, 250, 297, 298
Minorsky V. 13, 106, 110, 133, 169, 182, 185, 221, 233, 242, 255, 259, 260, 288, 295, 304, 313, 374
Moravcsik Gy. 220, 225, 227
Mordia 187
Munkácsi 214

N

Nady B. 112, 220, 229
Nemeth J. 246, 350

O

Olrik A. R. 76

P

Paloczi-Horvat A. 218, 291
Pritsak O. 24, 39, 40, 94, 112, 129, 130, 166, 187, 234, 236, 237, 240, 242, 244, 245, 255, 284, 288, 306, 350, 359, 360, 390
Pulleyblank E. G. 187

R

Riazan 306
Rona-Tas A. 214, 217, 221, 222, 229, 230

S

Saint-Martin V. 340
Sköld 214
Somogy 291
Strabo 143
Szabó L. 215, 217

T

Tabari (at-Tabari) 13, 192, 195
Theophanes Continuatus 224, 227, 261, 283, 287
Theophanis 11, 86, 287
Thonuzoba 242
Turaye 136

U

Uhlenbeck C. C. 76
Ung 217

V

Vasmer M. 250
Vernadsky G. 33, 76, 82, 92, 109, 296